

ISTORIJSKI INSTITUT U BEOGRADU
INSTITUT ZA ISTORIJU RADNIČKOG POKRETA SRBIJE

MONOGRAFIJE

12

Uređivački odbor
Dr DANICA MILIĆ
Dr JOVAN DUBOVAC
Dr RELJA NOVAKOVIĆ DESANKA PEŠIĆ
ĐORĐE PILJEVIĆ
Recenzent
Dr SERGIJE DIMITRIJEVIĆ
Urednik
DUŠAN PAPADOPOLOS

Dr ANDRIJA RADENIĆ

SOCIJALISTIČKI LISTOVI I ČASOPISI U SRBIJI (1871–1918)

KNJIGA PRVA 1871–1895.

IZDAVAČKO PREDUZEĆE „RAD”

BEOGRAD 1977.

Ovu knjigu posvećujem uspomeni svojih najbližih, kao i onih najudaljenijih, koji su mrcvareni, ugušivani, postreljani, poubijani u okupatorskim, nacionalsocijalističkim, fašističkim logorima i zatvorima 1941–1945, da bi sećanje na njih moglo poslužiti i kao memento novim generacijama.

A. R.

SADRŽAJ

Uvodna reč
Predgovor

LISTOVI I ČASOPISI SEDAMDESETIH GODINA

Listovi

„Radenik“ (1871) – „Radnik“ (1872)
„Vragolan“ (1871–1872)
„Ujedinjenje“ (1872)
„Vrzino kolo“ (1872–1874)
„Javnost“ (1873–1874)
„Novo doba“ (1874)
„Glas javnosti“ (1874)
„Oslobođenje“ (1875)
„Braničevo“ (1875)
„Staro oslobođenje“ (1875–1876)
„Narodna volja“ (1875–1876)
„Fenjer“ (1875–1876)

Časopisi

„Predionica“ (1873–1874)
„Rad“ (1874–1875)

LISTOVI I ČASOPISI OSAMDESETIH GODIN

Listovi

„Radnik“ (1881)
„Borba“ (1882–1883)

Časopisi

„Pobratimstvo“ (1881)
„Misao“ (1882)
„Istina“ (1883)
„Čas“ (1885)
„Omladina“ (1887–1888)
„Omladina“ (1888)

SOCIJALISTIČKA GLASILA DEVEDESETIH GODINA DO 1895.

Listovi

„Srpska misao“ (1890)
„Narodna misao“ (1890)
„Radnička misao“ (1891–1892)
„Zanatliski savez“ (1892–1895)
„Tipografski vesnik“ (1893–1894)

Summary

Registri

UVODNA REČ

O socijalističkim listovima i časopisima do sada se relativno malo pisalo i znalo. Samo neki od njih su detaljnije analizirani i prikazani u naučnim raspravama. Značajniji među njima korišćeni su u odlomcima kao građa za rekonstrukciju izvesnih zbivanja i procesa u socijalističkom pokretu, koji takođe još nije proučen u celosti.¹ Većina tih listova i časopisa ostala je tako neispitana i neprocenjena.

Iskustvom bi se potvrdilo da je na prvi pogled jednostavan rad na istoriji štampe i periodike vrlo složen zadatak. On sadrži u sebi traganje za rasutim i nestalim publikacijama, razrešavanje nepoznatih činjenica u vezi sa davno umrlim ličnostima izdavača, urednika, saradnika, mnoštva bezimenih pretplatnika i čitalaca, prikazivanje sadržaja nekoliko hiljada raznovrsnih napisa, njihovog odjeka u javnosti, uticaja na stvaranje javnog mnjenja, svrsishodnosti njihove namene u relacijama stvarnosti i iluzija, sa davno prevaziđenim ili još uvek aktuelnim stremljenjima uz nigde drugde zabeležena ostvarenja i samo ovde otkrivene propuste i promašaje.

Ovakav rad u našem vremenu otežan je nestankom mnogih listova i arhivskih dokumenata tokom minulih ratnih razaranja, naročito za vreme drugog svetskog rata, kada je izgorela Narodna biblioteka, u kojoj su se nalazili jedini kompleti izvesnih listova i časopisa, i kada su desetkovani fondovi arhiva širom zemlje.

Za ilustrovanje rečenog, možda bi se mogle navesti kao ne suviše bizarne i reči jednog autora, koji je u predgovoru svoje publikacije napisao da su mu „godine... bile potrebne da se savlada mala materija oko *Fenjera*”, lista sa svega desetak brojeva.² U svakom slučaju, biće tako i lakše razumljivo što nas je izrada ove knjige stajala oko pet godina rada. U njoj su izloženi analitički sadržaji i dometi 19 listova od ukupno 21 (od dva lista nije sačuvan nijedan podatak, prema dosadašnjim saznanjima istoriografije) i 8 časopisa, koliko ih je u ovom periodu bilo.

Ovde prikazani listovi i časopisi razvrstani su po razdobljima kojima su pripadali. U periodu koji je obuhvaćen ovom knjigom, a to je predmarksistički period, ima tri ovakva razdoblja, koja se međusobno bitno razlikuju.

Prvo razdoblje obuhvata deceniju 70-ih godina, u kojoj su izlazili listovi Svetozara Markovića, odnosno listovi i časopisi njegovih sledbenika, kao i onih koji su se bar pretežno smatrali njegovim sledbenicima. Drugo razdoblje, iz 80-ih godina, ispunjeno je listovima i časopisima koji su u redakciji Mite Cenića usmereni prevashodno protiv socijalističkih renegata - radikala u odbrani socijalističkih ideja i organizacija, a potom časopisima koji u sprezi sa radikalima stoje na braniku socijalizma. Treće razdoblje uokvireno je godinama prve polovine poslednje decenije XIX veka, kada su izlazili listovi (ni jedan časopis) sa primesama radikal-socijalizma, koji se, međutim, sve više odlikuju tendencijama raskida veza sa sitnoburžoaskim radikalima tako da delimično prelaze u nov period istorije socijalističke štampe, a samim tim i pokreta sa prevagom radničkih, klasno borbenih elemenata, prema marksističkim koncepcijama. Druga knjiga, koja je u

¹ Andrija Radenić, *Prvi socijalistički list u Beogradu „Radenik” 1871 – „Radnik” 1872*, Godišnjak grada Beograda, knj. XIII, 1966, 153–199; Leontije Pavlović, *Smederevske štamparije i pojava najstarijih listova „Narodna volja” i „Fenjer” 1875–1876. godine*, Smederevo, 1970, 121; *Počeci socijalističke štampe na Balkanu*, Zbornik radova povodom stogodišnjice izlaska „Radenika”, Beograd, 1974, rasprave Andrije Radenića, Ivana Kovačevića, Živomira Spasića, Dragića Kačarevića, Rose Stančić, Katarine Trifunović, Mihaila Bjelice, Đorđa Ignjatovića; Živomir Spasić, „Javnost” Svetozara Markovića, Kragujevac, 1975, 133; i niz drugih, manjih i većih članaka.

² Leontije Pavlović, nav. delo, 7.

pripremi, obuhvatiće marksističko razdoblje od 1895–1918. godine.

Na kraju ovog obaveznog uvoda, prijatna mi je dužnost da izrazim zahvalnost svima koji su omogućili izradu i štampanje ove knjige. U prvom redu upravnicima i saradnicima biblioteka i arhiva koji su mi svojom predusretljivošću olakšali posao oko otkrivanja i probiranja materijala; posebno upravniku Narodne biblioteke, Svetislavu Đuriću i njegovom zameniku Miloradu Najdanoviću, koji su mi dozvolili rad i u izuzetnim okolnostima preseljavanja Biblioteke iz starog zdanja u novu zgradu. Najveću zahvalnost dugujem Istorijskom institutu, koji mi je omogućio rad na ovoj temi, Institutu za istoriju radničkog pokreta Srbije i Izdavačkom preduzeću „Rad“ za štampanje knjige, kao i Republičkoj zajednici za naučni rad za njeno finansiranje. Isto tako sam zahvalan recenzentu dr Sergiju Dimitrijeviću što je svojim primedbama doprineo da se blagovremeno izvrše neophodne korekcije u rukopisu, te Dušanu Papadopolosu, uredniku knjige, za poslednje dopunske primedbe.

Andrija Radenić

PREDGOVOR

U političkoj i kulturnoj istoriji Srbije do prvog svetskog rata listovi i časopisi socijalističkog smera igrali su veliku ulogu; u svakom slučaju, veću nego što se pretpostavlja ako se imaju u vidu opšta slika zaostalosti, s jedne strane, i značaj *velikih* građanskih listova, s druge. Država je do 1878. bila pod sizerenstvom osmanlijskog carstva, a sve do 1914. pod stegom habsburške carevine. Proces klasne diferencijacije tek se sporadično zapažao, proizvodne snage društva ostale su nerazvijene, na vlasti su se pretežno smenjivali neuvidavni predstavnici građanskih režima, mogućnosti rasprostiranja novih ideja putem štampe bile su minimalne, velika većina naroda nalazila se na stupnju nepismenosti.

Ipak, već po tome koliko ih je bilo, socijalistički listovi i časopisi deluju impresivno. U relativno kratkom istorijskom razdoblju od oko četiri decenije, 1871–1914, bilo ih je 70, od kojih 29 do 1895, *obrađenih* u ovoj knjizi (osim dva nestala). Izlazili su pretežno u prestonici, u Beogradu, ali poneki, među njima i oni značajniji, u malim varošima u unutrašnjosti: u Kragujevcu ukupno 7, Požarevcu 2, Smederevu 2, Nišu 1, Pirotu 1, Ostružnici 1. Bili su kratkog veka. Usled cenzure, hapšenja urednika i nedostatka novčanih sredstava nisu mogli dugo opstati. Pojedini su izašli u svega nekoliko brojeva, većina je uspela da se održi nekoliko meseci, najduže su izdržali: 70-ih godina „Radenik”, odnosno „Radnik“, skoro godinu dana; 80-ih „Borba“, sa prekidima više od godinu dana; 90-ih „Zanatlijski savez“, skoro dve i po godine.

Uspevali su pod najtežim uslovima da utiču na javno mnjenje. Spadali su u red najčitanijih listova i časopisa, ponekad sa najvećim brojem pretplatnika. Nisu imali karakter informativnih novina, ni obeležja zabavnih periodičnih publikacija. Privlačili su pažnju čitalaca ozbiljnim, mahom u polemičkom tonu napisanim, teorijskim i praktičnim raspravama o životnim problemima naroda. Žigosali su pojave nepravednih, nejednakih društvenih odnosa, pogdekad sa brutalnom otvorenosću konkretno, iako najčešće, naročito 70-ih i 80-ih godina, samo u uopštenim vidovima, uglavnom zbog cenzure. Razotkrivali su, makar često i jednostrano, sa *providnom* tendencijom, uzročnike nedaća većine. Ukazivali su na mogućnosti, po mnogima realne, po nekima iluzorne, realizacije programskih deklaracija i nedorečenih planova za otklanjanje uzroka nemilih pojava.

U prvim decenijama ispunjavali su očekivanja običnih, klasno nedovoljno izdiferenciranih nezadovoljnika čiji je broj rastao, širili su vidokrug i obrazovanih čitalaca, naročito iz sredine radoznalih mladih *gnevnih* ljudi, podstičući u revolucionarnom duhu njihovo opozicionarstvo, njihove proteste, otpore protiv vladajućih institucija i ličnosti, u poretku koji nije odgovarao interesima naroda, a posebno ne njegovim pripadnicima iz nižih društvenih slojeva. U sledećim decenijama već su se mahom obraćali klasno izdiferenciranim socijalnim grupama, i to najpre kao organi ekonomskih i profesionalnih organizacija radnika socijalista („Zanatlijski savez“, „Tipografski vesnik“), a ubrzo zatim i političkih.

Uloga opisanih listova i časopisa razlikuje se u zavisnosti od njihovih zadataka, njihove funkcije u socijalističkom pokretu na različitim razvojnim etapama. U prvoj deceniji izlaženja, 70-ih godina XIX veka, oni su rasadnici, raznosai socijalističkih ideja i najefikasniji propagatori socijalizma. Sledeće decenije, 80-ih godina, postaju centri i za organizovano okupljanje socijalističkih privrženika. U prvim 90-im godinama već počinju da se razlikuju i po grupnoj, klasnoj, zanatlijsko-radničkoj, strukovnoj

opredeljenosti („Zanatliski savez“, „Tipografski vesnik“). Počev od druge polovine poslednje decenije stoleća razlike među njima se uočavaju kao u najrazvijenijim zemljama sveta, prema ideološkoj, marksističkoj, pa i anarhističkoj, klasnoj i sindikalnoj, a od 1903. i stranačkoj pripadnosti („Socijal-demokrat“, „Radničke novine“, „Tipografski radnik“, „Drvodeljski radnik“, „Hleb i sloboda“ itd.).

Njihova različitost u pojedinim razdobljima uslovljena je i razlikama koje proističu iz borbe protiv vladajućih političkih formacija, grupa i stranaka, u zavisnosti od odnosa snaga u redovima protivnika, njihovog položaja na vlasti ili u opoziciji. Sedamdesetih godina liberali su najjača stranačka grupacija u zemlji, iako stranaka, sa formalnog, organizacionog i zakonskog stanovišta posmatrano, još nema u Srbiji. Pod predvodništvom Jovana Ristića oni zauzimaju i popunjavaju vladajuće položaje niz godina, pobeđuju na svim izborima te decenije, samo su tri godine, od 22. oktobra 1873. do 19. avgusta 1875, u opoziciji, i to zahvaljujući samovolji Milana Obrenovića, koji ne može da podnese njihovog i suviše nadmenog predvodnika.

Razumljivo je da se borba socijalista u tom vremenskom razmaku usmerava pretežno protiv liberala i da se socijalistička glasila u obračunu sa liberalnim najprobitačnije afirmišu kao zagovornici prava *obmanutih i obespravljenih masa*. Nipodaštavaju se i poriču čak i najpozitivnija nastojanja i ostvarenja liberalnih vlada da bi se one što lakše i što više diskreditovala u očima naroda. Ali u većini slučajeva kritika socijalističkih listova je na mestu. Liberali se na vlasti često otkrivaju kao zagovornici restriktivnih zakona, kojima štite, gotovo na isti način kao konzervativci, vladajući poredak. Naprednjačka, delom mladokonzervativna grupacija ističe se u početku, dok se kratkotrajno nalazi na vlasti, čak naprednijim zahtevima, obećanjima, pa i nekim ostvarenjima, tako da povremeno i ne postoje konkretni razlozi da bude više kritikovana nego liberalna.

Sedamdesetih godina, gotovo uporedo sa socijalistima, na političkoj sceni pojavljuju se i radikali. Njihova aktivnost u to vreme usredsređena je na selo, gde radikalni seljački tribuni kao narodnjaci uspevaju da zatalasaju mase seljaštva. Počev od 1874. oni i u Skupštini imaju svoje predstavnike, čiji se broj posle pojedinih periodičnih i izvanrednih skupštinskih izbora stalno povećava. Ali u toj deceniji oni još nemaju svoja glasila. Zato im je podrška socijalističkih listova bila dragocena. S obzirom na to da se njihovi osnovni zahtevi (smanjenje razlika u povlašćenosti između gornjih, još uvek pretežno birokratskih i nižih, podrazumeva se narodnih slojeva) podudaraju, razumljivo je što se na mnogim mestima socijalistička glasila gotovo identifikuju sa radikalnim. Otuda je i nastala zabluda, pothranjivana s jedne ili druge strane od mnogih neupućenih ili zainteresovanih savremenika a posle i istoričara, po kojoj se radikali i socijalisti izjednačuju, pa se, već prema raspoloženjima ili potrebama, radikalni poslenici poistovećuju sa socijalističkim ili socijalistički sa radikalnim.

Najpre su prvaci Radikalne stranke, početkom 80-ih godina, pokretača prvih socijalističkih glasila i prvog ideologa socijalizma u Srbiji Svetozara Markovića proglasili za tvorca pokreta radikala, pa su onda i sve Markovićeve i markovićevske listove počev od 1873, „Javnost“, „Glas javnosti“, „Oslobođenje“, „Staro oslobođenje“, prisvojili kao radikalne. S time su se posle, u velikoj većini, složili građanski istoričari, dokazujući da su socijalisti, uvidevši da se nalaze na pogrešnom putu, da u Srbiji nema terena za socijalizam, napustili ideje i ciljeve socijalističkih ideologa te pokrenuli listove nesocijalističkog, radikalnog smera.

Podrobnije analize tih listova u prvom poglavlju ove knjige pokazuju da su

ovakve tvrdnje bile i ostale netačne, tendenciozne, da su rezultat površinskih rasuđivanja, motivisanih potrebama građanske stranačke politike i ideologije. Da bi se oborila pravovaljanost radikalskih teza, dovoljno je ukazati na činjenicu da zahtevi koje su od izlaska „Javnosti“ 1873. podjednako isticali i socijalisti i radikali nisu bili istovetno interpretirani od jednih i od drugih.

Radikalni tribuni tražili su samoupravnu decentralizaciju suviše centralizovane državne uprave, ukidanje dugova prezaduženih seoskih masa, ograničenje vlasti birokratije, smanjenje prinadležnosti činovnika, povećanje odgovornosti ministara, itd., da bi se umesto gospodske, buržoaske države izgradila i usavršavala seljačka. Socijalistička glasila formulisala su i podržavala iste zahteve da bi se ubrzao preobražaj države i društva na socijalističkim temeljima i tako sprečio dalji razvoj u buržoaskom kapitalističkom smeru. Znači, postojale su suštinske razlike u ciljevima jednih i drugih. Što su im se putevi izvesno vreme podudarali, razumljivo je; to je bilo ako ni zbog čega drugog, a ono zbog svrsishodnosti. Moglo bi se reći da su jednima isti zahtevi služili za taktičke ciljeve, a drugima za strategijske. Listovi socijalista iz ovog razdoblja ostali su, prema tome, socijalistički, kao takvi oni se i u ovoj knjizi prikazuju.

Osamdesetih godina odnos snaga u političkoj borbi se menja, ne može, dakle, ni sadržajna strana socijalističkih glasila ostati ista. Obrazuje se Radikalna stranka, i to na inicijativu bivših socijalističkih predvodnika koji su posle smrti, a neki još i za života Svetozara Markovića počeli postepeno da se preobraćaju u radikale. Preostali socijalisti, sa Mitom Cenićem na čelu, pokreću nove listove koji ostaju na liniji Markovićevih socijalističkih listova iz 70-ih godina, posebno Markovićevog prvog, sa principijelnog stanovišta najdoslednijeg lista – „Radenika“. Samo, njihova glavna meta više nisu liberali, koji su u međuvremenu, izgubivši poverenje masa, i vladara, izgubili vladajuće položaje, nego radikali, čiji je uticaj na mase naglo porastao ne samo na račun liberalnih već i socijalističkih pobornika.

Pozicije radikala u ovom razdoblju, međutim, umnogome se razlikuju od liberalskih iz prethodne decenije. Radikali ostaju u opoziciji, vode borbu protiv autokratske vladavine Milana Obrenovića, stiču oreol mučenika posle ugušene Timočke bune 1883, proganjani ne prestaju sa otporom protiv nenarodnog kraljevskog i naprednjačkog režima *strahovlade*, sve dok na kraju, 1889. godine ne *nateraju*, u ratu protiv Bugarske kompromitovanog kralja, da abdicira i napusti zemlju. Malobrojnim socijalistima, koji su takođe izloženi progonima nepoverljivih vlasti, *ne preostaje drugo* nego da se pridruže borbi radikala, da bi zajedničkim snagama *pod njihovim okriljem* preživeli ovo, za njih naročito teško razdoblje. Ostali su bez predvodnika, koji su listom prešli u tabor radikalski, i bez kompasa, lutajući sa krajnje umerenih, radikal-socijalističkih, do krajnje ekstremnih, anarhističkih pozicija. Tih godina, 1885–1890, posle povlačenja Mite Cenića i obustave njegovog poslednjeg socijalističkog časopisa „Čas“, oni se mogu pohvaliti svega jednim časopisom – „Omladina“, i to u redakciji ljudi koji se u ovim teškim trenucima zadovoljavaju ispoljavanjem teorijskih, načelnih socijalističkih stavova, uz radikalsku ogradu da još nije vreme za samostalnu akciju socijalista.

Odvajanje od radikala počinje 90-ih godina i teče polagano do 1895, kada pokretanjem „samostalnog organa srpskih socijalista“, „Socijal-demokrata“, u otvorenom marksističkom smeru, socijalistički pokret prelazi u drugu, višu razvojnu fazu. Kako je u razdoblju od 1890. do 1895. tekao proces *radikal-socijalističkog* razdvajanja najjednostavnije se ilustruje imenima listova i njihovim vremenskim redosledom. Najpre izlazi „Srpska misao“, posle njene

obustave „Narodna misao“, a za njom „Radnička misao“, onda „Zanatliski savez“, pa „Tipografski vesnik“. Ova evolucija je rezultanta promena na terenima politike i ekonomike.

Radikali posle abdikacije kralja Milana dolaze na vlast, sa koje ne mogu sići a da se u međuvremenu ne kompromituju neispunjavanjem ili bar nepotpunim ispunjavanjem datih obećanja iz vremena kada su bili u opoziciji. Njihova *vladavina* je, doduše, prekidana nasilnim, svojevremennim aktima *suverena*, najpre namesnika Ristića, 1892, pa kraljeva, bivšeg, *starog* Milana i novog, mladog Aleksandra. Ali se oni u vreme vlade svojih predstavnika, pa i prvaka, Save Grujića, Nikole Pašića, Lazara Dokića, onda opet Save Grujića, već *troše* na vlasti u tolikoj meri da otkrivaju kako ne mogu sprovesti tražene i obećane državne i društvene reforme, jer ne smeju poremetiti redove poretka čije interese, u stvari, zastupaju.

Socijalisti koji su se u drugoj polovini 80-ih godina pridružili radikalima, pod utiskom njihovih prosocijalističkih parola i *teorijskih* uveravanja, već tokom prve polovine 90-ih moraju uvideti, posmatrajući radikale na delu, da su bili zavedeni. Za one *iskusnije*, pak, koji su *oduvek* znali da će tako biti te su priznali primat radikala samo da bi udruženim snagama lakše preživeli godine krize, *postaje jasno* da je došlo vreme da se raskinu iz nužde stvarane veze, kako bi se socijalistički pokret što pre ponovo osamostalio. Bilo je još i postojanijih, njih radikali nijednog trenutka nisu uspeali zaseniti ni pokolebati, oni su nastavili da raskrinkavaju Radikalnu stranku kao sitnoburžoasku političku formaciju, samo što se njihov glas bez glasila u javnosti nije mogao čuti. Oko listova koji izlaze u prvoj polovini 90-ih godina okupljaju se i jedni i drugi i treći iz redova socijalističkih vernika. Tek na kraju tog razdoblja prevagnuće, u „Zanatliskom savezu“ glasovi onih koji traže raskid sa sitnoburžoaskim zanatlijskim i radikalskim centrima. Oni su i za pokretanje novog lista, „Socijal-demokrat“, koji će imenom i sadržinom, prema tadašnjim merilima, označiti početak nove, više faze u razvitku socijalističkog pokreta Srbije.

Evolutivne i revolucionarne mene na razvojnem putu *prvih* socijalističkih listova, od Markovićevog borbenog „Radenika“ do marksističkog klasno-borbenog „Socijal-demokrata“, bile su pored svih političkih, društvenih i ličnih motiva najviše motivisane razvojem materijalnih snaga zemlje, prvenstveno na terenima proizvodnje i raspodele. U vreme pokretanja prvog socijalističkog lista, Srbija iz prve faze robno-novčanih odnosa prelazi u drugu, višu fazu, u kojoj nastaju i preovlađuju problemi novog načina življenja. Iako još nema velikih, pa ni malih industrijskih postrojenja, osim onog vojnog u Kragujevcu, i nekoliko manjih, više manufakturnih nego fabričkih, moć novca u vidu kapitala sve je vidljivija. Naglo se povećava broj panadura, mehana, dućana, otvaraju prvi novčani zavodi, banke, štedionice, daju državne povlastice za podizanje fabrika. Varoši počinju da se evropeiziraju, podižu se, posebno u Beogradu, nova velika zdanja, prosecaju ulice, ugovaraju krupni poslovi. Govori se „samo o kupovini i prodaji placeva“ – kako je zabeležio jedan istoričar, o prednostima spoljne, izvozne i uvozne trgovine, o unosnim špekulacijama i reprezentativnim položajima koji se obezbeđuju spregom kapitala i politike. S druge strane, *prirodno*, ubrzano se raspadaju kućne, porodične zadruge, povećavaju dugovi, smanjuju imanja, dolazi u stanje iz kojeg, izgleda, nema izlaza.

U atmosferi stvorenoj takvim protivrečnostima, koje počinju da se osećaju kao nesnosne već krajem 60-ih godina, Svetozar Marković doneo je odluku o pokretanju socijalističkog glasila. Pošto je došao do saznanja da čovek njegovih karakternih osobina ne može mirno gledati, baveći se samo svojim

studijama, a zatim svojom tehničkom profesijom, kako se *narod* zlopoti i propada, dok se pojedinci bogate na njegov račun, kako „se svet tumbе okreće”,¹ rešio je već 1868. da kao publicista otpočne borbu protiv *sistema* koji otežava prirodni razvoj mnoštva. Odluka o pokretanju prvog socijalističkog lista, olakšana rešenjem srpske vlade da Markoviću oduzme državnu stipendiju povodom članka *Srbske obmane*, mogla je da se ostvari, i ostvarila se, tek nekoliko godina kasnije, 1871, kada Marković uz pomoć mecena, prijatelja i drugova-istomišljenika uspeva da pokrene „Radenik“.

Dve decenije kasnije, početkom 90-ih godina, materijalne snage društva i njima stvorene društvene protivrečnosti već su toliko narasle da za pokretanje novih socijalističkih listova inicijativa pojedinih uzdignutih ličnosti nije više toliko nužna, izvanredna, a prema tome ni tako zapažena i cenjena, kao u doba Markovićevo, početkom 70-ih, i Cenićevo, početkom 80-ih godina. Ima već nekoliko desetina fabrika, više hiljada radnika, desetine hiljada zanatlija koji tavorе i propadaju zbog prodora kapitalističke proizvodnje. Iz njihove sredine prirodno nadolaze generacije znanih i neznanih pokretača novih listova, obojenih više klasnim obeležjima uredništva nego ličnim doprinosima urednika. Njihova se sudbina zato i više vezuje za pokret u klasnim razmerama nego za ličnost pokretača.

Na kraju, ali ne kao poslednje po redosledu važnosti, već kao primarno po neposrednom uticaju na izlazak socijalističkih listova i časopisa, ističe se faktor zakonodavstva, odnosno uloga Zakona o štampi i njegove primene u praksi, zavisne od kompleksa društveno-ekonomskih i političkih činilaca. Izlazak prvih socijalističkih listova olakšan je, ako ne i omogućen, Ustavom od 1869. i zakonima donetim na osnovu njega, posebno Zakonom o štampi od 23. oktobra 1870. Prema ovom zakonu, za listove više nije bila potrebna dozvola policijskih vlasti. Cenzura, sa formalnog stanovišta posmatrano, *više* nije postojala. *Samo* je po čl. 6, kojim se zapravo sačuvala cenzorska vlast, štampar bio obavezan da „najdalje na jedan sahat“ pre rasturanja lista preda jedan primerak upravi varoši, policiji, koja je onda po svome nahođenju *blagovremeno* mogla da zatraži izbacivanje inkriminiranih odlomaka ili da izvrši zaplenu. Da bi se tražena ispravka na vreme sprovela, prihvaćena je praksa da se na uviđaj podnose tekstovi u korekturi. Mada je u nadležnosti suda bilo da policijsko rešenje poništi ili osnaži, u praksi je policijska odluka bila odlučujuća, pošto je postajala odmah izvršna.

Za Markovića, koji je pri pokretanju „Radenika“ imao 24 godine, predstavljala je smetnju i odredba iz čl. 13, kojom se tražilo da urednik listova i drugih povremenih spisa „političko ili ekonomsko-političkog sadržaja“ ima navršenih 25 godina. Neugodan je bio i član 27, po kome je štampar, pored odgovornog urednika, mogao biti uzet na odgovornost zbog učinjenog prestupa. Da bi izbegli neugodnosti, štampari su, po savetu policije ili samoinicijativno, takođe vršili pritisak na urednike svojom cenzorskom pažnjom.

Prema čl. 46, ministar unutrašnjih dela je mogao posle dve pismene opomene da obustavi izlazak lista do 3 meseca ako vlast nalazi da se njime „stalno i u neprijateljskom duhu napadaju i izopačavaju dela državnih vlasti, ili se uopšte tako uređuju da postanu ubitačni za javni mir i poredak“. Obustava lista nije *podležala* potvrdi suda. Vlada je na taj način mogla da spreči izlazak svakog nepoželjnog lista. Zato su obično izdavači posle druge opomene sami obustavljali dalje izlaženje lista, da bi ga odmah zatim mogli pokrenuti pod

¹ Pisma Svetozara Markovića: Ljubomiru Belimarkoviću 31. oktobra i 30. novembra 1868, Jevremu Markoviću 6. novembra 1869, Antoniju Hadžiću 3. februara 1870, *Sabrani spisi Svetozara Markovića*, Beograd 1960, I, 81, 83, 206, 208–9.

novim imenom, zapravo pod starim uz novi atribut. Ukoliko bi došlo do treće opomene, odnosno obustave, urednik ne bi mogao duže vremena uređivati drugi list.

Kazne za učinjene štamparske prestupe bile su vrlo stroge. Kažnjiva dela isledivala su se „po pravilima krivičnog postupka”. Prema odredbama Zakona o štampi, novčane kazne kretale su se do 300 talira, pretvorene u zatvor do 18 meseci (čl. 34), a za *zločinačke* krivice i do 500 talira (čl. 28). U slučaju povrata, neke kazne su udvostručivane. Za dela kažnjiva po Krivičnom zakoniku kazne su utvrđivane i po Zakonu o štampi i po krivičnom, *kaznenom* zakonu, tako da su iznosile više godina zatvora.²

Važnija od samog štampanog zakona bila su ponekad neštampana uputstva za njegovo primenjivanje. „Radenik” je mogao gotovo nesmetano izlaziti dok nije počeo mrsiti račune namesničke vlade, dok se zapravo isticao člancima čija je oštrica bila uperena protiv konzervativaca i liberalne levice u opoziciji. Kada list bude postao sve neugodniji i za vladajuće liberalne, videćemo kako se izdejstvovalo njegovo obustavljanje *opomenama i bez* formalne zabrane.

Drugi socijalistički list, „Javnost”, počeo je da izlazi 1873, tek posle pada Ristićeve *liberalne* vlade, pod *konzervativnom* vladom Jovana Marinovića. Zakon o štampi od 1871, koji su doneli liberali, postao je opet liberalan, bar za kratko vreme, tek kad su vladu sastavili konzervativci, odnosno mladokonzervativci! Da bi se predstavili javnosti u što povoljnijoj svetlosti i da bi diskreditovali prethodnu vladu liberala, njihov ministar unutrašnjih dela Aćim Čumić je jednim slobodoumnim raspisom zatražio od svih organa unutrašnje uprave da ne prave smetnje slobodnoj cirkulaciji misli. „Sloboda misli, sloboda ocenjivanja zakona i državnih poslova, pouzdan je pokretač svakog ozbiljnog i istinskog napretka” – stajalo je u ovom čuvenom Čumićevom raspisu. Zahvaljujući njemu, i „Javnost” je u početku nesmetano izlazila. Ali slobodoumni raspis nije bio dugo na snazi. Sledila su uputstva za najstrožu primenu Zakona, i nepunih 6 meseci posle dve ministarske opomene i *stavljanja pod sud* urednika, „Javnost” je takođe prestala da izlazi. Isto ili slično se posle desilo „Glasu javnosti” baš u vreme Čumićeve vlade i „Oslobođenju” pod vladom Danila Stefanovića. Zapravo je „Glas javnosti” odlukom zadružnog izdavača, pod pritiskom policijskih vlasti, promenio pravac, a „Oslobođenju” je bez okolišanja zabranjeno dalje izlaženje rešenjem samog ministra unutrašnjih dela, da ne bi odmah, poput „Javnosti”, nastavio da izlazi pod *novim* imenom.

„Staro oslobođenje” je pod kratkotrajnom vladom predstavnika liberalne levice Ljubomira Kaljevića moglo slobodnije, a prema tome i otvorenije, da piše u socijalističkom duhu, na osnovu izmenjenog Zakona o štampi od 23. oktobra 1870. prema odredbama od 15. decembra 1875.³ Tada sprovedenim izmenama i dopunama bio je ukinut čl. 6, koji je obavezao štampare da do 1 sat pre rasturanja lista dostave primerak policijskoj vlasti radi cenzorskog pregleda. Bio je ukinut i čl. 46, kojim se koristio ministar unutrašnjih dela radi obustavljanja nepoželjnog lista posle druge opomene. Smanjene su bile i kazne. Da su u praksi mere pooštrevane i ublažavane prema političkim prilikama i potrebama i pod ovom najliberalnijom vladom, javno otkrivaju povremene beline i na stranicama „Starog oslobođenja”, koje označavaju mesta od cenzure izbačenih članaka. Postoji i zabeleška o Kaljevićevom uputstvu kragujevačkom načelniku da i posle ukidanja čl. 6. Zakona o štampi nastoji da dobije na uvid prve primerke ovog lista, kako bi sprečio njegovo

² Zbornika zakona i uredaba izdani u Knjaževstvu Srbije za 1870. godinu, XXIII, Beograd, 1870, 170–2; Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, I, Beograd, 1934, 119–122.

³ Zbornik zakona i uredaba 1875/6, XXVIII, Beograd, 1876, 37–43.

rasturanje ukoliko u njemu nađe *zločinačke* napise.⁴ Obustava „Starog oslobođenja” pod tzv. drugom akcionom vladom liberala Stevče Mihailovića i Jovana Ristića, u svojstvu Stevčinog zamenika, olakšan je suspenzijom Zakona o štampi od 1870. i 1875, uoči rata sa Turskom. Po novoj odredbi, od 11. maja 1876, uvedena je bila ratna cenzura, tako da se više nije moglo „pečatati, niti sa strane pečatano u zemlju unositi bez prethodnog pregleda i odobrenja državnih vlasti, nadležnih da čuvaju javnu sigurnost”.⁵

Rešenje o obustavi Zakona o štampi ostalo je na snazi od 11. maja 1876. do 18. januara 1879, kada su u njemu izvršene izmene i dopune kojima je, između ostalog, vraćena odredba o policijskoj cenzuri, po čl. 6, i određeno da se od urednika političkih i političko-ekonomskih listova traži fakultetska sprema.⁶ Tako su liberali pooštrenim zakonskim i ostalim prinudnim merama pod *drugim akcionim ministarstvom*, do 28. septembra 1879, i vladom Jovana Ristića, do 9. oktobra 1880, uspeli u drugoj polovini 70-ih godina da spreče dalje izlaženje *neugodnih* socijalističkih, kao i, naravno, drugih opozicionih listova.

Posle pada Ristićeve vlade došla je era naprednjaka. Oni su, iako konzervativci, svoju vladavinu započeli, kao i 70-ih godina, nizom slobodoumnih zakonskih mera, među kojima se posebno isticao nov Zakon o štampi od 12. marta 1881. Prema tom zakonu listovi su se mogli izdavati, rasturati i prodavati bez policijske dozvole. Od urednika nije se više tražilo da ima fakultetsku diplomu. List se nije mogao zapleniti zbog svakog kažnjivog prestupa, već samo zbog krivičnog dela koje je sadržavalo uvredu vladara i poziv na bunu. Štampar se oslobodio more da igra ulogu cenzora, pošto nije više odgovarao za štamparski prestup istovremeno sa urednikom. Predviđene kazne po Zakonu o štampi bile su blaže od onih koje je propisao Krivični zakonik.⁷ Tim zakonom bio je olakšan izlazak „Radnika” 1881. u redakciji Mite Cenića. Ali već u vreme izlaženja „Borbe” obnarodovane su, 12. jula 1882, izmene i dopune u Zakonu od 12. marta 1881, po kojima je zaplena lista propisana i zbog širenja *nihilizma, komunizma* i drugih kažnjivih dela „označenih u § 91-om kriv. zakona”. Istovremeno, pooštrene su i ostale neke kaznene odredbe.⁸ Ova promena usledila je, doduše, u prvom redu iz straha od radikala, koji su, zbog toga što su ugrožavali pozicije naprednjaka, tretirani kao prikriveni nihilisti i komunisti! Listovima socijalista, „Radniku” a zatim „Borbi”, gledalo se kroz prste, ali samo dok su se obračunavali sa radikalima; kada se „Borba” počela približavati „Samoupravi”, njena je sudbina bila zapečaćena.

Naprednjaci su, pod vladom Milutina Garašanina, sproveli i drugo pooštrenje Zakona o štampi od 1881. Prema novim zakonskim izmenama i dopunama, od 11. jula 1884. godine, svaki list i spis mogao je biti zaplenjen, pored ranije predviđenih krivičnih dela i zbog „draženja na nepokornost ili samovoljnog odupiranja protiv uredaba i zakonitih naredaba vlasti i zakonitog reda u zemlji (§ 92. Kaznenog zakonika)”. Povećane su bile u znatnoj meri i novčane kazne, najmanja od 50 na 200, najveća od 500 na 5.000 dinara.⁹ Nije čudno što oslabljeni socijalisti pod ovakvim zakonskim uslovima nisu bili u

⁴ Živan Živanović, *Politička istorija Srbije*, Beograd, 1924, II, 135. Ne može se ipak usvojiti mišljenje čak i jednog liberalnog istoričara kakav je bio Živan Živanović, da je „Praksa prema listovima trebala ... da ostane ista” i pod novim zakonom „samo je forma izmenjena”. Upoređivanje listova pod ranijim i kasnijim vladama umerenih liberala i konzervativaca može se lako utvrditi da se *sada* najslobodnije pisalo.

⁵ *Zbornik zakona i uredaba*, od 23. I 1876, do 1. VI 1877, XXIX, Beograd, 1877, 339.

⁶ Isto, od 1. XI 1878, do 6. maja 1879. XXIV, Beograd, 1879, 129.

⁷ Isto, od 18. avgusta 1880. do 26. juna 1881, knj. 36, Veograd, 1881, 252–260; Sl. Jovanović, nav. delo, II, 356.

⁸ Isto, od 5. septembra 1881. do 28. jula 1882, knj. 37, Beograd, 1882, 91–96.

⁹ Sl. Jovanović, nav. delo, III, 60.

⁹ Isto, od početka do kraja 1884. godine, knj. 40, Beograd, 1884, 157–166.

stanju da izdaju svoj list. Nije teško zamisliti kakve je muke mučio Mita Cenić dok je uređivao svoj poslednji časopis „Čas“, 1885, da ne bi već sa njegovim prvim brojevima došao pod udar zakona. Poslednjem časopisu ovog socijalističkog razdoblja „Omladini“ u 1887. i 1888. bilo je već olakšano izlaženje činjenicom da je u međuvremenu okončana vladavina naprednjaka i obrazovana prva liberalno-radikalna vlada, pod predsedništvom Jovana Ristića, a ubrzo zatim i prva radikalna, sa Savom Grujićem na čelu.

Ustav od 1888. nagovestio je novo razdoblje, koje je u novom Zakonu o štampi, od 31. marta 1891, izraženo ukidanjem ranijih cenzurskih stega i smanjivanjem mogućnosti samovoljnog kažnjavanja za štamparske prestupe.¹⁰

Novi zakon ostao je na snazi više od tri godine, do 9. maja 1894, kada je pod ponovnom vladom naprednjaka vraćen Ustav od 1869. i zajedno s njim i Zakon o štampi od 1881. sa izmenama i dopunama od 1882. i 1884.

Pooštrene zakonske mere nisu, međutim, više bile dovoljne za obustavu socijalističkih listova. Zahvaljujući u međuvremenu ojačanim snagama socijalista i organizacijama Zanatlijsko-radničkog saveza, kao i samih radnika, „Zanatlijski savez“ će nastaviti da izlazi sve dok ne bude zamenjen drugim, još prodornijim i samosvesnijim listom socijaldemokrata. Vraćanjem starog restriktivnog Zakona o štampi samo su olakšane a samim tim i povećane mogućnosti zaplene nepoželjnih listova i kažnjavanja njihovih urednika. Zato su u tom vremenu tako učestali i štamparski prestupi „Zanatlijskog saveza“ i njegovim urednicima izricane stroge kazne od nekoliko meseci pa i godina zatvora.¹¹

¹⁰ Isto.

¹¹ Andrija Radenić, *Progoni političkih protivnika u režimu Aleksandra Obrenovića 1893–1903*, Beograd, 1973, 11, 437–461.

LISTOVI I ČASOPISI SEDAMDESETIH GODINA

Prvi socijalistički listovi i časopisi izlaze 70-ih godina i njihova uloga u toj deceniji najviše se zapaža, ocenjuje i priznaje, do naših dana, ne samo u domenima politike već i u područjima obrazovanja i kulture. Ova pojava nije bila slučajne prirode. Plod je razvoja društva i društvenih odnosa u okvirima države koja u tom razdoblju dostiže izvestan stepen izdiferenciranosti i samostalnosti.

Robno-novčani odnosi su se tokom prethodnih decenija tako razgranjavali i usavršavali da je postalo očigledno, bar za one koji teže da proniknu u suštinu, da se njihovi stubovi i u zaostaloj Srbiji više ne nalaze u bogatim slojevima autohtonog seljaštva, već u bogatijim redovima novoniklog građanstva. Nije bilo više neophodno da se njihovo bogatstvo učvršćuje i proširuje isključivo brutalnim sredstvima prvobitne akumulacije ili apsolutističke, autokratske vladavine monarha. Postalo je čak korisno samim vladajućim slojevima da se osnova vlasti proširi pomoću stranačkih institucija građanskog parlamentarizma, bar u početnoj formi, u minimalnim dimenzijama.

Stranke se još neće formirati, pa prema tome neće ih biti ni u ovoj deceniji, posmatrano u konstitucionalnim okvirima, ali njihovo stvarno postojanje počinje se osećati u dejstvima izvanrednog intenziteta, kakva se ranije nisu mogla ni naslućivati. Kao i u mnogim drugim zemljama 70-ih godina, počev od druge polovine 60-ih (u Srbiji od 1868, tj. posle ubistva kneza Mihaila, za vreme namesništva pod vođstvom Blaznavca i Ristića) vlast pretežno pripada liberalima, čiji je liberalizam prilično umeren. Oni će sprovesti izvesne reforme u liberalističkom duhu, koje će imati i to dejstvo da će radikalniji nezadovoljnici takođe početi otvoreno u javnosti formulisati svoje opozicione stavove i širiti svoje ideje, uglavnom ideje radikalizma i socijalizma.

Ustavom od 1869. Skupština je i u Srbiji dobila zakonodavnu vlast. Iako ograničeni izbor njenih članova i suženi njen delokrug u zakonodavstvu pokazuju da je ona još daleko od ustanove istinskog, demokratskog parlamentarnog institucionalizma, činjenica je da su tim Ustavom udareni temelji novog sistema upravljanja, sistema u kome i opozicioni krugovi, uprkos svim restrikcijama i represalijama, mogu na legalan način doći u javnosti do izražaja, jasno – samo do izvesne mere. Na ovom Ustavu zasnovani Zakon o štampi proklamovao je bar u načelu slobodu štampe. Izdavanje listova više nije uslovljavano prethodnim odobrenjem policijskih vlasti, nije čak ni sputavano otvorenom cenzurom. Ostale su stroge kaznene odredbe i velika diskreciona prava nadležnih zarad eliminisanja nepoželjnih napisa i sprovođenja zabrana rasturanja pojedinih brojeva, pa i obustavljanja lista u celini. Ipak je najvažnije, za pojavu i izlazak prvih socijalističkih listova već u ovom razdoblju, da je ovaj Zakon o štampi omogućio, sa stanovišta prava, njihovo izlaženje.

Sa klasnog društvenog aspekta posmatrano, pojava prvih srpskih socijalističkih listova i časopisa već u deceniji u kojoj ni mnoge razvijenije evropske zemlje još nemaju takve publikacije, ili ih bar nemaju u takvom broju i kvalitetu, takođe nije slučajne prirode, iako na prvi pogled može da se čini da jeste. Srbija je još suviše malena, slaba, nerazvijena i nije čak ni potpuno samostalna, pošto se nalazi pod sizerenstvom Turske. Prema popisu stanovništva iz 1866, ona je imala svega 1,216.348 žitelja, 1874 – 1,353.890, a ni posle sticanja samostalnosti i proširenja granice 1878. nije dosegla broj od 2 miliona, prema popisu iz 1884 – 1,901.336.

Početak industrijskog preobražaja društva može tek da se nasluti, ali ne i da se ubedljivo izrazi. Samim tim obrazovanje radničke klase ne prelazi početnu fazu. Najveća fabrika ostaje *Topolivnica* u Kragujevcu, sa nekoliko stotina radnika. Oko 90% stanovništva ostaje seljačko. Broj varoši i varošica 1874.

iznosi svega 48, i u njima veliki deo stanovništva bavi se i dalje poljoprivredom. Gradovi, varoši, su malobrojni i maleni. Beograd ima 1866. godine 24.957 duša, 1874 – 27.605, 1884 – 35.483. Ostali gradovi su još mnogo manji. Godine 1874. Šabac ima 8.028 stanovnika, Požarevac – 7.829, Kragujevac – 6.663, Smederevo – 5.107. Drugi su, u većini, sa oko 3–4.000 žitelja. Tek posle priključenja Niša, imaće se, pored Beograda, još jedna varoš sa više od 10.000 stanovnika (prema popisu iz 1884. godine, Niš će imati 16.178 duša).

Za strukturu društva koje je daleko od toga da bude industrijsko najubedljivije govore precizni cifarski podaci. (O industrijskoj revoluciji u Srbiji, pojavom prvih parnih mašina u uslovima kontinuiranog usporenog razvoja proizvodnih snaga usled političke i ekonomske zaostalosti društva poluzavisne države, može se govoriti sa naučnim pretenzijama samo u nenaučno motivisanoj literaturi sa nadmetačkim porivima.) Prema statističkim ciframa, 1866. godine Srbija je imala ukupno 23 inženjera, od čega 18 u Beogradu. Lekara je tada bilo u celoj zemlji ukupno 58, a advokata 46. Najviše ima državnih činovnika: 1866. godine 1.838. Broj učitelja u toj godini iznosi 489.

Posle zemljoradnika ističe se u izvesnoj meri broj zanatlija, a zatim trgovaca i trgovačkih pomoćnika, i to podjednako: 2.517 i 2.517; ukupno 5.034.¹

Zaostalost se plastično ispoljava na području pismenosti. Čak zvanična statistička služba konstatuje, 1866. godine, da: „Iako se... na polju narodne prosvete mnogo radi i obilno troši, ipak vidimo da su otuda polučeni rezultati vrlo slabi, jer u celoj zemlji na 1.000 duša samo 42 pisati umeđu.”

A i to je dubiozno. Prema statističarima, mnogi od ovih koji su evidentirani kao pismeni „više je parade radi dotičnu izjavu dala a u stvari je nepismena kao i sva gomila naroda”.²

Još godine 1875, pored osnovnih škola, čiji je broj iznosio 534 (sa ukupno 23.238 đaka), postojale su svega 2 gimnazije, 16 nižih gimnazija, odnosno realki, 1 učiteljska škola, 1 bogoslovija i Velika škola. (U gimnaziji, sa po 7 i 4 razreda, bilo je ukupno 1.608 đaka, u bogosloviji – 250, u učiteljskoj školi – 52, a na Velikoj školi – 207.) Broj nastavnika te godine na Velikoj školi iznosio je 23, u srednjim školama ukupno 158, a u osnovnim 667.³

Izneli smo ove cifre da bismo predložili veličinu poduhvata oko pokretanja i izdavanja prvih socijalističkih listova u jednoj tako maloj i zaostaloj zemlji, kada takvi pokušaji nisu uspevali ni u mnogo većim i razvijenijim sredinama. Podsticaji za pregaoce socijalizma dolazili su ovde iz naroda u kome je tinjalo stalno nezadovoljstvo, pošto se u uslovima savremenije državne organizacije, kojom se i Srbija počela odlikovati, više nije moglo tako lako dati oduška buntovnim raspoloženjima kao nekada, u bunama koje su se ranije začas rasplamsavale. Snage koje se sada ističu kao sprovednici opozicionih strujanja i predvodnici nezadovoljnika moraju biti na višem intelektualnom nivou nego raniji, u usmenoj rečitosti proslavljeni seljački tribuni. Ne vlada se više Miloševim i miloševskim metodima; prema tome, ne može se više ni suprotstavljati Vučićevim i vučićevskim sredstvima.

U ovom razdoblju kompromitovale su se u očima masa vladajuće ličnosti intelektualnog birokratskog kova. Borba se zameće sa jednim Ristićem, Garašaninom, Marinovićem, Mijatovićem i mnogima koji su se na rečima čak isticali i većim slobodarstvom, da bi tek u praksi otkrivali konzervativni smisao svojih klasnim ograničenjima uslovljenih naprednih učenja, kao što je

¹ *Državopis Srbije*, I, IX, XII, XIII.

² *Državopis Srbije*, III, 102.

³ *Državopis Srbije*, XX.

bio slučaj sa ideološkim autoritetima liberala: Vladimirom Jovanovićem, Stojanom Boškovićem, Milovanom Jankovićem, Ljubomirom Kaljevićem i dr. Trebalo se suprotstaviti i dejstvima njihovih glasila, koja se na datom nivou države i društva, bez obzira na to što je taj nivo nizak, šire na sve strane i utiču na nivelisanje raspoloženja, odnosno neraspoloženja – sve većeg broja ljudi. Trebalo je opovrgnuti ne samo argumente konzervativnog „Svetovida” i „Vidovdana” već i liberalnog „Jedinstva”, „Istoka”, „Budućnosti” itd.

Radi evidentiranja materijalne baze tipičnih nezadovoljstava, pomenimo da se već svuda konstatuje i razglašava kako se zadruge raspadaju, kako se povećava broj inokosnih siromašnih zemljoradnika, kako sve više njih sa nedovoljno zemlje ne može da nađe posao na drugim stranama privrede, koja ne ide ukorak sa zahtevima i potrebama vremena. Dok je u toku prvih trideset godina procentualni porast stanovništva iznosio 63,47 (1834–1863 : 678.192 – 1.108.668), a porast broja „porez plaćajućih glava” 79,28% (115.582–207.218), sada za razdoblje od 20 godina, 1864 –1884, sa 71,49-postotnim porastom stanovništva (1.108.668–1.901.336), procenat porasta „poreskih glava” iznosi 45,48% (207.218–301.456).⁴

Iako se iz ovih cifarskih podataka mogu izvući razni i različiti zaključci (sa manjim početnim iznosima postižu se veći procentualni efekti!), sigurno je da je i porast i pad poreskih obveznika, po članovima domaćinstva, u tadašnjim uslovima u većini slučajeva posledica deobe kućnih zadruga, tj. usitnjenosti mnogobrojnih poseda, s jedne strane, i koncentracija imanja u rukama manje brojnih većih posednika, s druge.

Deobom zadruga osiromašenih žitelja povećani pritisak odraziće se, bez sumnje, na socijalistički pokret, i to na izlazak, rezonovanje, domet i efekat socijalističkih glasila. Isto kao i dejstvo fabričkih proizvoda uvezenih iz inostranstva na sve veći broj, relativno sve suvišnijih, nesavremenijih, siromašnih zanatlija, o čemu, međutim, istoriografija raspolaže većim obiljem podataka i traktata.

Unutrašnji podsticaj za pokretanje i istrajanje u izdavanju prvih socijalističkih listova nalazi se u uzročnicima nezadovoljstva relativno velikog broja tadašnje inteligencije. Ona se školuje pod teškim uslovima, a perspektive školovanja su većim delom svedene na mogućnosti dobijanja državne službe, od koje mnogi zaziru, jer podrazumeva zavisnost, prema tome i pokornost u odnosu na državnu vlast. Ostaju tzv. slobodne profesije, inženjerska, advokatska, lekarska, za koje još nema dovoljno razumevanja, novaca, afiniteta, mesta itd. Preostaje gorčina žuči, koja, kad se kanališe kako treba, može da podstiče na podvige pri analitičkim razmatranjima uzročnika negativnih pojava i pri akcionim poduhvatima kojima se te pojave pokušavaju eliminisati, i u krajnjoj konsekvenci mnogo puta se i eliminišu.

Generacija o kojoj je reč, ovde je i iskustvom i obrazovanjem dolazila do zaključaka da se samo državnopravnim, nacionalističkim porivima ne mogu zadovoljiti osnovne potrebe naroda, već mahom samo zavaravati pojedinci i mase. Ona je imala i priliku da se uči u inostranstvu, gde dolazi u kontakt sa ličnostima i delima tvoraca, ideologa i lidera prvog neutopističkog socijalističkog revolucionarnog pokreta u nacionalnim i internacionalnim razmerama. Njoj su kao impulsi i primeri, koje vredi slediti, mogla da posluže, i poslužila su, zbivanja vezana za Parisku komunu, akcije i knjige povezane sa Prvom internacionalom, ličnosti sa najvećom reputacijom i autoritetom u revolucionarnom svetu, kao što je već bio Marks u zemljama Zapadne Evrope, Černiševski u Rusiji i dr.

⁴ *Državopis Srbije*, XIII, 1–32.

Prema merilima takvih saznanja, iskustava i učenja, ona je mogla da smatra, i smatrala je, *da je došlo vreme, bez obzira na nevreme*, i za veće istorijske poduhvate. Rušenje postojećeg poretka do temelja, izgradnja novog društva iz osnova.

Već početkom 1868. prvi predstavnik nove generacije mladih, Svetozar Marković, tada još na studijama u Rusiji, iz Petrograda je poručivao istomišljenicima u Srbiji „*da nije vajde samo saznati nesrećno stanje naše, nego da treba raditi da ga nestane*”.⁵

Da bi se pridobili ljudi, stekle pristalice, stvorili jednomišljenici, mobilisali angažovani, moralo se raspolagati onim što je već i u Srbiji bilo najvažnije savremeno sredstvo komuniciranja sa ljudima na terenu politike i političke borbe, moralo se imati političko glasilo.

Najpre se mislilo početi adaptiranjem postojećih, već afirmisanih publikacija Učenog društva i Matice srpske, pomoću doslednijih opoziciono nastrojenih liberala. U preuređenim „žurnalima” ovih *družina*, po Markoviću, oktobra 1868, „pečatali bi se članci iz sviju struka nauke, mesečni politički pregledi i naučna kritika na pojave društvene i literalne, a na državne zakone i ustanove”.⁶

Pošto je ovaj plan bio suviše utopistički, neostvarljiv, Marković se morao zadovoljiti publikovanjem svojih članaka u listovima liberala, pretežno u onima koji su izlazili u Vojvodini. Godine 1869. u Cirihu on se počeo intenzivnije baviti mišlju *da sa drugovima* u Srbiji pokrene sopstveni list koji bi, možda pod naslovom „Mlada Srbija”, bio „u pravom smislu narodni”,⁷ već u socijalističkom duhu. U to vreme on još nije bio spreman da preuzme uredništvo pripremanog glasila Omladine, čijim se revnosnim članom smatrao, u nadi da će se ona moći da preobrati u duhu *nove nauke*.

Tek kajda je omladinski organ, „Mlada Srbadija”, pokrenut, Marković je, početkom februara 1870. godine, uz uverenje da bi dva omladinska „žurnala bila u srpstvu suvišna” za tadašnje vreme, i sa iskrsлом nadom da bi kao urednik već pokrenutog lista mogao odlučujući uticati na njegovu opredeljenost, odlučio da se ipak kandiduje za redaktora. Međutim, stigao je odgovor iz koga je dokučio da bi se morao upravljati prema smernicama Glavnog omladinskog odbora, i to na mestu pomoćnika urednika. Zato je bez daljeg premišljanja definitivno odbio ponuđeno mesto s obrazloženjem da ne bi „mogao ni za dlaku odstupiti od pravca” koji smatra „za istinit”.⁸

Iluzija u mogućnosti preobražaja opozicionog liberalnog omladinskog lista u socijalistički opozicioni list Omladine zauvek je iščezla. Preostala je alternativa, koja je u početku izgledala teže izvodljiva, da se sopstvenim snagama uz pomoć istomišljenika pokrene list u novom pravcu. U tome će se uspeti već u sledećoj, 1871. godini.

Podvig koji će se ostvariti pokretanjem „Radenika” i posle njegove obustave izdavanjem drugog, pa i trećeg socijalističkog lista odista je velik. Gotovo izuzetan je u tome što su uspeli, uprkos svim nedaćama i preprekama, materijalnim i ličnim, od strane represivne državne vlasti i netrpeljivosti stranačkih protivnika, da se in continuo, iako sa manjim ili većim prekidima, već u ovo doba održe sa jednim organom kao što je bio socijalistički obojeni stranački list, ili časopis. Naravno, išla im je naruku okolnost da su delovali u godinama političkog liberalizma, ma i u granicama skučenih mogućnosti, koji je od kraja 60-ih i prvoj polovini 70-ih godina bio toliko liberalan i u Srbiji da je omogućio izlazak jednog socijalističkog lista.

⁵ Svetozar Marković, *Sabrani spisi*, Beograd, 1960, I, 7. Pismo bratu Jevremu Markoviću, 16. februara 1868.

⁶ Nav. delo, 81. Pismo Ljubomiru Markoviću, 31. oktobra 1868.

⁷ Nav. delo, 206. Pismo bratu Jevremu, 6. novembra 1869.

⁸ Nav. delo, 210. Pismo Antoniju Hadžiću, predsedniku Omladinskog odbora, 22. marta 1870.

U prvoj deceniji socijalističke štampe u Srbiji, 70-ih godina, izlazi ukupno 13 socijalistički usmerenih listova, i 2 časopisa,⁹ jedan za drugim, pa čak i uporedo i u izvesnoj koliziji jedan sa drugim.¹⁰ Sledeća decenija biće kritična za socijalistički pokret, i broj listova će se osetno smanjiti, ali sve do polovine 90-ih godina, do pojave prvog marksistički redigovanog lista – „Socijaldemokrata” (1895–1896), smatraće se u većini slučajeva da izlaze linijom koju je trasirao Svetozar Marković u svom prvom listu, u „Radeniku”.

U stvari, već uloga prvih Markovićevih i markovićevskih listova, 70-ih godina, toliko je složena i u toj složenosti tako raznovrsna da se ne može govoriti o jednoj, pa ni *generalnoj* liniji, služeći se žargonom kasnijih generacija i razdoblja, kada je reč o prvom i sledećim listovima samog Markovića, a kamoli listova koje će njegovi bliži, a još više njegovi dalji sledbenici izdavati i uređivati. Zajednička im je komponenta uloga glavnog medijuma pri propagiranju socijalističkih ideja i u funkciji organizacionih centara, s obzirom na to da još nema udruženja, kulturnih, sindikalnih, i stranački organizovanih središta.

U svim raspravama oko tekućih ili principijelnih ekonomskih, društvenih, političkih, kulturnih, prosvetiteljskih, naučnih i drugih mogućih problema, svi ovi listovi učestvuju sa jedne revolucionarne platforme, utoliko što traže korenite izmene u sistemu, pogledu, metodu vladavine, koja se, iako se ne ocenjuje kao kapitalistička, u svakom slučaju smatra antinarodnom i antisocijalnom. Dosledno tim zahtevima i ciljevima, i kada je reč o nacionalnooslobodilačkim pitanjima, oslobađanju srpskih krajeva pod Turskom i Austro-Ugarskom, stvaranju državne zajednice južnoslovenskih naroda, svi se oni podjednako zalažu za prethodno ili istovremeno rušenje starog i uspostavljanje novog poretka u samoj zemlji.

Nijedan od tih listova nije *marksistički* i ne upravlja se po doktrinarnim klasnim merilima. Radne mase još ni u neodređenim minimalnim razmerama nisu strukturalni delovi jedne klase koja bi se mogla smatrati radničkom. Marksizam kao klasifikaciona kategorija još ne postoji. Razlike između teorijskih postavki i praktičnih uslova su tako velike da se primat daje praksi. Zato su naivna očekivanja onih koji traže u ovim listovima, angažovanim prevashodno u dnevnoj političkoj borbi, zbog koje su i stvoreni, potvrdu za svoje doktrinarne pretpostavke.

Zapravo svi Markovići i markovićevski listovi 70-ih godina karakterišu se dvojstvom. U njima dolaze do izražaja dva merila, dva pogleda i shvatanja. Jedno se zasniva na zabludama, na utopiji, ali i ono je uslovljeno revolucionarnom praksom zasnovanom na stvarnosti ekonomski zaostale zemlje, za koju još nema, ili se bar ne zna da ima, dovoljno fundiranih uputstava u okvirima teorijski usvojenih i propagiranih principa.

Videćemo da u napisima koji se odnose na razvijene države u kojima očigledno preovlađuje kapitalizam, čiji narodi u masama doživljuju razorne posledice buržoasko-kapitalističkog poretka, preovlađuju ideje, hipoteze i teze preuzete iz Marksovog dela. Ali, u napisima u kojima se obrađuju domaće teme sa tendencijom da se pridobiju čitaoci za ostvarljive idejne ciljeve

⁹ Listovi: „Radenik“, 1871–1872; „Vragolan“, 1871–1872; „Ujedinjenje“, 1872; „Vrzino kolo“, 1872–1874; „Javnost“, 1873–1874; „Novo doba“, 1874; „Glas javnosti“, 1874; „Oslobodenje“, 1875; „Braničevo“, 1875; „Staro oslobodenje“, 1875–1878; „Narodna volja“, 1875–1876; „Novo Braničevo“, 1875; „Fenjer“, 1875–1876. Časopisi: „Preodnica“, 1873–1874; „Rad“, 1874–1875 (Radosav Perović, *Prilog bibliografiji srpskog radničkog pokreta (do 1919)*, Beograd, 1957, str. 137, 142–144).

¹⁰ Od listova „Vragolan” i „Ujedinjenje“, koji izlaze u redakciji M. J. Niketića, distanciraju se saradnici Markovićevog „Radenika“. Nema očekivanih dodirnih tačaka ni između listova „Vrzino kolo“, u redakciji Petra Perinovića, te „Narodne volje“ i „Fenjera“, koje izdaje Milan Pešić u Smederevu, s jedne, i Markovićevih, odnosno markovićevskih listova, s druge strane.

političke borbe ne polazi se od Marksa, iako se ostaje na liniji revolucionarnih neimara, već od stvarnosti, prošlosti i sadašnjosti srpskog naroda, njegovih nasušnih potreba i mogućnosti. U teoriji, pak, pošto se bez teorijskih obrazaca ne može, polazne i krajnje tačke se formulišu i obrazlažu najčešće prema učenjima ruskih revolucionarnih demokrata, primarno Černiševskog. Logično, u Rusiji su odnosi i prilike najviše slični onima u Srbiji. Tamo i ovde vlada prevashodno autokratski centralizam i zaostalost, pa se podjednako pokušava zaobilaženjem Marksovih poruka i pouka, koje u konkretnoj situaciji deluju suviše apstraktno, naći realističko adekvatno rešenje.

Samo po različitim razmerama te dvojnosti postoje razlike između prvog i sledećeg, a zatim još više između njih i ostalih Markovićevih listova, odnosno listova njegovih sledbenika 70-ih godina. Doduše, simbolikom imena prvi socijalistički list u Srbiji, i na Balkanu, kazuje više nego sledeći čitaocu da je novo glasilo različito od svih dosadašnjih po primarnom radničkom obeležju. I sadržajno se ova misao potvrđuje. U „Radeniku”, pri upoređenju sa kasnijim listovima istih urednika, nalazimo znatno više napisa posvećenih problemima radništva. U principu, tu dominiraju sa antikapitalističkih i antiburžoaskih stanovišta napisani studijski članci o društveno-ekonomskim i političkim pojavama u svetu, donekle i u zemlji, objašnjavanim prema Markovim formulacijama. Ni u jednom od sledećih listova ovoga smera neće biti ni približno takvih, a kamoli toliko brojnih principijelnih članaka, iz radničkog klasnog ugla posmatrano.

Ali, već i u „Radeniku”, kada se raspravlja o očito unutrašnjim zbivanjima i procesima, težište je na uopštenoj masi naroda, a ne u njegovom radničkom delu. Naglasak se stavlja na birokratske, a ne na kapitalističke ekscese. Zadrugarstvo postaje primarno da bi se izbeglo, a ne uklonilo buržoasko ustrojstvo države i društva, pošto se smatra da ovde takvo ustrojstvo još ne postoji. I samouprava već sada dolazi u prvi plan. Dokazuje se da se samoupravnim pravima, metodima i sredstvima, kojima se narod štitio i održavao u vekovnoj borbi za opstanak pod turskom vlašću, najlakše i najbolje mogu zaštititi pojedinci i mase od birokratske centralističke vlasti, koja se smatrala uzrokom i vinovnikom gotovo svih postojećim poretom uslovljenih negativnosti.

Sledeći list socijalističkog smera menja prvobitno simboličko značenje u samom imenu. Ne zato što odustaje od prvobitnog pravca delovanja, već stoga što se došlo do zaključka da u zemlji u kojoj se radnik, kao pripadnik određene klasne kategorije, jedva zapaža, mora uopšteno delovati na javno mnjenje, neposrednim obraćanjem na javnost kao takvu. Međutim, iako se u principu ostaje na liniji na kojoj se ističu zahtevi za socijalističkim preobražajem društva, promena u naslovu označava i promenu u sadržaju, naročito po kvantitativnoj odrednici. Principijelni antikapitalistički napisi sa osvrtom na dejstva buržoaskog kapitalizma, bar u razvijenim zemljama sveta, postaju malobrojni.

Istoričari koji se ne mogu osloboditi shematskog, građanskog ili socijalističkog – u ovom slučaju svedeno – ocenjivanja nalaze u okretanju drugog Markovićevog lista pretežno ka tekućim političkim problemima argumente za navodno Markovićevo skretanje sa puta socijalizma. Tako jedan od još uvek najcenjenijih i najpoznatijih Markovićevih biografa, Jovan Skerlić, konstatovaće, kao svojevremeno i Markovićeve sledbenici kada su kao radikali postali socijalistički renegati, da „Javnost” ne ide linijom „Radnika”, i to ne iz taktičkih pobuda, već „zato što su Marković i njegovi drugovi bili napustili doktrinarnu socijalističku i prihvatili praktičnu

radikalno-demokratsku akciju”.¹¹ Zapravo, po Skerliću, koji na drugom mestu i eksplicitnije ovo tvrđenje obrazlaže, Marković je već sada postao radikal; i njegovi saradnici zajedno sa njim, a ne posle njegove smrti, kao što su dokazivali oni koji su ih smatrali renegatima, i kao što je u istini bilo.

Slobodan Jovanović, koji je prevashodno ocenjivao ljude i događaje sa liberalno-demokratskog stanovišta (Skerlić sa radikal-socijalističkog i radikal-demokratskog), takođe će utvrditi da: „U vreme *Javnosti* Marković nije bio isti onakav kakav je bio u vreme *Radnika*”.¹² Samo, po njemu, Marković nije postao radikal, već je „došao na gledište liberala koje je ranije osuđivao”. Prema Jovanovićevom shvatanju, Marković nije prestao biti socijalista, ali više nije verovao u ostvarljivost socijalizma, socijalističkog društva u zemlji kao što je Srbija. (To je zapravo za Jovanovića bilo najvažnije, kao što je, opet, za Skerlića ono njegovo bilo od odlučujućeg značaja. I u ova dva velikana građanske istoriografije sopstveno, lično i klasno opterećenje se očigledno prenosi na ličnost koju ne mogu oceniti a da pri tom ne budu pristrasni.)

Netačne konstatacije o razlikama između listova koje je sam Marković uređivao, „Radenika”, „Javnosti”, a posle, na kraju, „Oslobođenja”, sa poentom da je samo prvi u stvari bio socijalistički, i da drugi, a naročito treći, nemaju više veze sa socijalizmom, kao ni njihov urednik, mogu se održati samo pod uslovom da se izolovano, ignorisanjem njihovih zajedničkih svojstava, svaki od ovih listova posebno analizira prema pojedinačnim pitanjima, sadržanim u najbrojnijim napisima. Jer kada se utvrdi da se Markovićevo istupanje i u vreme izlaženja „Radenika” (kao i sam „Radenik”, prema njegovim člancima) ističu dvojstvom od samog početka, onda kontinuitet u socijalističkom karakteru svih Markovićevih i markovićevskih listova postaje očigledan, i u svakom pogledu može se preciznom argumentacijom potvrditi.

U Markovićevim rasuđivanjima i poduhvatima, prema tome i u njegovim listovima, osnovno je: *pokretačke snage napretka, a naročito socijalističkog napredovanja, nalaze se prevashodno u tekovinama svesti, razuma, znanja*. Zato su svi ovi listovi o kojima je reč puni edukativnih članaka o pitanjima koja su u i jednoj ili drugoj razvojnoj fazi, u jednom ili drugom trenutku najvažnija, da bi se pridobili ljudi za nove ideje i akcije. Ali, uvek sa istim ciljem, koji se, kao što se i eksplicitno objašnjava ili implicitno podrazumeva, nalazi u svim poduhvatima kojima se ruši postojeći poredak i gradi novi, sa novim institucijama, shvatanjima, odnosima. Za totalni preobražaj društva se pledira stalno, u tom pogledu nema razlike između „Radnika”, „Javnosti” ili „Oslobođenja”. A to je bitno prilikom klasificiranja tih listova po njihovoj opredeljenosti.

Logično je da postoje razlike prema odbiru i isticanju pojedinih pitanja i rešenja. U početku, u prvom listu, najvažnije je da se čitaoci pridobiju za socijalističke ideje saznanjima o kapitalističkoj eksploataciji, radničkoj revolucionarnosti i sl. Zato u „Radeniku” ima više članaka o ekonomskim pitanjima, u teorijskom pogledu, i o političkim zbivanjima u svetu. U drugoj fazi prelazi se na konkretnije vidove političkog rada, radi pridobijanja ljudi za akciju. Stoga u „Javnosti” preovlađuju članci o aktuelnim unutrašnjim pitanjima. Ta pitanja se tretiraju drukčije nego što se razmatraju svetska, kapitalistička i radnička pitanja. Ali je to razlikovanje istovetno sa onim u „Radniku”.

¹¹ Jovan Skerlić, *Svetozar Marković*, Beograd, 1922, str. 94.

¹² Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, I, Beograd, 1934, str. 351.

Simbolikom kao i sadržajem trećeg Markovićevog, odnosno četvrtog¹³ markovićevskog lista, „Oslobođenja”, takođe se ne može u objektivnoj argumentaciji dokazati neko staro ili novo skretanje sa socijalističkog puta.

Na dnevnom redu su pitanja kojima se rešava sudbina zemlje u ratu koji se priprema da bi se izvojevala potpuna nezavisnost i oslobodile srpske i ostale južnoslovenske oblasti pod Turskom. *Javnost je preokupirana oslobodilačkim programima i planovima, idejama i akcijama.* Nije bez osnova ni tvrđenje da pri izboru imena novog lista igraju ulogu i raspoloženja kojim su obuzeti Markovići drugi i sam Marković posle izlaska iz zatvora, na slobodi. *Oslobođenje, unutrašnje i spoljno, od tiranske vlasti i turske sile* parola je dana i godine.

„Staro oslobođenje”, koje su izdavali Markovići sledbenici posle obustave „Oslobođenja”, takođe se s puno prava, i čak sa više argumenata, ubraja u socijalističke listove, bez obzira na pomenuta, uvek moguća nova, suprotna mišljenja. Preovlađuje ubeđenje u potrebu za preobražajem države i društva na izmenjenim temeljima.

Ne preza se u povoljnim prilikama ni od otvorenog iskazivanja socijalističkih opredeljenja kojima se otkrivaju i iščekivanja vezana za socijalizam. Liberalniji režim pod prvom vladom svetoandrejskog liberala Stevče Mihailovića, a naročito u vreme vlade Ljubomira Kaljevića,¹⁴ dozvoljava slobodnije izražavanje i kretanje u političkim raspravama i akcijama. Vraćanje na otvorenije pokazivanje socijalističkih misli, verovanja, stremljenja, u povoljnim prilikama je ne mali dokaz istrajanja na socijalističkim pozicijama.

U ovoj deceniji izlazilo je i nekoliko listova u redakciji socijalista koji se nisu slagali sa markovićevcima ili sa kojima se markovićevci nisu slagali. O tim listovima se malo zna. I dok su izlazili, bili su manje poznati, a vremenom su najvećim delom nestali i iz biblioteka u kojima su čuvani. Od tri lista („Ujedinjenje”, „Vragolan”, „Novo doba”), koje je uređivao M. J. Niketić, sačuvalo se samo „Ujedinjenje”. Od satiričnog „Vrzinog kola”, u redakciji Petra Perinovića, ima još svega nekoliko rasparčanih brojeva. „Narodna volja”, koja je po nekim indicijama bila narodnjačka, možda i anarhoidno socijalistička, nije sačuvana ni u jednom broju. Za „Braničevo” se zna samo po noticama drugih publikacija.

Za sve ove listove je zajedničko da su manjeg formata nego Markovići i markovićevski i da nisu imali velikog dejstva u javnosti. Ali, i oni su delovali u socijalističkom duhu. Koliko su se razlikovali po koncepcijama, na osnovu raspoloživih materijala je teško utvrditi. Iz istih razloga nemoguće ih je i klasifikovati prema smernicama socijalističkih učenja.

Ostaje zaključak da svi listovi koji su 70-ih godina XIX veka izlazili u redakciji Svetozara Markovića i njegovih sledbenika, uz listove i drugih i drukčijih izdavača koji su iz socijalističkih ubeđenja širili ideje kriticisma, pripadaju vrsti revolucionarnih ili bar revolucionarno-utopističkih socijalističkih publikacija. Za one koji se ne mogu miriti sa ovakvom klasifikacijom, smatrajući da se kvalifikacionom odrednicom utopizma umanjuje revolucionarni domet glavnog pokretača tih listova, Svetozara Markovića, može se samo dodati: *postoji utopizam i utopizam, pozitivan i negativan.* Utopizam – protkan imanentnim, vizionarskim zabludama, samoobmanama, pa čak i obmanama, dobronamernim - iz revolucionarstva kojim se nadahnjuju ljudi za dela za koja još nema materijalnih uslova da se

¹³ Marković je bio urednik tri lista: „Radenika”, „Javnosti” i „Oslobođenja”, a za vreme izlaska „Glasa javnosti” bio je u zatvoru.

¹⁴ Prva Mihailovićevo vlada od 19. avgusta 1875. do 22. septembra 1875, Kaljevićevo vlada od 26. septembra 1875. do 24. aprila 1876. „Staro oslobođenje” počelo je izlaziti 20. avgusta 1875.

ostvare, ali koja će se pre ili kasnije ostvariti u interesu novog progresa, jednak je istinskom revolucionarstvu. Ako ne dovodi do ostvarenja proklamovanih ciljeva, on utire put njihovom ostvarenju.

U posleratnoj, našoj i stranoj, historiografskoj literaturi, pored naučno odmerenih procena, kojima se osnovna, socijalistička obeležja Markovićevih i Markovićevskih glasila utvrđuju prema relevantnim klasifikacionim odrednicama u svojoj njihovoj kompleksnosti, od Marksovih do utopističkih, u priličnoj se meri nameću trenutno atraktivnije, nažalost, jednostrane, šematske, u konformističkom nadmetanju konstruisane klasifikacije. Po njima se sva ta glasila, kao i čitav Markovićev pokret, svode na jednu kategoriju marksizma ili utopizma, revolucionarnog demokratizma ili radikal socijalizma.¹⁵ Prenebregava se činjenica da ove doktrinarne kategorije nisu kao takve postojale, bar ne u prezentiranom obrascu, intenzitetu, značaju, u vremenu i sredini o kojima je reč, te da se problemi prošlosti ne razrešavaju projiciranjem na buduća rešenja, ili obratno.

Markovićeva i Markovićeska glasila 70-ih godina XIX teka nisu bili ni marksistička, ni utopistička, ni revolucionarno-demokratska, ni radikal-socijalistička; ili, ako se po svaku cenu hoćemo služiti *savremenom* terminologijom, bila su i jedno i drugo i treće i četvrto. Jer su se tada politička glasila, sa klasnih pozicija posmatrano, u Srbiji primarno razlikovala sama po tome da li su socijalistička ili buržoaska. A ova ovde prikazana, izdavana i uređivana od Markovića i njegovih sledbenika bila su *socijalistička*. To je u ovoj raspravi bitno.

¹⁵ Poljski istraživač dr Henrik Pisarek posebno se ističe radovima kojima proizvoljno *dokazuje marksistički* karakter Markovićevih glasila, zapravo čitavog Markovićevog opusa. Američki istoričar Woodford D. McClellan svoju *objektivnost* u inače veoma solidno dokumentovanim analizama dokazuje na taj način što insistira na tezi o *radikal-socijalističkom* karakteru Markovićevih glasila, kao i uopšte Markovićevog pokreta. (*Svetozar Marković and the origins of Balkan Socialism*, Princenton, New Jersey 1964, 308.)

LISTOVI

„RADENIK” (1871) – „RADNIK” (1872)

Prvi broj prvog socijalističkog lista, koji će istovremeno predstavljati i prvi socijalistički list na Balkanu, izašao je 17. aprila 1871. godine (po starom kalendaru). To je ogledni broj, prema tadašnjim uzusima; sadrži programsku, pristupnu izjavu, kojom se predstavlja i preporučuje čitalačkoj publici. Prvi redovni broj izaći će šest nedelja kasnije, 1. juna.¹

Izdavač i zvanični, odgovorni urednik lista, u stvari njegov glavni finansijer, jeste inženjer Đura Ljočić. Uistini pokreće ga, uređuje i sastavlja sam lider socijalista, Svetozar Marković. Njegovo je delo i uvodni „Program” koji ispunjava prve dve strane oglednog broja gotovo u celosti. On će biti autor velike većine uvodnika, rasprava i članaka uopšte.

PROGRAMSKA DEKLARACIJA

Rečima „*Naša je želja da naukom pomažemo napredak srpskog naroda*”² počinje programska deklaracija „Radenika”. Te reči su ovde karakteristične. Prvi socijalisti u Srbiji smatraju da su prvenstveno zahvaljujući naučnim dostignućima u svetu tehnike i spoznaje došli do izražaja u društvu, i da će najlakše pomoću naučne misli moći ostvariti svoje težnje u zemlji. Nivo napretka samog naroda meriće se u „Radeniku” prema „materijalnom blagostanju, obrazovanju i slobodi – stoji dalje u Programu. Ta tri faktora, kada deluju sinhronizovano, u teoriji označavaju i ubrzavaju na idealan način tokove progresu.

Pri razmatranju suštinskih problema, ekonomskih, obrazovnih i političkih, izdavači „Radenika” su se predstavili čitaocima kao dobri poznavaoци puteva razvitka razvijenijih evropskih naroda. Ali, otkrili su odmah i svoje slabosti, kao planeri budućeg razvoja srpskog naroda.

Pokretači „Radenika”, pod uticajem delovanja relativno malih razlika u nivoima proizvodnih snaga i proizvođačkih odnosa viših i nižih slojeva naroda, saglasili su se sa onima koji su tvrdili da „kod nas nema podele” na dve antagonističke klase, eksploatatora i eksploatisanih, kao u kapitalističkim društvima. Jer „kod nas nema ni bogatstva uopšte. Mi smo gotovo od reda sirotinja” – ponavljali su i oni, zavaravani siromašnim izgledom domaćih bogataša u poređenju sa bogatstvom evropskih kapitalista, i malim brojem proletarizovanih elemenata u odnosu na masu proletarijata u razvijenim kapitalističkim zemljama.

Iz prvih pogrešnih premisa proisticali su i prvi pogrešni zaključci. Dok je na Zapadu „na dnevnom redu pitanje: kako da se *pravično* podeli bogatstvo među privrednicima”, dotle se u Srbiji ističe na prvom mestu „prethodno pitanje: kako da stvorimo bogatstvo?” Smatra se ne samo za nužno već i za moguće stvaranje bogatstva i eliminisanje podele na klase bogataša i siromaha. I „Radenik” je verovao u potencijale „originalnog” razvoja Srbije na „narodnom temelju”, mada se nije slagao sa „verniciima” građanskih opozicionara koji su već ranije isticali ista i slična verovanja, doduše sa drugim namerama.

Da bi se došlo do proklamovanog cilja, na prvom mestu istaknuta je potreba za stvaranjem *obrazovanih radnika, radnika s kapitalom, zadružnog kapitala i zadružne proizvodnje*. Istovremeno će pobornici ekonomskog preobražaja hteti smanjiti „broj posrednika, prekupaca i špekulanata koji samo povećavaju

¹ Svi datumi po starom kalendaru.

² Podvukao A. R.

cene a ne stvaraju vrednosti; zbližiti proizvođača i potrošača”, umanjiti „broj neproizvodnih radnika i uvećati broj proizvodnih“. Radi ostvarenja ovog zadatka, „Radenik” je preuzeo obavezu da obraća pažnju javnosti na potrebu za razvitkom „slobodnih zadruga – asocijacija za proizvodnju i kredit”.

Druga tačka programske deklaracije odnosila se na obrazovanje. „Radenik” će tražiti „sveopšte, obavezno besplatno” obrazovanje „troškom celog naroda”. Zalagaće se za kombinovani, teorijski i praktični, sveopšti i specijalistički obrazovni sistem. Težiće ka tome da cilj obrazovnog sistema postane formiranje obrazovanog radnika, kulturnog privrednika, a ne spremanje činovnika.

Radi ostvarenja svog obrazovnog i kulturnog programa „Radenik” je preuzeo obavezu da na svojim stranicama: izučava „prosvetno stanje u Srbiji”; izlaže nove obrasce za obrazovanje; iznosi predloge za otvaranje savremenih prosvetnih zavoda; kritički prati dela domaće književnosti, rezimira dostignuća strane literature, utiče „na obrazovanje javnog mnjenja i uopšte na naš umni i moralni razvitak”.

Treća tačka „Radenikovog” programa sadrži deklaraciju o unutrašnjim društveno-političkim odnosima, pod naslovom *Državljski odnošaji*. S obrazloženjem da su „političke ustanove koje ujemčavaju građanske slobode” iluzorne bez materijalne nezavisnosti i bez obrazovanja naroda, i da se obećavani rezultati napretka ne mogu postići sve „dok se.... najjača umna snaga naroda i veliki deo materijalnih sredstava troše na... borbu oko vlasti, na vođenje parnica itd.”, „Radenik” je inicirao duboke i svestrane ustavne reforme.

Da bi se izdejstvovala temeljite promene u unutrašnjopolitičkim odnosima, „Radenik” je primio na sebe: da informiše javnost o raskoraku između narodnih potreba i državnih institucija; da kritički prati „javni život narodni od opštine... do skupštine” i rad svih državnih organa; da izlaže „načela i nacрте” za preobražaj države, državnih ustanova, prema potrebama društva.

Pod četvrtom tačkom programa obuhvaćeni su problemi spoljnopolitičkih odnosa. „Radenik” će najviše prostora dati oslobodilačkim planovima i akcijama kojima se animiraju duhovi za borbu protiv Turske i Austro-Ugarske. Za razliku od većine građanskih listova, socijalistički list je proklamovao da se borba za oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda i ostalih Južnih Slovena ne sme voditi samo sa ciljem proširivanja državnih granica, već radi stvaranja neophodne baze za brži razvoj društva. „Mi hoćemo da dođemo *slobodno do jedinstva*, a ne obratno Mi našim ujedinjenjem sa ostalom braćom idemo na to da uveličamo našu umnu i materijalnu snagu toga radi *da naš opšti napredak osnujemo na što širem i tvrđem temelju*.”

Da će se odista ekonomskim problemima posvetiti najveća pažnja, „Radenik” dokazuje otvaranjem rubrike „Tehničko razviće u Srbiji” već u uglednom broju. Redakcija kazuje da će pod ovom rubrikom donositi „članke o svakovrsnom tehničkom radu u Beogradu i u Srbiji”. U tim člancima će se kritički pratiti radovi na izgradnji zemlje, poduhvati za „građenje drumova, železnica, regulisanje varoši i reka”. Tu će se opet ukazivati na prednosti izgradnje putem zadruga i osuđivati gradnja sredstvima kapitalističke svojine. S obzirom na to da je tada preokupirala duhove borba francuskih komunara, angažovanost lista i na ovom području revolucionarne borbe ističe se već u oglednom broju, u članku o komuni. Taj članak, kao da dopunjava programsku deklaraciju, sadrži formulacije krajnjih ciljeva, načela komune, za koja se kaže da će, bez obzira na poraz pariskih komunara, „pobediti pre ili posle...”.

ČLANCI NAČELNOG KARAKTERA

U toku svog redovnog izlaženja „Radenik”, odnosno „Radnik”, objavljivao je na prvom mestu studijske članke o društveno-ekonomskim i političkim problemima, koji su napisani kao teorijski traktati i štampani u nastavcima. Većina ovih napisa je od Svetozara Markovića. Mahom bez potpisa autora, oni su delovali kao redakcijski sastavi.

Već u 2. broju od 3. juna 1871, počinje izlaziti veći članak, u nastavcima, o radničkom pitanju.³ Izazvan napadima konzervativnih krugova na učesnike Pariske komune, „Radenik” ustaje u odbranu ideja i ciljeva socijalizma i komunizma, objašnjavajući njihovu genezu i smisao, opovrgavajući primitivističke demagoške optužbe protivnika, koji su socijaliste i komuniste prikazivali kao lenjivce i pljačkaše, otimače tuđih imanja, stečenih vrednostima ličnog rada i ličnih sposobnosti vlasnika.

Na jednostavan način, lako razumljivim jezikom, uz pomoć slikovitih primera dokazuje se čitaocima da „*kapitalista* ne mora biti vredan pa da bude bogat niti... radnik lenština, pa da ostane siromah”. Vlasnik kapitala prisvaja višak vrednosti radnikovog rada. Iz logičnog izlaganja „Radenika” proističe očigledno da je: „Dovoljno... samo da je jedan kapitalista a drugi radnik, pa da ovaj odnošaj ostane neizmenjen ma onaj za celog života ne radio ništa a ovaj svakog dana po 12 sati i više.”⁴

U ovom članku list se poziva na Marksa, navodi podatke iz Marksovog *Kapitala*, citira odlomke *Komunističkog manifesta*, argumentiše „marksistički”, kao što se danas uobičajeno kaže. Ima tu i objektivnosti u prilog kapitalizmu dok se upoređuje sa razdobljem pretkapitalizma. Ne poriče se da se „stanje radničke klase popravlja... kad se sravni sa predašnjim vremenom”.⁵

Glavno je da se čitalac uveri da se od kapitalizma, bez obzira na stepen razvijenosti i progresa, ne može očekivati spas. Opšti, tehnički i kulturni napredak omogućuje povišenje nivoa života. Ali, u kapitalističkom poretku i „pri najvećem stupnju bogatstva i raskoši *ima milion ljudi koji nemaju dovoljno jela, vazduha i drugih najprečih potreba*”. Sa jedne strane ima ličnosti čija „naučenost i obrazovanost” impresionira svakoga, a sa druge strane susrećemo „masu neobrazovanu, sujevernu, kao i kod najnerazvijenijih naroda”.

Odmah posle završetka članka o radničkom pitanju „Radenik” objavljuje napis o savremenoj buržoaskoj državi.⁶ Ovaj drugi napis se zapravo nadovezuje na prethodni. Dok se u prvom napisu raspravljalo o ekonomskom ustrojstvu kapitalističkog društva, iz kojeg proističe radničko pitanje u zapadnoj Evropi, dotle se u drugom raščlanjava ustrojstvo kapitalističke države, da bi se pokazalo kako su prevrati i bune prirodne posledice njenih anomalija.

U ovom članku, koji izlazi sa prekidom u nastavcima, pobija se teza izvesnih buržoaskih teoretičara da savremena država usklađuje interese podanika, da predstavlja sredstvo zaštite u rukama većine, da služi za postizanje harmonije ljudske zajednice. Dokazuje se da savremena država prvenstveno služi interesima buržoazije. Njeni predstavnici kroje zakone, raspodeljuju budžet, izgrađuju aparat upravljanja.

S obzirom na to da je i ovaj članak nastao iz potrebe da se objasni revolucija

³ *Radničko pitanje*, Radenik, br. 2–4, 1871.

⁴ Svetozar Marković, *Sabrani spisi*, II, 171.

⁵ Nav. delo, 175.

⁶ Radenik, br. 5, 12 i 13, 1871.

francuskog proletarijata u kontekstu vladavine buržoazije, kao ilustrativni dokazni materijali koriste se autentični podaci o državnom mehanizmu Francuske. Na primeru francuske države otkrivaju se poluge buržoaskih kapitalističkih država uopšte. Podacima crpljenim iz verodostojnih izvora političkoj raspravi se daju, prema tadašnjim uzusima, obeležja naučne rasprave.

Posle četiri meseca, u 76. broju, 2. decembra, „Radenik” ponovo izlaže svoje teze o bunama, revolucijama. Sada je povod odbrana učesnika Rakovičke bune u Vojnoj granici, u Hrvatskoj pod Austro-Ugarskom.⁷

U odgovoru na zamerku režimskog liberalnog lista „Jedinstva” da je branio avanturističku pobunu u Rakovici i hvalio Starčeviću stranku nasuprot Narodnoj stranci u Hrvatskoj, „Radenik” pitanje bune rešava načelno. Polazi sa stanovišta da država kao takva nije nastala dogovorom, niti voljom naroda, prema shemama izvesnih apologetskih teoretičara, nego da je plod dugih borbi između pojedinih naroda, klasa, staleža, porodica, ličnosti, rezultanta komponenata pobede jednih na račun drugih. U organizaciji koja nije stvorena dobrovoljnim pristankom svih njenih članova, gde jedni imaju veća prava i manje obaveze, a drugi obratno, otpor pobedenih, potčinjenih, neravnopravnih je neminovna pojava. Zahvaljujući poredama nosilaca otpora nastaju novi odnosi u državi i među državama, ostvaruju se progresi u društvu.

Primerima iz srpske istorije, kao ranije iz francuske, pokazuje se da otpori, bune i revolucije u početku najčešće izgledaju nerealni, preuranjeni i štetni. Nikad se ne zna unapred kakav će biti ishod. Pravo na ustanak ne treba da se meri zakonima, već pobudama i ciljevima. „Svaki je takav ustanak *prirodan, neizbežan*”, u krajnjoj konsekvenci „*zakonit*”, čim je izazvan nasiljem čoveka nad čovekom i čim je upravljen na to da se sloboda ličnosti utvrdi.”⁸

Polazeći sa principijelnog revolucionarnog stanovišta, „Radenik” i u konkretnoj, Rakovičkoj buni nije imao „u vidu ličnosti Starčevića, Kvaternika i druge, već samo stanje stvari u Vojnoj granici, tj. nasilje mađarske vlade protiv koga je svaki ustanak zakonit”. Sa tih principa dolazi i osuda Hrvatske narodne stranke, jer se ona ogradila od bune u Rakovici, i uopšte od svih buntovnih akata, pozivom na potrebe očuvanja „zakonitosti”. Argumentacija „Radenikova” ovde je od posebnog interesa za jedno „sporno” pitanje u hrvatskoj historiografiji. Naime, s vremena na vreme se ponavljaju pokušaji da se pri ocenjivanju karaktera Starčevićeve stranke njena reakcionarnost opovrgava i citiranjem mišljenja „Radenika”, odnosno Svetozara Markovića. Međutim, ovakvi pokušaji su deplasirani. „Radenik”, kao što vidimo, nije se upuštao u diskusiju o progresivnosti Starčevićeve stranke, u načelu, u celini, niti u poređenju sa Narodnom strankom, već samo o njenoj ulozi u određenoj akciji, tj. u vezi sa držanjem u jednoj konkretnoj situaciji prema jednom konkretnom događaju.

Teze o pojedinim pitanjima nisu izlagane isključivo po učenjima, shvatanjima i merilima jedne škole socijalističkih teoretičara ili jedne organizacije revolucionara, mada je ukoliko su se ova pitanja ticala buržoaskog kapitalističkog društva list bio pretežno *na liniji* delovanja Karla Marksa i Prve internacionale. Kod nekih izlaganja, naročito kada su ona bila korišćena za odbranu izvesnih političkih zahteva u zemlji „Radenik” se služio i obrascima manje revolucionarnih, reformistički radikalnih ideologa. Tako je o slobodi pisao, u 44. broju, 13. septembra 1871, po tezama francuskog liberala i radikala Žila Simona. Tu se mogu naći postavke koje se u drugim

⁷ Radenik, br. 76, 1871.

⁸ Svetozar Marković, nav. delo, II, 388.

člancima pobijaju. Radi odbrane principa slobode, prihvata se, naime, mogućnost da je država nastala nagodbom slobodnih ljudi, sa ciljem da im olakša obezbeđenje životnih potreba.

I ovde, međutim, kao i u ranije prikazanim člancima o bunama, mada sa drugih pozicija, težište je u zaključku: čovek u nepravičnom društvu ima pravo na buntovničke akcije. Poenta se nalazi u rasuđivanju da se, prema prvobitnom zadatku, postavljenom kod osnivanja, država „koja nema za celj lakše namirivanje čovekovih potreba, zaštitu i slobodu čovekovu”⁹ ne treba se smatrati „zakonitom”. Zato ljudi „koji najviše rade da se nevaljalo društveno uređenje sruši i zameni novim, boljim jesu revolucionari”. Oni su „dobrotvori čovečanstva, jer najviše pomažu njegovom napretku”.¹⁰

U članku koji je objavljen 7 meseci kasnije, u 38. i 39. broju „Radenika”, 7. i 9. aprila, pod naslovom *Kuda ide društvo?*, ponovo se izlažu teze o razvoju društva i države na bazi klasne podele i klasne borbe. Tu se nailazi na postavke preuzete od Prudona i Bakunjina koje odudaraju od Marksovih rešenja. Prenaglašeni su izvesni instinktivni motivi u slobodarskim planovima ljudskog društva. Ističu se asocijacije „slobodnih i nezavisnih opština” kao nove osnove realistički planirane socijalističke države, a ne kao idealno zamišljene poluge daleke budućnosti. Ipak i ovde preovlađuju pokretački elementi revolucionarne politike u borbi za preobražaj društva.

I dalje se insistira na pretpostavci i postavci da „Pravicu... nije nikako moguće postići miroljubivim putem”. Koncentracija kapitala u rukama nekoliko bogataša se nastavlja. Proces proletarizacije se ne može zaustaviti. Samo se borbom udruženih radnika postižu poboljšanja uslova rada: povećanje plata i smanjivanje radnog vremena. Kroz tu borbu ostvariće se na kraju „političko i ekonomsko oslobođenje” naroda u celini.

Može se primetiti da je utopistički sagledavan put budućnosti u „Radenikovom” odgovoru na pitanje: „Kuda ide društvo?” Tu se vidici novog sveta prikazuju kao „svet pravde, istine i rada, gde neće biti gazda i slugu, gospodara i potčinjenih, gde će svaki član društva biti radnik, gazda i gospodar”.¹¹ Ta vizija neće biti ostvarena ni posle stotinu godina. Skeptici vide u tome žalosnu potvrdu konzervativnih tvrđenja o „večitim” svojstvima nejednakosti i nepravедnosti društva, zasnovanim na urođenim, neuništivim egocentričnim osobinama ljudi.

Uzimajući u obzir nepovoljne uslove socijalizma u zaostalim zemljama, okruženim snagama visoko razvijenog kapitalizma i preopterećenim balastima vekovne primitivnosti, čije preovlađivanje iziskuje napore više generacija, skepticima se suprotstavljaju teze onih koji tvrde da još nije došlo vreme „najkvalifikovanijih kormilara”, čija znanja i saznanja najviše doprinose ostvarenju „neostvarljivih” vizija prošlosti. U svakom slučaju, progresivna kretanja u pravcu *jednakosti* su sve brža.

„Radenikovi” članci o bitnim obeležjima razvijenog buržoaskog kapitalističkog društva i potrebama za njegovim socijalističkim preobražajem spadaju u teorijski najispravnije. Samo broj tih, da tako kažemo, sintetičkih članaka o smernicama razvoja kapitalizma i socijalizma na nivou zapadne Evrope prilično je malen. Za čitaoca koji se nalazi pod utiskom mnogobrojnih rasprava o delima Svetozara Markovića predstavljaje sigurno iznenađenje naša konstatacija da smo prikazom navedenih nekoliko napisa obuhvatili sve članke ove vrste u „Radeniku” i „Radniku”. Ostali su članci,

⁹Nav. delo.

¹⁰Nav. delo, II, 395.

¹¹Radnik, br. 39, 1872. U daljem izlaganju kad se govori o *Radeniku* i *Radniku*, e stavljamo u zagradu.

istoga smera, sa konkretnim temama iz pojedinih sektora društveno-ekonomskog i političkog života u pojedinim kapitalističkim zemljama. Među članke u ovom odeljku mogli bi se uvrstiti i instruktivni traktati o radnom, radničkom danu, prema Marksovim postavkama iz *Kapitala*, i o uslovima „za bolji rad”, prema Černiševskom. Ova dva traktata, iz dela dva različita autora, od kojih je jedan poznat kao tvorac naučnog socijalizma, a drugi – *revolucionarno demokratskog*, mogu da posluže i za ilustracije dvaju različitih pogleda „Radenika” prilikom raspravljanja o načelnim pitanjima. Sa odgovorima, u devet nastavaka, na pitanje „Šta je to radenički dan? (po Karlu Marksu, *Der Kapital*)”, „Radenik” još jednom potvrđuje da je usvojio Marksova tumačenja o radnoj snazi kao svojevrсноj robi, o višku vrednosti koji stvara radnik za poslodavca, o mogućnostima smanjivanja radnog dana i povećanja nadnica borbom samih radnika i sl.¹² A objašnjenjima Černiševskog o podeli rada, koja ne donosi adekvatne plodove radnicima, o specijalizaciji, koja bi trebalo da bude višestruka, o apstraktno zamišljenim blagodatima, koje se nikad neće moći ostvariti – skreće se samo sa puta realistički prikazane stvarnosti u sfere idealizacije.¹³

O EKONOMSKIM I POLITIČKIM PROBLEMIMA U SRBIJI

Većina „Radenikovih” rasprava odnosi se na unutrašnje probleme ekonomskog i političkog razvoja Srbije. To je i prirodno. „Radenik” je pokrenut sa ciljem da učestvuje u borbi za promenu života nabolje. Njegovo publicističko delovanje nije apstraktno deklarativno, već konkretno angažovano. Čak i uvodnici u prvim brojevima sadrže samo izveštaje sa terena u rubrici pod naslovom „Naše domaće stvari”. Uvodni i drugi članci u kojima će se izlagati načelni stavovi, kritički pregledi sa teorijskim obrazlaganjima, zasnivaće se gotovo uvek na konkretnim pitanjima, događajima, pojavama.

Jedna od prvih rasprava o tokovima razvoja srpskog društva, sa zaključcima principijelnog karaktera, jeste uvodnik u nastavcima, u četiri broja, od 6. do 9, *Naš ekonomski napredak*. Na osnovu mnogobrojnih cifarskih podataka, sakupljenih iz novinskih izveštaja i statističkih pregleda, o sumama dugova, stanju stočnog fonda, vrednosti nepokretnih imanja, kretanju cena, bilansu uvoza i izvoza, načinu proizvodnje, kakvoći i količini proizvedenih dobara, tu se izvodi i zaključak o siromaštvu naroda i nezadovoljavajućem ekonomskom progresu.

Podaci kojima se dokazuje i ilustruje opravdanost osnovnog zaključka su toliko obimni i raznovrsni da članak mora ostaviti upečatljivi utisak na čitaoca. Samo će kritički raspoloženi znalac primetiti da se slika zemlje u razvoju ne može reprodukovati ovim, kao ni drugim sličnim člankom, čak i da se raspolaže kompletnijom dokumentacijom. „Radenik” je, međutim, list sa avangardnom političkom misijom i prvenstveno obraća pažnju na negativne pojave, da bi ih eliminisao snagom mase privrženika.

Konstatacija o teškom ekonomskom stanju sigurno je tačna u odnosu na većinu naroda. Ali je očigledno za nepristrasnog analitičara da je jednostrano i preterano dokazivanje toga stanja navodom: „*kad jedna godina omane, nastane glad*”¹⁴ u seljačkoj sredini toga doba. I žigosanje činovnika, kao prvih vinovnika novonastalih nedaća, neosnovano je po merilima naučnog socijalizma. Prema „Radenikovom” kazivanju, „činovnici su bili prvi uzrok

¹² Radnik, br. 26 do 30, 32 do 35, 1872.

¹³ *Uslovi za bolji rad* (iz Černiševskog), Radnik br. 42, 43, 44, 46, 47, 1872.

¹⁴ Svetozar Marković, nav. delo, II, 198.

što su se kapitali počeli prikupljati po varošima". Tek je iz njihovih ruku „nagomilavanje kapitala prešlo... u ruke trgovaca..." U stvari, prvi nosioci kapitalizma bili su trgovci, a ne činovnici. Činovništvo je postalo „svemoćni faktor" tek kao oruđe trgovačke buržoazije, najpre seoske, a posle gradske.

Netačno uočeni redosled u kretanju primarnih uticajnih faktora imaće dalekosežne posledice. Umesto da se oštrica napada usmeri protiv pravog vinovnika, ona će ostati uperena protiv njegovog pomoćnika i opunomoćenika. Kapitalizam, kapitalistička buržoazija prikrivena u senci birokratije neprimetno će se razvijati dok ne postane toliko moćna da se više ne može, i ne treba, kamuflirati.

„Radenikovo" uopštavanje probranih činjenica dovodi do preteranih zaključaka, koji se neće moći održati kada se bude prešlo na ispitivanje tadašnjeg stanja merilima naučnika. I tvrđenje da se „imanje pokretno i nepokretno" tada u Srbiji „sram broja duša umanjuje" konstantno, očigledno je neadekvatno, s obzirom na to da je privredni potencijal zemlje u celini bio u porastu. Ali, zahvaljujući novim pogledima, tu se otkrivaju „tajne" kojima se mogu objasniti izvesne negativne karakteristične pojave, kao što su, na primer, rasprodaja prirodnih bogatstava zemlje radi zadovoljenja povišenih potreba društva, naročito njegovih viših slojeva, u periodima modernizacije i kapitalizacije. Strani proizvodi, koji se sve više uvoze, u zemlji sa nedovoljnom proizvodnjom plaćaju se sirovinama. „Sve naše uvećane potrebe mi podmirujemo kupovanjem stranih proizvoda za naše sirovine. Mi trošimo sve više a ne proizvodimo sve više. Može li to da bude a da... ostanemo jednako bogati? Razume se da ne može."¹⁵

U članku o „ekonomskom napretku" Srbije nalazi se i jedna od prvih konstatacija o identitetu novog državnog i društvenog poretka, koja pokazuje da je prvi socijalistički list u izvesnim trenucima već tačno ukazivao na glavno obeležje novonastalih odnosa. Iako će to otkriće „Radenik" i ovde samo koristiti za borbu protiv birokratije, važno je da se ono uoči. Tu, naime, stoji da i „*Kod nas namesto patrijarhalnog gazdinstva... počinje da se razvija novčano, kapitalističko gazdinstvo.*" U okvirima tog i takvog gazdinstva vrši se akumulacija kapitala u rukama pojedinaca, pojedinih klasa i staleža.

Međutim, list je od početka svog izlaženja najviše nastojao da skrene ekonomske tokove razvoja sa kapitalističkog pravca u pravcu zadrugarstva. Već u ogleđnom broju izloženi su brižljivo sakupljeni cifarski podaci o zanatlijsko-radničkim društinama u Beogradu, kojih je tada ovde bilo šest, da bi se demonstrirala ostvarljivost programa proklamovanih ideja i predloga.¹⁶

U članku *Naše udruživanje*, o potrebama i koristima udruživanja u zadružnim organizacijama, ističu se detaljno principijelne postavke i praktična uputstva za preobražaj društva na novim temeljima. To je jedan od najdužih članaka objavljenih u „Radeniku". Izlazio je u nastavcima u sedam brojeva, sa prekidima, od 10. juna do 24. jula 1871.

Ne predviđaju se početne teškoće u radu na organizovanju propagiranih zadruga: „Veoma je lako napisati cele knjige ‘o udruživanju’, ali je veoma teško sakupiti žive ljude, urediti njihove odnošaje, odrediti način radnje; jednom reći sve tako udesiti da družina radi onaj posao zbog koga se skupila, a da svi članovi družine budu zadovoljni svojim poslom i svojom nagradom."¹⁷

„Radenik" je hteo da se „fabrička industrija" razvija „iz zanatlijskih zadruga", a ne iz kapitalističkih preduzeća. Namesto akcionarskih društava sačinjenih od uloga kapitalista, njegovi urednici i saradnici su radili na

¹⁵ Nav. delo II, 204.

¹⁶ U Beogradu su postojale ove družine: stolarsko-bravarska, obučarska, krojačka, opančarska i družina za potrošnju.

¹⁷ Svetozar Marković, nav. delo, II, 205.

osnivanju „proizvođačkih družina” čiji „su članovi udružili svoj kapital i rad da zajednički rade i proizvode”.¹⁸

Zamisao je bila idealna. Ali se već na početku moglo videti da je utopistička. Zanatlije, koji su predviđeni kao nosioci proizvođačkih zadruga, samo su u izuzetnim slučajevima imali dovoljno ušteđevina za njihovo osnivanje, snabdevanje i poslovanje. Iluzorno je bilo očekivati da će se oni moći uspešno nositi sa neizmerno bogatijim fabrikantima.

Čitajući odlomke o propadanju zanatstva i zanatlija u sistemu kapitalističke fabričke proizvodnje, mi moramo priznati da je „Radenik” dobro uočio i plastično prikazao proces proletarijizacije. Međutim, njegovo verovanje u precenjene snage razuma i dobre volje odvodilo ga je u domene utopizma. Iz opisa rada prvih družina već se vidi uspon i pad propagiranog poduhvata. U prvim zadrugama na startu svi su imali jednake zarade, bez obzira na razlike u radu. Iz početka, „dok je trajalo oduševljenje, išlo je ne može biti bolje. Svi su radili sa najvećom voljom i niko nikome nije mogao prebaciti da se namerno izvlači iz posla”. Izgledalo je, bar u očima apologeta, da će u družinama trajno raditi „*svi za jednoga, jedan za sve*”. Uskoro su, međutim, zadrugari uočili da jedni rade više i bolje, a drugi manje i lošije, pa je otpočelo gundanje i izvlačenje: „*Što da jedan izdire za drugoga?*”¹⁹ Da bi se to izbeglo, prešlo se na plaćanje „na parče”, po učinku. Ali učinak u slabo opremljenim zadrugama nije mogao biti velik, pa je većina ostala nezadovoljna.

„Radenik” se založio za nagrade po radu i učinku, tako da i najmanja nagrada bude dovoljna za život zadrugara i njegove porodice. Bio je za normiranje obaveznog posla. Ipak je najviše očekivao od povećanja svesti, od osećanja „bratstva i uzajamnosti”. Međutim, uloga špekulantskih, a ne spekulativnih elemenata ostaje dominantna. Već se na prvom koraku mora priznati da „sve... družine teže... da se preobrate u špekulantske kompanije”,²⁰ zadrugari zanatlije sve više zapošljavaju radnike nadničare, prisvajaju viškove njihovog rada i sl. Ali, ne znajući za druge mogućnosti preobražaja društva u nerazvijenoj sredini, list je i dalje apelovao na razum, svest, solidarnost zadrugara radi eliminisanja kapitalističkih metoda poslovanja.

Potrošačke družine planirane su sa više izgleda na uspeh. „Potrošačkoj družini celj je da svakodnevne potrebe čovekove kao: hranu, ogrev,... odelo, obuću i druge kućevne potrebe nabavlja u većoj količini, kako bi svakoga pojedinca stala jeftinije.”²¹ Očekivalo se da će one umanjiti „broj posrednika između proizvođača i potrošača”. Pledirano je čak za sveobuhvatne potrošačke zadruge, preko kojih bi se celokupno stanovništvo snabdevalo artiklima široke potrošnje. Ukazalo se na potrebu da „same... opštine, naročito po selima, opštinskim sredstvima otvaraju dućane” koji bi poslovali kao „potrošačke družine”.

U praksi, međutim, i potrošačke družine su poprimale osobine kapitalističkih trgovinskih preduzeća. „Radenik” je na primeru u glavnom gradu već morao uočiti tu tendenciju. Obelodanio je da „pri svemu tom što su ulozi za potrošačku družinu veoma mali i što u Beogradu ima veoma mnogo sirotinje”, zadrugari potrošačkih družina su „većinom ljudi imućniji, a poglavito činovnici”. Razlog za takvo stanje je nađen u neobaveštenosti „siromašne klase”, u prodaji samo za gotov novac i drugim nedostacima organizacije. Zato su predložene izvesne izmene u statutu. Od izmena neprikladnih odredaba i promena u rukovodstvima – zamenjivanjem manje

¹⁸ Nav. delo, II, 206.

¹⁹ Nav. delo, II, 211.

²⁰ Nav. delo, II, 214.

²¹ Nav. delo, II, 217.

moralnih i manje spremnih sa onima koji imaju više morala i spremne – očekivani su bolji rezultati, kojima bi se moglo dokazati i u praksi, u prvom redu siromašnijim masama potrošača, korisnost potrošačkih zadruga.

Kreditne zadruge su zamišljene kao fundamentalne institucije društvenog preobražaja. One su u to vreme bile naročito mnogo propagirane od „reformatora” u Nemačkoj i Austro-Ugarskoj. Osnivane su ulozima sitnih štediša, a ne, kao banke, akcijama kapitalista. „Radenik” je smatrao da u Srbiji treba stvarati okružne štedionice, na zadružnoj osnovi, sa ulozima većine stanovništva. Sa tim kapitalom bi se onda usavršila zemljoradnja i podigla industrija. Okružne štedionice bi pozajmljivale „potreban kapital zemljoradničkim družinama, koje bi po svome sklopu davale jamstva da će biti korisne i svojim članovima i celom narodu”.

„Radenik” je upozoravao: „Opštim sredstvima i pod opštom kontrolom”, pomoću radničkih zadruga, mi možemo „... podići veliko gazdinstvo u poljskoj privredi sa... usavršenim oruđima” kao i veliku „narodnu industriju”... „*Ako to ne učinimo, i našu zemljoradnju i našu industriju podići će kapitalista sa akcijama, a narod će postati nadničar.*”²²

Nade ulagane u družine, zadruge, u postojećim, prema „Radenikovim” pogrešnim procenama, pretkapitalističkim, a u stvari već kapitalističkim okvirima, biće uzaludne. Zato i u ovom članku o „našem udruživanju” pokazaće se kao istinite samo reči upozorenja na posledice kapitalističkog načina privređivanja. One sadrže najverovatnije pouke prvih socijalista na polju zadrugarstva. Kazuju: „*Čim se radničke zadruge pretvore u kapitalističke zadruge, one će biti u onakvom istom položaju kao što su pojedine kapitaliste. One se mogu u izvesnim prilikama obogatiti, ali i... pasti pod udarcima konkurencije*”²³

POVODOM NEKIH ZAKONSKIH PROJEKATA I PREDLOGA U SKUPŠTINI

U vezi sa radom protekle i predstojeće Skupštine „Radenik” se zadržava na nekim zakonskim projektima i predlozima, da bi detaljnije izložio svoje stavove prema aktuelnim pitanjima koja su zadirala u životne probleme stanovništva. Najpre se zaustavlja kod predloga opozicionih liberalnih poslanika u Skupštini, prethodne, 1870. godine, o okružnim skupštinama.²⁴ Zanimljivo je da se sada ovom predlogu daje prioritet, dopunjuje se, iznosi u novom vidu, sa novim sadržajem, tako da izgleda da će ući u prvi plan socijalističkog akcionog programa za preuređenje političke uprave na *samoupravnim* osnovama. Međutim, u člancima koji će slediti o tome se više neće govoriti. Kao središte i baza propagiranog samoupravljačkog sistema predviđene se sreska i opštinska skupština, a ne okružna.

U članku gde se problem proširivanja narodnih prava razmatra u okvirima okruga i gde se iznosi mišljenje da bi okružne skupštine trebalo da budu centri operativnog samoupravljanja, veoma pažljivo se razmatraju institucionalni problemi samoupravljanja. Uočava se da u Velikoj narodnoj skupštini, gde većaju predstavnici celog naroda, gde se donose opšti zakoni za celu zemlju, daju opšte smernice, ne mogu životvorno delovati samoupravljačke ćelije naroda. „Ako se po koji poslanik zatrči te iznese svoju mesnu stvar pred Skupštinu, njemu odmah kažu: ‘To ne spada u krug skupštinske radnje’ – pa svršena stvar.” Zajedničke mesne potrebe jednog kraja najlakše i najbolje bi se videle i regulisale, po ovom članku, na

²² Nav. delo, II, 228.

²³ Nav. delo, II, 218.

²⁴ Radenik, br. 17, 1871.

okružnim skupštinama. „Ustrojstvo nužnih škola, uređenje... šuma, regulacije reka, organizacija kredita za zemljodjelce, zanatlije i trgovce, usavršavanje zemljoradnje, zanata i trgovine, udruženje rada i kapitala – sve bi to našlo najjaču potporu u okružnim skupštinama.”²⁵

Vremenom, promeniće se predubeđenje o okružnim skupštinama, pa će „Radenikov” urednik početi da se zalaže za manje teritorijalne jedinice, za samoupravljanje sa težištem u opštinama i srezovima.

Pet nedelja posle prvog kraćeg „skupštinskog” osvrta, koji je iskorišćen za odbranu predloga o okružnim skupštinama, počinje da izlazi članak sa dugim osvrtom na zakone i predloge protekle skupštine, da bi se javnost detaljnije upoznala sa stavovima na kojima će „Radenik” istrajati do kraja. Članak je izlazio u sedam nastavaka, od 31. do 40. broja, sa prekidima između 14. avgusta i 4. septembra.²⁶

Protekla skupština je bila od posebnog značaja za zakonodavstvo. U njoj su izglasani zakoni koje je vlada predložila na osnovu novog Ustava, iz 1869. Od 36 „zakonskih predmeta” Skupština nije usvojila samo jedan, i to onaj po kome bi stranci mogli kupovati nepokretna imanja u Srbiji. Članak sa osvrtom na ovu skupštinu je važan ne samo po stavovima „Radenika” već i po podacima koje on daje o Skupštini. U njemu je naročito opis tipičnih, jednoobraznih skupštinskih debata realistički plastičan, tako da može poslužiti za reprodukciju slike mnogih naših skupštinskih zasedanja. Iz njega saznajemo da su objavljeni skupštinski protokoli nepotpuni. Iz njega vidimo da „često njih desetak skupštinaru ponavljaju jedne iste razloge. Niko kao da ne obraća pažnju što je pre njega neko iskazao isto mišljenje i može biti mnogo jasnije i potpunije no što je on kadar. Ovo ponavljanje istih razloga strašno odugovlači skupštinski rad” i opterećuje državne kase, „jer valja znati da svaki sat skupštinske radnje košta preko trista groša.” Primećeno je takođe da „skupštinari koji zastupaju isto mišljenje ne obraćaju... pažnje na protivna mišljenja. Neki poslanik iskazao je recimo neki razlog koji protivureči razlozima deseterice govornika... Niko neće obratiti pažnju na njegov govor, da ga pobije...” Uzrok tome treba tražiti i u činjenici da skupštinari „ne razumeju posao radi koga su došli, a što je najgore ne razumeju zakone koji im se predlažu”.²⁷

Za upoznavanje „Radenikovih” stavova značajni su komentari pretresanih zakona. Odbacuju se, na primer, argumenti obeju strana u sporu oko seoskih dućana: i onih koji su ustali protiv, kao i onih koji su bili za. Jer i kod jednih i kod drugih „zapažaju se” egoistički interesi bogaćenja na račun potrošača.

Kada se kritički razmotri sama „Radenikova” argumentacija, njena utopistička crta i ovde pada u oči. Opet se suviše veruje u faktore razuma, zdravog rasuđivanja, dogovora, poštenja zainteresovanog mnoštva. Previđa se da bi i opštinski dućani, bez obzira na proklamovana svojstva potrošačkih družina, u postojećim robno-novčanim odnosima poslovali trgovački, a ne drugarski. Iluzorno je bilo očekivati da će u opštinskim dućanima, u okvirima koji su već bili kapitalistički, konkurencija biti „zamenjena opštinskim dogovorom”.²⁸

I u raspravi oko seoskih dućana „Radenikov” je doprinos u razobličavanju negativnih svojstava kritikovane strane, u odbrani *principa* progresa, za dobro društva u celini. On se zalaže za brži razvoj proizvodnih snaga, kako u gradu tako i u selu, radi „umanjivanja razlika između varoši i sela”. Ustaje protiv porasta posrednika između proizvođača i potrošača, kao i protiv

²⁵ Svetozar Marković, nav. delo, II, 336.

²⁶ Radenik, br. 31, 32, 33, 36, 38, 39, 40, 1871.

²⁷ Svetozar Marković, nav. delo, II, 287.

²⁸ Nav. delo, II, 293.

proizvođačkih i trgovačkih monopola, jer i jedni i drugi veštački povećavaju cene na tržištu. Pobija tada rasprostranjeno mišljenje patrijarhalnih čistunaca „da su... mode”, podražavanja stranaca „u življenju, odelu, nameštaju itd. uzrok što... narod osiromašava”. Ukazuje na krajeve „gde nikakve mode ne dopiru” pa je „narod tako isto siromah”. Otkriva neopravdanost zatvaranja granica pred inostranim fabrikantima. „*Mi možemo doveka ići u neučinjenim goveđim opancima i nećemo nikad početi da sami činimo kože i nosimo cipele ako ništa drugo ne radimo no samo se ograđujemo, da se strane kože kod nas ne uvoze ili da se cipele na selima ne prodaju.*“²⁹

Povodom skupštinske odluke da se strancima i dalje ne dozvoli kupovina nepokretnih dobara, i predloga da se opštinska i državna dobra prodaju domaćim preduzećima, „Radenik” ponovo ističe tezu o potrebi za razvijanjem privrede u zadružnoj i državnoj svojini. „Mi hoćemo da narod sam podiže industriju i usavršava sve struke privrede i baš stoga ispovedamo da je uopšte štetno da narodne zemlje, bilo privatne, bilo državne ili opštinske, prelaze u ruke pojedinih kapitalista.” Kao što „ne treba da dopustimo da stranci pokupuju narodnu zemlju, ne treba da dopustimo ni da pojedini naši sugrađani pokupuju narodnu zemlju, a da narod ostane proletarijat bez zemlje”.³⁰

U vezi sa izglasanim budžetom kritika se odnosi na način raspoređivanja izdataka i ubiranja prihoda. Smatra se da bi trebalo manje trošiti na „ustavne rashode”, na policiju, sudove i sl., a više na prosvetu. Kad bi se tako trošila državna sredstva, bilo bi manje neprirodnih „državnih” potreba: „manje parnica, manje svađa, krivica i zločina, a s time i manje raznog činovničkog personala – manje gospode, a više privrednika i t.d.”³¹

Odmah posle poslednjeg nastavka članka o zakonima i predlozima prošlogodišnje skupštine, „Radenik” se, usled reagovanja liberalnog lista „Jedinstva”, opet vraća na pitanje o seoskim dućanima. Pošto je bio kritikovan od liberala zbog istupanja protiv seoskih dućana, ponavlja da se ne protivi njihovom otvaranju u principu, već u određenom vidu, da se ne bi povećavao broj posrednika na račun potrošača, da se ne bi umnožavao „broj trgovčica kojih ionako imamo suviše”. Navodi primere iz kojih se vidi da je tada roba u seoskim radnjama bila mnogo skuplja nego u varoškim. Vlasnici seoskih radnji su se najviše bavili i zelenašenjem.³²

S obzirom na mogućnosti i potrebe razvoja sela, i neutralni čitalac stiče ubedenje da je „Radenik” preterao u negativnom ocenjivanju uloge seoskih dućana. Zato se ovaj „Radenikov” stav može objasniti i opravdati jedino u kontekstu predloga za otvaranje opštinskih dućana. U pitanju je bila čitava jedna koncepcija o razvoju društva na novim osnovama. Na statične zamerke o nerealnosti te koncepcije ovde se odvrća: „nazadnjaci vele za svaku reformu ‘nemogućna je’, ‘narod nije obrazovan’, ‘utučen je sirotinjom i robovanjem’ i t.d. Ali to ne znači nikako da ta reforma nije moguća, već da *jedna reforma bez celog sistema drugih reforama nije moguća*. To i jeste nesreća kod nas što mi reforme smatramo kao zakrpe, koja se može ma gde prilepiti.”³³

Dalji napad liberalnog lista „Jedinstva” povodom članka o „zakonima i predlozima prošlogodišnje skupštine” prisilio je „Radenika” da ponovo istakne ograničena prava Skupštine i ukaže na potrebu da se za nju izdejstvuje pravo inicijative i neposrednog učešća u izradi zakonskih

²⁹Nav. delo, II, 292.

³⁰Nav. delo, II, 298.

³¹Nav. delo, II, 304–305.

³²Radenik, br. 41 i 42, 1871.

³³Radenik, br. 42, 1871.

projekata. Takav zahtev obrazlaže se i argumentacijom da je „srpski narod u Srbiji stvorio... svoju državu revolucijom, da nema vladajućih klasa kao u zemljama kapitalizma, da se njegovom predstavničkom telu, prema tome, moraju dati veća ovlašćenja. Nesumnjivo da i u ovoj argumentaciji ima patetike i naivnog rasuđivanja, ali je upadljiva konsekventnost u zalaganju za demokratski mehanizam upravljanja pod kontrolom naroda, a ne pod pritiskom vladara, koji je i po novom, „liberalnom” Ustavu stajao iznad Skupštine.³⁴

Zakonski predlozi u Skupštini, 12. oktobra 1871, o ograničenju prava prodaje neophodnog minimuma seljačke imovine dali su povoda za članak, u dva nastavka, o svojini zemlje. Po uvodnom osvrtu na istorijski razvoj zemljišne svojine u pojedinim epohama i zemljama vidi se da je „Radenik” prilično upoznat sa tokovima istorije mnogih naroda i da pretpostavlja zajedničku, opštinsku svojinu, naročito prema obrascu u Rusiji, individualnoj, privatnoj svojini. Njemu je najznačajnije kod prikazane „zajedničke ili opštinske vladavine *to što zemlja vazda ostaje u rukama zemljoradnika; zemlja nikada ne može preći u ruke kapitalista i seljak ne može nikad postati tuđ nadničar*”.³⁵

Izlažući konture razvoja poljoprivrede u zemljama sa velikim gazdinstvima, kao u Engleskoj, i malim, kao u Francuskoj, „Radenik” ponavlja na više mesta da se tekovine nauke i tehnike najracionalnije mogu primeniti na velikim, da se na njima najbrže povećavaju proizvodne snage. Ukazuje se i na proces raslojavanja na selu, na propadanje sitnog seljaka i širenje kapitalističkih veleposeda u zemljama zapadne Evrope.

Interesantno je da ovde „Radenik” ističe i posledice raslojavanja u Srbiji, kao u razvijenim kapitalističkim zemljama, iako je posmatra i ocenjuje globalno samo kao zemlju pretkapitalističke formacije. „Uništenje zadružne svojine zemlje donelo je i kod nas iste posledice što i na zapadu. Zemlja se drobi postojano i iščezava iz ruku seljaka, a ono što je ostalo deli se i zadužuje se neprekidno.”³⁶

Revolucionarni idealizam koji je svojstven „Radeniku” ogleda se i dalje u preceñivanju racionalnih momenata, stremljenja i mogućnosti u srpskom društvu. Iznosi se mišljenje da su zadruge u Srbiji mogle biti sačuvane da su „srpski zakonodavci” bolje „razumeli pojam zadruge i zadružne svojine”. Pojedine odredbe Građanskog zakona se navode kao vinovnici raspadanja zadruga. U neispravnom načelu, preuzetom iz zapadnih kodeksa, traži se i „nalazi” prauzrok zla, a ne u temeljima ekonomsko-društvenih odnosa samog poretka koji se izgrađivao.

Doprinos „Radenikov” u raščišćavanju pojmova je u kritici liberalno-buržoaskih shvatanja principa, zakona, o privatnoj svojini. On pobija teze liberala, po kojima se „uništavanjem ili ograničavanjem lične svojine uništava ili ograničava lična sloboda čovekova”. Pokazuje da u toku razvoja „društva i ličnosti... lična svojina pruža takav oblik” da „ogromna većina ljudi ne samo ne dobija u ličnoj svojini jamstvo za svoju slobodu, već, na protiv, ona postaje oruđe za potčinjavanje i tirisanje čoveka čovekom”.³⁷

Sama zakonska nastojanja za zaštitu seljačkog minimuma i „Radenik” pozdravlja. Ali on, za razliku od ostalih listova, vidi u tom zakonu samo „polutansku” meru, koja „neće sprečiti da se zemlja seljačka ne razdrobi i ne pređe u tuđe neseljačke ruke”.³⁸

Skupštinske debate su inspirisale još jedan „Radenikov” članak: *Opozicija i*

³⁴ Radenik, br. 43, 11. IX 1871.

³⁵ Radenik, br. 36, 1871.

³⁶ Radenik, br. 59, 1871.

³⁷ Svetozar Marković, nav. delo, II, 352.

³⁸ Nav. delo, II, 353.

slobodna štampa. Povodom različitih zahteva za promenu postojećeg zakona o štampi, tu se vrši diferencijacija između opozicije koja stoji na istim društvenim principima kao i vlada, i opozicije koja polazi sa drugih pozicija. S obzirom na to da je „Radenik” pripadao toj drugoj opoziciji, on je tražio slobodu štampe da bi ona mogla da širi svoje ideje. „Slobodna štampa menja ceo sklad misli građana, ona im pokazuje drugo stanje i drugi poredak koji bolje odgovara potrebama i dostojanstvu naroda i uči narod kako će da zameni stari poredak novim.” Vlastodršcima, koji su već pretili da će novim ograničenjima u zakonu o štampi i specijalnim merama sprečiti takvo delovanje „Radenika” u javnosti, poručuje se prkosno: „Ali obično gruba sila ne pomaže ili pomaže samo za kratko vreme, ‘svet i opet se kreće’, kao što je kazao Galilej.”³⁹

U vezi sa radom Skupštine, izlazio je zatim u uvodniku, u više nastavaka, u prvoj polovini decembra 1871, članak o ministarskim izveštajima.⁴⁰ Tu se kritikuju izveštaji ministara zbog nepotpunosti, nejasnosti i praznina. Ministarstvu prosvete i crkvenih dela se zamera što nije upotpunilo cifre o povećanju broja škola, učenika i nastavnika podacima iz kojih bi se videlo „ono što je glavno”, tj. „koliko je rasprostranjena *pismenost* u Srbiji i koliko je ta pismenost uveličala *znanje* naroda”. Postavljaju se pitanja: Zašto škole nisu tako uređene da prvenstveno „obrazuju proizvođače”? Zašto najmanje škola ima u brdovitim krajevima, u užičkom i podrinjskom okrugu, gde je sirotinja najveća?, itd.⁴¹

Izveštaju ministra finansija se zamera što kazuje samo broj poreskih glava, a ne iznosi podatke o tome „koliko poreskih glava spada u koju klasu”, „koliki je porez prema imućnosti građana razrezivan” u pojedinim mestima i krajevima. Ovi se podaci traže da bi se znalo ono što najviše zanima siromašniji svet: „a) u kakvoj je srazmeri podeljeno bogatstvo među pojedinim članovima našeg naroda; b) kako su opterećeni pojedini državljani prema svojoj poreskoj sposobnosti u raznim krajevima Srbije i v) koliki se procenat od imanja i prihoda uzimlje od raznih državljana koji spadaju u razne klase.”⁴²

Ministru finansija se još prebacuje što nije ništa uradio da bi se promenio poreski sistem, koji je pogodio bogatijim slojevima. Tom prilikom se ukazuje i na potrebu da se ukine regal na so, s motivacijom da najviše pada na teret seoskog stanovništva.

NAČELNI STAVOVI I TAKTIČKI POTEZI

„Radnikov” stav prema drugim opozicionim političkim grupacijama je izložen u članku *Zbliženje načelnih partija*, objavljenom 12. februara 1872. Članak je napisan povodom ponude levih liberala, preko lista Ujedinjene omladine srpske „Mlada Srbadija”, za saradnju i objedinjavanje opozicionih snaga na platformi jednog zajedničkog organa. List liberalne omladine je ovu ponudu obrazlagao i navodima o „evoluiranju” „Radenika” *od ekskluzivnog socijalističkog lista, koji je u početku tražio promene za osnove jedne radničke države, do gipkijeg radikalnog glasila, koje je uvidelo da nema uslova za ostvarenje njegovih prvobitnih ciljeva i, pošto se „ne može čekati”, približilo ciljevima progresivnih liberalnih opozicionara.*⁴³

³⁹ Nav. delo, II, 356.

⁴⁰ Radenik, br. 79, 80, 82–84, 1871.

⁴¹ Radenik, br. 79, 80, 1871.

⁴² Radenik, br. 82, 1871.

⁴³ Radnik, br. 19, 1872.

Na ponudu sa ovakvom argumentacijom, „Radnik” je odgovorio protivargumentima koji zaslužuju posebnu pažnju zbog principijelne doslednosti i praktične političke mudrosti. Pobjivajući navode o tobožnjoj evoluciji, prvi socijalistički list je naročito ubedljivo dokazao apsurdnost ovakve tvrdnje uvažavanjem važnosti principa u političkoj borbi.

Rečima filozofa revolucionara ukazuje se ovde na velike pouke istorije, koja je bezbroj puta pokazala da je važno „načelo koje je održalo pobedu”. Jer: „*Ako li je načelo od ustupanja izgubilo svoj sadržaj, tada cela partija [podvukao – A. R.] nema smisla, ona nema nikakve opšte stvari, cela je raspra samo oko vladavine ove ili one ličnosti. Tada se partija boraca za istinu nimalo ne razlikuje od onih nazadnjaka koji brane postojeće stanje, protiv koga ustaju borci za istinu*”. Na zastavama još stoje reči „koje su nekada značile istinu i pravičnost, ali sada ništa ne znače”. Njima se sve manje veruje. Ismejaće se napokon i ta zastava, „koju su oskrnavili oni koji su je nosili. I velike besmrtnne reči čekaće nove ljude, koji će im povratiti smisao i ostvariti ih u životu”.⁴⁴

Uviđajući potrebu za saradnjom samo sa najnaprednijom političkom grupacijom u redovima opozicionih liberala, izdavači „Radnika” izražavaju spremnost za dogovor o zajedničkoj platformi, i za izvesne ustupke, ali samo taktičke, a ne i principijelne prirode, radi ostvarenja minimalnog programa.

U komentaru ovog članka može se potvrditi da je „Radnik” ostao na prvobitnim pozicijama i da nije evoluirao u pravcu buržoaskih shvatanja. Ukoliko se zapažaju izvesne oscilacije, one su posledice spoja razolikih elemenata naučnog i utopijskog socijalizma, a ne skretanja od socijalističkog ka buržoaskom radikalizmu.

Mesec dana kasnije, u 32. broju, od 22. marta 1872, „Radnik” ponovo ukazuje na važnost principa i ideja vodilja u političkoj borbi. Razmatrajući ciljeve narodnog oslobođenja i jedinstva, u okvirima vaskolikog naroda, u Srbiji, Austro-Ugarskoj i Turskoj, sada on, pod naslovom *Zbliženje s narodom*, povezuje ove potrebe sa potrebama siromašnog i porobljenog naroda. S obzirom na to da je reč o mobilizaciji masa za nacionalnooslobodilački ustanak i rat, ovde preovlađuje gotovo u celosti patetika idealizacije običnog čoveka i masa, ali je osnovno i tu da se predložava važnost glavnog cilja, ideala zasnovanih na idejama kojih su se ljudi od položaja i vlasti odriicali.

Da je „Radnik” ostao na liniji, da mu je preobražaj društva na socijalističkim osnovama bio od početka do kraja glavni cilj, vidi se i po napisu *Radničko pitanje u Srbiji*. Tim napisom je Svetozar Marković, ovog puta sa punom oznakom imena i prezimena, u odgovoru na jednu repliku Vladana Đorđevića, poznatog liberalnog i konzervativnog javnog radnika, fiksirao svoje stanovište, čime se zapravo identifikuje i „Radnikovo” stanovište, u poslednjim brojevima lista. Ovim odgovorom se reaguje na uveravanja oponenta, i uopšte građanske inteligencije tog, a i kasnijeg doba, da u Srbiji „nema radnika i radničkog pitanja, već samo sirotinje i sirotinjskog pitanja”, pa se ono može rešavati sredstvima filantropije.⁴⁵

Pri dokazivanju tvrdjenja da postoji radničko pitanje i da se ono ne može rešiti filantropijom, dokazni postupak se zapravo usredsređuje na ovo pitanje. S obzirom na to da prvi ideolog socijalističkog pokreta nije zasnivao radničko pitanje u Srbiji na klasnoj klasifikaciji, radništvo se poistovećuje sa kategorijom trudbeničke sirotinje. Sa stanovišta naučnog socijalizma, dakle, „Radnik” je simplificiranim odgovorom da je radničko pitanje „upravo

⁴⁴ Svetozar Marković, nav. delo, III, 30.

⁴⁵ Nav. delo, III, 80.

pitanje o narodnoj siromaštini” samo potvrdio da u toku svog izlaženja nije uspeo sagledati suštinu tog pitanja u specifičnim uslovima zaostalosti uopšte, u Srbiji posebno. Ali ovde, u ovom članku, u polemici sa protivnikom primaran je odgovor u celini, da i u Srbiji postoji radničko pitanje, i odgovor na drugo pitanje, da se ono ne može rešiti filantropskim formulama.⁴⁶

Stupci o značaju rada, proizvodnje, proširene reprodukcije i sl. govore o najvažnijim društveno-ekonomskim kategorijama na bazi učenja teoretičara naučnog socijalizma. Treba istaći da se tu čak vrši diferencijacija između različitih strujanja u radničkom pokretu, konkretno između Lasalovih i Marksovih teza (Marksovim se nazivaju delovi programa Internacionale), i da se kao ispravni navode ovi potonji.

U ovom članku takođe dolaze do izraza stare slabosti. Radničko pitanje se utapa u opšte pitanje pauperizovanog naroda i ne izdvaja kao posebno, fundamentalno, od čijeg rešavanja zavisi sve ostalo. U kritici Lasalovih postavki nedostaci se potenciraju i pojednostavljaju prvenstveno zbog toga što je on „pogrešno” usredsređivao pažnju na radničku klasu i prenebregavao interese drugih širokih slojeva naroda. Pri razdvajanju elemenata društveno korisnog i nezavisnog rada vulgarizatorski se potcenjuju i žigošu „luksuzniji” proizvodi na tržištu, kao da su u pitanju samo ekscesi jednog nezdravog društva, a ne prohtevi i zahtevi koji proističu iz određenog društvenog standarda i služe, u većini slučajeva, za podmirenje povećanih potreba ljudi. Argumenti kojima se pobijaju navodi oponenta i protivnika sadrže uglavnom antiteze sa deklarativnim zaključcima, bez konkretizacije ostvarljivih uputstava za njihovo sprovođenje.

S obzirom na to da se rasprava vodila na političkom terenu sa naglaskom na uopštene „istine”, koje su se u konkretnom vidu drukčije javljale i osećale na strani bogataša a drukčije na strani siromaha, najvažnija konstatacija jeste da je „Radnik” kao zastupnik sirotinje sa doslednom upornošću otkrivao neistine protivničke strane, ukazujući na pouke istinskih otkrića. Za sintnosopstveničku sredinu, koja dominira u Srbiji, bila je, na primer, dugo veoma aktuelna kritika prekomernih činovničkih i posredničkih profesija, kao i lakomislene potrošnje namesto racionalnog povećanja proizvodnje.⁴⁷

Bilo je naivno tražiti oslobođenje „radničkog-proizvođačkog” dela naroda od poreza i prireza za podmirenje „neproizvodnih” troškova. Bilo je utopistički verovati da se racionalnom politikom može akumulirati dovoljno znanja i osnovnog kapitala već kod jedne generacije ljudi u toku 20–30 godina, za potpuni preobražaj društva na nivou opšteg blagostanja. Ali će i posle desetine, a možda i stotine godina zvučati istinito da se kod nas kapital najmanje povećava ulaganjem u proizvodnju.

Veliki deo „narodne proizvodnje ostaje neprekidno trgovcima i činovnicima među prstima”. Veća pažnja se obraća na izvoz sirovina nego na njeno korišćenje u domaćoj privredi, radije se uvoze luksuzni materijali nego reprodukcioni. U doba izlaženja „Radnika” to je tako i zbog toga što je kapital uložen u trgovinu, bankarstvo i špekulacije donosio najviše profita. „Ali zar to nije glup, besmislen, upravo divljački poredak ekonomski gde usavršavanje zemljoradnje, zanata i industrije... zavisi od toga: hoće li razni Krsmanovići, Karabiberovići, Paranos, Antule, Guše i drugi imati od toga 20, 30 ili 50% hasne na svoj kapital” – pita se s pravom u tonu ogorčenja.⁴⁸

Vraćajući se na temu o trudbeničkoj sirotinji, u daljoj polemici sa Vladanom Đorđevićem koji nije prestajao sa filantropskim predlozima za rešenje

⁴⁶ Nav. delo, III, 82.

⁴⁷ Nav. delo, III, 88.

⁴⁸ Nav. delo, III, 93, 324.

„sirotinjskog pitanja”, „Radnik” je sa upornom istrajnošću insistirao na tezi da je sirotinja produkt loše „ekonomske organizacije društva”, da se ona može eliminisati samo radikalnim sredstvima, izgradnjom temelja nove društveno-ekonomske i političke organizacije.⁴⁹

U vezi sa ovim člancima koji su bili inspirisani i izazvani ispadima i napadima protivnika vodiće se polemika još i posle obustavljanja „Radnika”. U daljoj replici Svetozara Markovića Vladanu Đorđeviću, objavljenoj u posebnoj brošuri, pošto je „Radnik” prestao da izlazi, ističe se još jednom, s pozivom na članak o *zbliženju načelnih partija*, da socijalisti oko „Rad(e)nika” nisu učinili „nikakva ustupanja”, niti su se upuštali u „ma kakvu partijsku transakciju ni sa liberalnom partijom, a kamoli s kojom drugom”. I „praktičan rad” na oslobođenju srpskog naroda u Turskoj „odgovarao je vazda... načelnom gledištu na srpsko oslobođenje kao što je ono iznešeno u *Radniku*”.⁵⁰

RASPRAVE O PUTEVIMA DALJE IZGRADNJE

Do sada izloženi članci nose glavna principijelna obeležja prvog socijalističkog lista na panou unutrašnjih problema i zbivanja u Srbiji i potiču gotovo svi od Svetozara Markovića. Preostali veći napisi su od raznih autora, odnose se na aktuelna pitanja i problematike unutrašnjeg razvoja zemlje, o kojima ponekad divergiraju mišljenja i samih socijalista, tako da se, za razliku od ranije izloženih, ne tretiraju uvek kao odgovorni, „ovlašćeni” tumači stavova samog „Rad(e)nika”.

Među člancima koji spadaju u ovu drugu vrstu zapaža se na prvom mestu napis *U svoje vreme*, u 8 nastavaka, od 40. do 47. broja 1871. godine. Autor napisa je uvaženi profesor Stevan Popović. On upoznaje čitaoce sa učenjima onih koji su smatrali da razvoj naroda treba da se oblikuje kao piramida. Prema tim koncepcijama, najšira prostranstva temelja trebalo bi da zauzimaju poljoprivrednici i proizvođači sirovina; drugi, uži sloj trebalo je da sačinjavaju proizvođači prerađivačke radinosti i industrije; treći, manji – posrednički, trgovački „stalež”; četvrti, najtanji sloj – uslužne profesije.

Po zastupniku tih koncepcija, „svi narodi” koji su se tada nazivali „velikim narodima... bili su samo onda najbogatiji, najsrećniji i najsilniji kad je narod u svom razviću predstavljao piramidu... sa najširim temeljem a najkraćim vrhom; a svi opet narodi počеше opadati kad se ovaj oblik počе pretvarati u oblik izvrnute piramide”. Prema toj shemi, i srednjovekovna Srbija je propala jer „je zgrada koju podiže Dušan bila na trošnom temelju”. Oligarhijski vrhovi zauzeli su najveća prostranstva, županije su izgubile autonomiju, većina naroda je bila nezainteresovana za odbranu zemlje.⁵¹

Pored ovih naivno figurativnih koncepcija i shema za zgradu racionalne države, ima tu misli koje će se morati kad-tad realizovati u potpunosti da bi društvo odista postalo progresivno, socijalističko. Jer – kako tu stoji – „da narod postane slobodan i samostalan, bogat i napredan, srećan i uvažen, mora u svojoj sredini razvijati ove vrline: udruženje svojih radničkih sposobnosti za podčinjenje prirodni sila, nezavisnost svoje ličnosti i odgovornost za svoja dela”.

Značajno je da se i u ovom članku uzdiže industrijska proizvodnja kao primarna pokretačka snaga savremene privrede. „Industrija je pobjeda duha nad materijom, gospodarstvo čoveka nad prirodom.”⁵²

⁴⁹ Radnik, br. 45, 1872.

⁵⁰ Svetozar Marković, nav. delo, III, 113.

⁵¹ Radnik, br. 41, 1872.

⁵² Radnik, br. 44, 1872.

Mada se u ovom članku na početku prikazuje idealni razvoj velikih zemalja po zaostaloj shemi, sa primatom sirovinskih, a ne industrijskih baza, pažnja čitalaca se najviše koncentriše na povećani značaj industrije u dinamici savremenog društva. Javnost se upozorava na ekspanziju industrijskih država na račun zaostalih zemljoradničkih. Ukazuje se na to da države koje „se nameću celom svetu za sudije, traže da osvoje u svetu pijace za svoje suvišne industrijalne proizvode”, tako da „ceo svet bude kupac” njihovih, prerađevina, a... prodavac „svojih sirovina” ili „jošt bolje da ceo svet ore i kopa, a oni da prerađuju i uživaju”.⁵³

Za spas Srbije, za ostvarenje istorijskih zadataka oslobođenja podjarmljenih naroda u Turskoj i oslobođenja od „nemačko-austro-ugarske” ekonomske zavisnosti, u procesu ujedinjenja Južnih Slovena, preporučuje se ubrzana izgradnja industrije pomoću zaštitnih carina i drugih efikasnih mera. Ustaje se protiv „preteranog” uvoza i kritikuje vladajuća teza o blagodetima slobodne trgovine.

Ovaj predugački članak, napisan kitnjastim baroknim stilom, sa prenaglašenom. frazeološkom intonacijom izvesnih jednostranih zahteva, impresionira mnoštvom snažnih argumenata životne stvarnosti, iskazanih dirljivim rečima osećajnog čoveka – stručnjaka u borbi za progres.⁵⁴

Pitanje koje je tada spadalo među najaktuelnija u vezi sa razvojnim problemima zemlje bilo je železničko, o kome se i u „Rad(e)niku” više puta raspravljalo. Odgovori lista neće zadovoljiti savremenog čitaoca. Oni su preopterećeni dogmatskim shvatanjima jednostranih zanesenjaka, koji se u borbi za proklamovane ciljeve služe samo određenim sredstvima, odbacujući druga sredstva, pa bila ona i racionalna, ponekad samo zato što se njima služi protivnička strana za svoje interese.

U uvodnom članku pod naslovom *Treba li nam železnica?*, u 4 nastavka, od 41. do 44. broja, „Rad(e)nik” se izjašnjava protiv projektovane pruge Beograd –Aleksinac. Građena pomoću inostranog kapitala, ona bi prvenstveno koristila Turskoj i Austro-Ugarskoj. Pošto bi najviše služila za prevoz trgovačke robe, njome bi se na prvom mestu povećavala dobit trgovaca i njihovih agenata. S obzirom na to da bi se morala graditi na kredit, uvalila bi zemlju u dug koji bi narod otplaćivao.

U istom broju u kome počinje izlaziti članak *Treba li nam železnica?* štampa se još jedan napis o železničkom pitanju. Tu se govori o planu gradnje požarevačke železnice, o kome je tada pripremana diskusija u Skupštini. Iznose se argumenti koji pokazuju da ova pruga, od Požarevca do Aleksinca, ne bi mogla da zadovolji osnovne potrebe zemlje, a apsorbovala bi kapital koji je nužan za preče potrebe.⁵⁵

Zanimljivo je da u toku završavanja članka *Treba li nam železnica?* otpočinje sledeći sa istim naslovom, samo u množini: *Trebaju li nam železnice?*⁵⁶ Redakcija „Rad(e)nika” u napomeni ističe kao značajnu podudarnost da oba autora, „kao i onaj treći što piše o željeznici požarevačkoj, dele isto mišljenje o željeznici mada žive daleko jedan od drugog i nemaju nikakvog saobraćaja. A sva trojica spadaju među najobrazovanije ljude” u zemlji.⁵⁷

Pisac ovog drugog članka poziva se, između ostalog, i na mišljenje profesora ekonomije Stevana Popovića, koji je dokazivao da „pri nedostatku... sopstvene industrije, pri ograničenom obrtu trgovine samo na razmenu naših

⁵³Radnik, br. 45, 1872.

⁵⁴Radnik, br. 47, 1872.

⁵⁵Radnik, br. 41, 1871.

⁵⁶Radnik, br. 44 do 46, 1871.

⁵⁷Radnik, br. 44, 1871

sirovina za tuđe fabrikate” željeznice Srbiji nisu potrebne. *Kao i citirani profesor, tako i autor ovog članka ne negira uopšteno značaj željeznice. Naprotiv, uzdiže ga.* Ali samo pod određenim uslovima. Prema njegovim merilima, „željeznice mogu biti velikim blagom za jedan narod, a teretom i globom za drugi”. Ukoliko je jedna zemlja na višem „ekonomskom stupnju”, utoliko „su željeznice korisnije za nju” jer se mogu racionalnije koristiti. U siromašnim zemljama željeznice su deficitarne, a deficiti „u poslednjoj liniji” svaljuju se „na siromašniju klasu naroda”.⁵⁸

Ovde se smatra da na datom stupnju ekonomskog razvitka, privredne potrebe, u prvom redu trgovinske, mogle bi biti zadovoljene usavršavanjem postojećih vodenih saobraćajnih puteva i sredstava. Zato se predlaže pre svega „da se zemlja pokrije mrežom nasipa, da se reguliše Morava za plovidbu, da se osnuje srpsko parobrodsko društvo na Savi i Dunavu, da se poštanski saobraćaj još većma razvije...”⁵⁹

Za način pisanja i raspravljanja „Radenika” od interesa je napomenuti da se članak *Trebaju li nam željeznice?*, posle četiri nastavka završen, ponovo nastavlja, pod istim naslovom, da bi se dali novi odgovori i produbili stari na akcije i reakcije protivnika u diskusiji oko željezničkog pitanja.⁶⁰

U trećem velikom članku o željeznicama, *Opet željeznica*, u 7 nastavaka, opovrgava se tvrđenje da članci protiv gradnje željezničkih pruga potiču od neznalica.⁶¹ Iznosi se da su autori obrazovana, stručna, vojna i civilna lica. Njihova mišljenja su izrazi njihove zabrinutosti. Oni su konstatovali da zemlja „sve više” dolazi „pod gospodstvo stranih kapitala”. Sve više „u Srbiji strane kapitaliste prodaju” svoje artikle i za njih izvlače „sirovine iz Srbije”. Željeznica „pomaže da se sve više i sve brže razvija onaj proces u narodu koji se već započeo, tj. da se uveličava bogatstvo jedne klase ljudi i osiromašavanje naroda”. Tu se potvrđuje da ona „nije stvorila to stanje”. Ali ga „potpomaže”.⁶²

Za ovu argumentaciju socijalista najvažnije je da „željeznica ne spasava narod od gladi, kao što vele čiftinske ekonomiste, jer je glad radničkog sveta proizvod samog načina kapitalističke proizvodnje”. Zna se i priznaje se da željeznica približava ljude, narode, olakšava obrazovanje. Ali sve to ona čini „samo jednom delu naroda”, i to manjem.⁶³ Tek na izvesnom višem nivou ekonomskog i društvenog razvoja oseća se uloga željeznice u progresu većeg dela naroda. Na tom nivou „radinost” je već razvijena, roba se mora brzo prevoziti, vreme je „odista novac”. A u Srbiji tada je „vreme” bilo „još vrlo jeftino”.

„Radenik” se zalagao za ujednačavanje procesa razvoja u širini, u svim slojevima naroda, da bi svi podjednako podnosili tegobe siromaštva i zaostalosti, pa svi ravnomerno uživali plodove progressa.⁶⁴ U zaostalim zemljama takva i slična shvatanja su dominirala, i dominiraće kasnije pri razradi i ostvarivanju socijalističkih planova na prvim razvojnim stupnjevima socijalizma. U industrijski razvijenim zemljama, decenijama kasnije i na višim stupnjevima socijalističkog preobražaja i u ranije zaostalim zemljama, smatrano je i sve više će se smatrati svrsishodnijim učenje da se na ubrzanom razvoju nižih slojeva mora raditi bez snižavanja nivoa viših.

Među člancima razvrstanim po problematici pojedinih društveno--

⁵⁸ Radenik, br. 44, 1871.

⁵⁹ Radenik, br. 45, 1871.

⁶⁰ Radenik, br. 56 i 57, 1871.

⁶¹ Radenik, br. 61 do 67, 1871.

⁶² Radenik, br. 64, 1871.

⁶³ Radenik, br. 65, 1871.

⁶⁴ Radenik, br. 67, 1871.

ekonomskih sektora i grana, najviše se ističu, pored onih o železnicama, napisi o rečnom saobraćaju. Na tadašnjem stupnju razvoja zemlje, vođeni putevi se smatraju važnijim nego suvozemni, u „Radeniku”. U nekoliko podužih članaka, na uvodnim mestima, sa stručnom argumentacijom dokazuje se pre svega nužnost i mogućnost regulisanja reke Morave. Traži se osnivanje nacionalnog parobrodarskog društva. Pledira se za formiranje trgovine preko rečnih saobraćajnica i radi ekonomske emancipacije Srbije od Austro-Ugarske.⁶⁵

U kompleksu saobraćajnih komponenata privrede velika pažnja se obraća i drumovima. Ima više podužih članaka, u nekoliko nastavaka, o lošem stanju drumskog saobraćaja, nebrizi nadležnih državnih, okružnih, sreskih i opštinskih organa prema zadacima održavanja postojećih i izgradnje novih puteva.⁶⁶

U kompleksu problema dalje izgradnje, za pitanja oko unapređenja trgovine i zanatstva traže se odgovori prema već izloženim, zadružnim koncepcijama. U duhu svojih učenja, „Radenik” na početku svog izlaženja predlaže „Projekt za ustanovljenje društva za trgovinu i obrt.”⁶⁷ Formiraju se proizvođačke i potrošačke družine. Ulažu se velike nade u materijalne i moralne efekte njihovog delovanja. Međutim, već pri kraju godine mora se konstatovati razočaranje: sa entuzijazmom stvarane družine raspadale su se jedna za drugom. Karakteristična su za shvatanja „Radenika” rasuđivanja po kojima se glavni uzroci neuspeha traže i „nalaze” u idejnim sferama svesnosti, u nedostacima obrazovanja i morala, u oskudici smisla za uzajamnost u radu, redu i disciplini. Tek se u krajnjoj konsekvenci ovi „uzroci” svode na razloge prouzrokovane dejstvom osnovnih uzročnika zla, koji se nalaze u samom poretku. Tada se i ovde dolazi do zaključka da „*obrazovanje i poštenje ne može se stvoriti nikakvim privatnim upinjanjem, kad se sva društvena sistema tome protivi*”.⁶⁸

O tokovima započetog industrijskog razvitka Srbije govori se više puta na stranicama „Radenika”. Daju se predlozi za podizanje industrije u zadružnoj, društvenoj svojini pomoću države, da bi se izbegle posledice kapitalističke industrijalizacije. Inicira se formiranje „družina za podizanje industrije” u većim mestima.⁶⁹

Radi bržeg savlađivanja tehničkih teškoća industrijalizacije, „Radenik” traži stručnu modernizaciju po ugledu na razvijene zemlje, i pomoću zakonskih mera. Povodom diskusija o svrsishodnosti tadašnjih vodenica u Srbiji, na primer, kazuje da Švajcarska „treba da nam je uzor u upotrebi vodene snage”. Predlaže da se zakonom zabrani „građenje novih vodenica i radionica” bez ovlašćenih stručnjaka. „Kad se je mogao izdati zakon o kroju i veličini meana, zašto da ne može zakon opredeliti” koja i kakva će se postrojenja smeti podići za iskorišćavanje vodene energije. Smatra da je već vreme misliti i na hidrocentrale, kakve su podizane u zapadnoj Evropi.⁷⁰

U oblasti poljoprivrede traži se takođe modernizacija: prelaz sa ekstenzivne na intenzivnu proizvodnju, podizanje stručnosti zemljoradnika, nabavka poljoprivrednih mašina i alata. Podacima niske produktivnosti dokazuje se nerentabilnost primitivne ekstenzivne zemljoradnje. Otkrivaju se uzroci zaostalosti kod seoskog gazde, kome izgleda „korisnija... trojna sistema zemljoradnje, u kojoj se uvek jedna trećina zemlje ostavlja pod ugarom... no

⁶⁵ Radenik, br. 28, 1871.

⁶⁶ Radenik, br. 9, 27, 28–30, 35–37, 49–52, 1871.

⁶⁷ Radenik, br. 1, 1871.

⁶⁸ Radenik, br. 75, 1871.

⁶⁹ Radenik, br. 8, 1871.

⁷⁰ Radenik, br. 48, 1871.

da menja plodove i da mu nijedno parče zemlje ne ostane prazno". Uočavaju se negativne posledice deobe kućnih zadruga usitnjenjem poseda, stvaranjem malih gazdinstava, čija će proizvodnost biti neznatno rentabilna. Tu se osvetljava i pitanje nadnica, za koje su mnogi tada govorili da su previsoke. Po „Radenikovom” zapažanju, u tvrdnji o visokoj nadnici zaboravlja se da posao nadničara traje svega nekoliko meseci. Za to vreme on „mora da zasluži izdržavanje za celu godinu”. Prema tome, nadnice nisu bile previsoke, već preniske.⁷¹

U vezi sa osnovnim problemima dalje brže izgradnje postavlja se već na dnevni red i pitanje urbanizacije naselja. „Radenik” se angažuje za što brže uklanjanje zaostalosti i uvođenje savremenih sistema u izgradnji novih objekata. Posebna pažnja se obraća potrebama Beograda. Iznose se negativne posledice neplanske gradnje. Urgira se usvajanje regulacionog plana.⁷² Traži se modernizacija vodovoda i rekonstrukcija kanalizacionih uređaja. Izlažu se prednosti novog načina kaldrisanja. Zalaže se za široke trotoare. I problemima manjih gradova daje se mesta na stranicama „Radenika”. Ima napisa „o regulisanju okružnih varoši i varošica”.⁷³ Za ilustraciju karaktera svih ovih članaka najbolje služi odlomak kojim se zaključuje „da je kod nas još sve primitivno, i mi samo rečima i golim frazama lažemo jedan drugog između sebe i pred ostalim svetom kako smo napredni”.⁷⁴

KRITIKA NEGATIVNIH PROPRATNIH POJAVA

Problemi unutrašnje izgradnje otežavani su mnogim negativnim propratnim pojavama, zloupotrebama i nedostacima. O njima se takođe govori u pojedinim „Rad(e)nikovim” člancima. Izlažući ih kritici, prvi socijalistički list posebno ukazuje na njihove korene i traži mere za njihovo iskorenjivanje. Među propratnim pojavama robno-novčanog privređivanja na prvim stepenicama kapitalističke eskalacije, još uvek su se izdvajale posledice zelenaštva. „Radenik”, otkrivajući njegove uzročnike, dokazuje i ovom prilikom potrebu da se društvo razvija novim, socijalističkim putevima. Za sprečavanje njegovog razornog dejstva u postojećem poretku traži strože zakonske mere i postupke protiv onih koji se bave „kajišarlukom”, davanjem zajma pod preveliki interes.⁷⁵

U negativne pojave ubrajane su još uvek i česte seče državnih i opštinskih šuma od strane okolnog stanovništva. Satiranje šuma je konstantno siromašilo zemlju. U izvesnim planinskim krajevima „seljani smatraju goru za svojinu pa je seku kad ko hoće”, ne pitajući nikoga za dozvolu i ne plaćajući „taksu za odsečenje i upotrebljanje goriva”. Da bi se sprečila ova praksa, traži se pooštrenje kaznenih mera i povišenje takse za sečenje drva od 2 na 4 do 6 groša po grmu.⁷⁶

Nedaće naroda povećavane su često i elementarnim nepogodama. Zato se „Radenik” pridružuje onima koji traže zaštitne i odštetne institucije, naročito za krajeve koji su trpeli od poplava, erozija i drugih nepogoda. Iz „Radenikovih” izlaganja se vidi da su se one već tada mogle osetno umanjiti boljom organizacijom i većom pažnjom nadležnih organa.⁷⁷

Pitanje koje je posebno okupiralo duhove stanovništva u graničnim oblastima

⁷¹ Radenik, br. 64, 1871.

⁷² Radenik, br. 15, 17, 19, 1871.

⁷³ Radenik, br. 53, 1871.

⁷⁴ Radenik, br. 23, 1871.

⁷⁵ Radenik, br. 72, 1871.

⁷⁶ Radenik, br. 24 do 26, 1871, *Satiranje jelove gore*.

⁷⁷ Radenik, br. 31, 1871.

prema Turskoj, teret troškova za građenje i održavanje „graničnog plota”, nailazi takođe na razumevanje „Radenika”, pa se i ono ovde postavlja u duhu pravičnosti. „Zašto da ceo teret oko građenja i održavanja ovog plota”, koji je načinjen od „stotine hiljada pruća, kolja i hiljadama nadnica kolskih i pešačkih” padne „samo na pogranične okruge”, i zašto da se ova „ograda” gradi kulukom, a ne porezom celog naroda – pita list i traži da se zakon promeni prema zahtevima preopterećenog pograničnog stanovništva.⁷⁸

Mehane su bile takođe predmet stalnog raspravljanja tokom XIX veka, zbog njihovog negativnog dejstva, prevelikog broja, nesolidnog i nehigijenskog poslovanja. „Radenik” ih opisuje i kao stecište lakomislenosti, razvrata, niskosti jednog nedostojnog načina života. „Kako dođeš pred meanu” – kazuje čitaocu – mehandžija izlazi ususret, „klanja se do zemlje, konja prihvata, a na vratima te dočekaju ‘vrajla’ u ‘kopslputcu’ ili ošišana; suknja joj šušti, noge gole u papučama; nabelila se, narumenila se, obrve navukla, zadnjim krajom zavšijava, kao razlomljena, u rukama drži poslužavnik: ‘izvolte!’ a smeje se. Tako ona dočekuje svakog, a čoveka je sramota da ne uzme.” Prvi socijalistički list insistira na zahtevu da se ograniči broj mehana, pooštri nadzor nad njima i preduzmu mere da se one dovedu u red.⁷⁹

I negativne pojave sa područja morala objašnjavaju se istovetnim uzrocima – lošim, neracionalnim, neprosvećenim i nepravednim društvenim poretком. U jednom naučno-popularnom osvrtu, u podlistku, o prostituciji konstatuje se da je i ona proizvod organizacije društva. Poenta je na zaključku da nju društvo može iskoreniti, zajedno „sa mlogim ostalim žalosnim pojavama... osiguranom zaradom za sve što se dobija organizacijom rada; prosvetom, koja se dobija i jednim i drugim; opštom emancipacijom i slobodnim odnošajima između oba pola, što je rezultat svega ostalog”.⁸⁰

ZA RAVNOPRAVNOST ŽENA

Pored kraćih beležaka i marginalnih primedaba, u listu nalazimo nekoliko većih napisa, u nastavcima, o specifičnim problemima žena. Prva rasprava, u podlistku, u 3 nastavka, posvećena je potrebi za njihovim obrazovanjem.⁸¹ Žigošu se zaostala shvatanja, kojima se ženska čeljad otuđuje od škole; ukazuje se na primere razvijenih evropskih zemalja, gde se sve više izjednačuju u školovanju deca oba pola, i uz to podižu mnogi zavodi samo za obrazovanje devojaka. U prilog ovim tezama navode se odlomci iz tada mnogo reklamirane knjige Džona Stjuarta Mila *O potčinjenosti ženskinja*, koja je tih dana izašla iz štampe u srpskom prevodu.

Opis ponižavajućeg položaja žena u porodici i društvu dramatizuje se pogledima samih žena, koje se mire sa svojom sudbinom kao sa nečim što je prirodno, svojevrsno i neizmenljivo. Žene „ne samo” što „nemaju znanja i obrazovanja” već – a to je najžalosnije – „i one same zbog svoje nerazvijenosti smatraju da je to tako naređeno, da današnji njihov položaj jeste čovečan, da muž treba sve samo da zapoveda, da ona treba da je samo lutka i ništa više, da sve svoje sposobnosti upotrebi samo za svoju nošnju, a ništa na svoje obrazovanje”.⁸²

Izmena položaja žena traži se promenama u shvatanju ljudi, u poretку društva, i odmah ostvarljivim novim odredbama u zakonodavstvu. Stoga se zahteva od ministra prosvete da u narednoj skupštini izdejstvuje „da se i

⁷⁸ Radenik, br. 34, 35, 47, 1871.

⁷⁹ Radenik, br. 47, 51 1871.

⁸⁰ Radenik, br. 16, 1872.

⁸¹ Radenik, br. 16 do 18, 1871, *Nešto o ženskom obrazovanju*.

⁸² Radenik, br. 16, 1871.

ženskom polu dadu ona ista prava na obrazovanje kakva imaju i muška”.⁸³

U napisu *Upliv ženskinja na napredak znanja* (Primedba P. N. Tkačeve na članak Boklov) podržava se teza o kreativnim sposobnostima žena na svim područjima ljudske delatnosti, uključujući i naučne. U vezi sa, tada u liberalnoj štampi mnogo hvaljenim, rasuđivanjem engleskog mislioca Bokla o promeni položaja žena i njenom udelu u savremenom stvaralaštvu, zahvaljujući „svestranoj” civilizaciji društva, „Radenik” obelodanjuje mišljenje kojim se negira svemoćno dejstvo same civilizacije. Boklovi zaključci ovde se naročito kritikuju sa metodološkog stanovišta. Njegova dedukcija, o konkretnoj afirmaciji žena u društvu, iz apstraktno uzete civilizacije, odbacuje se kao neispravna, koja vodi natrag, u metafiziku! Ukazuje se na to da bi se induktivnim metodom rasuđivanja, od pojedinačnog ka opštem, došlo do ispravnijih zaključaka o položaju i ulozi žena u sklopu jedne civilizacije.⁸⁴

Da bi se primerom podstakle inicijative za rešavanje ženskog pitanja u Srbiji, „Radenik” donosi u više navrata „Novosti ženskog pokreta” iz mnogih evropskih i američkih zemalja, u kojima su se sve intenzivnije angažovale pojedine društvene organizacije, institucije i ličnosti u pokretu za emancipaciju žena. „Pravo na rad i podjednaka plata sa muškima, pravo na više obrazovanje” počinje da se priznaje u svetu – ističe se ovde. „A svaki novi korak” u pokretu za ravnopravnost žena „vodi za sobom izmenu društvenog stanja koje će se najpre pokazati u preobražaju arhaičnih načela, koja tako hrđavo uplivišu na naravi porodica i naših svakidanih uzajamnih odnošaja”.⁸⁵

Za putokaz u domenu „ženskog pitanja”, po učenjima socijalista, u jednom uvodniku se prenosi članak belgijskog radničkog lista „La Liberté”, u kome stoji da se to pitanje u buržoaskom duhu, u postojećim društvenim okvirima neće moći rešiti u zadovoljavajućoj meri, te jedini put vodi preko društva koje će izgraditi socijalisti. I zaključak prvog socijalističkog lista jeste da se u zajedničkoj borbi sa radnicima, za ravnopravnost svih ljudskih bića, nalazi ključ za rešenje pitanja ravnopravnosti žena.⁸⁶

ZA OPŠTE OBRAZOVANJE I MASOVNU KULTURU

Među „Radenikovim” doprinosima za otklanjanje društvenih, i ljudskih nedostataka, treba posebno istaći njegove priloge osvetljavanju značaja prosvete i kulture. Problemima obrazovanja daje se prioritet. Tretiraju se kao ključna pitanja savremenog društva, posebno socijalista radi ubrzanja procesa preobražaja. Nema gotovo brojeva u kojima ne bi bilo bar reči o posledicama zaostalosti u tom domenu.

Kritikuju se postojeće institucije i traže nove. Pažnja se koncentriše na potrebu za prosvetivanjem naroda u masama. Zahteva se uvođenje i dosledno sprovođenje principa obaveznog besplatnog školovanja, da bi i seoska i radnička omladina sticala osnovna znanja. Iznose se primeri iz života koji pokazuju da deca siromašnih roditelja, učenici u privredi, šegrti i sl., ni u varošima, a kamoli u selima, ne pohađaju škole, nemaju mogućnosti da ih pohađaju. Sprečavaju ih beda, majstori, gazde, objektivni i subjektivni faktori.

U skladu sa učenjima i pledoajeima u prilog opšteg i stručnog obrazovanja mladih naraštaja u celini, objavljuje se velika rasprava, u sedam nastavaka, o

⁸³ Radenik, br. 18, 1871.

⁸⁴ Radenik, br. 29 do 31, 1871.

⁸⁵ Radenik, br. 84, 1871.

⁸⁶ Radnik, br. 23, 1872.

Pravu na vaspitanje i obučavanje, od jednog ruskog autora. Ta rasprava sadrži niz podataka o školama i školstvu u pojedinim zemljama, o pogledima izvesnih teoretičara i raznim obrazovnim i vaspitnim metodima. Mada je taj predugački napis opterećen nepovezanim razmišljanjima i nejasnim formulacijama, njegova tendencija se može razaznati po osudi snobovskog vaspitanja u visokom društvu, gde su ideal raskoš i razmetanje; po negaciji Maltusove teorije, koja ne vodi računa o potencijalima progressa u privredi i kulturi stanovništva; po kritici nasilnih i prisilnih mera na područjima vaspitanja i obrazovanja.⁸⁷

U jednoj drugoj kritičkoj raspravi, o radničkom sveučilištu, od Đoke Mijatovića, pledira se za opšte i stručno obrazovanje radnika u duhu intencija Prve internacionale, da bi se usaglasila „materijalna i umna proizvodnja”. Ukazuje se na jednostranost vladajućeg školskog obrazovanja, koje otuđuje inteligenciju od sredine proizvođača. Tadašnja škola se kritikuje kao „fabrika činovnika” u kojoj se formiraju „Ljudi bez ikakvog uverenja i načela”, odnosno „s jednim uverenjem i načelom da se svakoj vladi klanjaju i pod njom služe onome „koji više plaća”.

Kao obrazac se navodi, u ovom članku, jedan radnički Univerzitet u Americi, „sa željom da se što pre i kod nas na tome poradi”. Na takvom jednom univerzitetu sinhronizovano bi delovali: teorijska obuka, naučnoistraživački rad i praktička delatnost. Kombinacijom fizičkog i umnog rada podigao bi se nivo proizvodnje i formirao novi, viši sloj proizvođača. Takav izobraženi čovek, „naviknut na oba rada”, znao bi ih podjednako ceniti. Za njega se anticipiraju novi epiteti: „Niti je naduveni i uobražavajući skolastičar, niti je živi mehanizam, živi deo kakve mrtve mašine, koji ni o čem ne misli, no samo kako će naloge da izvrši. On je naučni radnik ili radnički naučenjak – jednom reči, tip buduće socijalističke zadruge.” Sa takvim članom društvo bi sigurno brže napredovalo, predrasude bi lakše bile savladane, novi odnosi postali bi ostvarljiviji. Zato je i logičan zaključak, mada još i danas, posle više od sto godina, aktuelno zvuči, da „treba da rušimo fabrike činovnika” i „da podižemo radničke škole”.⁸⁸

Da su problemi obrazovanja naroda u masama smatrani primarnim, i to toliko da su njima podređeni delikatniji problemi kulture, vidi se i po tome što u rubrici „Književnost”, u kojoj se mahom prikazuju nove knjige, većina kritičkih prikaza se odnosi na knjige iz sektora obrazovanja. Ti prikazi se očigledno favorizuju. Stavlja im se na raspolaganje i poviše stubaca u nekoliko nastavaka. Dešava se da redakcija povećava redovni broj dodatnim stranama da bi dala prostora nekom većem prikazu.⁸⁹

„Radnikova” osetljivost prema problemima obrazovanja naroda ogleda se na karakterističan način u reagovanju na tada mnogo reklamiranu knjigu *Politički bukvar za matoru decu* od Živka Gojkovića.⁹⁰ U toj knjizi izlagana su osnovna znanja iz pojedinih oblasti, da bi se ona rasprostrla u narodu. Knjiga je pretendovala na epitetu progresivnosti s obzirom na to da su u njoj u upadljivoj formi uvažavana merila materijalizma i determinizma. No „Radnik” je odmah uočio da se tu čitaocima serviraju samo nebuloznosti materijalističkog vulgarizma i mehanicističkog determinizma. Jer tim nebuloznostima se zapravo negira sloboda volje, sloboda odlučivanja, dakle i odgovornost za donesene odluke i mogućnost uticanja na njih.

Kritikovani „bukvar” za odrasle, „za matoru decu”, stvarao je lažne predodžbe o socijalizmu i komunizmu tvrđenjem da ga njegovi protagonisti

⁸⁷Radnik, br. 3, 1872.

⁸⁸Radnik, br. 22, 1872.

⁸⁹Radnik, br. 1, 8, 13, 22, 36, 1872.

⁹⁰Radnik, br. 13 i 14, 1872, *Bukvarski moral*.

zasnivaju na deobi postojećih dobara. „Radnik” energično demantuje istinitost ovakvih rezonovanja. Socijalistima i komunistima je dobro poznato da ni razvijene kapitalističke zemlje, a kamoli nerazvijene, nemaju toliko kapitala da bi se njime mogle zadovoljiti potrebe svakog čoveka podjednako. Navodi se kao primer jedan vlasnik rudnika u Francuskoj, koji je sa 10.000 radnika imao čisti dohodak od 500.000 franaka; podelom ovog dohotka svakom radniku bi pripalo 50 franaka, „odnosno 25 forinti ili 250 groša godišnje”, čime „ne bi mogao da plati ni čestit kvartir za 1 mesec”.⁹¹ Prema tome, i za protagoniste socijalizma je „očevidno... da niti čovečanstvo u celome niti pojedine ličnosti ne bi mnogo dobili ako bi sve proizvode na zemlji proglasili za zajedničke pa ih između sebe podelili”. Cilj je socijalističkih i komunističkih revolucionara da uspostave novi poredak, izgrade novu organizaciju proizvodnje i raspodele, koja će omogućiti „da se proizvodnost... ustostruči i uhiljadostruči”. Jer u kapitalističkom ustrojstvu to je nemoguće, pod njim većina čovečanstva neminovno ostaje u bedi. Tu, gde vlada apsolutni zakon ponude i tražnje, „gde svaki teži da kupi što jeftinije a proda što skuplje”, tu mora da vlada zakon kockanja: da bi jedan dobio, „99 njih od 100 moraju izgubiti”.⁹²

„Rad(e)nik” se, dakle, i rubrikom za književnost koristio kao prosvetiteljskom tribinom za širenje socijalističkih ideja. U slučajevima kada se dotakao tema iz oblasti kulture, u osvrtu na probleme pozorišta i literature, njegove ocene su uslovljene istim didaktičkim razlozima. To se mora imati u vidu kada se ponekad nailazi na destruktivne primedbe na račun pojedinih predstava i pozorišnih kuća uopšte, kojima se negira opravdanost postojanja, u postojećim uslovima, s obrazloženjem da koriste samo za razonodu tankog gornjeg sloja društva, dok većina naroda ne može da zadovolji ni svoje osnovne životne potrebe. Takvim shvatanjima prožimane su i literarne kritike na adresu pisaca književnih dela bez poučnog sadržaja.

Prvi socijalistički list je smatrao da u vreme kada narod treba izvesti iz stanja siromaštva i neukosti nije svrsishodno trošiti oskudna finansijska sredstva na stvari koje više služe razonodi dokonih nego kulturnom uzdizanju radnih ljudi. Takvo utilitarističko gledište da se kritikovati sa mnogo argumenata kao uskogrudo i dogmatsko čak sa stanovišta siromašnijeg građanina urbanizovane sredine, koji se ne može lišiti izvesnih kulturnih distrakcija svojevrsnih njegovom dobu, u ime još neostvarljivih zamisli vizionarnih protagonista jednakosti. Ipak, ono se prvenstveno mora ceniti kao nastojanje da se ljudi što brže oslobode stega siromaštva, a pre svega emancipuju od iluzionističkih predrasuda, koje su pothranjivane i delima tada favorizovanih romantičarskih, nacionalističkih i religioznih autora i aktera.

VESTI SA TERENA

Raznovrsni unutrašnji problemi u konkretnim vidovima, onako kako su se javljali u svakodnevnom životu, u raznim mestima i raznolikim profesijama, izlagani su mahom u posebnoj rubrici „Naše domaće stvari”. Važnost ove rubrike ogleda se već u činjenici da joj se često ustupa najuglednije, uvodno mesto. Još odmah na početku, u uvodniku prvog broja ističe se da će se pod ovom rubrikom „pretresati sav javan život narodni”. Tu će se štampati izveštaji „o tome kako živi naš narod, kakve su mu škole, kakve opštine, vlasti, putni saobraćaji, pošte”. Ovi će izveštaji biti najpodesnije „sredstvo da

⁹¹Sv. Marković, nav. delo, III, 25.

⁹²Nav. delo, III, 27.

se iznesu na vidik narodne potrebe i da se zapodene javna reč” o važnijim konkretnim „društvenim, opštinskim ili državnim” pitanjima.⁹³

Da bi ova rubrika bila što sadržajnija, pozivaju se dopisnici, „drugovi i poznanici”, da se „što češće javljaju, i kazuju iz njihove okoline sve ono što bi pripomoglo da se što je dobro održi, a što ne valja i što smeta napredovanju – ukloni”.⁹⁴ Dopisima pod ovom rubrikom daje se ponekad najviše prostora. Ima brojeva u kojima ona ispunjava čitave dve, pa i tri strane, sa po tri stupca.

Karakteristično je za prvi socijalistički list, koji je prvenstveno računao sa snagama uma, da je ovu unutrašnju rubriku otpočeo razmatranjem školskih, prosvetnih prilika. Povodom dopisa iz Studenice o nedostatku školskog prostora i nebrizi nadležnih crkvenih i državnih faktora, otvara se diskusija o preustroјstvu škola. Traže se odgovori čitalaca na pitanje: „Koliko bi mogli odvojiti od svoje imovine za narodnu prosvetu naša crkva, a osobito naši manastiri?” Gotovo u svim dopisima, koji će biti objavljeni u toku izlaženja „Radenika”, odnosno „Radnika”, o prosvetnim prilikama u pojedinim mestima, naglasak je na slaboj materijalnoj opremljenosti škola, na nezainteresovanosti nadležnih institucija i ličnosti, na zaostalosti i siromaštvu, uslovljenih organskim nedostacima društva.

Većina dopisa odnosi se na privredna pitanja. Aktualizuju se u javnosti problemi pojedinaca i pojedinih mesta, koji su svojevremeno bili manje-više tipični za celu zemlju. Zajednička odlika je gotovo svih tih dopisa da se u njima kako krupni, tako i sićušni podaci izlažu sa principijelnim komentarom, u duhu koncepcija prvih socijalista.

Za ilustraciju reagovanja lokalnih dopisnika na liniji urednika centralnog socijalističkog organa, možemo navesti dopis iz Zaječara povodom osnivanja akcionarskog društva „za potpomaganje industrije” u Beogradu. I tu se pozdravlja akcija za pokretanje i unapređenje industrijske proizvodnje a istovremeno kritikuju akcionarski pokretači kao kapitalistički preduzimači. Naglašava se da u fabrikama podignutim od kapitalističkih akcionara „trud i rad” neće biti adekvatno nagrađeni. Izražava se i bojazan da će većinu akcija „pokupovati bečki i peštanski kapitalisti, i mi ćemo u našoj zemlji, u našim fabrikama početi raditi za Beč i Peštu”. Ponavlja se mišljenje da bi kod nas opštine trebalo da izgrade industriju i insistira na predlogu da se odbor „Družine za podizanje industrije” u Beogradu, kao i u drugim mestima, gde se iniciraju slični odbori, poveže sa svojom opštinom.⁹⁵

O prilikama i odnosima u poljoprivredi ima takođe najviše pojedinosti u rubrici „Naše domaće stvari”. Iz te rubrike možemo crpsti karakteristične „zemljoradničke” podatke. U jednom dopisu se kazuje, na primer, da u valjevskom okrugu „ima 33 mirske crkve” koje su imale samo „pod šumom preko 3.150 plugova”. Sam manastir Bogovođa u ovom okrugu raspolagao je sa 1.000 plugova zemlje: „940 pod rodnom gorom, a 60 za obdelavanje, jednu mehanu, pivnicu, dućan, vodenicu, dva vinograda sa baštovanlukom”. Prihodi od ovih poseda bili su minimalni, jer se neracionalno poslovalo. Dopisnik V. M. koristi priliku da zatraži od nadležnih državnih foruma da objave podatke o tome „koliko u Srbiji imade mirskih crkava i koliko manastira, koliko koja crkva ili manastir ima nepokretnog imanja i kakvog, koliko ovo jedne godine donosi crkvi ili manastiru prihoda, kakva naređenja postoje o upravi na ovim imanjem, kako se ova vrše, koliko koja crkva ili manastir imade od drugoga svojih prihoda, a koliko... rashoda, a kao glavno

⁹³ Radnik, br. 6, 1872.

⁹⁴ Radenik, br. 5, 1871.

⁹⁵ Radenik, br. 1, 1871.

koliko kojoj crkvi ili manastiru pripada monijaških glava". A kao predlog izvestilac dodaje: „a) da se od svih crkava i manastira naših sva nepokretna imovina oduzme i rasproda; b) da se prihod otuda dobiveni stavi na umnoženje fonda školskog ili kakvog drugog po zemlju ili opštinu korisnog zavoda”.⁹⁶

Zanimljivo je navesti da se posle ovog dopisa, jedan čitalac javlja sa primedbom da se ne slaže sa predlogom dopisnika da se crkvena imanja rasprodaju. Smatra, u duhu prave socijalističke ideje, da ova imanja treba da pripadnu opštini, okrugu, državi. U svojini zajednice, zemlja bi se izdavala u zakup siromašnim zemljoradnicima ili bi se obrađivala u sopstvenoj režiji. Praksa da se opštinska zemlja deli pojedincima pokazala se neispravnom. Deoba je dovodila do zloupotrebe: zemljište su dobijali oni koji su imali „veze”, a ne kojima je ono bilo neophodno za opstanak.⁹⁷

Dalja klasifikacija rubrike „Naše domaće stvari” pokazuje da tu ima „još i još” zanimljivih podataka sa najrazličitijih područja. *Kako se morao mučiti siromašni fizički radnik* vidi se dokumentovano u jednom dopisu iz Valjeva. Tu stoji da je tamo „lebu... na oku cena 60 para, brašnu 55 para, kukuruzu groš..., sa novcem što ga težak ima može jedva podmiriti potrebu u hrani”. A „kapitaliste uzimlju na zajmove 2, 3, 5 groša od dukata”.⁹⁸ *Kakvo je bilo stanje u zdravstvenoj preventivi* ilustruje dopis „sa Morave”, pošto iznosi da mnogi roditelji izbegavaju da vakcinišu svoju decu zbog takse od 2 groša. „Ova mala suma ipak je dovoljna da odvrati sirotinju i tvrđice od kalemljenja. Život njihove dece cene manje od 2 groša!!!... S toga bi korisnije bilo po zdravlje naroda uopšte, da se lekarima ne plaćaju 2 groša od deteta nego povišenjem plate ili drugim načinom da im se naknadi prihod od kalemljenja, a pri pelcovanju da se od nikog ne naplaćuje taksa.”⁹⁹

Koliko se trpelo od neurednosti poštanske službe pokazuju dopisi iz manjih mesta u kojima se iznosi da „poštar neće da primi pismo u svako doba”, da vraća seljaka, udaljenog desetina kilometara, jer nije „dan uredovanja”. A posle prijema, pisma „leže po okružnim i sreskim kancelarijama”, tako da se na njih moralo čekati dugo, dugo.¹⁰⁰ *Šta je još uvek značilo „zelenaštvo”* vidi se najjasnije u dopisima kao što je onaj iz Loznice, gde stoji da tamo zelenaši, kaišari traže 120%, u proseku 40–60% „interesa” godišnje na 100 dukata zajma.¹⁰¹

Koji su tada bili oblici i uzroci pljačkaškog „hajdukovanja od kojeg su još uvek trpeli i strepeli mirni građani u mnogim mestima, saznajemo nešto više iz opisa hajdučije u užičkom okrugu. Tamo su operisale dve hajdučke čete sa mnogobrojnim jatacima. I dopisnik „Radenika”, kao i dopisnici drugih listova, kritikovao je organe gonjenja, zakonske postupke i zakone zbog neefikasnosti. Ali on je, za razliku od drugih, po socijalističkom merilu naglašavao zaključak da kada bi i pomenute institucije i mere bile efikasnije, hajduci i hajdučija ne bi bili iskorenjeni. Njihovi su koreni u društvenim anomalijama, i samo nestankom tih anomalija nestaće njih. Dva glavna uzroka, po ovom dopisu, hajdukovanja, „sirotinja i neobrazovanost”, delovala su u užičkom okrugu više nego drugde. „Zemlja je krš. Na njoj ne rodi često ništa drugo do eljda i krompir.” Drugi je proizvod užički katran, koji se dobijao „na najprimitivniji način”. Kao „kiridžije” koji su prenosili „trgovačke espape”, zarađivali su malo. Škole je pohađalo oko 10 đaka „na 1.000 duša”. U sredini siromašnoj, neprosvećenj, surovoj, prirodno je bilo

⁹⁶ Radenik, br. 11, 1871.

⁹⁷ Radenik, br. 24, 1871.

⁹⁸ Radenik, br. 12, 1871.

⁹⁹ Radenik, br. 38, 1871.

¹⁰⁰ Radenik, br. 1, 9, 12, 23, 1871.

¹⁰¹ Radenik, br. 8, 1871.

delovanje onih koji su smatrali da je teže raditi nego otimati.¹⁰²

Dopisa ima iz mnogih većih i manjih mesta: Valjeva, Jagodine, Šapca, Aleksinca, Kladova, Boljevca, Mučnja, Studenice, Negotina, Raške, Gornje Morave, Beograda, Čačka, Užica, Gradišta, Gornjeg Milanovca, Obrenovca i Velike Gradiške. Karakteristično je da se u rubrici „Naše domaće stvari” štampaju i dopisi iz Vojvodine i Hrvatske, pod Austro-Ugarskom, i Bosne, pod Turskom. U vezi sa objavljivanjem bosanskih vesti „Radenik” kazuje: „Život naše braće u Bosni tako je blizak i vezan sa sudbom srpskog naroda u Srbiji da ga mi ne možemo odvajati od našeg života.”¹⁰³ U tim dopisima iz podjarmljenih krajeva i zemalja preovlađuju vesti o progonima i nevoljama nacionalnog karaktera. I oni daju povod za komentare protiv srpske vlade, koja se okrivljuje za indolentnost prema oslobodilačkim stremljenjima i potrebama porobljene braće.

U rezimeu izložene rubrike još možemo reći da se među zajedničkim svojstvima objavljenih dopisa oseća izrazito puritanstvo dopisnika, čime se uopšte odlikuju prvi socijalisti. To najbolje ilustruje dopisnik iz Kragujevca kada osuđuje zabavu sa igrankom, u doba teških socijalnih problema, u vreme velikih oskudica, posle poplava, dok su mnogi radnici „bez leba i bez kuće”.¹⁰⁴

Pored rubrike „Naše domaće stvari”, izlazila je povremeno još jedna sa sličnom sadržinom pod naslovom „Različnosti”. U njoj su vesti reprodukovane u kraćem obimu, mahom u obliku beležaka, i odnose se samo manjim delom na događaje u srpskim i jugoslovenskim krajevima. U većini slučajeva o zbivanjima u inostranstvu.

ZA REVOLUCIONARNU NACIONALNOOSLOBODILAČKU AKCIJU

Mada unutrašnjim problemima posvećuje najviše prostora, „Rad(e)nik” obraća pažnju i na spoljnopolitičke sa merilima i strastima najveće angažovanosti, naročito kada su u pitanju nacionalnooslobodilačke akcije. Vladajućim krugovima u Srbiji prebacuje krivice oportunističke spoljne politike. Traži od vlade i naroda da na efikasan način podrže u prvom redu borbu ugnjetenog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Žigoše i izvrgava ruglu patetiku frazeološkog patriotizma. Otkriva pojave indolentnosti u masama, a tendencije hegemonizma u „vlasničkim” sredinama. Čini sve za mobilizaciju duhova na platformi istovremenog rešavanja unutrašnjih i spoljnih problema povezivanjem zahteva za revolucionarni društveni preobražaj i revolucionarni oslobodilački rat.

U uslovima stalnih restrikcija, mogućnosti štampe su bile veoma skućene. Ima istine u konstataciji da „naša žurnalistika nije bila nikad toliko nezavisna da je mogla da obrazuje javno mišljenje”. Naročito u pitanju nacionalnog oslobođenja „ona je morala samo da ponavlja opšte patriotske fraze”.¹⁰⁵ Naravno, i u „Radenikovim” tvrdnjama ove vrste nailazi se na preteranosti, kojima se naružuje politički protivnik da bi bio ocrnjen u javnosti. Izjave o indolentnosti ili čak o izdaji vladajućih krugova na frontu nacionalnooslobodilačkih pokreta i inertnosti gornjih slojeva društva, o pasivizaciji javnog mnjenja, ne izražavaju pravo stanje stvari. Tada se radilo na aktivizaciji duhova u svim krugovima i slojevima, radi podržavanja pokreta otpora u srpskim i južnoslovenskim zemljama pod tuđinskom vlašću. Razlike koje su postojale u intenzitetu i načinu angažovanosti bile su

¹⁰² Radenik, br. 48, 1871.

¹⁰³ Radenik, br. 2, 1871.

¹⁰⁴ Radenik, br. 31, 1871.

¹⁰⁵ Radenik, br. 70, 1871.

prvenstveno uslovljene različitim stepenom i različitom vrstom odgovornosti u zavisnosti od položaja i funkcija, a ne raznolikom dozom dobre volje. U načelu, svi su bili za oslobođenje od tuđinskog jarma. Ali, u praksi, ljudi na kormilu države morali su voditi računa o objektivnim preprekama, dok su ih opozicionari mogli ignorisati. Samo što su pri tom kormilari obično postajali oportunistički obazrivi, a ljudi iz opozicije beskompromisni revolucionari.

Sam „Radenik” iznosi da mu protivnici, imajući u vidu objektivne faktore, koje on nije u dovoljnoj meri uvažavao, prebacuju da „ne stoji na ‘praktičnom gledištu’, ne vodi računa o onome što se može ostvariti,... ne obzire” se „na spoljne okolnosti, koje su često merodavne, pa ne pazi ni na ‘duh narodni’ – jednom reči”, da „se bavi utopijama...” Na sve te primedbe, međutim, on odgovara da „nema takve političke situacije u međunarodnim odnošajima koje bi mogle da smetu jedan narod, da ne izvrši svoju celj, kao što je *oslobođenje*”.¹⁰⁶

Stanovište „Rad(e)nika” o ulozi Srbije u nacionalnooslobodilačkom pokretu izlaže se podrobnije u studijskoj raspravi Svetozara Markovića *Srbija na Istoku*. Cilj je ove rasprave bio da pokaže kako uloga Srbije u oslobođenju vaskolikog srpskog naroda treba da bude revolucionarna ne samo sa nacionalnog već i sa društveno-ekonomskog stanovišta, onako kao u prvom ustanku, a ne da se svede na nacionalističku akciju za proširenje srpskih državnih granica. Tu se izlaže istorijat razvoja Srbije počev od predustaničkog perioda u Turskoj. „Tumačeći postanak... srpske države i značaj prve srpske revolucije”, on hoće da pokaže „šta valja da radimo i čemu da težimo u velikoj borbi za oslobođenje, koja se može svakog trenutka otpočeti na Balkanskom poluotoku i u kojoj je bez sumnje Srbiji namenjena prva uloga”.¹⁰⁷

Po logici same tendencije u rezonovanju, potkrepljenom i navodima istoričara i etnologa, Leopolda Rankea, Milićevića i dr., prirodno je da ni rasprava *Srbija na Istoku* nije lišena jednostranih preteranosti. Idealizuje se patrijarhalno društvo da bi se potencirala negativnost *savremenog*.¹⁰⁸ Preuveličavaju se primeri uzajamne solidarnosti u nacionalnooslobodilačkim pokretima za vreme prvog srpskog ustanka, a umanjuju oni iz drugog. Ulepšavaju se institucije „narodnog” upravljanja da bi u poređenju sa njima novonastale izgledale još odbojnije. Ali, u celini, na eklatantan, ranije neviđen način ističu se mesta odakle se mogu sagledati uzroci i posledice nekih karakterističnih zbivanja, pojava i procesa. Na tim mestima su razjašnjeni ciljevi borbe za nacionalno oslobođenje i demokratske institucije, razotkrivena je pozadina sukoba između ustaničkih vođa, osvetljena putanja nasilja. Mada je značaj drugog ustanka potisnut slavljenjem prvog, tu su osmišljena glavna dela oslobodilačkih napora naroda.

Rasprava o ulozi Srbije u oslobodilačkim pokretima izlazila je u nastavcima počev od 4. broja „Radnika”, 13. januara 1872, pa sve do 19.

broja, 18. februara, kada je prekinuto njeno dalje objavljivanje. Cenzura nije dozvolila da izađe u celosti. Pod njenim pritiskom mnoge formulacije bile su ublažavane i izostavljene. Ali i to nije pomoglo; na kraju je njen autor, kao što znamo, bio prisiljen da je štampa u emigraciji, u Novom Sadu.

Istorijskim *naravoučenijem* se služi „Radnik” u još nekoliko članaka da bi čitaocu predočio negativne posledice hegemonističkih poduhvata vladajućih krugova i ličnosti. U uvodniku *Narodni osloboditelji i narodno oslobođenje* ukazuje se na primere nasilnih „oslobodilačkih akcija” u zemljama zapadne

¹⁰⁶ Radenik, br. 78, 1871.

¹⁰⁷ Svetozar Marković, nav. delo, III, 127.

¹⁰⁸ Nav. delo, III, 141.

Evrope, koje su doprinosile povećanju moći i bogatstva „oslobodilaca” na račun „oslobođenih”. Upozorava na opasnosti od „oslobodilačkih” podviga velikih lidera tipa Napoleona i Bizmarka, kao i od oslobodilačkih usluga velike gospode uopšte. Od njih radni narod ne treba da očekuje tražena poboljšanja. Oslobođenje mora da bude delo samog naroda.¹⁰⁹

„Rad(e)nik” je „učestvujući u radu za oslobođenje” – kao što je istakao kasnije u jednom polemičkom napisu njegov glavni urednik – imao stalno u vidu opasnost od mogućnosti „da se srpsko ‘oslobođenje’ svrši nekim ‘krunisanjem’ i velikim paradama.”¹¹⁰ Zato je pre svega nastojao da se to spreči u narodu. Ponavljao je da se pod srpskim jedinstvom ne sme podrazumevati „jedinstvo kancelarija, jedinstvo kapetanija i nadležateljstva, već jedinstvo slobodnih ljudi – jedinstvo radnika”. Državno i nacionalno jedinstvo Srba, po „Radnikovim” zamislima, trebalo je da bude „deo međunarodnog jedinstva – savez slobodnih ljudi sviju naroda na Balkanskom poluostrvu i uopšte na jugoistoku Evrope”. Usvojena je teza da „Srbija može biti *poluga, oslonac*, da se pokrene revolucionarni rat na Balkanskom poluostrvu” i da se uništi Turska, koja „cepa srpski narod i drži ga u ropstvu zajedno sa ostalim potčinjenim narodima”. Samo je negirano pravo „*Srbiji kao državi*” da „oslobodi” ili „zavojuje Bosnu i Ercegovinu i stvori veliku srpsku državu, kao što su to zamišljali srpski državnici – liberalci i konzervativci”

pa i „srpska ujedinjena omladina”.¹¹¹

Angažovanost u nacionalnooslobodilačkim pokretima posebno je naglašena u člancima o prilikama u Austro-Ugarskoj. Povodom učestalih glasova o mogućnostima preobražaja centralističke i dualističke Habsburške Monarhije, prema koncepcijama austroslavista, u trijalističku ili saveznu federativnu državu, „Radenik” već u jednom od svojih prvih brojeva ustaje protiv takvih planova, smatrajući ih nemogućim i nepotrebnim. Nemogućim zbog otpora velikonemačkih i velikomađarskih centralističko-dualističkih snaga. Nepotrebnim u interesu oslobođenja i opstanka samih slovenskih naroda.

Da bi se Austro-Ugarska preuredila kao Švajcarska ili Amerika, „valjalo bi najpre uništiti sva ‘istorijska prava’, i narodne, privilegije – trebalo bi... priznati, da ni gospoda Habsburgovci ni Sv. Stevan i njegovi naslednici nisu imali nikad nikakvih prava, da milijone ljudi smatraju kao svoje čarape, cipele, karuce itd., tj. kao svoju imovinu i da čitave narode ostavljaju nekome u ‘nasledstvo’. Ali... kad bi narodi jednom došli do te svesti, da ne pitaju pokojnog Leopolda, pokojnu Tereziju, ili pokojnog Sv. Stevana za svoja prava – kad bi narodi uređivali svoje odnose prema svojim potrebama, onda bi uvideli da im Austrija ne treba”.¹¹² „Radenik” je već znao da se do stapanja različitih naroda u jednu zajednicu dolazi jedinstvenim putevima istorijskog razvitka. A tamo gde su jači narodi prisilili trenutno slabije na zajednički život, gde su prednosti u bogatstvu, obrazovanju i vlasti sačuvane do najnovijeg istorijskog perioda, do perioda obrazovanja nacija i rasplamsavanja međunarodnih sukoba na nacionalnoj osnovi, tamo ne može više doći do integracije različitih naroda na kvazinaacionalnoj osnovi.

Prvi socijalistički list se napajao idejama zajedništva, pa je i ovu priliku iskoristio za širenje uverenja da će doći „vreme kad će prestati ‘narodnost’, a nastati ‘čovečanstvo’ Ali to vreme – kao što je odmah dodao – može se pripremiti samo podjednakim razvitkom svih zainteresovanih naroda, podjednakim mogućnostima korišćenja visokoproduktivne industrije,

¹⁰⁹Nav. delo, III, 149.

¹¹⁰Svetozar Marković, nav. delo, III, 113.

¹¹¹Nav. delo, III, 114.

¹¹²Radenik, br. 3, 1871, Slovenska Austrija.

razgranate mreže saobraćaja, sveopšteg obrazovanja, i slobodnom „mešavinom jednog naroda s drugim”. Za sve to neophodno je imati sopstvenu samostalnu državu. Manjinskim narodima u Austro-Ugarskoj, Srbima, Hrvatima, Slovencima, Rumunima, ne preostaje drugo – zaključuje ovde dalekovidi urednik „Radenika”, no da se oslobode i „*da se sjedine s drugom svojom braćom, koja žive van Austro-Ugarske*”.¹¹³

Ovakvo revolucionarno reagovanje na glasove o „slovenskoj Austriji” naišlo je na nerazumevanje liberalnih krugova čak u srpskoj građanskoj sredini Vojvodine. I „Radenik”, osvrćući se posle dvadeset dana ponovo na iluzije oko „preustrojstva” Habsburške Monarhije, morao je da naglašava navode o nužnosti i neminovnosti definitivnog rascepa i razgraničenja pre definitivnog pomirenja. Zavađeni narodi Austro-Ugarske izmireće se „samo onda kad svi... bez razlike dobiju zemljišta da se mogu sasvim slobodno prema svojim potrebama razvijati i usavršavati, kad se dakle raskinu okovi koji sad potiskuju sve narode – kad se raskine Austrija”.¹¹⁴

Mesec dana kasnije, u uvodnicima brojeva od 27. i 29. jula 1871, unosi se još više svetlosti u ovu raspravu o budućnosti Austrije, odnosno Austro-Ugarske, i naroda u njoj. Najpre se razdvajaju dve različite suštinske supstance „narodnosnog”, nacionalnog pitanja u Monarhiji, koje se u taboru protivnika nisu razlikovale: narodnosno pitanje gornjih „staleža”, feudalnog porekla i shvatanja; i narodnosno pitanje donjih, narodskih slojeva.

Gornji slojevi, „vladari, spahije, vladike, ministri, kandidati ministarskih stolica”, koriste se nacionalnooslobodilačkim pokretima za „državnu samostalnost” na bazi istorijskih prava. „Oni su radi da povrate negdašnji oblik državnosti, u kome je narod jednom živeo i u kome su oni imali *gospodareći položaj nad narodom*. Ili, ako takve državne forme nije ni bilo, oni žele da je stvore”. Nasuprot njima, masa naroda očekuje da će sa propašću ‘nemštine’ i ‘madžarštine’ propasti ujedno sve nevolje... : austrijski gospodluk, radi koga se... krviše toliko puta sa drugim narodima, koji im ništa učinili nisu; da će propasti soldačija... da će prestati nesnosne poreze... da će nestati tiranija ‘vrhovne vlasti’... ; da će narodna prosveta doći namesto tuđinske... Jednom reči, u borbi za narodnost narodi zamišljaju borbu za političku slobodu, prosvetu i blagostanje, tj. za društveni napredak”.¹¹⁵

Na osnovu izloženih razlika diferencira se i narodnosno pitanje u Poljskoj, Češkoj, Mađarskoj i Hrvatskoj, gde se još osećala dominacija ostataka feudalnih elemenata, od narodnosnog pitanja u srpskoj Vojvodini i drugim, pretežno malograđanskim i seljačkim, sitnoposedničkim zemljama i krajevima Austro-Ugarske. Na taj način postalo je i jasnije zašto se najviše „bore češki, mađarski i hrvatski velikaši za ‘istorijska prava’ češke, mađarske ili hrvatske krune”. „Radenikova” osuda federalističkih planova je posle toga takođe razgovetnija.

S obzirom na to da je ova rasprava vođena u izvesnoj meri i u duelu sa Srpskom narodnom strankom, posebna pažnja se obraća na razlike, ali i na sličnosti između njenih zahteva za federalističko preustrojstvo Monarhije i zahteva drugih narodnosnih stranaka. Ističe se da Srpska narodna stranka hoće u načelu „*pravi federalizam no narodnosti*”, tj. da svaki narod u Austriji obrazuje zasebnu celinu i da *narodi* između sebe obrazuju saveznu državu”. Ukazuje se na to da ovakav federalistički savez naroda više odgovara demokratskim koncepcijama nego federalistički „savez istorijskih država” koncipiran po zahtevima čeških, hrvatskih i poljskih narodnosnih stranaka.

¹¹³ Svetozar Marković, nav. delo, II, 364.

¹¹⁴ Radenik, br. 13, 1871.

¹¹⁵ Svetozar Marković, nav. delo, II, 366.

Ali se dodaje da se ni ovaj savez ne može ostvariti u Austro-Ugarskoj. Jedini izlaz se nalazi u ruševinama Austro-Ugarske. „Ovaj zaključak, koji se nije smeo izreći na austrijskoj zemlji” – „Radenik” je smatrao „za dužnost” da iznese „javno i otvoreno”. Jer je, rezonujući revolucionarno, zaključio: „Treba jednom da sazna srpski narod u Austriji i Srbiji pravu svoju metu pa prema tome da udešava ovoj ‘politiku’ spram Austrije.”¹¹⁶

Za razliku od građanskih „rušilaca” Austro-Ugarske, koji su prelazili preko sopstvenih državničkih planova tajanstvenim ćutanjem ili uobičajenim frazeološkim uopštavanjem, „Radenik” traži odmah odgovor i na pitanje: *A šta posle raspada Monarhije?* On se zgražava pri pomisli da će doći do prostog pripajanja srpskih krajeva Srbiji. Smatra da nije dovoljno samo izdejstvovati i izvojevati raspad dveju „tamničkih” carskih država, u kojima su čamili ugnjeteni delovi srpskog naroda. Nužno je bilo istovremeno ukinuti i preobraziti domaće državne uprave, pod kojima su se nezadovoljni i siromašni delovi naroda takođe osećali neslobodnim i neravnopravnim. Iz oslobođenih krajeva „dve carevine” i iz preobraženih oblasti „dve srpske kneževine” trebalo je sačiniti novu državu vaskolikog srpskog naroda. Načela na kojima bi se izgrađivala ova država nisu izložena podrobno i nisu bliže razjašnjena do kraja. Političke okolnosti nisu dozvoljavale „Radeniku” da to sada ovde učini. Ali, po njegovoj opredeljenosti i angažovanosti, nije teško bilo pogoditi da bi i ta načela po „Radenikovim” koncepcijama bila socijalistička.

Prilikom kritičkog razmatranja ovog članka o „srpskom jedinstvu” može se doći do zaključka da je nedovoljno širok sa jugoslovenskog stanovišta, da sadrži elemente velikosrpstva. U njemu se govori jedino o Srbima, i to Srbima „iz Crne Gore, Dalmacije, Ercegovine, Bosne, Srbije, Austro-Ugarske i drugih”, koji se predstavljaju aprioristički kao nosioci buduće srpske države. Ipak, ovakav zaključak morao bi se smatrati brzopletim. „Radenik” nije bio opterećen balastom šovinističkih predrasuda. U ovom, kao i u drugim sličnim napisima raspravlja se o aktuelnim oslobodilačkim problemima kod Srba. Za njih se traže i nalaze adekvatna rešenja. Zajednička stremljenja jugoslovenskih naroda ne razmatraju se i zajednička rešenja ne proklamuju. Otuda proističu praznine i nedostaci, koji ukazuju na neostvarljivost izolovanog srpskog jedinstva. Smisao, važnost i vrednost razmotrenog članka, međutim, nije u sferi državnopravnih i međunacionalnih odnosa, nego u domenu društvenih. Bitno je, dakle, u ovoj prilici samo traženje rešenja u okvirima jedne nove države, koja bi se zasnivala na novim, izmenjenim društveno-političkim i ekonomskim temeljima.

*

Uoči šeste Omladinske skupštine, u Vršcu, „Radenik” objavljuje kritički članak o radu Omladine sa svojih revolucionarnih pozicija. Omladini se zamera da nije čak radila ni na osnovnom zadatku duhovnog ujedinjenja rascepkanih delova naroda. Prebacuje joj se da „nije pokušala da spoji srpsku književnost što se piše ćirilicom sa onom što se piše latinicom, ili bar da knjige koje izlaze jednim ili drugim pravopisom budu pristupačne i jednom i drugom krugu čitalaca”. Nije integrisala svest o narodnom jedinstvu u zemljama pod Turskom i Austro-Ugarskom. Uzroke njene nedovoljne aktivnosti nalazi u nedostacima principijelnog i organizacionog karaktera. „Radenik” smatra da se nacionalnooslobodilački zadaci ne mogu izvršiti bez zajednički prihvaćenih i „izrađenih opštih načela o čoveku i društvu”. Načelo

¹¹⁶ Nav. delo, II, 369.

narodnosti samo po sebi nije dovoljno. Ono je napredno ukoliko stoji „na suprot nasilnom zavojevanju jednog naroda nad drugim, i odriče tuđinsku vlast uopšte. Ali načelo narodnosti može biti tako isto i nazadno. Ono može zadržavati stare narodne gluposti, stare ustanove, staru narodnu tiraniju.. Njegova progresivnost je u simbiozi sa opštečovečanskim idejama, i u akciji za preobražaj društva u narodu. Za akciju je potrebna organizacija, koja takođe nedostaje. Bez nje se ne može sprovesti delo oslobođenja – upozorava „Radenik” članove Omladine.¹¹⁷

Da je „Radeniku” u svim raspravama o zbivanjima i odnosima u Habsburškoj Monarhiji najvažnija preokupacija ideja rušenja Monarhije, dokazuje i članak *Ništavilo parlamentarizma u Austro-Ugarskoj*. Tu se imaju u vidu i Srbi i Hrvati. Njihovi predstavnici se podjednako kritikuju zbog nastojanja da parlamentarnim putem reše nerešivo nacionalno državnopravno pitanje. Ponavlja se upozorenje da izlaza nema ni u Ugarskoj ni u Austriji. „Borba sviju svesnih rodoljuba treba da se svede na to da se u srpsko-hrvatskom narodu ukorene osnovne misli: da je srpsko-hrvatskom narodnom razvitku štetna država sv. Stevana kao god i imperija habsburška. Da je valja uništiti.” Tek posle njenog uništenja, „kad dođe vreme da se narodi na jugoistoku Evrope počnu sjedinjavati – onda će i srpsko-hrvatski narod stupiti u zajednicu sa Mađarima, Romanima i dr. narodima, ali sasvim na drugom temelju”.

Parlamentarnim cenkanjima samo se produžuje opstanak Monarhije i odlaže početak novog razdoblja, u kome će se perfektuirati narodni dogovori za stvaranje širih međunacionalnih zajednica.¹¹⁸

Nastojanja da se revolucionišu duhovi u istupima protiv austrougarske državne tvorevine ogledaju se i u člancima u kojima se izlažu opisi opštih društvenih uslova života ili donose vesti o događajima u tamošnjoj srpskoj ili srpsko-hrvatskoj sredini. Tako uvodnik o društveno-ekonomskom stanju kod austrougarskih Srba, u nastavcima od 32. do 35. broja, od 22. do 31. marta, zadržava se uglavnom na negativnim pojavama polarizacije društva da bi, pozivajući se na Prudona, zaključio ekstremnom revolucionarnom frazom nezadovoljnika: „... naša je zadaća da rušimo, a koji najviše razori, uništi, onoga je najveća zasluga.”¹¹⁹ Desetak dana kasnije, u uvodniku 40. broja, od 12. aprila 1872, u vezi sa konferencijom Liberalne stranke u Velikom Bečkereku (današnjem Zrenjaninu), rezonujući skeptično o mogućim rezultatima ove, inače znamenite, političke konferencije, kazuje se da ona „jedino to dobro može doneti što je mađarska vlada zabranila graničarima učestvovati na konferenciji, te će ljudi preko zapovesti poći i biće gonjeni i kažnjeni, a na taj će se način malo razdrmati svet koji je toliko zanet mirnim reformama, interpelacijama, protestacijama i svakom, ‘preljestju’ ustavnog života”.

Kada se komentarišu događaji u Hrvatskoj, posebno u Vojnoj granici, „Radenik” to čini samo sa revolucionarnih antiaustrougarskih pozicija. To se najbolje vidi u odnosu na Rakovičku bunu pod vođstvom starčevićevca Kvaternika. Mada je dobro upoznat sa šovinističkim fanatizmom Starčevićeve stranke i smatra za potrebno da svakom prilikom osudi posebno njeno „srbožderstvo”, odaje joj najveće priznanje za ustanak koji su njeni lideri i privrženici organizovali. Tom prilikom naročito osuđuje Narodnu stranku u Hrvatskoj i polemiše sa njenim listovima, „Obzorom” i „Südslawische Zeitung”, što su ustanak u ogulinskoj „pukovnji” predstavili

¹¹⁷ Navedeno delo, 143.

¹¹⁷ Svetozar Marković, nav. delo, III, 10.

¹¹⁹ Radnik, br. 35, 1872.

javnosti kao „ludoriju nekoliko usijanih glava”. „Radenik” ističe da je povod ustanku bilo nasilno oduzimanje oružja od graničara posle razvojačenja Granice, a dublji uzrok „mržnja graničara... na mađarsko-hrvatske siledžije koji... kinje i tiranišu narod hrvatski kao i srpski”. Kada „prost narod ustaje da se s oružjem bori protiv vlasti, znak je da su te vlasti odista nevaljale, da narod od njih trpi i da mu je već dogorelo do nokata, pa više ne može da trpi”. Iz ovog, kao i iz ranijeg bokeljskog ustanka, izvlači se kao najpozitivniji zaključak da „narodi srpski i hrvatski uviđaju pravi i jedini put koji ih vodi oslobođenju, a to je: srušiti silu silom”.¹²⁰

Hrvatska narodna stranka postaje „Radenikova” meta u prvom redu zbog njenih nastojanja da se sporazume sa mađarskom vladom navodno u interesu narodnosti i nacionalnih prava Hrvatske. Upozoravaju se lideri stranke da načelo narodnosti samo po sebi nije progresivno načelo. „Ono može biti u rukama veštih vlastoljubaca oruđe nazatka i tiranije, kao god što može biti u rukama svesnih patriota oruđe narodnog napretka.” Ponovo se ukazuje i na uzaludno, reakcionarno očekivanje raspleta putem „istorijskog” federalizma. „Federalizam istorijskih naroda, pod krunom habsburške dinastije, znači vaskrsnuće onih monarhijskih državica koje su davno iščezle istorijskim razvitkom – znači vraćanje unazad za nekoliko vekova.” Kao memento opominje se Hrvatska narodna stranka da će svojom politikom izgubiti poverenje srpsko-hrvatskog pa i samog hrvatskog naroda, „jer narod traži: rad, materijalno blagostanje – slobodu”, a ne krunu kralja Zvonimira.¹²¹

„Rad(e)nikove” nacionalnooslobodilačke preokupacije ogledaju se i u napisima u pokretu otpora bugarskog naroda u Turskoj. Pod rubrikom „Bugarske stvari” objavljuju se proklamacije bugarskog nacionalnog komiteta, koji predstavlja najprogresivnije, levičarske elemente pokreta.

Tu se štampa u izvodu tekst poziva za davanje priloga revolucionarnim organizacijama.¹²² Zatim poziv narodu da odbija plaćanje tada uvedenih novih poreskih dažbina, u kome se ističu i reči bratske solidarnosti Bugara i Srba da bi se podstakla zajednička borba protiv istog neprijatelja.

Uz proklamacije bugarskog nacionalnog komiteta prenose se najupečatljiviji izrazi revolucionarne poruke generacije mladih koji istupaju sa argumentacijom istorijskih istina: „Bugari nemaju srodnijeg plemena od Srba i opšti njihovi interesi vezani su zajedničkim nitima. Vera im je ista, jezik srodan. „Pa i običaji i naravi su nam istovetne.” U toj proklamaciji ide se još dalje; da bi se došlo do balkanske solidarnosti, patetično se pozivaju svi ugnjeteni narodi da zaborave svoje međusobne raspre i okupe se pod novom zastavom slobode. „Bugari, Srbi, Slovenci i Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci, Crnogorci i Slovaci, Poljaci i Česi, Romani i Grci, zagrlite se i zaboravite sva neprijateljstva što ih kadgod imamo.”¹²³

U duhu saradnje sa bugarskim revolucionarima „Radenik” preporučuje svojim čitaocima list „Svobodu”, koji je tada počeo ponovo izlaziti u Bukureštu, u redakciji Ljubena Karavelova. Preko „Rad(e)nika” organizovana je i pretplata na „Svobodu”.¹²⁴

U ODBRANI PARISKE KOMUNE

Revolucionarni stavovi „Rad(e)nika” najdosledniji su u člancima o Pariskoj komuni. Već u oglednom broju obelodanjuje se istina o ovom epohalnom

¹²⁰ Radenik, br. 56, 1v71.

¹²¹ Radnik, br. 11, 1872, *ŠepRTLjanje Hrvatske narodne stranke*.

¹²² Radenik, br. 3, 1871.

¹²³ Radenik, br. 26, 1871.

¹²⁴ Radenik, br. 80, 1871.

dogadaju otkrivanjem njegovih ideja i ciljeva u interesu velike većine naroda. Alarmantne vesti konzervativnih, reakcionarnih listova o komunarima, koji se prikazuju kao golači čija je želja „da razgrabe i opljačkaju imanja” građana, demantuju se i žigošu kao laži i klevete.

Zaključak o sudbini i perspektivi Komune podseća na prognozu vernika i znalca: „Mi ne možemo biti sigurni da će komuna u ovom trenutku pobediti, ali smo tvrdo uvereni da će načelo komune pobediti pre ili posle. Ona ima dva silna pomagača: *industriju* koja neprestano stvara sve krupnije milione i mnogobrojnu sirotinju i *nauku* koja pokazuje ovu provalu društvenu i uči kako da se ona popuni. Kao što je izvesno da će se industrija i nauka razvijati neprekidno, tako je izvesno da će ova moralna snaga srušiti grdnu fizičku snagu oružanih tirana i bogataša.”¹²⁵

U prvom redovnom broju, nov članak o Pariskoj komuni, *Pogibija pariske komune*, zauzima dve strane, tj. ispunjava pola lista. U divljoj hajci na pobeđene komunare, koju je i srpska konzervativna štampa propratila zluradom osudom komune, „Radenik” je sa dostojanstvom pravozastupnika i žarom saborca branio stvar stradalnika, ustremljujući se na protivnika.

Pobeđenim revolucionarima tužiitelji su sa najviše argumenata prebacivali krivice rušilačkih revolucionarnih ekscesa. Zato se ovde insistira na protivargumentu da ta „gospoda ne kazuju” najvažnije: „ko je započeo borbu” i gde je uzročnik borbe. Protivrečnosti društva tumačili su predstavnici „poretka” i „civilizacije” kao prirodnu posledicu „večitih” prirodnih zakona. Ali kada su ti navodni zakoni i njihove posledice dovodili do deobe čije su žrtve postala „gospoda”, onda ih nisu uvažavali i nisu se pozivali na njih. U osudi tog dvoličnjaštva „Radenik” dokazuje da ljudi „u masama ustaju jedan protiv drugog, kolju se i ubijaju” ne po sili prirodnih zakona, nego po prirodi neprirodnih razlika u društvu. On ne veruje da „su ljudi osuđeni da se večito biju i kolju”. Čovečanstvo „ima puta i načina” da otkloni zlokobne protivrečnosti i uspostavi odnose uzajamnog poštovanja i razumevanja.¹²⁶

Kampanja protiv pobeđenih komunara u reakcionarnim listovima uzimala je sve više maha i „Radenik” se vraća na tu temu sa sve ubedljivijim dokazima u prilog Komuni, razobličavajući laži klevetnika. Na osnovu verodostojnih izveštaja, crpenih iz antikomunskih izvora, dokazuje da Komuna nije počinila zločine koje joj neprijatelj pripisuje, da je bila humana u poređenju sa osvetništvom protivničke strane, da je donosila zakone u interesu radnih ljudi, da je poštovala kulturne tekovine nacije i sl. Značajno je za ocenu vrednosti tog pledoaja da se u njemu ističe potreba za razlikovanjem između proletarijata i lumpenproletarijata, što se obično brižljivo izbegava u analizama buržoaskih ocenjivača. A lumpenproleter, „prosjaci, skitnice, zločinci i javne ženske... su vazda pravili prestupe i zločinstva, pa, razume se, i za vreme komune”. Oni „su do juče vikali ‘živela komuna’, a sad sa usklikom živeo Henrich ili Napoleon, ubijaju nenaoružane branioc komune”. Kontrarevolucionarni „versaljski branioci ‘poretka’ dakle ne ‘kažnjavaju’ zločince, već u društvu s njima vrše... pokolj”.¹²⁷

Poenta tog članka, u dva nastavka, izražena već i u naslovu *Pariska komuna i Internacionala*, nalazi se u delovima u kojima se razotkrivaju insinacije na račun Internacionale u vezi sa Komunom.¹²⁸ Ispravkom netačnih obaveštenja o ulozi pojedinih vođa internacionalnog socijalističkog pokreta i same međunarodne radničke federacije, „Radenikove” informacije doprinose

¹²⁵ Svetozar Marković, nav. delo, II, 238.

¹²⁶ Nav. delo, II, 244.

¹²⁷ Nav. delo, II, 249.

¹²⁸ Radenik, br. 3 i 4, 1871.

demaskiranju beskrupuloznih senzacionalističkih izveštaja i formiranju progresivnog javnog mnjenja.

U seriji članaka napisanih u odbrani Komune, među najznačajnije, po spletu argumenata kojima pledoaje za života komunara postaje optužnica protiv domaćih protagonista reakcije i nasilja, spada *Beli teror*. Jedan je i od najdužih „Radenikovih” rasprava, štampan u pet nastavaka, od 17. do 21. broja. Belim terorom označavaju se klevetnički i lažni napisi reakcionarne štampe, upereni protiv progresivnih političkih partija i ličnosti. To je teror kojim se vrši „moralno ubijanje ljudi – ubijanje klevetom i laganjem”, da bi se lakše moglo posle sprovesti fizičko istrebljenje.

Ovaj članak, uperen protiv reakcionarne štampe u Srbiji, dostiže na izvesnim mestima vrhunske tačke majstorstva polemičkog obračuna. Obračujući se i poimenično korifejima konzervativnog novinarstva, „Radenik” im predočava krivicu za srozavanje čitalačke publike na nivo brutalnog neznalaštva. Ta publika „ni u kakvom zakonu, ni u kakvoj ustanovi... ne bi umela ni da oceni šta je napredno a šta nazadno... Ona to nije mogla ni od koga da nauči, jer ste joj vi zavrnuili mozak sa vašim laganjem, klevetom i izopačavanjem istine, jer joj vi vazda prodajete kukolj za pšenicu a pšenicu za kukolj, a najčešće prosto blato mesto jednog i drugog”.¹²⁹

Redaju se teške optužbe protiv licemernog demagoškog protivnika:

„Vi govorite da je narod glup, da je nezreo, nesvestan, kad je reč o reformama. Ali kad vi hoćete da narod razdražite protiv nekoga, onda je narod zreo, svestan, pametan, sve da ne može bolje biti.” Ima tu i ciničkog zadovoljstva u tonu ličnog razračunavanja kada se otkrije da onaj koji je najbesomučnije istupao u odbranu porodičnog morala, sâm vodio poročni život i da onaj koji je najbučnije tražio spasilačke mere za pravoslavlje, nije bio pravoslavac.

Ali, u odbrani institucija, zakona i duha Komune idealizacija je takođe očigledna. Narod je oličen u apstrakciji savršenstva. Prema toj predstavi, „narod je bio i vojnik i zakonodavac i kontrola nad izvršiocima zakona”. Konceptije protagonista Komune izjednačuju se deklarativno sa uopštenim konceptijama savremenog međunarodnog radničkog pokreta, kao da ovaj predstavlja jednu jedinstvenu partiju. Prelazi se preko činjenice da su u Komuni najviše došle do izražaja ideje blankista i prudonista, sa njima svojstvenim nedostacima. O tome će se govoriti drugom prilikom.¹³⁰ Moglo bi se reći da su idealizovanje i uopštavanje ovde uslovljeni simplifikatorskim potrebama političke polemike, koja ima za cilj da sredstvima jednostavne ubedljivosti odbrani napadnute pozicije. Iz takve odbrane proističu parolaške deklaracije koje daju povoda naučnoj kritici. Međutim, zanimljivo je da se u ovoj polemičkoj raspravi ističu i razlike između neostvarljivog, utopijskog i perspektivnog, naučnog socijalizma, i da je to ono što dominira i što je moralo da fascinira tadašnjeg dobronamernog čitaoca izloženog štetnim uticajima dezinformacija i neobaveštenosti.

Pri raščlanjavanju komunističkih principa „Radenik” utvrđuje da „se može prebaciti načelu komunizma... da... traži čoveka neizmerno višeg i savršenijeg no što je današnji čovek”. Za projekte idealnog komunističkog društva kaže da su utopistički, neizvodljivi. „Oni stavljaju sve ljude pod jednu meru, izjednačuju sve ne samo po pravima i dužnostima već i po potrebama.” Utopisti se zanose planovima idealnog društva, a takvo društvo bi moralo biti „nepokretno”, pošto ne bi imalo više razloga da se usavršuje, „da se razvija”. Prvim utopistima se zamera što su precenjivali snage

¹²⁹ Sv. Marković, nav. delo, II, 260 i dalje.

¹³⁰ Nav. delo, II, 284.

moralnih faktora, što „su većinom bili neprijatelji svake revolucije”, što su „zaneti dubokom istinom svoje nauke” od moralnih, poučnih „propovedi očekivali pravo čudo: izmenu celog današnjeg društva”. Nasuprot njima uzdižu se revolucionari, propovednici naučnog socijalizma, autori *Komunističkog manifesta*, predvodnici i pripadnici radničke klase, koji, polazeći od materijalne, ekonomske baze, menjaju strukturu i smisao društva.¹³¹

O ljudima Pariske komune, „koji htedoše svojim ramenima da pokrenu svet iz običnog koloseka”, „Radenik” je štampao poseban članak i dao mu određeno političko obeležje, povezujući ga sa zbivanjima u Srbiji. *Neobični ljudi* Komune svojim hrabrim držanjem pred sudom smrti izazivali su na sve strane čuđenje i divljenje. Ti neobični ljudi su inspirisali napis posvećen veličanju svih „neobičnih ljudi” ove vrste, kakvih je bilo svuda u svetu, koji su i u Srbiji nosili breme progressa na svojim leđima. Obični ljudi „gledaju da unaprede svoj posao”, a ovi „neobični” samo „teže da tuđi, ‘opšti’ poslovi budu napredni, ma njihovi propadali. Uopšte, to su ljudi koji celog svog veka ispravljaju ‘krivu Drinu’...” Tragika čovečanstva je „što se najbolji i najpošteniji i najumniji ljudi svoga vremena nazivlju budalama” ili „zločincima”, a među njihovim „pravednim” sudijama nalaze se „najpodliji, najsebičniji, najlukaviji i najprostiji” njihovi savremenici.¹³²

Karakteristično je za ondašnje prilike i mnoge druge, ranije i posle, da je članak sa ovakvom sadržinom naišao na reagovanje vlastodržačke štampe. „Obični” ljudi na položaju i vlasti osetili su se pogođenim. „Radenik” je još jednom morao da se vrati na temu o „neobičnim ljudima”. S obzirom na to da je trebalo da odgovori i na optužbu da veličanjem komunara teži da skrene i pravac razvitka u Srbiji na put Komune, on koristi priliku da ukaže na različite poglede, pravce, grupe komunara, o čemu ranije nije govorio. Koliko je dobro poznao i kontroverze u samoj Komuni vidi se najbolje po ovom sažetom ukazivanju, od nekoliko reči, na najvažnije nosioce njenih protivrečnih uverenja, pobuda i stremljenja. Sam zaključak vredi da bude posebno istaknut. Njime prvi socijalistički list kazuje da uprkos svim izrazima poštovanja i divljenja ne bi želeo da se u Srbiji krene putevima heterogene Pariske komune, on bi želeo „nešto daleko... radikalnije”, kompaktnije, homogenije.¹³³

U nizu prokomunskih članaka nalazi se i uvodnik kojim se novi antiradnički zakon u Francuskoj, uperen protiv aktivista Internacionale, žigoše i osuđuje kao „Zakon protiv čovekova prava”.¹³⁴ S obzirom na to da su kaznene odredbe tog Zakona nailazile i na odobravanje liberala u Srbiji, „Radenik” se u argumentaciji protiv njih služi i rečima jednog od ideologa liberalizma, Džona Stjuarta Mila, koji je isticao misao da „svaki čovek ima pravo da svim mogućim sredstvima kaže šta misli”.¹³⁵ Inače, ponavlja uverenje da se *Internacionala* ne može uništiti kaznenim merama. „Ona se javlja kao proizvod ekonomskih prilika, i dok se ne promene te prilike, ona će ostati pored sviju zakona.” U ovom pledoajeu zaslužuje posebnu pažnju odlomak kojim se ističe važnost organizacije, organizovane borbe za postizanje proklamovanih ciljeva. U tom periodu u Srbiji još ne postoje političke organizacije. Međutim, već prvi socijalistički list je svestan da se bez organizacije ne mogu postići korenite promene u savremenom svetu. „Radenik” je branio, objašnjavao i propagirao ideje Pariske komune ne samo

¹³⁰ Nav. delo, II, 265.

¹³¹ Nav. delo, II, 279.

¹³³ Radenik, br. 81, 1871.

¹³⁴ Radnik, br. 24, 26, 27, 1872.

¹³⁵ Radnik, br. 26, 1872.

velikim uvodnicima i polemičkim raspravama već i dokumentacionim materijalima i esejističkim napisima u podlistku, preštampanim iz inostranih publikacija. Najviše prostora zauzima dokument o građanskom ratu koji sadrži „adresu glavnog internacionalnog saveta” Međunarodnog udruženja radnika. Štampa se u nastavcima, na po tri, šest pa i po devet polustubaca podlistka, od 19. do 39. broja sa prekidima.¹³⁶ Zatim se štampa u jedanaest nastavaka odlomak jednog francuskog literarnog teksta, u prevodu, o uzrocima pada Francuske.¹³⁷ Tu se izlažu skice iz svakodnevnog života sa poentom na nemaštinu i „neizobraženost naroda”, koje se smatraju osnovnim uzročnikom tragike nacije.

U podlistku se srpska javnost upoznaje i sa herojskim likom komunarke Lujze Mišel, povodom njenog prkosnog, revolucionarnog držanja pred sudskim tribunalom. Prenose se njene patetične reči kojima se, umesto traženog kajanja, dičila time što je pomogla „postanku” Komune, što se borila za „stvar komune”. Znajući „da nikakva... reč nije kadra promeniti... osećanja” članova prekog suda, ona je ponosno isticala da je želela „trijumf velikih načela revolucije”. Ne plašeći se smrti, tražila je da deli sudbinu streljanih drugova: „Dokle se god onima čije srce kuca za slobodu plaća smrću, i ja tražim smrt. Ako me ostavite da živim, neprestano ću se buniti i tražiti osvetu” – bile su njene završne reči, po kojima će ostati u sećanju i generacijama srpskih revolucionara.¹³⁸

Među informativnim napisima podlistka nalazi se i projekt za preobražaj Francuske, koji je izradila grupa revolucionara u Švajcarskoj, sa koncepcijama socijalizma na bazi autonomnih opština u okvirima federativne republike. U šest nastavaka, od 3. do 8. broja 1872, izlažu se predlagane odredbe za preustrojstvo svih važnijih državnih i društvenih institucija: škola, sudova, banaka, braka, upravnih nadležnosti, skupštinskih predstavništava i socijalnih ustanova.

Na stupcima podlistka izlaže se i revolucionarni lik Blankija, povodom njegovog suđenja, i njegovo prkosno držanje pred sudskim tribunalom. Srpska javnost se upoznaje sa jednim od najneustrašivijih socijalističkih prvoboraca, koji je imao smelosti da u danima kontrarevolucionarnog terora svojim sudijama izjavi da zastupa „republiku koju je monarhija na sud dovukla”.¹³⁹

U PRILOG ORGANIZACIJA MEĐUNARODNOG RADNIČKOG POKRETA

Na stranicama „Rad(e)nika” posebna pažnja obraća se povremenim obaveštenjima o akcijama i stavovima velikih radničkih organizacija u svetu. Informacije su praćene poučnim komentarima, da bi se čitalac što bolje upoznao sa centrima međunarodnog radničkog pokreta i što više angažovao za širenje njihovih socijalističkih ideja.

U ono vreme najvećem savezu sindikata, *Tradeunions* u Engleskoj, daje se ugledno mesto najjače organizacije radničke klase. Mnoštvom cifara ilustruje se snaga pojedinih strukovnih sindikalnih saveza. Prikazuje se njihov doprinos u pomaganju nezaposlenih, u organizovanju štrajkačkih akcija kojima se smanjuje zavisnost radnika od poslodavaca. Zaključak se jasno nameće: „To sve čini udruživanje!”¹⁴⁰

¹³⁶Radenik, br. 19 do 21, 23 do 25, 32 i 33, 35 do 39 – 1871.

¹³⁷Radenik, br. 16 do 26, 71 do 75, 1871.

¹³⁸Radenik, br. 84, 1871. A u broju 23, pod naslovom *Kako umiru junaci* veliča se držanje istaknutog komunara Milijera pred pogubljenjem.

¹³⁹Radenik, br. 20, 1872.

¹⁴⁰Radenik, br. 60, 1871.

Prva internacionala se ističe kao centar svetskog proletarijata i svetionik progresivnog čovečanstva. Čitaoci se upoznaju sa važnijim njenim zaključcima i rešenjima. Londonska međunarodna radnička konferencija dobija naročito priznanje zato što upozorava radnike na potrebu za istovremenom borbom protiv vlastodržaca i vladajuće klase. Očigledno je da i „Radenik” usvaja i propagira direktivu da se „ekonomski pokret ne sme... razdvajati od... političke radnje”.¹⁴¹

Da bi se opovrgli lažni glasovi koje su o prvoj svetskoj međunarodnoj radničkoj organizaciji, Internacionali, širili „sve vlade, svi velikaši i bogataši, svi zelenaši i kaišari, svi fićfirići – sve ćifte”, štampa se velika rasprava, u šest nastavaka, sa naslovom *Međunarodna zadruga radnika u borbi za jednakost i slobodu među ljudima*.¹⁴² U toj raspravi, po tadašnjim izlagačkim shemama, prvo se globalno razmatraju negativne pojave kapitalističkog društva koje su dovele do kritikovanog stanja. Zatim se dokazuju teze o polarizaciji društva, ekspanziji većeg kapitaliste na račun manjeg, o cikličnim ekonomskim, industrijskim i trgovačkim krizama u kapitalizmu, o uzrocima nezaposlenosti. Zahvati bankarskih berzijanaca, dometi finansijskog kapitala ogledaju se u prikazu posledica povećane eksploatacije. Principi slobodne konkurencije razmatraju se u praksi koja pokazuje da ona pogoduje jačem, kapitalisti, tako da ubrzava proletarizaciju i pauperizaciju slabije strane, na kojoj se nalaze mase proizvođača i potrošača.

Težište je na razlikama i suprotnostima. Živopisnim rečima tada mnogo cenjenog progresivnog mislioca Bihnera reprodukuje se slika kontrasta života: „Bezgranično siromaštvo pored bezgraničnog bogatstva, bezgranična vlast i sila pored bezgraničnog bezsilja, bezgranična sreća pored bezgranične bede i nevolje, bezgranično ropstvo pored bezgraničnog svojevoljstva, bezgranično izobilje pored bezgranične nužde, basnoslovno znanje pored basnoslovnog neznanja, najteži rad pored lakoumnog uživanja, lepo i uzvišeno... pored najdublje potonulosti čovečijeg bića i stvora – to je karakter današnjeg društva.”¹⁴³ Insistira se na nejednakosti koja nije posledica prirodnih, nego nametnutih razlika. „Iz ove nejednakosti proističu očevidno sva zla, sve nesreće, sve bede i nevolje što nemilosrdno dave većinu ljudi u današnjem društvu.”¹⁴⁴

Zanimljivo je da se u ovom članku među prve socijaliste i komuniste, kao borac i mučenik pregalaštva za ideale pravde i jednakosti, ubraja i Hrist. Zbog ove *devijacije* redakcija „Radnika” se posle ograđuje od autora ove rasprave, poznatog socijalističkog *utopiste* iz Vojvodine, Đoke Mijatovića. Prilikom tog „izjašnjenja” se zapravo i otkriva ko je autor, pošto je članak bio objavljen bez potpisa. Tadašnji urednik, Steva Milićević, obelodanjuje da „ne deli mišljenje s piscem koji govori o Hristu kao socijalisti, komunisti i revolucionaru”, te „sažaljeva i kaje se što mu je to u list ušlo”.¹⁴⁵

Povodom izglasavanja novog francuskog zakona protiv Internationale, i radničkih organizacija uopšte, „Radenik” u velikoj raspravi, od 3 nastavka, dokazuje neuništivost bastiona proletarijata. Socijalistička partija „koja radi da se ostvare načela novog društva ima jakog istoričkog osnova, ona ne zida svoja načela na utopijama no na zakonima ljudskog razvića”.¹⁴⁶

¹⁴¹ Radenik, br. 72, 1871.

¹⁴² Radenik, br. 34 do 39, 1872.

¹⁴³ Radnik, br. 39 – 1872.

¹⁴⁴ Radnik, br. 39 – 1872.

¹⁴⁵ Radnik, br. 51–1872. Protiv ovakvog pisanja o Hristu protestovao je i mitropolit Mihailo. Na njegov zahtev i pod dejstvom policijskog obrađivanja, u međuvremenu uhapšeni Milićević dao je i ovu pokajničku izjavu. (M. Bjelica, nav. delo, 174. List „Istok” prilikom jednog kasnijeg napada na Milićevića aludiraće na njegovo „kukavno” držanje pred mitropolitom, sigurno u vezi sa ovim inkriminisanim napisom.)

¹⁴⁶ Radenik, br. 24, 27, 1871.

U vreme suđenja socijalistima u Ugarskoj „Radenik”, protestujući protiv montiranog „veleizdajničkog” procesa, ističe, kao značajnu pojavu zajedničkog istupanja radnika svih nacionalnosti, da među optuženima ima Slovena, Nemaca, Mađara i Jevreja. „Po socijalističkim načelima pitanje narodnosti iščezava, jer se rešava izravanjem sviju odnošaja sviju ljudi između sebe”¹⁴⁷ – sugeriše tim povodom svojim čitaocima prvi list socijalista u Srbiji.

NA LINIJI RUSKIH REVOLUCIONARNIH DEMOKRATA

Uporedo sa internacionalističkim napisima posvećenim događajima iz radničkog pokreta u zapadnoj Evropi štampaju se i napisi iz istočnoevropskih, ruskih izvora, sa revolucionarnog područja zemlje koja privlači pažnju srodnošću naroda i sličnim stepenom zaostalosti. Čitaoci se upoznaju preko autentičnih odlomaka sa delima Černiševskog, Pisarova, Dobroljubova i drugih *revolucionarnih demokrata*. Može se zapaziti da se njihovi doprinosi najradije koriste kao uzorni obrasci u konkretnom radu na širenju socijalističkih ideja.

U jednom od prvih „Radenikovih” brojeva štampa se u podlistku *Razgovor s jednim liberalom* od D. I. Pisarova, sa uvodom u kome se kaže: „Oni koji sa oduševljenjem viču: sloboda, jednakost, bratstvo, koji kažu da vole svoj narod, a međutim žive od prihoda koga im drugi zarađuje, neće prijatno pročitati ovaj razgovor, oni će tu videti sebe u pravoj boji.”¹⁴⁸ Prvom socijalističkom listu kome su najviše smetnji činili liberali, Pisarovljeva otkrovenja prevashodno služe za razobličavanje protivnika iz redova liberalnog građanstva.

Studiozni članak *Ruski revolucionari i Nečajev*, čiji je autor Svetozar Marković, izlazio je u više nastavaka.¹⁴⁹ Cilj mu je bio da upozna čitaoce sa *pravim* uzrocima akta ruske carske vlade o ukidanju kmetstva, i sa *istinskom* delatnošću ruskih revolucionara. O njima su građanski listovi davali tendenciozna obaveštenja, u duhu svojih klasnih shvatanja i interesa. Prema njihovoj interpretaciji, izgledalo je da sa ozakonjenim izmenama nastaje nova epoha ruske države na temeljima proklamovanih liberalnih ideja. Prema „Radenikovim” izlaganjima, ove su reforme bile... „proračunjene” za očuvanje poretka od opasnosti rušenja, za spas vladajuće dinastije, za dobro veleposednika, koji su predvideli da će „od ovog imanja imati veće prihode kad se seljaci oslobode”, kao i za deo buržoazije kome će pripasti ekstraprofiti od slobodnijeg delovanja tržišnih zakona kapitalizma. Navodi se pisanje ruskog časopisa „Sovremenik”, koji se, u redakciji Černiševskog i Dobroljubova, predstavlja kao „najbolji ruski žurnal”. Tim povodom se kazuje da u Rusiji „u devetnaestom veku nije bilo nijednog reformatora koji je tako duboko i svestrano zamišljao društveni preobražaj i koji bi vladao s toliko znanja i umešnošću u izlaganju svoje nauke kao što je bio Černiševski”.¹⁵⁰

Revolucionarnim demokratima kao protagonistima suštinskih promena u državi, prvenstveno se pripisuju zasluge „ljudi koji su prozirali šta znače reforme ‘ozgo’, koji su znali da ne mogu biti ‘i ovce cele i vuci siti’ – da ne može postojati mongolsko-bizantijska samovoljna carevina i narodna samouprava, da se ne može složiti rad i gotovanluk, sloboda i

¹⁴⁷ Radnik, br. 48 i 49. 1872.

¹⁴⁸ Radenik, br. 6, 7, 9, 1871.

¹⁴⁹ Radenik, br. 29–31, 37, 1871.

¹⁵⁰ Svetozar Marković, nav. delo, II, 374, 376.

gospodovanje”¹⁵¹.

Zanimljivo je da se u ovom članku, u direktnom poređenju sa Internacionalom, daje prednost delatnosti ruskih revolucionara. S pozivom na delovanje „Sovremenika” daje se ovaj zaključak: „Pre, dakle, no što se osnovala Internacionala, u Rusiji je započet pokret za društvenu reformu i u ruskoj književnosti izrečena su načela novog društvenog stroja tako potpuno kao što ih do sada ne *iznese ni sama Internacionala*, niti na svojim skupštinama, niti u spisima svojih pojedinih članova, niti u svojim javnim organima.” Iznosi se zamerka Internacionali da je, koncentrišući pažnju „na ekonomske i državne odnose ljudske”, izbegavala da pretresa „načela porodice i religije”. Sa tom argumentacijom se obrazlaže i kritikuje odluka Internationale da isključi iz svoje sredine „Ligu revolucionara” koja je bila obrazovana u Švajcarskoj 1869.¹⁵²

U objašnjenju, prema nekima i opravdanju, moglo bi se navesti da je ovo i ovakvo upoređenje dato s namerom da se pokaže „kako je lažno” bilo tvrđenje tadašnjih konzervativnih i liberalnih građanskih krugova „da je revolucionarni pokret u Rusiji... posledica propagande Internationale”. Čitaocu, kome je reakcionarna štampa nemire u Rusiji, kao i svugde inače, prezentirala kao delo „sverazorne” Internationale, „Radenik” je predočio da se uzročnik nedaća nalazi u samoj zemlji. Zato kazuje da „revolucionarni pokret u Rusiji ima svoju istoriju koja je veoma stara, mnogo starija no istorija Internationale”. Dalje, da sama „revolucionarna načela u Rusiji takođe su starija i radikalnija no načela Internationale. Na njih su uticala načela evropske nauke i revolucionarne ideje od 1789. i 1848. godine, ali su one dalje razvijane i prerađivane originalno”. Zaključak je, prema tome, da „ruski revolucionar sa svojom strašnom mržnjom na gospodluk uopšte i sa svojim radikalnim pojmovima o braku i Bogu užasava” čak i „najradikalnije članove Internationale”.¹⁵³

Opisujući dirljivim rečima mučeništva ruskih „radikala”, revolucionara, „Radenik” posebno naglašava njihovo javno delovanje, shodno učenjima Černiševskog. Ovaj naglasak na javnoj revolucionarnoj delatnosti služi za opovrgavanje izveštaja građanskih listova o zavereničkim formacijama i metodima radikalnih socijalista u Rusiji, koji su tada bili u centru pažnje evropske pa i srpske javnosti povodom hapšenja ruskog emigranta Nečajeva u Švajcarskoj.

U slavljenju ruske književnosti kao jedne „od najrevolucionarnijih u Evropi”, u štampanju poučnih članaka od ruskih autora možemo naći dalje dokaze ove „Rad(e)nikove” opredeljenosti. Ruski tekstovi, u prevodu, koriste se za raznovrsne teme: o trošenju hrane,¹⁵⁴ bez oznake autora; zatim, prvi deo dela Černiševskog *Šta da se radi?*, koji izlazi u nastavcima u 50 brojeva;¹⁵⁵ informativni napisi iz dela o mormoncima, pristalicama jedne sekte u Americi,¹⁵⁶ o uslovima za bolji rad prema Černiševskom;¹⁵⁷ i „nestalo savesti” od Ščedrina.¹⁵⁸

PRIZNANJE PROGRESIVNIM PREGAOCIMA BURŽOASKOG DRUŠTVA

„Rad(e)nik” povremeno ističe i ličnosti naprednih buržoaskih mislilaca i

¹⁵¹ Nav. delo, II, 377.

¹⁵² Nav delo, II, 379.

¹⁵³ Nav. delo, II, 380.

¹⁵⁴ Radenik, br. 51, 52, 53, 1871.

¹⁵⁵ Radenik, br. 80 do 87, 1871; Radnik, br. 1 do 43, 1872.

¹⁵⁶ Radnik, br. 23 i 24, 1872.

¹⁵⁷ Radnik, br. 42 do 44, 46 i 47, 1872.

¹⁵⁸ Radnik, br. 46 do 48, 1872.

boraca, koji, imajući pred očima interese integrisanih zajednica, nacije i čovečanstva, ukazuju na potrebe eksploatisanih masa, i čije se teze mogu koristiti za opravdanje i animiranje borbe socijalističkih predstavnika radničke klase i radnih ljudi uopšte.

Među ovim likovima prva mesta zauzimaju lideri nacionalnooslobodilačkih pokreta u Italiji, koji se tada nalaze u centru pažnje evropske javnosti. Garibaldi se najviše ceni. Jedno njegovo pismo, upućeno uredniku Macinijevog lista „Roma del popolo”, sa objašnjenjem sukoba između njega i Macinija, objavljuje se u „Radniku” kao dokaz njegovih racionalnih stavova prema organizovanoj borbi radnika.

Jednom drugom prilikom se za Garibaldija kaže da, vođen „svojim plemenitim osećanjem” u narodnim pokretima, on je „vazda na strani pravednoj. Ma kakva nova i neprerađena ideja pokretala masu naroda i različne partije u borbi, on je vazda kadar bio da pozna istinu, mada nije nikad učio socijalna načela...”¹⁵⁹

Povodom smrti Macinija „Radnik” posvećuje uvodnik njegovom liku borca da bi mu odao zasluženu poštu. Ali, tu priliku koristi za korigovanje ocena koje su dali ostali listovi, kao i za rasvetljavanje pojmova koje je građanska štampa samo jednostrano osvetljavala. Kao najpozitivnije, ističu se Macinijeve ljudske vrline borca. „U sadašnjem veku sebičnosti, izdajstva, opšteg laganja, redak je čovek za koga se može reći: ovaj nije lagao.” Ali kad procenjuje njegova načela, onda kaže da pošto „ne možemo da se klanjamo pred njim, onda ne možemo da ga uznosimo”. Jer, „sve na stranu, mi moramo kazati da su Macinijeva načela lažna”. On nije ostvario „jedinstvo Italije” u „savezu italijanskih radnika, nego u savezu italijanskih kancelarija i policija!” Za njega je bilo najvažnije, jedinstvo, jedinstvo po svaku cenu.¹⁶⁰

U vreme izlaženja „Rad(e)nika”, među najcenjenije i najčitnije progresivne mislioe ubrajani su Englez Bokl, Amerikanac Dreper i francuski sociolog pozitivista Ogist Kont. Povodom prevoda knjige Žerjea *Razvitak istorijske nauke*, i knjige Drepera *Istorija umnog razvića*, koje su tada izašle iz štampe, „Radenik” se u opširnom traktatu, u četiri nastavka, osvrće na njihova dela, ukazujući na nova saznanja koja se iz njih mogu crpsti, i to za potvrdu ispravnosti novih pogleda na svet, i čak onih stremljenja čiji su glavni protagonisti socijalisti.¹⁶¹

Sve u svemu preovladava mišljenje da će dela Bokla, Drepera i Konta unaprediti razvoj naučne misli i u Srbiji. Ako ništa drugo, i mi bismo morali potvrditi ispravnost tvrđenja, da će oni „pokolebati veru i autoritet” konzervativaca i konzervativnih liberala, „naših Gervinusa i slatko-jezičnih Makoleja”..¹⁶²

Među misaonim pregaocima progresivnog dela čovečanstva, posebno se ističe još i lik Ludviga Fojerbaha. Vesti o njegovim materijalnim nedaćama, njegovom teškom životu u siromaštvu inspirisale su članak koji ukazuje na tragiku otuđenosti velikog mislioca od savremenog društva i logiku povezanosti njegove sa nosiocima budućeg napretka. „Tesna uzajamnost sjedinjuje usamljenog i bez odbrane mislioca, koji traži zakone pravice i istine, sa buntovničkom masom koja ih proglašava i koja oće da ih ostvari.”¹⁶³

Na listu onih koji su radi svojih progresivnih dela morali podnositi tegobe usamljeničtva i siromaštva stavljaju se, pored Sen Simona, Furijsa, Maresa, Pjera Lerua, Prudona i Volter, Žan-Žak Ruso, Kondorse, Ogist Kont, Fihthe i

¹⁵⁹Radenik, br. 66, 87, 1871.

¹⁶⁰Radenik, br. 30, 1872.

¹⁶¹Radenik, br. 74 do 77, 1871.

¹⁶²Radenik, br. 76, 1871.

¹⁶³Radenik, br. 41, 1872.

dr. Za Ludvika Fojerbaha, koji „živi poslednje dane svojega života u najvećoj sirotinji, u Bavarskoj”, „Radnik” traži od prijatelja „slobodne misli, da plate filozofu dug solidarnosti”.¹⁶⁴

Po pregledu svih napisa koji iznose dela i ličnosti izvan socijalističkog kruga moglo bi se primetiti da „Rad(e)nik” nije bio dovoljno konsekventan u proceni njihove vrednosti prema merilima jedne ili druge škole socijalista. Oštrica njegova bila je mahom uperena protiv liberala i njihovih antisocijalističkih ispada. U borbi sa protagonistima građanskog društva on je hteo da dokaže da su najveći, najprogresivniji mislioci i borci, i sa buržoaskih pozicija, tražili takve izmene u shvatanjima ljudi i institucijama društva da su neminovno dolazili u sukob sa postojećim poretком, postajali njegove žrtve i samim tim, hteli oni to ili ne, demonstrirali opravdanost zahteva socijalista.

Da su „Rad(e)nikova” priznanja progresivnim ličnostima građanskog reda bila inspirisana vrednostima njihovog dela i potrebama borbe protiv reakcionarnih shvatanja konzervativaca i konzervativnih liberala, najbolje se vidi u kritici jednog ispada „Vragolana”, koji se takođe smatrao socijalističkim listom, protiv pesnika Jovana Jovanovića Zmaja.

„Vragolan” je u ime izvesnih doktrinarnih socijalističkih „socijalnih načela” uvrstio barda nacionalnooslobodilačkih pokreta u „nazadnjake”. Na ovaj napad reagovao je „Radenik” sa osećajnim i nacionalnim argumentima posmatrača, saborca i borca. „Ima ljudi koji svojim prirodnim darom, svojim plemenitim osećanjem i ne znajući za razne naučne teorije uvek... osećaju svaku pravdu, plemenitost i poštenje, kao i svaku krivdu, nizosti i prljavštinu ljudsku – oni osećaju često i najfinije pobude i pojave u radu ličnosti, celih partija narodnih masa. Ti su ljudi vazda borci za istinu i pravdu s perom ili s mačem u ruci.” S takvim shvatanjima prvi socijalistički list stavlja Zmaja Jovana Jovanovića „u red prvih pesnika i prvih boraca za sve što je dobro, plemenito i istinito...”¹⁶⁵

SUMARNI PODACI

Prvi socijalistički list pod imenom „Radenik” izlazio je 1871, redovno od 1. juna do 31. decembra, i 1872. u novoj inskripciji „Radnik” do 17. maja. Svega je izašlo 86 brojeva u 1871. godini i 51 broj u 1872; ukupno 137 brojeva.

Da bi celina lista bila što jasnije izražena, paginacija je kontinuirana od prvog do poslednjeg broja u jednoj godini. Prema štampanoj paginaciji, „Radenik” (1871) ima 344 strane, a „Radnik” (1872) 208 strana.

Na prvim stranama štampani su veći članci, u proseku od 2–3 stupca. Kao što smo videli, većina članaka napisana je u vidu dugačkih rasprava i izlazila je u nastavcima. Ponekad u jednom broju jedan nastavak ispunjava dve, pa i tri strane, po tri stupca. Ima brojeva i bez novih napisa; u njima se nalaze samo nastavci ranije započetih članaka. Izvestan broj članaka preštampana se posle čak u posebnu knjižicu, da bi se što više rasturili u narodu.

U podlistku, na drugoj strani, obično se štampaju literarni i studijski prilozi, odlomci iz većih, većinom inostranih dela, skice iz života, književni ogledi, kritički prikazi i pregledi. I u tom delu lista napisi su uglavnom opsežni, tako da se nastavljaju u više brojeva. U mnogim brojevima podlistak se proteže i na treću, pa čak i na četvrtu stranu lista.

Od stalnih rubrika, na prvo mesto dolazi „Naše domaće stvari”. Pod ovom

¹⁶⁴ Umro 13. septembra 1872.

¹⁶⁵ Radnik, br. 66, 1871.

rubrikom štampanju se ponekad dugački napisi od nekoliko stubaca. U rubrike političkog karaktera spadaju još „Različnosti” i „Iz stranog sveta”. Ova potonja sa beleškama inostranih vesti izlazi samo povremeno.

Među „Rad(e)nikovim” kraćim rubrikama, sa odgovarajućim noticama, obaveštenjima, nalaze se „Licitacije” i „Stecišta”; zatim „Odgovori uredništva” i „Javna korespondencija”, sa kratkim odgovorima, od nekoliko redaka, na pitanja čitalaca. U posebnoj rubrici pod naslovom „Priposlano”, odnosno „Priposlato”, objavljuju se dopisi, obično reagovanja „uvređenih” lica, apostrofiranih u nekom prethodnom dopisu, za koje su snosili odgovornost sami autori, pošto se redakcija ogradila od njih i štamkala ih silom zakona, u ređim slučajevima i zato da bi se čula druga, uvređena strana ili olakšalo reagovanje same redakcije posredstvom određenog lica.

Radi buđenja interesovanja za važnija tehnička dostignuća u svetu, uređuje se posebna rubrika: „Tehnički recepti i beleške”. Tu se štampanju instruktivni napisi, obaveštenja, o najrazličitijim pitanjima i rešenjima u domenu tehnike i nauke, prvenstveno na području privrede: o novim metodima livenja čelika, o proizvodnji zlata, novim ugljenokopima u Engleskoj itd.

Od posebnog značaja su „književni oglasi”, „pa i obični „oglas”. Jer i ovi potonji sadrže pozive za pretplatu novih knjiga, obaveštenja o prestanku ili izlasku nekog lista ili časopisa, preporuke za kupovinu zanimljivih publikacija. U običnim oglasima preovlađuju, prirodno, reklamni tekstovi pojedinih proizvođača i prodavača, zanatlija, trgovaca, mehandžija, kao i lična i društvena saopštenja, većinom od zanatlijskih družina. U celini, rubrika oglasa nije velika: najčešće pola, ređe jedan do dva stupca.¹⁶⁶

¹⁶⁶ Strana je imao dve, četiri ili šest. Obično četiri strane, a samo u izuzetnim slučajevima dve, odnosno šest. Godine 1871. imao je po dve i po šest strana, po slučajnoj podudarnosti, u jedanaest brojeva, a 1872. svega tri broja su bila sa po šest strana. Ostali brojevi su sa četiri strane. Zanimljivo je da su pri paginiranju „Radenika” 1871. učinjene nekoliko puta štamparske greške, ali su se one, začudo, međusobno potirale, tako da list završava prvu godinu sa tačnom paginacijom. Sledeće godine ima takođe nekoliko grešaka u paginaciji koje se ne potiru više uzajamno, te se može konstatovati da „Radnik” 1872. umesto označenih 208 ima 210 strana. Velika većina „Rad(e)nikovih” napisa i dopisa je bez potpisa. Od članaka Svetozara Markovića, koji se prepoznaju po stilu i rečniku, samo su dva potpisana: jedan sa inicijalima, S. M., *Nešto o slobodi, po Žil Simonu*, u podlistku 44. broja; i drugi sa punim imenom, *Radničko pitanje u Srbiji*, u polemici sa Vladanom Đorđevićem (br. 44, 1872). Od saradnika, najviše se potpisivao A. Aleksić. Njegovi članci su se odnosili na konkretne ekonomske probleme, o kojima se slobodnije moglo raspravljati, bez bojazni od naknadnih policijskih i sudskih represivnih mera (br. 1, 5, 9, 10 i 29, 1871). Stručnih članaka, sa potpisima autora, ima još od poznatog progresivnog profesora St. Popovića, od Alekse S. Jovanovića (br. 71–73, 1871; 24, 1872) i A. Vučkovića (br. 8, 1871). Iz redova studenata, oduševljenih „Rad(e)nikovih” privrženika, javljaju se na stranicama lista sa punim potpisom Dimitrije Cenić i M. Pavić, samo po jedanput, u polemici sa Vladanom Đorđevićem (br. 36, 1872). Dopisnici, autori lokalnih vesti, takođe se retko potpisuju. Kao „Rad(e)nikovi” saradnici u unutrašnjosti otkrivaju se punim imenom: Miloš Vićentijević, trgovac u Loznici (imaće se većinom potpisuje skraćeno „Miloš” ili „Mil. Vić”), Đ. M. Grbić iz Gradišta i F. Ćirković iz Aleksinca (br. 25, 1871). Inicijalima se potpisuju: V. M. i V. M.-lov i V. Mi-lov iz Valjeva, M. V. iz Kragujevca (br. 11, 14, 1871), P. K. T. iz Požarevca, D. P. iz Jarebice (br. 21, 1871), S. D. P. iz Zagreba, Jelena J. M. (br. 19, 1871), Đ. M., J. S. (br. 22, 28, 1872), K. Z. L. Sa pseudonimom se javljaju: Umjanin (br. 30, 53, 1871), „Sihi” (br. 47, 1871), „Milić” (br. 51, 1871), „Solidarite” (br. 73, 1871), „Rada” iz Pančeva, „Nemirmi” iz Brčkog (br. 2, 1872). Kao pisci pojedinih napisa i dopisa identifikovani su još: Paja Mijailović, Vaso Pelagić, Đura Jakšić (dopisi iz Jagodine), Andra Nikolić, Jovan Milinković-Alavantić, (zbog njegovog uvodnika *Opet naši advokati i Narodna skupština*; zabranjeno je rasturanje 50. broja „Radenika”); članak je posle objavljen u „Javnosti” (br. 1, 2. I 1874), Jevrem Marković, Nikola Pašić, Jovan Dragašević, Svetislav Vulović, profesor gimnazije, Živko Anđelić, telegrafista u Kladovu, Koča Radovanović, telegrafista, Stevan Milićević, pravnik, Đoka Mijatović, Vladimir Ljotić, Kosta Ugrinić [Beleške Paje Mijailovića, Arhiv Istorijiskog instituta (AIH), V, 5]; Izveštaji Ristićevog dostavljača, AIH, Zaostavština Jovana Ristića, III/19; Jovan Skerlić, Svetozar Marković, Beograd, 1922, 66; Mihailo Bjelica, Politička štampa u Srbiji 1834–1872, Beograd, 1975, 167–8, 173; Đorđe Ignjatović, Uticaj „Radenika” na savremeno srpsko društvo, u rukopisu; Dragić Kačarević, Bibliografija radova Svetozara Markovića, u rukopisu). „Rad(e)nik” je izlazio tri puta nedeljno: utornikom, četvrtkom i subotom, do drugog broja 1872. godine; sredom, petkom i nedeljom, od trećeg broja 1872. do kraja. Godišnja pretplata za 1871. iznosila je 60 groša (adekvatno tome, za pola godine – 30 groša, za četvrt godine – 15 groša), a za 1872 – 80 groša. Ovo poskupljenje obrazlaže se plaćanjem poštarine, koja je od tada obavezna za štampane pošiljke. Za Austro-Ugarsku pretplata je iznosila 12 forinti, a za ostale zemlje – 120 groša. Mora se reći da je cena bila niska; prema tvrdjenju redakcije, ona je bila niža nego za druge listove i jedva je mogla da podmiri troškove štampanja (br. 76, 1871). Za oglase se plaćalo 10 para od reda. Zvanični izdavač i odgovorni urednik bio je inženjer Đura Ljočić, do 36. broja, 31. marta 1872; a od 37. broja, 5. aprila, Stevan Milićević. Stvarni urednik, dok nije emigrirao u Novi Sad, a i kasnije u velikoj meri, bio je Svetozar Marković. Najbliži Markovićevi saradnici pri uređivanju „Rad(e)nika” bili su: Paja Mijailović (jedno vreme vodio administraciju, redigovao dopise, prevodio

GRAĐANSKI LISTOVI PREMA „RAD(E)NIKU”

Da bi se dobila celovita slika o „Rad(e)niku”, koji je kao prvi socijalistički list privlačio pažnju savremenika i kasnijih istraživača više nego sledeći socijalistički listovi, izlaganja ispunjena analizom njegovog sadržaja dopunjuju se i sumarnim, ilustrativnim podacima koji su sadržani u izlaganjima drugih, najpre onovremenih, političkih, i posle, istoriografskih komentatora, kritičara, ocenjivača itd. Najčešće i najviše u ulozi zastupnika interesa vladajućeg poretka protiv „Rad(e)nika” je ustajao režimski list liberala na vlast, „Jedinstvo”. Još pre nego što je „Rad(e)nik” počeo izlaziti u Srbiji, u „Jedinstvu”, izazvani svetskim, međunarodnim radničkim pokretom koji kulminira u Pariskoj komuni, počeli su da se pojavljuju uvodnici posvećeni radničkom pitanju. Sa pozicija *dobronamernog* savetodavca, tutora i učitelja, radnicima, odnosno radničkom svetu se objašnjava kako sudbina svih slojeva društva zavisi prevashodno od prirode njihovog poslovanja.

U najprisnijem tonu obraćanja, kao da se poverava radnom narodu, tu se kazuje da svi, i činovnici i trgovci i preduzimači i zastupnici i fabrikanti – „svi ovi zavise kao i ti od prilike ili neprilike, pa još zavise mlogo više no i ti sam, jer takvi ljudi mogu za tili čas da izgube sve za što su se toliko godina mučili i što im je služilo kao osnova života”. Stoga se radniku kao vrhunsko saznanje servira deviza protagonista pokreta štednje i na uštedama zasnovanih sitnoburžoaskih radničkih zadruga, u stilu krilaticе: „Radniče, pomози sebi sam, bez samopomoći nema za te pomoći!”, ili u apstraktnoj učenjačkoj formulaciji: „Radnik se mora uzdići da misleći pojima svet, i da razmišljajući vrši svoj zadatak.”¹⁶⁷

Uveravanja sa motivima samoobmanjivanja i obmanjivanja drugih počinju ponavljanjem tvrdnje da „kod nas radničkog pitanja” nema ni „u smislu zapadnjačkom”, ni u duhu istočnjačkom, a nastavljaju se u blaženoj idealizaciji: „Kod nas viđamo srećne osnove za valjano razviće kako privrednog tako i društvenog stanja. Nema onog preziranja radnje [rada] kao na Istoku; nema suvišnosti radne snage, kao na Zapadu; kapital ne može da tiraniše, jer ga nema usredsređena u ruke nekolicine; fukarstvo ne može da se osili, jer ga nema, niti ga može u ovim prilikama biti, zemljište je podjednako razdeljeno, devet desetina naroda ima svog sopstvenog zemljišta, jednom reči: glavne uslove koji su nužni za privredno napredovanje, imamo.”

Posle ovakvog rasuđivanja o našem stanju, koje kao da je idilično, a u stvari je razriveno nesnosnim uslovima siromaštva velike većine stanovništva, prikazuje se u još ružičastijim bojama perspektiva, sa tvrdnjom da se ona nalazi u *udruženju kapitala i rada*. Pri tome se ide tako daleko da se negira potreba za socijalističkom intervencijom radnika u nekoliko tada osnivanih, obučarskih, krojačkih, opančarskih i drugih zadruga, koje se u ovakvim prilikama (gotovo kao u listu socijalista) čak predstavljaju u ulozi začetnika procesa industrijalizacije, na taj način što će vremenom ta ili slična zadružna preduzeća prerasti u industrijska!¹⁶⁸

Da ne bi strahom od komunskog, socijalističkog pokreta dezavuisala *uverenja* i uveravanja o nemogućnosti njegovog postojanja u zemlji kakva je Srbija, antisocijalistička i antikomunistička kampanja „Jedinstva” se uklapa, bar prema nekim, prvim obrazloženjima, u borbu civilizatorskih pregalaca

napise s ruskog i bugarskog); Đura Ljočić (do povlačenja), Stevan Milićević (posle Ljočićevog povlačenja), Mita Cenić, Marko Pajić, Andra Nikolić. „Rad(e)nik” je izlazio u folio formatu, veličine 38X24 cm.

¹⁶⁷ *Prošlost, sadašnjost i budućnost radnika*, Jedinstvo, br. 88, 89, 90 i 92, 30. V, 1, 2. i 5. VI 1871.

¹⁶⁸ *Privredni pokret kod nas*, Jedinstvo, br. 94, 8. V 1871.

svetskih dimenzija. Jer, „iako mi u kneževini na sadašnjem stupnju našeg radinog i uopšte društvenog razvitka nemamo se još... bojati [u najgorem slučaju, bar 'još za neko vreme'] posledica komunskih pojmova ni po njegovom duhu u smotrenju vere, porodice, društva i države, ipak nalazimo za shodno da ne izostanemo iz opšteg protiv komunskog pokreta koji obuzimlje izobraženi svet”.

Ali, već odmah na početku ove kampanje mora se priznati, bar u minimalnim razmerama, da uprkos svemu što je rečeno, postoje i u Srbiji uslovi za pojavu i širenje socijalističkog pokreta, a vremenom će ti uslovi biti čak sve pogodniji za delovanje socijalista. Pored opasnosti od socijalističke *zaraze*, koja je već zahvatila i gradove susedne Monarhije, Beč, Peštu, Grac, ističe se i činjenica da je i u nas „radnički razred, još odveć neznatan i skoro sav sa strane, ali se iz dana udan ipak umnožava, a pri sadanjim preduzimačkim poslovima, kod izgleda na fabrike, na gvozdeni put [železnice], na parobrodsko društvo, sve će se više i tako umnožavati da ćemo za kratko vreme morati s njime računati kao sa činjenicom koja će u naš javni život znatno zasjecati. Pa i bez toga, i izvan radeničkog kruga, već u nas ima nekih živalja zgodnih za umni i materijalni proletarijat”. Ukazuje se i na to da se proces proletarizacije pojačava „neprestanim dolaženjem siromašnog ljudstva iz Turske i Mađarske koje u nas traži hleba”.¹⁶⁹

U konkretnim istupanjima protiv glasila samih srpskih socijalista, „komunaca”, najefikasnije se koriste argumenti kojim se pobijaju odista nedovoljno argumentisani „Rad(e)nikovi” ispadi protiv izvesnih neminovnih tekovina savremenog društva, kao što su železnice, pozorišta, dućani i sl. objekti civilizacije. Oni u prvi mah, doduše, prvenstveno, možda čak gotovo isključivo služe za povećanje materijalnih i kulturnih dobiti pripadnika gornjih, imućnijih slojeva društva, kao što su navodili socijalisti u svojim protestacijama. Bitnija je, međutim, činjenica da se dejstvom tih *instrumenata* i u rukama privatnih vlasnika ubrzavaju tokovi razvoja vaskolikog naroda, a samim tim povećavaju se i potencijali socijalističkih glasonoša. Stoga nije bilo teško pokazati u „Jedinstvu” kako su „Rad(e)nikova” razlaganja o seoskim dućanima „plod” apstraktnog „razmišljanja a ne stvarnog ispitivanja”, da se u zbrci kontroverznih pojmova ne razaznaju koherentna poimanja.¹⁷⁰

Međutim, i u ovim, ne samo na izgled probitačnim rezonovanjima liberalnog glasila, dolaze do izražaja pogledi jednostranih zagovornika privatnovlasničkog, kapitalističkog poretka, zbog kojih se zapravo „Rad(e)nik” i zainatio. U „Jedinstvu”, trgovac se ne predstavlja samo u delokrugu svog zanimanja, već i kao „pionir kulture”, s pozivom na izvesne njegove zasluge u tom domenu (uz prenebregavanje okolnosti koje su ga učinile faktorom i tu gde bi pod drugim okolnostima morali da deluju pozvaniji). Za „Jedinstvo”, mogućnosti bogaćenja, i na račun drugih kategorija stanovništva, opravdavaju se *načelima slobode*, u parolaškoj formulaciji potrebe „da se svakom pojedincu ostavi što širi krug radnje u državi i društvu”. U tom kontekstu, prirodno, nema se razumevanja ni za „Rad(e)nikov” zahtev da se tamo gde su nužni otvore opštinski dućani.¹⁷¹

U polemici oko gradnje železnice bilo je još lakše pronaći pukotine u „Rad(e)nikovim” razmatranjima. „Rad(e)nik” je, na primer, preuveličavao značaj vodenih puteva da bi umanjio vrednost predviđenog železničkog prevoza. „Jedinstvo” je moglo s pravom, ne samo u očima svojih privrženika,

¹⁶⁹ *Radenički međunarodni savez* [Internacionala] s *obzirom na srpski narod*, Jedinstvo, br. 125, 17. VI 1871.

¹⁷⁰ U Beogradu, 30. avgusta, Jedinstvo, br. 182, 1. IX 1871.

¹⁷¹ U Beogradu, 1. septembra, Jedinstvo, 183, 3. IX 1871.

ukazati na sijaset činjenica kojima se pobija nesuvisla argumentacija protiv železnica. Odista, već tada „sve što je u Evropi za poslednje pola veka urađeno, ceo pokret trgovine svetske, sve oštro izražene težnje evropskog trgovačkog okreta, sam kanal Suec, prokop Mon-Senisa, železnica Sent-Gothardska, istočno-indijska pošta putem Brindiza, *jednom rečju: ceo pokret suvremene civilizacije pobija razloge 'Radenikove'*“.¹⁷² Iako i razmatranja u „Jedinstvu“ nisu lišena preteranih, jednostranih, nerealnih procena, npr. u očekivanju izvanrednih profita od saobraćaja Evrope, Bliskog i Dalekog istoka preko ovih *naših* budućih tračnica, neodrživost „Rad(e)nikovih“ konstrukcija u pojedinostima i u celini je očigledna.

Ali, i pored najuočljivijih pogrešno postavljenih i branjenih antiželezničkih teza na stranicama „Radenika“, preko njih se ne može sa omalovažavanjem preći, onako kao što su to činili „Rad(e)nikovi“ protivnici ili kao što uvek iznova čine izvesni objektivistički nastrojeni istoriografski procenjivači. Treba znati da su ne samo markovičevci, iz dogmatske zaslepljenosti, i mase naroda, iz primitivističkog straha od nepoznatog, već i mnogi nezavisni, visokoobrazovani pojedinci bili tada protiv građenja železnice. Zazirali su od novih dažbina, od opasnosti olakšanih invazionističkih poduhvata sa strane Austrije, od novih pogodnosti na strani bogatih i vladajućih itd. Smatrali su da je bolje čekati još neko vreme, dok država izdejstvuje potpunu samostalnost, zemlja se unapredi racionalnijim gazdovanjem, narod podigne na viši nivo blagostanja i obrazovanosti i sl.

„Jedinstvo“ je u pogledu ovakvih strahovanja, *sa svih mogućih* stanovišta, pa i vojnog, a naročito ekonomskog, posebno finansijskog (s obzirom na to da je autor ovih napisa bio ekspert za ova pitanja, Čedomilj Mijatović), dokazivalo i nepobitnim podacima da su preuveličana, neosnovana i neprobitačna. Već i stoga što su se i u Austriji i u Turskoj, zemljama od kojih je najviše zavisila sudbina Srbije, gradile železnice, pa nije preostalo drugo „nego da ih i mi gradimo u našoj zemlji te da tako koliko toliko parališemo prevagu koju ove zemlje dobijaju železnicama svojim“. Iako, po rečima „Jedinstva“, „za pametne ovo je dosta a za zlurade jedno ili drugo zlo je“¹⁷³ – ponovimo sa naše strane – „Rad(e)nikovi“ antiželeznički motivi nisu za omalovažavanje, bez obzira na svrsishodnost železnica.

U daljoj replici, stručni glasnogovornik „Jedinstva“ sa lakoćom je mogao da opovrgne i argumentovanije navode o štetnim posledicama nerentabilnosti železnice u uslovima zaostalosti (pošto je izvesno da će bar cena zemljišta oko železničke pruge skočiti, prihvati od uvećanog trgovačkog saobraćaja se povećati i dr.). Ali, pretpostavke o špekulacijama i malverzacijama koje će samo inostranim preduzimačima i njihovim pomagačima u zemlji donositi ekstraprofite obistinile se, uprkos svim uveravanjima eksperata i Mijatovićevog ranga.¹⁷⁴ Jer takvom poslovanju pogodio je sam sistem vladavine u državi i društvu.

U obračunu sa „Rad(e)nikom“ kao socijalističkim listom na stranicama „Jedinstva“ se posebno isticao kasnije čuveni konzervativni predsednik vlade, u to doba pronosirani liberal, lekar i političar Vladan Đorđević. Najpre je sa visine uvaženog visokoobrazovanog javnog radnika *likvidirao* „Rad(e)nikovog“ saradnika Dimitrija Cenića, koji se usudio kao „đače koji ne zarađuje nikakvim zanatom ni svoj nasušni hleb“, sa potpisom „jedan radnik“, da kritikuje u listu „nekoliko beogradskih đaka badavadžija“ njegov

¹⁷² *Treba li nam železnica?* Jedinstvo, br. 196, 21. IX 1871.

¹⁷³ Isto, br. 199 i 203, od 25. i 30. IX 1871.

¹⁷⁴ *Treba li nam železnica? Odgovor Radniku na njegov III-ći članak*, Jedinstvo, br. 219, 23. X 1871. Dalja polemika o istom pitanju u br. 225, 227, 232, od 3. 5. i 14. XI 1871.

pokušaj vrbovanja bolesnika iz radničkih redova.¹⁷⁵ Potom je očitao lekciju drugom „Rad(e)nikovom” saradniku, Marku Pajiću, koji se drznuo da napiše članak o radničkom pitanju u Srbiji, sa naučnim pretenzijama „nadrinaučenjaka”.¹⁷⁶ Najzad se okomio na Svetozara Markovića. S njim će „ozbiljno” porazgovarati. Ceni ga još iz đачkih klupa i dana studentskih drugovanja kao obdarenog publicistu, avangardnog javnog radnika koji „se rešio” da živi i umre „za slobodu, pravu jednakost i bratstvo sviju ljudi”. Njega ne ubraja u „papagaje”, kao Cenića, Pajića i druge „minorne” „Rad(e)nikave” člankopisce, s kojima se „čovek samo igra i šali, ali ne razgovara o društvenim pitanjima”. Ali, zato mu neće oprostiti što se „nedoučen” drznuo da pokrene list kojim raspiruje nezadovoljstvo u narodu. Stoga koristi priliku i da mu, između ostalog, prebaci što nije u „Radeniku” izneo svoj „pravi program”, već ga štampa u „Pančevu u knjižicama”.¹⁷⁷ U *principijelnoj* raspravi „Jedinstvo”, perom Vladana Đorđevića, napalo je ljude oko „Rad(e)nika” što već druge godine rade na tome da u Srbiju osnuju „radničku kastu, sa svima metama koje takva udruženja imaju na Zapadu, gde ih je stvarna nevolja stvorila”. Prema koncepcijama liberalnijeg dela saradnika i čitalaca „Jedinstva”, priznaje se tu klasna podela društva u razvijenim kapitalističkim zemljama i opravdanost borbe radnika, bar u granicama legalnosti, protiv preterane eksploatacije. Čak se dirljivim rečima saučešća konstatuje kako su „tamo... – na Zapadu – feudalski sistem, nepravedna podela zemlje, udruživanja kapitalista, prerazvijenost industrije, šarlatanstva i lopovluci po berzama itd. stvorila čitave klase ljudi koji žive bez ikakvog svoga rada, na račun tuđega znoja, a s druge strane čitave populacije takve sirotinje u kojoj se nema ni najnužnijih uslova za život, koji propadaju na najnedostojniji način od gladi, zime, nečistote, i neobrazovanosti, iako rade kao mravi od jutra do mraka”. Baš zato, u kontrastu zaostale zemlje bez industrijskih magnata i proletarijata, lakše se dokazivala neosnovanost i neopravdanost ovakvih podela u Srbiji. Tu, odista, još nije bilo „ni spomena o industriji. Jedna jedina fabrika za izradu sukna, pa i ona ne bi se mogla podići ni održati da nije pomogla država i užička opština”.

Slikom opšte zaostalosti nisu se ipak mogla u detaljnijoj analizi opovrgnuti „Rad(e)nikova” tvrđenja o razlikama i razmimoilaženjima bogatih i siromašnih slojeva naroda i u Srbiji. Zato se te divergentne pojave umanjivanjem u tolikoj meri zataškavaju, prikrivaju i omalovažavaju da se u krajnjoj konsekvenci mogu u potpunosti i negirati. Koriste se primeri povremenih *izuzetno visokih zarada* u sezonama velike tražnje (na građevinama u toku letnjih meseci, u poljoprivredi za vreme setve i žetve, i sl.) da bi se pokazalo kako nema dovoljno radne snage (a ne da vlada nezaposlenost) i kako oni koji hoće da rade mogu da zarade i zarađuju i bez kvalifikacije, često čak više nego pripadnici gornjih slojeva, primera radi – kritikovani činovnici sa teško stečenom školskom naobrazbom.

Takvim dokaznim postupkom „opovrgavaju se” na konkretan način ne samo suprotne „Rad(e)nikove” tvrdnje, već se dolazi do slike radnog blagostanja, čiju apsurdnost ne vide samo oni koji žive u izobilju ili koji neće da je vide iz ideoloških, političko pragmatičnih i drugih sličnih razloga. Po toj predstavi, naime, u tadašnjoj Srbiji (sa potresnim verodostojnim svedočanstvima bede, protkanim gladovanjima čitavih porodica, seoskih i varoških, kao i mnogobrojnih pojedinaca, đaka, velikoškolaca, šegrta, kalfa, činovnika itd.),

¹⁷⁵Priposlano, br. 81, 12. IV 1872.

¹⁷⁶Jedinstvo, br. 88, 25. IV 1872.

¹⁷⁷Otvoreno pismo g. Svetozaru Markoviću od dr Vladana Đorđevića, Jedinstvo, br. 89, 26. IV 1872.

„samo ako hoće čovek da radi, on može dobiti svuda posla i to dobro plaćenog posla”! Ili, u drugoj formulaciji, po istom „Rad(e)nikovom” oponentu: „Svi bez razlike moraju da rade ako hoće da žive, svako prema svojoj spremi, svako prema struci” – u društvu koje se, prema bezbroj proverenih iskaza, još uvek u ne maloj meri rastaće poslovanjima parazitskih zelenaša i drugih vrsta špekulanata.

Veće društvene razlike se na taj način umanjuju, negiraju da bi se pokazalo kako je drsko u sredini jednog još klasno neizdiferenciranog naroda „osnovati naročiti list” radi stvaranja jedne posebne, radničke klase veštačkim sredstvima. Neosnovanost ovakvog lista se dokazuje i obaveštenjem o čitaocima, koji pretežno pripadaju, bar po „Rad(e)nikovim” merilima, buržoaskim slojevima. Oni su privučeni, u izuzetno velikom broju (što se ovde prećutno potvrđuje), ne karakterom lista, njegovim pravim ciljevima, već obmanjivačkim manevrima, po piscu ovoga napisa, programatskim deklaracijama iz arsenala opozicionih liberala, čiji je list „Srbija” bio prethodno nasilno ugušen. U prilog ove tvrdnje navodi se osipanje broja čitalaca (otkazom 300 pretplatnika) otkako je „Rad(e)nik” „počeo pokazivati svoje pravo lice”.¹⁷⁸

U drugoj, nepotpisanoj, načelnoj raspravi „Jedinstvo” (verovatno perom samog glavnog urednika, Vukašina Petrovića) još više insistira na „konstataciji” da je u Srbiji depklasirano i štetno delovanje radničkog glasila, s obzirom na to da tu nema radnika u proleterskom smislu. Svaki ovde, navodno, ima neko imanje ili bar kuću. Oni koji nemaju ništa, po ovom prikazu, „mahom su privatne ili državne sluge ili došljaci”, o kojima kao da ne treba voditi računa. Zato ne može biti „govora kod nas o *pauperizmu*, o *proletarijatu*, o nadničarima, o nužnosti i potrebnosti socijalizma, komunizma”. Ispravnost ovakvog rezonovanja dokazuje se i konstatacijom da „nema kod nas majorata, nema kaste, nema plemstva, nema kapitalista”.

Sa mentalitetom obrazovanog čoveka koji je uspeo da plasira svoje znanje (prilagođavajući ga potrebama vladajuće sredine, što, dakako, neće da uvidi), ovaj glasnogovornik „Jedinstva” u replici „Rad(e)niku” vajkao se da jedino „znanje nama oskudeva”. Zemlji su „potrebni veštaci [stručnjaci] i znalci”, uzvikuje se ovde, kao da bi se oni koristili pri izgrađivanju zemlje i uzdizanju civilizacije, prema teorijskim premisama filozofa, prirodnjaka, Bokla, Drepera, Darvina i drugih navedenih i nenavedenih velikana ljudskog duha. Jasno, „apostoli” socijalističkih učenja ne ubrajaju se u ovakve ličnosti. Naprotiv, za njih se kazuje da im „je glavna mana... u neznanju čoveka i prirode, u nepoznavanju zakona i odnošaja u prirodi i ljudskom društvu”.

Tako se već prvi list socijalista dočekuje i ispraća nabeđivanjem da hoće da nametne društvu nakaradne ideje o jednakosti, u beskućništvu, siromaštvu, neznanju – „u grubom odelu, a još grubljem ponašanju” primitivca. Uporedo s tim ide i optužba o njegovom internacionalizmu, u vreme kada se nacionalizam zloupotrebom precenjivao po verbalnom doprinosu u borbi protiv tuđinskih osvajača i ugnjetača. Inače ne bi se moglo desiti da se glasilo koje se pročulo i po ustaničkim zahtevima protiv Turske i Austro-Ugarske, kao i po nastojanjima da se zadružnim putem obiđe kapitalistički put razvoja zapadnoevropskih zemalja – pokuša kompromitovati i rečima: „Mi smo jedva čekali da imamo srpsku državu, a vi nas hoćete da pretopite u oblast tuđe internacionale i u nadničare zapadnjačke.”¹⁷⁹

Argumentacija koja na prvi pogled izgleda da sadrži trajnu istinu o neprirodnim zahtevima prvog, a potom i svih ostalih socijalističkih glasila

¹⁷⁸Francuski socijalizam – komunizam i naši politički šiparci u Radniku, Jedinstvo, br. 86 i 87, 23. IV 1872.

¹⁷⁹Novi apostoli, Jedinstvo, br. 91, 28. IV 1872.

odnosi se na zahtev (koji se kasnije *kompromituje* prvim ostvarenjima toga zahteva) za reorganizaciju države i društva, državnih i društvenih institucija na osnovama kolektivne, etatističke „organizacije rada”. Mada se za „Rad(e)nik”, kao i za sledeće Markovićeve i markovićevske listove ne može reći da su bili za etatistička preustrojstva, pošto su se zalagali za samoupravne zadružne i družinske institucije, u „Jedinstvu” se jednostrana teorijska saznanja o ljudskoj prirodi počinju takođe koristiti za diskreditovanje „Rad(e)nikovih” načela. Ističu se devize individualističkog buržoasko-kapitalističkog društva, po kojima je ne samo *privatni*, osobeni *interes* „glavni pokretač delatnosti”, već da toga interesa ne može biti i nema u organizaciji rada sa kolektivističkom bazom. Po ovoj klasifikaciji, „nasilno ustrojstvo rada” je svojstveno socijalizmu, kao da u kapitalizmu radnik uspeva „da radi šta mu je volja i koliko mu je volja, i da za svoj rad dobije što više...” Ili sa argumentom da ljudi nisu „anđeli” predviđa se da će upravljači etatističkih organizacija imati „po prirodi same stvari u svojim rukama veliku samovoljnu, ničim ne stegnutu i neograničenu vlast”, koju će lako moći zloupotrebiti.¹⁸⁰ Ali se ne spominje da takvom vlašću već raspolažu vlasnici postojećeg poretka. I da se srazmere nasilja, eksploatacije, zloupotreba smanjuju demokratskim institucijama kritike i kontrole, odgovarajućim kaznenim merama, vaspitavanjem radu naviknutih i za rad nagrađenih, visokoobrazovanih, stručnih, kulturnih i humanih naraštaja, što je u poretku *privatnika*, sa preimućstvima koja se zasnivaju na imanju, novcu, poreklu, uticaju i mnogobrojnim atavističkim predrasudama, ostao neostvareni i neostvarljivi ideal naivaca, utopista, nerealnih optimista itd.

U drugom listu, konzervativnom „Vidovdanu”, direktnih osvrta na pojavu i pisanje „Rad(e)nika” ima mnogo manje. Na izgled više uzgredno, samo ponekad neko od njegovih saradnika reaguje na neki *suviše izazovni* „Rad(e)nikov” *napis*. Ali pri takvom reagovanju ovde se „Radenikovi” izdavači i saradnici obasipaju najpogrdnijim izrazima. Povodom članka o *belom teroru*, na primer, Matija Ban, visokoobrazovani publicista i književnik, ne ustručava se da ih na stranicama „Vidovdana” naziva „bilmezima i protuvama književnim”. Zato što su se usudili da „brane lupeže, palikuće i ubice komunske”, dok su ih on i njegovi istomišljenici žigosali solidarno „s celom izobraženom Evropom”. Zbog „demagoških težnji” koje su počeli ispoljavati po primeru zapadnih *komunaca*, tretiraju se kao zlikovci kojih se „civilizovano” društvo mora što pre osloboditi, koristeći se svim raspoloživim sredstvima.¹⁸¹

Veći broj „Vidovdanovih” napisa odnosi se na *štetočinski* rad Internationale, *zlodela* pariskih komunara i komunaca uopšte. U tim okvirima onda se obično pominju i žigošu pokušaji njihovih sledbenika, pod kojima se podrazumevaju oni oko „Rad(e)nika”. Polazi se obično od postavke, kao i u drugim građanskim listovima, da u Srbiji ne postoji radničko pitanje, da radnika nema, ili gotovo da ih nema. Ustankom su ukinuti feudalni odnosi, svaki, osim retkih izuzetaka, ima neko imanje, svakome se pruža prilika da se zaposli, radi i zaradi! Uprkos takvom relativnom blagostanju, u poređenju sa većinom zapadnoevropskih kapitalističkih zemalja, srpski „komunci hoće da naprave radenike” i u Srbiji, „koji bi ustajali protiv gazda” – kaže se u jednom od takvih napisa. Njima se pripisuje i namera da hoće da sruše, posle toliko vekova, teško, krvlju stečenu državu, da bi je pretvorili u „opštine”. Ili, u češće upotrebljenoj varijanti, da pomoću Internationale i internacionalističkih propovedi omoguće neprijateljima srpstva da se opet

¹⁸⁰ *Ekonomске teorije srpskih socijalista*, Jedinstvo, br. 104 do 108, od 13. do 19. V 1872.

¹⁸¹ *Uredniku Vidovdana*, Vidovdan, br. 150 i 151, od 15. VII 1871.

domognu srpske države (ovde se pri tom misli na Tursku, s obzirom na to da je „Vidovdan” potkupljen subvencijama ugarske odnosno austrougarske vlade), da prepuste Bosnu, Hercegovinu i Staru Srbiju zauvek tuđinu i sl.¹⁸²

Uzalud bi se u ovim i drugim sličnim optužbama tražila nit logične povezanosti. Organi reakcionarnih stranačkih grupacija (kasnije stranaka) pothranjuju se, više od ostalih, strastima slepe mržnje u političkoj borbi i njima ne samo da nije stalo do logike rasuđivanja, već mora da je ignorišu ako hoće da deluju refleksima svojih nagona. Praksom potvrđenim rezonovanjem da je u politici sve dozvoljeno (naravno, samo u granicama sopstvenih interesa), „Vidovdan”, u službi susedne Monarhije, optužbama o „Rad(e)nikovom”, izdajstvu prikriva zapravo svoju izdajničku delatnost. Mada u tome ne uspeva, jer se već zna i razglašuje da prima subvenciju od jedne strane vlade, njegovi urednici i saradnici ne prestaju da ljude oko „Rad(e)nika” diskriminišu navodima koji se koriste za žigosanje izdaje.

Zanimljivo je da se u „Vidovdanu” markovićevci oko „Radenika” (1871), odnosno „Radnika” (1872) prikazuju isključivo kao agenti i sledbenici *Internacionale*, i pristalice Karla Marksa. Povodom suđenja ruskom revolucionaru Nečajevu kazuje se, na primer, kako „svuda već ima njenih agenata koji počinju odricati sve što postoji, koji i samo načelo narodnosti predaju anatemi”. Prema tome, razumljivo, i „kod nas internacionalci počinju poričući načelo narodnosti...”¹⁸³ Pod dejstvom propovedi *Internacionale*, oni hoće u Srbiji da stvore i radničko pitanje „posredstvom novinarskih članaka i spisa”, iako ovakvog pitanja, kao što je već više puta istaknuto, nema, „niti uzroka ima da... postoji, niti izgleda da će ono” bar „u ovom stoleću u Srbiji moći da postane” – stoji u jednom drugom uvodniku.¹⁸⁴ U daljem rezonovanju, dakle, logično, pošto „u Srbiji radeničko pitanje ne postoji, niti postojati može još bar za sto godina, a Internacionala traži svoju vojsku samo u redovima proletarijata” i „ona nekolicina što isturaju kod nas zastavu Marksovu samo su generali bez vojske”...¹⁸⁵

Najčitaniiji onovremeni srpski list „Zastava”, organ vojvođanske Slobodoumne liberalne stranke, koja se nalazi u opoziciji prema režimu namesništva tih godina, prema „Rad(e)niku” ispoljava mahom blagonaklon stav razumevanja, a u izvesnim prilikama čak odobravanja. U skladu sa svojim, u to vreme veoma široko koncipiranim, demokratskim pogledima na svet uopšte, a posebno na zbivanja u okvirima pokreta Omladine (u koju se ubrajaju i socijalisti) i s obzirom na opozicione stavove naspram režima u Srbiji, „Radenikovo” izlaženje „Zastava” pozdravlja dobrodošlicom, u znak solidarnosti sa jednim naprednim, antirežimskim listom. Ona se čak ne ustručava da obelodani da se preko nje može vršiti pretplata na „Rad(e)nik”.¹⁸⁶

Dešavaće se da i u „Rad(e)nikovim” najdubioznijim napisima, kao onim o železnicama, ona nalazi opravdanje, u specifičnim prilikama u Srbiji, i da ih podrži kao ispravne u datom trenutku. Prenose se, u duhu razumevanja i odobravanja, „Rad(e)nikovi” razlozi protiv građenja železnica, pošto se njima dokazuje ne samo da će olakšati trgovini da „bolje izmuze” narod, već i da bi bolje bilo sredstva uložena u železnice koristiti za oslobodilački rat protiv Turske; dalje, da će železnice donositi dobiti, u uslovima austrijske i mađarske dominacije, uglavnom Austro-Ugarskoj; da će više odgovarati

¹⁸² U Beogradu, 16. jula, Vidovdan, br. 153, 17. VII 1871.

¹⁸³ U Beogradu, 28. jula, Vidovdan, br. 162, 29. VII 1871.

¹⁸⁴ U Beogradu, 2. maja, Vidovdan, br. 90, 3. V 1872.

¹⁸⁵ U Beogradu, 17. maja, Vidovdan, br. 102, 18. V 1872.

¹⁸⁶ Oglas, Zastava, br. 12, 28. I 1872.

pokretima turske nego srpske vojske u iščekivanom srpsko-turskom ratu.¹⁸⁷

Na stranicama „Zastave” izbegavaju se polemike sa „Rad(e)nikom” čak i oko spornih pitanja u trenucima „Rad(e)nikovih” izazova! Primera radi, posle „Rad(e)nikovih” *ispada* protiv Omladine povodom omladinske skupštine u Vršcu, ili same Slobodoumne stranke, u vezi sa Bečkerečkom konferencijom.¹⁸⁸ Ovo uzdržavanje od javnih polemičkih razračunavanja objašnjava se potrebom za zajedničkom borbom protiv istog neprijatelja, na unutrašnjem planu – protiv konzervativaca i konzervativnih lidera, na spoljopolitičkom – protiv Turske i Austro-Ugarske. Osim toga, još se ne smatraju razlike u načelima tako sudbonosnim da bi se isplatilo prekršiti princip slobodne, nesmetane cirkulacije svakojakih mišljenja. Jer za „Zastavu” vojvođanskih liberala, bar još izvesno vreme, dok njene pozicije nisu ozbiljnije ugrožene od pristalica protivničkih shvatanja, „stožer opšteg napretka” je „sloboda propovedništva”.¹⁸⁹

Po „Zastavinim” merilima, „Rad(e)niku” se u suštini ne pridaje važnost političkog lista. „Rad(e)nik” se više smatra listom „za društvene potrebe i celi”, koji „od preobražaja društveni i ekonomski odnošaja očekuje preobražaj i same države”. Zato se ovde *konstatuje*, i s obzirom na manji broj *političkih* napisa u odnosu na *ekonomske*, da mu je „politički život u poslednjoj vrsti”. To se potvrđuje i primerom da su njegovom zaslugom osnovane izvesne radničko-zanatlijske zadruge u Srbiji.¹⁹⁰

„Zastavin” stav u odbrani „Rad(e)nikovih” prava na izlaganje opozicionih stanovišta, u okviru opštih demokratskih koncepcija potvrđuje se najrečitije prilikom debate u Narodnoj skupštini o „Rad(e)niku”, kada su izvesni vladini poslanici tražili da se vanrednim merama spreči izlazak lista „burgijaša, komunista”. Između ostalog, i na taj način što bi se svi bukači „protiv zakonskih naredaba vlasti”, odnosno zakonitog stanja u zemlji, u slučaju nedostatka „jakih dokaza” za kažnjavanje po Krivičnom zakoniku stavili „pod policijski nadzor”. Ovakav predlog zaslužio bi, po „Zastavinom” proceni, da bude ne samo ismejavan kao primitivistički, i klasifikovan kao ludački – po merilima evropskog parlamentarizma – već žigosan i odbačen kao teroristički.

Po „Zastavinom” rasuđivanju, „da je ovaj ili sličan ovome predlog podneo Skupštini kakav poslanik seljak... koji nema pojma o slobodi misli i reči, i koji nije kadar shvatiti zamašaj posledica takog predloga”, moglo bi se preći preko njega čuteći, uz rezonovanje: „čovjek je taj patriota pa misli da se tim načinom dolazi do sloge, koju on smatra za najglavnijeg pokretača” narodnosnog napretka. Ovako, mora se s gnušanjem odbaciti. – Prilika se koristi i za *lekciju* vlastodržcima u Srbiji. Savetuje im da se i „načela komunistička”, kao svaka druga, najpre ispituju da bi se videlo da li su „probitačna ili ubitačna”. Ako su ono „prvo, valja ih” u interesu naroda „usvojiti i potpomagati”, a ako su ono „drugo, valja im s jednakim oružjem nasuprot stati” sprečavajući njihovo dalje prostiranje. *Perom i jezikom*, onako kao što čine i komunisti. Sa uverenjem da „i tako će pobediti ono što je uistini bolje”!¹⁹¹

„Pančevac”, koji je, moglo bi se reći, izražavao mišljenja levog krila Slobodoumne stranke, bio je još odlučniji u podršci koju je pružao „Rad(e)niku”. Čim je primio prvi, ugledni broj „Radenika”, odlučio se da ga javno toplo preporuči svima srpskim čitaocima pod Austro-Ugarskom, a

¹⁸⁷ *Radenik o železnici u Srbiji*, Zastava, br. 102, 24. IX 1871.

¹⁸⁸ *Iskreno i otvoreno*, Zastava, br. 99, 25. VIII 1871; *Opazka*, Zastava, br. 51, 30. IV 1872.

¹⁸⁹ *Iskreno i otvoreno*, Zastava, br. 99, 1871.

¹⁹⁰ *Narodna skupština u Srbiji*, Zastava, br. 116, 3. X 1871.

¹⁹¹ *Terorizam u Srbiji*, Zastava, br. 118, 8. X 1871.

„naročito pak onima koji su voljni da dobiju zdrave pojmove o ekonomskim, društvenim i državnim odnošajima naroda”. Ne smatrajući ga samo, ili prevashodno ekonomskim, ekonomsko-društvenim listom, kao „Zastava”, pretpostavio je da će „ispuniti onu užasnu prazninu” na koju se toliko puta tužio, a koja je bila posledica žalosne činjenice „da u Srbiji ni jednog političkog slobodnog i nezavisnog lista” nije tada bilo.¹⁹²

Možda je ovaj list najdalje otišao u radikalizmu liberala kada je povodom zasedanja Omladinske skupštine obelodanio, poput „Radenika”, da se ne slaže sa zastarelim shvatanjima *Omladine*, navodeći kako „je pravo primetio *Radenik*” da je ona ostala bez autentičnih sopstvenih načela „te se s toga mogu naći u radnji njenih članova svakojake protivnosti”. Svoju delatnost nije zasnivala na jednom obaveznom programu. Dešavalo se „često... da je jedan član Omladine u ime i pod firmom Omladine činio nešto čega se drugi član baš zbog samog tog imena i te firme stideo”.

U toj *radeničkoj* kritici omladinskih *radnji* „Pančevac” je čak osudio običaj da se pred svakim skupštinskim zasedanjem drži „prizivanje sv. duha”. Sa željom da se razjasni, sasvim ateistički je formulisao pitanje: „Na osnovu koje *istine* i pomoću kakve *nauke* Omladina srpska priziva sv. duha? I koji je to sv. duh što ga Omladina priziva? Je li Omladinska skupština rimski koncil ili crkveno-narodni sabor?” U nastavku još odrešitije, ne više pitanjima, već konstatacijama potvrđuje da se ne slaže sa takvim ceremonijama. Jer, „tako se o veliko-bečkerečkoj skupštini načini od jedne omladinske sednice skoro čitav parastos, te ti se tu pjevaše i ‘vječnaja pamjat’! Još je sama trebalo da koji od omladinske braće u mantiji obesi ‘petrahilj’ i udesi ‘paki-paki’. Zaključak je sa novih pozicija nedvosmisleno porazan za Omladinu. Izgubljeno je poverenje u nju, daje se, kao i u „Radeniku”,¹⁹³ do znanja da se zna zašto „takva radnja omladinska, bez stalnih načela, bez stalno zauzetog stanovišta prema državi, narodu, crkvi – nije mogla dugo napredovati i već se nagine svome zapadu”.¹⁹⁴

Bliskost u shvatanjima urednika „Pančevca” i „Rad(e)nika”, bar kada je reč o stavovima prema nedovoljno progresivnim, odnosno reakcionarnim stremljenjima drugih saveznika, ili protivnika, dolazi do izražaja i prilikom štampanja Markovićevih članaka, koji nisu mogli biti štampani u „Rad(e)niku”. Naime, kad je štamparija odbila pod pritiskom policijske cenzure da štampa na stranicama „Rad(e)nika” dva kritička napisa sa skupštinskih zasedanja, „Pančevac” ih je obelodanio, sa propratnim pismom autora Markovića o teroru cenzorske vlasti u Srbiji.¹⁹⁵

Organ Ujedinjene omladine srpske, „Mlada Srbadija”, iako je nekoliko puta bio kritikovan od „Rad(e)nikovog” urednika, pozdravio je takođe dobrodošlicom izlazak prvog socijalističkog lista i u više navrata podržao njegova opozicionarska nastojanja, u odnosu na režim namesništva, u ime slobodarstva. Pri tome je, kao i list Slobodoumne stranke u Vojvodini, „Zastava”, isticao u prvom redu njegove kvalitete u pogledu poznavanja ekonomsko-društvenih pitanja. Očigledno sa namerom da mu priznavanjem vrednosti na područjima ekonomike umanjí domet, ospori svojstva političkog lista.

Već kod oglednog broja „Radenika”, upoznavajući svoje čitaoce sa njegovim

¹⁹²Književne vesti, Pančevac, br. 33, 22. IV 1871; A. Radenić, *Vojvođanska štampa prema Namesništvu 1868–1872*, Istorijski časopis, VI, Beograd, 1956, 65–108; *Iz istorije Srbije i Vojvodine*, Novi Sad, 1973, 107.

¹⁹³Podsetimo se: Radenik br. 27–28, od 3. i 10. VIII 1871, *Pred omladinsku skupštinu*.

¹⁹⁴*Srpska omladina*, Pančevac, br. 66, 15. VIII 1871. Članak je sigurno napisan perom Nikole Markovića, koji je bio i izveštač „Pančevca” sa Omladinske skupštine u Vršcu. Iako, prema tome, potiče od jednog već pronosiranog socijaliste markovićevca, njegovim objavljivanjem bez potpisa list se identifikuje s njim u celosti bar u očima javnosti.

¹⁹⁵*Sa Skupštine*, Pančevac, br. 77, 23. IX 1871; *Narodna skpuština*, Pančevac, br. 78 i 79, od 26. i 30. IX 1871.

programom, odnosno uvodnom programskom deklaracijom, „Mlada Srbadija” je posebno obratila pažnju javnosti na njegov stručni prilaz ekonomskim pitanjima, sa mišljenjem da će sama ta stručnost dovoljna „biti da mu otvori vrata i onamo gde mu se praktičnost ili teoretičnost njegovih političkih nazora osporavala bude”.¹⁹⁶ U osvrtu na njegove prve brojeve ističe se, sledstveno tome, da se odlikuje očekivanim kvalitetima. Konstatuje se „da stoji na visini na kojoj stoje pobornici ekonomskog opšteg napretka u najobrazovanijih naroda”. Ide se čak tako daleko da se izražava izvesna nada u ostvarljivost njegovih nastojanja (podrazumeva se u idealnom preobražaju društva putem zadrugarstva). „Ne bi li se razbistrenom svešću o ovim pitanjima učinilo kod nas da unapred otklonimo i izbegnemo sva ona iskušenja u koja je toliki drugi svet dosada upadati morao.”¹⁹⁷

U vezi sa tada mnogo diskutovanim problemima oko izgradnje železnice u Srbiji, pri prikazu odnosne Oreškovićeve knjižice (*Železničko pitanje i Srbija*) doslovno se navodi mišljenje kojim se podržava stav „Rad(e)nika” u polemici sa „Jedinstvom”. Doduše, ne iz razloga koji su za „Rad(e)nik” baš primarni, već odbirom navoda u tim razlozima, sa nacionalističkog stanovišta interpretiranih, po kojima ‘Radnik’ hoće da se Srbija sačuva Srbima”, a „Jedinstvo”, perom Mijatovića, „hoće da je Srbija zemljište kojim će teći svetska trgovina... ‘Radnik’ govori kao Srbin, Mijatović kao kosmopolita. Zlo po nas, zlo po sav srpski narod, kada bi tvrđenja Mijatovićeve bila *istinita*, pa bi se podizanje i eksploatacija željeznice *ipak* predalo stranom društvu”.¹⁹⁸

Štampanje odlomka iz „Rad(e)nikove” rasprave o „neobičnim ljudima”, koje izaziva bes konzervativnih reakcionarnih listova, u ovom listu se objašnjava nastojanjima da se izrazi sličnost, možda čak i identičnost najuzvišenijih pogleda svih pripadnika Omladine, u pravcu uvek progresivnih idealnih stremljenja ljudi, naroda, čovečanstva.¹⁹⁹

Prilikom pojedinačnog pregleda svih ondašnjih listova, „Mlada Srbadija” (perom svog urednika Milana Kujundžića), zaustavljajući se kod „Rad(e)nika”, posle višemesečnog njegovog izlaženja, potvrđuje da je on „poglavito privredni list” socijaldemokratskog smera. U poređenju sa „takođe” privrednim listom „Trgovačkim glasnikom”, ustanovljuje da se zarad propovedanih ciljeva direktno obraća narodu sa pozivom „da se sam pokrene na udruživanje i osnaženje svoje radnje”, dok se „Trgovački glasnik” „obrne vladi sa zahtevom življe radnje zvanične”.

Prema daljoj proceni „Mlade Srbadije” ovde, „Rad(e)nik” se u toku svog izlaženja postepeno udaljavao od svog prvobitnog socijalističkog programa, uviđajući njegovu neostvarljivost, da bi više mogao doprineti ostvarenju prećih, nacionalnih ciljeva naroda. U početku je, znači, usredsredio *svoju radnju* „otprilike” na „zahtevanje radničke države u kojoj će država... uređivati i ujamčavati rad i kapital”, čime „bi se prekratila sirotinja i prosvetu bi mogao da pribavi svaki član društva”, a onda tek pristupilo akciji za oslobođenje naroda pod tuđinskim *jarmom*. No vremenom, prelazeći na teren politike, on je – prema ovom rezonovanju – „uvideo da u nas zija još vrlo mnogo nepodmirenih prećih” nasušnih „potreba koje neće moći da dočekaju daleko doba ‘radničke države’... pošto ona „ni u samoj Francuskoj, u zemlji ‘ideja’ nije mogla ni da se uredi ni da se održi”. Do tih saznanja je morao doći ne samo zato što se „celokupna snaga narodova” nije dala mobilisati za ciljeve dalekih pokoljenja, već i stoga što „pored Zakona o štampi, taj

¹⁹⁶ Mlada Srbadija, br. 9, 30. IV 1871, str. 142.

¹⁹⁷ Glasnik, Mlada Srbadija, br. 13, 10. VI 1871, str. 207.

¹⁹⁸ Glasnik, Sa predlagaonice, Mlada Srbadija, br. 10, 11. III 1872.

¹⁹⁹ Glasnik, Mlada Srbadija, br. 30, 30. XI 1871, str. 463–64.

program” u autentičnoj formulaciji, u pravom kontekstu nije se mogao ni obelodaniti.

U nadi da će ta tobožnja „Rad(e)nikova” evolucija omogućiti *ponovno* nastupanje (pod okriljem jednog velikog opozicionog lista svih slobodoljubivih snaga u opoziciji, ranije okupljenih oko obustavljene liberalne „Srbije”, pa „Govornice” i „današnjeg ‘Radnika’ „Mlada Srbadija” odaje izričito priznanje za ovakvu „uviđavnost” „Rad(e)nikovih” izdavača i urednika. Pri tom se čak saopštava da su se krajem protekle, 1871. godine već manifestovala „zbliženja u načelima i težnjama” pomenutih glasonoša.²⁰⁰

Ali, ubrzo se moralo uvideti da ove pretpostavke nisu bile tačne. „Rad(e)nik” je opovrgao glasove o svojoj evoluciji ka liberalnom radikalizmu. List liberalne Omladine dočekao je samo da se posle iznenadne obustave „Radnika”, četiri meseca kasnije, sa zluradim naglaskom u žaljenju priseća kako je „Radnik” „kao sa neke visine” odbacio „ruku koja mu je u ‘Mladoj Srbadiji’ pružena bila”. Pri tom se njen urednik još iščuđavao kako je to mogao učiniti list socijaldemokratskog karaktera, jer sprezi „sa liberalizmom” smeo „bi u načelnoj opreci stajati samo prost nasilnički komunista, koji hoće *silom* da natura čovečanstvu novu porodicu, ili radničku kasarnu, ili veru, pa makar se ona krstila i imenom ateizma...”

Na kraju se, ipak, opet prirodno naglašava da je u „Radniku” „izišlo dovoljno valjanih članaka naučnih”, koji čak „zaslužuju da se češće i više proučavaju” u budućnosti. Samo, po pragmatičkom uzusu, ne priznaje se njihova valjanost u kontekstu realnosti političkih zbivanja. Objašnjava se da pored dovoljno uspeših teorijskih rasprava nije „dovoljno izišlo” na njegovim stranicama „i predloga za praktičnu primenu društvenih načela na naš narodni život”. Uveravaju se čitaoci da su „Radnikovi” urednici i saradnici „proučavali samo na Zapadu radničko pitanje, ali nisu” bili „proučili potpuno i potrebe i stanje našeg celokupnog naroda”. Zato su, po ovakvom zaključivanju, redovno doživljavali neuspehe u svojim pokušajima, među kojima se podrazumeva pokušaj sa „Radnikom”, iako se prethodno ukazivalo na odredbe Zakona kojim je izvedeno njegovo prinudno obustavljanje.²⁰¹

Od tada najčitanijih srpskih listova spominje se u ovom odlomku i humorističko-satirička „Žiža”, koju je izdavao Zmaj Jova Jovanović. Znamo već da je zbog preteranih ispada protiv omiljenog pesnika i njegove „Žiže”, „Rad(e)nik” javno ukorio svog suviše vragolastog vršnjaka, iako se ovaj isticao kao socijalistički „Vragolan”. „Žiža” je cenila „Rad(e)nikove” doprinose u borbi za progres. Prema jednoj od njenih duhovito sročениh doskočica:

„Radenici – to s bečari
Slobodnjaci – karbonari;
Bošnjaci su – bežunari
Al špijuni i žandari
To su fini božji dari.”²⁰²

Kada je jedan od „Žižinih” čitalaca pokušao jednom da se na njenim stranama našali na račun „Radenika” (i *otkrićem* da *Kinedar*, kad se odnatrag čita postaje *Radenik*), neukusnost takve šale je obelodanjena pošalicom na račun samog čitaoca (pošto naopačkim čitanjem njegovog imena on je odista izvrnut ruglu).²⁰³

²⁰⁰ Naše novine, Mlada Srbadija, br. 2, 15. II 1872, str. 19–20.

²⁰¹ Glasnik, Iz čitaonice, Mlada Srbadija, br. 24, 17. VI 1872.

²⁰² Jest, – Al, Žiža, br. 2, 10. XI 1871.

²⁰³ Žiža, br. 5, 10. XII 1871.

Samo kada je „Radenik” ustao protiv pozorišta, gospodskog teatra, povodom otvaranja Srpskog narodnog pozorišta u Novom Sadu, na kojem su viđena samo gospoda, pošto radnika među zvanicama i posetiocima, prirodno, nije bilo, Zmajev satirični list je reagovao rečima čuđenja i neslaganja. Jer:

„To ni u snu nisam snio
Znajuć’ da si srpska dika
Da ću t’ kadgod poželiti
Malo manje *Radenika*”²⁰⁴

Na ponovno „Rad(e)nikovo” pisanje, u blažoj formi, protiv pozorišta, „Žiža” je opet reagovala. Ovog puta strelicama dijaloga njenih miljenika Tute i Fure. Na račun novih, *socijalističkih liberala*, koji žele „što se mukom diglo da se mahom svali”, kojima je „trn u oko srpsko pozorište”. Kada:

„Dakle, takvim smerom *radenik* nam preti.” (Tuta)
„Pa da šta će onda rušilac početi.” (Fura)²⁰⁵

Crnogorski list „Crnogorac”, pod uredništvom Sime Popovića, koji se 1870. proćuo kao urednik radikalnog „Narodnog prijatelja” u Zemunu, takođe se ističe na strani „Radenika”. Još pre nego što je izašao njegov ogledni broj i dok mu se ni za ime nije znalo, objavio je vest da će „početi izlaziti... potpuno samostalan i slobodnjački”.²⁰⁶ A kada je primio primerak oglednog broja, pridružio se onima koji su javno izražavali svoje zadovoljstvo zbog njegove pojave „i po pravcu koji je ovaj list uzeo, a i po tome što on popunjava prazninu koju je ‘Srbija’ dok je izlazila unekoliko popunjavala”. Iz „Radenikove” programske deklaracije „Crnogorac” izdvaja kao karakterističan odlomak onaj kojim se napredak „poglavitom u *materijalnom blagostanju, obrazovanju i slobodi*” oglašava za krajnji cilj ovog lista u interesu mnoštva naroda. „Prema tome”, čitaocima se saopštava da će „Radenik” „raditi na tome da naši ekonomski odnošaji, naše obrazovanje i naši državljanski odnošaji budu takvi kakvi treba da su u saglasnosti sa današnjim razvitkom nauke i svijesti ljudske.”

Uz ovakav komentar preštapava se u celosti deo programa koji se odnosi na spoljnopolićke probleme, što je u saglasnosti sa politikom Crne Gore, čiji se predvodnici tada smatraju doslednijim pobornicima, nego upravljači Srbije, borbe za nacionalno oslobođenje srpskog, pa i ostalih jugoslovenskih naroda pod tuđinskim *jarmom*, u Turskoj i Austro-Ugarskoj.²⁰⁷

Da se „Radenikova” zalaganja na nacionalnooslobodilaćkom planu ovde naroćito cene, vidljivo je i kasnije u toku njegovog izlaženja. Posebno, preštapavanjem „Radenikovih” napisa o federalistićkim stremljenjima pojedinih naroda u Habsburškoj Monarhiji²⁰⁸ i o Rakovićkoj buni u Hrvatskoj.²⁰⁹

Pojava prvog socijalistićkog lista u Srbiji prokomentarisana je i u izveštajima stranih diplomatskih predstavnika u Beogradu. Ruski konzul Šiškin smatrao ga je organom pripadnika Prve internacionale. Po njemu, „Radenik’.... se... ne zadovoljava” čak ni „time što opovrgava zverstva Komune, već... se trudi da i u srpskom narodu širi socijaldemokratske teorije Međunarodne

²⁰⁴ Žiža, br. 6, 1871.

²⁰⁵ Žiža, br. 18, 20. IV 1872.

²⁰⁶ U rubrici: Književnost, Crnogorac, br. 12, 10. IV 1871.

²⁰⁷ Književnost, Crnogorac, br. 16, 8. IV 1871. Preporučujući svojim čitaocima novi list iz Srbije, „Crnogorac” saopštava da prima i preplatu za njega.

²⁰⁸ Iz našijeh i straniijeh novina, Crnogorac, br. 31, 21. VIII 1871.

²⁰⁹ Iz našijeh i straniijeh novina, Crnogorac; br. 41, 6. XI 1871; *Buna i revolucija*, Isto, br. 48, 25. XII 1871.

asocijacije radnika". Njegovi urednici i saradnici, oko „dvadesetak mladih ljudi” – po Šiškinu – „ne skrivaju svoju pripadnost članstvu Međunarodne asocijacije”. Kao takvi, „odričući” pravovaljanost svih *starih zakona i običaja* „koji služe” za osnovu „društvenog i državnog uređenja, oni „teže da zavedu u Srbiji” onaj „poredak stvari koji se pokazao isto toliko opasan koliko i neodrživ u Parizu”.²¹⁰

Francuski konzul Anželar (Engelhardt) je s naročitom pažnjom pratio „Radenikovo” pisanje u prilog Komune i komunara, iz razumljivih razloga, kao predstavnik zemlje u kojoj je njihova vlast prvi put bila u krvi inaugurisana i ugušena. Po njemu, još više nego po drugima, „Radenikovi” izdavači predstavljali su ljude Prve internacionale, iako ni on nije uspeo da utvrdi njihovo članstvo „kroz družine u pravom smislu reči”. U strukturi samog društva, s obzirom na odsustvo radnika proletera u zemlji kao što je bila Srbija, bez industrije, bez pravih kapitalista, on je našao potvrdu za *konstataciju* da su oni agenti a njihov list agentura Međunarodne asocijacije proletarijata, koja se smatrala vinovnikom minule revolucije u njegovoj zemlji. Stoga se nije zadovoljio samo slanjem izveštaja svom pretpostavljenom ministru o ovom opasnom listu, već je pokušao da intervencijom kod namesnika, u prvom redu Ristića, izdejstvuje njegovo što hitnije obustavljanje putem zabrane.²¹¹ Međutim, iako se Ristić složio sa njegovim rasuđivanjem o poreklu, pripadnosti i karakteru „Radenika”, i izrazio spremnost za odgovarajuće preventivne i represivne mere, Anželar nije uspeo da navede namesništvo na odluku o prevremenoj nasilnoj obustavi, za sam režim u Srbiji još uvek bezopasnog lista socijalista.

Italijanski konzul se u svojim izveštajima takođe osvrtao na socijalistička rovarjenja preko lista „Radenik”. I po njemu, ovaj je predstavljao agenturu Internacionale.²¹² Za austrougarskog konzula Kalaja izdavači „Radenika” bili su pristalice i agenti dinastije Karađorđevića u borbi protiv obrenovićevskog namesničkog režima gotovo isto toliko koliko i sledbenici Internacionale u kritici postojećeg poretka.²¹³

Za sudbinu „Rad(e)nika” od prvenstvenog značaja bila su *merodavna* mišljenja vladajućih, na čelu sa namesnicima Ristićem i Blaznavcem. Prema agentima i doušnicima, naročito onih Ristićevih, čije su dostave sačuvane, ljudi oko „Rad(e)nika” bili su karađorđevci i komunci.²¹⁴ Međutim, njihove veze sa Karađorđevićima u emigraciji nisu mogle biti utvrđene i ostale su predmet nagađanja. A zbog širenja socijalističkih ideja, nisu se smatrali toliko opasnim, u zemlji sa više od 90% seljaka, pretežno sitnosopstveničkih, da bi im trebalo sprečiti pokretanje i izdavanje jednog *radničkog lista*. Naprotiv, zarad sejanja razdora, produbljivanja razlika, raspirivanja polemičkih strasti među pripadnicima opozicione Omladine, a samim tim i javnog razobličavanja opozicionih liberala, mogli su, prema zamislima najuticajnijih članova namesništva i vlade, biti čak pošteđeni od uobičajenih, sa preteranom revnošću upotrebljivanih preventiva i represija, bar u početku dok se ne vidi šta će iz svega toga izaći.

Zbog takvih rasuđivanja, intervencija francuskog konzula kod Ristića da se

²¹⁰ AVPR, 1871, № 258, l. 94. E. N. Kuševa, *Из руско-сербских революционных связей 1870-их годов*, Ученые записки Института славяноведения АН СССР, 1949, I; Vitomir Vuletić, *Svetozar Marković i Prva internacionala*, Prilozi za istoriju socijalizma, sv. 2, Beograd, 1965, 171.

²¹¹ Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Paris, Turquie, Correspondence politique des Consuls, Belgrade, 1870–1872, Vol. 19, № 194 (prepiši izveštaja od 24. juna i 18. jula 1871. u Arhivu SANU, hartije Grgura Jakšića); Čedomir Popov, *Jedna strana diplomatska intervencija protiv Markovićevog „Radenika”*, Zbornik za društvene nauke Matice srpske, br. 39, Novi Sad, 1964, 101–107.

²¹² *Andrija Lainović, Neki diplomatski podaci o revolucionarnim idejama u Beogradu 1871–1872*, Pregled, sv. 3, Sarajevo 1971, 238–240.

²¹³ *Dnevnik Benjamina Kalaja*, Obrada i komentar Andrija Radenić, Beograd, 1976, 464, 525, 809.

²¹⁴ Arhiv Istorijskog instituta, Ristićeve hartije.

zabrani izlaženje „Radenika” bila je uzaludna. Uzaludni su bili i gromoglasni zahtevi režimskih poslanika u Narodnoj skupštini da se preduzmu efikasnije zakonske mere, a ako one nisu dovoljne, da se pooštire odnosne odredbe Zakona o štampi radi njegove obustave. Ili bar da se ustanovi obavezna kaucija od 1.000 dukata, čime bi automatski bilo sprečeno izlaženje u novcu oskudnog lista socijalista. Za ovaj list ti poslanici kažu da „brani komunu, a grdi što narodi blagosiljaju”, da napada cara i carsku vladu Rusije, da nasrće na srpsku „vladu, izopačava skupštinski rad” i sl. Po njihovoj interpretaciji, trebalo je da se on „odmah uguši kako bi” oni „mogli otići mirni i spokojni svojim kućama, i kako bi znali da nam je siguran naš vladalac i otečestvo”...²¹⁵

Odmereniji liberalni poslanici, kakav je bio profesor istorije Panta Srećković (da ne govorimo ovde o *pravim* liberalima, kakav je bio Ljubomir Kaljević), pa i sam predsednik vlade i ministar unutrašnjih dela Radivoje Milojković, intervenisali su u prilog poštovanja zakonitosti, kojom su bila zajamčena prava daljeg „Radenikovog” izlaženja. Prema njemu, „’Radenik’ istina piše u duhu koji nije naš, i zastupa ono čega kod nas nema, brine se šta će sa radnicima, a mi se u zemlji pitamo šta ćemo bez radenika kod tolike skupe nadnice”. Ali baš zato on ne predstavlja takvu opasnost da bi protiv njega bilo svrsishodno preduzimati vanredne mere. U tom kontekstu ministar napominje da nije bila uvažena ni prethodna intervencija „zastupnika jedne velike sile” (misli se, kao što već znamo, na francuskog konzula).

Dalja rezonovanja ovog ministra, čuvenog po beskrupuloznim postupcima u trenucima kada su bili neophodni za postojeći režim, toliko su tipična za tadašnja, i ne samo tadašnja, režimska shvatanja da ih vredi podrobnije navesti. Pošto još preovlađuju razlozi taktike iščekivanja, a i opozicija uvaženih liberalskih prvaka još nije skršena, obračunavanje sa „Radenikom” vrši se verbalnim omalovažavanjem protivnika. U ovom slučaju uveravanjima „da ni pravac, ni teorije, ni potrebe koje” „Radenik” predstavlja „nemaju zemljišta u našoj zemlji”. Prema tome, čitav „je ‘Radenikov’ rad bezopasan” zato „što u njegovo kolo mogu dolaziti samo... ljudi suviše razdraženi stranskim teorijama i potrebama, ili ljudi koji i ne znaju zakone društvenog obstanaka i razvitka, pa misle da se nešto može samim uobraženjem i voljom napraviti ovakvim i onakim”. Ili se isto čini u stilu familijarnih dnevnih psihologirajućih doskočica: „Ima ljudi kojima je ceo svet kriv što im nešto ne ide dobro, misleći da... ceo svet” ide krivo, „a ono svet ide svojim putem i svojim načinom, i njima što je rđavo rđavo im je do njih samih, jer su prvi korak počeli sa levom nogom, dokle sav drugi svet odpočeo je sa desnom, i onda je prirodno da se takovi ljudi spotiču čas levo čas desno o svakoga bez razlike koji je pošao kao što sav svet ide.” Za svaki slučaj, ministar je u zaključku dodao da se neće ostati na argumentaciji ovakve vrste ukoliko se pokaže potreba za efikasnijim merama.²¹⁶ A u to se moglo verovati bez ikakvih rezervi.

Cenzura je postepeno pojačavala pritisak na „Rad(e)nika”.²¹⁷ Njegovi izdavači već su obelodanili da im je pravila smetnje kod članaka o železnicama. Liberalni poslanik Kaljević, koji je bio urednik obustavljene „Srbije” i sada se u Skupštini isticao zahtevima za ukidanje restrikcioni odredaba Zakona o štampi, uputio je sredinom oktobra 1871. interpelaciju na adresu predsednika vlade i ministra unutrašnjih dela Milojkovića u vezi sa

²¹⁵ Mesec dana ranije, 16. IX 1871, uglavnom isti poslanici tražili su da se iz Skupštine udalji „Radenikov” izvestilac zbog pristrasnog obaveštavanja javnosti (Protokoli Narodne skupštine, u Kragujevcu, sednica od 16. IX i 16. X 1871, Beograd, 1871, 509).

²¹⁶ Nav. delo, 511–512.

²¹⁷ J. Skerlić, Sv. Marković, 67–68.

navodnim brisanjem jednog odlomka iz „Radenikovog” članka o železnici.²¹⁸ Iako ova tvrdnja nije mogla biti dokazana pa je interpelacija odbijena kao neumesna, stoji da je policija sa cenzorskim ovlašćenjima sprečavala objavljivanje izvesnih, po njenim merilima, suviše izazovnih tekstova. Septembra 1871. „Pančevac” je objavio, videli smo već, dva Markovićeve članka o radu Narodne skupštine, koje je štamparija pod pritiskom policijskih vlasti odbila da štampa u „Radeniku”.²¹⁹ Sa sigurnošću se, dalje, može tvrditi da su posle pomenute intervencije francuskog konzula državne vlasti sprečavale štampanje većeg broja članaka u odbrani Komune i komunara. Za 50. broj „Radenika”, od 30. septembra 1871, zna se da je bio zaplenjen i ceo tiraž od hiljadu primeraka uništen. Sačuvan je samo jedan primerak, uz akt policijske optužbe. Inkriminisani članak u zabranjenom broju (posle štampan u 1. broju „Javnosti” 1874) odnosio se na *advokatsko pitanje*, o kome je u Skupštini vođena rasprava u vezi sa vladinim predlogom, koji je ovde kritikovan. Cenzura je u tom članku *otkrila* četiri kažnjiva dela, počinjena: širenjem „mrzosti i nepoverenja” prema vladi; klevetanjem državne vlasti; kritikovanjem sudske vlasti; i vređanjem vladalačkog doma²²⁰

Da mu se ne bi prebacilo da beži od odgovornosti za napise koji su mogli biti inkriminirani ili već bili inkriminirani, Svetozar Marković, čim je navršivši 25 godina ispunio uslove za položaj odgovornog urednika, zatražio je od nadležne varoške uprave da mu se odobri zvanično uređivanje „Radenika”, počev od 1. januara 1872. Međutim, iako mu je traženo odobrenje izdato na vreme, 3. decembra 1871, Marković nije mogao preuzeti dužnost odgovornog urednika zbog postupaka vlasti, koje su podigle optužbu protiv njega, sa konsekvencijama hapšenja, zbog u međuvremenu štampane brošure, u Pančevu, sa njegovim inkriminiranim člancima. Da bi izbegao opasnosti isleđenja, hapšenja i suđenja, on je ilegalno napustio Srbiju i otišao u emigraciju, u Novi Sad.

Odlaskom Markovića iz Beograda, njegova uloga u redakciji „Rad(e)nika” nije se bitno izmenila i fizionomija lista u suštini ostala je ista, mada po nekim crtama i indicijama, a još više interpretacijama predimenzioniranih zapažanja, izgleda da je „Rad(e)nik” od tada postao umereniji, izbegavajući rasprave o osetljivijim unutrašnjopolitičkim temama. U stvari, on se ni ranije nije isticao konkretnim kritikama državne uprave, zbog postojeće policijske cenzure i opasnosti od zabrane daljeg izlaženja. Njegovi kritički članci na račun vladajućeg poretka i vlasti bili su načelnog karaktera, zvučali su apstraktno, zato su i mogli biti štampani. Konkretna su mahom bila samo njegova žigosanja postupaka nižih, lokalnih izvršnih i sudskih vlasti. Njih je vlast neutralisala zvaničnim ispravkama koje je, po sili zakona, morao štampati u sledećem, ili jednom od sledećih brojeva. Osim toga, sa dosta efekta mogla ih je potrti, a to je i činila, demantovanjima samih uvređenih u režimskim listovima, u prvom redu u „Jedinstvu” (koje je odista krcato opovrgavanjima istinitosti pojedinih „Radenikovih” navoda).

Dalji pritisak vlasti ogleda se u povećanoj podozrivosti štampara, koji je po Zakonu o štampi delio eventualnu krivicu sa odgovornim urednikom. On je, odnosno njegov opunomoćenik, na primer, po sopstvenom nahođenju brisao i menjao pojedine izraze, da bi ih ublažio, u odlomcima Markovićevih članaka

²¹⁸Navedeni protokoli, 508.

²¹⁹Sa Skupštine, Pančevac, br. 77, 23. IX 1871; *Sabrani spisi Svetozara Markovića*, II, 321.

²²⁰IAB, UGB, 1871, 1371; Mihailo Bjelica, *Politička štampa u Srbiji 1834–1872*, Beograd, 1955, 172. – Pošto je autor inkriminisanog članka u zabranjenom broju „Radenika” potpisan inicijalima J. M., u navedenoj knjizi o političkoj štampi u Srbiji, pogrešno stoji da je pisac „verovatno Jevrem Marković”. Međutim, prilikom ponovnog štampanja ovog napisa u 1. broju „Javnosti” 1874. bilo je obelodanjeno da ga je napisao Jovan Milinković.

koji su posle sačinjavali deo studije *Srbija na Istoku*.²²¹ Ovakvo sve učestalije mešanje nepozvanog faktora, štamparije, pored direktnih izazova policijske cenzure, učinilo je svoje. Malodušnost je ovladala kod pojedinih članova redakcije. I broj pretplatnika se vremenom smanjivao. Kada se već naslućivao kraj, povukao se iz redakcije odgovorni urednik Ljočić, a njegovu funkciju preuzeo je 5. aprila 1872. Stevan Milićević.

Učinjeno je sve da bi se istrajalo. Davane su izjave da će se uprkos svim nedaćama, prouzrokovanim pritiscima vlasti i oskudicom u novcu, nastaviti sa „Radnikom”. Ipak, prepreke daljem njegovom izlaženju postale su takve da više nisu mogle biti prebrođene. Uz pomoć štampara, policija je sve više zadržavala i ometala štampanje pojedinih članaka, naročito Markovićevih (primera radi, onih u polemici sa Vladanom Đorđevićem),²²² odgovorni urednik Milićević zadržavan je u pritvoru²²³ da bi se naveo na odstupanje, predočavane su posledice trajne zabrane. Izdavačima i redakciji nije preostalo drugo no da obustave list bez prethodne najave i naknadno saopšte da će „Radnik” „za neko vreme prestati” da izlazi.²²⁴ Naravno, ova privremenost trajaće do pokretanja sledećeg socijalističkog lista, pod drugim imenom.

Merodavni vlastodršci su, očigledno, došli do zaključka da njihova taktička zamisao u vezi sa „Rad(e)nikom” nije urodila željenim plodom. „Rad(e)nik” se nije pokazao kao fantasta koji ne shvata sredinu i koga ne razume društvo u kome deluje. Njegov uticaj, bez obzira na broj čitalaca (koji su iz građanskih slojeva u početku nadolazili privučeni radoznalošću, a posle se proredili pošto su se uverili da im po smeru ne odgovara), u redovima mnoštva naroda je rastao. Prepričavanjem njegovih napisa, prenošenjem njegovih ideja stvarao se nimbus o njegovim stremljenjima. On se nije otudio doktrinarnim, u postojećim uslovima neostvarljivim propovedima. Naprotiv, počeo je da se ističe razradom novih, od masa priželjkivanih, decentralističkih, *samoupravljačkih* metoda upravljanja državom i društvom.

U već stranačkoj igri politike (iako još bez formalno osnovanih stranaka), on se pokazao veštijim nego što su oni pretpostavljali. Nije produbljavao razlike u gledištima sa liberalima u opoziciji, nije im prekomernim razobličavanjima umanjivao udarnu snagu u odnosu na režim. Razlikovao je oportuniste od doslednih opozicionara toliko da je usremljujući se na prve, čak jačao pozicije potonjih, bar u borbi protiv zajedničkog protivnika na vlasti. I opozicioni liberali bili su umešniji nego što se pretpostavljalo. Oni nisu išli naruku vladajućim faktorima svojim antisocijalističkim ispadima, već su ispoljavajući razumevanje za poduhvate socijalista u postojećim uslovima, doprinosili, i nehotice, njihovom afirmisanju. – Igra se, dakle, po logici ovakvih rezonovanja vlastodržaca morala prekinuti, i prekinuta je eliminisanjem „Radnika”. Ona će se nastaviti voljom „Radnikovih” tvoraca, koji iz ove igre nisu izašli diskreditovani, kao što se očekivalo na drugoj strani, već čak sa uvećanim političkim prestižom.

Mnogo godina posle izlaženja „Rad(e)nika”, kada su istoričari došli na red da sa istorijske distance daju svoje *nepristrasne*, naučno fundirane ocene, kontradiktorna mišljenja o njemu, naravno, opet nisu mogla biti prevaziđena. Od dva još uvek najpoznatija i najpriznatija Markovićeva biografa iz građanskog razdoblja naše istorije, Jovana Skerlića i Slobodana Jovanovića,

²²¹ *Sabrani spisi Svetozara Markovića*, III, 126. Funkciju štamparskog cenzora vršio je faktor štamparije Steva Raičević.

²²² *Izjava Svetozara Markovića*, Zastava, br. 56, 12. V 1871.

²²³ IAV, UGB, 1872, 1436; M. Bjelica, nav. delo 174.

²²⁴ Vidovdan, br. 106, 23. V 1871. Neki istoričari, bez dokumentacije, kasnije su napisali da je prestao izlaziti zbog policijske zabrane. (Po Skerliću: „prostom policijskom naredbom“, nav. delo, 68.) U stvari, kao što proizilazi iz onovremenih napisa (npr. u Mladom Srbadiji, br. 24, 17. VI 1872), njegovi izdavači prisiljeni su navedenim merama i teškoćama da ga obustave.

prvi je isticao kako se taj list borio na političkoj areni i kako je zbog svoje borbenosti bio nasilno ugušen, drugi, naprotiv, trudio se da pokaže kako je pretežno uzmicao i kako se pri neizbalansiranom laviranju maltene sam ugušio.

Po Skerliću „Rad(e)nik” je bio prevashodno politički list, preokupljen tekućim dnevnim pitanjima politike i radom na ostvarenju pragmatiski postavljenih ciljeva. Mada i on konstatuje da u njemu ima „više no u docnijim” Markovićevim „listovima... članaka opštijega sadržaja”, prema njegovom nalazu „ipak ne toliko” da bi imao „teoričarski i doktrinarni karakter, kao što to obično biva” sa listovima „u mladim socijalističkim pokretima”. Da bi potvrdio rečeno kazivanjima samog „Rad(e)nika”, on navodi njegove članke o pojedinim „praktičnim i lokalnim pitanjima”. Tim člancima obeleženi „karakter u isti mah je umirivao policiju, i davao većega i bližeg interesa srpskim čitaocima, još neupućenima u socijalna pretresanja”, i po Skerliću.

Prema Skerlićevim zapažanjima, ubrzo postaju od sudbonosnog značaja napadi reakcionarnih listova i istovremena gonjenja od strane organa vlasti. Ali, opet zbog „Rad(e)nikovih” praktičnopolitičkih i socijalnih kritika, njegova nastojanja da pridobije privrženike za stvaranje „jedne krajnje demokratske stranke” naišla su na besomučne optužbe protivnika da priprema teren za socijalnu revoluciju, komunu, pa čak i za „obaranje dinastije Obrenovića i povratak Karađorđevića”.

Pritisak cenzure Skerlić tako pomno prati i opisuje da izlazak „Rad(e)nika” već počev od 1872, tj. od vremena kada je Marković morao da emigrira, izgleda sputan snagom *terora*. List se na kraju i obustavlja jednostavnim nasilnim aktom, prostom policijskom naredbom o zabrani njegovog daljeg izlaženja – po Skerliću.²²⁵

Ovakvim pritiskom *terorističkih* razmera objašnjava se kod Skerlića i moguća zamerka da se u „Rad(e)nikovim” stupcima ne zapaža linija vodilja. Pošto Skerlić omaškom tvrdi da „Radenik” u nemogućnosti da otkrije svoj socijalistički identitet zbog oštre cenzure, izlazak nije ni „započeo kakvim programom i manifestom, sa određenom političkom bojom i sa teorijskim člancima”. Mi već znamo da ova tvrdnja ne stoji, jer je „Radenik” pre prvog redovnog broja najavio svoj izlazak programskom deklaracijom u uobičajenom oglednom broju. (Izgleda da Skerlić nije znao za ogledni broj „Radenika”, pošto je nedostajao u kompletu primeraka koji se tada nalazio u Narodnoj biblioteci.²²⁶ Takve omaške nisu retke u prebrzom Skerlićevom radu, koji kao da je predosećao kratkotrajnost svog životnog puta pa je hitao da srazmerno svom izvanrednom talentu ostavi za sobom što više dela, odista od izvanredne vrednosti.)

²²⁵J. Skerlić, nav. delo, 66–69.

²²⁶Radoslav Perović, *Povodom jednog izdanja prvog srpskog socijalističkog programa*, Beograd, 1955, 11. – Iako izgleda neverovatno da Skerlić nije znao za ovaj program, ne može se prihvatiti mišljenje da ga je svesno ignorisao, negirajući čak s predumišljajem njegovo postojanje, iz idejnih, ideoloških pobuda, da bi se lakše mogao obračunati s njegovim autorom, Markovićem (Jovan Skerlić, *Svetozar Marković*, Beograd, 1922, 66; Dragić Kačarević, *Programi „Radenika”, „Vragolana”, „Jednakosti” i „Javnosti”, najranijih socijalističkih listova, Počeci socijalističke štampe na Balkanu*, Beograd, 1974, 117). Uprkos logičnom rezonovanju da je za ovu programsku deklaraciju morao znati, pošto se sam Svetozar više puta pozivao na nju, a i Svetozarevi savremenici su je pominjali u svojim osvrtima, nije lišena logike ni tvrdnja da je Skerliću ona odista ostala nepoznata. S obzirom na to da u primerku koji je tada čuvan u Narodnoj biblioteci, a kojom se koristio u raspravi, nije nalazio ugledni broj „Radenika” u kojem je taj program štampan; Skerliću, pri njegovom metodi rada, nije bilo teško zaključiti da programskog saopštenja u „Radeniku” uopšte i nema. Za Skerlića se zna da je radio brzo, nije imao vremena za dugotrajne istraživačke radove, mnoge su mu činjenice ostale nepoznate, a mnoge je i gubio iz vida prilikom prilično neakribičnog rekonstruisanja činjeničnog stanja. Ovim drugim, njemu svojstvenim, od ranije dobro poznatim, nedostacima nema potrebe dodavati nove, koji ne odgovaraju njegovom stilu rada. Skerlić, koji je otkrio i obelodanio toliko veoma cenjenih nepoznatih detalja iz Markovićevih doprinosa socijalističkom pokretu, sigurno nije zlonamerno prikrivao činjenice koje su već u njegovo vreme bile ili mogle biti mnogima dobro poznate!

U zaključku Skerličevih ocena o „Rad(e)niku” moglo bi se primetiti da se zasnivaju na tačnim, iako prenaglašenim zapažanjima o „Rad(e)nikovim” praktičnopolitičkim stremljenjima, s jedne, i cenzurskim poduhvatima organa vlasti radi njegovog sputavanja i ugušivanja, s druge strane. Na omaškama i zabludama (potenciranim sopstvenim prakticističkim shvatanjima o izlišnoj doktrinarnoj doslednosti u politici) počivaju, međutim, njegovi navodi o zastupljenosti i značenju programskih, principijelnih, teorijski bilo ispravnih bilo pogrešnih članaka. Jer baš analizom tih članaka određuje se „Rad(e)nikov” specifični socijalistički karakter, uslovljen razvojem tadašnje teorijske socijalističke misli u evropskom proseku, i stanjem društveno-ekonomskih i političkih komponenata razvoja u srpskoj sredini.

Slobodan Jovanović je polazio sa drugih, liberalno demokratskih (Skerlić sa radikalno demokratskih) pozicija pri razmatranju i ocenjivanju „Rad(e)nikovih” stanovišta i, sledstveno tome, došao i do drugih zaključaka. Za Jovanovića je „Rad(e)nik” pretežno ekonomski list socijalističkog smera, koji izlazi u narodskom ruhu iz političkih, da ne kažemo demagoških razloga. On se preterano bavio narodnim poslovima i brigama da bi pridobio mase za svoje socijalističke i komunističke ideje. U njemu nedostaju, u drugim listovima veoma negovani, politički uvodnici i pregledi, jer se zadržavao premnogo na pitanjima svakodnevnog života naroda.

Po Jovanovićevim rečima, „Rad(e)nik” je davao čak „utisak čisto ekonomskog lista, iz koga je politika strogo isključena. Da se u njemu od vremena na vreme nisu javljale pohvale pariske komune i ruskih revolucionara, on ne bi zadavao nikakve brige namesničkoj policiji”.²²⁷

Jovanović kao da mu zamera što nije pisao protiv vlade, dok se okomio na Omladinu (u kojoj se tada naročito isticao Vladimir Jovanović, njegov otac) sa ciljem da joj „nametne svoj socijalistički program”. Sa zlurom nadmoćnošću intelektualnog ocenjivača on ističe njegove naivne, dogmatskim vidokrugom ograničene poglede u raspravama oko predloga zakona o zaštiti prezaduženog minimalnog seljačkog poseda, o seoskim dućanima, železnicama, ili istim shvatanjima predimenzionirane pretpostavke o zadrugama u pokretu za preobražaj društva, o birokratiji u razvoju države, i sl.

Za razliku od Skerlića, koji se zadržavao na cenzurskim merama vlasti da bi predočio koliko je bio intenzivan pritisak vladajućih, Jovanović, je probirao argumente za tvrđenje da je vlast bila neobično tolerantna, bar izvesno, ne sasvim kratko vreme, prema „Rad(e)niku”. Ona ga je „trpila... skoro godinu dana”. Navodi čak naknadna priznanja samih nekih socijalista da ga nije „jako stezala”. Pri tome ide tako daleko da se koristi člancima iz poučnih rubrika za narod da bi pokazao kako je „Rad(e)nik”, preokupiran pisanjem „o manama župskoga vina i o lekovitoj moći glicerina”, bio „manje nezgodan” za namesništvo od bilo kakvog političkog lista. Osim toga, „Rad(e)nikovi” ispadi protiv Omladine, po Jovanoviću, čak su pogodovali namesništvu.

Ne po vremenskom redosledu i sadržinskom intenzitetu, već po tendencioznoj svrsishodnosti probrani napisi dovode i do krivog Jovanovićevog zaključka kojim se *utvrđuje* da tek „kada je ‘Radenik’ uzeo hvaliti parisku komunu i kritikovati birokratski sistem, Namesništvo se uznemirilo, – i posle nekog vremena ‘Radenik’ je ugušen”. (U u tom kontekstu: „Sam Svetozar Marković morao je bežati preko granice da ne bi bio zatvoren.”)²²⁸ U stvari, „Radenik” je već u ovom uglednom broju – kao što smo se uverili – stavio do znanja da će veličati Komunu i kritikovati

²²⁷ Slobodan Jovanović, *Svetozar Marković, Političke i pravne rasprave*, I, Beograd, 1932, 223.

²²⁸ Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, I, Beograd, 1934, 256.

birokratski sistem upravljanja državom i društvom.

Na radove kasnijih istraživača koji su u naše vreme pisali o „Rad(e)niku” ne mogu se stavljati podrobnije argumentisane primedbe, jer su se oni, na žalost, uglavnom zadovoljili uopštenim konstatacijama o njegovim doprinosima u socijalističkom pokretu, što te radove čini samo informativnim u unapred određenom smeru, a ponajčešće i apologetskim. Prenebregava se da se analitičkim osvrtima i pri otkrivanju njegovih nedostataka i slabosti, objašnjenih uzrocima i razlozima koji su ih uslovili, ne umanjuje, već valorizuje njegova prava vrednost, koja je u ovom slučaju izvanredno velika.²²⁹

²²⁹U novijoj literaturi počelo je da se češće traži i odgovor na pitanje: Ko je finansirao list „Radenik“, odnosno „Radnik“. Ovom pitanju raniji istoriografski istraživači Markovićevog života i rada, Slobodan Jovanović i Jovan Skerlić, nisu posvetili posebnu pažnju. Uglavnom, ni Markovićeve savremenici nisu oko tog pitanja pravili naročite probleme. Polazilo se od uverljive pretpostavke, ili čak saznanja, da se takav list mogao izdržati i održati redovnim putem, u vreme u kome je izlazio, pomoću dugova, pozajmica, pretplata i priloga. Dok su za listove za koje se znalo ili bar pretpostavljalo na osnovu sigurnih indicija da su subvencionisani iz neke kase koja kompromituje izdavača (na primer, „Vidovdan“ – subvencionisan od mađarske vlade, „Jedinstvo” – od srpske) redovno pravljene neugodne aluzije na račun njihovog pisanja u službi *gospodara*, dotle u vezi sa „Rad(e)nikom“ takve primedbe obično nisu činjene. Zato se relativno retko nailazi, i to samo u nepouzdanim dostavljачkim izveštajima ili klevetničkim sročnim izveštajima, na „saopštenja“ o „Rad(e)nikovim“ sumnjivim pokroviteljima prema kriterijumima tada vladajućih, iz krugova Internacionale ili suparničke dinastije Karađorđevića. Pošto je vremenom potonja mogućnost odbačena kao plod neverovatnih, zlonamernih nagađanja, ostala je prva, vezana za Internacionalu, ili neku drugu radničku organizaciju u zemlji, „najverovatnije“ Prvu potrošačku družinu u Beogradu (Mihailo Bjelica, *Politička štampa u Srbiji 1834–1872*, Beograd 1975, 176–179, Finansiranje „Radenika“, Počeci socijalističke štampe 171–175; Đorđe Ignjatović, *Srpska javnost i Markovićev „Radenik“*, Tokovi revolucije, Zbornik istorijskih radova Instituta za radnički pokret, sv. X–XI, Beograd, 1975). Stoga je potrebno i ovde napomenuti da se ne raspolaže sa dovoljno argumenata (naročito u vezi sa Internacionalom) da bi takve pretpostavke ili postavke mogle biti prihvaćene u istoriografiji. I dalje je najubedljivija argumentacija onih koji polaze od toga da se u vreme pokretanja i izlaženja „Radenika“, odnosno „Radnika“, osćala tolika potreba za jednim opozicionim listom novog smjera da su predstavnici već zahuktalog socijalističkog pokreta pod predvodništvom Svetozara Markovića, uz podršku mnoštva drugih opozicionara, demokrata i radikala, mogli nabaviti nužna novčana sredstva putem koji se tada smatrao redovnim. Ne treba smetnuti s uma da postoje pouzdana kazivanja o tome kako su pojedinci, uključujući samog Svetozara, pravili i otplaćivali dugove, skupljali i davali priloge, uspevali da mobilišu i zadrže relativno veliki broj pretplatnika, uprkos prirodnom osipanju. Problem novca kod „Radenika“, odnosno „Radnika“, nije bio primaran. Uostalom, taj problem nije spadao u primarne, iako je uvek postojao, ni kod jednog socijalističkog lista posle „Rad(e)nika“. Kada političke prilike dozvoljavaju, dok su vlasti prisiljene na izvesnu tolerantnost, socijalisti uvek imaju svoj list, ili čak listove. U tim okolnostima izlaženje socijalističkih glasila zavisilo je prevashodno od pokretačke moći socjalista, a ne od količine novca koju je valjalo prikupiti. U atmosferi u kojoj se već živelo u Srbiji, novaca za takve poduhvate uvek je bilo!

„VRAGOLAN“
(1871–1872)

Prvi socijalistički orijentisani „list za šalu i satiru“, pod imenom „Vragolan“, „kome bist na znamenju imja Hadži-voštac“, počeo je izlaziti 4. jula 1871. Znači, samo oko mesec dana posle „Radenika“. Izlazio je jedanput sedmično, sa dvomesečnim prekidom, sve do septembra 1872. Mada je imao da se bori sa sličnim teškoćama kao i „Radenik“, usled nedostatka novčanih sredstava i zbog nadzora, skopčanog sa progonima, policijske cenzure, uspeo je da ga nadživi za nekoliko meseci.

„Vragolanov“ izlazak ne možemo, na žalost, da pratimo neposredno. Njegovi su primerci vremenom uništeni. Posle drugog svetskog rata ne mogu se naći ni u jednoj javnoj biblioteci. Prema istoriografskoj evidenciji, nisu se sačuvali ni u privatnim, kućnim bibliotekama. Začudo, ni u do sada pretraženim policijskim i sudskim arhivama, gde se nalaze izvesna akta o nečemu, u vezi sa tužbama i presudama protiv njegovog urednika, nije nađen nijedan od tamo naznačenih priloženih brojeva! (Osim zaplenjenog 4. broja u rukopisu!) Fragmentarna saznanja o njemu mogu se sada, ili bar zasada, saopštiti samo na osnovu sačuvanog primerka plakata kojim se najavljuje njegov izlazak, te nekoliko arhivskih dokumenata, istoriografskih opisa i komentara drugih povremenih listova.”¹

Prema sačuvanom plakatu i oglasu izdavača, urednika Mijajla J. Niketića, od 17. juna 1871, izlazak prvog broja bio je najavljen za 4. jul. U zaglavlju sa imenom „Vragolan“, „kome bist na znamenju imja Hadži-voštac“, mogla se, uz malo mašte nazreti silueta ovog nestaška u „crnim krmeljima“ pozadine „s bičem u ruci a perom ostrim da krv poteče“! Po opredeljenju urednika, odnosno uredništva, pokrenut je sa zadatkom da „odreda šiba i bode sve podlace, ulizice, protuve, čankolize i tima pogodne gadove, kojih čislo na ovoj zemlji iznosi, tma Božija!...” Imajući u vidu tadašnje prilike, koje su se svakog trenutka mogle izroditi u neprilike, njegov izdavač je odmah dao do znanja (sigurno i zato da bi se izbegla opasnost od utvrđivanja socijalističkog identiteta jasnijom, programskom deklaracijom) da se neće osvrutati na suvišna pitanja o pobudama, razlozima, namerama, ciljevima svojih šala i satira. Na svakojaka *zapitkivanja* „odgovoriti svakome bilo bi i budalasto“, a naročito kada bi ti odgovori mogli dobro doći „policiji, vojsci i žandarmima“. Ali se ne taji da u delokrugu odabrane tematike obzira neće imati ni prema kome i ni prema čemu. Odbiće da se povinuje željama ili zahtevima bilo kakvih autoriteta tadašnjice. „Država, crkva, vlasnici i siledžije“ strpaće se u jednu srednjovekovnu kategoriju „sa kojima će se 'Vragolan' da titra onako kako ko od njih i zasluži“. Ignorisaće neprikosnovenost velikih institucija i krupnih ličnosti, sa gotovo programskom devizom: „Sve što je za ismevanje neka se ismeje, sve što je god ponosito i glupo neka se u samoj stvari tako i prestavi.”

To je, u stvari, deviza jednog „ozbiljnog programa“, koji će ovaj list realizovati u šaljivom i satiričnom vidu „pa ma se protivu njega podigli i ljudi i zemlja i nebo i anđeli i krokodili:” – kao što se već ovde *vragolanski* ističe. Trudiće se da dokaže koliko je lažna izreka konformista i dembela (onog i onakvih vremena) „da je svet stvoren da jede i spava, da radi (ali naopako) i tera politiku (no samo vladinu), a da vladare ostavi u 'pokoju', tj. na miru”. Žigosaće svakoga koji „jede tuđ leb, i... dembeliše na tuđ račun”. Tražiće

¹ Od živih predratnih istraživača, samo je Svetislav Šumarević, istoriograf našeg novinarstva, sačuvao nekoliko izvoda iz „Vragolana“, koji je u kompletnom povezu izgorio zajedno sa ostalim knjigama, časopisima, novinama i aktima Narodne biblioteke u toku bombardovanja Beograda 1941.

„da se radi, ali pošteno”, da se „vodi” politika, ali „samo *čisto* narodna”, a i sami vladaoci da „ne budu ni na miru ni u pokoju, no da se manu dosadnih svojih poslova”.

U sažetijoj formulaciji neke vrste programskih obećanja i pretnji kaže se: „On neće propustiti ništa da ne ošine što treba ošinuti, niti će ostaviti ne ismejano što treba ismejati. Sve mane društvene, sve zle navike, sva siledžijstva i samovoljstva, jednom reči sve što je naduto i nepošteno, sve će to ‘Vragolan’ ili ismejati ili svojim bičem izudarati,” Biće tu šale na sve strane, „sa svima i svakim”, ali pretežno sa ozbiljnim, društvenim motivima. Stoga je i zaključak u poruci: „Neka se svaki dobro drži, neka pazi šta radi, jer teško njemu ako ga ‘Vragolan’ izvošti ili ismeje. Smejaće mu se ceo svet”, trpeće „dugo i dugo”.²

Već sama ova najava „Vragolana” naišla je na nesvakidašnji odjek u javnosti. Oni sa režimskom psihologijom negodovali su što je Zakon o štampi toliko slobodouman da omogućava izlaženje takvog lista. Većina čitalačkog sveta u zemlji je, međutim, jedva čekala njegovu pojavu, da bi se vragolastim pesmama i pričama narugala i nasmejala na račun neomiljenog namesničkog režima, na čelu sa kočopernim Blaznavcem i nadmenim Ristićem. U vladajućim krugovima liberala „Vragolana” će smatrati ne samo glasnikom socijalista već i eksponentom opozicije uopšte, u prvom redu one najopasnije, za koju se tvrdilo da se sastoji od pristalica svrgnute dinastije, Karađorđevića, privrženika Rusije i proruski nastrojenih garašaninovaca.³ Odisti, „Vragolan” će od prvog do poslednjeg broja biti ispunjen satiričnim pričicama i pričama, pesmicama i pesmama, istinski doživljenim kazivanjima, i emocijama preuveličanim iskustvima mnogobrojnih nezadovoljnika. Oni se prevashodno ustremljuju protiv nosilaca i udvorica *nenarodne* državne vlasti, pripadnika bogatijih slojeva društva i raznoraznih parazitskih i zlotvornih protivnika, a ne retko i žrtava. Zbog ovakvih antirežimskih napisa, već četvrti broj „Vragolana” neće moći ugledati sveta, jer će mu probni primerak *podastret* policijskoj cenzuri na uvid biti zabranjen, i njegov slog rasturen.⁴ Sledeći brojevi, sa većom obazrivošću *uređeni*, izlaziće nesmetano sve do 13. broja, u kojem će se opet naći suviše uvredljivi epiteti na račun apostrofirane ličnosti, pa će i zbog njih odgovorni urednik morati na sud. Slični napisi biće *otkriveni* još u brojevima 14. i 16, od 4. i 17. oktobra 1871. Zato će njegov izdavač u svojstvu odgovornog urednika jedno vreme provesti u pritvoru, a posle biti i osuđen kaznom zatvora.

Ipak je „Vragolan” uspevao da redovno izlazi do kraja iste godine i tek je onda privremeno obustavljen, do početka marta 1872. Kada se posle dvomesečnog neizlaženja ponovo pojavio, saopštio je čitaocima da je morao „otspavati šeset i dva dana, jer su se na njega bili digli gospoda, kmetovi, frajle i mufovi. Oni ga optužiše i predadoše sudu... I sudije pođoše za razdraženim vikačima koje je ‘Vragolan’ voštio bičem...”⁵

Na „Vragolanu” su radili i sarađivali socijalisti i drugi napredni, uglavnom levičarski nastrojeni pojedinci iz redova Omladine. Među njima posebno su

² Prilog „Pančevcu”, kod br. 51, 24. VI 1871.

³ U izveštaju jednog agenta u vezi s tim stoji: „17. o. m. izašao je program Niketića o ‘Vragolanu’ i rasturen je po varoši. Svet čitajući program Niketićev a poznavajući ga kao najpokvarenijeg mladog čoveka divi se našoj slobodnoj štampi, no u isto vreme nalazi i on odziva kod pojedini ljudi koji su u opoziciji kluba Garašaninovog protivu životni narodni interesa. Oni koji pohvaljuju vrline Niketićeve jesu: Mijajlo Barlovac, Đoka Pavlović, Čumić, Stevana Markovića sin i Trojanski, konzul ruski” (Izveštaj namesniku Jovanu Ristiću, od 24. VI 1871, Arhiv Istorijskog instituta, Zbirka Jovana Ristića, K III, br. 27).

⁴ IAB, UGB, XII, 22, 1872.

⁵ Prema ispisima i rukopisu Svetislava Šumarevića o „Đuri Jakšiću, Temeljku iz Jagodine“, koje mi je Šumarević svesrdno stavio na raspolaganje radi korišćenja za ovaj rad, na čemu mu i ovde zahvaljujem.

se isticali đaci, studenti, učitelji, profesori, književni poletarci, književnici, publicisti i drugi buntovnički raspoloženi intelektualni poslenici, koji su zaokupljeni socijalnim nedaćama velike većine naroda, uključujući i sopstvene, davali oduška svojim nezadovoljstvima pisanom rečju – žučnim protestima, optužbama, osudama uperenim protiv vinovnika svih zala, oličenih pre svega, prema njihovoj predodžbi, u tipičnim predstavnicima i zagovornicima jedne tiranske, podmitljive i nezajažljive vlasti.

Od ovih, tada prosocijalistički raspoloženih, slobodoumnih književnih i publicističkih poslenika najpoznatiji su Đura Jakšić, Milovan Đ. Glišić, Dobroslav Ružić, Živojin Simić, Svetislav Vulović. Prema nekim kazivanjima, Glišić i Simić se čak navode kao inicijatori „Vragolana”, bez pominjanja imena izdavača i odgovornog urednika M. J. Niketića.⁶

Ostaje da se razjasni i odnos Svetozara Markovića, kao i njegovih najbližih saradnika i sledbenika prema „Vragolanu”. Prema saopštenjima Jovana Skerlića i Dragiše Lapčevića, na njegovim stranicama je objavljivao svoje anonimne, dosad neotkrivene, šaljive i satirične, *humorističke* priloge i sam Marković (pored drugih njegovih prijatelja, među kojima se posebno pominje poznati bugarski emigrant Karavelov).⁷ Zna se da je jedan od Markovićevih najprisnijih drugova, Paja Mihailović, obavljao i poslove administratora „Vragolana”.⁸ Pominje se da je Niketić, *dopavši* zatvora, predao privremeno uredništvo „Vragolana” izdavaču „Radenika” Đuri Ljočiću.⁹ Ali je činjenica da je „Vragolan” pod Niketićevim uredništvom doživeo da se „Radenik” ogradi od njega, da se javnost upozna sa nesuglasticama s njim zbog njegovih preterivanja u kritici svega i svačega.

„Radenikova” se kritika odnosi na „Vragolanovo” pisanje protiv čuvenog vojvođanskog pesnika i borca za narodna prava, Jovana Jovanovića Zmaja. Ali, po naslovu i obimu te kritike (kao i kasnijeg saopštenja kojim se saradnici u međuvremenu obustavljenog „Radnika” ograđuju i od Niketićevog drugog lista, „Ujedinjenja”, već na dan njegovog pokretanja, 4. oktobra 1872¹⁰) može se pretpostaviti da su u pitanju dublja, načelna razmimoilaženja. U tom saopštenju pod naslovom „*Nova socijalna načela*” (u navodnicima), na 2 stupca, počinje se sa *konstatacijom* da „Vralogan” u poslednje vreme iznosi jedno novo – novo ali samo po imenu 'socijalno načelo', a to je grdnja”. Međutim, da ovo distanciranje nije izazvano samo *nepristojnim* ispadima „Vragolana” (što bi zvučalo i suviše izveštačeno kad se zna da i „Radenik” nije odolevao iskušenjima *novoga* žanra političkog novinarstva u polemici sa glasilima protivnika, sa ciljem da se protivnik što više nagrđi, naruži i sl.) već i razmimoilaženjima u pogledu principijelnih stavova, vidi se po daljim navodima. Njima se ukazuje na potrebu za elastičnijim, distingviranijim prilazom problemima i ljudima, kojima se određuju smernice glasila socijalističkog pokreta. Jer, po izdavačima „Radenika”, koji su prema Markovićevim opredeljenjima i uputstvima, bez obzira na suprotna mišljenja razgolićenih protivnika, sledili politiku razboritosti, u granicama mogućeg i dozvoljenog, u praksi i principu, trebalo je praviti razliku između različitih oponentata, a ne strpati sve i svakoga u istu

⁶ Janko Veselinović, *Milovan Glišić*, Славянския известия, 1906, № 7; Golub Dobrašinić, *Predgovor* Sabranim delima Milovana Glišića, Beograd, 1963, I, 20.

⁷ Jovan Skerlić, *Milovan Glišić*, Srpski književni glasnik, 1905, br. 96, 114; Dragiša Lapčević, *Svetozar Marković kao humorista*, Novosti, Beograd, V, 1925, br. 1470, od 20. novembra; Dragić Kačarević, *Stogodišnjica 'Vragolana', prvog srpskog humorističkog lista socijalističkog pravca* (u rukopisu). Prema Lapčeviću, Marković je „Vragolanu” redovno davao dosta opširne humoreske koje su najmanje zauzimale podlistak u jednom broju, a često su i produžavane”. Ali Lapčević ne navodi nijedan od tih priloga, što kazuje da nije uspeo proverom neodređenih kazivanja savremenika da utvrdi stepen verodostojnosti ovog saopštenja.

⁸ Uspomene Paje Mihailovića, AII.

⁹ Jovan Skerlić, *Svetozar Marković*, Beograd, 1922, 61.

¹⁰ Pravda, br. 16, 7. X 1872; R. Perović, nav. delo, 142.

vreću.

Zato „Radenik“, osvrćući se na „Vragolanove“ *ispade* protiv Zmaja, upozorava: „Ima ljudi koji svojim prirodnim darom, svojim dubokim plemenitim osećanjem, i ne znajući za razne naučne teorije, uvek umeđu da oseću svaku pravdu, plemenitost i poštenje, kao i svaku krivdu, nizost i prljavštinu ljudsku – oni oseću često i najfinije pobude i pojave u radu ličnosti, celih partija, narodnih masa. Ti su ljudi vazda borci za istinu i pravdu s perom ili s mačem u ruci.” Primera radi, Garibaldi, koji „mada nije nikad učio 'socijalna načela'.. u odlučujućim trenucima opredeljavao se za istinsku stranku naroda, pa se tako razišao i sa Macinijem kada je ovaj došao u sukob sa predvodnicima radničkog pokreta Italije. Slično, u srpskoj sredini, Zmaj se isticao u bitkama za progres, te ga „Radenik” ubraja „u red prvih pesnika i prvih boraca za sve što je dobro, plemenito i istinito”... „Vragolanovo” interpretiranje „socijalnog načela”, po kome je Zmaj „pomešao sa liberalima od 1858. godine a sve njih zajedno ugurao u jednu tikvu sa 'nazadnjacima'... prema „Radenikovim” merilima „zove se prosto *grdnja*”. A s obzirom na tadašnje opozicione stavove liberala iz 1858. u odnosu prema umerenijim Ristićevim liberalima na vlasti, „Radenik” još dodaje: „može se ko neslagati” sa njima, „ali nema niko pravo da ih bez njihove volje gura u nazadnjake”.¹¹

Izdavač „Vragolana”, dvadesetpetogodišnji Mijajlo Niketić nedovoljno je poznata ličnost da bi se o njegovim pogledima i poduhvatima moglo nešto konkretnije reći u krugu ili izvan kruga Markovićeve družine. Iz sačuvanih Markovićevih pisama, u kojima se svega dva, tri puta pominje Niketićevo ime, i nekih drugih akata, može se zaključiti da je izvesno vreme Niketić sarađivao sa Markovićem, pomažući mu u družinskim, zadružnim, omladinskim i nacionalnooslobodilačkim akcijama.¹² Iz stilizacije ovog „Radenikovog” saopštenja o „Vragolanovom” „novom socijalnom načelu” u „*poslednje vreme*” (istakao A. R.) takođe proističe zaključak da su jedno vreme markovićevci, odnosno sam Marković, bili zadovoljni „Vragolanom” i verovatno sarađivali s njegovim izdavačem. Na omladinskim skupštinama 1870. i 1871, među delegatima koji istupaju sa levičarskih pozicija socijalista i radikala nalazi se i Niketić. Na poslednjoj skupštini, održanoj u Vršcu, avgusta 1871, on je jedan od četiri izabrana perovođa (tajnika, zapisničara). Na tom skupu isticao se i predlogom da se poznati „otpis ugarskog Ministarstva” o ograničenom delovanju Omladine na teritoriji Ugarske „odbaci ćutanjem, a godišnjem Odboru” da punomoćje „da sazove drugu skupštinu” u mestu i vreme koje će prema prilikama naknadno odrediti. Ali je zanimljivo da je uoči glasanja, između većeg broja predloženih rezolucija povukao svoj predlog u korist sličnih predloga Milana Kujundžića, urednika „Mlade Srbadije”, a ne Vlade Ljotića, iza koga je stajao Svetozar Marković.¹³ Da je teško, zapravo nemoguće, na osnovu raspoloživih oskudnih podataka utvrditi, za istoričara važne i za ljubitelje prošlosti poučne razmere podudarnosti ili divergencije u rasuđivanjima izdavača i urednika prvog ozbiljnog i prvog šaljivo-ozbiljnog socijalističkog lista, pokazuju i

¹¹Nova socijalna načela, Radenik, br. 66, 9. XI 1871.

¹²Izjava Svetozara Markovića i Đure Ljotića, od 23. januara 1871, upućena članovima Omladinskog odbora u Novom Sadu (Iz prepiske koju je objavio K. Milutinović u „Srpskom književnom glasniku”, od 1. II 1937). U izveštaju jednog doušnika, od 25. aprila 1870, u kome se govori o osnivanju potrošačkih zadruga i angažovanju „Pančevca” zarad njihovog propagiranja, kaže se kako se „Niketić raduje za novu komisionarsku ustanovu, i veli da će u toj družini biti najbogatiji i najpatriotičniji Srbi a da čedu kapital toliki veliki imati” da ga „ni vlada... imati ne može, a još manje vladina... nazovi Narodna banka”. Jov: „Niketić veli da će ova komisionarska *radnja* družine srušiti šalabaktersku banku, a i da će biti upitana vlada kome i kakve koncesije daje” (AI, III/19, inv. br. 3/607).

¹³Od tri predložene rezolucije, najviše je glasova dobila Geršićeva (48), zatim Kujundžićeva (27), a najmanje Ljotićeva (15) (Mlada Srbadija, br. 27, 31. X 1871).

reagovanja onovremenih građanskih listova.

U osvrtima organa Omladine „Mlade Srbadije” na pisanje „Vragolanovo” ističu se povoljne ocene, kao i u beleškama o „Radeniku”. Na njenim stranicama konstatuje se, primera radi, da je „posle ‘Šumadije’, ‘Vragolan’ prvi list u Beogradu u kome može čovek *doista* naći šale i satire”. Čitaocima se obraća pažnja na naročito uspele njegove priloge. Prema jednom izboru, „na pozorišnu sednicu (u 7. broju) ili na politički pregled (u 3. broju), u kome se opisuje sednica poznatih naših mračnjaka”. Oni plaše naivne opasnostima od „reakcije” ukidanjem *slobode* „zboru, štampe itd.”; kad uvide da slobode zapravo i nema, „raspisuju stečaj da se *pronađu* one slobodne ustanove u Srbiji koje bi valjalo uništiti pa da nastupi reakcija”.¹⁴

U sumarnom osvrtu na srpske listove tih godina „Mlada Srbadija” ističe, u poređenju sa kratkotrajnim humorističkim „Rešetom” („koji je u svojih 6 brojeva stekao 34 parnice i preko 3.400” pretplatnika¹⁵), da je „Vragolan” „u književnoj vrednosti daleko odmakao od ‘Rešeta’”. Prema ovom sudu, „u njemu već” se nailazi „na vešto kazivanje i krupnijih pitanja, koja inače u političkim listovima ne bi mogla da prođu”, zapaža se „šaljivo iznošenje na videlo vrlo ozbiljnih stvari”. Zanimljivo je da se tu *konstatuje* da je on „već imao svoj označeni program”, i to „u glavnome *isti*” kao i „Radenik”. Jedino „što je ‘Vragolan’ zatrčavao se i preko granice ‘vojene taktike’ za odbranu. svog programa, te ga je i sam ‘Radenik’ javno opominjao”. Ali, to se smatra posledicom „Vragolanove” otvorenosti, zbog koje se i njegov urednik na kraju godine (1871) „našao... u zagušljivom pritvoru”. Jer, kao što se ovde u duhu solidarnosti ističe, „posle makakve iskrenosti, naravno, dolazi se” u „dobro uređenim državama” odmah u školu „pritivornosti”. Ko se približi iskrenosti, tome odmah i učtiva, gostoljubiva „pritivornost” raširi svoja naručja.¹⁶

Nasuprot omladinskoj „Mladoj Srbadiji”, Zmajeva „Žiža”, koja je takođe pripadala krugu Omladine, i to u sredini najvernijih Miletićevih privrženika, o „Vragolanu” obelodanjuje samo loša mišljenja. Sigurno i iz konkurentskih razloga, s obzirom na to da je i „Žiža” list za šalu i satiru. Već u 1. broju „Žiže”, 1. novembra 1871, sa gorčinom se konstatuje da je „Vragolan” (pokrenut 4 meseca ranije) jednim ne fer postupkom preoteo glavne junake Zmajevih satiričnih šala, Ćiru i Spiru, iz prethodnog lista za šalu i satiru „Zmaja”, pod čijim se imenom i sam njegov tvorac, izdavač i urednik, proslavio. („Odo vas je ‘Vragolan’ u *Srbiju*, da se tamo šalite. Ni urlaube iskali niste; nismo se dogovorili po dojakošnjem omladinskom običaju; niste ni razloge kazali, koji vas na taj korak privoleše... već baš onako vladimirski [misli se na Vladimira Jovanovića, prvaka srbijanskih liberala, koji se iz emigracije iznenada dobrovoljno vratio u Srbiju] osvanuste jedne noći u Beogradu. Pa sad kad vas dekod [gdegod] vidim i bratski vam ruku pružim, vi bi možda mrgodno rekli: ‘Mi smo svršili – među nama nema ništa!’ ili bolje reći: među nama sad tek ima nešto što je moglo i da ne bude.”)

Zatim Zmaj izražava negodovanje, njemu svojstvenim stilom otmenog, obrazovanog građanskog satiričara, što je „Vragolan” izobličio likove omiljenih šala: Ćiru, *namolovanog* „u belom kaputu, sa cilindrom, ambrelom i blesastim, ćosavim licem”; Spiru „kao đavola, sa repom i rogovima!” Jer: „Ko je to video, od ljudi praviti bogalje”... njih je priroda, odnosno „bog... drukčije, lepše, stvorio”. Negodovanje Zmajevo potencirano je i korišćenjem njihove popularnosti prilikom iznošenja najgorih, prljavih „stvari, koje se

¹⁴Glasnik, Iz čitaonice, Mlada Srbadija, br. 19, 10. VIII 1871.

¹⁵Mlada Srbadija, br. 9, 30. IV 1871.

¹⁶Naše novine, III nastavak, Mlada Srbadija, br. 4, 29. I 1872.

nikakvim mirisom ne mogu parfimisati". Po Zmaju, reformatoru, a ne revolucionaru, treba kritički govoriti o „ljudima koji još i koristiti mogu, o manama koje se još... popraviti mogu". Istom logikom, ne smeju se praštati „zloupotrebe" ljudi, ali ljudima ne treba nanositi zlo vređanjem njihovog dostojanstva.

Na mestu je kritika (izražena i u „Radenikovom" kritičkom osvrtu) o smeru „Vragolanovom". „Pravac, pravac, da! – Da nije pravac tu je taki krivac." Zmaj negoduje što *ličnosti*, Ćira i Spira, koje je on *stvorio*, zbijaju „samo prostu šalu", da idu kao „vezanim očima ulicom, pa o koga" zapnu, zapnu, očepe, o koga ne zapnu, ne zapnu. U direktnom apostrofiranju (i sve do sada izloženo, kod Zmaja je iskazano u direktnom obraćanju miljenicima): „Pa ako ste baš i komuniste postali (čemu vas ja nisam učio) – dobro, uverenje vam poštujem, ali želim da ste mi iskreni, otvoreni, odlučni, razgovetni. A ako ne ide tako, ostavite to za bolja vremena. Ima dosta đubreta za čišćenje, dovoljno posla za vaše četir ruke."

Ako nema dovoljno slobode, ako su okolnosti nepovoljne, pa nema ni potrebne odvažnosti – i dalje po Zmaju – onda je bolje pritajiti se, povući se „pribirajući snagu za bolja vremena nego zamahujući sabljom vezanim rukama, igrajući kolo sputanim nogama, pevajući pesmu zapušanim ustima, – koje je, istina, sve smešno, i nekima zabavno" – ali cilj nije da se samo seje „smej", da bi se ljudi zabavljali.

Po Zmaju, za osudu je i činjenica (a to su sigurno u izvesnim trenucima zamerili Niketiću i Marković i Markovićeви dosledniji pobornici) da su ovi ljubimci publike u „Vragolanovim" rukama „mećali u jednu tikvu" leve liberale, u opoziciji, i desne, na vlasti, da nisu pravili razliku između onih koji su se držali ispovedanog uverenja i onih koji su se kompromitovali služeći svakoj vladajućoj stranci i ličnosti, zarad položaja, novca itd. Konkretno: „Subotića i Rozena, Kostića i Bana, Polita i Milošića [Miloša Popovića], Aberdara i Miletića, Vlajkovića i Stratimirovića"...

Po Zmaju, koji nije bio samo talentovani već i visoko obrazovani satiričar, nakaradna je bila i primitivistička, jednoobrazna upotreba neizdiferencirane satire kao sredstva šibanja ali i vaspitavanja odnosnih osoba. Zato se ukazuje i „na škalu kazni", koja se u „Vragolanu" nije koristila, jer verovatno nije se znalo, a nije ni htelo da se zna za nju. Po toj *skali*, trebalo je, bar prema ovde razloženim opomenama i napomenama, i „Vragolan" da vodi računa (a nije) kada i kako je nužno „našaliti se, opomenuti, progolicati, pecnuti, ćupnuti, gurnuti, očepiti, žicnuti, odalamiti, satrti i prezreti". U sažetijoj formulaciji na kraju, podsećaju se novopečeni „Vragolanovi" junaci i na to „šta je jezgrovića šala, šta je dobar vic, šta je satira",¹⁷ kao da se i tom poukom išlo za tim da se utvrde ne samo „Vragolanove" mane, već da se u javnosti što više diskredituje autoritativnim argumentima visoko obrazovanog satiričara. Ali u svoj toj argumentaciji, bez obzira na stepen obrazloženosti, bilo je mnogo subjektivizma, ne samo iz konkurentske surevnjivosti već i iz sopstvenog klasnog ugla nepotpuno sagledane stvarnosti, u kojoj se obziri i obaveze prema pripadnicima svoje klase pokušavaju nametnuti i onima iz druge klasne grupacije, iako to *ne ide*, jer su im ciljevi, pa prema tome i putevi, različiti.

Protiv „Vragolana", uglavnom povodom njegovih *ispada*, ruganja izvesnim javnim, političkim i kulturnim akcijama liberala, uključujući opozicione Miletićeve liberale, u „Žiži" ima više satiričnih napisa, pesmica i pesama, čak prilično dugačkih. Primera radi, povodom osnivanja družine Narodno kolo u Novom Sadu, „Žiža" piše: „Dobra braća vataju se u kolo – kolo raste – svi

¹⁷ Žiža, br. 1, 1. XI 1871.

odobravaju, – 'Vragolan' se ruga....

.....
Mađar bio ko se ruga
Ko se ruga [... poseru ga]¹⁸

Zbog preteranih šala na račun liberala, „Vragolanu” se pripisuju obrti, pod bleskom primamljivog novca sumnjivih elemenata (jasno neotkrivenih; podrazumevaju se, u zavisnosti od političke pripadnosti *vernika* odnosno *nevernika* – konzervativci, režimlje ili karađorđevci u Srbiji, promađarski reakcionari i mađarski agenti, u Vojvodini), koji kao da su ga odveli u tabor potkupljivih i potkupljenih listova, kakvi su se smatrali, i kakvi su bili „Vidovdan” i „Ruža” u Beogradu, „Srpski narod” u Novom Sadu. Jer (u stilizaciji jedne parafrazirane pesme Branka Radičevića):

.
.....
„Ovom stazom kud je pošo,
Mora k meni doći, –
Il će barem vodica mu
Na moj mlinak poći.”

Uzviknula je tako:

„Jedna Mlada oštrooka”

Dok:

„Tu je rublje (i dukate) prala.”¹⁹
.....

Za svaki slučaj, da se bar čitaoci ovih redova ovde ne bi lako dali zavesti pustim, nedokumentovanim rečima, napominjemo da se u vreme kada je ova pesma izašla u „Žiži”, izdavač i urednik „Vragolanov” nalazio u pritvoru, i sam „Vragolan” uskoro posle toga privremeno prestao da izlazi, prvenstveno zbog nedostatka novčanih sredstava.²⁰

U daljoj ilustraciji optužujućih i kritičkih navoda protiv „Vragolana” privlači veću pažnju i reagovanje na neumesnu pošalicu u aluziji na akciju za oslobođenje Bosne, u Novom Sadu. Naime, u tom reagovanju zapaža se ponovljena zaključna argumentacija, i od „Radenika” upotrebljena, o neodgovornim „Vragolanovim” ispadima. Od reči do reči se kaže: „Moj 'Vragolane', ko oće da se javno šali, a nema sam u sebi ozbiljnih cenzora da mu lakomisleni detinjski nestašluk zauzda, ko ako nije kadar asniti ne trudi se pre svega da bar od štete ne bude, taj bi bolje radio da ne sramoti ruvet

¹⁸ Žiža, br. 5, 10. XII 1871.

¹⁹ Stara Brankova pesma — po novoj noti, Žiža, br. 7, 1. I 1872. U napomeni (x) se još objašnjava da je Mlada napisana sa veliko M, „da nebi ko kakvo drugo pismo mesto njega pročitao”. Ukoliko se misli na Miloša Popovića, podsetićemo da je on primao *subvencije* za „Vidovdan” od mađarske vlade posredstvom konzula Benjamina Kalaja.

²⁰ Krajem januara, odnosno početkom februara, uredništvo „Vragolana” oglašava da „Vragolan” „za neko vreme neće moći izlaziti. Uzroci su razni. Jedan, kao najglavniji i taj je: što dužnici preko tolikih opomena ne poslaše svoje dugove. Ako dužnici pošlju svoje dugove da se štampa isplati, onda mu se možete i nadati da će se ponovo javiti. Inače ne ide. Toliko kao odgovor na pitanje 'Vragolanovih' čitaoca. Uredništvo 'Vragolana'” (Radnik, br. 13, 4. II 1872).

humoristični listova, ili od sada gleda da se popravi.”²¹

U našem zaključku o „Žižinom” pisanju protiv „Vragolana” važno je primetiti da se sve više oseća žuč neraspoloženja izazvan većim talasima antisocijalizma i antikomunizma koji su zahvatili i „Žižinog” izdavača, kao i njegove saradnike. To dolazi do jasnog izražaja u „duhovitim” aluzijama o potkupljivim, kupljivim i kupljenim, odnosno prodanim glasilima, i glasonošama socijalista i komunista uopšte, a ne samo poimenično „Vragolana”²² i njegovog možda i skorojevički neotesanog i beskrupuloznog ili narodnjački razbarušenog socijalnorevolucionarnog izdavača.

Za potvrdu tačnosti ovakvog zaključka mogli bi se navesti nekoliko napisi u prozi i stihu. Jedan od njih je pesma o ranjenom *radniku*, koga opominje da ne padne pod iskušenje lažnog spasioca, koji će ga usmrtiti blagom koje mu nudi za „spasenje”.²³ (Na ovu aluziju, videće se, reagovaće *odgovarajućom* aluzijom sledeći socijalistički satirični list „Vrzino kolo”.) Druga potvrda rečenog mogla bi biti u navodima „Žižinih” miljenika (Tute i Frute) o komunistima koji su koraknuli „jednim korakom napred”, prešavši „iz teorije... u praksu”, na taj način što su se domogli „dukata” od, jasno, neidentifikovanih lica, prema aluziji u kojoj se, iz nama nepoznatih razloga, pominje poimenično vladika šabački.²⁴

„Vragolanove” uistinu dobre i loše strane, zbog kojih je stvarno zaslužio i pohvale i kritike (kao što je ona „Radenikova”), ne možemo precizno utvrditi, jer, kao što je već istaknuto, njegovi primerci nedostaju. Mogu se samo navesti i prikazati pojedini prilozi, prepisani i prešampavani u vremenu kada je još postojao (u javnim bibliotekama). Pored onih koji su samo navedeni, prema pisanju „Mlade Srbadije”, i onih koji će se detaljnije izložiti, po sudskim aktima, sačuvani su autentični tekstovi Đure Jakšića i Milovana Đ. Glišića, a od drugih saradnika svega nekoliko. U vezi sa ovim drugima, može se spomenuti da je Skerlić pišući o uticaju nemačkog protagonista „prirodne kritike” Bernea, naveo prilog Svetislava Vulovića *Veštak na jelu (plašljivo po Berneu)*.²⁵

U jednom prepisu sačuvan je tekst sa žaokom protiv „Žiže” (u društvu sa „Vidovdanom”, kao što se na drugoj, „Žižinoj” strani stavljaju u istu vreću „Vragolan” i „Vidovdan”, po onome: Niko neće sa *đavolom* tikve da sadi, ali će zato prstom da ukaže na neugodnog suseda da on to čini). Tim tekstom „Vragolan” je za bečku izložbu 1872, na koju su se spremali i *naši specijalisti*, predlagao da se pošalju:

„Ljudi koji imaju zle žene [i]
’Vidovdan’ sa svim saradnicima”

I s njima zajedno: „Autoritet Zmaj Jovine ’Žiže’”.²⁶

Kao svedočanstvo o pisanju protiv korumpirane birokratije navodi se „Vragolanovo” saopštenje da „sekretari nekih načelstava naređuju da praktikanti dolaze u kancelarije u nedelju, ali ne zbog državnog već zbog privatnog posla”.²⁷

U osvrtu na prvu sednicu šeste omladinske skupštine u Vršcu izvrgava se

²¹ *Vragolan*, sa potpisom „Dobroželatna Žiža”, br. 19–20, od 10. V 1872.

²² *Iju svatovi*, Žiža, br. 24, 1872.

²³ *Lassalle passare!*, Žiža, br. 23, 10. VI 1872.

²⁴ I „tako: Oni koji su imali manje dukata od vladike šabačkog uspeali su da se ta diferencija koliko toliko izravna”. Na što će Fura: E pa sad može poslovica i ovako glasiti: „Mudar na Vragolana” (Žiža, br. 28, 1. VIII 1872).

²⁵ *Vragolan*, br. 1, 1872; J. Skerlić, *Omladina i njena književnost*, Beograd, 1925, 292.

²⁶ J. Mitrović, nav. rad, po zabeležkama Sv. Šumarevića.

²⁷ Po S. Šumareviću, „Vragolan” od 10. V 1872.

ruglu postupak predsedavajućeg Laze Kostića, koji je otvorio Skupštinu zamolivši delegate, odbornike, da zauzmu svoja mesta a odmah zatim proglasio da je zasedanje zaključeno, zakazavši sledeću sednicu za sutradan. (A prema prethodnom dogovoru, na „užoj konferenciji” *odabranih* vodećih ličnosti trebalo je da na dnevni red stavi bar biranje „časnika”, predsedništvo i zapisničare.) Ali je u međuvremenu „procurilo” da je Kasapinović, predviđen (na toj tajanstvenoj „užoj konferenciji”) za skupštinskog predsednika, izjavio da neće prihvatiti tu funkciju (verovatno zbog opozicije liberalnijih, radikalnih i socijalističkih delegata. Posle je za predsednika izabran Vasa Pelagić, koga je zastupao potpredsednik Miša Dimitrijević).²⁸

Za upoznavanje „Vragolanovog” smera u sadržaju, dragoceni su prilozi Đure Jakšića. (Ti se tekstovi u istoriji literature pretežno koriste za analiziranje književne vrednosti Jakšićevih preokupacija i opredeljenja tih godina u prosocijalističkom duhu.) Štampani su, u „Vragolanu”, pod pseudonimom Temeljko. Jedna od najrečitijih, za javnost koja hoće da se upozna sa karakterističnim obeležjima „Vragolana”, jeste pesma pozdrava i poruke:

Čitaocima

„Evo momka od megdana
Evo hitrog ‘Vragolana’
Spremljena za boj
Pa sad, jadne kukavice
Stare, podle ulizice
Štof ste sada moj!

Najpre ću vas prekrojiti
Posle ću vas postrojiti
Sve u jedan red.
Lepo jednog do drugoga,
Izneću vas do jednoga
Svetu na ugled.

Neka vide, neka čuju
Kakve ljude počituju
Neka znadu svi...”²⁹

Prema potpisu T (Temeljko), i prozni tekst kojim je „Vragolan” reagovao na jedan napis u „Vidovdanu”, u vezi sa predstojećim skupštinskim izborima, smatra se da potiče od Đure Jakšića. U tom tekstu se potkupljeni, reakcionarni „Vidovdan” izvrgava ruglu zbog napisa (u br. 143) kojim apeluje na narod da izabere „poštene, uviđavne, samostalne, slobodoumne, čiste, narodne i gvozdene karaktere” (!).³⁰ U istom broju „Vragolana”, u stihu (Jakšićevom) pod naslovom *Maksa šnajder i đavo (Razgovor o sinu)* apostrofiraju se podmitljivi saradnici „Vidovdana”, tada poznati publicisti Milan M. Maksimović³¹ i Mihailo Rozen.

²⁸ Pančevac, br. 69, 26. VIII 1971.

²⁹ Vragolan, br. 2, 11. VII 1871. Prema rukopisu Riste Odavića, Đura Jakšić u „Vragolanu” (1871–1872), AS, PO, RO, br. 54. U daljim stihovima pominju se poimenačno listovi „Ruža”, „Vidovdan” i „Jedinstvo”, a od *prodanih duša* Matija Ban, koji će svi od reda biti raskrinkavani od „Vragolana”, da bi ih svet upoznao u kontekstu vragolanskih poruga.

³⁰ Vragolan, br. 2, 1871; R. Odavić, nav. rukopis.

³¹ Povodom navođenja ovog priloga, J. Škerlić za “Vidovdanovog” saradnika Milana Maksimovića, profesora iz Smedereva, ističe da je bio jedan od „najbezobzirnijih protivnika komunca i crkvenjaka onog vremena” (J. Škerlić, *Đura Jakšić kao saradnik „Vragolana”*, Pisci i knjige, Beograd, 1964, II, 190.)

U pesmi *Evropski mir*, uz *Ha! ha! ha!* pokazuje se kako pojedine zemlje i narodi pod jarmom silnika, konkretno Francuzi posle poraza Komune, i Srbi pod Turskom i Mađarskom, doživljuju *blagodeti* lažnog mira i kako će oni jednoga dana morati reagovati na ovakva mirnodopska stanja. Jer će tlačenja trajati

.
„Dok okove ne razbije
Uvređeni puk.”

A onda:

„Kad uz jeku besa, gneva,
Kad uz zveket od mačeva
Krvav jurne vir,
Onda ćete valjda znati
Mudre glave diplomati
Šta j' evropski mir?”³²

U istom broju „Vragolana” objavljen je (sa potpisom *Temeljko*) i razgovor između dvojice „Vragolanovih” tipičnih predstavnika klasnim antagonizmima podeljenog društva, sa dva dijametralno suprotna pogleda na svet, shodno nejednako uslovljenim materijalnim interesima opstanka, majstora Triše i gospodina Miše. Njihovo *večito* raspravljanje oko spornih tema i ovoga puta se svodi na dijalog oko već mnogo puta pomenutog „Vidovdana”. Gospodin Miša se, naravno, zanosi pisanjem „Vidovdana”, kao „najboljih novina na svetu” dok majstor Triša koristi priliku da bez uvijanja kaže ono što misli o ovom nenarodnom i antiradničkom listu. Za prvog su najzanimljivije, a po tome i najprobitačnije, nadriučnim komentarima praćene informacije iz sveta i pikanterijama začinjene vesti iz mondenškog života. A za potonjeg bi bilo važno da mu „novine kažu, zašto smo mi gotovo u svemu nazadni – pa da nam pišu o zanatima, o opštinama, o zemljedelstvu”, da ukažu na realne mogućnosti izbavljenja „iz ovog nesretnog i jadnog života, ili da pišu koja fabrika izrađuje najbolje i najjeftinije gvožđe, a ne: 'papa Pije bolestan je i boluje' ili: 'jutros ovuda prođe španjolska kraljica Izabela, putujući za Carigrad' – Sve koješta... luk i voda.” Zatim ono *radosno* obaveštenje da je jedna nemačka princeza srećno rodila novog princa, ili kuknjavom praćeni glas o pogibiji jednog biskupa u vreme Pariske komune, za kojim kao da „Vidovdan” „više plače nego za svim srpskim mučenicima što su od Kosova do danas na mukama poginuli”.³³ U brojevima 14 i 15 od 4. i 10. oktobra 1871, objavljeno je, sa potpisom *Temeljko*, podugačko „Pismo iz Smedereva”, u kome se u prozi i stihu opet izvrgavaju ruglu subvencionisani reakcionarni listovi („Svetovid”, „Ruža”, „Vidovdan”) i izvesni njihovi dopisnici (sa aluzijama od kojih će samo neke biti razumljive za čitaoce kasnijih generacija). Tu se ističe, kao trajnija zanimljivost, u šegačenju izrečena pretnja da apostrofirani novinar nadutog izgleda, sa obimom „četiri trbuha”, u konzervativnom Beču, na primer, mogao bi se još i „producirati”. Ali u revolucionarnom Parizu „se taki

³² Vragolan, br. 13, 26. IX 1871; R. Odavić, nav. rukopis; Sv. Vulović, *Dela Đure Jakšića*, Beograd, 1882, I, 176–7.

³³ Po nav. prepisu R. Odavića. U Skerlićevom komentaru navedenih „Vragolanovih” reči (majstora Triše) ističe se da su „sasvim u idejama Radnika” (J. Skerlić, nav. rad, 192). S obzirom na neraščišćene odnose „Vragolana” i „Radenika”, mi bismo sa više osnova u tim rečima nalazili potvrdu samo za „Vragolanovu” opštu socijalističku angažovanost.

čovjek... ne bi smeo pokazati, tu bi ga gladne komuniste na četiri komada podelile"... Jer „komunci... bi odma presudili da četiri trbuha ne priliče jednom čoveku". Ili, u drugoj varijanti, čikanje sa sugestijom da se „subvencijašima... prave mačije muzike; istina, to je kod nas zabranjeno, ali neobrazovani zapadnjaci svako treće veče to upražnjavaju". U potvrdi rečenog „Vragolan" se priseća da su i ličnost sa većim (takođe sumnjivim) autoritetom, generala Stratimirovića, „sa takom muzikom počastvovali". Ipak, priznaje se, sa ličnostima iz navedenih subvencionisanih listova bi išlo teže, njih čuvaju i po „sto žandara"...

.....
„Pa nek dođe sto junaka
Radenika i Težaka"

njima se ne može ništa desiti. Njihov san je obezbeđen svim mogućim sredstvima!

I ovi redovi potvrđuju zaključke o socijalističkim porivima „Vragolanovih" i Jakšićevih ispada protiv glasila i glasnika konzervativizma i reakcionarstva. A pominjanje „Radenika" u ovom, kao i nekom drugom kontekstu pokazuje da se „Vragolan" solidarisao sa „Radenikovim" nastojanjima u poduhvatima protiv istih protivnika, i čak navodio, bar u javnosti, na misao da su pozicije oba lista istovetne.

U „Vragolanovom", odnosno Jakšićevom obračunu sa liberalima, pod naslovom *Bojna pesma*, otkriva se sa sarkazmom njihov verbalni ulog u frazeološkom nacionalističkom nadmetanju, koji se povlači kad sa reči treba da se pređe na dela. U dijalogu „Oni i mi", *oni*, tj. liberali, godinama su zavodili narod borbenim ratnim pokličima, pozivima na nacionalnooslobodilačke juriše, a kad smo *mi*, tj. mase naroda, prihvatili te pozive, onda su *oni*, obuzeti brigama za svoje domazluke, počeli sa propovedima mira.

Najpre *oni*:

„Hajd na noge! Hajd na Bosnu
Davno cvili brat
.
Junaštvo *nam* krase čela
Krv je srpska, krv je vrela,

Mili bože moj!

Srušićemo do pepela
Taj pogani soj!"

A kad im se *mi*, narod, odazovemo uzvicima:

„Rat! Rat! Rat!"
„U boj! U boj! U boj!"

Odjednom *oni*:

„Al šta ćemo s veresijom
Šta će biti sa penzijom
Pita Vladi – mir."

Sa zaključkom:

„Ništa drugo, deco draga,
Slabašna je vaša snaga
Nego opet mir...
Da se narod ne pokolje
Kad je vako mnogo bolje”³⁴

.....

Od dobro poznatih Jakšićevih pesama, koje su mnoge generacije školaca sa ushićenjem učile napamet, posebno se ističe pesma *Otac i sin*, objavljena u 9. broju „Vragolana” 1872.³⁵ U njoj se sa podrugljivom intonacijom ogledaju promene u psihi novih naraštaja koji odrastaju u izmenjenim uslovima života, pod dejstvom mirnodopskih, a ne ratnih stimulansa društva. Njih, kao starog Amidže „junačke krvi” najmlađeg sina, ne privlače više na vašaru:

„Sablje, pištolji, arapski at,
Tuniske kape, srebro i zlato,
Mletačka svila, ženevski sat.”

On neće ni „sablju britku” ni „ata misirskog”, pa čak ni „od svile ruho”, već na očevo, *babino* zaprepašćenje odlučuje se da izusti:

„Ah babo, babo, kupi mi, babo,
Pečenja kupi jarećeg.”

Među pesmama kojima se na najuvredljiviji način izvrgavaju ruglu i žigošu postupci pojedinih potkupljivih i potkupljenih novinara, ističu se stihovi posvećeni tada dobro poznatom i često napadanom publicisti, dr Rozenu. On je po narudžbini, za novac, pisao režimske članke u srpskim, mađarskim, austrijskim i nemačkim listovima. U „njegovoj ispovesti”, pod naslovom *Čivutska ispovest*, „Vragolan” (perom anonimnog Jakšića) ne preza od vređanja klasičnim nacionalističkim uopštavanjem žigosanih postupaka pojedinaca na strani protivnika, kao što se nije ustručavao da se pri izvrgavanju ruglu pojedinih pripadnika drugih stranaka (konzervativaca i liberala) ili drugih naroda (Mađara, Nemaca) koristi efikasnim nakaradnim uopštavanjima (zbog kojih će biti, kao što je već pomenuto, u slučaju Zmaja Jovanovića, kritikovan i od „Radenika”, a i izložen sudskim gonjenjima). U svakom slučaju, u Rozenovoj „ispovesti” verodostojne su (u pojedinosti, naravno, sa izvesnom modifikacijom) „njegove” reči:

„Ja i *Lojdu* pišem
U Srbiji šta je,
A i *Presi* šaljem
Verne izveštaje.

Treba l’ *Vidovdanu*
Uvodnik članaka
Napišem mu s mesta

³⁴ Vragolan u br. 6, 12. IV 1872. U komentaru ove pesme, koju ističe kao „najveću i najbolju” od svih „pesama, neuneseni u dela” Jakšićeva, u prvom sabranom izdanju Svetislava Vulovića, Skerlić sa emfazom kazuje, u svojoj preteranoj revnosti oko utvrđivanja socijalističkog identiteta, da se pod „mi” podrazumevaju „komunci” i „petrolejci” oko „*Radenika i Vragolana*” (J. Skerlić, nav. rad, 191)

³⁵ Po R. Odaviću.

Od identifikovanih Jakšićevih pesama u „Vragolanu”, pominje se još i *Himna Ćelešu-Ćeleševiću turskom barjaktaru*,³⁷ u epigramskom žanru, posebno posvećena uredniku „Ruže”, Mihailu Ćeleševiću, koji je, kao što sada već znamo, bio najčešća meta „Vragolanovih” rugalica.

U ovu vrstu napisa spada i poruka sa pitalicama u stihu kojom se „Vragolan” podstiče da istraje u *borbi* protiv režimlja. Tu se, pored već mnogo puta pomenutih, Ćeleševića, Rozena, Bana, pominju i Orešković, Miloš Popović, Čedomilj Mijatović i Vladimir Jovanović. Da bi se u pojedinostima i u celini mogli obrazložiti toliki i česti uvredljivi napadi na poznate publiciste, mora se znati da se time uzvraćaju isto tako uvredljivi, ponekad i još uvredljiviji, pogrdni napisi, a što je važnije, i postupci od strane pomenutih osoba, a naročito njihovih moćnih pokrovitelja i poslodavaca na vlasti, koji se ne smeju kritikovati, a kamoli ismejavati u uslovima postojećeg režima. Zato i ovde postavljeno pitanje nije samo formalne prirode:

„Vragolane! Vragolane!
Kako si, šta radiš,
Mož’ li da se od nesreće
I od hulja braniš?”

Treba znati da imaju svoju poentu, u otkrivanju tada karakterističnih preokupacija izvesnih *velikana* tadašnjice, i pitanja kao što su:

„A Čedomilj, je l’ on zdravo?
Da li štogod radi?
Da l’ se sprema da zapeva
Kakvu himnu vladi?”

A Vladimir, je l’ dobio
Kakvo masno zvanje?
I veli li: da j’ sloboda
Šala i igranje?”

Stoga nije nesvrshodna ni zaključna poruka, da se istraje u bespoštednom otkrivanju *nedela* (pa čak i kad su protkana *delima*, koja se ignorišu, za koja neće da se zna). I zato:

„Pravo reci, pravo kaži,
Nikoga ne štedi,
Taj je luda koj’ im hoće
Kroz prste da gleda.

Udri bičem gdegod stigneš,
Al’ dobro zamani,
Takve ljude treba svaki
Od nas da tamani.”³⁸

³⁶ Nav. dela Đure Jakšića, 174–5.

³⁷ J. Skerlić, nav. članak.

³⁸ Tekst je sačuvan u prepisu R. Odavića, koji ga je uvrstio među identifikovane Jakšićeve priloge, mada je bez potpisa. Po Odaviću, iako nije zabeleženo da je od *Temeljka* (Jakšićev pseudonim u „Vragolanu”), „po sadržini i obradi” može se „opravdano” tretirati kao „da je Đurina”. Nemajući argumenata ni za, ni protiv, primetićemo

Od kasnije mnogo cenjenog i čitanog Milovana Đ. Glišića, u čijem se stanu nalazio i *glavni stan* redakcije i koga su, kao što je već pomenuto, neki čak smatrali prvim pokretačem i urednikom „Vragolana”, sačuvano je nekoliko „Vragolanovih” satiričnih isečaka. Glišić je u „Vragolanu”, pod pseudonimom *Mehedetaj Korčin Uheljučki* (ličnost tada mnogo čitanog romana *Čudnovati doživljaji jedne duše*, u prevodu Milana Đ. Milićevića),³⁹ objavljivao svoje prve satirično-ozbiljne i šaljive priloge o društvenim, političko-stranačkim i ljudskim nedostacima pripadnika viših slojeva (u srbijanskim i srpskim relacijama), pisane sa stanovišta realističkog posmatrača, socijalnog kritičara i buntovnički raspoloženog socijalističkog pregaoca (bar u izvesnoj meri; pripadao je tada grupi Markovićevih *privrženika*; dopao je i zatvora zbog ilegalnog prenošenja u to vreme štampane Markovićeve knjige).⁴⁰

U priči *Jedna lekcija iz historije Srba (Predavana u jednoj našoj školi)*, u blago ironičnom tonu izvrgavaju se ruglu: nivo nastave i nastavnika i status manastira, kaluđera i sveštenika; ondašnja „valjana metoda” učitelja ili profesora, koji od svakog učenika traži da sve nauči „na tri načina”, da bi kad ga prozove umeo „prvo govoriti iz knjige, pa onda istolkovati, pa onda ispričati”. Njegovi su saveti, pola u šali, pola u zbilji (već kako se uzme) izrečeni, deci: da je najbolje da svi idu u bogosloviju, s obrazloženjem: „jer ništa ti nije krasnije i lepše nego biti popa. Očitaš molitvu – cvancik; očitaš vodicu – cvancik; opojiš mrtvacu – talir; venčаш – dukat, krstiš – talir, čarape i čast... novac ide, sve sigurno, a ti samo zgrneš pa u džep! Popa si, živiš rahat, imaš pilića, pa ćurana – sve vako velike (tu pokaže rukama da je ćuran baš odista veliki), pa guščiće, pa praščiće, pa mladih jaganjaca, pa vinca – život! Hraniš se kao car. Eto (ovde se okrene jednom slušaocu koji je sedeo kod jednog popa), kaži ti, Pajo – je l’ da tvoj popa jede sve same knedle? Vidite, znam ja to... Tako je deco, čovek treba da zna srpsku istoriju (usput je govorio o srednjovekovnim manastirima), svaki čovek treba da je zna...”⁴¹

U više nastavaka izloženom alegoričnom kazivanju „nešto nalik na priču”, pod naslovom *Šta čoveku neće pasti na um!*, opisuje se ovaj svet, ovo naše društvo sa nakaradnim instinktima ponašanja, u kojima prednjače pripadnici gornjih slojeva, manja i veća gospoda. Podrazumeva se da, po njihovom shvatanju i tvrđenju, navedeni i navedeni problemi su nerešljivi prvenstveno zbog lenosti, raspuštenosti i nezajažljivosti nižih slojeva, odnosno zbog podrivačke delatnosti njihovih političkih predstavnika u opoziciji. Zato se traži zemlja „u kojoj nema ni smutljivaca, ni vetropirovića,

da se često anonimni radovi olako pripisuju autoru koji trenutno preokupira pažnju javnosti, pa stoga i priređivača njegovih dela za javnost! Druga Odavićeva *konstatacija* koja izaziva nedoumicu odnosi se na datum izlaska „Vragolana” u kome je ta pesma objavljena. Po njemu to je bilo u br. 15, od 10. oktobra 1872. A prema obaveštenjima iz drugih izvora, „Vragolan” je prestao izlaziti septembra 1872. Osim toga, zna se, i po podacima koje Odavić ranije navodi, da je br. 15 od 10. oktobra 1871 (pa bi bila neverovatna podudarnost kad bi prekidi bili takvi da se izvesni broj, dan i mesec tako podudaraju u 1871. i 1872!). Ali, s druge strane, (valjda da bi nedoumica bila veća), Odavić navodi da je ova pesma izašla posle Bojne pesme (u br. 6, od 12. IV 1872) i nakon duge stanke, zapravo prekida Jakšićeve saradnje u „Vragolanu” (u broju 15, od 10. X 1871, međutim, bio je, kao što je već rečeno, štampan nastavak Jakšićevog Pisma iz Smedereva).

³⁹J. Skerlić, *Milovan Glišić*, SKG, 1905, br. 96, .114; G. Dobrašinović, nav. delo, 66.

⁴⁰Prema sećanjima Glišićeve sestre, „on, Živojin Simić i Ilija Kolo-vić prešli su u Zemun, nakupovali zabranjenih knjiga, *Srbija na Istoku* od Svetozara Markovića, krišom, ih odneli u Živojinov stan, sakrili ispod slamarice, pa zapalili cigarete i radovali se što su tu stvar tako vešto izveli. Odjednom, otvore se vrata, uđu policajci, sve pretresu, pokupe ih i ponesu, a njih svu trojicu odvedu u zatvor. Posle su oni sumnjali na jednog njihovog druga da ih je on odao.” Kasnije je Glišićeva sestra običavala da govori kako mrzi Sv. Markovića, kao krivca bratovljevog hapšenja. A zatim, jednog dana zateče „nekog crnomanjastog čoveka gde nasred sobe sedi na stolicu, oko vrata mu beo ubrus” a Glišić „ga šiša”. Po sestrimin bratima: „Čim me brat ugleda, on smešči se reče: 'Vidiš, Svetozare, ovaj moj Stanko mrzi te.' Ja se zastidim i pobegnem napolje.” (Stanka Đ. Glišićeva, *Moje uspomene*, Beograd, 1933, 10–11, 13).

⁴¹Vragolan, br. 11 i 12, 1871; Milovan Glišić, *Celokupna dela*, u redakciji Uroša Džonića, Beograd, b. g., 297–300.

ni burgijaša, ni komunaca, ni liberalaca, ni radikalaca, ni socijalista, ni kapitalista – jednom reči, gde nema apsolutno nikakvih partija, niti drugih svetskih glavobolja, što tolikim uzvišenim čovečijim umovima zadaju... silne brige, posla i nemira”.

Uz pomoć čudotvorne Aladinove lampe, još nenastanjena zemlja najzad se i nalazi. Da se ne bi ponovila istorija nedaća i otpora, traži se, po receptu mudrih iz gornjih slojeva starog društva, da se stvore novi redovi u tačno određenim razmerama i sa željenim idealnim svojstvima, naročito pripadnika nižih slojeva, puka. Prema zahtevu onih viših, *zna se* već da oni niži „ne smeju imati trbuha, ni usta da jedu, ili ako baš ne može bez toga biti, onda da su zadovoljni s koprivama i kiselicom, ne smeju imati jezik za govor, oči da imaju samo zato da ne bi udarili na panj, ali drugo što da vide – nikako! Uši da su im tako udešene” da mogu čuti „samo naloge” i „ništa više”. Dalje, „noge da su im tako malene i kratke” da opasnost od njihovog „skoka” neće postojati. I što je najvažnije, „mozak da im je tako prost da ne bude kadar ništa drugo misliti do to kako valja” dirindžiti i „davati”. U svemu, jednom rečju, „da su trpeljivi kao – ovnovi”.

Ali kada čudotvorac sa Aladinovom lampom sve tako udesi kako se od njega tražilo, opet se stvori poredak kakav se nije očekivao. Uglavnom, „rije se, salutira se, klanja se, šuška se, laska se, piše se, ruši se, laže se, krade se, grabi se, čupa se, otvara se, zatvara se, vuče se, hvata se, buši se, potkazuje se, šapuće se, dreči se, preti se, naređuje se, zapoveda se, trpi se, daje se, uzima se, poklanja se, prima se i tako dalje i tako dalje”... Naravoučenije, nedefinisano, nedorečeno, takvog epiloga može da bude i neprobitačno, kakvo se od pravog socijalističkog propovednika ne bi očekivalo ni u tom razdoblju. Ali, za Glišića ni u tom dobu, i pored sve njegove angažovanosti na strani pobornika socijalističkih ideja, nisu presudni doktrinarni ciljevi socijalista. On je već zaokupljen opštelijskim preokupacijama, koje mu još ne smetaju da se angažuje za pravednu stvar mnoštva naroda u duhu ideala socijalizma i sa stanovišta jednog nedefinisane socijal-revolucionara, preciznije socijal-reformiste. U kontekstu takvih preokupacija, i u izloženom prilogu je najvažniji doprinos u razotkrivanju lažnih predodžbi bogatijih o onima koji su siromašniji, i moćnih o slabijima, pri nastojanju prvih da zadrže u totalnoj potčinjenosti potonje, i pokušaju potonjih da im se odupru i izdejsvuju svoja prava na život i u životu.⁴²

Trećim identifikovanim, tada anonimnim prilogom Milovana Đ. Glišića „Vragolan” je izvrgao podsmehu knjigu poznatog profesora Milovuka o *modernoј estetici*, koja je bila predmet i „Radenikove” oštre kritike. I po oceni književnog analitičara, u „Vragolanovoj”, Glišićevoj kritici „sa mnogo duha i fantazije” otkriveni su „do apsurdā” dovedeni Milovukovi „pedantni i formalistički precepti” u estetici.⁴³ Da bi se izbegli u budućnosti nedostaci Milovukovog žanra, po posrednim „Vragolanovim” *uputstvima* za pisanje, „glava mora biti uspravljena, to jest, mora biti nad stolom, a noge pod stolom; nikako da je glava pod stolom, a noge nad stolom. Piše se mastilom, a ne rasolom, i perom, a nikako ćuskijom... Pero treba držati u desnoj ruci, a ne za pojasom kao pištolj”.⁴⁴

U kritici kratkog pregleda *Istorije sveta* od Katarine Milovuk, upravitelja više ženske škole, izvrgavaju se podsmehu nesuvisli odlomci velikih istorijskih zbivanja u ogledalu jednog neadekvatnog, malog i površnog osvrta. Jer kratak pregled istorije, po „Vragolanu” (perom Glišića), ne sme da se

⁴²Vragolan, br. 18 do 22, 1871; nav. delo, 301–309.

⁴³J. Skerlić, Milovan Glišić, Srpski književni glasnik, 1905, br. 96, 117.

⁴⁴*Moderna stilistika*, Vragolan, br. 20, 1871; Milovan Glišić, *Celokupna dela*, u redakciji Uroša Džonića, 311–317.

izražava i odražava u skućenom pogledu autora na istoriju, pošto „pregled je pregled, a pogled je pogled”.⁴⁵

U napisu pod naslovom *Kao bajagi popularna fizika*, u alegoričnoj formi se otkrivaju anomalije, protivrečnosti, apsurdi u poretku kojim dominira mrak, pohlepa za novcem itd. ali koji se nedostaci mogu otkloniti pregnućima ljudskog duha i uma. Ne sme se prenebregnuti, po ovoj „Vragolanovoj” pouci, da saznanja o mraku dolaze u svetlosti koja proizvodi učinak da mrak „najedanput nestane”. Dakle, „probajte sami: kad se uveče smrkne, upalite sveću pa ćete za celo videti da je bio mrak, pa ga je najedanput nestalo – to vam je svetlost”... Zanimljivo je, i za generacije najvećih tehničkih dostignuća, kako se već u to vreme prvi pokušaji za čovekov let koriste za animiranje duhova u borbi za društveni progres: „Eto ljudi odoše i u mesec a kamo li da neće pronaći elemente napredovanja sveta.” Ili, u blagoj ironiji izrečena pouka o novcu u tadašnjim odnosima i prilikama u Srbiji: „Novac je, deco, vrlo važan za ekonomiju. Eto, nekome je od vas dao Bog da je bogat i ima novca, te ode na stranu, te izuči poljsku privredu. Kao što je mogućan kupi tamo na strani mnogo mašina i dođe pa ovrše hiljadu tuđih krstina i uzme sto sebi”... Za kratko vreme tako može „ovršiti celome selu! Vidite, deco, kako je novac vrlo važan za ekonomiju”.⁴⁶

Neki „Vragolanovi” napisi sačuvani su delimično ili u celini u prepisima sudova i policije, pošto su inkriminirani pa tužbi nadležnih državnih organa ili pojedinih osoba koje su se našle uvređene njihovom sadržinom, a naročito izrazima sadržine. Prvi inkriminirani spev u zaplenjenom 4. broju „Vragolana”, pod naslovom *Jednom špiclu*, nanosio je uvredu jednom ministru uveravanjima „da je ovoga špicla - špijuna – Bog ministru dao na dar”, u kontekstu stiha upućenog na adresu špijuna rečima:

„Uzeo ti noge
Izbušio lik,
Tim je hteo reći
Da si nesrećnik.
Posle te je dao-bog
Ministru na dar,
Milostiv je gospod,
Blag je gospodar.”

Prema odredbama Krivičnog zakona (§ 103), u interpretaciji policije i tužilaštva, inkriminiranim rečima je učinjeno kažnjivo delo time što se „oporočava i predaje mrzosti i prezrenju” državna vlast oličena u jednom *državnom srpskom ministru*.

Drugi inkriminirani prozni tekst, pod naslovom *Kaže se*, bio je *uvredljiv za sve državne službenike!* Tu u stilu rubrike uobičajenih svakodnevnih pričanja i ogovaranja, sa primesama istine, na račun vlasti:

„Kaže se da ministri velike i lepe kuće prave od svoje plate. Kaže se da Upravitelj varoši Beograda ne prima mito (...), da su se žandari osilili pa tuku bez razlike... da su žandari opet dobili tesake da mogu lakše služiti se oružjem... da je Upravitelj policije postao i policaj, jer su po njegovoj zapovesti žandari oterali nekog bivšeg žurnalistu u policiju.”

Po optužnici: „Bez ikakvog drugog komentara, jasno je po sebi, da se ovim izmišljotinama i izopačavanjima” izaziva „nepoverenje u građanstvu prema

⁴⁵ *Malo o historiji sveta*, u izdanju Glavne srpske knjižare u Beogradu, Vragolan, br. 25, 1871; nav. delo, 319–324.

⁴⁶ Vragolan, br. 25, 1871; nav. delo, 325–334.

imenovanim državnim činovnicima i služiteljima.” Samim tim oni se „mrzosti i prezrenja izlažu”, što podleže kažnjavanju opet po § 103. Krivičnog zakona.

Trećim inkriminisanim napisom nanese su dve uvrede: najpre ministru prosvete i crkvenih dela, Dimitriju Matiću, a odmah zatim svim poslanicima Narodne skupštine. U dijalogu između učitelja i đaka, učitelj je pitao: „Kakva je razlika između pokojnog Jeremije Stanojevića i g. Dimitrija Matića”, a đak je odgovorio: „Razlika je samo u tome što se onaj zvao popečitelj prosvete a ovaj ministar prosvete i crkvenih dela.” Zatim opet učitelj: „To je dobro. A sad mi kaži šta je Skupština?” Na šta će đak: „Skupština je kad trideset vladinih poslanika govore a ostali ih devedeset slušaju, zarad suglasnosti između vlade i naroda.”

Prema oceni policijske cenzure, s kojom će se složiti i sudovi, navedenim upoređenjem između jednog nepismenog, ustavobraniteljskog, konzervativnog ministra, pod Aleksandrom Karađorđevićem, kakav je bio Stanojević, i obrenovićevskog, visokoobrazovanog, evropski umereno liberalnog Matića, ovaj poslednji „izlaže se podsmehu i pobija se njegova „važnost”, što je takođe kažnjivo po § 103. Kriv. zakona. A „izopačenim opredeljenjem Skupštine i načinom njenoga delanja”, u prikazu kojim se skupštinska većina predstavlja kao da je sastavljena od mameluka, „učinjena je uvreda spram autoriteta Narodne skupštine”, kažnjiva „po dopuni prvog sastava § 104. Kriv. zakona od 20. oktobra 1870. godine”.

Opovrgavajući navode optužbe, na saslušanju u Varoškom sudu, 24. maja 1872, Niketić je naglasio da se iz činjenice da je „Jeremija služio kneza zločinca” ne može „izvesti” zaključak „da je i sam zločinac”, pa da bi se tim upoređenjem mogao ministar Matić uvrediti. Zna se, „ima još mnogo činovnika koji su pod tim istim knezom služili, pa su i danas u državnoj službi”.

U rubrici svakodnevnih ogovaračkih razgovora nalazio se i četvrti *kažnjivi* napis. U dijalogu između oca i sina, na sinovljevo pitanje koje je zanimanje najbolje, otac je odgovorio „da je najbolje u Srbiji biti ministar”. A kad je sin još i upitao: zašto? – nije se ustručavao da odgovori: „Zato, jer svaki čovek odgovara za svoja dela, a ovaj” – ministar – „za svoja *nedela* ne odgovara nikom.”

Organi gonjenja i izviđanja krivičnog dela štampe saglasili su se, naravno, da „kod postojećih ustanova zemaljskih ovakvim” *lažnim* tvrdnjama „o neodgovornosti ministarskoj u Srbiji”, kao i nazivanjem „njihove radnje nedelima, oporočavaju se, izlažu mrzosti i podiže se nepoverenje prema državnim ministrima srpskim”, što je isto bilo kažnjivo po § 103. Krivičnog zakona.

Peti, poslednji inkriminisani napis u zaplenjenom, 4. broju „Vragolana” predstavlja dopis iz Šapca. Iz tog dopisa kao kažnjivi izrazi izdvojeni su i prepisani odlomci koji sadrže ovakve tvrdnje: „Sad je n. pr. u nas običaj kad se na putu sretnemo jedan drugog umesto 'pomaže l' bog', pozdravimo sa 'pomaže l' načelnik'.” Dalje: „U nas je osim ovoga sloboda u potpunom smislu reči, al' sloboda s'redom. U četvrtak, petak i ostale dane ona je zabranjena; s'redom budite koliko hoćete slobodni. Dosta je jedan dan u nedelji: za građane, kao što je šnajderima 'blaumontag', tako bar veli policija.” Igrom reči (s'redom), ali još više bez igre, gotovo s brutalnom otvorenosću, obelodanjuje se da slobode u Srbiji nema, što se, po § 104. Krivičnog zakona smatra kao „uvreda i kleveta policiske vlasti”. A onim prvim, šeretskim pozdravom se, pak, uvredio načelnik, kao državni činovnik (isto prema § 104. Krivičnog zakona).

Sledeći inkriminirani napisi sadrže lične uvrede za koje će Niketić odgovarati po privatnoj tužbi uvređenih. U ovom redosledu, najpre za odista uvredljive izraze na račun već mnogo puta pomenutog publiciste Rozena, u broju 13, pod naslovom Paprikaš. („Paprikaš je sad najbolji, jer se Rozen vari”...) Zatim zbog dopisa, u broju 14, kojim je uvređen jedan žandarmerijski narednik tvrdnjom da je podmićen pristao da primi od nabavljača žandarmerijske stanice „21 oku mesa” koje je dan ranije bilo vraćeno kao bajato. Prema naknadno dostavljenoj tužbi, tek u drugoj polovini sledeće godine, Niketić će morati odgovarati i zbog napisa, u istom broju, iz Valjeva, kojim se načelnik valjevskog okruga našao uvređen, jer je u licu predstavljenom kao nasilnik i nazadnjak otkrio sebe! Na kraju, zbog dopisa, u broju 16, od 17. oktobra 1871, kojim je „oklevetan” jedan oficir (Sima Žarić) iz Valjeva, mada se u tom dopisu obelodanjuju istinite reči, potvrđene svedocima, o njegovim pretnjama vojnicima da će ih ubiti. („Ljudi, vi ne poznajete Žarića. Ja hoću da bijem. Ja hoću samo da bijem, a vi gledajte šta ćete i kako ćete.”)

Prema rešenjima i presudama prvostepenog suda, sve navedene optužbe, Uprave grada, državnog tužioca i pojedinih privatnih lica, bile su na zakonu osnovane.⁴⁷ Mada se odgovorni urednik Niketić u vezi sa zaplenom 4. broja žalio sudskim instancama, sa obrazloženjem da je inkriminirani broj bio tek u fazi štampanja (Upravi grada bili su, po njegovim navodima, podneseni na uvid otisci na kojima su vršene ili mogle biti još vršene korekture),⁴⁸ sud je potvrdio odluku Uprave grada o zapleni. Prema obrazloženju Suda varoši Beograda, od 27. jula 1871, ustanovljeno je „da se uredništvo” „Vragolana” navedenim „izmišljenim i neistinitim pisanjem udaljilo od pravoga zadatka svoga lista, jer njegovo je to, da se zanima satiričnim i šaljivim predmetima, a ne da se upušta u takova pitanja kojima staje na put radnji, i kojim ubija veru u državne ustanove, i tim ide na to da se podrije zakonitost, da se obezbeđuje i prezrenju izlože zemaljske vlasti i njeni organi, a črez to da se mir i red zemaljski poremeti”.

U optužnici državnog tužioca u vezi sa inkriminiranim rečima u napisu *Kaže se* (da ministri kupuju kuće „od svoje plate”, da upravitelj grada „ne prima mito” itd.) naglašava se da se krivično delo ovde skriva u obrnutom smislu onoga što se kaže. Jer su navedeni „izrazi... napisani u vidu satire, koji način pisanja kao što se zna ima za zadatak da društvene mane iznaša na javnost, da ih kritikuje, i to u smislu zavijenom ili izvrnutom”. Dakle, „uprav je očigledno” da „Vragolan” „izvrtanjem... značaja” reči koje upotrebljava „pomenutim vlastima podmeće rđava dela, ne bojeći se zakonskih posledica”. Odbranu Niketićeve da se reči koje se inkriminišu ne mogu objašnjavati rečima obrnutog smisla, tužilac nije, naravno, uvažio. Ali je zanimljivo da je Niketić u svom iskazu pred sudom naveo i činjenicu da se u to vreme „po varoši razneo bio glas, da je upravitelj primio... neku zlatnu jabuku sa 50# od ovdašnjih furundžija”. (Zato je onda „taj glas hteo da opovrgne” u „Vragolanu” konstatacijom „da on ne prima mita”!) S druge strane, karakteristično je za tadašnje, i ne samo tadašnje odnose organa policije, tužilaštva i bar jednog dela pravosuđa da nije uvažena ni odbrana u vezi sa navodima o žandarmima koji tuku, iako su, prema samoj optužnici, ispitani

⁴⁷ IAB, UGB, XII, 22, 1872.

⁴⁸ Pre odluke je upravnik varoši Beograda zatražio instrukcije od ministra unutrašnjih dela (koji je bio i predsednik vlade) Radoja Milojkovića. Po Milojkoviću, prema njegovom izveštaju namesništvu, koje se tada nalazilo sa knezom „na raspustu” u Arandelovcu (Kiselim vodama), 24. jula 1871: „Broj 4. šaljivog lista 'Vragolan' uzapčen je sinoć zato što se u njemu vređaju vlasti i Narodna skupština, i podiže se mrzost protivu nji. Istina da uvreda nije u vrlo niskim izrazima, ali je ima, a meni se učinilo da u ovo vreme ne treba to puštati, osobito kojekakvu dečurliju i izvesne organe Karadorjevićske, kao što je Niketić, urednik toga lista” (AII, III/27, inv. br. 3/1287).

svedoci „unekoliko bar [u istini u potpunosti] potvrdili... navod optuženog” („no to ne vredi” u ovakvim slučajevima, kao što je sam tužilac ovde napisao).

Optužbu zbog uvrede ministra prosvete Matića upoređenjem sa popečiteljem Stanojevićem Niketić je pokušao obesnažiti opet vragolanski, tvrdnjom „da je tim samo hteo kao u vicu kazati da je pre bio popečitelj ono što je sad ministar”. A za ono što je rečeno o imenovanim, *vladinim* i izabranim, *narodnim* poslanicima branio se sofistički, „da je to naučna definicija i da on ozbiljno misli da vladini poslanici kao inteligentniji moraju u Skupštini više i govoriti, a narodni poslanici kao manje inteligentni da ih slušaju”. Međutim, i tužitelj, logično, ostao je pri svome, ističući za Jeremiju Stanojevića, popečitelja svrgnutog kneza iz suparničke dinastije Karađorđevića, da je „u svojoj prošlosti prljav, kako odnosno političkih događaja, tako i inače”; prema tome, upoređenjem jednog namesničkog obrenovićevskog ministra sa takvim popečiteljem zna se što se htelo postići.

Na tužbu novinara Rozena, po kome je „za nj uvreda i kleveta svaka vrsta i svaka reč” u inkriminisanom napisu *Paprikaš*, Niketić je pred sudom, na pretresu od 5. oktobra 1871, izjavio da „smatra ovu uvredu”, koja je u „Vragolanu” nanesena Rozenu, „kao vraćenu uvredu *na uvredu kojom je on svojim književnim i žurnalističkim radom uvredio načela njegovih suradnika i jednomišljenika*”.

U vezi sa inkriminisanim napisom o oficiru iz Valjeva koji je svojim vojnicima pretio batinama Niketić je imenovao autora dopisa Dragutina Stojšića, 20-godišnjeg vojnika, bivšeg trgovca iz Valjeva, koji je kao đak u Beogradu bio aktivan u krugu naprednih omladinaca. Stojšić je naveo svedoke koji su u granicama mogućnosti, pri strahu od posledica takvog svedočenja, potvrdili navode. Ali njihovi iskazi, logično, neće biti korišćeni u optužbi ni kao olakšavajuća okolnost za optužene. Iako je branilac optuženog Stojšića, čuveni Aćim Čumić, tada u žestokoj opoziciji prema režimu namesništva, insistirao na tome da je iskazima svedoka „potpuno dokazao da je” imenovani oficir, Žarić, „one reči izgovorio koje je optuženi u svome dopisu” u javnost „izneo”. Prema tome, trebalo bi za njih da odgovara, pred vojnim vlastima, dotični vojni starešina, a ne njegov (Čumićev) klijent. Zapravo, po braniocu Čumiću, njegov klijent „ne samo da je smeo reći ono za šta se optužuje, nego je uprav dužan bio da kaže, te da bi tako delo u slučaju da ne bude kažnjeno od nadležnih (vojne) vlasti publicno osuđeno bilo”. (Zato je čak tražio da sud osudi „uvređenog” tužioca da plati optuženiku za dangubu i ostalo što je pretrpeo od sudskog gonjenja 8# naknade.) A po dodatnom iskazu Niketićevom, čak i da je postojala uvreda, ona je uzvraćena uvredljivim epitetom (privatnog) tužioca, koji u svojoj „tužbi naziva list ‘Vragolan’ *prezrenim* listom”.

Za inkriminisani dopis kojim se „vređa i kleveta” načelnik valjevskog okruga (zvani Likodra, prema selu iz koga je bio rodom, što je vragolanski iskorišćeno da se, kao nazadnjak i nasilnik, prikaže i kao čovek koji je „lik odrao sam sebi”), odgovorni urednik Niketić je imenovao autora, Vučića Miloševića, opštinskog pisara iz Valjeva. Ali Vučić, bojeći se represalija od strane „oklevetanog” šefa, nije smeo priznati „da je to njegov spis”. Niketiću nije preostalo drugo no da i za taj napis preuzme „na sebe odgovornost”.⁴⁹

Do sudske presude proći će mnogo vremena. Ona će biti izrečena u prvoj sudskoj instanci tek 17. februara 1873. Dok se Niketić žalio nižim i višim instancama sudova, pa i Ministarstvu unutrašnjih dela,⁵⁰ na pojedine odluke

⁴⁹ IAB, UGB, XII, 22, 1872.

⁵⁰ AS, MUD, Pf XXIV, br. 140, 1872.

policije, tužilaštva i suda, nizale su se, kao što smo videli, tužbe zbog novih „Vragolanovih” napisa, uperenih protiv pojedinih predstavnika vlasti, reakcionarnih publicista i goropadnih silnika na pojedinim položajima. Tako su se našla u sticaju više kažnjivih dela po istim odredbama Zakona o štampi i Krivičnog zakonika, pa će za sve njih Niketić, u svojstvu odgovornog urednika „Vragolana”, odjednom, istovremeno odgovarati pred sudom.

Konačnom presudom Prvostepenog varoškog suda, od 17. februara 1873, uvažena je samo delimično Niketićeva odbrana u vezi sa zaplenjenim 4. brojem u otisku konstatacijom da su „sva navedena kažnjiva dela” u tom broju, „svedenom na jedan jedini primerak”, „ostala u pokušaju (ali za koja, s pozivom na dopunu Krivičnog zakona od 24. oktobra 1870, uz „prizrenje na navedenu olakšavajuću okolnost, ipak ima na kaznu suditi”). Sud nije prihvatio u celosti ni zahtev tužioca u vezi sa napisom čiji je autor (Stojšić) otkriven, oslobađajući Niketića optužbe za saučesništvo u tom delu (ali ne i udela u odgovornosti). Zanimljivo je, međutim, da se krivica lista ne podvodi i pod § 229. Krivičnog zakona, predviđen za slučaj klevetanja, već se „činjenicom” da list nije saopštio celu besedu imenovanog oficira (prema navodima obrazloženja presude) samo utvrđuje da je „išao na to” da ga „ismeje i blamira pred svetom, kao jednog nevaljalog starešinu narodne vojske, glupaka i nasilnika”. Sledstveno tome, odrediće mu se, prema § 210. Kaznenog zakonika, „s’ prizrenjem na navedenu olakšujuću... okolnost” i umanjena kazna, za delo koje je sud okvalifikovao kao uvredu časti (odbijajući zahtev uvređenog „da mu se za uvređenu čast dodeli i 500 talira naknade”, pošto mu tom uvredom nije bila naneta nikakva materijalna šteta). Na osnovu svega izloženog, Prvostepeni varoški sud je presudom od 17. februara 1873. Niketića osudio na jednu godinu zatvora i 100 talira novčane kazne (za klevetanje, odnosno uvrede nanete navedenim privatnim licima), a optuženog Stojšića, za uvredu imenovanog oficira u Valjevu, samo na 45 talira novčane kazne (zamenjive sa mesec dana zatvora). Osim toga, ovom presudom naloženo je da se unište „svi primerci kojima su navedena kažnjiva dela učinjena”. A sama presuda, „ukoliko se odnosi na tužbu” navedena tri lica (novinara Rozena, oficira Žarića i narednika Lazara), da se odštampa u Niketićevom listu (odnosno o njegovom trošku, ukoliko Niketić u to vreme više ne bude imao list, kao što ga nije ni imao).

U žalbi Apelacionom sudu, 25. februara 1873, na presudu Prvostepenog varoškog suda, Niketić je najpre ukazao na neosnovanost kazne za delo okvalifikovano kao *pokušaj*, u inkriminisanim napisima zaplenjenog 4. broja „Vragolana”, insistirajući na tvrdnji „da delo nije štampano”, a to se i „vidi otuda što nema više egzemplara”, te je „policajna vlast uzaptila... samo jedan” primerak, „pa ni taj nije delo štampe već samo *korektura*, koja je po uobičajenom postupku „poslata bila članu policije na pregled, pa je on uzaptio kao delo štampe”.

Pri opovrgavanju ostalih navoda iz obrazloženja presude, Niketić je uglavnom ponavljao argumente sa kojima smo već dobro upoznati i insistirao na tome da u delima za koja je osuđen ne postoji „zla namera”, koja se prema zakonu traži „za svaku uvredu i klevetu”. Po njemu, „ne može je” ni biti, jer je „Vragolan” bio list [u to vreme više nije izlazio] kome je bila zadaća da ismeva mane i nedostatke društvenog života u celji popravke. Takav je njegov pravac” bio „i on je po tome pravcu i radio. Ako je dakle kome kakvu manu izneo ili koga ošinuo, to je učinjeno jedino u celji popravke, a nikakvo po onoj nameri iz koje može proizaći krivnja”.

Apelacioni sud je presudom od 20. marta 1873. uvažio veći deo navoda odbrane. U ovoj presudi se ide čak dotle da se u potpunosti usvajaju

argumenti optuženih u vezi sa napisima koji *izričito* nisu upereni protiv institucija i osoba navedenih u tužbi, ili koji sadrže istinite navode, potvrđene verodostojnim svedocima. (Primeru radi, za napis *Kaže se*, posebno za kazivanje „da su se žandari osilili pa tuku”..., da su „dobili... tesake”... utvrđuje se da nije kažnjivo „po smislu § 211. Kriv. zakona”, zato što je „isleđenjem... dokazano da zaista postoji ono što je u gornjim izrazima kazato”. Ili za napis o oficiru, komandiru baterije u Valjevu, Žariću, „koji ništa više ne iznosi do same reči” izgovorene od strane samog tog oficira, pa prema tome se tuženi ne može „nikako kazniti ni kao opadač, ni kao povredioc časti” dotičnog tužitelja.)

Sa navedenim obrazloženjem Niketić se oslobađa kazne „za dela štampana... pod naslovom ‘Kaže se’, a odnosno ministara, upravitelja varoši Beograda, žandara i g. Dimitrija Matića; – dalje za dela uvrede i klevete g. Rozenu” (koji je u međuvremenu odustao od tužbe), kao i za delo uvrede imenovanog oficira, Žarića, iz Valjeva. U svemu, presudom Apelacionog suda Niketiću se smanjuje kazna zatvora od 1 godine na 2 meseca, a novčana kazna sa 100 talira na 30, dok se drugi optuženi (autor napisa protiv navedenog oficira, Stojšić) oslobađa kazne (novčane) uopšte. Ovakva presuda navodi na misao da su u Apelacionom sudu preovladali sudije koji su se držali slova zakona i koji su bili politički protivnici namesničkog režima (1868–1872) i već nazirali kraj moći njegovih nosilaca, Blaznavca (koji će umreti 23. marta 1873) i Ristića (koji će kao predsednik vlade, posle Blaznavčeve smrti, biti prisiljen da da ostavku 21. oktobra iste godine).

Odgovorni urednik „Vragolana”, Niketić, međutim, ni ovom presudom nije bio zadovoljan, pa će žalio Kasacionom sudu. U žalbi od 15. aprila 1873. njegova se nastojanja usredsređuju na opovrgavanje krivice i za preostala „kažnjiva” dela, koja su i po kvalifikaciji Apelacionog suda *učinjena u pokušaju*. Insistirajući i dalje na tvrdnji da „4. broj ‘Vragolana’ nije pečatan”, on podrobnije objašnjava kako je došlo do toga da policijska vlast dobija i zaplenjuje primerke lista u korekturi. Naime, kada je stupio na snagu nov Zakon o štampi, tadašnji ministar unutrašnjih dela Radivoje Milojković pozvao je „sve urednike listova” i rekao im kako bi bilo i za njih najbolje da dostave primerak poslednje korekture policiji, „koja će izbrisati što nalazi da ne bi trebalo da uđe u list” i na taj način predupređiti da ovaj posle štampanja bude zaplenjen, „često... zbog malenkosti”. Tako se posle po ovim uputstvima „i praktikovalo”. Ali kod 4. broja „Vragolana” policija, iz razloga koji se ne navodi, nije postupila „kao što je i pre i posle to činila”, već je zaplenom korekture oglasila i zaplenu lista, mada list „sveta ugledao” nije, „niti je štampan”.

Na presudu Apelacionog suda žalili su se i državni tužilac i oficir iz Valjeva, od privatnih tužilaca. Međutim, Kasacioni sud je, 3. juna 1873, osnažio presudu Apelacionog suda, odbacujući žalbe optuženika i tužilaca. U obrazloženju ove presude, sud Niketićeve navode obesnažuje konstatacijom da zaplenjeni primerak 4. broja „Vragolana” *sadrži u sebi svojeručni potpis odgovornog urednika i štampara*, dakle sadrži značaje po kojima se po čl. 6. Zakona o štampi smatra da je taj broj štampan, i po tome da je s time učinjen pokušaj po smislu čl. 23. pomenutog Zakona”.⁵¹

U međuvremenu, „Vragolan” je već *davno*, mnogo meseci ranije, septembra 1872, prestao da izlazi. Po Jovanu Skerliću, i ovaj list kao „komunski” (pod znakom navoda) bio je „nasilno ugušen”.⁵² Koliko su, pored pritiska koji je policija sigurno vršila na izdavača i štampara, delovali i drugi faktori,

⁵¹IAB, UGB, XII, 22, 1872.

⁵²J. Skerlić, *Svetožar Marković*, 61.

unutrašnji razdori, finansijske neprilike, i sl. na njegovu obustavu, nije utvrđeno.⁵³

Prelazeći na zaključni deo ovog izlaganja, pomenućemo najpre da je jedan od vodećih socijalista kasnijih generacija, krajem XIX i početkom XX veka, Dragiša Lapčević, za ovaj, već tada, pre pedeset godina, „davno zaboravljeni” šaljivi list rekao da je „bio... vrlo lep, vrlo književan, gotovo više ozbiljan nego li humorističan i satiričan”.⁵⁴ Pri tome je imao na umu njegove socijalističke crte i svojedobnu anonimnu Markovićevu saradnju u „Vragolanu”. O kritičkim primedbama Markovića i njegove bliže okoline Lapčević ništa nije rekao, možda nije ni znao za njih ili ih nije smatrao bitnim.

Konstatacije u našim zaključcima ne mogu se odnositi na „Vragolanove” estetske i literarne odlike, na svojstva koja su učinila da u očima jednih izgleda lep a drugih kao rugoba, ne samo zato što su njegovi primerci u međuvremenu nestali i nemamo ih pred sobom, već i stoga što ovakvi sudovi zavise pretežno od elemenata subjektivnog rasuđivanja (pogleda, potrebe, raspoloženja, obrazovanja itd.). Ali na osnovu sačuvanih tekstova, kao i komentara onovremenih, prijateljski i neprijateljski raspoloženih listova, pa napokon i sudova, argumenata, postupaka pojedinih državnih organa, policije, tužilaštva i pravosuđa, mogu se izvesti neki zaključci koji se zasnivaju na činjenicama. Po tim zaključcima, najpre u vezi sa ličnošću Mijajla Niketića, može se utvrditi da on nije bio samo formalni urednik, odgovoran za napise pred organima vlast”. Po njegovoj aktivnosti, on je nesumnjivo bio jedan od prvih i glavnih pokretača, izdavača i stvarnih urednika „Vragolana”. (To proizlazi i iz njegovih, sa žarom napisanih, sačuvanih žalbi na odluke pojedinih državnih organa u vezi sa „Vragolanovim” inkriminisanim napisima.)

Njegova angažovanost i opredeljenost su sigurno socijalističke prirode. Koliko je bio po prirodnoj naklonosti ili obrazovanjem i iskustvom stečenoj dalekovidosti samo borac za *socijalnu pravdu*, tipa „nezavisnih socijalnih revolucionara”, narodnjačkih radikala-socijalista, ili samo nedovoljno disciplinovani pripadnik grupe Markovićevih privrženika, teško je utvrditi bez odgovarajuće dokumentacije. Iako nije po standardnim uzusima usmeravana, prema kolektivno, forumski prihvaćenim programskim ciljevima (što u deceniji kada još ne postoje organizovane stranačke formacije u Srbiji nije naročito upadljiva jeres), njegova revnost u duhu socijalizma i revolucionarstva potvrđuje se više puta i sačuvanim zabeleškama. Tako se ističu njegove poruke iz zatvora (1871–1872), u vezi sa inkriminisanim „Vragolanovim” napisima, da će se i dalje boriti „u zdravlje gunja, opanaka i krvavih srpskih kalčina” protiv „svake podlosti i despotizma”.⁵⁵

Čak će i nekoliko godina posle pokretanja i obustave svog sledećeg socijalističkog lista („Ujedinjenje”), Niketić dokazivati svoju doslednost raznim antirežimskim ispadima (koji iako ostaju u granicama frazeološkog

⁵³U septembru 1872. već izlazi ogledni broj drugog Niketićevog lista „Ujedinjenje”, i obelodanjuje se da „Vragolan” prestaje da „vošti” (Jedinstvo, br. 159, od 19. septembra 1872). Krajem 1872. saopštava se da će od nove, 1873. godine opet izlaziti „Vragolan”, odnosno „Novi vragolan”, pod uredništvom Milana Filipovića, i da će se među saradnicima nalaziti „i stari urednik ovoga lista, kao i poznati Đura Jakšić” („Pravda”, br. 43, 12. XII 1872). Ali je na ovu vest, koju su neki listovi, kao pomenuta „Pravda”, objavili sa *zakašnjenjem*, reagovao Jakšić „izjavom” od 8. decembra 1872. da mu je „još i program ‘Novog vragolana’ nepoznat, jer mu ga niko nije pa ni urednik stari ni novi saopćio. Uostalom”, priložiće ukoliko bude izlazio „jednu ili dve žalostive priče, koliko da ispuni „obećanje” koje je učinio još dok nije bio u državnoj službi (17. novembra 1872. postao je korektor Državne štamparije), a „i za ljubav smejućih se čitaoca *Vragolanovih*, da ne bi baš prepuko od silnoga smeha što ga satirični list sa svojom izabranom šalom prouzrokuje” („Jedinstvo”, br. 257, od 3. decembra 1872). Kao što se zna, posle je umesto „Vragolana” pokrenuto „Vrzino kolo”, pod odgovornim uredništvom Perinovića.

⁵⁴D. Lapčević, nav. članak.

⁵⁵J. Skerlić, nav. delo, 61.

verbalizma, u tadašnjim uslovima opozicionarstva izazivaju reperkusije akutnog dejstva). Biće opet osuđen, i to na 2 godine zatvora, presudom Prvostepenog varoškog suda od 23. februara 1877, zbog svojih prosocijalistički i prokomunistički iskazanih antirežimskih uverenja i uveravanja. (Prema sačuvanim aktima presude, zbog toga što je posle poraza u prvom srpsko-turskom ratu, 1876. godine, javno „više puta govorio protiv vlade, vladaoca” i postojećeg „društvenog stanja”. Ubeđivao je ljude iz svoje okoline „da treba birati revolucionare u Veliku narodnu skupštinu”, s obrazloženjem „da posle revolucije tek nastupaju dani slobode i blagostanja”. Dokazivao je da Velika skupština treba da preuzme vlast i da dobije pravo „da obori vladu, vladaoca i sve zakone” koji ne valjaju, zatim „da traži da se krivac” za rat koji je „nesretno ispao, kazni, jer na narodu ne treba da ta prljavština ostane, kad je on uveden u borbu bez spremne i bez saveznika”. Uveravao je one koji su ga slušali da je došlo vreme „da se rasčiste računi i ukloni što smeta napredku zemlje”. Pri tom je objašnjavao „kako će od komunaca izaći predlog da se... ministri stave pod sud i u zatvor”... Sve to sud je naveo kao dokaz da je Niketić ovakvim govorima „smerao da... pobudi i pokrene ljude na opšte nezadovoljstvo u zemlji i otuda na dela kojima se priprema izdajničko preduzeće, koje je bilo (predviđeno i kažnjivo po § 90. Kriv. zakona”).⁵⁶ Rečenice koje su ovde uzgred navedene, da bi se o malo poznatom, zapravo nepoznatom prema istoriografskim saznanjima, Niketiću saznalo što više, govore svakako u prilog njegovih mogućih i stvarnih doprinosa i u pokretanju, izdavanju i uređivanju prvog socijalističkog satiričnog lista u Srbiji.⁵⁷ Jer ostali inicijatori, redaktori i saradnici „Vragolana”, među kojima i Milovan Glišić, kao jedan od njegovih nesumnjivih pokretača i urednika, u to vreme neće se više smatrati pobornicima socijalističkih ili komunističkih ideja ni u umerenijim vidovima političkog pregalaštva.

Što se tiče samog „Vragolana”, sadržaja i intonacija njegovih napisa, prema osvrtima savremenika i na osnovu sačuvanih tekstova, zaključak se takođe svodi na potvrdu njegove socijalističke usmerenosti i opredeljenosti. (U nijansama ne može se razaznati prevaga doktrinarnih učenja markovićevaca ili socijal-revolucionara, narodnjačkih radikal-socijalista i sl. Na jednom mestu Skerlić ga ubraja u radikal-socijalističke listove.⁵⁸) Iako na prvi pogled može izgledati da se suviše često, zapravo najviše bavio sitnim ogovaranjima, privlačio pažnju preteranim, ne retko i neukusnim pošalicama, nametao se grdnjama i porugama, pri boljem zagledanju njegovih majstorija u vragolijama zapaža se nit osmišljene doslednosti u dubljem pogledu, u spletu ne ličnih, već društvenih tendencija, u pregnućima za jednu dostojniju ličnost od one izrugivane, za jedno ljudskije društvo od onog izopačenog.

Ne izvrgava se baš ruglu sve i svašta, po ukusu ili neukusu običnih čitalaca, kao što se možda pričinjava u prvi mah. Očigledno je da se odabiraju teme koje odgovaraju određenoj svrsi. Ako se već ne mogu, jer se ne smeju, u odgovarajućoj formi prikazati *dela* prvih ličnosti države i društva, odgovornih i zbog svojevrstne neodgovornosti za pričinjena *nedela* na raznim državnim i društvenim nivoima, onda se bar razotkrivaju kao odgovorni njihovi, na sve spremni, izvršitelji, pomagači, saradnici, savetnici, u raboti koja čini nesnosnim život onih koji kao da su osuđeni da se samo zlopate.

⁵⁶ IAB, UGB, XII, 22, 1872–1877.

⁵⁷ Prema jednom izveštaju austrougarskih vlasti u Zemunu 23. marta 1877, za Niketića se kazuje da je ovamo prebegao da bi izbegao izdržavanje dvogodišnje kazne zatvora. A prema saopštenju Konzulata iz Beograda, dodaje se da je Niketić u više srpskih listova pisao članke koji su bili prožeti *socijalističko-komunističkim subverzivnim tendencijama*. Zbog ovakve „socijal-komunističke” aktivnosti usledilo je i njegovo proterivanje iz Zemuna, i njegov odlazak u Pančevo, 28. maja 1877 (IAB, Zemunski magistrat).

⁵⁸ J. Skerlić, *Jugoslovenska štampa*, Beograd, 1911, 7.

Jasno, i tu se preteruje u mnogo čemu, ali pored svih preterivanja i raznoraznih drugih nedostataka, antirežimska orijentacija je očigledna.

„UJEDINJENJE” (1872)

Drugi politički list socijalističkog smera, „Ujedinjenje”, izlazi u Beogradu, u redakciji Mijajla J. Niketića, koji je već poznat kao izdavač i urednik „Vragolana”. Biće kratkog veka. Izlaziće svega nešto više od dva meseca, tri puta sedmično – sredom, petkom i nedeljom, od početka oktobra do sredine decembra 1872, ukupno sa 29 brojeva.

Prvi broj „Ujedinjenja” je od 4. oktobra 1872. U to vreme nema drugog socijalističkog lista u Srbiji, pošto je „Radnik” prestao izlaziti, kao što smo videli, već sredinom aprila (po st. k.) iste godine. Prema programskom uvodniku, „Ujedinjenje” neće „ništa drugo do što su zahtevali i iskali živi ljudi sviju vremena i sviju strana: istinu, pravdu i slobodu”. Za ove stvari zalagali su se, u ime građanskog slobodoumlja, i pobornici buržoaskog, građanskog liberalizma i radikalizma, ali je distanciranje razgovetno.

Ističu se razlike, za koje se kazuje da su *načelne*. Buržoaski liberali, „hoće istinu, pravdu, slobodu samo *za sebe*”, dok „mi, naprotiv, hoćemo da istina, pravda i sloboda ne bude stvar pojedinca već sviju i svakoga”. Sledstveno tome, „mi ne priznajemo nikakve privilegije, po kojima bi neki imali osobita prava a neki nikakva. Mi ne trpimo da ko dembeliše na račun drugoga. Mi nećemo da znamo ni za kakve razlike između jednog i drugog. Mi dakle hoćemo da naš narod uputimo onom stazom koja će da zbliži sve narode u jednu porodicu – *bratimstva*.”

Uzroci nevolja se identifikuju u *nerazvijenosti*. Koreni uzroka – u *nejednakosti*. Da bi se našao izlaz iz labirinta nesnosnih odnosa, ističe se pre svega zahtev za političkim slobodama. Traži se prenaplašeno *sloboda*, ali ne u tonu buržoaskog liberalizma, ne *ćiftinska* i ne metafizička, već realna, sa materijalnom osnovom. S pozivom na materijalističke teze tada i ovde precenjenog Bihnera, ukazuje se na potrebe za društvenim reformama. Podvlači se da „ljudi dotle neće živeti u miru i sreći dok se *političko* oslobođenje ne popuni *socijalnim*”.

List programira na prvom mestu zahteve za *slobodom* – zbora i dogovora. Sloboda tu neće biti cilj za sebe i po sebi, već sredstvo za dosezanje ciljeva ljudske, društvene harmonije u nacionalnim i opštečovečanskim razmerama. Insistirace se na slobodama. „No najmiliji posao biće nam da sve prepreke i nezgode raskomadnog i razdeljenog naroda srpskog poništimo, da on što pre dođe do svog *ujedinjenja* – do bratstva sa svima narodima.”¹ Ideje-vodilje zasnivaće se na postulatu „da svaki narod koji hoće da napreduje valja da bude materijalno osiguran, obrazovan i slobodan, jer samo tako može stvoriti novo društvo” u kome će se ostvariti principi pravde i slobode.²

U toku izlaženja, ako se sudi po sadržaju većine napisa, list „Ujedinjenje” manje će govoriti neposredno o politici, političkim zahtevima, pitanjima, problemima nego što bi se pretpostavljalo na osnovu njegovih programskih reči. Očigledno, izbegavaju se teme koje navode na kritičke opise i procene, sledstveno tome i osude pojedinih poteza, mera, postupaka vlade i vladinih organa. Svakako se teži da se ne daje povod za izazivanje represalija od strane cenzorske vlasti.

Prostor koji se izdašno rezerviše za političke događaje ispunjava se prikazivanjem debata sa zasedanja Narodne skupštine. Pojedini brojevi čak na više od 5–8 stubaca, u *petitu* složenih, donose tekstove rasprava „sa skupćine” [skupštine!].³ List ima svog izvestioca, u zajednici sa listom

¹ Šta mi hoćemo, br. 1, 4. X 1872.

² Pozivi na preplatu, br. 25, 1. XII 1872.

³ Br. 3, 4, 5 i 14, 1872.

„Pravda”, čije stenografske beleške, i na više od 2 strane od ukupno 4, prilikom velikih rasprava i u specijalnom dodatku, upoznaju čitaoca naročito sa govorima, i upadicama, opozicionih poslanika.

Na uvodnom mestu samo u nekoliko brojeva nalazimo članke sa čisto političkom temom. Najpre, kao što će činiti i drugi socijalistički listovi, povodom *adresne* debate u Skupštini, uvodnikom se otvoreno podržava predlog opozicionih poslanika da u *adresu uđu* i zahtevi za reforme, u prvom redu zahtevi za ustanovljenje i proširenje samoupravnih opštinskih prava.

U odmerenijem tonu, ali u istom apodiktičnom stilu kojim su se odlikovala i odlikovaće se standardna socijalistička glasila rečenog razdoblja, tu se tvrdi da „refleks sviju političkih sloboda ogleda se u opštinskoj samostalnosti. Tamo gde opština nema svoju potpunu avtonomiju, tamo su i sve druge političke slobode na najnižem stupnju.” Postojeće zakonske odredbe o kompetencijama opštinskih uprava izlažu se osudi, s motivacijom da prema postojećem zakonu o „ustrojstvu opština i opštinskih vlasti, opština smatra se kao nepunoletna, kao dete koje stoji pod tutorstvom veće, 'nadzorne', policijske vlasti”.

Slično Markovićevom „Radeniku”, i „Ujedinjenje” istovremeno sa lokalnom opštinskom samoupravom ističe važnost višeg, objedinjavajućeg samoupravnog foruma na nivou okružnih skupština. (Kasniji Markovićevi listovi insistiraće na sreskim skupštinama.) „Ujedinjenje” traži da „i zakon o opštinskoj samoupravi i zakon o okružnim skupštinama dođu što pre pred skupštinu, a odatle odma u život”. Ovde se čak dodaje: „Ako vlada sa svoje strane i ne bi htela odma odazvati se želji narodnoj, narodno predstavništvo kao izraz narodne volje treba živo da nastane za njihovo ostvarenje, upravo da presira vladu, jer s tim ustanovama biće umnogome slobodniji okret i veći razvitak ove zemlje.”⁴

Drugi veći politički članak govori o problemu koji se nameće sve naglašenijim zahtevima za stvaranje partijskih organizacija, više ne samo u okvirima suparničkih građanskih strana, već i opozicionog socijalističkog grupisanja. Pitanje je za ovu grupu socijalista koja se okuplja oko „Ujedinjenja” očigledno delikatna. Ona je dezavuisana od afirmisanih pregalaca socijalizma, pod predvodništvom Svetozara Markovića, tada u emigraciji, u Novom Sadu, i za nju je problem organizovanja na stranačkom nivou uslovljen strahovanjima od majorizacije, od autoriteta lidera većine i sl. Zato se potreba za partijom ovde razmatra sa idealnih teorijskih pozicija, da bi zaključak upućivao na opreznost.

S pozivom na dileme koje proističu iz razmišljanja o večitim protivrečnostima individualnog i kolektivnog življenja, čitaocima se predočava opasnost od onoga što izaziva „*dostojanstvenost, uobraženost, pedanterija, slabost, zavidljivost, nestrpljivost, popustljivost* itd.”. Zna se, „ovo su mane ljudske”, koje će teško savladati i družina čiji je cilj „da kritikuje društvene ustanove i da delom pokaže sve vrline novoga društva”.

Logično je, dakle, da u ovom socijalističkom listu umesto poziva za što hitnije formiranje organizacije na stranačkoj osnovi, sledi samo jedna didaktička poruka. Pažnja se skreće na idealne premise i postavke, da bi se izbegle konkretne kontroverze. Podvlači se da „partija i interesi namenute celji treba da zahteva od svakoga pojedinca sve moguće žrtve – jer je to glavni uslov solidarnog rada! Dalje, partija u pravom smislu nesme nikoga pripoznati za *vođu*, jer bi onda (što je vrlo moguće) sva ujedinjena snaga bila nekoliko podčinjena.”

Pozicije „Ujedinjenja” su takve da je *normalno* zaziranje „od posledica kako

⁴Debata o adresi, br. 3, 8. X 1872.

nadmoćnosti nekolicine tako i pojedinca". Samo da se ne bi negirala neophodnost partijski organizovane borbe u principu, zaključak je u poentiranju idealnog rešenja, kroz harmonično dejstvo pojedinca i celine. Kao uzor projicira se partija u kojoj se podrazumeva da pojedinac „radi po ubeđenju a ne po nagovoru, da sam misli a ne da ga drugi obaveštava". Nema dvojbe, bar po predviđanjima u romantičarskoj stilizaciji: „Pođe li partija ovim putem, onda joj predstoji život, rad, trpenje, borba ali i pobjeda. Izostavi li samo neke od ovih uslova, onda je očekuje srećan razlaz ili prerana smrt.”⁵ Opravdanje za mali broj političkih napisa nalazi se, pored oportuniteta da se izbegne direktna konfrontacija sa organima vlasti, u potrebi da se identifikuju dublji, socijalno-ekonomski uzročnici masovnih nevolja. Kao što se u jednom polemičkom osvrtu na pisanje liberalnog „Istoka” ističe, „pitanje o lebu” smatra se najaktuelnijim i najtežim.⁶ Reši li se ono, rešiće se i pitanja koja se odnose na politiku.

Da se socijalno-ekonomskim pitanjima posvećuje primarna pažnja, potvrđuje se nizom velikih napisa. Već počev od prvog broja padaju u oči podrobna informativna izlaganja o Robertu Ovenu i njegovim reformatorskim poduhvatima za socijalistički preobražaj društva. Ona će se nastaviti u takvom obimu da će se poslednji nastavak završiti tek u 26. broju.⁷

Jedan od najzapaženijih uvodnika govori o negativnim posledicama primitivne prvobitne proizvodnje i kapitalizma koji nadire. Polazeći od *činjenice* da i kod srednje klase, sastavljene od seljaka, zanatlija i malog trgovca, preovlađuje sirotinja, „Ujedinjenje” ovde zaključuje da je zaostalost posledica nesavremenog načina rada nižih slojeva i špekulantskog poslovanja viših. U Srbiji još nije sprovedena podela rada, dominira svaštastvo. Za ovakvo stanje okrivljuje se „najgornji sloj naše društvene piramide”, koji „ne beše izobražen već uobražen – zaražen zapadnjačkom nadricivilizacijom”, a živiljaše „na račun... nižih slojeva”.

Utvrdjuje se da je društvo „u začetku kapitalističkog gazdinstva”, iako još „kod nas nema fabrika, nema novčane aristokratije i fabrički radnika... nema berze i potpune svetske trgovine”. Sa ogorčenjem se iznosi da deobu rada u procesu proizvodnje iniciraju eksploatorski slojevi, pa će „za koju godinu” biti „i suviše sirotinje koja će sama stvoriti sve ovo što danas nemamo”.⁸

U članku o sirotinji, štampanom takođe na uvodnom mestu, pokazuje se i dokazuje kako je ona produkt neprirodnih odnosa u društvu. Pobijaju se prvo teze onih koji još od Platona naovamo ponavljaju da je sirotinjska klasa neizbežna i neophodna tvorevina svakog društvenog poretka, koji pretpostavlja da donji slojevi moraju raditi i trpeti da bi gornji akumulacijom bogatstva i znanja mogli starati se o progresu. Siromašni su žrtve nasilja i eksploatacije vladajućih – robovlasnika, pa feudalaca i najzad kapitalista, a ne prirode.

Teze građanskih reformatora, koji sada predlozima za usavršavanje buržoaskog kapitalističkog stroja pokušavaju umanjiti posledice siromaštva, opovrgavaju se imanentnim svojstvima kapitalizma. Naglašava se da oni čak „ni najpalijativnija sredstva”, predlagana od buržoaskih ekonomista „da se u nekoliko pomogne sirotinji”, ne uzimaju „u obzir”. Od odgovornih u Srbiji „niko ne obraća ni pažnju što broj sirotinje svakim se danom sve većma i većma umnožava, niti se teži da se pronađu osnovi koji ako je ne bi mogli umanjiti, a ono bar njeno naglo rasteenje preduprediti”. Nebriga je takva da: „Još se u nas ne zna ni cifra njena, ni veličina dnevne plate, ni veličina zarade

⁵ *Partija i njeni uslovi za pobjedu*, br. 6, 14. X 1872.

⁶ *Dopisi*, br. 21, 19. XI 1872.

⁷ *Robert Oven i njegovi pokušaji o društvenim reformama*.

⁸ *Podela rada*, br. 9, 22. X 1872.

prema kapitalu, ni vrednost rada.” Merodavni krugovi u svojoj bahatosti idu tako daleko da pored „ljudi bez krova” govore o blagostanju.

Kao što se očekuje od jednog socijalističkog lista, ovde se negodujući obelodanjuje da „u nas još ništa nije učinjeno na polju izučavanja radenika i uopšte sirotinje”. Na način koji se ne razlikuje od Markovićevog i markovićevskog modela rasuđivanja zaključuje se: „Umesto da svima sredstvima stanemo na put da se u nas ne učini ona velika provala u kapitalu i imanju kao što je na zapadu, mi kao da hotimice otvaramo put za što širi razvitak sirotinje jer ne izučavajući i ne dajući ni najmanju dozu leka, ostavljamo je samoj sebi, a time smo joj i otvorili prostrano polje za njeno unapređenje.”⁹

Ista misao o kapitalističkom putu koji treba preseći u Srbiji susreće se u dopisu kojim se pozdravlja izlazak „Ujedinjenja”. Prema tom tekstu, „i Srbija je pošla stazom modernih država i ona žurnim korakom stremi onom socijalnom stanju u kome vidiš s jedne strane ’civilizaciju’, čiftinsku lenju buržoaziju sa... kapitalom, a s druge jedan proletarijat, kome popovi za ovaj ovako udan život propovedaju blaženstvo na onom svetu”.¹⁰

Uvodni članak o ekonomskoj krizi, koja se oseća u vidu nedostatka novca, procenjuje situaciju konkretno sa antikapitalističkih pozicija. Čitaocima se objašnjava kako je kriza neminovna pošto su „*uslovi* privrede usled raspadanja zadruge izmenjeni, a... način” i sredstva privređivanja su ostala ista kao i pre „nekoliko stotina godina” u zemljoradnji i stočarstvu, koje i dalje predstavljaju životne privredne grane gotovo celokupnog proizvođačkog stanovništva.

Proverama naučne prirode mogli bismo lako utvrditi da je preterana, zapravo netačna tvrdnja o krizi kao izrazu ekonomskog opadanja u razvoju usled penetracije kapitalističkih snaga. I u Srbiji kapitalizam u odnosu na patrijarhalni zadrugarski autarhizam znači napredovanje, a ne nazadovanje. Ali ovde je interesantno da se osuđuje ono što donosi *prelaz* „iz zadrugarnog života u život inokosan, – u život omiljeni doktrinarima individualne, čiftinske, slobode”. Tu se kazuje: „Taj prelaz, velimo, za sobom doneo je posledicu tu da su se potrebe pojedinaca po *količini* namnožavale, a po *ceni* rasle” neskladno, pošto „progres u potrebama nije bio osnovan na progresu privrede”; čak „je stočarstvo usled zatiranja šume opadalo”, dok je „zemljodelstvo zaostalo na prepotopskom obrađivanju”.

Prema standardima socijalističkih opozicionara, novčana kriza, kao i svaka druga krizna situacija, analizira se i kao posledica tereta vladavine birokratije. Mada je ona prirodni izdanak države i njena moć proizlazi iz potreba za upravljanjem sve snažnijim i komplikovanijim državnim mehanizmom, ona najviše doprinosi svim vrstama nevolja, pa i nevoljama skopčanim sa tadašnjom novčanom krizom. Logično je, dakle, što se nedostatak novca povezuje ne samo sa potrošnjom na *čiftinskom* tržištu već i sa nametom *birokratske gospode*.

Nema sumnje, „narod... opterećivan je sve više i više sa svima *finoćama* aparata društvenog, gde dolazi namnožavanje činova, činovničkih klasa, kancelarija i tma božja gospodske gomile, kojoj je zadatak da čuva svoj sopstveni ’poredak’... „došlo je namnožavanje poreze, neposredne i posredne: taksa kancelarijski i parnični, trošarine itd.”, što teško podnosi i narod sa razvijenom industrijom, a kamoli seljački u zaostaloj Srbiji.

Na birokratsko rasuđivanje o lakomislenom zaduživanju kao uzročniku nevolja tu se reaguje razložno. „Jer ako ima slučajeva da se pojedini zadužuju

⁹ *Sirotinja*, br. 14, 3. XI 1872.

¹⁰ Dopisi, br. 16, 8. XI 1872.

od besa, za narod to ne može da vredi, on se zadužuje iz nužde – krajnje potrebe, mada mu je poznato da je 'dug zao drug' – zla potreba".¹¹ Doduše, i sa ovakvim rasuđivanjem se širi predubeđenje o štetnom prekomernom trošenju, ako ne „iz besa”, ono za suvišne, *luksuzne* stvari. Samo ne radi žigosanja potrošačkog naroda, već da bi se osudio trgovački stalež. Za taj, po predrasudi socijalista, parazitski poslovni svet kazuje se da za stotine hiljada forinata dovlači inostranu robu, „predmete koji ganjaju celokupnu masu, izobraženu i neizobraženu da bar spoljašnošću majmuniše evropsko-čiftinskoj obrazovanosti”.

Poenta je, kao i što dolikuje listu koji pretenduje na socijalistički avangardizam, u zaključku kojim se ponavlja da je izlaz iz teškog stanja u reorganizaciji čitavog društva. Treba stvoriti poredak u kome će biti „rad... uslov za društveni život... ljudi”, tako da „ne bude *dembela* i onih što danas žive od *interesa, masnih plata* i raznogolikog *šićara*...”.¹²

U drugom, takođe uvodnom članku, posvećenom krizi, uz saopštenje o 15 slučajeva bankrotstva „za nepunih sedam dana... u našoj varoši”, razlaže se kako „sve mere koje... su dosad učinjene bilo od strane vlade, bilo od pojedinih novčanih zavoda tako su male i neznatne, da se njima ne samo zlo nemože ugušiti nego šta više ostaće bez ikakvih posledica”.

Za razliku od uobičajenih apstraktnih zaključnih refleksija, ovde se istupa sa konkretnim predlogom, da se „kapital koga uprava fondova ima” u nekretninama preobrati „u novac”, čime bi se povećala novčana masa u opticaju za 1,000.000 duk. ces.¹³ Finansijski stručnjaci reći će: naivan, ili jeftin demagoški zahtev, kojim se mogu zavesti samo neuke mase. Revolucionarni pregaoci mogu odvratiti: ako predlog nije ostvarljiv, uzrok tome nije u njegovoj apsurdnosti, već u sistemu apsurdnom!

Konkretnim zahtevom impregniran je i uvodni članak koji sadrži kritiku tadašnjeg poreskog sistema. Umesto 6-talirskog poreza po glavi, traži se progresivno oporezivanje prema imovnom stanju poreskog obveznika. I to tako da oni koji imaju „imanja od prilike do 100 duk. ces. da neplaćaju ništa”, do 200 duk. – 2 duk. ces., do 300 – 3 1/2, do 400 – 5, do 500 – 7, do 600 – 10, do 1000 – 20.¹⁴

U nizu socijalno-ekonomskih napisa karakterističan je i članak o položaju seljaka u Srbiji. Otkriva se, suprotno od onoga što su tvrdile režimije, da je seljački narod već od početka vaskrsa srpske države „neprekidno... osećao neki nedostatak u društvenom” poretku. „Pobune i ustanci ne mogahu mu baš niukoliko pomoći,” Ostao je nezadovoljan. To nezadovoljstvo „mnogi... nespaziše a neki hotimično nehtedoše da... vide”, iz „razloga” koji se i ovde ponavlja, što „zapadna nadricivilizacija beše već zasađena na srpskom zemljištu”.

Identifikujući obrazovanost sa „obrazovanošću” činovnika, birokrate, ovde uvodničar kazuje da je „nadriobrazovanost... stvorila... čitav niz ljudi koji su prinuđeni da svojim... radom žive na račun seljačkog rada”. Po ovakvoj dedukciji, „obrazovanost viša ne beše dakle na vajdu nego za grdnu štetu narodnu”. Shodno tome, kao i „jednostranoj i nerazvijenoj slobodi”, smatra se „da je celokupno srpsko društvo podeljeno u dve klase – obrazovanu i neproizvodnu, i prosto radnički narod”.

Radnom narodu, kao što se ovde sugerije, stanje se stalno pogoršava. On ne može doći do kapitala u sistemu koji se uvodi i počinje da preovlađuje. „Kapital – suvišak preko potrebe – može se nabaviti samo onda ako se

¹¹ *Novčana kriza*, od R. B., br. 13, 1. XI 1872.

¹² Nav. članak, nastavak, br. 14, 3. XI 1872.

¹³ *O krizi*, br. 22, 21. XI 1872

¹⁴ *Progresivni sistem poreza*, br. 26, 3. XII 1872.

pojedinač radom tuđim koristi.” Da se ne bi ostalo u nedoumici, dodaje se: „Štednja, rad i kapital, to su obične fraze buržoaskih ekonomista, sa kojima oni pravdaju kapital koji je stečen krađom tuđe snage.”

U sistemu koji se i u Srbiji afirmiše, nije teško dokazati da rad mnogih donosi korist samo ponekom pojedincu. U datoj situaciji, i svaki čitalac može lako proveriti da se ni Uprava fondova nije opravdala. Od nje nisu mogli dobiti zajam oni koji ništa nisu imali iako su ga s najviše argumenata tražili. „Ali govoriti ovako” – zaključuje se vispreno – „ljudima koji naplaćuju po 60% interesa pri svem tom što u jednom okrugu vide 8.000 beskućnika ne vredi, počem oni to neće da znaju. Ogorčenje sirotnoga i prezaduženoga seljaka nesme više trpeti nikakvo zablupljivanje, jer je vreme već da se jednom narod očisti od tih gadnih stenica”.¹⁵

Da se seljaci ne bi dali zavesti propagandom liberala o slobodnoj trgovini, kao poluzi obećavanog i iščekivanog blagostanja, navode se reči ekonomiste Engelsova, koje potvrđuju zaključak „da je teorija ’slobodnog trgovanja’ ubitačna. Jer ona odbija i odvlači narode od životnog pitanja koje se u *narodnoj ekonomici* nazva – pravedna podela rada”.¹⁶

O pojedinim konkretnim problemima zemljoradnje i stočarstva koji su od životnog interesa za seljake piše se opširnije u rubrikama *dopisa*. Jedan takav dopis iz Požarevca o državnoj ergeli upoznaje čitaoca sa žalosnim posledicama jednog javašluka i nestručnog, špekulantskog rukovođenja i poslovanja. Nešto što će još dugo biti karakteristično za zaostalu sredinu.

Ergela o kojoj je reč ustanovljena je pre 22 godine. U početku „lepo je... bilo videti u našoj erdeli konje peršonerske, engleske, arapske i erdeljske rase, koji su sa strane” za skupe pare „dovedeni”. No vremenom oni uginuše, a za njima ostadoše sve kržljiviji primerci. Razlog je jednostavan. „Na kormilu erdele” godinama „stoji... čovek koji ne samo da nema pojma o njoj, nego skoro ne zna ni pisati, ni čitati... Konji se ne neguju, ne hrane kako treba... Posle nekoliko godina postojanja, konstatuje se da „sa našom ergelom ne možemo da poslužimo ni pošte, ni baterije, nego i za ova nadležatelstva kupujemo konje od privatniku a ovi pak iz Erdelja”.

Upravnik i njegov stručniji pomoćnik manje se „brinu... o podizanju” ergele nego o njenoj eksploataciji za „vršenje svojih ječmova i žita, prevoz kukuruza i vožanje... prijatelja svojih po varoši, pa i u daljini do 16 sahata...” I veterinar nije na visini zadatka. Ukratko, „personal je takvi pri toj erdeli da je ona... ostavljena... prirodi, pa nek napreduje... sama”!

Kontrola je slaba, jedva se oseća, te se iznosi i sumnja da „se može lako desiti... da se podpuna porcija konjima” i „ne daje”, već se deo „upotrebljava na izranu stoke” u privatnoj svojini.¹⁷

Verovatno se preteruje u konstatacijama ove vrste, kao i drugde, radi postizanja većeg efekta kod čitalaca. Ali najvažnije je da se njima otkrivaju u javnosti odista *skandalozni* rezultati tipičnog – skupog, a nestručnog i špekulantskog poslovanja u zavodima koji su državni, pa se u odsustvu kontrole, pri nedovoljno kultivisanoj svesti o vrednosti zajedničkog, smatraju ničijim, odnosno svačijim.

Karakteristične informacije sadrži i dopis iz Knjaževca, koji obelodanjuje da je iz okruga upućena predstavka knezu i ministru finansija radi otklanjanja posledica *novčane krize* osnivanjem jedne štedionice. „Narod ovog okruga bavi se zemljedeljem i skotovodstvom.” Usled „istrebljenih šuma skotovodstvo je palo na najniži stepen”, a „zbog rđavih godina” zemljodelstvo je opalo. Cena zemlje se snižava, *interes* za novac povećava, tako da iznosi 60%. Spas se

¹⁵Kako stoji naš seljak naspram ostalih društvenih slojeva, br. 4, 11. X 1872.

¹⁶Nav. članak, svršetak, br. 5, 1872.

¹⁷Dopisi, Požarevac, br. 1, 29. XI 1872.

očekivao od okružne štedionice, tj. od zajma sa zakonskom kamatnom stopom.¹⁸

Izgledi za preokret putem dubljih reformi su minimalni, pa se „Ujedinjenje” bavi i praktičnim pitanjima, koja se nameću sada prvenstveno na terenu delovanja novčanih, štedioničnih, osiguravajućih i sl. zavoda. Tako, povodom likvidacije jednog stranog osiguravajućeg društva, iznosi se kako „skoro u svakoj glavnijoj ulici” strče firme „od kakve agencije društva što osigurava protivu vatre, vode, tuče i život. Tu su... nekakvi *Kronosi, Viktorije, Slavije, Nacionale, Haze* i kakvo ti još nema”. Prema oceni našeg informatora, poverenje zaslužuju jedino engleski *Merkantil* i italijanska *Acienda*. Međutim, radi svođenja dejstva stranog kapitala na najmanju moguću meru, pretpostavlja se i inicira osnivanje domaćeg osiguravajućeg društva, „koje bi našim kapitalom”, uz jemstvo države, „predupredilo da se novac iz naše zemlje ne izvlači i u strane ruke ne odlazi”.¹⁹

Opširna rasprava, u četiri nastavka, o „socijalnom značaju dividende”, po ruskom anonimnom autoru, potvrđuje da se mehanizmu kapitalističke ekonomike, s obzirom na njen društveni značaj, obraća prioritetna pažnja. Zanimljivo je da čitalac i posle 100 godina može ovde naći aktuelne informacije o akumulativnoj moći koncentrisanog kapitala. „Najbolji i najveći prihod daje ono preduzeće... u kom ima... više kapitala,... više radenika i... više preduzimačkog duha. Opiti dokazuju da težnja ka najvišem dohotku” goni „kako kapitale tako i preduzimačke duhove” da se „spajaju... u krupne agregate”...²⁰

Generacije, koje će se vaspitavati i obrazovati prema obrascima učenja *tvoraca* naučnog socijalizma, na čelu sa Karlom Marksom, mogu zameriti ovom listu što se nije koristio tezama *najkompetentnijih* socijalističkih pregalaca. Ali, iako se navode i veličaju radovi ličnosti koje nailaze na kritiku dubljih istraživača i radikalnijih boraca, ne treba prenebregnuti činjenicu da se navedeni autori kroz radove koji se tu izlažu afirmišu isključivo kao protivnici kapitalističkog poretka i idealističkih, individualističkih pogleda na svet.

U Bihnerovom učenju o čoveku kao društvenom biću, zapaža se ono esencijalno: „Što se čovek više udaljava od tačke njegovog životinjskog porekla i... srodstva”, i što više na mesto neke prirodne sile koja „nad njim neograničeno vlada, zamišlja svoje slobodno i svesno *samoopredeljenje*, tim će se više čovek približiti onoj meti koju mi smatramo za *budućnost čoveka u ljudi*. Čovek je društveno stvorenje... koje... može svoje opredeljenje a time i svoju sreću samo u dodiru sa sebi ravnima postići”.²¹

Iz nemačkog socijalističkog lista „Volkswille” prenose se reči DŽ. S. Mila koje pokazuju koliko su licemerne, lažne fraze buržoazije i buržoaskih teoretičara o „blagonaklonosti fabričkih gospodara naspram radenika”.²²

Povodom smrti Ludviga Fojerbaha ističe se njegova *socijaldemokratska* pripadnost i privrženost materijalističkom opredeljenju u nauci. Tu se kaže da su „radnici i prijatelji izgubili... u njemu druga i prijatelja... Bio je radnik u potpunom smislu... Njegov ogroman rad čini tako reći epohu u nauci, i pri svem tom njegovom radu” mogao je „ipak zimus umreti od gladi, u XIX veku, gdi je raskoš i izobilje kod nekih dostiglo najveći vršak”. Na mestu je i krik od revolta: „O ljudi! Zar se tako nagrađuje rad čoveka koji je ceo svoj

¹⁸Pismo iz unutrašnjosti, br. 3, 8. X 1872.

¹⁹Društvo za osiguranje, br. 6, 1872.

²⁰Socijalni značaj dividende, br. 20, 21, 24 i 25, 1872.

²¹Različnosti. Kako misli Bihner o čoveku i društvu, br. 8, 1872.

²²Mali uvod iz DŽ. S. Mila „Političke ekonomije“ (Po „Volkswille“-u), br. 9, 22, X 1872.

vek posvetio nauci i čoveštvu.”²³

Među pitanjima kojima se posvećuje posebna pažnja nalazi se i problem obrazovanja. Čitaocima se objašnjava njegov značaj sa stanovišta progresu, u vidokrugu radnog čoveka i savremenih ljudskih potreba. Traži se da obrazovanje bude *realno*, pomogne sirotinji da iziđe iz mraka neznanja, koje je jedan od suštastvenih razloga njenog statusa, da narod upozna sa zakonima prirode, „sa zemljištem na kome živi i radi”...²⁴ Insistira se na tezi da je „narodno obrazovanje jedno od glavnih” usmerivača „za blagostanje i uopšte unapređenje naroda. Neobrazovan čovek ne može ni da pojmi svoja prava ni svoje dužnosti.” U kritici nastave poručuje se: „Umesto kojekakvih sanjarija i metafizičkog bubanja izučavajmo prirodu, njene pojave”, sredinu u kojoj se živi itd.²⁵

Nije teško konstatovati na osnovu izloženih napisa da se u „Ujedinjenju”, kao i u markovičevskim listovima, koriste sredstva informacije prevashodno za veličanje uloge rada, obrazovanja, prosvete i nauke u životu radnog naroda.²⁶

Internacionalistička revolucionarna misao najizrazitija je u napisu o Internacionali. Izlaže se njen nastanak po inicijativi i programu Karla Marksa, navode cifre o njenim članovima u pojedinim zemljama, komentariše njena aktivnost u solidarnom duhu. Zaključak je autentičan: „Čitaoci... mogu... videti da snaga Internacionala – makako je naši talambasi predstavljaju – nikad se ne može smanjiti, jer žive još radnici koji se muče, živi još sirotinja koja pati, i gospodluk koji uživa, a dok-god je toga dotle će biti i sile koja će se brinuti protivu toga.”

U drugom napisu o Internacionali, štampanom na uvodnom mestu, ističe se njena životvorna otporna snaga. „Privilegovani svet, da bi izazvao svoga protivnika na krvavu borbu, upravlja svu svoju snagu na Internacionalu.” Ali to neće zaustaviti njeno prirodno napredovanje. „*Internacionala je proizvod suvremene borbe rada i kapitala*, i u tome leži njena sva moć” – uverava svoje čitaoce sa ubedljivom intonacijom nepokolebljivog socijalističkog privrženika „Ujedinjenje”²⁷.

Povodom sastanka careva u Berlinu, nemačkog (Vilhelma I), ruskog (Aleksandra II) i austrijskog (Franje Josifa), list je objavio uvodnik kojim je sa stanovišta socijalista procenio *situaciju* u evropskim zemljama da bi pokazao kako su varljiva mirotvorna obećanja tadašnjih najmoćnijih upravljača. Prema toj proceni, „uzalud su svi pregovori, sastanci i raspisi careva, uzalud je i njihova ‘carska reč’ o miru Jevrope, kad u Jevropi ne može biti mira donde dokle god *postoji društvo jevropsko na ovakvim nepravednim osnovicama*. Razlika u Kapitalu, nepravedan rasporedaj u imanju i najzad neravnopravnost u odnosima društvenim, jesu tri glavne činjenice koje vojuju protivu mira u Jevropi”. Zna se: „Dokle god kapitalista eksploatiše radenika... donde Jevropa nema mira Dokle god postoje nacionalne „raspre, i ljudi samo sa pravima i samo sa dužnostima – donde Jevropa ne može biti mirna... Mir bi Jevropi bio tek onda osiguran kad bi jevropsko društvo počivalo na pravednim i poštenijim osnovicama nego što su sad”²⁸.

Internacionalistička revolucionarna solidarnost ogleda se posebno u protestu protiv izručivanja poznatog ruskog revolucionara Nečajeva od strane

²³ Različnosti, br. 1, 1872.

²⁴ *Kakvo nam treba obrazovanje*, br. 2, 6. X 1872.

²⁵ *Kako da se narod obrazuje*, br. 27 i 28, 8. XII 1872.

²⁶ Sa tih pozicija se obaveštava javnost i o besedi Sv. Milisavljevića u Kragujevačkom pozorištu, 20. novembra 1872. na temu: „Čime se stvara blagostanje jednog naroda i u čemu se sastoji njegova (narodna) snaga?“, br.27 i 28.

²⁷ *Postanak Internacionala*, br. 1, 4. X 1872; *Internacionala i njen pokret*, „Ujedinjenje”, br. 15, 5. XI 1872.

²⁸ *Mir u Jevropi*, „Ujedinjenje“, br. 7, 18. X 1872.

švajcarskih vlasti vlastodršcima Rusije. „Ujedinjenje”, upoznavajući svoje čitaoce sa reagovanjem progresivne javnosti širom Evrope protiv „sramnog” postupka Švajcarske, pridružuje se kao samostalno socijalističko i slobodoumno glasilo protestnim izjavama naprednog sveta.²⁹

U svetlosti progresivnih ideja, lišenih nacionalnih predrasuda svakako uz pomoć socijalističkih doktrina iako ne dovoljno razgovetno, u mutnim naslagama, prosuđuje se i panslavistički pokret. Panslavizam se razmatra kao karakteristična pojava u konglomeratu nacionalnih ideja. „Na njemu se sasvim jasno poznaju sve osobine one ideje koja može podjednako da upotrebi narodni [nacionalni – A. R.] pokret ili kao srestvo za društveni progres, ili kao uzrok njegovom opadanju.”

Za razliku od doktrinarno doslednijih i politički opredeljenijih Markovićevih socijalističkih listova, ovde se panslavizam ne osuđuje kao reakcionarni pokret sam po sebi, već razmatra u spektru uslovljenosti sredine koja mu može dati kako obeležja progresivnosti, tako i obeležja reakcionarstva. „Panslavizam je imao u sebi i primere nacionalne zanešenosti, koja je u stanju da moralno ohrabri slabo i zastrašeno, i sve one zablude i predrasude koje su štetne po same bitne interese društvene, samo ako društvo više svega stavlja isključivo svoju narodnost i zbog nje zaboravlja na sve druge uslove zbog moralnog opstanka.”³⁰ Formulacija je prilično smušena, ali je jasna namera da se, pored opravdanosti strahovanja od hegemonizma koji se nameće panslavizmom, ukaže i na pozitivnu ulogu panslavizma u izvesnim sredinama i vremenima, kada se podrškom njegovom olakšava borba malih slovenskih naroda za samostalnost, ubrzava njihov izlaz iz kruga uske začaurenosti, proširuju njihovi kulturni horizonti.

U vezi sa pitanjem koje se postavlja u sklopu nacionalnooslobodilačkih stremljenja i obaveza, „Ujedinjenje” se zalaže za jedino realno, iako veoma rizično rešenje, koje bi se postiglo ratom protiv Turske, onako kako su to tražili svi socijalistički orijentisani poslenici u Srbiji. Samo se kod izdavača ovog lista možda otvorenije nego u Markovićevim glasilima priznaje i ističe da u principu kod njihovog opredeljenja „narodnost i vera... ne igraju nikakvu ulogu”. Uvažavaju se jedino ljudska prava i dužnosti za sve građane sveta podjednako. Tek s obzirom na činjenicu da je postojeće društvo u svetskim razmerama zasnovano „na zavojevanju i drži se na sili”, da u postupcima ljudi preovladava glupost nad znanjem, pošto je tek *šačica* onih koji se rukovode tekovinama uma, uviđa se nužnost primarnog zadatka u rušenju barijera koje *ovekovečuju* tuđinsku vlast nad delovima sopstvenog naroda. Sagledava se, dakle, realnost napredovanja korak po korak, da bi se u granicama nacionalne države mogao lakše podići i širiti glas socijalističkih predstavnika naroda „za novo društvo, osnovano na istini, pravdi i slobodi”.³¹ Prelazeći na čisto informativne napise, ako ih sledimo po rubrikama, pod naslovom „Dopisi”, „Telegrami”, „Korespondencija”, „Pisma”, „Različitosti”, dolazimo do zaključka da se i ovde štampaju prvenstveno obaveštenja o nevoljama radnog, siromašnog naroda. „Dopisa” ima ne samo iz *Srbije* – Jagodine, Požarevca, Knjaževca, već i iz *Vojvodine* – Stare Palanke³², *Česke* – Praga, *Austrije* – Graca. Poneki od njih su u vidu većih rasprava, polemičkih osvrtā.³³ Javljaју se čitaoci koji se osećaju kao socijalisti da bi dali oduška svojim osećanjima, obelodanili svoja zapažanja, ukazali na negativne pojave u sredini u kojoj žive. Informacije slične vrste

²⁹ Beograd, 9. novembra, br. 17, 10. XI 1872.

³⁰ *Preporodaj i panslavizam*, br. 26, 3. XII 1872.

³¹ *Šta da radimo?* „Ujedinjenje“, br. 10 i 11, 26. X 1872.

³² St. Palanka (u Bačkoj), potpis K, br. 12, 29. X 1872.

³³ *Osvrt na jedan napis u „Istoku”*, Dopis o ergelama, br. 1, 1872.

sadrže i saopštenja upućena telegramom ili preko pisama iz zemlje, a i inostranstva, gde među tamo stalno ili privremeno nastanjenim Srbima i „Ujedinjenje” ima svoje čitaoce.

Pod „Različnosti” nalazimo najzapaženije članke o Internacionali, Bihneru i dr. Zanimljiva su „Pisma” od zemljaka i sunarodnika koji rade ili studiraju u Francuskoj, Austriji, Češkoj.

Iz Avinjona piše *prijatelj* „Ujedinjenja” o teškom životu radnika u tamošnjim fabrikama za preradu lana.³⁴ Iz Graca šalje dopis P. Rad. (Pera Radulov, pravnik) o odnosima koji doprinose rastu sirotinje u Štajerskoj.³⁵ Iz zlatnog Praga javlja se dopisnik tekstom većim od jednog stupca, štampanim petitom.³⁶

Beleške i članci koji se odnose na događaje i prilike u Belgiji, Engleskoj, Rusiji, Americi i dr. preneseni su iz inostranih listova. Odbir je, očigledno, izvršen prema interesovanju siromašnog, radnog i progresivnog čoveka. Tu se informišu čitaoci: *kratko* o pogibiji belgijskih rudara na radu; *opširno* – o izboru predsednika SAD u svetlosti: borbe naprednih i nazadnih društvenih snaga³⁷, o „socijalnim matematičarima” u Engleskoj, koji snimaju tamošnje društvo tako precizno da „može svaki pogledati u najtavnija bogataška skrovišta i da sazna koliko je njegovo imanje, bogataško razbacivanje”,³⁸ pa iz toga izvući odgovarajuće zaključke.

Austro-Ugarska, odnosno Ugarska je, izgleda, u centru pažnje. Ovo interesovanje je izazvano progonima opozicionih predstavnika vojvođanskih Srba i socijalističkih revolucionarnih emigranata iz Srbije i Bugarske. U emotivnom uvodniku o stradanjima Srba u velikoj susednoj Monarhiji ističe se kako „gori vatra u duši naroda srpskog u Austro-Ugarskoj zbog tiranluka deli komesara, zbog potlačenih narodnih prava i pogažene časti naroda”. Narod u celini i ovde, po uobičajenoj političkoj formulaciji, simbolizuje veličinu stradanja i heroizma u neizmerljivim razmerama. On „preživljuje teške dane. Na nj se podigla i hala i vrana, na nj je podigla hajku čitava vlada mađarska”. Njegovi *najvaljaniji* ljudi su pozatvarani, itd.³⁹

Nedela komesara mađarske vlade u Novom Sadu Majtenjija izlažu se posebnim uvodnikom.⁴⁰ Na vest da će mađarske vlasti zabraniti ulazak „Ujedinjenja” u Austro-Ugarsku reaguje se oštro, takođe na uvodnom mestu.⁴¹ Kada se potvrđuje zabrana, štampa se uvodnik kojim se poručuje *mađarskoj gospodi* da će list i dalje „svagda javno kazati da smo bili i da ćemo biti vavek protivu *sviju* onih koji hoćeju da silom vlasti svoje gnječe makoji narod, koji traži svoja prava”. U istom tonu dalje se kaže: „... Zapamtite i ovo... iako ste zabranili da 'Ujedinjenje' ne sme prelaziti... braći koja pate, vi nemožete zabraniti” da misle „ono isto što i 'Ujedinjenje' i braća njihova” u Srbiji. I kao poenta: „... iznaći” ćemo „makakav način da vas u ovoj stvari”, stvari zabrane „izigramo”.⁴²

Zapleti na vrhu mađarskih lestvica, afera kojom se kompromituje i prisiljava na ostavku tadašnji predsednik mađarske vlade Lonjai dočekuju se sa osvetničkom zluradošću. Dva veća članka govore najnepovoljnije o prilikama u Mađarskoj.⁴³

³⁴ Pismo iz južne Francuske, br. 9, 22. X 1872.

³⁵ Dopisi, Gradac, 8. XI, br. 19, 15. XI 1872; Korespodencija, br. 13, 1. XI 1872.

³⁶ Dopisi, Zlatni Prag, br. 24, 29. XI 1872.

³⁷ Mesto političkog pregleda, br. 16 i dalje do br. 20, 1872.

³⁸ Uvodni politički pregled, Bgd. 9. XI, br. 17, 1872.

³⁹ *Spalište*, br. 4, 11. X 1872.

⁴⁰ *Baron Majtenji*, br. 8, 20. V 1872.

⁴¹ Br. 16, 8. XI 1872.

⁴² *Jedva jedared*, br. 23, 26. XI 1872.

⁴³ Beograd, 28. XI, br. 24, 29. XI 1872; Beograd, 2. XII, br. 25 – 1. XII 1872.

U jednom uvodniku se, u okvirima globalne kritike parlamentarnog života u Austro-Ugarskoj, kritička pažnja usredsređuje na opozicionu Srpsku liberalnu stranku. Polazna tačka je antiburžoaska i nekonformistička. Liberalnoj stranci se zamera što prenebregava ekonomske ciljeve nacionalne, narodnosne borbe. „*Celj je... da narod bude ekonomski razvijen, da živi u potpunoj slobodi.*“ Moraju se žigosati oni „kojima je celj da se sva sloboda sastoji... u tome da se može zapaziti po dijetama, saborima, skupovima i besedama“. Parlamentarizam koji se iscrpljuje verbalističkim raspravama, a ne doprinosi blagostanju, odista „ne daje, najglavnije uslove za lični razvitak“. Stoga je na mestu i zaključna misao u ovom kritičkom osvrtu na formulacije Liberalne stranke vojvođanskih Srba: Ako „hoćemo... lični razvitak svakog pojedinca, onda treba da priznamo da je u *slobodi Srpstvo*, a ne u *Srpstvu sloboda*“.⁴⁴

Kao neku vrstu noviteta, u podlistku „Ujedinjenja“ nalazimo *Knjigu iz Valjeva*, koja u vidu reportaže govori o dostignućima ovoga mesta. Ovakva „Knjiga“ je, u svakom slučaju, instruktivna. Iz nje saznajemo da je godinu dana ranije podignuta štedionica imala uspešan bilans; da se u to vreme već radi na podizanju *ženske više škole*; da je tamošnje „pozorište dalo već nekoliko predstava koje su ispale dosta dobro“.

U komentaru u vezi sa projektovanom *školom za žensku decu* ističe se zalaganje za školsku reformu. Ukazuje se na to da „sama osnova statuta valja da bude što radikalnija. Klasicizam je preživeo svoj vek gotovo u svim školama Evrope, i s toga ova naša škola valja da nosi što više karakter realne nastave.“ A u vezi sa radom *pozorišta* vredni ponoviti stav kojim se tada hvale, ili kude, oni koji se smatraju socijalistima. Po tom stavu, „mi smo u načelu protiv podizanja zavoda za uživanje (makar to uživanje bilo i umno) u vremenu kad se ima prečeg posla; ali ipak kažemo da se radujemo što od nekog vremena opažamo življi pokret među ovdašnjom omladinom i veću volju za rad“.⁴⁵

Socijalna književna proza zastupljena je u podlistku sa nekoliko crtica. Tu su *Sećanja*, od „Rusovika“, na razmišljanja o bednima u životu izobilja, gde je, rečima pesnika:

„Kod jednoga bogaština, izobilje slad,
Kod drugoga sirotinja nevolja i jad“

a najgorča je nepravda u tome što je

„Čovek pošten,... pogažen... od čoveka.“

Veličina je samo u saznanju, po Bihnerovim rečima, da ima uvek iznova „ljudi koji idu na to da čovek bude bolji“, razumniji, srećniji.⁴⁶

U crtici iz života od dopisnika iz Graca nalazimo literarno opisani doživljaj, u „dva dana i dve noći“, u zatvoru posle demonstrativnog „sveslavenskog kongresa“ u glavnom gradu Štajerske, u Gracu.⁴⁷

Među rubrikama „Ujedinjenja“ nalaze se i posebne rubrike za književne i pozorišne osvrte. One su, međutim, neredovne, jedva ih susrećemo. Pod naslovom *Književni pokret* pokušano je da se *prati svaka nova knjiga* „koja izađe“, ali se u tome uspeva svega u *nekoliko mahova*. Prilikom izlaženja dela Čerliševskog *Šta da se radi?* u srpskom prevodu, napominje se da se neće

⁴⁴ *Parlamentarna borba u Austro-Ugarskoj*, br. 12, 29. X 1872.

⁴⁵ *Knjiga iz Valjeva*, sa potpisom „Branko Javorinić“, br. 13, 1. XI 1872. Pod istim naslovom isti autor oko mesec dana kasnije osvrće se na izlazak tadašnjih listova u celoj Srbiji, br. 23, 26. XI 1872.

⁴⁶ *Sećanja* (Uspomene svom prijatelju), br. 26, 3. XII 1872.

⁴⁷ *Dva dana i dve noći* (Crte iz mog života), br. 27 i 28, 8. XII 1872.

dati analitička ocena, „jer osećamo da nismo kadri”.

Vredi ipak ponoviti propratne reči kojima se pozdravlja i preporučuje „ovaj najdivniji roman” dok je naša „književnost puna kojekakvim batal-kupusarama prevedenih i oridinalnih, međ kojima... kalendari (još i sad), glavnu ulogu igraju”. Posle tolikih godina bespuća „valjda je već vreme da se” čitalačka publika i u nas „probudi i osvesti, pozna šta valja a šta ne valja”. Odajući priznanje prevodiocima, koji „zaslužuju zaista veliku hvalu”, komentator ističe značaj njihovog priloga u doba kada „neki listovi da bi usrećili publiku i obogatili književnost,... bolje reći *kesu* – preštapavaju sve neke ‘krstove’... ‘obrazine’, ‘decu’ i šta ti ja znam. Što u ostalom nije nikakvo čudo, jer to je najbolje merilo njihovoga detinjskoga znanja.”

Komentar ce završava ponovljenom preporukom hvaljene knjige u tonu svojstvenom tadašnjem socijalističkom brižniku. „Čitaj, predobra publiko! Nećeš pročitati uzalud i bez koristi.”⁴⁸

Književni pokret se potvrđuje i obaveštenjem „da jedan brat prevađa... *Fiziološka pisma*” Karla Fogta. Tim povodom se dodaje da „ime Fogta – bez sumnje – neće biti nepoznato našoj obrazovanoj publici,” tj. čitaocima koji se interesuju za *naučne pojave* u književnosti. Pozdravljajući izlazak iz štampe *Jadnika* od Viktora Igoa u srpskom prevodu, list u egzaltaciji nove, socijalne literature usklikuje: „Čitalačka publika može sada baciti u zapećak sve romane, iz kojih je dosad sve blago crpila. Imati u svojoj biblioteci, dosad prevedenih zabavnih knjiga Černiševskoga *Šta da se radi?* – što je na žalost vrlo slaba odziva našlo u publici, – Higove *Jadnike*, Labulejev *Pariz u Americi*, i Gončareva *Jedan običan događaj* znači već toliko da se *konstatuje* da je ‘dovoljno’ za svakog tadašnjeg prosečnog čitaoca.”⁴⁹ Da se „Ujedinjenje” angažuje isto tako i za instruktivnu stručnu literaturu dokazuje se prikazom knjige iz oblasti higijene.⁵⁰

Stav kojim se socijalisti ovog razdoblja podjednako diferenciraju, bez obzira na međusobne razlike, od buržoaskih pregalaca u domenima kulture i u „Ujedinjenju” je upadljiv, bar kad se povede reč o pozorištu. Slično Markovićevim i markovićevskim listovima, i ovaj list žigoše pozorište kao gospodsku instituciju koja stimuliše prvenstveno „raskoš, razvrat i neradnju”, umesto da deluje vaspitno-obrazovno, proširujući horizonte *radnog naroda*. Ima se u vidu prvenstveno činjenica da samo *gospoda* idu u pozorište i da se tamo daju pretežno, ako ne i isključivo, komadi konvencionalno-konzervativnog sadržaja.

Polazi se od *konstatacije* da „ni u jednom komadu ne iznosi se društvo onako kao što je; tu se uvek grade kojekakve zavrzlame, izmenjuje se, doteruje tako kako bi našao odziva kod raskalašne publike”. Ovakva tvrđenja potkrepljuju se i citatima iz traktata Černiševskog, koji ukus tadašnjih pozorišta smatra neestetiskim, izveštačenim i sl. U tom kontekstu najgore je što se u pozorištu nađu oni koji se tu najbolje „unterhaltuju”, zakazuju svoje najzanimljivije „rendez-vaus”-e itd.⁵¹

Samo kada se, kao u predstavljenoj *Knjizi iz Valjeva*, nailazi izuzetno na poučne predstave, podržava se potreba za pozorištem. U principu, na nivou sredine u kojoj čovek *iz naroda*, radnog, siromašnog, neukog, ne zalazi u pozorišne kuće, a ako zalazi, nema tamo šta da nauči, ostaje se protivnik pozorišta. Zapravo, pozorišnih predstava – namenjenih rasonodi dokonih, zaglupljivanju poluprosvećenih, obmanjivanju lakovernih, povlađivanju samoživih.

⁴⁸Književni pokret, br. 3, 8. X 1872.

⁴⁹Nav. rubrika, br. 3 i 19, 1872.

⁵⁰Nav. rubrika, br. 26, 3. XII 1872.

⁵¹Pozorište, br. 5, 13. X 1872.

„Ujedinjenje”, koje izlazi nekoliko meseci posle obustave „Radnika”, takođe sa socijalističkim rekvizitima ne smatra se naslednikom prvog socijalističkog lista. Od njega se javno ogradila grupa markovićevaca (Marković se tada nalazio u emigraciji u Novom Sadu). Ne znamo eksplicitno zašto je to učinila. Ona je samo, preko lista „Pravda”, obavestila, na dan izlaska prvog broja novog lista za socijalizam, *prijatelje* da nijedan od „Radnikovih” saradnika „ne sudeluje na novome listu ‘Ujedinjenju’”.⁵² Redakcija „Ujedinjenja” je na tu izjavu reagovala deklaracijom da ona nije „nigde” ni tvrdila „da ma koji od suradnika ‘Radnikovih’ sudeluje” u radu na pokretanju i izdavanju novog lista. Ali je dodala da se, „ispovedajući uglavnome ona ista načela koja je i ‘Radnik’ zastupao”, *objasnila* „sa njegovim glavnijim suradnicima i oni su” njen „rad odobrili”. Od anonimnih markovićevaca se traži da se otkriju, „da ih svet vidi kako izgledaju”. Obasipajući ih pogrđnim izrazima, kojima se osporava pravovaljanost njihove izjave, navodi se da se sa takvim *saradnicima* i ne želi saradnja, njima već u „Vragolanu” nije bio dozvoljen pristup.⁵³

Čitaoci koji nisu znali za interne razmirice među pojedinim grupacijama socijalista pozdravili su izlazak „Ujedinjenja” kao nastavljача misije „Radnika”. Prema pozdravnim rečima jednoga od njih, i ovaj list zastupa „čisto narodne interese”.⁵⁴ Drugi čitalac, koji se javlja čak iz Praga, izražava svoju radost što je pokrenut „list koji će zastupati ista načela koja je zastupao i nasilno umoren ‘Radnik’... „interese patnika radnika”, boreći se za poboljšanje „njihovog tegobnog stanja”, na antikapitalističkoj i antiburžoaskoj platformi, „da ne bi došlo do onih nevolja” koje je zahvatila narode zapadne hemisfere evropske civilizacije.⁵⁵ Napokon, u osvrtu na štampu u Srbiji onog vremena, prema rasuđivanjima dopisnika iz Valjeva, a i shodno uveravanjima samog uredništva, „Ujedinjenje” se ocenjuje bez ikakvih ograda „kao samostalan list, koji se potpuno podešava u celju i pravcu sa starim ‘Radnikom’”.⁵⁶

U čemu je onda smisao razmimoilaženja između uređivača i saradnika „Radnika” i „Ujedinjenja”? Na to pitanje je danas teško odgovoriti. Ne raspolazemo dokumentima o povodima, razlozima i uzrocima tadašnjih neslaganja među socijalistama, koji se još ne mogu ni identifikovati merilima socijalističke pripadnosti po standardima klasno i ideološki izdiferenciranih evropskih zemalja. Moramo se ispomoći rezultatima deduciranja i pabirčenja. Zna se iz sačuvanih pisama Svetozara Markovića da je Mijajlo Niketić bio jedan od revnosnijih Markovićevih pomagača u akcijama koje je Marković inicirao u okvirima Omladine.⁵⁷ Ali, iz nekih primedaba na račun Niketića proizlazi i zaključak da je između njih moralo doći i do zađevica.⁵⁸ Osim toga, postoji u „Radniku” notica o neslaganju sa izvesnim doskočicama „Vragolana”⁵⁹, koji je, kao što smo videli, takođe izlazio u Niketićevom izdanju. Najzad, samo uredništvo „Ujedinjenja”, bolje reći sam urednik Niketić, pobijajući pravovaljanost izjave kojom se saradnici „Radnika” distanciraju od njegovog lista, izjavljuje da list ispoveda „*uglavnome* [naglasio A. R.] ona ista načela koja je i ‘Radnik’ zastupao”, što znači da u celosti ne ispoveda istovetna načela.

⁵²Rubrika *Oglasi*, „Pravda”, br. 16, 7. X 1872.

⁵³Izjava, „Ujedinjenje”, br. 4, 11. X 1872.

⁵⁴Pismo iz unutrašnjosti, br. 3, 8. X 1872.

⁵⁵Dopisi, Prag, br. 16, 8. XI 1872.

⁵⁶*Knjiga iz Valjeva*, br. 23, 26. XI 1872.

⁵⁷Svetozar Marković, *Celokupna dela*, sv. 7, 106.

⁵⁸Dva do čada nepoznata pisma Svetozara Markovića, „Ogledi”, III, Beograd 1952, 22.

⁵⁹Nova socijalna načela, „Radenik”, br. 66, 1871.

Број 3.

У Београду, 11. Јануара 1872.

Година II.

Изази средом, петком и недељом.

Стаје: на годину 80 гр.
 „ по године 40 „
 „ четврт год. 20 „
 За Аустро-Угарску 12 фор. на годину
 6 на по год. и 3 на чет. год.
 За остале земље конта лист на годину
 120 гроша.

РАДНИК.

За огласе плаћа се 10 пара од врсте
 на сваки пут а 1 грош од реда на
 „припослато.“

Рукописи као и претплата ишаће се
 Администрацији.

Остан је уредник у којој ку-
 љи г. Мите Бакичића.

Zaglavljje lista „Radenik” iz 1872. godine

Изази средом, петком и недељом.

Стаје за Србију:

на годину 100 гр. чр.
 на по године 50 „
 на три месеца 25 „
 За Аустро-Угарску:
 на годину 12 фор.
 на по године 6 „
 на три месеца 3 „

УЈЕДИЊЕЊЕ.

За огласе плаћа се од врсте по 1
 грош ч. на три пута, а на припо-
 слано по 2 гр. чар. на једанпут.

Рукописи се не враћају.
 Претплата се шаље администра-
 цији „Уједињења“.

Уредништво је у кући Ј. Нико-
 тића у сокаку од издања календер-
 дану брод 19.

Број I.

У Београду 4. Октобра 1872.

Година I.

Zaglavljje lista „Ujedinjenje” iz 1872. godine

Број I.

У Крагујевцу 8. Новембра 1873 год.

Година I.

ЈАВНОСТ

ЛИСТ ЗА НАУКЕ И ПОЛИТИКУ.

Изази уторником, четвртком и суботом.

Стаје за Србију: на годину 100 гр., на пола год. 50 гр., на три месеца 25 гр., чар. За Аустро-Угарску: на год. 12 ф., на пола год. 6 ф., у близини.

Претплата ишаће се г. Павлу Вуковићу, председнику крагујев. општина; а писма, доноси и
 „Лист уједињену Јавности.“ За огласе плаћа се при пут од реда 20 пара; после сваки пут по
 10 пр. чар. За „припослато“ 1 тр. и 20 пр. од реда. Рукописи се не враћају.

Zaglavljje lista „Javnost” iz 1873. godine

ЛИСТ ЗА САТИРУ И КЊИЖЕВНОСТ.

Изази: 1. 10. и 20. свакога месеца. — Цена је листу за Србију на целу годину 18 гроша чарш; пола године 24 гр; четврт године 12 гро-
 ша чаршјеских. — За Аустрију и друге земље на целу годину 6 фор. а. и; по године 2 фор. и 50 новч, четврт године 1 фор. и 25 новч. — Претплата
 се шаље у писменим писмима редакцији „Врзинога Коло“ у Високој улици бр. 4.

Број 12

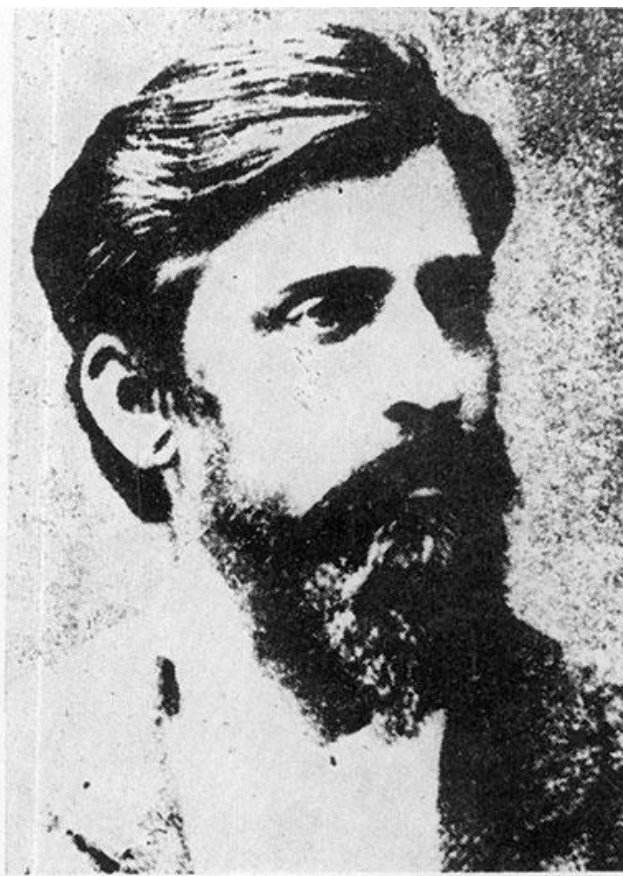
У Београду, 10. Марта 1873.

Година I.

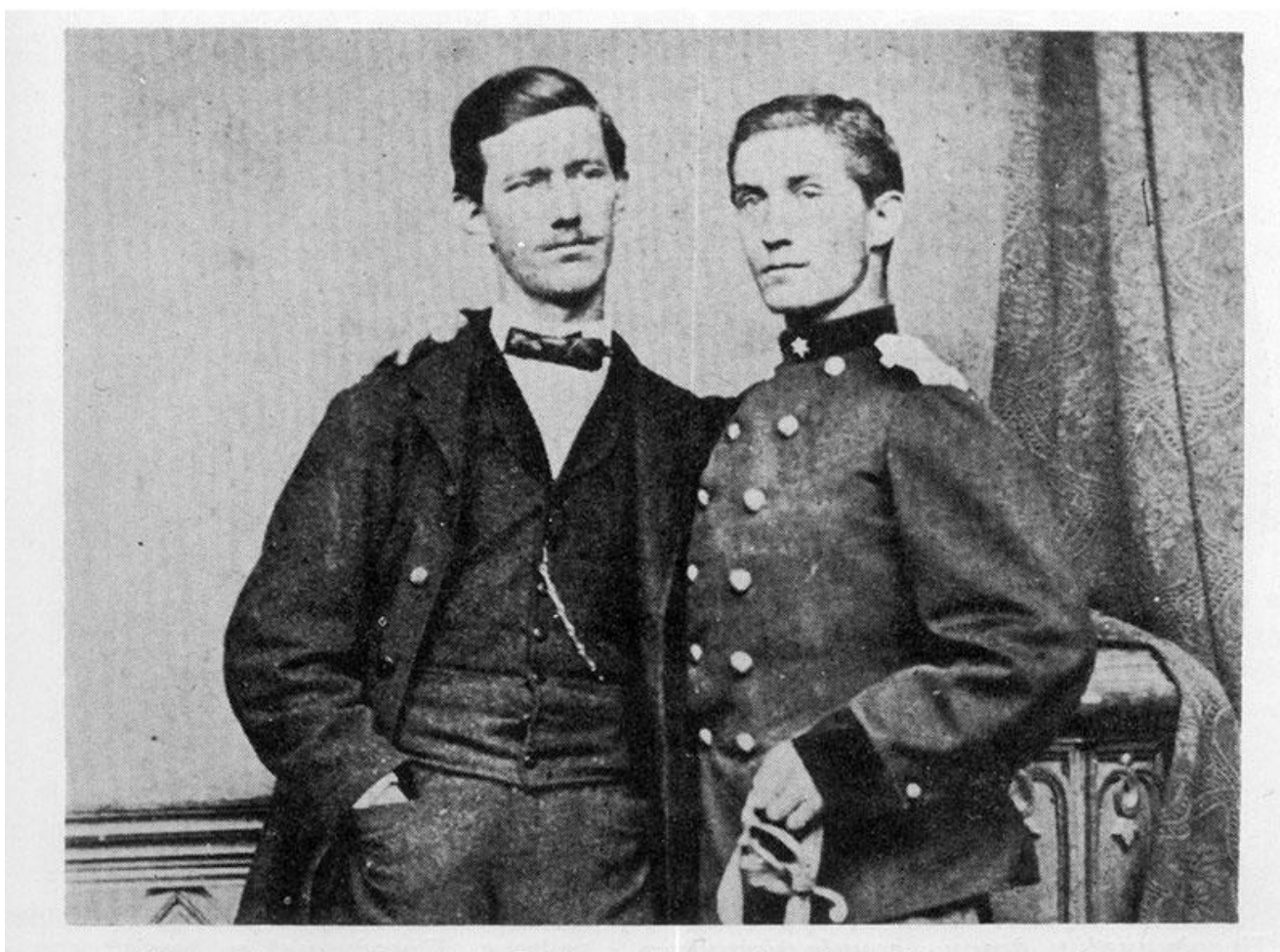
Zaglavljje književno-satiričnog lista „Vrzhino kolo” iz 1873. godine

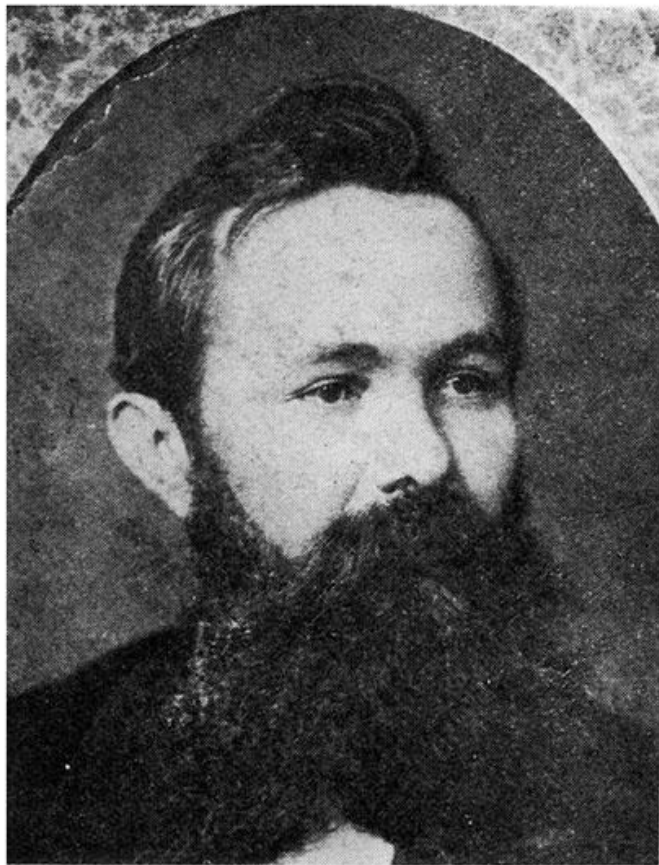
Svetozar Marković, pokretač lista „Radenik”

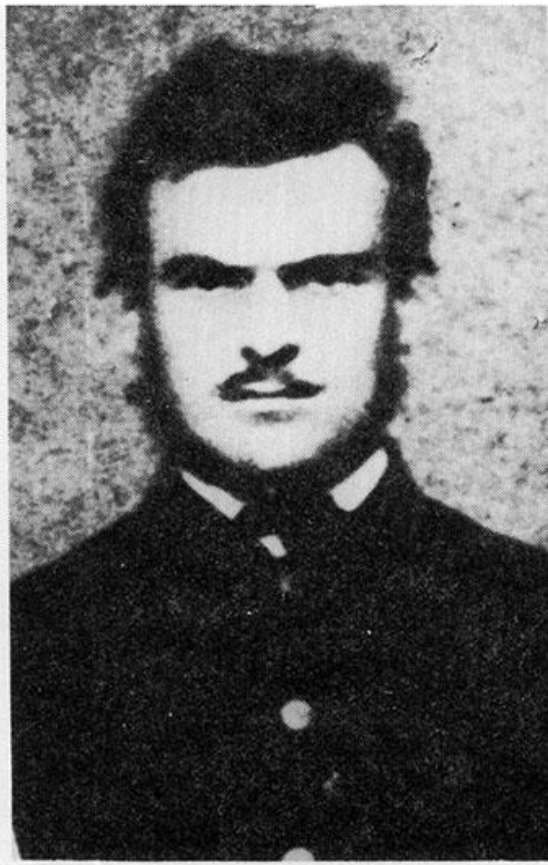
Stevan Milićević, odgovorni urednik „Radnika”

Đura Ljočić, vlasnik „Radnika” i njegov brat Svetozar, oficir

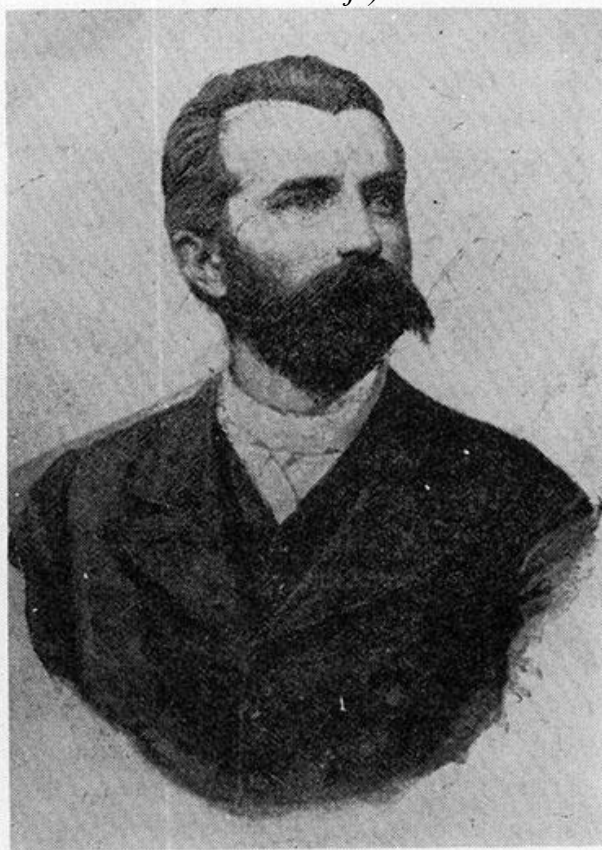
*Književnik Milovan Glišić, urednik „Preodnice”
sarađivao je i u drugim socijalističkim časopisima*

*Mihailo Niketić, urednik „Vragolana” i
„Ujedinjenja” (Iz zbirke Istorijskog muzeja
Srbije)*

*Pesnik Đura Janković, saradnik
„Preodnice”
i drugih socijalističkih glasila*

*Pesnik i slikar Đura Jakšić,
saradnik „Preodnice” i
drugih socijalističkih
časopisa (Iz zbirke
Istorijskog muzeja Srbije)*

Razumljivo je da se izdavač sa malim ili čak nikakvim renomeom poziva na *preteču* koji je stekao glas prvog zatočnika socijalizma, a čiji se nastavljajući očekuje, da bi popunio nastalu prazninu i produžio borbu za već afirmisane ideje u najprogresivnijem delu javnosti. S druge strane, još je razumljivije da već renomirani i prekaljeni glasnici novog ne mogu prepustiti ćutke ulogu glasonoše nekom koji nije iz njihovog tabora, ne pripada njihovom krugu, u svakom slučaju ne u potpunosti, nema njihov mandat i ne uživa njihovo poverenje. Da pri tome nisu najvažniji lični motivi, preganjanja i surevnjivosti, već ideološki, može se bar u izvesnoj meri utvrditi nekim karakterističnim izlaganjima samog „Ujedinjenja”, iako se na idejnom planu u javnosti direktno ne sučeljavaju, pa sledstveno i ne zapažaju divergiranja u pogledima i prilazima, kojima se dičio „Radnik” a degradiralo „Ujedinjenje”. Već razlike u simbolici imena ukazuju na suštastvene divergencije. U „Radniku” se oličava odista novi revolucionarno-društveni faktor u pokretu za preobražaj društva. U „Ujedinjenju” se ovaploćuje cilj koji iziskuje iznad svega mobilizaciju idejnih činilaca. Tamo gde će „Radnikovi” izdavači i saradnici stići oportunom evolucijom kada budu pokrenuli listove „Javnost” i „Oslobođenje”, pokretači „Ujedinjenja” se nalaze otprilike sada u pravcu narodnjaštva. Nije nekarakteristično da samostalni demokratski list „Pravda”, koji počinje da izlazi mesec dana pre „Ujedinjenja”, proklamuje kao *najsvetiju ideju*: „*Oslobođenje i ujedinjenje*”.

Ima u „Ujedinjenju” priličan broj napisa kojima se potvrđuje privrženost socijalističkim idealima isto kao u „Radniku”. Osvedočili smo se da i „Ujedinjenje” veliča Prvu internacionalu, izlaže kao primerna dela Marksa i Černiševskog, traži decentralizaciju državnog aparata mehanizmom samoupravljanja, kritikuje birokratiju itd. Ali čini sve to ne samo sa manje talenta i znanja nego „Radnik”, već i sa manje žara, sistema i znamenja.

Sve je nekako bezbojno i nedovoljno ubedljivo. Očigledno, nema se kompasa ni za doktrine, ni za konkretizovane zahteve u praksi. Mnogo se barata sa opštim rekvizitima socijalnog idealizma, malo se koriste tekovine materijalističkih saznanja. Traži se *istina, pravda, sloboda*. Ne vidi se kako se može do njih doći. Ne naglašavaju se klasni uzročnici siromaštva prema stupnjevima *nerazvijenosti i nejednakosti*. Čitalac ostaje najčešće u nedoumici – usled preopreznih, nedorečenih, smušenih formulacija – kada je reč o raslojavanju sela, diferencijaciji čaršije, formiranju stranaka, ili suviše uopštenih i deklarativnih – kada se dotiču gresi birokratije.

Tu su embrioni ekscesa koji će biti svojstveni „revolucionarnim” i *narodnjačkim* socijalistima, bez klasnih predrasuda ali i bez klasne baze, čiji su ekstremni zahtevi i ispadi usmereni protiv *svega postojećeg*, oličenog u vlasničkom, vlastodržačkom, birokratskom institucionalizmu, a realni dometi tako maleni i varljivi da njihovi predstavnici okončavaju, kao po pravilu, *karijeru* ne samo porazom nego i prelaskom u tabor protivnika, sa krajnje levice na krajnju desnicu.

„Ujedinjenje” je slično srodnim glasilima kasnijih godina kada je, insistirajući na integraciji zajednica jednakih ljudi, prenebregnulo pouke ideologa klasno-borbenih pokreta, ukoliko je uopšte znalo za njih, o neostvarljivosti ujediniteljskih težnji i zahteva pretežno pomoću apsolutizovanih *prava i sloboda* – proklamovanih na papiru, zloupotrebljavanih u stvarnosti opet od jačih na račun slabijih – pa je, moglo bi se reći, logično nestalo gotovo bez traga. Kao svojevrсно znamenje za potvrdu rečenog ne bi bilo deplasirano ni dodati kako posle sto godina od njegovog izlaženja, samo retki, specijalizovani istoriografski istraživači znaju da je postojalo, dok se njegov preteča „Radnik”, čiji naslednik nije uspelo

postati, slavi kao list koji je dao doprinos istorijskog dometa!

Za života, doduše, nije bilo tako jednostavno. Po ubeđenju samih aktera, urednika, saradnika, i onih najvernijih među čitaocima, teškoće koje su ophrvale „Ujedinjenje” bile su izvan njihovih domašaja. Postojali su faktori, moćniji od najuzvišenijih htenja i najprobitačnijih zalaganja, koji nisu dozvoljavali da dođu do izražaja potencijalne snage izdavača lista ovakve vrste. Nedovoljni odziv i onako malobrojne čitalačke publike, stega uvek podozrivih policijskih vlasti učinili su svoje.

U jednom od poslednjih brojeva, verovatno već predosećajući kraj i baš zato pokušavajući svim silama da se odupre *sudbini*, izdavač „Ujedinjenja”, M. J. Niketić, u pozivu na pretplatu uzbudljivo kazuje: „Idući... po programu” trasiranom putu, u pravcu društvenog poretka koji će biti zasnovan „na istini, pravdi i slobodi... naš list „nikad... ni za dlaku” nije odustajao od proklamovanih zahteva, „dokle se sila nije umešala”. On uverava očito posustale čitaoce: „Svuda i u svakoj prilici zastupali smo interese ugnjetenih, svuda i na svakom mestu borili smo se za one koji pate. Mi ne možemo dopustiti da makakav pojedinac može imati veća prava od drugoga. Mi nemožemo nikom nikakvo privilegisano pravo dati, mi se moramo boriti ako nam ko dirne u našu slobodu.” Po njegovim uveravanjima, „sa tim pogledima, sa zastavom koju smo davno razvili, i na kojoj je napisano da nas *samo rad* može unaprediti i u blagostanje dovesti ‘Ujedinjenje’ će i od iduće godine izlaziti”. Zato: „Sad il’ nikad valja pokazati da li ima zemljišta u nas za održanje jednog lista u ovakvom pravcu kao što je naš. Sad il’ nikad valja da pokažu naši prijatelji da su u stanju da jedan samostalan list održe ne samo moralno nego i materijalno.”⁶⁰

Napori da se prebrode bar novčane neprilike ogledaju se i u povećanom broju plaćenih oglasa. U broju kojim se startovalo bilo je svega dva oglasa, u broju u kome izlazi navedeni poziv na pretplatu, cela poslednja, 4. strana ispunjena je oglasima! Ipak, teškoće su mnogo veće da bi se mogle savladati prihodima od oglasa, pretplatama od čitalaca, kojih ima vrlo malo, čiji broj u tadašnjim prilikama teško da bi uspeli povećati i publicisti većeg renomea i stila nego što su bili urednici i saradnici „Ujedinjenja”, bez podrške Markovića i markovićevaca. Već osam dana posle uzbudljivog ali optimističkog poziva na pretplatu, „zbog materijalnih okolnosti list je morao malo zastati” i izaći kao dvobroj.⁶¹ Dva dana kasnije, uspeva se izdati jedan redovni broj. Ali to će biti ujedno i poslednji!

⁶⁰ Pozivi na predplatu, br. 25, 1. XII 1872.

⁶¹ Korespondencija, br. 27 i 28, 8. XII 1872.

„VRZINO KOLO”
(1872–1874)

Ovaj „list za satiru i književnost”, čiji je izdavač i urednik Petar Perinović, izlazio je od 7. decembra 1872. do 1874. Na žalost, posle 100 godina može se prikazati tek na osnovu desetak sačuvanih brojeva.¹ Izlazio je u početku sedmično, a posle desetodnevno na 4 strane, u običnom formatu (41 X 26), sa sadržajem koji je stilski, u prozi i stihu, prilagođavan mogućnostima tadašnjeg *slobodnog* javnog izražavanja prema indikacijama samog imena lista.

U alegorično uvijenim kao i brutalno otvorenim satiričnim napisima ređaju se anomalije društvenih i individualnih protivurečja ovoga sveta na *našem* tlu. Konstatuju se uopštene i konkretne posledice nejednakosti da bi se izvrgli ruglu i žigosali začetnici i korisnici neravnopravnih odnosa.

Primera radi, kroz opširnu prepisku dva brata „Mandžura”, Šudra i Kudra, od kojih je jedan ostao u svojoj *blagoslovenoj zemlji* na Istoku, a drugi odlutao u tuđinu na Zapad, prenose se poruke protagonista dva različito „nemoguća” poretka. Onaj koji je umeo da usaglasi svoje ponašanje sa verovanjima svojih zemljaka, prema poukama graditelja i učitelja da se treba moliti bogu i služiti „svome caru”, jer „bog na nebu a car na zemlji sreću deli”, znao je kako *valja živeti*. Sa naraslim trbuhom, ugojen, i mnoštvom odlikovanja, uvažen, *valjuškao* se po mekom dušeku u svojoj dragoj otadžbini, posle udobnog rada na njenom *blagostanju*.

Tu je sve „divno uređeno,... prosta svetina... radi i plaća. Radi zato što je prosta i što treba da radi, a plaća zato što ima svoje blagorodnike i velike ljude, i što joj je dužnost da ih hrani i izdržava”. Jedino što zabrinjava: onaj nemirni Zapad i bratovljeva sudbina „na tom prokletom Zapadu, gde se svet svaki dan buni i ustaje protiv svojih gospodara, koje mu je milostivi Bog postavio da ga čuva i brani; gde se čovek... ne može ni 'provaljuškati' do mile volje; jer čovek ne sme čestito pustiti ni trbuh svoj, niti se sme pošteno ugojiti; gde se svaki čas očekuje kad će buknuti taj prokleti zapadnjački petroleum”. Koji, kako kažu, „kad se upali ne može nikako da se ugasi”. Zato, „pročitaj, Kudro, ovo moje mandžursko pismo tim Zapadnjacima, ne bi li se kakogod opametili i manuli tog prokletog petroleuma”.²

Zna se, oni sa Zapada „hoće da pretvore celo današnje društvo i ovaj lepi, pametni, plemeniti i miroljubivi svet u gomilu divljaka, bludnika i razvratnika, a sve spomenike civilizacije... u zgarišta i razvaline”, dižući se protiv *porodice, crkve, vere, morala*. Dok „mi” težimo da sačuvamo i ono najlepše: „valjuškanje”. Zato, čim se pojavi neki *svoje glavi* „čovek i postane samostalan – odmah” se upotrebe „sva sredstva da mu podmetnemo nogu”.³

Bratovljeva *sudbina* na Zapadu, ne manje poučna, bila je drukčija. On nije imao vremena za *valjuškanje*, morao je da radi po „16 sati” kod nekog „ćifte”. Ipak, ne bi se vratio u zemlju *dembelija*, gde se još uvek prenosilo predanje od oca na sina: jednima da su „stvoreni za uživanje, za odlikovanje, za velike stolice”, jer u njima „ne teče onaka prosta, surova i pogana krv kao” u njihovih „parija”; drugima da *rintaju* do kraja života, za šta su i stvoreni.

U zemlji Zapada već je preovladalo saznanje, bar u izvesnim krugovima, da su „ljudi među sobom jednaki, da svi imaju jednaka prava, i da svi treba

¹Radosav Perović, *Prilog bibliografiji srpskog radničkog pokreta (do 1919)*, Beograd, 1957, 143. U Narodnoj biblioteci nalaze se brojevi 2 i 4 iz 1872; br. 5 do 7, 10 do 15 i 18 iz 1873. List je štampan u štampariji izdavača.

²*Mandžurska pisma*, br. 2, 15. XII 1872.

³Treći nastavak, nav. čl., br. 5, 7. I 1873.

podjednako da rade”.⁴ Bar po toj stilizaciji, tamo nema više ni crkava, ni popova. „Pametni ljudi predložiše – ne sećam se iz koje godine – i primi se zakon: ko hoće zvaničnu reliđiju, crkvu i popa, taj neka takav adidar sam sebi nabavi.” Poruka brata sa Zapada bratu na Istoku sadržana je u zaključku: ljudi koji se ovde smatraju opasnim „vojuju protiv gotovana i traže jednakost među ljudima”, oni bi vremenom „probudili svest u... parijama, pa zato ih se” i toliko boje.⁵

U napisu u kome se razmatra situacija društvenih kategorija, u godini koja se smatra da će biti rodna, ističu se slične karakteristične razlike. Najlepše će biti gospodi. „Rodiće negotinac, tokajer, mađarat, pivo, rotkvice; oprasiće se prasci; ispiliti pilići; ispeći torte; pograditi fotelje; isteliti telad; podavati port portfelji; zazvrktaće karuce; otvoriti se ilidže, uzeleniti parkovi... poteći izobilje.” Našem listu ne preostaje drugo no da ih *podseti* da počnu „kiseliti” svoje „trbuhe” da bi im se proširili, da što „više u njih stane”.

Čifte i zelenaši će najbolje proći. Kupovaće „za groš, prodavati za deset”. *Nađubriće* zemlju „intabulacijama, obligacijama, osiguracijama i jamstvima” pa će onda *zaći da žanju*: „jednu žetvu za glavno, drugu za interes, treću za interes na interes, četvrtu – za troškove, dangubu, svedoke, pisanje itd.”

Neće biti loše ni *plaćenim novinarima*. „Biće dosta žute zobi u dispozicionim jaslama”, neće „ostati nenazobljeni.” Samo će morati: *hvaliti, trubiti, uznositi, preuznositi, vikati, derati se „iz petnih žila”*.

I „pilićarima”, koji samo iznose robu na pijacu, prime za nju pare pa ih odmah potroše u kafani, *dobro se piše*. Neće trebati da brinu „ni za njivu, ni za stoku, ni za usev, ni za kuću”, sve će samo od sebe napredovati u rodnoj godini.

Jedino će *sirotinja* i dalje da „trpi”, sirotuje, izdire, „pati se – do boljih vremena!”⁶

U zemlji „blagoslovenoj” i niži podanici su blaženi kada se klanjaju, klanjajući nalaze službu, pa služeći zarađuju na račun onih koji to ne mogu. Zato i oni sa najmanjom službicom, neznatnom, jadnom, pevaju joj:

„Ti si meni parica
Srebrna i zlatna”
.....
„A što drugi gladuju,
Što se radom znoje,
Kad su glupi kod mozga –
Brige nisu moje!”⁷

Na *radu* u birokratizovanoj državi *prirodni nagoni* nerada nisu sputavani, pa se spontano manifestuju. Već u to doba, u kancelarijama, na skupovima, pri diskusijama o *predmetima neinteresantnim* zevanje postaje nešto karakteristično. Razlikuju se obična i „poetična”, svakodnevna i vanredna kancelarijska, parlamentarna, društvena, državna i tome slična zevanja. Primera radi, kad „u državnom kakvom savetu bude reč o uređenju zemaljskih škola ili potpomaganju sirotinje”, tada nastaje skupno, državno zevanje. Tu manifestaciju skrivenih pobuda niko ne sprečava, ne kažnjava – ono se za tren raširi na celu okolinu, kad jedan *otpočne* s njime, drugi ga prihvate. Ni najmoćniji silnici države nemaju ništa protiv njega. I u „Vrzinom kolu” se *prostodušno* konstatuje kako to zevanje „je sasvim nešto naivno”.

⁴ Četvrti nastavak, nav. čl., br. 7, 1873.

⁵ Peti nastavak, nav. čl., br. 13, 1873.

⁶ *Rodna godina*, br. 10, 20. II 1873.

⁷ *Jututunska, ispovest jututunskih slobodnjaka, od Habazahijarala*, br. 10, 1873.

Ono niti narušava mir, niti vojuje protiv vlade, niti traži slobodnu štampu. „Njega volu i carevi i kraljevi i đenerali i ministri i savetnici i državnici; jednom reči svi ga volu, svakom se dopada...”⁸

U vezi sa temama krajnjih, ali i najčešćih, ponašanja tu se izlaže i priča o svojevrsnom, neznanom, skorojevićkom karijeristi. Došao je odnekud, „reka” ga izbacila, bio je najpre sluga, u civilu, pa je postao *trubač* u vojsci, posle vojske dospeo je u redove čata. Tu je „počeo steći poznanstva i preporuke”, počeo je i „dostavljati”. Kad dođe u modu „brzi govor, on krene te nauči brzo govoriti. Govori gospode... S vremenom postane *Glavni* u brzom govoru”. Niko više nije se mogao s njim meriti. Ispeo se na lestvicama države i društva do onih koji su postali neko i nešto!⁹

Prema jednom drugom dopisu, „Vrзино kolo” ilustruje kako se glasovi nepoželjnih, gladnih, nesrećnih, jedva čuju, kao iz daleka, ali se zapažaju oni koji se klanjaju i kojima se klanja, bez obzira na njihovu individualnost. Primera radi, u javnom lokalnu svi se okreću sa strahopoštovanjem prema jednom praznom stolu „sa cilindrom i zelenim rukavicama”. Ili kao u priči o *magarcu* koji „se ukmetio na tri... stolice. Na jednu je seo on, na drugu metnuo noge a na treću naslonio nos i laktove” pa deli *pravdu*. A odmah: „Do njega je stajalo magare” koje se nije moglo načuditi „kako da njegov brat dođe do takve slave”, dok „on mora još da nosi samar”.¹⁰

Kada se u „Vrzinom kolu” sa veće, istorijske distance, u „kozmičkim” razmerama prohujalih vekova, posmatraju tokovi uopštenih događaja, zaključci su opet istovrsni. Čak sa visine jedne druge planete, sa koje ova naša zemlja izgleda kao nova, zapaža se da tu živi čudno „zanimljiv svet”. U njoj gotovo „svaki bez razlike čim stupi u zajednicu, odma pušta ne samo prividnu svetlost i trbuh nego pritjažava i aristokratsko pravo i postaje ličnost prvog reda, ličnost *non plus ultra*”.¹¹ Na svojoj putanji velikim delom ostaje u tami mračnih konglomerata. Sa jednog odstojanja uočljivo je da je „prosveta... još u povelju”.¹² Na višem nivou, „prosveta stoji na priličnom stupnju ali se na zlo upotrebljava”. Osnovna svojstva zemlje ostala su nepromenjena. Dalje se „svakom suncu klanja i podleže, tj. brzo se srodava sa privlačnom silom njihovom i nema ni najmanje samostalne, odbojne sile, nego podleže savršeno, zato što vrlo dobro zna da samo takim načinom može doći do *sic itur ad astra* – do časti i do unapređenja”. I dalje je većim delom „neplodna, ali se bogati majdani” sa više dobiti eksploatišu. Vladaju ljudi čija je deviza: „prima persona sum ego”. Oni u očima mnogih ostaju vlastela, jer su svoju „prljavštinu spirali” znojem onih od čijeg su rada živeli.¹³

Razlike zasnovane na različitim ljudskim sudbinama zbog nejednakih uslova društva, nagomilanih zloupotreba, praznoverja, zabluda, neznanja itd. demonstriraju se sa podrugljivom zajedljivošću i u manjim napisima, u većini *slučajeva* na istovetan način. U pričama, iskazima, dopisima, naravoučenijima, dvojica ili dvoje, ponegde i više njih, razgovaraju o onome što prouzrokuje i produbljava jaz među njima. Takav je i razgovor između zatvorenika koji ostaje bez ičega i njegovog čuvara, „gospodina zapovednika” sa „sve novijim i novijim pantalonama”;¹⁴ dva brata Bačvana, koji pod prinudom plaćanja raznoraznih taksa pitaju: „Pa za koga smo vraga

⁸ *Prirodni nagoni*, I. Zevanje, br. 5, 1873.

⁹ Nešto, br. 5, 1873.

¹⁰ Dopis iz Japana, br. 7, 22. I 1873.

¹¹ *Čudnovat pojav u XIX veku ili Novi svet* (Posmatran sa kule kneza Lazara), br. 12, 10. III 1873.

¹² Isto, br. 14, 1873.

¹³ Isto, br. 15, 10. IV 1873, str. 59–60.

¹⁴ *Šta mogu učiniti samo jedne izvrnute pantalone*, br. 2, 1872.

vojevali četeres osme godine”;¹⁵ muža i žene, mladoženje i popa, suseda i prolaznika, koji u sitnicama, sitnim podvalama stiču male prednosti, jedan na račun drugog;¹⁶ poverioca i dužnika u karikaturi, sa čiftama, engleskim, mađarskim, nemačkim, jevrejskim, kako skidaju gunj sa sirotinje zbog interesa.¹⁷ Tu je i „prepiska između dve čifte”

o *našem* selu, srezu i okrugu, u kojoj se „kapetani i sva gospoda slažu u... načelima... da je bolje da ima jedan deset hiljada dukata nego nji stotina da imaju po stotinu”; inače bi i zvaničnici ostali bez posla da nema parnica zbog dugova.¹⁸ Tu spadaju i kratke priče o kurjaku i ovcama, o kapetanu – sreskom načelniku – koji priprema „demokratske izbore, o praktikantu koji je „naučio” latinski čitajući „Vidovdan”, itd.

Ne može se tu ni bez igre reči kroz koju se provlači žaoka na neku temu dana i nedelje. Primera radi, u razgovoru povodom zabrane „Pravde” i pokretanja lista „Budućnost”, na popovo pitanje: „Kako ti misliš o ’Budućnosti’ u Srbiji, ima li izgleda da će ’Budućnost’ dobra biti”, Šop *duhovito* odgovara: „Gde nema ’Pravde’ ne može biti ni ’Budućnosti’ Na šta će opet pop: A gde se pak „Pravda” uspela „zadržati, te da se i kod nas zadrži? Dosta je što se ’Pravda’ pojavila”.¹⁹

Većina tih kratkih priloga sačinjeni su iz sitnih uzoraka života, ali se dešavalo da su vlasti i u njima otkrivale *krupne stvari*, „tako strašno krupno da se nikako” nije moglo ni u rubrici *sitnica* štampati.²⁰ Zato se ne propušta ni prilika stvorena ovakvim neprilikama da se javnost upozna i sa ovim *sitnim* podvizima cenzure.

Štampano je, međutim, ovde i *dosta* velikih satiričnih napisa sa žaokom izravno uperenom protiv poretka uopšte i njegovih sprovednika pojedinačno. Samo, u većini slučajeva, izlaganje je apstraktno u globalu, a konkretno jedino kada se odnosi na drugorazredne režimske ličnosti ili na zbivanja u drugim zemljama, susednoj Mađarskoj, Hrvatskoj i drugde. Tako se iznosi, u ironičnom ushićenju, kako su se u ovom *sjajnom* razdoblju XIX veka već „prosuli blagodetni zraci prosvete” i preovladale mnoge druge tekovine civilizacije. Proklamovane su „slobodne ustanove, sigurnost ličnosti, sloboda udruživanja, sloboda govora, sloboda štampe! Svako sme slobodno da *iskáže svoje misli!* Svako sme da kaže gde ga *što tišti*. Ali baš zato čami Jovan Pavlović, urednik „Pančevca”, više od stotine dana u mađarskom zatvoru, a Steva Pavlović, urednik „Zastave”... u Vacu; baš zato je Marko Hardvig, urednik „Obzora”, osuđen na 6 meseci zatvora i 500 forinti globe, a urednik praške „Politike”, opet, na 6 meseci ispaštanja i na 1.000 forinti globe”.²¹

Istoga su žanra napisi o *državi* prema razmatranjima saradnika „Boc, Žac i Pec” na sednicama redakcije lista. Dok će jedni pod naletom vrućih dana strahovati od slutnje da se Zemlja suviše približava Suncu, drugi će ih umirivati uveravanjima o božanstvenoj nepomičnosti *naše zemlje*. Jer, „eto, bar *od kako ja znam* zemlja se *naša* još nije pomakla ni za dlaku *napred*, već stoji na onom istom mestu” gde „je stajala i pre potopa”. Naša je zemlja *postojana*, ona se „ne može”, ne da „pomaći nikuda”. Ostaje samo strah od opasnosti *požara*, koja se širila sa zgarišta Pariza posle vatre komunara. Neizmerna „toplota” spaljenih pariskih zidova „tek sada ovamo prispeva”. Počinje da „zaudara na petroleum”. Za obične, proste siromahe to možda i nije tako strašno. Oni su navikli da *se prže*. Ali, „velika gospoda, trgovci,

¹⁵Opomena na 1848. godinu, br. 2, 1872.

¹⁶Rubrika „Sitnice”.

¹⁷O slobodnoj trgovini, br. 4, 30. XII 1872.

¹⁸Broj 4, 30. XII 1872.

¹⁹Pop i šop, br. 6, 1872.

²⁰Sitnice, br. 5, 1872.

²¹Devetnaesti vek! Sjajan vek!, br. 2, 1872.

liberali, autoriteti, znamenite i zaslužne ličnosti”, od kojih se ovde poimenično spominju Matija Ban, „Vidovdan” i kompanija, neće moći dugo izdržati. Njima ne preostaje drugo no da pokušaju posuti se na vreme pepelom kao materijom koja jedva propušta toplotu. Zato je zaključak redakcije u predlogu „da se gospoda, trgovci, liberali, autoriteti, zaslužne ličnosti, debeli trbusi, vratovi i podvaljci opomenu da izranije nabavljaju pepeo licitacijom”. Predlog da se oni pokušaju sakriti u svoje *verthajm kase* – odbijen je većinom glasova.²²

Na trećoj sednici redakcije („druga je preskočena onako po Omladinski”) raspravljano je o ad hoc odabranoj temi, *krastavcima s obzirom na njihovu neobično važnu ulogu u tadašnjem civilizovanom svetu!* Prema njihovoj onovremenoj cenjenosti, razmatrana su dejstva tri vrste krastavaca: „zelenih, zrelih i kiselih”. Prezrele, žute više niko nije hteo, vredeli su koliko i „konzervativni liberali”. Za kisele krastavce se utvrdilo da su imali „neko čudotvorno dejstvo”, pa se dodaje – iz nama, istoričarima još uvek nepoznatih razloga – da to najbolje znaju ljudi „od iskustva”, u koje se pored često apostrofiranih saboraca *Omladine* ubrajaju i članovi redakcije „pokojnoga ’Ujedinjenja’ za koju se kaže da „je specijalno proštudirala dejstvo kiselih krastavaca”. Što se tiče „omladinaca”, zna se, oni se izruguju i zbog *vatrenih beseda* „o ujedinjenju svekoliike braće”, pozdrava „puni žarkih osećaja” dičnim „sestrama” itd.²³

Prema fizionomiji raznih *partija* u Srbiji, „Vrzino kolo” razlikuje ih po kategorizaciji: reakcionari; konzervativci – apsolutni, umereni i prosti; liberali – konzervativni, umereni i prosti; i socijalni demokrati, koji za konzervativne i liberalske građane „mirišu na petroleum”.²⁴ Podsmehu se izvirgavaju konzervativci i liberali. Ne može se utvrditi, na osnovu nedorečenih aluzija, zašto se pored „Vidovdana”, „Jedinstva”, „Žiže” uzimaju na nišan i „Vragolan” i „Ujedinjenje”, koji se prema historiografskim procenama smatraju socijalističkim listovima.

U osamnaest prilično nevešto sklopljenih stihova, podrugljivo se svrstavaju u „*starudije*” tadašnji i bivši, vladajući i opozicioni listovi, „Ruža”, „Vidovdan”, „Mlada Srbadija”, „Žiža”, „Jedinstvo”, „Istok”, „Budućnost”, „Pravda” i „Vila”. Svi su oni „blatom... zlata nagotu si zamazali”. Svima njima je pogodovala neka *stara* ili *nova* zavrzlama. Ali dolazi doba kada će zabrujati:

„Večna pamjat svemu starom
Za kukavnom što krajcarom
Postadoše guje naše –
Večna pamjat za lokmaše.”

A dok do toga ne dođe:

„Oko čerge
Tih čiftinskih lola
Stoji grohot
Vrzinoga kola.”²⁵

U proznom začikavanju „jednog liberala koji ne uspeva da napiše naručeni članak protiv socijalista”, provejava isti vrzinski duh naravoučenja. Iz,

²² Prva sednica „*Vrzinog kola*”, br. 5, 7. I 1873.

²³ Treća sednica „*Vrzinog kola*”, br. 7, 22. I 1873

²⁴ *Kakvog izgleda imaju razne partije*, br. 6, 15. I 1873.

²⁵ *Starudije*, br. 11, 1. III 1873.

takođe prilično neduhovitog, priprostog komentara sudbine nesuđenog člankopisca, koji umire pre nego što je uspeo da izvrši zadatak, izvlači se prostodušno obrazlagano naravoučenije: „Nemoj se nikada pačati u ono što ne znaš i ne razumeš.” Ali, ona opšta prosocijalistička nota je i ovde razgovetna. Jer je taj nedotupavni saradnik liberalnog lista u svom dnevniku zapisao da je urednik N. zatražio od njega da „mu na svaki način” napiše uvodni članak u kome će dokazati „kako su socijalisti na pogrešnom putu; kako je radničko pitanje prosta iluzija od koje treba da se klonimo; kako kod nas i nema tog radničkog pitanja”. Uz to još „uzgred” da kaže „kako su naši ‘poletarci’, neznalice, lenjštine, ‘podli’ itd. Uopšte da isprikaže ‘dobro te ‘poletarce’ koji su se počeli od skora javljati i koji ni u što ne zarezuju autoritete a cilindre naše toliko isto vermaju koliko proste ćupove”.²⁶

U „Vrzinom kolu” „gospoda u cilindrima, u naočarima, u rukavicama, sa štapovima” pokušavaju da se odbrane od „gulanfera” koji „ne fermaju nikoga... zasluge ne zarezuju ni u raboš” – i presvlačenjem u novo ruho. Ali, ni kad se pojave sa novim plaštom u novim pozama, „ozbiljni, pametni, uzbuđeni, uviđavni, subjektivni, objektivni, progresivni” – nikoga više ne mogu impresionirati. Čak ni u snovima koji se javljaju po impulsima podsvesnih nadanja i strahovanja od budućnosti, kojom se podrugljivo asocira na list „Budućnost”.²⁷

Njima se ne piše dobro u ovom kolu. Vidi se da su:

.....
„Otrova puna gluposti ljuska
Što se po vali kukavstva vozi,
Što nas kozi,
Pa tera na pašu –
Kad je svak od nas guska
Il magarci – što nas oni jašu.”

Vidi se takođe da su smešni...

„Misle da su sa bogom seli
Na trpezu jednu –
Kad tamo a oni se ispeli
Na metlu lednu
Sa koje se kravi sa sunca,
Sa vešca junca.”

Predviđa se čak, jer se već zna:

„I oni će da se otope
Slute!
Pa će da im pokrope
Budalinske skute
Gospodskih robova suze,
Pa će da propuze –
Pa će da zapište
Kao i mi nekad
Njihova tiska sirište.”

²⁶Dnevnik jednog liberala, br. 11, 1873.

²⁷O anatema te, br. 12, 10. III 1873.

Pitanje samo: kad? Ali, kad-tad, „svest zrela, što olovo topi” otvoriće katance sa lanaca i čoveku

„Ledenu ruku da zatopi, –
Da se ugreje –
Pa da se nasmeje
Hihi!”²⁸

U replici na temu satirične „Žiže” pesnika Zmaja Jove Jovanovića pod naslovom *Lassalle passare*, uperenu protiv socijalista, okomljuje se u istoj naslovnoj stilizaciji, na svoj, nama sad već poznati, način protiv barda liberala i njegovog satiričnog lista. Zmajeva „Žiža” je, naime, u formi basne alegorično upozoravala *socijaldemokrate* na opasnosti od iskušenja u koje dovodi novac koji se, po zlobnim glasinama protivnika, nudi njima, koji, po istim mutnim izvorima, možda *već i primaju* njihovi listovi, u nevolji u kojoj se nalaze. Jer taj novac od lažnog zaštitnika, spasioca „prijatelja”, vezuje nevoljnika za „dobročinitelja” tako da ovaj gubi slobodu kretanja i dovodi u pitanje i sam svoj opstanak. Po toj basni u stihu, ranjenom „radniku” dok „rukom ranu steže” i „traži zavoј da je veže” lažni prijatelj nudi blago

„Silno blago, o kome jedva
Smede snivati
I zove ga da tog časa
Ruke raširi
Da mu padne oko vrata
Da ga zagrlj.”

Ipak, ranjenik ne sme da primi to blago, iako *ceni* njegovu vrednost. Njemu „ruke sad trebaju”, one ga štite od krvarenja i iskrvarenja. Ova ne „smešna” basna, koja, po zaključnim rečima njenog sačinitelja, nije imala za cilj da „nasmeje socijalne-demokrate”, već da ih urazumi, bila je objavljena u „Žiži” oko šest meseci ranije od Vrzinog reagovanja, još dok „Vrzino kolo” nije ni izlazilo.²⁹ Ali u „Vrzinom kolu” sigurno se došlo do zaključka da za odgovor na ovakvu priču nikada nije kasno, pa je sročena slična basna u stihu na adresu „Žiže”, njenog izdavača Zmaja Jove Jovanovića i liberala uopšte. Poruka je sa istom zaključnom poentom uzvraćena. Jer ni:

„Ova basna nije smešna
Da vas nasmeje
’Zmaju’, ‘Žižo’, liberali,
Razumete l’ je.”³⁰

Kad smo već kod Zmaja i njegove „Žiže”, mogli bismo primetiti da su pojedine ličnosti iz Vojvodine, s obzirom na njihov veliki uticaj na javno mnjenje u Srbiji, česta meta podrugljivih napisa „Vrzinog kola”. U jednoj doskočici pominju se, na primer, imena njih trojice odjednom:

„Arhimandrit Andelić
Kaluderski Miletić!
A vladika Nikanor

²⁸ ? ? ? Hihi, br. 12, 1873.

²⁹ *Lassalle passare*, Žiža, br. 23, 10. VI 1872.

³⁰ Sa potpisom „DŽ”, *Lassalle passare!* – „Žižin” *pazar*, br. 4, 30. XII 1872.

Taj se vlada ko pavor;
Psuje boga Srpskom rodu
Što ište slobodu!”³¹

Pored manje-više načelnih, iz klasnih i stranačkih pobuda sročenih i obelodanjenih satiričnih napisa, u „Vrzinom kolu” nalaze se i mnogobrojni sastavi ličnog obeležja. Uglavnom, male žaoke, peckalice uperene protiv pojedinih znanih i neznanih osoba, čiji je smisao u nekoj nezgrapnosti, nedoličnosti, zađevici ličnog, lokalnog karaktera, pa se najčešće jedva može ili čak uopšte ne može odgonetnuti. Tu su i *nerazjašnjene* aluzije na pojedine događaje, zloupotrebe, smicalice i sl. Ali i u tim sporadičnim zavrzlamama pozadina je, očigledno, motivisana u priličnoj meri političkim pobudama.

Napisi sa čisto umetničkog i literarnog područja u „Vrzinom kolu” kao listu i za književnost, a ne samo satiru, inspirisani su istim političko-ideološkim motivima, po specifičnosti istovetnim sa onima u Markovićevim listovima, s obzirom na to da se tu, kao i tamo, traži angažovanost sa prosvetiteljskim ciljem, radi preobražaja društva u novom, socijalističkom duhu.

U kritici jedne pozorišne predstave ovde se, na primer, ističe da narodno pozorište treba da ima funkciju *narodne škole*. U njemu bi se morali prikazati samo *komadi* „u kojima će svet naći prave pouke i pravoga morala, u kojima će se izneti sve društvene mane” u stvarnom vidu. Ne prihvata se obrazloženje da publika neće da gleda poučne, obično suvoparne igre, već traži „medene kolače”, blesak dvorskog sjaja i bogatstva. „Ako pozorište mora da se održava komadima kao što je ‘Raspikuća’, ‘Lukrecija Bordžija’, ‘Marija Mančinijeva’, ‘Rob’ i drugim” sličnim, „u kojima čovek ne može videti” ništa drugo do „rasipanja blaga, koje se naslagalo od kapljica samoga znoja... hiljade radnika koji su bez sumnje skapali od gladi... (samo što se tako nemili prizori ne iznose na pozornicu, već samo blagovanje gospode)... onda s kakvim pravom ono sme i može da se zove Narodno pozorište”³² – primećuje „Vrзино kolo”. I dalje, opet pomalo vrzinski: Ako se masovnoj publici mora „jednako davati medene kolače, onda je sasvim prirodno da će joj zubi poispadati a stomak oslabiti, pa šta će onda pozorište sa takvom publikom”? Moraće se, znači, zadovoljiti probranom elitom, sastavljenom od gospode, ali „onda opet, ono ne treba da se zove narodno”, već „gospodsko pozorište”. Ako se, dakle, hoće zadržati ime narodno, onda, po zaključku „Vrzinog kola”, i sadržaj mora biti narodni.

U vezi sa literarnim stvaralaštvom mnogih onovremenih pesnika ustaje se u „Vrzinom kolu” protiv *tvrđenja* da se pretežno ljubavnim pesmama, pesmama „njoj”, „ruži”, „majskoj ruži”, „plavim očima”, „belim grudima”, ili pričama o „sjajnim gostima”, „lepoj večeri”, „masnom ručku”... „oblagorođava” telo, „srce i duša čovečija”. Jer, u atmosferi takvih ushićenja, „ko se sme usuditi da peva o *radnicima i sirotinji* kad su to samo ‘strasti’ od kojih treba ljude odvrćati”?³³ Postavljeno pitanje u „Vrzinom kolu” nije bilo bez osnova. Samo „uzvišenom, lepom, slatkim i uspavljivom melodijom” ljudi nisu postajali manje grubi, manje sirovi, jer njihova grubost i sirovost bile su uslovljene, kao što je dobro uočeno u „Vrzinom kolu”, surovim odnosima u društvu, niskim stepenom kulture, uskim prodorima civilizacije, itd.

³¹ *Narodna poezija*, br. 18, 29. VI 1873.

³² *Iz pozorišta*, Podlistak, br.4, 1872.

³³ „*Misli čiftnske*“, *Nije toliko smešno koliko je žalosno*, br.5, 7. I 1873.

Napisi, u prozi i stihu, objavljivani su bez potpisa ili pod pseudonimom. Pesme su većinom od „Habazahijala”, od drugih pseudonima tu su: „Jedan sekiraš”, „Jedan seljo”, „Ja-pa-ti”, „Ren”, „Koprive”, „Os”, „uć ko štuka”, „Čičak” (sa inicijalima N. P. autor pripovetke u nastavcima u podlistku: „Jedan koji bi hteo da privređuje društvu”).

O rasprostranjenosti „Vrzinog kola” zna se vrlo malo. Prema javnim porukama izdavača, u rubrici „Odgovori uredništva”, na ovaj list bili su pretplaćene čitaonice u Negotinu, Svilajncu, Ivanjici, Smederevu, Čupriji, Čačku. Tu se navode još i imena pojedinih pretplatnika iz Požarevca, Kruševca, Požege, Palanke, Nove Gradiške, Broda, Kladova, Svilajнца, Kragujevca. U Jagodinu jedno vreme je slano po 20 primeraka (na adresu akvizitera Đoke Ivanovića). Moglo bi se zaključiti da je i u ostalim većim mestima bilo čitalaca. Ali koliko – to je nemoguće utvrditi. U svakom slučaju, pretplatnici su po običaju bili loše platiše, a akviziteri nepouzdati „poverenici”. Uredništvo je bilo prisiljeno da ih javnim opominjanjem upozorava na primljene obaveze, ponekad čak i drastičnim izrazima. Primera radi, akvizitera „A. M. Đ.” u Kragujevcu opominje uz pretnju da će mu se „dogoditi” izvesna „neprijatnost”, već i s obzirom na „okolnosti”, ako ne pošalje pare za primljenih deset brojeva.³⁴

Teškoće materijalne prirode, u vezi sa nedovoljnim brojem pretplatnika i neurednim dostavljanjem pretplate, tokom izlaženja i ovog lista sigurno su se povećavale, a ne smanjivale, sve do njegovog prestanka. Već iz *demantija* izdavača u 12. broju, od 10. marta, saznajemo da se „po Beogradu govori da će ’Vrзино kolo’ prestati, da je prezaduženo, da je predalo svoje upisnike nekakvom ’Strašnom sudu’” itd. Otkriva se da su konkurentni satirični listovi, „Vragolan” i „Strašni sud”, činili sve da onemoguće izdavanje i širenje „Vrzinog kola”. Ne znamo šta se sve iznosilo protiv njegovog izdavača i urednika, ali i prema njegovoj javnoj konstataciji glasovi „laži” o „Vrzinom kolu” „učiniše i čine te i poštene žurnali i književnici gube poverenja kod... čitalačke publike”.³⁵

³⁴ *Odgovori uredništva*, br. 6, 7; *Javan razgovor*, br. 14.

³⁵ *Pročitajte i ovo*, br. 12, 1873.

„JAVNOST”
(1873–1874)

List za nauke i politiku „Javnost” drugi je po hronološkom redu socijalistički list koji su uređivali Svetozar Marković i njegovi sledbenici. Izlazio je u Kragujevcu, od novembra 1873. do aprila 1874, tri puta u sedmici, utorkom, četvrtkom i subotom. U godišnjoj pretplati stajao je 100 groša (na pola godine 50 gr., na tri meseca 25 gr. čaršijskih); za čitaoce u inostranstvu, zapravo u Austro-Ugarskoj, godišnja pretplata je 12 forinata „u banknotama”. Po formatu je veći od „Radenika”, ima oko 43,5 X 30 cm.

Izdavač „Javnosti” je Kragujevačka društvena štamparija, osnovana u martu 1873. sa zadatkom da učestvuje u *lakšem i bržem* širenju prosvete „u narodu našem, a naročito u stanovništvu” Kragujevca. Odluka da se izda list donesena je na sednici odbora Štamparije 21. juna 1873. Za urednika je prvo uziman u obzir Stevan A. Popović, profesor Učiteljske škole u Kragujevcu. Međutim, glavni urednik je postao Svetozar Marković, koji se aprila iste godine vratio iz emigracije u zemlju.

Prvi broj „Javnosti” izašao je 8. novembra. Kao odgovorni urednik fungira Dimitrije Jov. Stojković, da bi se, prema tada uobičajenim merama opreznosti, zaštitila ličnost stvarnog urednika.

U uvodnoj, programskoj izjavi uredništva stoji da bi ono želelo da kaže „otvoreno srpskom čitalačkom svetu: kakva je potreba izazvala 'Javnost' i šta hoće ona da postigne, te da time u isto vreme” obeleži „ceo pravac... rada u buduće”. Ali se odmah, samo po sebi, nameće pitanje: može li se, sme li se to otvoreno reći? „Mogu li uopšte novine u ovim okovima u kojima se nalazi jedna srpska štampa izneti otvoreno svoja načela i pravac u radu?” Strepi se „da ne nastupe” opet „okolnosti” koje dovede do toga da se „mora uvijati i izvijati od načela i pravca ili legati živ u grob 'do boljih vremena’”.

Opravdano strahovanje od mnogih represalija već na prvom koraku je svakako razlog što ni ovaj socijalistički list ne nabraja precizno u programskoj deklaraciji svoje zadatke i ciljeve. Samo da bi čitaoci saznali „bar nešto” od onoga što žele, uredništvo kazuje da će u „Javnosti” pre svega biti reči o tekućim, dnevnim političkim i ekonomskim problemima. Obelodaniće se kako i zašto narod trpi od dugova i kamata, „od mešanja policije u opštinske poslove”, od međusobnih svađa „oko ničega, tj. zarad održanja vlasti nekolicine”, od beskonačnih parnica, od zloupotreba u pojedinim nadležstvima, od neobrazovanosti i sl.

Na jednom mestu se kaže: „*Izneti na javnost sve što narod tišti u izvesnom trenutku; što treba da se odmah, bez odlaganja, reši, i pokazati kako valja to rešiti u korist narodnu – to je zadatak novina.*” Kao socijalističko glasilo, „Javnost” će tražiti da i hitna rešenja za goruće probleme nose pečat trajnosti. Jer, „svako rešeno pitanje” mora „biti osnova za postavku i rešenje novog pitanja”. Sve treba da se rešava „po izvesnom načelu i određenom pravcu”. Polazi se od toga da „novine... moraju imati jasno razumevanje narodnih potreba, određena načela i utvrđeni pravac i takt u svom radu. Samo na taj način one mogu *obrazovati javno mnjenje, dati mu stalan naučan pravac u mišljenju i stvoriti iz javnog mnjenja silu, koja će imati odsudan uticaj na rešavanje sviju pitanja koja se tiču narodnog života*”.

Pragmatični programski ciljevi, koji se samo fragmentarno obelodanjuju uvodnikom, uslovljeni su umerenijim zahtevima nesocijalističkih članova izdavačkog konzorcijuma, ali proističu većim delom iz zadataka formulisanih u vidu akcionog programa na sastanku Svetozara Markovića i njegovih najbližih saradnika uoči pokretanja lista. Prema logici praktičnog političkog

rezonovanja, da bi se osvojile prve pozicije u odlučujućim forumima, išlo se za tim da se ističu zahtevi, bliski masama još od prvog ustanka, za demokratizaciju predstavničkih tela i upravnih organa, od najviših do najnižih, na samoupravnim principima.

Pažnja se najčešće koncentriše na Skupštinu. Traži se skupštinski sistem preko odborskih tela, zemaljskih, okružnih, opštinskih. Uporedo sa političkim idu i sudski, finansijski, kao i svi drugi reformistički zahtevi. Samostalnost i nepristrasnost sudova hoće da se obezbedi pomoću izbornih i porotnih sudija. Ispravnost i efikasnost poslovanja u domenu finansija misli se postići mehanizmom bankarstva. Za „centralnu banku” se predviđa da „upravlja državnim prihodima i rashodima”, od okružnih i sreskih banaka se očekuje da „služe... za namirivanje sviju ekonomskih potreba... podizanje opštinske, zadružne industrije”, za „građenje puteva i opštih zgrada, davanje kredita, itd.”.

Radi oslobađanja seljačkih masa od tereta koji ih najviše tišti, traži se poništenje zemljoradničkih dugova ili njihovo prenošenje na teret države, opštine, zajednice. Da bi se eliminisala mogućnost eksploatacije „zemljoradničke klase”, proklamuje se zahtev da „samo onaj može imati zemlju, koji je radi sam. Sva zemlja koja ne pripada zemljoradnicima pripada opštinama u kojima se nalazi”. A da se „srpski narod osigura od proletarijata” zauvek, smatra se nužnim da se vremenom, u roku koji „ostaje da se ispita”... „sva zemlja iz privatne svojine preobrazi u opštinsku”.¹

Na akcionom programu koji je prema rečima samog njegovog tvorca, Svetozara Markovića, trebalo da posluži samo za ono „što se može postići” u datom vremenu, i to pomoću jedne radikalne stranke, a ne socijalističke, počivaće mišljenje i sud mnogih kasnijih ocenjivača da je počev od „Javnosti” i rodonačelnik socijalizma, Marković, napustio platformu socijalističkih doktrina i prešao na teren radikalizma. Ukoliko bi se ovakvo deduciranje pokazalo ispravnim i po merilima objektivnog dijalektičkog rasuđivanja, moralo bi se takođe *konstatovati*, bar u izvesnoj meri, da će osnivači kasnije stvorene Radikalne stranke biti u pravu kada će se pozivati na Svetozara Markovića kao na svoga prvog učitelja, vođu, ideologa i sl.

Za nepristrasnog posmatrača, ako je upoznat sa elementima strateških i taktičkih komponenata u političkoj borbi, nije, međutim, teško da utvrdi da „Javnost” i njena programska osnova ne označavaju prekretnicu na putu od antikapitalističkog socijalizma ka građanskom radikalizmu, već etapu u socijalističkom pokretu, u okvirima štampe, pri prelasku od reči na dela, od propagiranja ideja na pridobijanje masa kod pokušaja praktičnog delovanja u domenima politike i ekonomike. Ranije idejne pozicije se ne napuštaju, već se prilagođavaju datoj stvarnosti, prema Markovićevim socijalističkim strategijskim koncepcijama.

Sam Marković osećaće se povremeno potišten zbog mnoge „zbrke i nelogičnosti” u „Javnosti” sa stanovišta *čistog* socijaliste. Ali on zna da „mi na Orijentu spram... prebacivanja” čistunaca moramo biti „neosetljivi” ako hoćemo da uspemo. Jer u to vreme još uvek „naše društveno stanje tako je haotično i neodređeno” da se ni građanske partije, a kamoli socijalističke, „ne mogu... da grupiraju”.²

Za one koji će, poput Markovićevog biografa Skerlića, tražiti pre svega potvrdu za teze o „radikalnoj angažovanosti”, formulacije o anuliranju seljačkih dugova i podruštvljivanju privatne zemljišne svojine u poljoprivredi su samo „desiderata” budućnosti, i kao takve su sekundarne pri ocenjivanju

¹Prema pismu Svetozara Markovića sestrama Ninković, po J. Skerliću, *Svetozar Marković*, 169–171.

² Iz Markovićevog pisma sestrama Ninković, početkom 1874, Skerlić, nav. delo, 171.

ideoloških pozicija „Javnosti”. Po njima, pošto su tu politički zahtevi primarni, a oni su opšteg demokratskog i radikalnog karaktera, „Javnost” svim svojim karakterističnim obeležjima dokazuje da se napušta linija socijalističkog „Radenika” i trasira nova, radikalna, odnosno radikal-socijalistička. U kontekstu kompleksnih zbivanja i pogleda, ipak, ostaće za istoriografa i čitaoca kome je stalo samo do istine merodavna uverenja i uveravanja antikaptalističkog i antiburžoaskog smera, jer se željene političke mere traže prvenstveno iz ubeđenja da će olakšati i ubrzati ostvarenje onoga što sledi u tezama za novo, socijalističko društvo.

Tvrđenje da su „Marković i njegovi drugovi bili napustili doktrinarno socijalističku... akciju” pa su zato „prihvatili” da javnost indoktriniraju praktičnom radikalno-demokratskom akcijom obara se i konstatacijom da prvi socijalisti u Srbiji ni preko „Radenika”, kao ni preko drugih listova, pre „Javnosti”, nisu dejstvovali argumentima *klasno-borbenog*, odnosno, kako su protivnici ili visokoučeni komentatori govorili, doktrinarnog socijalizma kada su u pitanju problemi razvoja same Srbije, kao zaostale, seljačke države. Dovoljno je ovde navesti Markovićevu misao, izrečenu u pismu Nikoli Markoviću, o bespredmetnosti socijalne revolucije u Srbiji, jer se ova odnosi na promenu kapitalističkog društva, koje je kao takvo, po Markovićevim pogledima, ovde još uvek nevidljivo. U tom pismu, od 18. februara 1873, iz vremena emigracije u Novom Sadu, ističe se, da ne bi došlo do nesporazuma povodom jednog Markovićevog članka u kome se govori o iluzijama u vezi mogućnostima socijalne revolucije u Srbiji, da je zadatak srpskih socijalista „ne da” unište „kapitalističko gazdinstvo koje ustvari i ne postoji, već da malu patrijarhalnu svojinu ‘preobrate’ u zajedničku i da tako preskočimo celu jednu istorijsku epohu ekonomskog razvića – epohu kapitalističkog gazdinstva”.

Nema tu mesta ni za kakve spekulacije o razlikama u pisanju od i do „Javnosti”. Po autentičnim Markovićevim rečima, on i njegovi drugovi su od iste „osnovne tačke... uvek polazili” kad su „udešavali našu socijalističku radnju u Srbiji, gde su oduvek poglavito i radili”.³

Razlike, uočljive i odmerljive, koje su svakako krupne i značajne, ali ne za odstupanja od socijalizma, već za nastupanje za socijalizam, na stranicama prvog i drugog Markovićevog lista uslovljene su različitim prilazima u arenu političke borbe. Prvo su se morale razjasniti pozicije socijalista, pa se više pisalo, kao i govorilo, o principima socijalizma, na osnovu učenja ideologa i naravoučenja uzora iz razvijenijih zemalja zapadne Evrope, a manje o metodima i ciljevima tek započete borbe u sopstvenoj, neuporedivo zaostaloj, zemlji. Kada su raščišćeni pojmovi, bar u internom krugu upućenih, o krajnjim ciljevima u principu i dometima u praksi, pažnja se koncentriše na praktične ciljeve. I logično, u „Javnosti” najviše će biti reči o zbivanjima i problemima koji se kristališu kroz javno mnjenje, kao i o opštenarodnim zemaljskim institucijama i sistemima od kojih zavisi sudbina mnoštva u klasno još uvek neopredeljenom narodu.

Teza o delovanju „Javnosti” na liniji koja je započeta „Radenikom”, a koja ide od opšteg ka posebnom, od propagiranja ideja ka mobilizaciji duhova za propagirane akcije, potvrđuje se i pozivom uredništva čitaocima, odnosno „dopisnicima”, da „svojim izveštajima” sa terena „pripomognu” da novi list „odgovori svom imenu i svom zadatku”. Ovaj poziv po svom sadržaju predstavljao je u prvobitnoj redakciji autora, Svetozara Markovića, dodatni deo akcionog programa koji je bio prihvaćen uoči pokretanja „Javnosti”.⁴ Štampa se, bez konspirativnog programskog teksta, odmah u prvom broju

³ Celokupna dela Svetozara Markovića, sv. 7, Beograd, 1893, 65–66.

⁴ Radoslav Perović, Povodom jednog izdanja prvog socijalističkog programa, Beograd, 1955, 9.

lista, da bi se preko *dopisnika* ispitalo „materijalno stanje zemljoradnika”, kao najbrojnijeg i za političku akciju najprikladnijeg saveznika i saborca, te saznalo za „socijalno stanje narodno” u masama.

Zanimljivo je da se u knjizi Jovana Skerlića (koja sadrži veći broj ovde citiranih zaključaka o radikalno-demokratskim obeležjima „Javnosti”) poziv *dopisnicima* da šalju dopise o životnim tegobama seljaka registruje sa napomenom da na taj način „*Javnost* produžuje *Radnikovu* tradiciju”; doduše, prema ovde upotrebnoj formulaciji, samo da bi pretresla „i stručna pitanja” kada se izlažu „opšta demokratska načela po kojima treba da se preuredi Srbija”.⁵

Angažovanost „Javnosti” se ovim *pozivom* otkriva odmah na početku. Tu se traži od dopisnika da sprovedu jednu izvanredno dobro zamišljenu anketu o položaju seljaštva. Pitanja precizirana u 19 tačaka su toliko sadržajna da se u njima ogleda u detaljima veličina poduhvata kroz nameru da se autentičnim dubinskim snimcima utvrdi tačno iznijansirano

⁵J. Skerlić, *Svetozar Marković, Njegov život, rad i ideje*, Beograd, 1922, 95.

У недељу четвртог Јула ове године, јавиће се на свет наше ново-рођено и „возљубљено“ чедо

„ВРАГОЛАН“

КОМЕ БИСТ НА ЗНАМЕЊУ ИМЈА ХАЦИ-ВОШТАЦ

ЛИСТ ЗА ШАЛУ И САТИРУ.

Колико ће се њих запитати, шта ће шала у ово озбиљно и суморно доба, шта ли сатира а земљи овој земљи сумпоровитој? Узмите овај лист хартије са црним крмељима, мало дубље у загледајте и спази ће те несташка „Враголана“ с бичем у руци а пером оштрим да крв потече, де одреда шибџа и боде све подлаце, улизице, протуве, чанколизе и тима подобне гадове, којих число“ на овој земљи износи „тма Божија“. Питајте се вазда, запиткујте шта хоћете, узаман је ве, јер питању нема краја, а одговорити свакоме било би и будаласто. Зато „Враголан“ још сад напред свима и свакоме објављује, да не радо хоће да одговара, не радо трони речи у залуд. Бегов је правац, да нити кога што пита, нити коме што да одговара. На страну акле са свима питањима, на која се силом мора одговорити, на страну са одговорима, било по-ицији, поједи и жандарима. Јер ни свет неће да има посла са онима, које признаје. — „Враголан“ неће да зна за никакве везе, да је коме што дужан, и да коме мора да одговара. Све записи од његове воље, све зависе од његовог чефа и ћуди. Дражала, црква, власници и силеције све су то ерне слуге „Враголана; глауна средња-вековна дериштад са којима ће се „Враголан“ да титра, како како ко од њих и заслужи. „Враголан“ не познаје личности, непознаје људе. Све што је а исмевање, нека се исеје, све што је глупо, поносито и глупо, нека се у самој ствари тако и рестави. Ето озбиљног програма „Враголана“ кога он у свом пажљивом и сатиричном листу хоће а заступа, па ма се противу њега подигли и људи и земља и небо и анђели и крокодили. Каже е да је свет створен, да једе и спава, да ради (али наопако) и тера политику (но само владину) да владаре остави у „покоју“ т. ј. на миру. „Враголан“ је осудио противу таквих изрека. Он етриши да који једе туђ леб, и да дембелине на туђ рачун. Он хоће да се ради, али поштено, и ахтева да се води само чисто народна политика. Он најзад тражи да владари не буду ни на иру ни у покоју, но да се ману досадањих својих послова.

„Враголан“ са правцем нити кога што да пита, нити коме што да одговара, хоће да се иали са свима и сваки, али хоће озбиљно да се шали. Он неће пропустити ништа да не ошине то треба ошинути, нити ће оставити не исмејано што треба исмејати. Све мане друштвене, све де навике, сва силециства и самовољства, једном речи све што је надуто и непоштено, све ће о „Враголан“ или исмејати или својим бичем изударати. Нека се сваки добро држи, нека добро ази шта ради, јер тешко њему ако га „Враголан“ извошти или исмеје. Смејаће му се цео свет, сећаће дуго и дуго.

„Враголан“ ће једаред преко недеље да врши овај свој посао. Остале дане преко недеље ставља свету, који се тада може и грдити и тући и палити. Недеља дан је „Враголанов“. Ко хоће да се у недељу слатко на смеје, коме је мио живот, тај нека пошље и то најдаље до ошца овог месеца, или уредништву „Враголана“ или штампарији Николе Стефановића и дружине Београду или Каменку Јовановићу трговцу у Панчеву, ако је из Србије 40 гр. чар. на годину, или 20 гр. чар. на по године или 10 гр. чар. на три месеца; а ако је из Аустро-угарске или осталих по-раина српских 5 фор. ау. вр. на годину или 2 ф. 50 кр. на по године или 1 ф. 25 кр. на три месеца. А за које време буде послао означене суме, за то време нека и сматра себе за сигурног ао врбов клин, од сваког разговора са Враголаном. Ко скупи њих десет, који се жели да осп-урају од „Враголана“, нека и себе сматра за сигурног, и добиће као хонорар све оно што и ва десеторица добију. За овај посао ваља да се подухвате сви моји пријатељи, другови и по-шаници, јер ако их што и снађе, бар ће друштва имати. Најзад забрањујем свима вишим и ни-ким чиновима у војсци нашој, да „скуплају претплатнике“ на овај лист, јер су они појинци, па не смеју не само да се шале, него ни књижевним послом да се занимају; али им заповедам, да не усуди ни један, а да се код „цивилног“ каквог човека не унише.

17. Јуна 1871. год.

у Београду.

Сад збогом до виђења

Ваш

МИЈАЈЛО Ј. НИКЕТИЋ,

Издавалац и уредник „Враголана“.

у Крагујевцу, 15 Јуна 1874 год.

„Глас Јавности“ излази двпут недељно: Средом и Суботом. Копија на Србију годишње 80 гроша, на пола године 40, на три месеца 20 гр. За Аустро-Угарску на годину 10 еор. на по године 5 еор. у банкнотама. Предлаже се шале г. Перу Вер-ђенићу одборнику.

Г Л А С Ј А В Н О С Т И

Писма, дописи и огласи шаљу се уредништву „Гласа Јавности“. За огласе плаћа се први пут 20 пара од реда а после за сваки пут по 10 пара чарш.

За „приносљиво“ 1 гр. и 20 пара од реда. Рукописи се не враћају.

Број 1. Година 1.

ЛИСТ ЗА НАУКУ И ПОЛИТИКУ.

Zaglavljje lista „Glas javnosti“ iz 1874. godine.

у Крагујевцу 5 Јануара 1875 год.

Број 3.

ИЗДАВА: СРЕДОМ, ЦЕТКОМ И НЕДЕЉОМ. Копија, за Србију годишње 120, на пола године 60 — три месеца 30 гр. чар. За Аустро-Угарску 12 еор. у банкнотама.

Предлаже, и ова, дописи и огласи шаљу се уредништву „Ослобођења“ — у кући г. Данила арт. ван, где је и штампарија. Рукописи не враћају се.

О С Л О Б О Ђ Е Њ Е

За огласе плаћа се први пут од реда 20 пара чар. а после за сваки пут по 10 пара чаршених од реда.

За приносљиво (од опште јавности) плаћа се 1 гр. и 20 пара чар. од реда.

Писма и дописи не враћају се.

Година 1.

ЛИСТ ЗА НАУКУ И ПОЛИТИКУ.

Zaglavljje lista „Oslobođenje“ iz 1875. godine.

у Крагујевцу 24. септембра 1875.

БРОЈ 17.

ИЗДАВА: СРЕДОМ, ЦЕТКОМ И НЕДЕЉОМ. Цена је: за Србију годишње 120, на пола године 60, на три месеца 30 гр. чар. — За Аустро-Угарску 12 еор. у банкнотама.

Предлаже, писма, дописи и огласи шаљу се уредништву „Старог Ослобођења“ — у кући г. Данила арт. ван, где је и штампарија. Рукописи не враћају се.

СТАР О

О С Л О Б О Ђ Е Њ Е

За огласе плаћа се први пут од реда 20 пар. чар. а после за сваки пут по 10 пара чаршених од реда.

За „приносљиво“ (од опште јавности) плаћа се 1 гр. 20 пара чар. од реда.

Листови старији и традиционални не враћају се.

ГОДИНА 1.

ЛИСТ ЗА НАУКУ И ПОЛИТИКУ.

Zaglavljje lista „Staro oslobođenje“ iz 1875. godine.

СМЕДЕРЕВО 22. МАРТА 1876.

БРОЈ 11.

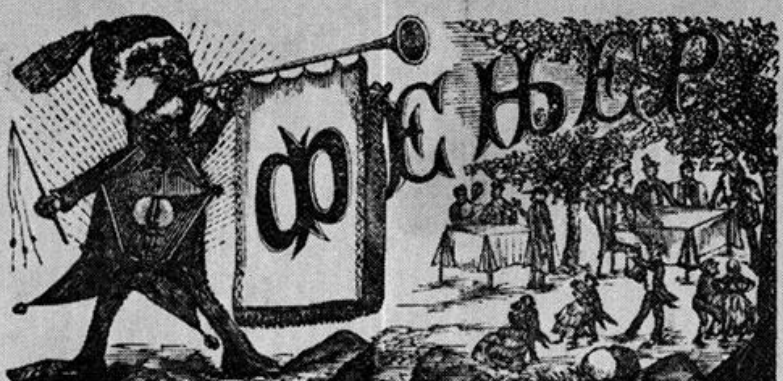
Фенџер излази свако недеље по једанпут.

ЦЕНА ЈЕ ЗА СРБИЈУ:

На годину . . . 48 гр.
„ пола године 24 „
„ четврт год. 12 „

ЗА АУСТРО-УГАРСКУ:

На годину . . . 5 еор.
„ пола године 3 „
„ четврт год. 1 1/2 „

Година 1.

Предплату ваља слати на штампару, а рукописе на уредништво. — Рукописи не враћају се.

Уредништво и штампара је у кући Јефрема Марића.

ЛИСТ ЗА ШАЛУ И САТИРУ.

Zaglavljje humorističko-satiričkog lista „Fenjer“ iz 1876. godine

13519/4

I 1873

I Примерак

Срп. Милошевић

ПРЕОДНИЦА

КЊИЖЕВНИ ЛИСТ.

БРОЈ 1.

У БЕОГРАДУ 15. СЕПТЕМБРА 1873.

ГОД. I.

Издаван сваке недеље по један пут. — Цена је за Србију на годину 60 гр; по године 30; три месеца 15 гр. За Аустро-Угарску на годину 7 фор. а. и. по године 3. фор. и 50 нов. — Редакција је у „Високој улици“ број 7.

ЧИТАЛАЧКОЈ ПУБЛИЦИ.

У нашој књижевности у току времена јављало се више књижевних листова. Неки су излазили по дуже и користили у своје време својој читалачкој публици, а било их је доста, од којих је изишао само по који број, или само оглас. На овој страни „Влада“ је била најиздржљивија. За четири године свога живота прилично је користила младој читалачкој публици. После ње јављало се у брзо једно за другим више листова, као „Зора“, „Пчела“, „Шумадија“, али се ни један не одржа.

После овога покрета књижевног настаде тишина. „Матица“ и „Даница“ с оне стране биле су у своје време снажни књижевни органи, па су у неколико и на овој страни попуњавале књижевну празнину. На послетку како је „Даница“ проглашена међу тамошњим либералним народњацима да је, тако рећи, изван закона, а „Матица“ ни се учини уско поље за њим огроман књижевни рад, то они обуставише „Матицу“ у корист „Младе Србадије.“ На „Младој Србадији“ као органу целе уједињене омладине српске, поређан је огроман број имена измишљених капацитета књижевника, што се обећаше да раде на томе листу. Овај лист располагао је дакле јаком уином снагом а имао је и доста материјалне сигурности, па и опет мораде престати у трећој години свога животарења. После ње у целом

Р А Д

КЊИЖЕВНИ И НАУЧНИ ЛИСТ.

ГОДИНА ПРВА.

1874.

издао и уредио

ПЕРО ТОДОРОВИЋ.

У БЕОГРАДУ,
Штампарија Н. Стефановића и Дружине.
1874.

stanje naroda u svakom pogledu; u pogledu proizvodnje, raspodele, potrošnje, prihoda, dugova, prava, obaveza, zdravstva, kulture, naobrazbe itd. Pitanja koja se odnose na društveno-političke prilike su delikatna, ali se obelodanjuju bez okolišenja, u težnji za otkrivanjem istine u svim vidovima. Traže se podaci o mešanju policije u opštinske poslove, u izbore i sl., zatim o tome „kako misli narod” i o vlasti, o skupštini, i drugim predstavničkim, zakonodavnim i upravnim forumima. Pored pitanja o uplivu „predstavnika izvršne vlasti” (kapetana, pisara, pandura i dr.), nalazi se i pitanje o uticaju „mehana, manastira i vojske na moralnost naroda”, na i o delovanju „zvanične i nezvanične književnosti, kafanskog političarenja, popova i učitelja”...⁶

Predstavivši se kao zastupnik onog dela naroda koji je u državi i društvu najviše opterećen a ima najmanja prava, „Javnost” od čitalačke publike traži samo „onoliko poverenja” koliko bude zaslužila.⁷

Prema sadržaju i komentaru koji sledi, moći ćemo i mi stvoriti sud o tome da li je i koliko list zaslužio i opravdao traženo poverenje.

U toku izlaženja, list će pre svega svojim političkim raspravama i pregledima pokazati da socijalisti sada smatraju da je posle nasilnog prekida njihovih propagandnih akcija, usled obustave „Radnika”, došlo vreme ne za propagiranje socijalističkih ideja, već za intervencije u domenu predstavničkih tela i organa vlasti. Ambicije urednika socijalističkog lista su, bar na političkom planu, porasle. U tom pogledu svakako su veće nego što su bile kada je izlazio „Rad(e)nik”.

U „Javnosti” socijalisti će istupati pretežno kao kritičari vladajućih političkih ustanova, grupacija i ličnosti. Oni počinju da se mešaju u poslove predstavničkih tela kao predstavnici naroda, u funkcije upravnih organa kao politički ljudi, u borbu stranačkih grupa s pretenzijom da ih diskredituju u javnosti i pokušaju čak prisiliti na povlačenje.

U vreme pokretanja i izlaženja „Javnosti” teme dana i godine se najčešće odnose na akcije nove vlade i zasedanja Skupštine u novom sastavu. Tim temama posvećuje se ovde gotovo isključivo kritička pažnja. Nema broja u kome se ne piše o postupcima vlade, o skupštinskim debatama i odlukama, ili o merama nekih drugih organa državne uprave.

Već u prvom broju, u vezi sa dolaskom na vlast nove stranačke garniture, izražava se mišljenje da je „ovo... samo promena kabineta, a ne promena načela ili državne sisteme”. Nova vlada se zadovoljava težnjom „da se u stare organe udune novi duh”. A socijalisti smatraju da se „narodu ne može stvarno pomoći bez izmene same državne sisteme”. Postojeći sistem ocenjuje se kao preskup i neprikladan sa stanovišta narodnih interesa.

Ipak, za novu vladu se vezuju izvesne nade. Ona je obećala „slobodu

⁶Našim dopisnicima, Javnost, br. 1, 8. XI 1873.

⁷„Javnost” započinje svoj rad, Javnost, br. 1, 1873.

iskazivanja misli, slobodu kritikovanja državnih zakona i radnje državnih organa". Među članovima novog kabineta nalazio se čovek, Aćim Čumić, koji je kao profesor Velike škole „s katedre bio pobornik slobodne štampe i opštinske samouprave". Hoće da se veruje da je „on ušao u ministarstvo" ne samo da bi ga „ulepšao" u cilju obmane lakovernih, već i stoga što se napokon uviđa „da je nužno jednom saslušati svačije mišljenje o narodnim potrebama". „Javnost" pokušava da živi s nadom da se neće ponoviti scena iz ere liberala kada je jedan poslanik pravdao antiliberalne stavove režima rezonovanjem: „I ja sam bio liberalac, ali ne može se, braćo" itd.⁸

U sledećem, 2. broju, vraćajući se u uvodniku na temu o novoj vladi, list uglavnom ponavlja tezu socijalista da promena kabineta znači u stvari samo „promenu ličnosti". Članovi ove vlade su, kao i one ranije, za postojeći društveni sistem. A „ta državna sistema, koju su do sada ne samo sve vlade brižljivo negovale, razvijale i podupirale različnim zakonima, već šta više i svaku iskazanu misao protivu nje smatrale kao buntovnu, opasnu i protivnu 'narodnim interesima', donela je polutansku prosvetu, zapletenu i dugu sudsku proceduru, propadanje zanata, nepodizanje trgovine i industrije, zaduživanje seljaka, zelenašenje, grdne interese, ulaganje, neiskrenost, razvrate itd."⁹

Nova vlada značila je, međutim, u stvarnosti više nego običnu promenu, bar u početku. Toga su bili svesni i izdavači „Javnosti", iako su iz principijelnih i taktičkih razloga, insistirali najviše na argumentaciji kojom se identifikacija svih vlada vrši prema socijalnoj pripadnosti i opredeljenosti. Samo, nisu ni oni mogli ignorisati beneficije kojima su se koristili. Zato ponekad čitaocima kazuju kako i „mi uživamo medeni mesec ustavnosti". Priznaje se, bar u izvesnoj meri, da se „stvari koje smo pređe mogli čuti samo iz stranih novina i o kojima se moglo samo šaptati po budžacima, pretresaju sad javno u odboru skupštinskom". Ali ne zna se „dokle će trajati sloboda pretresanja naših javnih poslova", pa se mora žuriti sa obelodanjivanjem onoga što se da obelodaniti u okvirima slobodne kritike omogućene „*medenim mesecom ustavnosti i ove vlade*".

U vezi sa radom Skupštine „Javnost" među prvima pokreće pitanje o prestonoj besedi i skupštinskoj adresi, kojima se obeležava, prema zakonima monarhijskih parlamentarnih država, početak zasedanja predstavničkog tela naroda. Oспорava se mišljenje da su to dva akta kurtoaznog karaktera. Ne prihvata se prestona beseda kao uobičajeni pozdrav vladara i vladareva poruka „o potrebama... naroda i zakonima koji valja da se donesu". Smatra se da beseda ima programski karakter, da izražava gledišta vlade: „ustima kneza govore ministri, čija je načela i program... knez usvojio". Sledstveno tome, i skupštinska adresa ne može biti samo običan otpozdrav, u vidu parafraze prestone besede, već odgovor koji sadrži „*mišljenje narodne skupštine o istom predmetu*".

Iz adrese treba da se vidi šta „skupština misli o narodnim potrebama"; koje zakone i zakonske reforme ona smatra „najnužnijim" i šta ona misli" o zakonima koje vlada smatra najprečim. Predočava se potreba da „skupština odmah u početku svog rada... obeleži svoj program i da se distancira od vladinog programa. U tekstu prestone besede, koji se razmatra kao programska deklaracija, trebalo bi da budu inicirani novi zakoni u željenom duhu i obimu. Upozoravaju se skupštinari da bi pre svega trebalo da traže zakon koji bi omogućio „da *svaki* slobodno iskaže sve što misli, što oseća i želi: da se više ne guši po budžacima svaka poštena i slobodna reč; da se više

⁸Kragujevac, 6. novembra, Javnost, br. 1, 1873.

⁹Kragujevac, 10. novembra 1873, Javnost, br. 2, 11. XI 1873.

ne pokrivaju zla dela – pa ma čija bila”.¹⁰

Još je neposrednije reagovanje u osvrtu na adresnu debatu u skupštinskom odboru. Tamo su vladini i drugi konzervativni i konzervativno-liberalni poslanici, braneći ukorenjena shvatanja, najviše govorili o očinskoj brizi vladara koja se izražava kroz adresu i na koju Skupština može odgovoriti samo izrazima zahvalnosti i razumevanja ako se ne misli naneti uvreda kneževoj ličnosti i izazvati gnušanje uzornih evropskih zemalja.

Za „Javnost”, „odomaćena” upoređenja, u izvesnim krugovima, „kneza i skupštine sa ocem i decom, ili starešinom zadruga i članovima zadruga... prosto nemaju nikakva smisla”.¹¹ Za kneza ne može biti uvreda kad preko Skupštine sazna za potrebe naroda, koji ne čini jednu porodicu, jednu zadrugu, već je sačinjen od „dvesta hiljada raznih porodica”. A „šta će Evropa... tj. razni carevi i kraljevi, grofovi i baroni, princeze i dvorakinje” reći o istim u Srbiji, „to se nas ama baš ništa ne tiče”. Kod „*ljudi* u Evropi, koji *znaju šta je to svest*”, Srbija bi svakako samo dobila u uvažavanju.

Očigledno, pisac članka bira izraze kada apostrofira kneza, kneževe prerogative, da ne bi došao u koliziju sa zakonom. On je i za etikeciju učtivosti. Ali je poenta u tome da „gde je reč o pravu, tu ne treba ni da bude reči o učtivosti”.¹²

U svakom slučaju, krivica za licemernu adresnu debatu svaljuje se na vladu i vladane poslanike i bez okolišenja se žigošu njihovi postupci. Ukazujući na debatu u kojoj su se pojedinci razmetali znanjem zakona, brigama naroda i sl., „Javnost” ne preza od zaključaka da bi trebalo „oni... sami da znadu koliko... samim svojim prisustvom u narodnoj skupštini ponižavaju srpsku skupštinu pred celim obrazovnim svetom, pa da je bar svojim govorom ne prave još nižom i ništavijom”.¹³

Nezadovoljna tekstom adrese koji je izglasala skupštinska većina, „Javnost” će tražiti od poslanika koji su ostali u manjini da ne pristanu da se u njihovo ime „podnese nešto onako ‘zaprpljeno’ i ‘zamrmuljeno’ kao odgovor vladaru”. Prema mišljenju „Javnosti”, opozicioni poslanici bi trebalo da „iznesu sasvim jasno i određeno u zasebnoj adresi šta oni smatraju kao narodnu potrebu. Kao što je radila manjina u Miholjskoj skupštini.” Jer i ako „ne bude ovom prilikom nikakve druge dobiti, to će biti primer idućim skupštinama šta treba da bude adresa”.

Čitaocima se kazuje: „Štilizacijom adrese iščezlo je i ono malo jasnosti i određenosti u željama narodnih poslanika što se još primećivahu pri debatama.” Sastavljač pozdravnog teksta, Milićević, je „kao poznati majstor srpskog sloga, udesio sve tako ravno i glatko da se čisto i ne primećava da je adresa prekjuche pravljena već kao da je ugotovljena od pre šest godina”. Međutim, „sam pretres u odboru za adresu pokazao je jasno šta narodu treba”.

Narodu, „zemlji treba prostija i jevtinija uprava i prostije i jevtinije suđenje”, što se prema „Javnosti” može sprovesti uvođenjem „opštinske i okružne samouprave”. Kroz samoupravu promenio bi se i sistem oporezivanja, danak se više ne bi razrezivao po glavama, već po imanju. „Kad bi svaki okrug po svojim opštinama razrezivao danak po imućstvu, on bi mnogo tačnije mogao da oceni stanje svojih članova no vladine komisije po celoj državi.” Radi boljeg funkcionisanja vrhovnih nadležstava, navodi se zahtev za preciziranje ministarske odgovornosti zakonskim odredbama. Za obezbeđenje prava javnosti traži se Zakon o slobodi štampe. Da bi se sve ovo moglo izvesti,

¹⁰ Kragujevac, 17. novembra, Javnost, br. 5, 17. XI 1873; Svetozar Marković, *Sabrani spisi*, III, 237–9.

¹¹ Kragujevac, 18. novembra, Javnost, br. 6, 19. XI 1873; Svetozar Marković, *Sabrani spisi*, III, 240.

¹² Nav. delo, III, 242.

¹³ Kragujevac, 20. novembra, Javnost, br. 7, 20. XI 1873; nav. delo, III, 243.

predočava se i potreba za menjanjem ustava.¹⁴

Kada je u Skupštini zamerano štampi što je objavila tekst adrese pre nego što je uručena vladaru, „Javnost” kazuje da ona ne razmatra adresu kao kurtoazni akt, „kao otpozdrav knezu, već kao program narodne skupštine”, kao „delo skupštinsko” u odnosu na vladu i vladara. Insistiralo se na tome da Skupština ne bude „samo jedna savetodavna ustanova”.¹⁵

Vrhovno predstavničko telo u Srbiji zapravo još uvek nije imalo prava zakonske inicijative. Zakonodavska funkcija bila je više formalna nego stvarna. Ona je učinila samo to, prema ovde izraženom mišljenju, „da se lepše čuje da i Srbija ima zakonodavnu skupštinu”. Čak i „pravo odobravanja i neodobravanja budžeta” nije bilo od velikog značaja, jer je vlada i bez pristanka Skupštine imala ovlašćenja za podmirenje troškova u visokom iznosu, u redovnim prilikama i do 30.000 dukata više od budžeta prethodne godine, a u vanrednim prilikama čak do 200.000.¹⁶

Pitanje koje će se na ovom zasedanju Skupštine postavljati kao jedno od najosetljivijih, usled sve većeg dejstva fenomena javnog mnjenja, odnosi se na Zakon o štampi. Prirodno, „Javnost”, čija je sudbina, zbog otvorenog opozicionarstva sa pozicija tadašnje krajnje levice, najviše zavisila od tog zakona, njemu posvećuje posebnu pažnju.

Iluzija o mogućnostima izdejstvovanja *slobode* štampe nije bilo. U jednom pismu Svetozara Markovića, od 10. novembra 1873, kojim je propraćeno pisanje „Javnosti” o novoj vladi, povodom otvaranja Skupštine, ističe se da ni novi „ministri nisu spremni” na korenitu izmenu najviše kritikovanih zakona: o štampi i o opštinama. „Veli se da ’nisu imali kad’. Međutim, i ako bi se prihvatilo da ’za Zakon o opštinama... treba iskustva’... za Zakon o štampi ama baš nema šta da se istražuje i ispituje.” Nema sumnje, „suma sumarum – *laže se*”. Uostalom, „tako je isto nekada liberalni g. Radivoje [Milojković] u početku dopuštao slobodnu štampu ’na poštenu reč’ i to je trajalo sve donde dok je štampa grdila Hristića i Garašanina, a čim je započela da meće na rešeto i njinu mudrost, odmah je došao Zakon o štampi i policijska cenzura”. I sad „se već nazire: Sloboda će trajati dotle dok štampa napada Ristića i *njegova dela*, ali čim se kritika okrene na današnju državnu sistemu i premudrost g.g. Čumića, Piroćanca, Marinkovića i družine – biće kraj slobodnoj reči”.¹⁷

U „Javnosti” Svetozar Marković prvo će se podrobno osvrnuti na Zakon o štampi od 23. oktobra 1870, kojim je formalno bila ukinuta cenzura uspostavljena ranijim zakonom, ali su pooštrene sankcije za „neodgovorno” pisanje. Najgora je bila odredba o obaveznom slanju primerka lista policijskoj vlasti pre rasturanja. Policija je imala ovlašćenje da list zapleni ukoliko nađe da sadrži nešto kažnjivo, odnosno da traži da se inkriminirani napis izbaci ili izmeni. Sud je posle mogao i da ne potvrdi zabranu; pričinjena šteta od prisilnog zadržavanja lista nije se mogla nadoknaditi.

U situaciji „kad uredništvo zna za ovakvu moć policije ono, dabogme, mora da popušta – mora da pristane da se brišu pojedini redovi ili celi članci”. Jer je to bolje „nego da se uzapćuju cele novine”. Pošto je po istom Zakonu i štampar izložen opasnosti da odgovara, kao saučesnik, za inkriminirano delo, uvrežila se praksa da sama štamparija, ukoliko to ne učini redakcija, predoci list policijskom opunomoćeniku. Tako je postao „član policije *faktično cenzor* *sviju novina osim zvaničnih*”.¹⁸ On je na „korekturnom” primerku obeležavao

¹⁴ Kragujevac, 21. novembra, Javnost, br. 8, 22. XI 1873.

¹⁵ Kragujevac, 1. decembra, Javnost, br. 14, 2. XII 1873.

¹⁶ Kragujevac, 3. decembra, Javnost, br. 15, 4. XII 1873.

¹⁷ Celokupna dela S. M. sv. 7, 110–111.

¹⁸ O našem zakonu o pečatnji, Javnost, od br. 8 do br. 11, 22. do 26. XI 1873; . Marković, *Sabrani spisi*, III,

„crvenim” ili „plavim plajvazom” šta „nije u redu”. Posle njegove intervencije, ostala bi da strči belina ogolele hartije, ukoliko ispražnjeno mesto ne bi bilo prikladno popunjeno novim tekstom.

Kako je izgledalo štampanje lista pod ovakvim uslovima nije teško pretpostaviti. Po Zakonu, uredništvo je samo sat pre rasturanja dostavljalo list nadležnom policijskom činovniku za pregled. Ako posle isteklog roka nema odgovora, koji bi značio da nešto nije u redu, ekspedicija je bila slobodna. Ali nadležni u policiji je tome doskočio odbijanjem da izda neophodnu potvrdu o prijemu „korekturnog” primerka, s napomenom da „nema vremena”, neka se malo, 2–3 sata, pričeka. Nije bilo kud, moralo se čekati i „do mrkne noći”, i do zore, u štampariji i u redakciji da bi se izvršile eventualne tražene ispravke. „Često se ovim zadržavanjem listova u policiji” činila takva zbrka da su pojedini brojevi zakašnjavali i po nekoliko dana, pa čak morali biti i povučeni da bi se dalo mesta sledećim brojevima koji su pristizali.

Policijske prepreke u slobodnom izlaženju lista branioci režima su opravdavali preventivnim potrebama da se zaštite knez, vlada, „zemaljski interesi”, i ugled ličnosti od uvreda, kleveta i sl. Međutim, prema konstataciji „Javnosti”, tada „u Srbiji niti je kome padalo na pamet niti će padati da piše ‘*protiv knjaza*’ i da onako od obesti navlači sebi nekoliko godina robije ili begstvo iz zemlje”. Što se tiče „zemaljskih interesa”, oni podležu promenama u zavisnosti od položaja, shvatanja, procena, različito zainteresovanih pojedinaca i grupa.

Navode se primeri „iz kojih se... vidi da može neko biti protivan celom sudskom, policijskom, finansijskom i uopšte državnom ustrojstvu, pa opet ne biti protivan ‘zemaljskim interesima’... Prema ovom izlaganju, ostaje kao najpreče *zaštita vlade*. Ona i njeni organi formalno su odgovorni za svoja dela po zakonima zemlje. Međutim, nizom primera se otkriva da oni čine sve što hoće. Predočava se da „za svoje neznanje, nemarnost, neurednost, nepažnju – uopšte za svoju *nesposobnost* ministar *nikome nije odgovoran*”.

Za *javno mnjenje*, koje bi uticalo na rad odgovornih državnih organa, kazuje se da zapravo ne postoji. Jer je „naša štampa uvek tako svezana, tako ponižena, tako utučena da nije smela ni mogla da ima uticaja na obrazovanje javnog mnjenja”. Onima koji sputavanje slobode štampe obrazlažu i opravdavaju zloupotrebama na račun ispravnih ličnosti odvrća se: „Za svaku laž i klevetu postoje zakoni, pa nek se kazni svaki koji hoće da crni poštene ljude i pošten rad.”¹⁹ Odbacuje se i razlog koji se opravdava potrebom za sprečavanjem učestalih pojava vređanja pogrđnim izrazima. „U samoj stvari... cenzura nije nikad zaustavljala pečatanje grdnja. Mogao je svaki grditi koliko je hteo; zakon o štampi služio je njoj sasvim za druge stvari”, za sprečavanje kritika protiv vlade, režima, poretka.

Ustajući protiv cenzure u principu i praksi, „Javnost” se zalaže za slobodu štampe u konkretnoj formulaciji. Ona ističe, u zaključku, da pod slobodnom štampom podrazumeva „da se smeju javno kritikovati sve ustanove i svi zakoni zemaljski, da se smeju slobodno iznositi svaka *naučna* načela i na osnovu njih izlagati narodu ove moguće popravke (reforme) i preobražaji u njegovom stanju i življenju; a tako isto da se smeju javno kritikovati svačija dela *koja se tiču narodnog života*, pa bilo to dela privatnog lica ili članova vlade i uprave zemaljske”. Tražeći slobodnu štampu, „Javnost” neće „nikako da se ne odgovara za laž, klevetu – opadanje i izmišljanje. Neka svaki odgovara za laž po zakonima, ali *nek se najpre iznese na javnost* ono što se

247.

¹⁹Isto, III, 248-9, 253-4.

kaže, da se vidi u narodu da li je istina ili laž, a ne da se po budžacima briše i istina i laž na gomilu”.

Za sve objektivno kažnjive prestupe postoji krivični zakon, pa bi se poenta zaključka mogla svesti na dedukciju: da ne bi trebalo ni imati posebnog Zakona o štampi. Ali u „Javnosti” se ne traže neizvodljiva doktrinarna rešenja. Uzimanjem u obzir da se „zbog raznih okolnosti” ne bi moglo” ni „bez suvišnih i nepotrebnih zakona”, ovde se zaključuje da se „bar” novi „zakon tako udesi da ne okiva štampu, kao što je činio dosadanji... da je za štampano delo odgovoran samo *pisac* (ili urednik), a nikako ne štampar, da nikakvo štampano delo policija ne sme uzaptiti *bez presude sudske* i da niko osim suda ne može izricati kaznu, n. pr. davati opomenu ili obustavljati list, za pečatano delo”. Shodno ovome, traži se ukidanje ili izmena pojedinih zakonskih odredaba (čl. 6, 27, 28, a „poglavitno čl. 25 i 48”, uz još neke druge odredbe) da bi se nadležnost *cenзора* ograničila što potpunije a neophodni arbitar postao sud.²⁰

Članak O *našem zakonu u pechatnji* nosi obeležje tipičnog Markovićevog stila; u njemu se principijelni stavovi u polemičkom tonu ističu u prvi plan, a u konkretnoj formulaciji izražavaju zahtevi prilagođeni, bar idealno zamišljenim, mogućnostima vremena i sredine. On i po obimu ima format rasprave. Štampa se u tri nastavka i ispunjava više od osam stubaca.

U vezi sa ovim člankom – kao i nekim drugim koji će izazvati represalije vlasti, a o kojima će kasnije biti reči – kampanja protiv „Javnosti”, otpočeta odmah po njenom pokretanju, dobila je krila s motivacijom da je u izloženoj raspravi o zakonu o štampi nanescena uvreda samom vladaru – knezu. Da bi stala na put ovakvim, u tadašnjim prilikama opasnim, glasovima „klevetnika”, „Javnost” u komentaru ističe da je to „prosto podmetanje” i da je čitaocima poznato „da takve laži *namerno* rasprostiru ljudi koji nemaju ni znanja, ni karaktera, ni načela, čim bi mogli da se preporuče, ničega – osim *podlosti*”.²¹

Kada je u zakonodavnom odboru Skupštine odbijen predlog manjine za donošenje novog Zakona o štampi, prilika se koristi za još jedan obračun sa vladinom politikom. Urednik „Javnosti” Marković zapravo sada obelodanjuje već ranije iskazane misli prijateljima, ono što je nazirao da će se desiti i što se u međuvremenu i desilo. Zna se „... svaka nova vlada pokazuje jednu istu taktiku”. Prema „Javnosti”, „od nekoliko godina naovamo”. U stvari, *oduvek*. „Najpre se... ‘na poštenu reč’ pušta sloboda govora i štampe.” I „tada se otpočinu napadaji – s razlogom i bez razloga – na *predašnju* vladu”.

Postepeno, „pošto se svrši parada”, nastupa vreme „ozbiljnog rada”, pa se „naivnim, larmadžijama”... „kazuje da začute”, „a vlada počinje”... da „vandžira”, premešta „po potrebi službe”, piše raspise itd., jednom reči, počinje... opet „stara pesma na nov glas”. Poštenjaku koji napokon uviđa „da se u stvari ništa nije izmenilo, da sloboda i pravda nije osigurana, da narodu nije ni za lek bolje” samo se „odgovara: šta ti hoćeš? tebi nijedna vlada nije dobra; hoćeš valjda ti da sedneš na stolicu”. Ili, „to su usijane glave. Oni hoće sto godina unapred da teraju. To ne ide.” „I opet ide po starome.”²²

Nasuprot ovakvim manevrisanjima vladajućih, držanje „Javnosti”, koje zapravo proističe iz stavova tadašnjih socijalista, ističe se formulacijama postojanosti u borbi za narod preko narodnih predstavničkih tela, u prvom redu Narodne skupštine. S pravom tu se navodi: „Naši čitaoci videli su naše dosadanje držanje. Nas se nisu ticale ličnosti i interesi *kabinetskih partija*. Za

²⁰Isto, III, 255–6.

²¹ *Kragujevačka novost*, Javnost, br. 15, 4. XII 1873.

²² *Slobodna štampa u žandarmeriji*, S. Marković, Sabrani spisi, III, 258.

‘Javnost’ je bilo i biće presudno šta je potrebno narodu; šta mu je potrebno sad, *ovog trenutka* da se uzakoni, ako... narod hoće svoj napredak *i ako razume ono što hoće*.” Ličnosti koje su imale suprotno mišljenje smatrane su *načelnim protivnicima* i u isto vreme protivnicima „*narodnog napretka*”.

Oči socijalista sada su bile uperene u Narodnu skupštinu, uprkos njenom sastavu, da bi se videlo i pokazalo kolika je njena važnost u svakom pogledu. Sa uverenjem „da će doći jednom vreme da će narodna skupština biti narodno predstavništvo ne samo po formi, no u samoj stvari”, čini se u međuvremenu sve da se ubrzaju procesi preobražaja najvišeg predstavničkog tela. Želi se postići „da se ne povlače svi svesniji građani sa birališta; da ne biraju narodne poslanike kapetani, načelnici i njihove prišipetlje; da se ne odriču narodnog predstavništva najčestitiji građani”... Ulažu se naponi da „se javno mnjenje” ne „stvara po budžacima” i ne „sredstvima kojima se... budžaklije služe”, ne „*po mehanama, preko agenata*” i sl., već u demokratski vođenim i izabranim telima, institucijama, organima, u slobodnim i javnim diskusijama, u masama naroda.²³

Reforme koje su tražene pretpostavljale su u manjoj ili većoj meri izmene u Ustavu. Zalažući se za promenu Ustava, „Javnost” prvo fiksira, na način u kome nije teško otkriti autorstvo Svetozara Markovića, šta za nju znači taj osnovni zakonski akt. Tumačenje se izvodi po logici Markovićevog rezonovanja, koje se ogleda u nastojanjima da se specifični tokovi razvoja Srbije potenciraju u poređenju sa evropskim, radi dobijanja podrške javnosti za planove kojima se ističu potrebe i mogućnosti srpskog naroda da obiđe izvesne mračne puteve evropske istorije.

Prema „pojmovima” ovde izloženim, u zemljama zapadne Evrope, gde su vladari zaseli na presto po „milosti božijoj”, gde su se razvijali „sa odelitim pravima” „plemstvo, sveštenstvo, imućnije građanstvo i ostali radnički svet”, Ustav je „pogodba između vladara, vladajućih staleža i naroda” kojom najviše prava dobijaju već po nasledstvu gornji slojevi, a najmanje prost radni narod. U Srbiji, međutim, nema istorijskih staleža. Turci su ih uništili. Ustankom seljaka stvorena je srpska država. „Srpski vladari došli su na presto slobodnim, narodnim izborom. Prema tome, oni nemaju nikakvih drugih prava no ono što im je sam *narod dao*.”

Pravo vladara u Srbiji, po ovoj, moramo reći prilično nategnutoj, narodnjačkoj socijalizirajućoj logici, dakle, ne proističe iz pogodbe dvaju istorijskih faktora, nego iz *ustupka* jednog jedinog: *naroda*. Zato za srpski narod Ustav može i *mora* da bude „osnovni zakon u kome *sam narod* određuje osnovna prava svakog člana države, kao i prava kneževa”.²⁴

U uvodniku kojim se traže konkretne izmene u Ustavu insistiraće se naročito na anuliranju člana (56) kojim se Skupštini ne daje pravo zakonske inicijative u traženoj meri. Dokazivaće se nužnost novih ustavnih odredaba na planu povećanih skupštinskih ovlašćenja, pre svega u odnosu na vladu, da bi se mogli utvrditi i obezbediti prerogativi predstavničkog tela naroda nad izvršnim organima u svima domenima vlasti.²⁵

Među uvodnicima koji se posvećuju razmatranju ustavnih, zakonodavnih i upravnih problema povodom diskusija u Skupštini, izdvaja se po odjeku u javnosti onaj u kome se kritički reaguje na prvo istupanje u Skupštini ministra Aćima Čumića, nekadašnjeg saveznika u borbi protiv *nenarodnih* režima. Negirajući pravo Skupštini da meritorno razmatra izvesnu žalbu na jednu sudsku presudu, koja joj je bila upućena od strane oštećenog s

²³ Isto, 259.

²⁴ Kragujevac, 28. novembra, Javnost, br. 13, 30. XI 1873; S. Marković, *Sabrani spisi*, 261–3.

²⁵ Kragujevac, 3. decembra, Javnost, br. 15, 4. XII 1873.

obrazloženjem da traži pravdu, Čumić se pozivao na odredbe Ustava i zakona, ali je time „otkrio karte” i izazvao repliku opozicionara sa istim argumentima koje je on običavao upotrebljavati dok je bio u opoziciji.

„Javnost” polazi od postavke da Skupština, iako ne može „oboriti rešenje” suda, može i treba „da vidi kako se pravda u zemlji vrši, te da potraži leka protiv nepravde svojim putem: bilo da interpeliše ministra zašto postavlja i trpi nesposobne sudije, bilo da putem predloga traži preustrojstvo sudova, bilo da tumači zakone koji su nejasni ili se krivo tumače”. Iako se ovim povodom, očigledno, još ne želi zaoštavanje odnosa sa nekadašnjim saputnikom, ne krije se iznenađenje zbog njegovog antidemokratskog istupanja. Daje mu se čak do znanja, u vezi sa njegovim ispadima protiv „republikanskih bundžija”, da „Javnost” neće *zaplašiti* pretnje i neće prestati da kazuje „narodu sva ona prava koja *treba da ima*, a kojih sada *nema*”.²⁶

Zanimljivo je da je Čumić našao za potrebno da demantuje, u jednom od sledećih brojeva „Javnosti”, da je „sporio Skupštini pravo rasmatranje žalbe”. Po njemu, težište diskusije je bilo u sporu oko proceduralnog pitanja: da li je dovoljno da se žalbe kao takve razmotre u odgovarajućem skupštinskom odboru, ili ih treba izneti pojedinačno, i to in extenso i pred Skupštinu?²⁷

Očigledno, „Javnost” nije mogla dozvoliti da se dovede u sumnju verodostojnost njenog izveštaja sa Skupštine, pa je Marković otkrio da je on pisac pomenutog napisa. Pozivajući se na u međuvremenu odštampanu skupštinsku debatu, koja potvrđuje njegove iskaze, on je iskoristio priliku da otvoreno, u napisu sa punim potpisom, dopuni svoja ranija razmatranja o delokrugu Skupštine.

Kada ne bismo znali za Markovićevu odvažnost, mogli bismo se čuditi britkim revolucionarnim rečima kojima razlikuje zakone po tome da li „sadrže u sebi pravu pravdu” ili „krivdu”. Njegovi zaključci značili su direktni izazov ako ne i poziv za bunu. Jer, on kazuje: „U slučajevima” kad zakoni „ne ujamčavaju pravdu... slobodu, imanje, čast i sve što je čoveku milo i sveto... dužnost je i vrlina svakog pojedinog čoveka *gaziti* i *rušiti* te zakone svim *sredstvima*”. Samo, zalažući se za što veće kompetencije Skupštine, on dodaje: „Iako pojedinac često nema snage, ili ne sme da uzme takvu odgovornost moralnu na sebe da gazi zakone, narodno predstavništvo i *može i sme i treba* da pogazi mrtve formule zakona uvek kad se radi o spasenju prava i pravde spram ma kog od svojih članova.”²⁸

U toku zasedanja Skupštine „Javnost” redovno objavljuje izveštaje i o radu skupštinskih odbora. Ti izveštaji su detaljni kao u informativnim listovima. Na mestima gde se izlažu informacije koje izazivaju negodovanje izvestioca daju se kritički komentari sa očiglednom tendencijom da se fiksiraju stavovi socijalista. Prilikom pretresa zakonskog predloga „o regalnoj taksi na duvan i burmut” ukazuje se na to da će teret povećane prodajne cene ovih artikala pretežno snositi mase siromašnih građana. A po socijalistima, rastući državni rashodi ne bi smeli da se podmiruju rastućim taksama, koje plaća ceo narod, već progresivnim porezima, koji rastu prema imovnom stanju građana.²⁹

Kada je reč o državnim merama koje odgovaraju namenjenoj svrsi, one se samo registruju, ali ponekad se zadržava pažnja čitalaca i isticanjem svrsishodnosti tih mera. Tako prilikom pretresanja vladinog projekta „o uvođenju metarskih mera”, potvrđuje se da će jedinstvene mere eliminisati zloupotrebe koje su proisticale iz dotadašnje upotrebe različitih mernih

²⁶ Kragujevac, 5. decembra, Javnost, br. 17, 6. XII 1873; S. Marković, *Sa-brani spisi*, III, 264–6.

²⁷ *Gospodine uredniče*, 9. XII 1873, Javnost, br. 20, 12. XII 1873.

²⁸ Kragujevac, 16. decembra, Javnost, br. 23, 17. XII 1873; S. Marković, *Sa-brani spisi*, III, 273–4.

²⁹ *Rad skupštinskih odbora*, Javnost, br. 3, 14. XI 1873.

sistema i učinile da „u raznim opštinama razne su mere dužine – fatovi”, a „u raznim dućanima razne mere težine i zapremine”.³⁰

Kritički komentari u izveštajima iz skupštinskih odbora ocenjeni su od nekih čitalaca kao deplasirani primedbom: „Kad se piše izveštaj, nek bude izveštaj.” Pošto izdavači „Javnosti” nisu bili voljni da se zadovolje mehaničkim prenošenjem govora poslanika, promenjen je, privremeno, naslov rubrike. „Na taj način biće mirna krajina.” Pod novim naslovom čini se umesnijim i kritika na račun poslanika, iz redova konzervativaca, koji su se u debati o skupštinskoj adresi vladaru protivili predlogu da se u adresu unesu „želje narodnje”, govoreći da će to „imati rđav upečatak u Jevropi”, a narodni poslanici treba da vode računa šta će svet reći.³¹ Povodom skupštinske debate o budžetu kritikuju se pokušaji eliminisanja deficita nereálnim stavkama ušteda, linearnim povećanjem poreza, prireza i sl. Iznosi se da vladajući krugovi i dalje smatraju da je glavno da se „u budžetu izravna cifra prihoda i rashoda, a posle, alah ćerim!”... Odbacuje se predlog resornog ministra kojim se „podjednakim” povećanjima dažbina u nejednakim redovima stanovništva najviše opterećuju siromašniji, slabiji. Ukazuje se na potrebu da se poveća kvota neposrednih poreza po progresivnoj skali.³²

Prateći rad Skupštine, „Javnost” kritikuje i inicijative skupštinara koje izgledaju da su umesne i racionalne. Iako se u takvim slučajevima čini da je lako ustanoviti kako se zlonamerno, iz čistog opozicionarstva, ne samo nipodaštavaju već i pogrešno procenjuju pozitivni naponi protivničke strane, može se utvrditi da kritičke primedbe nisu ni sada bez osnova. Kada je jedan od poslanika govorio, na primer, o potrebi da se smanji činovništvo podizanjem nivoa stručnosti činovnika, u bukvalnom smislu reči bio je u pravu. Ipak, i tu nije bila neumesna napomena da, jagma za činovnička mesta nije postojala usled „osobitog apetita za činovništvo, već što... je škola, iz birokratske državne potrebe, dresirala i mlade ljude mahom za činovnike”.³³

Kad je u Skupštini dat predlog da se zakonskom snagom zabrane prodaje za dug, sačuva minimum zemljišta od 6 dana oranja u posedu seljaka, urednik „Javnosti”, Svetozar Marković, u svojstvu saradnika posmatrača, sa punim potpisom, ustao je protiv predloženog načina zaštite seljakove egzistencije, iako pozitivne namere i posledice zakonodavne inicijative ove vrste pod datim uslovima nisu za potcenjivanje. Može se reći da je dogmatski nereálno bilo tada tražiti „da okružna i opštinska samouprava... dođe pre ovakvog zakona”. Zahtev, pak, da se ostavi „samom narodu da se promisli o tom predmetu, da se posavetuje i iskaže svoje mišljenje na zborovima opštinskim, na skupštinama sreskim ili okružnim”, zvuči idealistički iluzorno, ukoliko ne i demagoški, što se u ovom slučaju mora isključiti, s obzirom na to da su u pitanju reči čistunski besprekornog protagoniste socijalizma, Svetozara Markovića.³⁴

Umesto prisilne zaštite minimalnog seljačkog poseda od jednog društvenog zla, zaduživanja, „Javnost” preko Markovića ukazuje na potrebu za dalekosežnijim zaštitnim merama. Mora da se stvore takvi uslovi života koji neće da stvaraju beskućnike, u kojima će se formirati grupni, veliki zajednički posedi, po uzoru na ruska opštinska dobra.

Pobijaju se navodi onih koji su iz neznanja, a još više iz licemernih pobuda, govorili da se seljaci uglavnom zadužuju iz besa. Procentualno mali broj

³⁰ *Rad skupštinskih odbora*, Javnost, br. 2, 11. XI 1873. Tu se ističe da je metar jednak sa oko pola fata i dva palca (cola), a lanac ili dan oranja (1600 kv. fati) sa 5.754 m².

³¹ *Iz odbora za pravljenje adrese*, Javnost, br. 7, 20. XI 1873. i dalje.

³² Kragujevac, 12. novembra, Javnost, br. 3, 1873.

³³ *Rad Narodne skupštine*, Javnost, br. 16, 5. XII 1873.

³⁴ *Zelenaši i zakonski predlog o šest dana oranja zemlje*, Javnost, br. 20, 12. XII 1873; S. Marković, *Sabrani spisi*, III, 267–272.

proćerda „svoje imanje usled bančenja i neradnje”. Glavni uzroci zaduživanja su višestruki: „deoba i isplata talova... *pomor stoke i nerodne godine*” usled naizmeničnih poplava i suše, zatim povećani troškovi života, i sl. Samo deoba imanja silom „nasledstva dovoljna je da se za nekoliko kolena stvori gomila beskućnika... Pri podeli 5–6 dana oranja na 2–3 člana” umnožene „porodice niko nema zemlje dovoljno, svi moraju da nadniče drugom ili da bataljuju zemljoradnju i da se laćaju drugog čega”. Tako je to svuda, „u svima zemljama gde je usvojeno” kritikovano „načelo svojine”. Tako je, prirodno, bilo i u Srbiji³⁵

Kritika „Javnosti”, dakle, i ovom prilikom, iako ne bez olako datih kritičkih i nekritičkih navoda, otkriva dublje uzroke nezdravih pojava u društvu. Deluje na čitaoca da se ne zadovoljava palijativnim sredstvima, da se zainteresuje za radikalnije zahvate kojima se pokušavaju otkloniti žarišta nezdravih procesa. Povodom pitanja koja su sudbonosna u području na kojem živi gro stanovništva, pokreću se, pothranjuju, proširuju takođe diskusije za iniciranje krupnih, suštinskih promena u proizvođačkoj bazi društva. Predočava se sudbina sitnih, rascepanih, već za savremenu proizvodnju onog doba nesposobnih individualnih seljačkih poseda i propagiraju modeli velikih kolektivnih gazdinstava. Iako ti modeli, po ruskom uzoru, nisu savremeni, po onome što predstavljaju ovde, široko prostranstvo i kolektivnu svojinu, ne može se poreći da podstiču na promene i u savremenom smislu.

Ustajući protiv zakonskog predloga u prilog imanja od 6 dana oranja, zagovornik „Javnosti”, Svetozar Marković, distancira se od onih koji su se usprotivili ozakonjenju ovog akta sa konzervativnih pozicija, u ime neograničenih svojinskih prava. Napominje da razloži protivnika po kojima se kritikovanom zakonskom odredbom „potire lična sloboda,... ograničava pravo svojine... pobija kredit narodu – ne vredi ništa”. Jer, „lična je sloboda čoveku tim veća što je on imućniji i obrazovaniji i po tome sve ustanove koje uveličavaju imućnost i olakšavaju obrazovanje – uveličavaju ličnu slobodu”.³⁶

Ne može se prebaciti protagonisti novih ideja da je isticanjem prednosti trajnih, ali teško izvodljivih rešenja, a odbacivanjem efikasnih, trenutnih, zaštitnih mera, iako delimičnih, ignorisao nasušne potrebe onih čija su imanja bila pred licitacijom. Umesto zakona kojim se zaštićuju samo zaduženi posedi od 6 dana oranja, on je tražio: „Nek se uzakoni da svi dugovi koji nisu zaista primljene vrednosti, tj. svi zelenaški dugovi, ne vrede”, prema tome, da se ponište. Na taj način bi svi zelenaškim dugom pritešnjeni bili spaseni, a ne samo deo njih. Dalje, on je tražio najefikasnije, drastične mere protiv počinitelja kašnjevog dela. Po njemu, zelenaši i kaišari su zaslužili da se sa njima postupa „kao što se postupilo sa hajducima i jatacima u našim brdovitim krajevima”, protiv kojih su tada vođene istrebljivačke akcije.

Svakako, najviše racionalnosti sadrži misao: „Ako se hoće uistinu unaprediti poljoprivreda, valja ići na to da se rasparčana zemlja prikuplja”, odnosno da se deli „po nekom naučnom pravilu, kako će najviše proizvoda doneti”. Utopija je bila samo vera u mogućnost takvog grupisanja ili takve deobe pod impulsom razuma. Nedovoljno poznavanje samog problema i naivna predodžba o tokovima budućnosti ogleda se, pak, u mišljenju da „je za naše okolnosti” najbolji obrazac „ruska opštinska svojina zemlje”, sa deobom svakih 5, 10 ili 15 godina „prema broju duša na svaku porodicu”.³⁷

Materijalna osnova za takva mišljenja i uveravanja postojala je, međutim, u

³⁵ Isto, 271.

³⁶ Isto, 270.

³⁷ Isto, 269, 272.

strukturi tadašnjeg seljačkog društva u Srbiji. U vreme kada se raspravlja o merama za spasavanje minimalnog seljačkog poseda, više od 150 seljaka iz okoline Jagodine dolazi demonstrativno u Kragujevac da izloži svoje zahteve skupštinarima. U „Javnosti” se javlja dopisnik iz Šapca da bi podržao Markovićeve teze s obrazloženjem: „Sve su mere koje Skupština predlaže gotovo ništavne, a jedva bi se moglo priznati da 6 dana za ovo vreme spasava najsiromašniju klasu.” Ne uvažavaju se ni spektakularni poduhvati režima za saniranje prilika. „Što su nekoliko sela u okrugu Užičkom i Čačanskom zbog ajdukovanja ušorena, to je mera policije, i to se ne može uzeti ni kao primer ni osnov za narodnoekonomsku i socijalnu pobudu.”³⁸ Izlaz se ne vidi, ali se očekuje spas od traženih revolucionarno-reformističkih akcija, pre svega na bazi samoupravljačkog sistema.

U pretežno sitnosopstveničkoj Srbiji svaka akumulacija na račun sitnog poseda izgleda golema. „Javnost” će se sa najviše razumevanja čitati kada uvodnikom objašnjava kako je „teško zemlji i narodu u kome se fabrike podižu i industrija razvija usled ekonomskog propadanja i siromaštva” seljačkog staleža. „Bolje nam je svima u opancima i gunjevima nego da jedan škripa u štifletama i da se odeva u svilu, a stotina da ide bosa i dronjava.”³⁹

Za srpsku javnost su imanja koja su „pravom otkupa” turskih poseda pripala pojedincima *spahiluci* ako imaju više od 100 plugova zemlje. Markoviću će Zakon o zaštiti minimalnog seljačkog poseda od 6 dana oranja poslužiti kao povod za seriju članaka o uzrocima i posledicama raslojavanja i diferenciranja stanovništva, da bi preko njih popularisao koncepcije samoupravnog društva, u borbi za korenite preobražaje.

U stvari, Markovićevi anonimni napisi o ekonomskim komponentama kritikovanog društva u vezi sa planovima, projektima i zahtevima novog državnog i društvenog sistema upravljanja u „Javnosti” počinju sa prvim njenim brojevima. U velikoj raspravi pod naslovom: *Otkuda dolazi naša siromaština*, koja se štampa u četiri nastavka, identifikuju se uzročnici materijalnih nevolja velike većine stanovništva na osnovu dejstva društveno-ekonomskih faktora prema, nama već dobro poznatim, Markovićevim koncepcijama.

Rasprava o uzrocima siromaštva je interesantna i po tome što interpretacijom osnovnih činilaca, prema gotovo nepromenjenim shemama iz ranijih godina Markovićeve publicističke aktivnosti, najreljefnije pokazuje da delovanje Markovića i markovićevaca preko „Javnosti” znači samo nastavljanje rada i borbe u duhu starih, a ne novih načela. Sam povod za pisanje ovog članka je u ekonomskoj krizi koja se u „vladajućim krugovima dugo... odricala”, dok nije „postala tako silna da je samo odricanje postalo nemoguće i opasno”.⁴⁰

Odbacuju se objašnjenja onih koji glavne uzroke za ovu krizu traže i nalaze u opštoj novčanoj krizi koja je tada zahvatila Evropu. Drugi, specifični uzročnik se smatra mnogo važnijim, jer je neminovni pratilac onoga što proističe iz činjenice da je „naša zemljoradnja nerazvijena a zanati propali”, da „mi neprestano uvozimo strane fabrikate, crpemo našu zemlju i gušimo domaće zanate”, da se „iz naše zemlje sve više novac iznosi no što se unosi; jednom reči: *što naša proizvodnja ne može da namiri, tj. da isplati našu potrošnju*”.

Ne prihvataju se ni standardni predlozi poslovnih krugova, koji izlaz vide: u *berzi*, od koje se, pošto još ne postoji, mnogo očekuje; u narodnoj *banci*, čije osnivanje je svakako neophodno i neminovno; u emitovanju, štampanju

³⁸ Šabac, 15. decembra, Javnost, br. 24, 20. XII 1873.

³⁹ Šabac, 19. decembra, Javnost, br. 26, 25. XII 1873.

⁴⁰ *Otkuda dolazi naša siromaština?*, Javnost, br. 3, 6, 8 i 9, od 14, 19, 22. i 23. XI 1873; S. Marković, *Sabrani spisi*, III, 222.

novca od hartije; i u efikasnijoj *carinskoj zaštiti*. Polazi se, moramo reći, od prilično laičkih, iako u priličnoj meri vidovitih argumenata, da se berzama i bankama, kao ni novcem bez pokrića i carinama bez industrije, ne mogu proizvesti traženi artikli, ni pšenica, ječam, platno, čoha, niti gvožđe, čelik, itd.

Insistira se na tome da „nijedna od... tih mera ne zahvaća ono što je glavno: *proizvodnju*. A proizvodnja je osnov, izvor razmene i kredita, a ne obratno”. Za proizvodnju, pak, potrebni su: radna snaga, vešta i stručna, te „glavnina”, kapital za mašine, fabrike, puteve, saobraćajnice i sl.

Otkriva se, a to je ovde najbitnije, da su u Srbiji proizvođači potisnuti od nesrazmerno mnogo posredničkih, trgovačkih i birokratskih, činovničkih elemenata. Postaje očigledno da su srazmere između proizvođačkih i „*neproizvodnih staleža*” sve nepovoljnije. Iako je očigledno da se ovi potonji u „Javnosti” prekomerno bagatelišu, istina je da se prvenstveno pod njihovim uticajem „menjaju ukus, navike i patrijarhalni karakter” društva, na način koji iziskuje povećane troškove života, nesrazmerne u odnosu na mogućnosti. Dijagnoza je svakako tačna: „To je perioda kada većina počinje mesto proizvoda da troši glavninu, da uništava svoj prihodni izvor. Time, razume se, ona u buduću sebe osuđuje [adekvatnije bi bilo reći: *navikava* A. R.] da još manje proizvodi a još više uništava... glavninu”.⁴¹

Čitaoc je morao da impresionira za tadašnje prilike veliki napor „Javnosti”, odnosno njenog urednika, da na osnovu oskudnih zvaničnih statističkih podataka cifarski, iako sumarnim zaključcima, izloži ekonomsku situaciju zemlje u spektru prosečnog imovnog stanja njenih građana. Uzima se da u Srbiji, sa oko 1,100.000 dana oranja obrađene zemlje (prema merilima statistike dan oranja je 800 kv. hvati, tj. $3\frac{1}{2}$ dana oranja = 1 ha), „jedan dan oranja zemlje donosi 6 dukata”. Ukupni prihodi od zemljoradnje i stočarstva procenjuju se na 13 miliona dukata. A od ostalih grana privrede na svega 2 miliona. Smatra se „da nećemo mnogo pogrešiti ako uzmemo [da je] vrednost naše” tadašnje „ukupne proizvodnje oko 15,000.000 dukata”, a „okrugli broj duša u Srbiji... oko 1,200.000”, što je značilo da „na dušu” dolazi no $12\frac{1}{2}$ dukata, odnosno $62\frac{1}{2}$ dukata na porodicu od 5 članova.

Pošto se polazi od toga da je upravo 60 dukata potrebno za život jedne porodice, zaključuje se da za investicije, pa i „za izdržavanje neproizvođačke manjine” zapravo ne preostaje ništa. Tako se potvrđuje konstatacija da se za povećanje i modernizovanje proizvodnih kapaciteta gotovo ništa i ne ulaže, a potrebe „neproizvođača” se zadovoljavaju oduzimanjem od onih, za život neophodnih, 60 dukata.

Sve ove i slične cifarske operacije imaju ovde jednu svrhu: da se dokazima o nužnosti smanjivanja parazitskih, „neproizvođačkih” kategorija i povećanja sredstava za proizvodnju dokaže neophodnost uništenja birokratskog sistema upravljanja i njegovo zamenjivanje sistemom samoupravljanja. Sigurno je da ima mnogo tačnosti u konstataciji da „svi pokušaji naše birokratije da 'odozgo' utiče na razvitak narodne privrede pokazali su se krajnje ništavi, i već je krajnje vreme za nju da prizna svoju nesposobnost u tom poslu i da se odreće od njega.” A kad se bude htelo utvrditi da kroz konstatacije: „Krajnje je vreme da se preda narodu briga o njegovom materijalnom blagostanju”; „Pitanje o samoupravi – to je pitanje o hlebu”, ili obratno: „Pitanje o hlebu – to je pitanje o samoupravi”, provejava ako ne parolaštvo, bar naivno verovanje nedovoljno upućenog u „tajne” kretanja i upravljanja, onda će se morati uzeti u obzir da su sve te *parole* izazvane ne samo težnjom ka političkoj afirmaciji u masama naroda već i *neophodnom potrebom*

⁴¹Isto, 222, 223, 226.

„proizvođačke, radničke mase da se oslobodi neproizvodnih trošača, a da se uveliča broj proizvođača”.⁴²

Da je srpskom narodu, kao i „svakom patrijarhalnom narodu, gde je proizvodnja nerazvijena, samouprava... upravo prirodna i neizbežna”, dokazuje se u „Javnosti”, kao i na drugim mestima Markovićevih izlaganja, organizacijom „srpske države” za vreme Karađorđa. U Markovićevoj predstavi o strukturi državne organizacije pod Karađorđem sigurno ima mnogo idealizovanja. Ali je kroz ovako viđenu i doživljavanu konstrukciju države bar deo naroda koji je sad bio nezadovoljan, inspirisan za rekonstrukciju postojećeg državnog uređenja. A Marković ide i dalje, te „prema... razvijenijim pojmovima i sredstvima” novog vremena izlaže konkretno i u „nekoliko tačaka” kako se zamišljaju „glavne reforme”.

U samoupravnom sistemu koji se propagira preko „Javnosti”, u ovom kontekstu, predviđa se prvo: da *opština* ima u svojoj kompetenciji poslove lične i imovne bezbednosti, ekonomike i prosvete. Za zajedničke potrebe u okvirima okruga predviđaju se odbori sastavljeni „od poštenih građana i stručnih ljudi” u sklopu okružne skupštine. Na vrhu ove samoupravne piramide vlasti nalazi se Narodna skupština sa funkcijama zakonodavca „u stvarima koje se tiču cele zemlje” i vrhovnog kontrolora „nad radnjom sviju državnih organa”. Izvršna vlast se predaje „sovjetu”, koji se bira „po okruzima”!

Na ekonomskom planu se ističe potreba da se spreči „jednom za svagda zaduživanje naroda i prelaženje zemlje iz ruku proizvođača u ruke neproizvođača”. Radi unapređenja poljoprivrede, predviđa se pre svega komasacija. Vođenje finansija poverilo bi se bankarskom aparatu.

Sve ove mere se propagiraju i planiraju kao „radikalne reforme, koje bi se imale izvršiti, a koje stoje u najvećoj suprotnosti sa postojećim stanjem”.⁴³ O socijalističkim reformatorskim planovima i akcijama ovde nema reči. Ipak, kad se sve savesno pročita, može se konstatovati da tu ima mnogo idealnog, apostolskog vizionarstva, ali nikako ne kapitalističkog, kao što će biti kod propovednika korenitih reformi u listovima radikala nekoliko godina kasnije. Tu se idealizuje *narod, građanin, čovek*, koji kao da stremlji samo uzvišenim stvarima kad nema ko da ga sputava i eksploatiše. No tim idealizacijama se podstiču ljudski potencijali protiv birokratije, u stvari sinonima, zastupnika *neželjenog* kapitalizma, koji će se, naprotiv, u vreme vlade istinskih socijalističkih disidenata, radikala ubrzati, a ne zaobilaziti, s farisejskim obrazloženjem da utire put socijalizmu!

Preko „Javnosti” Marković i njegovi drugovi pokušavaju da utiču na strukturu Narodne skupštine pridobijanjem glasova birača, *naroda*, da kormilo države okrenu u smeru dubokih reformi. Pošto su došli do saznanja da je probitačnije pokušati prvo osvojiti pozicije političkih, državnih foruma da bi se deistvovalo pomoću njih na društveno-ekonomske odnose, a ne obratno, oni su usvojili pojmove o idealnoj državi, kojoj nije *cilj* da čuva interese jedne klase na račun druge, već svih trudoljubivih članova naroda u celini. Nastala je potreba da se pokaže kako zakoni koje usvaja Skupština u postojećem sastavu nisu u skladu sa tim pojmovima, propovedanim i od levih, svetoandrejskih liberala, pa i drugih građanskih grupacija kada se nalaze u opoziciji. Zato nije slučajno što „Javnost”, najviše u vezi sa ekonomskim problemima i zakonima, prilikom razmatranja pitanja „otkuda dolazi naša siromaština” i „Zakona ‘o narodnom blagostanju’ najavljuje seriju članaka „o organizaciji naše opštine, sreza, okruga, vrhovne uprave,

⁴² Isto, 226, 227, 231.

⁴³ Isto, 233.

sudova, finansija, skupštine i dr.”⁴⁴

Karakteristična je „slučajnost” da članci o glavnim uzrocima deobe „na imućne i neimućne, na bogataše i beskućnike”, najavljeni povodom Zakona o zaštiti minimalnog seljačkog poseda, izostaju „počem je pisac” Svetozar Marković dospeo u zatvor zbog nekoliko inkriminiranih napisa, o čemu će kasnije biti reči. Prvi iz serije velikih članaka u vidu rasprave odnosi se na organizaciju opštine i pojavljuje se u „Javnosti” tek marta 1874.

Članak pod naslovom *Opština* već po obimu govori o važnosti koja mu se pridaje. U listu se štampa u pet nastavaka.⁴⁵ Moglo bi se reći da je predimenzioniran s obzirom na to da tretira samo izvesna strukturna i funkcionalna pitanja, a ostavlja po strani ekonomsko-socijalna i druga, za kasnije, kad na njih dođe red. Međutim, ni ovde se ne sme smetnuti s uma da je opširnost *odlika* svih tadašnjih publicističkih političkih rasprava. U ovom slučaju možemo reći da je to na mestu utoliko više što članak saopštava nove, veoma instruktivne i veoma smele ideje za tadašnjeg prilično neukog i neinformisanog prosečnog čitaoca.

Prvo podseća na zakon – o kome se obično mnogo govori a malo ko ga tačno poznaje – od 1866. koji reguliše uređenje tadašnjih opština. Pri prelazu na glavne odredbe zakona zadržava se na njegovim negativnim osobenostima, sa stanovišta većine. Hoće da se razgovetno vidi da opština, na način kako je predstavljena i kako funkcioniše preko svojih tela i organa, *zboru, odboru i suda*, predstavlja osnovnu jedinicu jedne nedemokratski organizovane birokratske države.

Na *opštinskom zboru* u selima sluge nisu imale pravo glasa, u varošima građani sa porezom manjom od 6 talira. *Opštinski odbor*, sa malim brojem odbornika, od 8 do najviše 16 (samo je Beograd kao prestonica imao 32 odbornika), nije mogao da odgovori složenim zadacima razrezivanja poreza, prireza, odobravanja budžeta itd. *Opštinski sud*, kao izvršna vlast, manje je zavisio od predstavničkog tela opštine nego od policijske uprave, koja nad njim, kao prvom državnim instancom, ima pravo nadzorne vlasti.

U funkciji predsednika opštinskog suda, *kmeta* opštine, zavisnost od policijske vlasti se, najčešće, na najgori način ispoljavala. Znalo se, „ako je kmet izabran po volji ili upravo po želji policije, onda je on dobar. On može biti nebrizljiv... može činiti zloupotrebe... na njega se mogu osipati tužbe – on ostaje kmet, jer policija nalazi da je on dobar.” Ponavljalo se „da se... mešanjem policije” u izbor i rad kmetova „razvilo *partajstvo*... osilili *zahvatinari*, koji su zahvatali opštinsku zemlju... nastupale svađe i parnice, koje su mnoge... upropastile”.⁴⁶

Nadzor policijskih organa nad opštinskim, kao i druge vrste tutorstva, obrazlagan je argumentacijom da je „narod neobrazovan,... iskvaren, lenj” i sl. Nije preostalo drugo nego da se obelodani kako je ovo obrazloženje besmisleno, jer „ako se izuzme nekoliko ljudi, koji se daju na prste izbrojati, članovi... policijske struke spadaju u *najneobrazovanije ljude*”... Dalje se utvrđuje kako je „policijsko tutorstvo poniklo... ne zarad interesa građana, no zarad interesa vlasnika”. Sve u svemu, postaje jasno „da policija ne unosi u opštinu ni veće znanje, ni veće poštenje, ni veću marljivost”, već obratno.

Od kritike postojećeg sistema, prelazeći na potrebe za izgradnjom novog, „Javnost” se zaustavlja na rešenju u okvirima opštinske *samouprave*. Bez tutorstva i suvišnog nadzora državnih organa, traži se da opštini budu prepušteni svi poslovi sa područja bezbednosti, finansija, saobraćaja,

⁴⁴ Isto, 232; *Zakon o narodnom blagostanju*, Javnost, br. 7, 16. I 1874; S. Marković, *Sabrani spisi*, III, 293.

⁴⁵ *Opština*, Javnost, br. 31–35, od 15, 17, 20, 22. i 24. marta 1874; S. Marković, *Sabrani spisi*, III, 294–313.

⁴⁶ Isto, 298.

prosvete, socijalne politike i zdravstva. Izostavlja se „ustrojstvo za zajednički rad u proizvodnji, podeli i razmeni”, pošto „rad za nasušni hleb – još ostaje privatna stvar svakog pojedinca”, uz ponavljanje uverenja „da je ekonomsko ustrojstvo krajnja celj društva, a u isto vreme osnov svakog razvitka”. Marković ističe zaključak tadašnjih srpskih socijalista da se u ovo pitanje, kao „nešto najteže i najzapletenije”, za sada se dira, s tim da se ne zaboravi da se odnosi na vrhunski domet, na „poslednji stupanj opštinske organizacije, koju opština treba da postigne” kao „krajnja meta društvenog uređenja”. U „Javnosti”, na ovoj etapi borbe s protivnicima, težnja se koncentriše na razgraničenje državnih i opštinskih kompetencija u „poslovima koje” tadašnja „država smatra” za „svoje poslove”.⁴⁷

Rasprava ostaje ograničena, dakle, na pitanja iz odnosa opštine u domenu upravljanja. Iako se i ovom prilikom na tom domenu suviše utopistički računa sa faktorima ljudskog poštenja, ljudske solidarnosti, lucidnosti i sl., ne ide se tako daleko da bi se zaboravilo na potrebe koje iziskuju da budu normirane i programirane na višem nivou, u okvirima predstavničkih tela i organa države kao takve. Ističe se da i u sistemu opštinske samouprave, u zajedničkom interesu naroda, „država treba da obveže opštim zakonom sve građane da se staraju o prosveti... da izradi opšti nastavni i učebni plan; da uzakoni način kako da se prosveta u zemlji uredi i da odredi zakonom koliko pojedinac, opština ili srez spram svojih sredstava mora da prilaže na izvršenje tih zakona”. U državnoj kompetenciji ostaju, i prema ovoj samoupravnoj shemi, poslovi spoljne politike i narodne odbrane u celini, saobraćaja i pošte, unutrašnjih poslova i suda, prosvete i zdravstva, finansija, trgovine i privrede u zemaljskim razmerama, u svojstvu regulatora i koordinatora. Neće da se veruje u to da bi opštine u sistemu samoupravljanja, rukovođene svojim parcijalnim, lokalnim interesima, mogle postati „država u državi”, ali neće ni da se prepusti opštinama da svojom svešću, odnosno praksom potvrđuju da to neće postati. Vizija buduće države na temeljima velike radne „zadruga” ne sužava vidike stvarnosti toliko da se ne bi znalo da će država još dugo morati „da izda[je] opšte zakone koji vežu sve građane i Sve opštine i da zahteva da se ti zakoni vrše...”

Glavna nit se, međutim, provlači sa doslednom upornošću. Pošto „državni nadzor nije ni najmanje uklanjao zloupotrebe... niti je lečio narod od nemarnosti za opšte stvari”, veruje se da je „samouprava... jedini put da narod postane marljiv za opšte stvari i da se navikne da upravlja svojim poslovima”.⁴⁸

Zanimljivo je da je sledeći članak iz serije velikih samoupravnih tema od Svetozara Markovića, *Sud i pravda*, po obliku potpuno jednak sa prethodnim, o opštini, koji smo baš prikazali. Štampa se takođe u pet nastavaka, kao i onaj raniji.⁴⁹

Članak o sudu odmah posle članka o opštini ne dolazi slučajno, mada bi, ako bi se po naslovima sudilo, izgledalo logičnije da se kasniji napis, o srezu, sada pojavljuje. Po Markovićevom rezonovanju, „upravo bez *osnovnog* preobražaja sudske struke mi ne možemo dobiti ni opštinsku samoupravu, ni samostalnu, jevtinu i valjanu *veliku opštinu*, ni ukidanje ili preobražaj naših okružnih vlasti”. Prema tome, „sve to zavisi od preobražaja sudske struke” i ona je na dnevnom redu „odmah posle opštine”.

Ekspozicija je i ovde tipična. Prvo se u istorijskom osvrtu izlažu tokovi prošlosti, ali glavne razvojne etape se tako nijansiraju da i ovde ono što je

⁴⁷Isto, 301–2.

⁴⁸ Isto, 303, 305, 308.

⁴⁹ S. Marković, *Sabrani spisi*, IV, 28–47; Javnost, br. 38–42, od 31. III, 5, 7, 9. 14. IV 1874; Glas javnosti br. 2–4, od 17, 19. i 24. VII 1874.

bilo nekada, u patrijarhalnom društvu, izgleda boljim. Dokazuje se da je suđenje ranije, dok nije bilo sapeto okvirima institucionalizma, bilo pravičnije i humanije. Kao i mnogi drugi, manje ili više utopistički, društveni reformatori u svetu, pre i posle, Marković se u borbi protiv postojećih institucija i zakona upravljanja služi idealizovanim ustrojstvima davnih vremena. Karakteristično je da on, koji tako dobro poznaje klasne poluge društva da se izvesni njegovi članci o kapitalističkim deformacijama industrijski razvijenih država ističu čak po kasnijim, marksističkim merilima, kao uzorni, ne pominje izričito postojanje klasnog faktora u razvoju sudstva. Pošto mu je sad najvažnije da utiče na javnost u Srbiji, on se zadovoljava konstatacijom da je komplikovani sudski sistem sa *paragrafskom* pravdom tvorevina „vlasnika” u borbi za vlast i zapletenih građanskih odnosa „koji su došli usled nepravilnosti i nepravičnosti društvenih odnosa”.⁵⁰

Pisanje sa narodskih, narodnjačkih pozicija ogleda se i u načinu kojim se on zalaže za usmeno suđenje. Iz „konstatacije” da „pisani zakoni sadrže samo *opšta pravna načela*” izvlači se zaključak da „ako se hoće da presudi *pravedno* u samoj stvari”, tj. konkretno, a ne uopšteno formalistički, onda bi „svaki sud morao... suditi po *pameti*, a ne po pisanom zakonu”. Polazeći od mnogih nepravednih sudskih presuda zasnovanih na zakonu, on dolazi do zaključka da samo „porota koja sudi 'po duši', a ne drži se formalnih dokaza”, iza kojih se suštinski da sakriti štošta, „jedina je u stanju da reši pitanje o stvarnoj pravdi”. Ide se dotle da se na osnovu apstraktnog rasuđivanja da je „za pravedno suđenje glavno... poznavanje same stvari”, konkretno decidira da „u zemljedelskim odnosajima najbolje bi sudili zemljoradnici, u trgovačkim – trgovci, u građevinskim – građevinari”, uz samo jednu ogradu: „da razumeju opšta pravna načela koja narod ispoveda”. Za krivična dela se na još *lakši način* dokazuje „preimućstvo narodnog suda nad paragrafskim”. Ne odustaje se, dakle, od tvrđenja da bi „izborni sud”, sastavljen od obrazovanih i razboritijih poznanika i *sažitelja prestupnika*, bio „najbolji sud”.⁵¹

Sam autor ovih i ovakvih zaključaka, Marković, zna da će obrazovani pravnik, kad pročita sve to, „uzviknuti: ovaj hoće varvarstvo”. Zato on insistira na viziji društva koje će *obavezno* „da se stara za razvitak i blagostanje svakog svog člana”, u kome će se „dizati radilišta o opštem trošku” gde će „svaki član... pošteno” moći „zaraditi svoj hleb”, i imati mogućnost i prava na rad. Ukratko, gde će se „*urediti opštim dogovorom i zakonom takvo stanje da svaki dobije obrazovanje i hleb*”, a samim tim i osposobiti sve veći broj ljudi za čuvanje i deljenje pravde.

Markovićeve teze ne zasnivaju se, međutim, samo na utopističkim pretpostavkama i vizionarskim postavkama. One proističu i iz pragmatičkog ubeđenja političkog poslenika da narod treba pridobiti uveravanjima koja odgovaraju uverenjima mnoštva. Stoga se u ovom članku posebno ističu traženi zaključci o pravdi i pravdoljubivosti. O njima se tako najviše i najradije govori u narodu, koji najteže podnosi posledice nepravednih sudskih presuda.

Sledeći Markovićevi veliki tematski članci u vezi sa zahtevima za reorganizaciju fundamentalnih – zakonodavnih, upravnih, sudskih, finansijskih – institucija na samoupravnim osnovama zakašnjavaju usled progona vlasti toliko da neće stići da budu objavljeni u „Javnosti”. Njih ćemo naći u „Glasu javnosti” i „Oslobođenju”. O ovim temama, fundamentalnim prema tadašnjim procenama Markovićevih jednomišljenika, pišu, međutim, i

⁵⁰ Isto, IV, 29, 35.

⁵¹ Isto, IV, 37, 38, 39, 40, 41.

drugi urednici i dopisnici „Javnosti”. Teško je, da ne kažemo nemoguće, identifikovati ih kad su im članci bez potpisa i inicijala. Ali se ipak pri pažljivom čitanju mogu zapaziti izvesne razlike među njima, po kojima se da utvrditi da Markovićevi jednomišljenici u ovom listu divergiraju, bar u suštinski nijansama, prema pripadnosti intimnom krugu *pravih* socijalista, radikal-socijalista i radikala.

U članku o *velikoj opštini*, od dopisnika iz Šapca, Jovana Milinkovića-Alavantića, govori se samo o funkcionalnim problemima ustrojstva. Očigledno, autor je preokupiran potrebama suvog prakticizma i ne rukovodi se idejama vizionarske socijalističke budućnosti. Marković takođe ulazi u detalje organizacionih shema, ali Alavantić se isključivo njima bavi. Sve se svodi na najnužnije i najprobitačnije. Pažnja se koncentriše na željeni demokratski mehanizam upravljanja, pomoću narodnih odbora i odbornika. Po njegovom predlogu, sve što je mrsko narodu treba eliminisati iz aparata. „Kapetani, čate, praktikanti, panduri ukidaju se. Pomoćnici načelnništva i mnoge pisarije ukidaju se. Načelnici okružni po svim klasama ukidaju se.” Ostaju od vladinih predstavnika i funkcionera samo „okružni ili oblastni komesari kao političke ličnosti”. Među instancama koje se ukidaju nalaze se dalje: „sudska pupilska nadležateljstva sa računovoditeljem, knjigovoditeljem, kasehraniteljem”, uključujući njihove *praktikante*. Okružni sud bi se, po ovom zahtevu, sveo na tri člana. U njegovoj nadležnosti ostalo bi *izviđanje i suđenje* „teških zločinačkih dela i jačih prestupa” pored „građanskih parnica veće vrednosti”.

Zanimljivo je da se u ovom članku, za razliku od Markovićevih, pri razmatranju modela pravosuđa, zauzima u izvesnoj meri tolerantniji stav prema advokatskom pitanju, koje socijalisti žele rešiti u duhu narodnih zahteva. Tu se, naime, s obzirom na potrebe odbrane, razjašnjava kako je, dok se ne izmeni sistem dokaznog postupka u kome se islednik, odnosno tužilac „dovija protiv” optuženog, nužno... imati advokata koji će „izvijanjem” krivice da ga brani. Ovakvo rezonovanje, u izvesnoj disonanci sa omiljenijim glasovima naroda protiv advokata, ovde je samo po sebi razumljivo pošto dolazi od čoveka čija je profesija advokatska!

U duhu standardnih zahteva je zaključak da bi se od ušteda u pravosuđu, prema izloženom planu, morao pre svega povećavati fond za unapređenje prosvete i potpomaganje „nužnih zanata”.⁵²

Anonimni autor ovog članka, koji je nepotpisan, otkriće se početkom 1874 sa potpisanim člankom o advokatima iz koga se jasnije razabire komplikovani stav pobornika novih ideja, od „Radenika” do „Javnosti”. Taj članak Jovana Milinkovića-Alavantića bio je, prvobitno štampan u „Radeniku”, br. 50, koji je zbog toga zaplenjen. U „Javnosti” se sada ponovo štampa na zahtev samog autora, a i da „čitaoci vide kakve članke nije puštala naša policajna cenzura”.⁵³

Članak je u stilu *velikih* rasprava i njegovo štampanje iziskuje, kao i mnogi drugi njegovog formata, pet nastavaka. Izložene teze zasnivaju se na učenjima apologeta naroda kao takvog, imajući u vidu idealne interese mnoštva. U tom pogledu razumljivo je što se traži, na primer, ukidanje *apelacije*, koja je povećavala troškove parničara i većinom potvrđivala presude prvostepenog suda. Umesto nje, traži se „vrhovni, veliki sud, kao i narodni opšti sud”. Mnogo se polaže na moć „javne kritike”. Da bi se smanjile nesolidne, a visoko plaćene advokatske usluge, traži se

⁵² *Velika opština*, Šabac, 21. novembra, Javnost, br. 13, 30. XI 1873; Šabac, 24. novembra, Javnost, br. 16, 5. XII 1873.

⁵³ *Opet naši advokati i Narodna skupština*, od J. M., Javnost, br. 1–2, 1874; nastavak u br. 2–5; na kraju članka stoji ime i prezime autora u celosti: Jovan Milinković.

ograničavanje broja i prinadležnosti advokata. Ističe se i zahtev da im se odredi plata, da bi „mogli i morali besplatno braniti” i siromašne klijente. Među omiljenim temama „Javnosti” nalaze se i rasprave o uprošćavanju i pojednjenju državne administracije. Da bi se podstakla kritika komplikovanog i skupog administrativnog aparata, redakcija saopštava da će rado štampati „svačije mišljenje o tom predmetu”. Zato dobro dolazi članak već pomenutog šabačkog dopisnika o ovom problemu. U njemu se navodi da su se učetvorostručili izdaci za administraciju, dok je „poreza ostala gotovo... ista”, sa jednim talirom više. Na pitanje kako je to moguće, ovde se odgovara lapidarno: „Sa oštroumljem zapadne Jevrope doskače se tome svekojakim posrednim dancima.”⁵⁴ Posredni porezi u vidu mnogobrojnih taksa, koje, kao što se stalno ponavlja, prirodno, teže podnose siromašniji od bogatijih, ovog puta su najzapaženija meta kritičara.

U teorijskoj raspravi o porezu „Javnost” se najupadljivije angažuje člankom, dopisnika iz Valjeva, u kome se koriste argumenti građanskih ekonomista i sociologa, Smita, DŽ. S. Mila, Seja, Maltusa, protiv posrednih poreza.⁵⁵ U konkretnim raspravama svaka prilika dobro dolazi da se žigošu povećani nameti na potrošačke i proizvođačke mase, usled carina, trošarina, kantarina, arendi i sl. Kada se u Kragujevcu policijska uprava okomila na opštinu, pošto su u njoj preovladali opozicioni elementi, „Javnost” se otvoreno angažovala na strani izabраних opštinskiх tela, ali je, u osvrtu na te dane, sa istom otvorenosću obelodanila da je braneći „opštinsku samostalnost” i dalje ostala protivnik mnogih opštinskiх mera, naročito u domenu posrednih poreza. Posebno se tom prilikom osuđuju *arende* za klanje stoke i takse za kantare. Smatra se da bi opštinske prihode trebalo svesti uglavnom na „dohodak od opštinskog imanja i prirez po imućstvu”.⁵⁶

U sukobu između državne i opštinske uprave u vezi sa opštinskim budžetom, koji je izbio u javnost sazivanjem zbora građana od strane „načelničestva”, protesti se usmeravaju protiv *činovničko-policijskog* tutorstva. Otkriva se da glavni cilj *načelničkog mešateljstva* nije bio u razmatranju budžetskog pitanja, već u nastojanju da se uklone opštinski odbornici „i članovi opštinskog suda” koji su pripadali redovima opozicionara.

Dodajmo da je prilikom tog sukoba na zboru građana pisanje „Javnosti” bilo okvalifikovano od predstavnika vlasti kao neprijateljsko, pa je u vezi s tim „Javnost” obratila na sebe pažnju i pozivom na *bespristrasne* čitaoce da *presude* da li je inkriminiranim rečima „išla na to da razdraži narod... ili je htela s gledišta opštinske samouprave da iznese... postupak” kragujevačkog načelnika. Nema sumnje, ona je htela „da zbor sam, bez policijskog tutorstva, rešava o svima... potrebama” opštine i da je tom prilikom, kao i uvek, imala u vidu da „narod i zbor opštinski” ne pripadaju kategoriji maloletnika „kome trebaju tutori”.⁵⁷

Među člancima koji se pišu u ekonomskom interesu siromašnijih zapažaju se i ovde napisi o zelenastvu. Jedan *dopis* iz Jagodine štampa se na uvodnom mestu, očigledno zbog sadržine kojom se traži strogo kažnjavanje zeleniša. Zanimljivo je da se članak štampa sa napomenom redakcije da je autor *imućan čovek*, koji ne strada od zeleništa, ali poznaje prilike tako da zna da je „zaista krajnje vreme da se zakonodavstvo umeša u korist radnog naroda”, postupajući „sa zelenišima... kao sa zločincima”.⁵⁸

U samom članku uopšteno se tvrdi da je „dokazano u više prilika da je glavni

⁵⁴ Šabac, 24. novembra 1873. godine, Javnost, br. 16, 5. XII 1873.

⁵⁵ Danak, Javnost, br. 22 i 24, od 15. i 20. XII 1873.

⁵⁶ Posredne poreze u opštini i opštinska samouprava, Javnost, br. 38, 31. III 1874.

⁵⁷ U Kragujevcu, 22. januara, Javnost, br. 10, 22. I 1874.

⁵⁸ U Jagodini, Javnost, br. 18, 8. XII 1873.

uzrok nesreći, siromaštini i propadanju našeg naroda: preterani zelenašluk”. Insistira se naročito na zahtevu da se zakonom oglase za nevažeće obligacije kojom su varošani davali seljaku zajam uz zelenaški interes.

Drugi uvodnik posvećen problemima zelenaštva, čiji je potpisnik: „Jedan protivnik zelenaša”, ima konkretniju sadržinu. Prema ovde izloženom, „zna se... dobro da je sada uobičajen interes 2 groša mesečno na dukat”. Za 50 dukata dobijenih od zelenaškog zajmodavca mora se posle pola godine vratiti 60. Na obligaciju se obično stavlja suma od 60 dukata, tako da najčešće stoji da se navedeni zajam „od Mitrovdana 1873. do Đurđevdana 1874.” daje „bez interesa”, a tek ako dužnik pređe ugovoreni rok, mora da plati zakonski interes od 12%. Ima slučajeva da se, produžavanjem rokova, za 50 dukata mora dati 200 dukata!⁵⁹

Naš komentar, kojim bi se i ovo tvrđenje svelo na onovremene stvarne razmere, nalazi se u konstataciji da u samoj „Javnosti” predstavljaju retkost napisi o zelenaštvu. Vidljivo, ekonomske preokupacije se kreću sada više oko poreskih i drugih zakonskih i zakonitih sredstava države i društva u eksploataciji neznanja i siromaštva masa nego oko zelenaških pojava. Iako mnogi neće da znaju za fakat da je doba prvobitne akumulacije u kome cveta zelenaštvo prošlo, stvarnost potvrđuje da zakoni kapitalizma dominiraju u preokupacijama mnoštva. Zelenašenje svakako i dalje postoji. Ali je njegov udeo u procesu bogaćenja odnosno siromašenja sve manji, beznačajniji u zemaljskim razmerama.

Glavne teme „Javnosti” ostaju političke. U novoj, 1874. godini rasprave u Narodnoj skupštini o Zakonu o štampi privlače najveću pažnju. U osvrtu na jednu od skupštinskih debata u vezi sa ovim zakonom ističe se da su, pored mnogih poslanika iz građanskih redova, „skoro svi seljački poslanici bili za slobodnu štampu”. Svakako se misli na opozicione poslanike, jer vladini su uglavnom ćutanjem odobravali stavove vlade. Ćutanje ministra Čumića posebno ogorčava „Javnost”, pa se primećuje zlobno kako čovek „na stolici ministarskoj... može... sa nekoliko časova ćutanja u odsudnom trenutku da uništi sav svoj dobar glas što ga je stekao za nekoliko godina govora”.⁶⁰ Nezadovoljstvo zbog držanja izvestioca, poznatog „paragraflije”, bivšeg člana Kasacije i profesora Velike škole, poslanika Krstića, izražava se ironičnom primedbom da njegovi predlozi za izmenu pojedinih paragrafa neće ovde biti izloženi, jer bi to „bilo vrlo dosadno i za čitaoca i za izvestioca”.⁶¹ Za stav „Javnosti” je karakteristično da daje širok publicitet istupanjima liberalnih opozicionara u prilog izmene Zakona o štampi, u prvom redu istupanjima Ljubomira Kaljevića i Jovana Boškovića.

U podužem osvrtu na istoriju razvoja slobode štampe, u tri nastavka, od već više puta pomenutog šabačkog dopisnika, Jovana Milinkovića-Alavantića, izlaže se kako je štampa u Srbiji *oduvek* bila sputavana. Nije se htelo dozvoliti da se čita u novinama kako je za vreme Hristićeve vlade, na primer, „kapetan iz Podrinja”, kao nekada Čengiđ aga, „vezao na drumu seljaka, što mu se nije s puta uklonio... za šarage”, ili kako je „kapetan u Posavini ortakovao sa lopovima”, konjokradljivcima, a pojedinim načelnicima „preduzimač zidao kuću bez pogodbe”, itd. Razlika između „slobodne” štampe u vreme bivše liberalske i sadašnje naprednjačke vlade svodi se na to da je ranije štampa bila pod sudskom cenzurom, a sada je pod policijskom. Ukratko, „štampa je” *oduvek* „bila oružje onih koji su na vladi i oko vlade... Njom su liberali... tukli Kajmakovce;... Hristićevci liberalce; Ristićevci

⁵⁹ *Treba i bolesne da lečimo*, Javnost, br. 21, 13. XII 1873.

⁶⁰ *Na novo leto*, Javnost, br. 1, 2. I 1874.

⁶¹ *Rad Narodne skupštine*, Javnost, br. 2, 3. I 1874.

Hristićevce”, i sada naprednjaci Ristićevce. I tako će ići dalje i dalje. Zato se zaključuje porukom: „Kad su prestale kvrge, da se na mukama kaže što nije, neka prestane muka da se ne kaže što jeste.”⁶²

Među *vladajućim* ličnostima koje su najviše razočarale „Javnost”, svakako je na prvom mestu Aćim Čumić. U jednom političkom uvodniku stoji da u početku „sve nade u novu vladu bile su upravljene jedino na Čumića”, koji je „u to vreme bio jedan od najomiljenijih ličnosti u Srbiji”. Narod, kao i mlada inteligencija, očekivali su od Čumića one reforme koje je „ranije sam zastupao i zbog čega je i postao poznat i poštovan u narodu”. Međutim, u novoj vladi i u Skupštini, kao ministar unutrašnjih poslova, on je „metnuo... na kocku svoju popularnost” i proigrao je.⁶³

Od članaka u vezi sa radom, odnosno neradom Narodne skupštine, i dalje najviše se zapažaju oni kojima se ponavljaju sa krajnjom doslednošću zahtevi za liberalizaciju režima i stavljanje vlade pod kontrolu javnog mnjenja. Ne prestaje se dokazivati da je neophodno hitnom izmenom zakona povećati odgovornost ministara, proširiti prava opštinskih organa upravljanja, osloboditi štampu cenzurskih stega. Traži se otklanjanje bar onih najzamašnijih nedostataka u sistemu vladanja, da bi se brže napredovalo. Zna se, „mi onda ne bismo imali nužde da stojimo na jednom mestu, te da raščišćavamo one gomile nezgoda koje smo sami sebi stvorili”.⁶⁴

Povodom zaključenja Skupštine ističe se njen negativan bilans. Da bi se u kritici vlade i vladinih poslanika dalo što manje argumenata za represivne mere, potenciraju se nastojanja poslanika iz redova *liberalne* opozicije. Nabraja se sve ono što su oni uzalud hteli da izmene u zakonodavstvu „na skupštini koja je trajala od polovine novembra [1873] pa do konca januara” 1874, tako da, bez subjektivističkog preterivanja, „ima dovoljno uzroka njihovoj brizi i njihovom nezadovoljstvu”.⁶⁵

U drugom „mirnom” osvrtu na rad minule Skupštine daje se dublja analiza pojedinih skupštinskih promašaja. Polazi se od *postavke* da u Srbiji postoje klase: „činovnička i vojnička, trgovačka i zanatlika i klasa seljačka”, a da je državno ustrojstvo takvo da se pre svega favorizuje činovništvo. Kritikujući mišljenje izrečeno i u Skupštini, da je „Velika škola” uzrok prevelikom broju i značaju činovnika, pa da nju „treba preustrojiti”, „Javnost” konstatuje „da tome nije uzrok Velika škola, već da je takova Velika škola *posledica* ovakvog ustrojstva, gde su činovnici nužni, i gde je *potrebno* takovo spravište”.

Naglasak je ovde na zavisnosti od *klasnih* činovničkih interesa. Ističe se da „medeni meseci” za štampu u vreme svake nove vlade iščezavaju „čim se počne pretresati *državno ustrojstvo*, čim se dirne u bitni interes činovničke klase”. Tada „vraća se opet *Jovo na novo*... i ako koji pisac ne odleži aps ili bar kakav *dugotrajni pritvor*, taj je još u *ćaru*”.⁶⁶

Vraćajući se na temu o slobodi štampe, redakcija u jednom od *skupštinskih* uvodnika navodi da se nije ni nadala da će od Skupštine sastavljene u većini od činovničkih zastupnika „ma kadgod dobiti odobrenje” za to da se „srpskom svetu iznose misli koje se nalaze u 'Javnosti'“. Precizira se „da činovničkoj klasi, pa ma koje zemlje, kao klasi za se, nije u interesu uprošćena državna uprava, i da je borba za samoupravu za činovničku klasu upravo samrtna borba”, a „borba *protiv* samouprave... borba za *opstanak*”⁶⁷

⁶² *Slobodna štampa i Narodna skupština*, Javnost, br. 24, 25 i 27, od 27. II, 1. i 6. III 1874.

⁶³ Kragujevac, 8. januara, Javnost, br. 5, 11. I 1874.

⁶⁴ Kragujevac, 17. januara, Javnost, br. 8, 18. I 1874.

⁶⁵ Kragujevac, 30. januara, Javnost, br. 14, 30. I 1874.

⁶⁶ Kragujevac, 1. februara, Javnost, br. 15, 2. II 1874.

⁶⁷ Kragujevac, 8. februara, Javnost, 18, 10. II 1874.

Među vodećim člancima, uvodnicima, koji se izvesno vreme svi odreda bave ocenjivanjem rada minule Skupštine, ističe se i napis kojim se odaje priznanje grupi opozicionih poslanika iz redova liberalne levice, u vezi sa njihovim predlogom za izmenu izvesnih restriktivnih odredaba Ustava. Tom prilikom se pruža podrška naročito zahtevu za ukidanje mesta imenovanih poslanika, da bi u Skupštinu ulazili samo izabrani predstavnici naroda.⁶⁸

U uvodniku koji govori o izboru činovnika u Skupštini utvrđuje se da u postojećem poretku *činovnički poslanik* može samo da bude uz vladu, jer, u protivnom, bio bi izložen represalijama. Ipak, predviđa se i mogućnost da se činovnik oslobodi vladajućih stega i da ulazeći u Skupštinu izborom naroda učini napor da se „više približi narodu”, da se upozna „s njegovim raznim pitanjima i pravim potrebama”, te da se svesrdno zauzme „za njegovo unapređenje”.

Da će to teško moći, dokazuje se takođe omiljenim razmišljanjima „o našim primitivističkim osobenostima”. „Mi se uopšte nismo navikli”, kazuje se čitaocu, „da poštujemo tuđa iskrena i stalna mnjenja; čim ko ne misli – ma i o dosta neznatnoj stvari – kao mi, odmah nam taj izgleda kao ’neprijatelj’, opasan po održanje postojećeg reda stvari itd. Proći će još dosta vode Savom i Dunavom, dokle se i u nas bude poštovalo protivničko mišljenje kao izraz njegovog najdubljeg uverenja, i ne budu mu se s toga podmetale kojekakve prljave pobude.”⁶⁹

Braneći stavove u prilog slobodnom voljom naroda izabranih poslanika, redakcija „Javnosti” se u jednom od ovih skupštinskih uvodnika posebno zadržala na pitanju prava izbora advokata. Ustavom od 1869. oni su bili lišeni prava da budu birani za narodne poslanike. I[a]ko se na advokatsku struku, kao što smo videli, ne gleda blagonaklono, „Javnost” se u ime pobornika demokratskih institucija zalaže za to da se prestane krnjiti njihovo građansko pravo u izbornim telima.⁷⁰

Sistematski prilaz pitanjima demokratizacije države i društva preko skupštinskih institucija ogleda se i u uvodniku kojim se za oficire traži aktivno izborno pravo. I oni su, naime, bili lišeni tog prava tada važećim ustavnim. i zakonskim odredbama.⁷¹

U seriji uvodnika kojima se traže veća prava za Skupštinu kao i za pojedine kategorije građana u Skupštini, ne prenebregavaju se ni pravna zaštitna sredstva za činovnike, iako inače, kao što znamo, oni ne uživaju simpatije „Javnosti”. Ni oni se ne mogu izuzeti u nastojanjima da se građani zemlje oslobode stega zemaljskih vlasti. Hoće da se prekine sa time da sudbina činovnika zavisi od samovolje njegovih starešina. Zato se smatra svrsishodnim da pređe u nadležnost „redovnih sudova” rešavanje pitanja... da li je koji činovnik bilo čim zaslužio, ili ne, da se otpusti iz državne službe, da se penzionise,... da se kazni... novčanom ili drugom kaznom”. U krajnjoj konsekvenci, definitivna garantija nezavisnosti predviđa se „u izbornoj sistemi ili u opštinskoj, sreskoj i okružnoj samoupravi”.⁷²

U rezimeu skupštinskih uvodnika u „Javnosti” 1874. moglo bi se takođe reći daje većina zahteva, za proširenje aktivnog izbornog prava građana, za slobodu štampe, zbora i dogovora, za nezavisnost sudova, koja je ovde izložena, sadržana i u istupanjima opozicionih krugova sa levog krila liberalnih grupacija. Ipak, oni su tu obrazlagani i branjeni sa više principijelnih argumenata, kroz dalekosežnije namere, u viziji jednog novog

⁶⁸ Kragujevac, 6. februara, Javnost, br. 17, 8. II 1874.

⁶⁹ Kragujevac, 10. februara, Javnost, br. 19, 12. II 1874.

⁷⁰ Kragujevac, 14. februara, Javnost, br. 20, 20. II 1874.

⁷¹ Kragujevac, 20. februara, Javnost, br. 21, 22. II 1874.

⁷² Kragujevac, 23. februara, Javnost, br. 22, 24. II 1874.

društva, izgrađenog na temeljima samoupravljanja, a ne upravljanja.⁷³

Za potvrdu rečenog neka posluže i reči iz tih dana objavljenog napisa o *prirodi čovekovoj*, kojim se vera u samoupravljačku budućnost zasniva na verovanju u ljudske potencijale društva. U tom napisu, pod naslovom: *Je li čovek od prirode lenj i grabljiv?*, povodom pisanja jednog prosvetnog lista da u čoveku preovlađuju niski instinkti i da ga treba od malena navikavati na rad, prihvatajući ovo drugo, „Javnost” insistira na tome da je „*kulturni čovek od prirode vredan i druževan*”. Navodi da je „u ekonomici... za dugo vladalo”, i još vlada mišljenje „kod mnogih ‘autoriteta’..., da je lenjost prirodno stanje čovekovo, a rad naprezanje i muka, i da je čovek od prirode sebičan i grabljiv”. Ali, samo, „na osnovu toga” ti *autoriteti* „su opravdavali težnju izvesnih staleža da žive od rente, od interesa, i uopšte od *dobitka* koga stvara tuđ rad, a ne od svoga rada”.⁷⁴

*

Stavovi „Javnosti”, sa socijalno-ekonomske platforme posmatrano, najrečitije se ispoljavaju u člancima o problemima seljaštva. Pažnja se koncentriše na negativna dejstva procesa raslojavanja. Iznose se na videlo dana uglavnom obeležja nižih, siromašnijih slojeva. Ističu se pojave raspadanja, rasprodaje i usitnjavanja zadruga i inokosnih poseda. Osvetljavaju se dokazni materijali o osiromašenju u masama primerima pojedinačnog bogaćenja.

U većim dopisima, u statističkim analizama i izveštajima sa terena izlažu se i objašnjavaju raznorazni podaci kojima se ilustruje teško stanje seljaka u zemaljskim i lokalnim razmerama. Javljaju se saradnici iz redova posmatrača, a i samih stradalnika, sa opisima malih i velikih nevolja seoskog, zemljoradničkog života. Ima tu dopisa iz Šapca, Dragačeva, itd.⁷⁵ Zanimljivo je da jedan dopis, O *seoskim dućanima*, redakcija odbija da štampa s obrazloženjem da je o njima „pisato,.. i suviše”. Misli se, verovatno, na napise u „Radeniku” i zaključuje „da pisanje o tome ništa ne pomaže”.⁷⁶

U velikom članku, krcatom veoma instruktivnim podacima, o nasilnom i lukavom izvlašćivanju seljaka u decenijama posle oslobođenja od Turaka, poenta je u negaciji teorije i prakse akumulacije kapitala u rukama pojedinaca radi bržeg podizanja industrije. „Teško zemlji i narodu u kome se fabrike podižu i industrija razvija usred ekonomskog propadanja i siromaštva” masa, i pomoću „jeftine nadnice” – stoji ovde. Navode se prezimena sedam „gazda” koji su, koristeći se zakonskim olakšicama, samo „od Loznice do Rače na prostoru 7–8 sati” nagomilali imanja od po više od 500 do 1.000 plugova zemljišta. Nabrajaju se i familije sa oko 100–200–300 plugova. Imenuju se i pojedine kuće „iz drugih krajeva” koje su „pomoću kupovine a još više zavatine” uspele da se domognu šuma, pašnjaka i oranica od oko 400, 1.200, pa i 1.700 plugova. Traži se da oni koji ne obrađuju sami svoju zemlju, plaćaju pored normiranog državnog poreza posebni dodatni prirez.⁷⁷

Još poučniji je jedan članak izuzetne veličine, čije štampanje iziskuje 11 nastavaka! Sadrži, kao što sam naslov kazuje, prave *Študije o stanju poljske privrede u Srbiji*, od Lj. J. Novakovića iz Beča.

Polazi se i ovde od apologetike seljaštva, apologetike svojstvene ne samo fiziokratima već i mnogim socijalistima romantičarskog a ne samo

⁷³ Kragujevac, 1. marta, Javnost, br. 26,3. III 1874; Kragujevac, 7. marta, Javnost, br. 28, 8. III 1874; Kragujevac, 9. marta, Javnost, br. 29, 10. III 1874.

⁷⁴ *Je li čovek od prirode lenj i grabljiv*, Javnost, br. 34 i 35, od 22. i 24. III 1874.

⁷⁵ Šabac, 7. decembra 1873, Javnost, br. 21, 13. XII 1873; Iz Dragačeva, Pred Skupštinom, od R. T., Javnost, br. 22, 15. XII 1873.

⁷⁶ Javna prepiska, Javnost, br. 22, 15. XII 1873.

⁷⁷ Šabac, 19. decembra, Javnost, br. 26, 25. XII 1873.

utopističkog razdoblja, naročito u zaostalim zemljama. Smatra se da je *dobro* i *pozitivno* što „ogromnu većinu našeg društvenog stabla i upravo masu našeg narodnog bića sačinjava seljaštvo”. Još uvek se stoji na stanovištu da je „zemljodelstvo... ključ narodnjeg materijalnog napretka; podloga” ne samo „industriji i trgovini” već i „obrazovnosti, naukama i umetnosti”.⁷⁸

Poučno se ukazuje na tekovine progressa u agrikulturi visokorazvijenih zemalja, da bi se lakše uočile posledice zaostalosti ovde. Već se u to vreme, „primenama hemijskih rezultata, osobito agrikulturne hemije, uvađanjem novih sistema pri kulturi poljskih useva, savršenijim obrađivanjem zemlje usled iznalaska novih ratarskih oruđa... proizvodnja... udvostručila. Napretcima u mehanici, iznalaskom raznih praktičnih mašina za zemljoradnju (mašina za sijanje, košenje, vršenje, parni plug itd. itd.) zamenjena je u veliko čovečija snaga”. Međutim, u nas poljoprivredna proizvodnja se nalazi „uprkos uveličanim potrebama jošte na prvom, primitivnom stepenu svoga razvića”.

Možda je preterano tvrđenje da „*većina*”, ali je sigurno da relativno *veliki deo*, seljaštva „prodaje za dug... svoj proizvod jošte i ne skinut s njive... u polovinu cene, pa već posle dva meseca ili barem u polovini zime prinuđen je da od tog istog zelenaša, možda i sam svoj proizvod, pod trostruku cenu i uz ogroman interes kupuje” da bi ishranio „kojekako sebe i svoju porodicu”.⁷⁹

Mišljenje „da u Srbiji ne može biti jošte govora o proletarijatu, o pukoj sirotinji i bezkućništvu” pobija se tvrđenjem da „stanje naših seljaka nije ni malo bolje od radničkog sveta na zapadu”. To se dokazuje i molbama 2.000 potpisnika upućenim tada Narodnoj skupštini radi dobijanja pomoći, kao i već pomenutim demonstrativnim dolaskom 165 seljaka iz okoline Jagodine u Kragujevac radi izdejstvovanja obustave prodaje njihovih imanja na licitaciji. Argumentacija pobornika bržeg razvoja industrije u cilju *poboljšanja ekonomskog stanja naroda* opovrgava se rasuđivanjem da industrija, na postojećem „temelju društvenih odnošaja... ne podiže *opšte bogatstvo* ni kod jednog naroda; naprotiv, ona je ponajveći uzrok njegovoj ekonomskoj propasti... dovodi društvo u... dva strašna ekstrema... podiže *nekolicinu* samo na nivo velikog, *neograničenog bogatstva* dok „*ogromnu većinu, masu*” baca „u ponor *puke sirotinje*”. Razvojni put velikih industrijskih zemalja, Engleske, Francuske i dr., u tom kontekstu služi ne za primer koji treba slediti, već kao memento „da ne pođemo istim putem”. Još uvek se veruje da se obilaskom tog kapitalističko-industrijskog puta može „iz korena popraviti ekonomsko stanje naroda”.⁸⁰

Objašnjava se da uzroke „nenapredovanja” zemljoradnje treba tražiti u rđavo organizovanom društvu. Ali ovo loše organizovano društvo ne identifikuje se ni sada kao kapitalističko, već se svodi, može se reći markovićeveskom argumentacijom, upotrebljenom u „Radeniku”, na samovoljne postupke vladajućih ličnosti posle Karađorđa, na loše zakone, pogrešne poglede, krive pojmove. Zapravo, na omrznute subjektivne faktore koji „uzrokuju” raspadanje porodičnih zadruga.⁸¹

Još neće da se zna za kapitalizam u Srbiji, pa se vidi samo pojedinačan

⁷⁸ *Študije o stanju poljske privrede u Srbiji*, Javnost, br. 18, 10. II 1874.

⁷⁹ Isto, Javnost, br. 20, 1874.

⁸⁰ Isto, Javnost, br. 22, 1874.

⁸¹ Karakterističan markovićeveski odlomak o istodobnim uzrocima raspadanja zadruga i povećanja siromaštva: „Nastavšom reorganizacijom srpske države [posle Karađorđa], uvođenjem rđavih zakona, koji odobriše slobodnu, neograničenu podelu zemlje među zadrugarima, uvođenjem pogrešnog sistema u upravi, sa širenjem pogrešnog pojma o razvijanju 'ličnosti', sa nastavšim *lakšim putevima* i srestvima da se sa *manjim radom* (trgovinom, činovništvom itd.) dođe do podmirjenja sviju potreba – počela je odma i srpska porodična zadruga da se cepa. Osim toga, sa civilizacijom na pogrešnom putu, a time sa uveličanjem većih (luksuznih) potreba, zadruga nije bila kadra da u svome krugu sve potrebe za razvijeno ljudsko društvo podmiri, – postaje težnja za podelom rada, takođe jedan uzrok propasti zadruga“ (Javnost, br. 26, 1874).

kapital, uglavnom u rukama *parazitskih* trgovaca, „kojima se usladio leb bez motike”, i koji, po čiftinskom načelu: „Kupi što mož jeftinije, a prodaj što mož skuplje”, toliko se obogatiše da su postali glavni vinovnici eksproprijacije zemljoradnika. Samo zato što se usvaja teza da su velika gazdinstva, usled racionalnije upotrebe agrotehničkih sredstava, produktivnija od malih, smatra se logičnim da „mali gazda bude progutan od velikog”. Na taj način predviđa se, kao nešto sigurno, „da će se konačno kroz veći niz godina, kod ovakvih današnjih društvenih odnošaja”, poljoprivredna gazdinstva „apsolutno grupirati u nekoliko kapitalističkih ruku”.

U odnosima svojstvenim i za Srbiju, najveće priznanje zaslužuju realistički prilazi, kojima se – sigurno prema socijalističkim učenjima, iako se to izričito ne kaže – doprinosi raščišćavanju pojmova o razvojnim pojavama i tendencijama u poljoprivredi na relaciji velikih i malih gazdinstava. Odbacuju se uveravanja onih ekonomista koji su smatrali da je savršenija proizvodnja na selu vezana za mala gazdinstva, a ne velika. Predočava se da će vremenom nadničari postati industrijski najamni radnici, da će u zemljoradnji nastati čak oskudica u radnoj snazi, sa sve manje reperkusija usled sve intenzivnije upotrebe poljoprivrednih mašina.

Radi vrednovanja u „Javnosti” izloženih argumenata od pre sto godina iz ove naše perspektive, perspektive atomskog doba, navodimo da tada „jedan valjan i vešt sijač, jedva je u stanju da nešto preko 5 jutara njive zasije običnim usevom (pšenice, raži itd.); jedna osrednja mašina (Garetova) posije dnevno 12 ha (sa dva pomoćnika i par konja) ili nešto preko 20 jutara”, a pri tom „uštedi 50% semena i usev... *zadrlja*. Dalje, jedan žetelac požanje dnevno u srednju ruku 170 □ fati; jedna osrednja kosačica... požnje 7 ha dnevno (oko 12 jutara – 20.000 □ f)”.

Učinak parnih mašina se ne demonstrira, jer još ne mogu zainteresovati srpsku javnost pošto su skupe i rentabilne samo na velikim posedima, kakvih jedva ima, iako se pre toga govori o *spahilucima* u Srbiji! „Jedna mašina za sijanje košta 300–400 for. (60–80 duk.); jedna kosačica 400–500 for. (80–100 duk.), dok jedna parna mašina za vršenje košta na iljade” – sve cifre koje predstavljaju veliki kapital, kojim ne raspolaže nijedan osrednji gazda, a kamoli male gazde.⁸²

Ne samo velike parne mašine već i one najmanje su, *u najboljem slučaju*, bile predmet sanjarenja uzdignutih seljaka. U proseku, „zemljoradnik ostavljen... sam sebi... veštinu svoga zanata crpao je iz primera svoga oca; usavršavanje njegove proizvodnje nije se ni za jednu dlaku pomicalo, a međutim su mu sa civilizovanim društvom rasle mnoge uveličane potrebe”. On je uvek „pleo kotac, kao što mu je i otac”. Iako je „uviđao potrebu usavršavanja svoje proizvodne snage... budući ostavljen sam sebi, nije *umeo* nikako da se pomogne”.⁸³

Pomoći mu mora cela državna i društvena zajednica – to je zapravo *lajtmotiv* ovog pozamašnog članka na stranicama „Javnosti”. Kako? Odgovori su u reformističkom duhu, ali da bi se predložene reforme realizovale, moralo bi doći prethodno do revolucionarnih promena u bazi.

Propagirani predlozi se kreću uglavnom u prosvetiteljskim i socijalnim okvirima. U zemljama koje su dostigle visok stupanj razvijenosti, mnogi od njih su ostvarivani ili bili u stadijumu pokušaja da se ostvare – kao što se i navodi da bi se uverljivije delovalo. U Srbiji nije bilo materijalnih uslova za njihovo ostvarivanje u efikasnijim proporcijama, te već stoga ima razloga da se okvalifikuju kao utopistički.

⁸² Isto, Javnost, br. 27, 1874.

⁸³ Isto, Javnost, br. 28, 1874.

Moglo bi se i zameriti što se pri izlaganju propagiranih mera ne kazuje da ni tamo gde su pomoću njih postignuti izvesni rezultati u domenu standarda, nije se osetilo njihovo dejstvo u pravcu krupnijih promena u strukturi kritikovanog kapitalističkog društvenog poretka. Ipak, insistiranje na tim merama pri tadašnjem odnosu snaga u Srbiji znači revolucionarno pionirstvo, a ne reformistički utopizam. Proširuju se horizonti, otvaraju perspektive, bude duhovi. Ljudi se podstiču na pokušaje kojima će se uveriti da ni inicijative za minimalne reformatorske poduhvate ne nailaze na razumevanje *nadležnih* u postojećem sistemu upravljanja.

Na planu prosvetavanja ističu se zahtevi: za osnivanje jedne više poljoprivredne škole; otvaranje večernjih kurseva za seljake, naročito zimi, kada poljoprivreda miruje; angažovanje putujućih učitelja po selima; stvaranje fonda za izdavanje poljoprivrednih knjiga; osnivanje poljoprivrednih društava.⁸⁴ Poljoprivredničkim društvima namenjuje se naročito velika uloga, po primeru Češke, s napomenom da ih tamo već ima gotovo u svakom srezu. Njihova delatnost bi bila, po ovim koncepcijama: organizovanje predavanja u selima, otvaranje seoskih čitaonica, priređivanje poljoprivrednih izložbi i sl. Jedno takvo društvo, sa dve podružnice, već je, doduše, postojalo, ali sa malo snage, usled oskudice materijalnih sredstava i inertnosti sredine.

U krajnje zahteve spada formulacija kojom se traži, u cilju podizanja uzornih, uglednih poljoprivrednih dobara, eksproprijacija manastirskih imanja. Smatra se da je vreme da se ta imanja oduzmu od kaluđera. Dokazuje se da bi u društvenoj svojini „kao valjano uređena služila narodu za ugled i pouku, u mesto što mu... služe za primer lenjosti i nerada”. Za stvaranje uglednih dobara lakše bi se mogle koristiti opštinske zemlje, „koje inače skoro nikakve koristi ne nose nego leže puste, neobrađene”.⁸⁵

Od zahteva koji se sprovode u svim razvijenijim zemljama navode se oni kojima se traže melioracioni radovi i komasacije.

Raspadanjem zadruga zemlja je tako raspoređena da se jedno imanje od „svojih 10–15 jutara” sastoji „iz deset i više komada... koji su često i po 1/4 sata jedan od drugog udaljeni”. U prilog melioracionih radova, navodnjavanja „sušnih livada, reguliranja i čišćenja reka... predohrane od poplava”, koristi se podatak da je u to vreme seljak „vrlo zadovoljan kad pokosi s jednog jutra livade” oko 1650 kg sena, iako se zna da dobro navodnjena livada daje tri do četiri puta više. Što se tiče regulisanja reka, napominjemo da se svake godine u vreme poplava govori o hitnosti tog zadatka, a posle ništa! Zato se traži da se zakonom odrede zadaci i odmah pristupi regulisanju Morave, prema shemama izloženim već ranije u „Radeniku”.

Sa prelazom od ratarstva na stočarstvo, slika zaostalosti ostaje i dalje motiv za alarmiranje *javnosti*. Očigledno, „svi načini kojima se 'služio' naš seljak pri gajenju... stoke” spadali su „u najprvobitnije, najprostije sisteme”, gotovo iz „doba kad se čovek... ukrotivši divlje zveri, latio... veštačkog načina njihovog hranjenja”. Nije, dakle, čudno što je njegova stoka „tako kržljava, tako ništavna i... dohotci... tako neznatni”. On „potrebuje 6 volova ili konja da uzore njivu samo na 3–5” palca duboko, dok su u razvijenim zemljama seljaci sa 2 zaprege orali na „12 i više palaca”. Njegovo neznanje i primitivnost navode ga da „drži i rani” tri i četiri puta više „marve” nego jedan razboriti savremeni zemljodelac na zapadu.

Statistički podaci o izvozu svinja, koje su u XIX veku najvažniji i najmasovniji, najrentabilniji izvozni *artikal* Srbije, samo potkrepljuju u ovom

⁸⁴Isto, Javnost, br. 29, 1874.

⁸⁵Isto, Javnost, br. 31, 1874.

kontekstu sliku zaostajanja. Izvesno opadanje ovog izvoza ističe se kao nešto najnepovoljnije, s obzirom na to da smo naime ponajviše „našu potrošnju pokrivali”. Ne prihvata se objašnjenje da „postepenim nestajanjem ekstenzivnog načina gazdovanja”, koje je evidentno bez obzira na sporost prelaza na intenzivni način privređivanja, prirodno „izčezava... razgraničeno čuvanje i gajenje svinja u šumskim predelima”. Jer rekompensacije još nema u drugim granama proizvodnje.

Za poboljšanje prilika i odnosa na selu traže se i mere vezane za osiguranje i finansiranje. Radi umanjenja poljoprivredničkih nedaća, ističe se zahtev za osnivanje osiguravajućih zavoda koji će obešteti seljaka u slučajevima elementarnih nepogoda, bolesti stoke, itd. Od novčanih zavoda, specijalno kreditiranih, očekuju se jeftini zajmovi, sa umerenom kamatnom stopom, tako da ih mogu koristiti i najsiromašniji.⁸⁶

Da ne bude sumnje: sve nabrojane mere traže se u interesu svih. Ne želi se *napredak* koji bi osetile samo „pojedine gazde”. Zna se da bi to bio „otrov za društvo”.

Kao da se i zna da ovakve dobronamerne želje za sve mogu odmah biti demantovane lapidarnom konstatacijom da se *svima odjednom ne može ugoditi*, pogledi se na kraju, u poslednjem nastavku, usmeravaju u pravcu alternativnog, još neostvarljivog, rešenja, u najradikalnijem delu prema viziji tadašnjih socijalista – na zemljoradničke zadruge.

Prema ovde izloženoj, odnosno ponovljenoj koncepciji, *zemljoradničke asocijacije* su kamen-temeljac novih „ekonomskih odnošaja” sa obezbeđenim opštim blagostanjem. Predviđa se dobrovoljni ulazak u zadruge, kako siromašnih tako i bogatih, s argumentacijom da svi oni unose kapital koji se ovde oplođuje. Jedan, kapital u zemlji, zgradi, stoci, inventaru i sl., koji se svodi na fundus instructus, i preobradi u *novac*. Drugi „*kapital u radu*”. Nagrada bi se, po ovoj shemi, delila prema radu, učinku, vrednosti proizvodnje, a za uloženi kapital dobio bi se određeni procenat.

Veruje se da bi ovako zamišljene zadruge bile lako prihvaćene u narodu, jer još „žive lepe uspomene *porodičnih zadruga i uzajamnog pomaganja* (mobe, pozajmice, spregovi, bačijanje itd.)”. Uveravaju se građani da bi se zajedničkim radom, zajedničkom proizvodnjom u zadrugama odstranile razlike između siromašnih i bogatih, što se smatra bitnom pretpostavkom budućeg društva. Inače, može se „iljadama godina propovedati moral i obrazovanost... razbojništvu, otmicama, ubijstvima, krađama, korupciji, prostituciji”, glupostima, itd. itd. „neće biti kraja”. Svi ti poroci su, naime, „rođena deca jedne majke – siromaštine”.⁸⁷

Među člancima o zemljoradničkim pitanjima zapaženiji je samo još jedan, od kasnije poznatog radikalskog prvaka, sada jednog od prisnog Markovićevog saradnika socijalističkog ubeđenja, Koste Taušanovića. U tri nastavka Taušanović govori o nedostacima pre dve godine osnovane Zemljoradničke šumarske škole u Požarevcu. Škola je raspolagala malim inventarom, slabim zbirkama, nedovoljnim novčanim i drugim sredstvima. Na „9 dana oraće zemlje” nisu se ni mogli „čestito prihvatiti praktičnoga rada a kamo li i izvežbati se u njemu” 60 i nekoliko đaka, koliko je tada pohađalo ovu školu, za koju su bile vezane nade i obećanja mnogih entuzijasta.⁸⁸

*

⁸⁶ Isto, Javnost, br. 31, 1874.

⁸⁷ Isto, Javnost, br. 32, 1874.

⁸⁸ *Zemljodelsko-šumarska škola u Požarevcu*, Javnost, br. 29–31, od 10, 13. i 15. III 1874.

Pitanjima školskog prosvetavanja u „Javnosti” se uopšte obraća prilično velika pažnja. Elementi obrazovanja se ističu kao prioritetni, i logične preokupacije njihovih nosilaca ne smeju se zanemariti. Za učitelje, koji su najbolji sejači ideja u masama, obelodanjuju se podaci o njihovom teškom ekonomskom i socijalnom položaju. Oni startuju sa minimalnom platom, od 100 talira, a završavaju karijeru sa 320, što u tadašnjim relacijama znači da su ostali među onima koji su celog života „kuburili” s novcem.⁸⁹

Velika škola, iz koje se regrutuju najvatreniji pobornici socijalističkih i radikalskih ideja, predmet je izlaganja nekoliko većih napisa. U vezi sa zabranom velikoškolske družine *Pobratimstva*, posle đачkih demonstracija, u znak protesta na postavljanje režimskog čoveka Zarija Ugričića za profesora, „Javnost” obelodanjuje kako je nestalo mesta „gde bi se” velikoškolac „posle... oporih teorija malo razgalio, razmenjujući misli s drugovima, gledajući oduševljene drugove kako se bave ’javnim radom’, slušajući srbende, liberalce i socijaliste”... koji mu spremahu „zacarelu gnjilost, lenjost, nemarnost”, koji ga „budiše... na rad” za „napredak”. I pošto je velikoškolcu zabranjeno slobodno sastajanje u Družini, „ostalo mu je kartanje, ostao mu je bilijar”, sve što ga navodi na parazitski život.⁹⁰ Povodom vladinog predloga o obaveznom vojnom roku đака, odnosno velikoškolaca u stajaćoj vojsci, traži se da se obuka njihova vrši u vreme školovanja, u duhu koncepcija narodne vojske.⁹¹ Povodom tradicionalne svetosavske proslave, obelodanjuje se članak pisan u ironičnom tonu.⁹² U jednom od brojeva „Javnosti”, na uvodnom mestu štampa se dopis đака *filozofskog fakulteta na Velikoj školi*, čiji je smisao u provokativnom pitanju: „Na šta nam” fakultet kad posle diplomiranja ne možemo „dobiti službu”.⁹³ Može se reći da je rubrika „Sa velike škole” stalna iako se pojavljuje neredovno, u svega nekoliko brojeva.

Veći napisi štampaju se i u vezi sa pojedinim nepravilnostima i nasilnim aktima: povodom nehata i zloupotrebe vlasti u Jagodini,⁹⁴ proterivanja Vase Pelagića iz Beograda,⁹⁵ izazivačke izjave omrznutog bivšeg ministra unutrašnjih poslova Radivoja Milojkovića i sl.⁹⁶ Žigosanja pojedinačnih i skupnih postupaka režimskih ličnosti dovode ne retko do polemičkih rasprava sa njima, kao i sa listovima koji stoje iza njih: sa „Vidovdanom”, oko izvesnih postupaka kritikovanih sreskih načelnika;⁹⁷ sa „Zastavom”, zbog jednog dopisa iz Austro-Ugarske;⁹⁸ sa Jovanom Beli-Markovićem,⁹⁹ Milojem Blaznavcem,¹⁰⁰ Aćimom Čumićem.¹⁰¹

Polemike se vode i povodom razmatranja izvesnih istorijskih tema. Dok je, na primer, „Vidovdan” uzročnik buna i prevrata u Srbiji *nalazio* u ličnim netrpeljivostima i ambicijama, „Javnost” *otkriva* da je „narodno nezadovoljstvo... glavni pokretač i glavna snaga” u gotovo svim bunama i prevratima.¹⁰²

⁸⁹ Nekoliko reči u svoje vreme o radu učiteljskom, *Javnost*, br. 24, 20. XII 1873.

⁹⁰ *S Velike škole*, *Javnost*, br. 9, 23. XI 1873.

⁹¹ *Glas s Velike škole*, *Javnost*, br. 25, 23. XII 1873.

⁹² *Sa Velike škole*, od K., *Javnost*, br. 10, 22. I 1874.

⁹³ *Na šta nam filozofski fakultet na Velikoj školi*, *Javnost*, br. 23 26. II 1874.

⁹⁴ Iz Jagodine, *Javnost*, br. 21, 13. XII 1873.

⁹⁵ *Javnost*, br. 30, 13. III 1874.

⁹⁶ Dopisi, Beograd, 1. aprila, *Javnost*, br. 40, 7. IV 1874.

⁹⁷ U Šapcu, 15. novembra, *Javnost*, br. 9, 23. XI 1873.

⁹⁸ *Odgovor „Zastavi”*, *Javnost*, br. 14, 2. XII 1873.

⁹⁹ *Odgovor g. Jovanu Belimarkoviću*, *Javnost*, br. 17, 6. XII 1873.

¹⁰⁰ Kragujevac, 7. decembra, od N. Ostojića, *Javnost*, br. 19, 8. XII 1873; Dopisi – *Odgovor M. Blaznavca*, *Javnost*, br. 21, 13. XII 1873; Kragujevac, 17. decembra, *Odgovor N. Ostojića*, *Javnost*, br. 23, 17. XII 1873.

¹⁰¹ *G. Čumiću, ministru unutrašnjih dela*, *Javnost*, br. 20, 12. XII 1873.

¹⁰² Kragujevac, 24. marta, *Javnost*, br. 36, 27. III 1874.

Ne treba, međutim, zaključiti da na stranicama „Javnosti” teče samo bujica kritika i osuda kad je reč o ličnostima izvan kruga socijalista i radikala. Nikome koji se ističe u borbi protiv nosilaca reakcije u sudbonosnim trenucima, ne otkazuju se reči priznanja kad se za to ukaže prilika. Već je spomenuto da je držanje grupe liberalnih opozicionara u Skupštini sa odobravanjem ovde praćeno. Povodom smrti svetoandrejskog liberala Mijaila Stajkovca, za njega se kazuje da je pripadao plejadi retkih ljudi „koji se ne boje... što će biti gonjeni za svoja... čista ubeđenja i što će zbog svoje stalnosti biti nazivati protivnicima i neprijateljima ove ili one ličnosti”. Bio je od onih koji ne vode računa „neprestano o sebi”, već su spremni da „zarad opšteg dobra” žrtvuju „i najumesnije svoje interese”.¹⁰³

*

Velikih članaka susrećemo i među spoljropolitičkim pregledima i osvrtima. Analizi napetih situacija u Francuskoj daje se prostor od oko 1 do 3 stupca u sedam nastavaka, odnosno brojeva.¹⁰⁴ O Nemcima i Nemačkoj ima više većih članaka.¹⁰⁵ Spoljna politika Nemačke, po članku Karla Fogta (u prevodu), izlaže se u tri nastavka složena iz petita.¹⁰⁶ Austro-Ugarska privlači pažnju naročito usled nacionalnih previranja u njoj, posebno srpskog pokreta otpora. „Stvar srpskih zastava na mađarskom saboru” u svetlosti Miletićeve interpelacije zauzima prostor od oko 2 1/2 stupca u petitu.¹⁰⁷ O tada sprovedenim izborima, kao i o nekim drugim aktuelnim zbivanjima u Monarhiji, takođe se podrobnije obaveštava javnost u Srbiji.¹⁰⁸ Ima napisa i o prilikama u Rusiji, takođe sa demokratskih pozicija pisanih.¹⁰⁹ U zaključku ovih *spoljropolitičkih* napisa moglo bi se istaći da ih nema mnogo, a uz to većinom predstavljaju samo prevode ili rezimee iz listova odnosnih zemalja. Nešto više govore članci o Bugarskoj. Primera radi, u osvrtu na pisanje nekih listova, posebno bugarskog „Prava”, o zvaničnoj srpskoj propagandi u *bugarskim* predelima, polazi se od principa „da je u ovakvim stvarima glavno smatranje naroda, jer se pitanja narodnosti ne mogu nikako rešiti u kabinetima”.¹¹⁰

Potenciranjem kohezionih snaga dvaju susednih slovenskih naroda u duhu propagiranih ideja, naglašava se da, nasuprot insinuacijama vladajućih, „između naroda srpskog i bugarskog postoji najveća ljubav, da se oni onde gde se dotiču upravo ne *smatraju kao dva naroda* no kao jedan”. Dalje se iznosi da „na sreću narod ništa ne zna ni o velikom Simeonu i Asenu, ni o Nemanji i Dušanu”, već samo o potrebama zajedničke borbe protiv zajedničkog neprijatelja, Turaka, zapravo turskih vlastodržaca i siledžija. Dalje se kaže da postoje samo pojedinci koji bi hteli, s jedne strane, „ceo svet da posrbe”, s druge, „da pobugare”. Za jednog od njih na srpskoj strani, Milojevića, kaže se da mržnjom svega što je bugarsko u biti prikriva fanatičnu mržnju na „sve – što je pametno, pa bilo srpsko ili bugarsko”.¹¹¹

Da bi se javno mnjenje uverilo da srpsko glasilo „Javnost” ne deli mišljenje velikosrpskih protagonista, objavljuje se posle navedenog članka reagovanje

¹⁰³ Dopisi – Kragujevac, 3. februara, Javnost, br. 16, 5. II 1874.

¹⁰⁴ O *skorašnjem zapetom stanju u Francuskoj*, Javnost, br. 1, 3, 4, 5, 8, 11 12, 1873.

¹⁰⁵ *Kako misli jedan Nemač o Nemcima*, od P., Javnost, br. 7, 16. I 1874.

¹⁰⁶ *Spoljna politika Nemačke*, Javnost, br. 17 do 19, 1874.

¹⁰⁷ *Stvar srpskih zastava na mađarskom saboru*, Javnost, br. 26, 3. III 1874.

¹⁰⁸ *Iz Austro-Ugarske*, Javnost, br. 31, 15. III 1874, i br. 40, 7. IV 1874.

¹⁰⁹ *Opšta vojnička služba u Rusiji*, Javnost, br. 37, 29. III 1874,

¹¹⁰ *Braći Bugarima*, Javnost, br. 8–18. I 1874.

¹¹¹ Isto.

jednog Velikobugarina koji insistira na krajnostima srpske propagande u Makedoniji, prećutkujući istovrsne bugarske krajnosti. A da, vice versa, i na bugarskoj strani ima takođe takvih glasila dokazuje se člankom koji se prenosi iz lista bugarskih progresivnih emigranata u Bukureštu – „Nezavisnost”.

Bugarski nezavisni list, solidarišući se sa pisanjem našeg lista, ističe da je „jedini spas južnih Slovena... u njihovom *nepristrasnom, nelicemernom, iskrenom i bez zadnjih misli sporazumljenju*”. Još se dodaje: „Ako Srbija ima svoje Miloše Milojeviće, to i Bugari imaju svoje Balabanovce, no nijedan pametan čovek ne može reći da Balabanov predstavlja bugarski narod ili da Miloš Milojević vrši srpsku volju.”

Nema sumnje, bugarska „Nezavisnost” i srpska „Javnost” stoje na istim pozicijama i „u svemu” se slažu kad je reč „uopšte o odnošaju, potrebama i celjima srpskog i bugarskog naroda” – kao što se ovom prilikom u „Javnosti” naglašava.¹¹² Te pozicije se još detaljnije preciziraju u daljoj polemici sa velikobugarskim „Pravom”. Odgovarajući na optužbe bivšeg odgovornog urednika navedenog bugarskog lista, Ivana Najdenova, preko zagrebačkog „Obzora”, „Javnost” kategorički odbija velikosrpske insinuacije na svoj račun. Ako u ranijim osvrtima nije dovoljno razgovetno žigosala velikosrpske akcije beogradskih vladajućih krugova, u okvirima crkvenog i makedonskog pitanja, opravdanje je u činjenici da za te akcije nije znala. No, u svakom slučaju, za nju je najvažnije bilo i biće „*pitanje o političkom i ekonomskom oslobođenju radne mase*” svih potlačenih naroda u Turskoj. „Kad se... dostigne” ovo oslobođenje, „onda će i svačija *narodnost* biti osigurana – i bugarska i srpska, i grčka i arnautska i cincarska, i vlaška i turska. Samo će od razvitka kulture jedne ili druge narodnosti zavisiti koja će *narodnost* prevladivati na Balkanskom poluostrvu.”

U ovoj replici, srpska vlada se, kao i svaka vladajuća garnitura sa nenarodnim atributima, žigoše i dezavuiše. Prema tome, i njen rad se, kako u Srbiji tako i u Turskoj, osuđuje čak i kad ona dejstvuje pod parolama narodnog *prosvećivanja*. Deviza „Javnosti” je ovde: „Dajte narodu leba, a čitati naučiče on sam.” „Dok je gladan, narod se uzalud *prosvećuje*” „I kao što” se smatra „da u Srbiji ne može biti ništa od prosvete dok se ne izvrše izvesne političke i ekonomske reforme, tako isto, i još manje, može što biti od toga u Turskoj.” U Turskoj „samo je jedna radnja korisna za narod u korist prosvete i napretka,... radnja za *uništenje turske države*”.

Mada se kritikuje režim u Srbiji, odbacuje se svaki pokušaj, sa protivničke strane, da se on diskredituje zlonamernim upoređenjem sa režimima u Turskoj. Uprkos svemu, „u Srbiji se piše i iznosi ekonomsko stanje naroda bezobzirno onako kao što je; navode se cifre i drugi dokazi, jer se traži lek da se to popravi. U Turskoj se o tome ćuti.” Zna se, takvo ćutanje nije znamenje bezbrižne komocije, već totalnog nezadovoljstva. Ekonomski činoci govore: „Svake godine *iljadama* radnika, *nadničara* dolaze iz Bugarske i Makedonije u Srbiju, da zarade *sebi leb*, *porodici izdržavanje i porez turskoj vladi*. To je siguran znak, da oni kod sve bugarske ‘privrede’ i ‘radinosti’ tamo nemaju ni imanja, ni zarade, za ono što je najnužnije.” Srbija je ipak daleko od takvog stanja.¹¹³

Pri analizi ovog napisa, *kritičari* sa pozicija nekih današnjih popularizatorskih „istoriografa” mogu da nađu formulacije koje nisu u savremenom duhu mnogih kasnijih generacija. Kada se ističu prioritarna prava svakog naroda na nacionalnu slobodu u spornim predelima pod Turskom, među navedenim

¹¹² Bukurešt, 1. februara, Javnost, br. 22, 24. II 1874.

¹¹³ Odgovor g. Ivanu Najdenovu, b. uredniku „Prava”, Javnost, br. 32, 17. III 1874.

narodima, odnosno narodnostima ne imenuju se posebno Makedonci. Ipak, razloge tome ne treba tražiti ni u ignorisanju prava makedonskog naroda, ni u nekim „pogrešnim” pojmovima o narodnostima i nacijama. Prosto, u ono doba, razlike u etničkoj pripadnosti naglašavane su na osnovu tadašnjih standardnih normi i uzusa.

Jasnije je *ispravno* stanovište „Javnosti” i u ovom, nacionalnom pogledu kada se dočita zaključni deo obračuna sa bugarskim nacionalističkim „Pravom”. U tom delu, naime, kaže se da „Pravo” „ne traži oslobođenje sviju naroda na Balkanskom poluostrvu, već kao god što Ristić i diplomate njegove sorte misle da zagrabe Makedoniju, tako partija ‘Prava’ misli i radi da pod zaštitom turske države raširi i utvrdi bugarsku narodnost i buduću bugarsku državu do ‘Bugar-Morave’, a na drugoj strani, sudeći po dijecezama, koje Bugari žele da dobiju, do Raške, Novog Pazara i granice Crne Gore”.¹¹⁴

U našem zaključku možemo istaći da osvrta na držanje velikobugarskih nacionalista kao i na pokrete nezadovoljstva u Austro-Ugarskoj pokazuju da se „Javnost” zalaže za nacionalno-oslobodilačke pokrete jugoslovenskih naroda prema koncepcijama koje su Svetozar Marković i njegovi sledbenici i ranije izlagali. Što se tiče napisa o zbivanjima u svetu, oni ispadaju bezbojni i malobrojni kad se uporede sa istovrsnim ispisima u „Radeniku”. U prvom redu to je logična posledica manje zanimljivih tokova samih zbivanja, koja posle propasti Komune poprimaju u izvesnom smislu uobičajena obeležja. S druge strane, veća angažovanost urednika i saradnika u svakodnevnim unutrašnjim zbivanjima dovodi samo po sebi do opadanja interesovanja za spoljne događaje. Ovaj drugi, subjektivni razlog uočili su i „vinovnici” zapaženih nedostataka, pa je redakcija, sredinom marta 1874, odlučila da uspostavi stalnu rubriku za zbivanja u svetu, pod naslovom „Strani svet”.

Povodom uvođenja ove rubrike priznaje se da su urednici „Javnosti” bili „izobičajili da čitaocima” javljaju „šta se dešava u stranom svetu”. Njihovu pažnju su odvukle „domaće stvari” toliko da su gotovo sav list stalno popunjavali „stvarima koje se nas neposredno tiču”. A i sama svetska zbivanja su tome pogodovala, jer nije imalo mnogo svrhe, sa stanovišta pionira novog društva, servirati novosti o takvim događajima kao što su „putovanja careva, promene kabineta, otvaranja raznih parlamenata, prestone besede itd.”.

Rubrika „Strani svet” trebalo je da obaveštava čitaoce o svetskim događajima, komentarima njihovih uzročnih i posledičnih elemenata. Na taj način se htelo da se čitaocima kroz društvenu borbu otkriva skriveni život naroda „koga... novinari obično i ne primećavaju, a ta unutarinja borba upravo stvara one *političke događaje* koji obično saopštavaju novinari”. „Javnost” hoće da pokaže „od čega zavise državne ustanove i sisteme koje se... svaki čas lome i stvaraju”, pošto je došla do zaključka da „ovo može biti važna pouka za nas koji tek počinjemo da mislimo o ustanovama koje bi odgovarale našem životu”.¹¹⁵

„Strani pregled” počinje sa Španijom. Tamo je tih godina borba za vlast između federalista i centralista, republikanaca i monarhista uzimala razmere građanskog rata, pa je analiza društvene pozadine sudbonosnih događaja u ovoj zemlji bila jedna od najprivlačnijih aktuelnih tema i za srpsku javnost.

Napisi u novoj rubrici o krupnim zbivanjima u svetu neće se redati prema najavljenom programu. Samo, za to nije kriva redakcija. „Javnost” će izlaziti svega još nekoliko nedelja. Već sredinom sledećeg meseca biće obustavljena zbog represivnih mera vlastodržaca, da bi se opet pojavila, ali pod novim imenom, zapravo sa novim atributom!

¹¹⁴Isto.

¹¹⁵Strani svet, Javnost, br. 32, 17. III 1874.

Posle analitičkih pregleda i predmetne klasifikacije uvodnih i drugih članaka, dalje upoznavanje sa priložima „Javnosti” prema njenim stalnim rubrikama je jednostavno. Rubrike su razvrstane u vidu: političkog *pregleda*, *dopisa*, *novosti*, *prepiske*, *različnosti*, *podlistka* i *oglasa*.

Zanimljivo je da se u rubrici „Politički pregled” objavljuju saopštenja, duža i kraća, o događajima u svetu, a ne u zemlji. Tu se uglavnom rutinski registruju i komentarišu vesti dobijene posredstvom drugih, većih listova, pretežno iz Austro-Ugarske, odnosno Hrvatske, Mađarske, Češke, zatim iz Francuske, Nemačke, Španije i dr. Komentari su, obično, kritički u odnosu na vlade odnosnih zemalja, koje su u to doba većinom reakcionarno-liberalne. Dešava se da redakcija ističe značaj „Političkog pregleda” i na taj način što ga štampa na prvom, uvodnom mestu.¹¹⁶ Kao karakteristični kuriozitet notiramo i ovde da u brojevima iz 1874. nema više ove rubrike. Već smo videli kako se posle dužeg razmaka za inostrane događaje otvara rubrika pod naslovom „*Strani pregled*.”

„Dopisi” se najčešće sreću u „Javnosti”. Tu se objavljuju: vesti iz gotovo svih većih mesta u zemlji: Kragujevca, Beograda, Bagrdana, Valjeva, Čuprije, Šapca, Čačka, Dragačeva, Crne Reke, Gornjeg Milanovca, Smedereva, Paraćina, Obrenovca, Jagodine, Požarevca, Knjaževca, Koprivnice, Jasenice; ponekad i iz inostranstva, zapravo iz Austro-Ugarske u vezi sa tamošnjim Srbima i drugim južnim Slovenima; zatim, lična polemička razračunavanja; protesti pojedinaca koji su se našli na *tapetu* lista; i neki veći napisi od pojedinih dopisnika, stalnih i povremenih saradnika, koji su već bili predmet naših analiza u osvrtu na velike, vodeće članke.¹¹⁷

Ima među tim „dopisima” zanimljivih saopštenja lokalnog karaktera, o tegobama naroda, zloupotrebama vlasti, raznim ispadima i nepravdama. Jedan dopisnik obaveštava javnost kako je čačanska policija, na osnovu odluke opštinskog suda da se posle 22^h ne sme sedeti po kafanama i mehanama, izdala naredbu da „poštena” lica koja vode razgovor o trgovini ili zanatu mogu se zadržati i preko 10 časova (uveče), ali „od 10 časova zabranjuje se svima kartati se i u pijanci vreme provoditi”. Kalfama je dozvoljeno „samo do 7 časova u kafani biti”, a nadničarima i slugama „zabranjuje se posle 6 časova po kafanama i ulicama tumarati i koji se uhvate biće odmah u pritvor stavljen i kažnjen do 10 talira”. U komentaru se osuđuje ovakva zabrana i rezonuje da se batinama ne daju iskoreniti poroci društva. Naročito se žigošu diskriminatorski postupci prema radnicima. Oni su, kao što se vidi iz citiranog odlomka, mogli ostati samo do 18^h tamo gde je drugima, građanima višeg reda, bilo dozvoljeno da se zabavljaju do 22^h.¹¹⁸

Za replike i druga reagovanja na „netačne” dopise ili pretrpljene *nepravde* služi i rubrika: „Priposlano”. „Ispravke” se štampaju na osnovu zahteva zasnovanog na zakonu, kao i da bi se izašlo u susret *oštećenoj* strani, odnosno da se doprinese razjašnjavanju izvesnih nesporedazuma. Ovom se rubrikom koriste naročito pojedini narodni poslanici kada hoće da koriguju i demantuju *netačne* interpretacije svojih istupanja u Skupštini.¹¹⁹

¹¹⁶ Politički pregled, Javnost, br. 19, 8. XII 1873.

¹¹⁷ Radi ilustracije važnosti ove rubrike, ističemo da „Dopisi” u br. 27, od 6. III 1874, zauzimaju prostor od 5 stubaca. Tu su, između ostalog, obaveštenja o proterivanju Vase Pelagića iz Beograda, o „pobuni” đaka u Bogosloviji, o hapšenju Jovana Pavlovića, Kamenka Jovanovića i Toše Bekića u Vojvodini pod Ugarskom.

¹¹⁸ Dopisi, Javnost, br. 24, 27. II 1874. – U „demantiju” navoda iz Čačka, opravdava se ograničavanje kretanja građana brojnim izgređima, ali se ne opovrgava tačnost obaveštenja o nejednakom tretmanu građana, po klasnoj pripadnosti (Dopisi u br. 25, 1. III 1874).

¹¹⁹ Ispravka: Ljubomira Kaljevića, na izveštaj o njegovom govoru u Skupštini; dr Nikole Krstića, na članak o

Od *zvaničnih ispravki* su svojevremeno najveću pažnju privlačila pozamašna razjašnjenja Načelstva kragujevačkog okruga, povodom spora sa Kragujevačkim opštinskim odborom, koji je uzbuđivao duhove ne samo Kragujevčana već i šire demokratske javnosti u Srbiji. Dok je, prema pisanju „Javnosti”, Načelstvo samovoljno postupilo kada je sazvalo zbor građana, navodno, da bi osporilo ispravnost opštinskog odbora u radu na određivanju opštinskog budžeta, u stvari da bi diskreditovalo odbor, koji nije bio sastavljen po volji viših vlasti, dotle je, prema *ispravci* Načelstva, njegova intervencija bila na mestu. Načelstvo je, kao nadzorna vlast, sazvalo zbor opštinaru, na osnovu žalbe „mnogih” građana i izvesnog broja odbornika, da bi se na skupu razjasnilo hoće li se prihvatiti ili odbiti opštinski budžet, prema predlogu inkriminisanog opštinskog suda, odnosno odbora.¹²⁰

Iako se može utvrditi da je ovaj spor bio lokalnog karaktera i da je bio iniciran od strane viših državnih organa, pre svega zbog nezadovoljstva izazvanog opozicionarstvom većine odbornika, a ne zbog odbrane prava nezadovoljnih građana, ispravka, na više od pet novinskih stubaca, sačuvala je vrednost, sa istoriografskog stanovišta, nizom instruktivnih informacija. Načelstvo je, kao tobožnji zaštitnik interesa samih građana, sazvalo zbor da bi se ispitalo zašto se povećavaju opštinski prirezi. Po njegovim izlaganjima, novi nameti se razrezuju u visini od oko 1.000 dukata da bi se u opštinskom sudu ustanovila „nova zvanja: računovodstvena sa platom od 500 talira, inženjera sa platom od 450 talira na godinu”, i da bi se „svima služiteljima i zvaničnicima opštinskim, a u najvećoj meri članovima, osobito pak predsedniku suda”, plata povišala.

Zbog nameravanog povišenja, koje u antičinovnički raspoloženim masama uvek izaziva nezadovoljstva, oko 1.300 poreskih glava, koliko ih je tada imao Kragujevac, moralo bi da podnese novi, „osetan teret” izdataka. Prema dalje izloženim navodima, ovaj teret je izgledao ovako: redovni prirez po budžetu „na svaku glavu... do 11 cvancika, sveštenečki bir 1 1/2 cv., opravka zdanja okružnih nadležateljstva do 1 cv., izdržavanje okružnih ćuprija do 1 cv., izdržavanje narodne vojske najmanje 3 1/2 do 4 1/2 cv., za regulaciju Lepenice 2 cv., za školske i bolničke potrebe 4 cv., ukupno do 25 cv. s glave na glavu”. A pored takvih izdataka ostalo je otvoreno pitanje troškova za stočnu pijacu i gradnju planirane nove crkve.

Što se tiče izvora stalnih opštinskih prihoda prema navodima Načelstva, opština je „od arende kasapske, akcisa mehadžiskog, arende kantarske, svinjske kasapnice, dva vašara i popaše trave” ubrala u 1872/1873. godini 63.464 groša, a za 1873/1874. je predviđeno da će dobiti 77.709 gr. Državna, okružna vlast je protestovala što je opština u novom budžetu predvidela i *prihod* „od kamenog i peščanog majdana”, koje je narod dotle besplatno koristio.¹²¹

Lokalnim kragujevačkim problemima „Javnost” i inače posvećuje izuzetnu pažnju, što je prirodno već i s obzirom na činjenicu da ona ovde izlazi. Na njenim stranicama može se naći rubrika o kretanju cena poljoprivrednih i stočarskih proizvoda na pijaci u Kragujevcu. Povremeno se u posebnoj rubrici, pod naslovom „Kragujevačke prilike” ili „Kragujevačke novosti”, objavljuju vesti o mesnim zbivanjima, prema progresivnim merilima urednika. Kada se dramatizuje situacija u vezi sa sazivom opštinskog zbora od strane Okružnog načelstva, uvodnicima se na upadljiv način skreće pažnja javnosti na „samovoljne” postupke „policijskih” organa.¹²²

njemu u br. 1 „Javnosti” (Javnost, br. 4, 9. I 1874).

¹²⁰ Zvanična ispravka, Javnost, br. 11, 25. I 1874.

¹²¹ Zvanična ispravka, Javnost, br. 13, 29. I 1874.

¹²² U Kragujevcu, 19. januara, Javnost, br. 9, 19. I 1874; U Kragujevcu, 20. ja-

Dok viša vlast pokušava da pridobije opštinare u kampanji protiv opštinskog suda i odbora ukazivanjem na previsoke plate odbornika, na čelu sa kmetom, „Javnost” dokazuje da su prinadležnosti njihove zapravo suviše niske. Nekada je Čumić, u opoziciji, bio za to da kmet primi za svoj trud 2.000 talira, a sada se on i njegovi organi protive da se kragujevačkom kmetu povisi plata od 500 na 650 talira – prema ovde upotrebljenoj argumentaciji.¹²³

Rubrika pod naslovom „Kragujevačke vesti” donosi ponekad saopštenja, na primer, o Svetozeru Markoviću u zatvoru,¹²⁴ pa i o više puta ponovljenom mešanju državnih, okružnih organa vlasti u poslove opštinskih, što je bilo zanimljivo za celokupnu srpsku javnost.

U rubrici „Različnosti” objavljuju se kratke zanimljivosti iz raznih zemalja sveta, Francuske, Rusije, Mađarske, Nemačke, Italije, a u rubrici „Novosti” kratke vesti iz zemlje. „Javna prepiska”, odnosno „Javna korespondencija”, uglavnom služi redakciji za odgovore na pitanja pojedinih čitalaca, koji su interesantni i za širu čitalačku publiku. Iz ovde objavljenih odgovora saznajemo zanimljive pojedinosti: da je 1. broj lista odmah *rasprodat*, tako da ga kasnije pretplatnici nisu mogli dobiti;¹²⁵ da se ponekad „zbog nagomilanog materijala”, ili suviše svađalačkog sadržaja i „lične zađevce” ne štampa neki dopis.¹²⁶

Književni prilozi, kojih ima u prilično velikom broju, objavljuju se u rubrici „Književnost” ili u podlistku. Pored kraćih pripovedaka, tu se objavljuju i eseji sa instruktivnom sadržinom; primera radi: o opštini uralskih kozaka,¹²⁷ o novom građanskom postupku u Švajcarskoj,¹²⁸ o Ruskinjama na Ciriškom univerzitetu.¹²⁹ U celini, što se tiče ove rubrike, pada u oči neznatan broj beletrističkih priloga, naročito kad se vrši upoređenje sa „Radenikom” i kasnijim socijalističkim listovima.

Novost u listu čiji su urednici socijalisti predstavljaju poslovni *oglas*, koji u nekim brojevima ispunjuju prostor i od nekoliko stubaca. Ponekad, gotovo cela poslednja strana je u oglasima, kao u kasnijim informativnim listovima.

Posle detaljnog pregleda „Javnosti”, ona, sa doktrinarnog stanovišta posmatrano, lako može da izazove razočaranje, čega je bio svestan, kao što smo već konstatovali, i njen prvi urednik, Svetozar Marković. Ali, istovremeno, može se konstatovati da su aktuelne teme koje se u njoj na najkritičkiji način izlažu morale privlačiti pažnju savremenih čitalaca.

Odista, prvi njeni brojevi su prosto razgrabljeni. U jednoj poruci uredništva stoji da ih nema više u prodaji „zbog povećanog broja upisnika” pretplatnika.¹³⁰ Poverenik iz Beograda, Đorđe Lazarević, nadzornik Beogradske čitaonice, u jednom pismu izdavaču predlaže „da se svi brojevi od prvog do petog preštampaju, jer ljudi traže”. Isti poverenik, izveštavajući o povećanom broju pretplatnika u Beogradu više puta će naglasiti kako se „Javnost” „čita svud rado”, kako „publika jedva čeka da list dođe”.¹³¹ Svetozar Marković, u pismu od 2. decembra 1873 bratu Jevremu, napominje da je Milinković-Alavantić iz Šapca javio da je poslao „za svoje upisnike” 4.100 gr. (ali pare još nisu stigle). U Jagodini, prema istom pismu, bilo je tada 80 pretplatnika (samo, uplatu je do tada namirilo svega 20). Ukupan broj

nuara, Javnost, br. 10, 22. I 1874.

¹²³ Nav. čl. u br. 9, 1874.

¹²⁴ Kragujevčka novost, Javnost, br. 20, 20. II 1874.

¹²⁵ Javna prepiska, Javnost, br. 9, 23. XI 1873.

¹²⁶ Javna prepiska, Javnost, br. 22, 15. XII 1873.

¹²⁷ *Opština, uralskih kozaka*, Javnost, br. 15 i 16, 1874.

¹²⁸ *O glaviom bazisu vlade*, po Tomašu Polku, Javnost, br. 20, 20. II 1874.

¹²⁹ Ciriš, decembra 1873, u nastavcima, Javnost, br. 36, 37. i dalje.

¹³⁰ Javnost, br. 14, 2. XII 1873.

¹³¹ Arh. dokumenti Narodnog muzeja u Kragujevcu, br. 1319–1528 (Dr Živorad Spasić, „Javnost” Svetozara Markovića).

„upisnika”, prema Markovićevim navodima, krajem novembra, odnosno početkom decembra iznosio je 900 (ali novac za pretplatu nije poslalo ni 400, pa je Marković tu *žalosnu* činjenicu propratio rečima: „*Upisnika mnogo – pretplatnika vrlo malo*”).¹³²

Na godišnjoj skupštini akcionara kragujevačke štamparije, 13. januara 1874, konstatovano je da „za vreme od dva meseca i više, odkako 'Javnost' izilazi, odziv od srpske i strane publike bio je neočekivano povoljan”. Tada je broj „upisnika” iznosio 1.100, „od kojih su preko 800 novce dosad položili kao pretplatu na duže i kraće vreme”.¹³³ Prema autentičnim podacima iz sačuvane knjige „upisnika” 1874, njihov broj će se uskoro povisiti na 1.336. Najviše pretplatnika ima Kragujevac – 160; u Beogradu 152, Požarevcu 78, Čačku 55, Kruševcu 54, Valjevu 33, Smederevu 31. Iz inostranstva stižu takođe pretplate, i to iz Novog Sada, Pančeva, Cetinja, Zagreba, Osijeka, Beča, Praga, Lajpciga, Berlina i Londona.¹³⁴

Lista poverenika, kao i spisak pretplatnika iskazuju da su se među čitaocima i pregaocima „Javnosti” isticali građani iz redova trgovaca, zanatlija, advokata, učitelja, sveštenika, što je prirodno s obzirom na veliki broj nepismenih i nizak opšti obrazovni nivo širokih narodnih slojeva. To nije, kao što neki misle, potvrda buržoaske opredeljenosti lista, već, obratno, prosocijalističke orijentacije izvesnog broja naprednih građana tadašnje Srbije. Karakteristično je da priličan broj pretplatnika potiče iz redova nezadovoljnog seljaštva, koje u vreme kada još ne postoje radikalske novine počinje da se opija radikalnim idejama socijalističkih novina.¹³⁵

Među pretplatnicima ima i čitalaca koji nemaju nikakve veze sa idejama socijalista ili su čak poznati kao njihovi eminentni protivnici. Njih zanima sadržaj ovog, kao i drugih srpskih glasila. Pretplaćuju se da bi ga primali redovno; nema još kioska i kolportera, gde bi ga mogli kupiti kad god im se prohte. Zato se ne treba čuditi kad se u spisku pretplatnika susreću i imena ministara, savetnika, veletrgovaca, Đorđa Cenića, Jovana Ristića, Danila Stefanovića, Ilije Kolarca i dr. Ima tu i onih koji su se iz radoznalosti pretplatili, pa su se posle, kad su sa nezadovoljstvom konstatovali da je reč o *buntovnom* listu, javljali sa zahtevom da im se pretplata vrati.¹³⁶

Poverenici za skupljanje pretplate i rasturanje lista regrutuju se iz redova meštana koji po svojoj profesiji dolaze u čest dodir sa svojim sugrađanima. To su obično napredniji trgovci, pravozaustupnici, učitelji i sl. Iz jednog oglasa saznajemo da su za „Javnost” skupljali pretplatu: Sava Šumkarac u Čačku, Hadži-Manojlović u Svilajncu, Živojin Ponjavić u Milanovcu, pravozaustupnik Tutunović u Čupriji, pravozaustupnik Marko Vujičić u Požarevcu, knjižar Svetozar Spasić u Smederevu, nadzornik čitaonice Đoka Lazarević u Beogradu, trgovac Tasa Đikić u Jagodini.¹³⁷

Sigurno je da su se najbliži saradnici glavnog urednika, Pera Todorović, Sava Grujić, Pera Đorđević, Nikola Pašić, profesor Stevan Popović i suplent Svetozar Milosavljević, prvenstveno smatrali i bili socijalisti. Većina uvodnih i drugih velikih članaka potiče od Svetozara Markovića dok je bio na slobodi. Od saradnika i dopisnika koji se javljaju sa punim potpisom ili

¹³² Prilozi za istoriju socijalizma, knj. 2, 348; *Pismo Jevremu Markoviću*, 2. decembra 1873.

¹³³ Odborski izveštaj podnet glavnoj skupštini akcionara Kragujevačke štamparije 13. januara 1874. godine, *Javnost*, br. 11 i 12, od 25. i 27. I 1874.

¹³⁴ Arhiv Muzeja u Kragujevcu. Spasić, Koraci.

¹³⁵ Pretplatnicima, *Javnost*, br. 8, 18. I 1874. „Adam Aćimović, iz Suvog Sela i još neki seljani tuže se“ da ne primaju „Javnost“ već 15 dana „i što su pre dobivali, jedno deset brojeva, svega, to su poslali izmašćeni i izcepani.“ Komentar uredništva: „To je delo policijskih činovnika.“

¹³⁶ Na takav zahtev potpukovnika Velimira Stefanovića u Kragujevcu, uredništvo „Javnosti“ je javno odgovorilo: „S listom možete raspolagati kako vam je drago, a pretplata se ne vraća nikome, pa. ni vama“ (*Javnost*, br. 19, 8. XII 1873).

¹³⁷ Oglasi *Javnost*, br. 29, 10. III 1874.

inicijalima, većina se takođe ubraja u socijaliste. Ne može se utvrditi koliki je među njima procenat radikala, tj. onih čija politička shvatanja nisu prelazila granice građanskog radikalizma.

Sa potpisanim člancima, odnosno dopisima javljali su se: samo jedanput Svetozar Marković, iz Koprivnice učitelj Đ. Bugarski i „težak” Adam Bogosavljević, iz Lapova učitelj Ranko Jovanović, iz Beča LJ. J. Novaković, iz Negotina neki Radmilović, iz Čuprije učitelj Milan Stojković, iz Šapca Jovan Milinković, sa jednim stručnim člankom K. S. Taušanović.

Sa inicijalima ili simbolikama: P. T. S. iz Valjeva; P. T. zemljodelac iz Dragačeva; J. M. (Jovan Milinkogvić-Alavantić) iz Šapca; „Jedan seljak” iz Gruže; i jedanput Svetozar Marković sa inicijalom S.

„Javnost” nije list Svetozara Markovića onoliko koliko je to bio „Radenik”. Prvo socijalističko glasilo, „Radenik”, imalo je jednog *vlasnika*, Đuru Ljočića, koji je bio Markovićev prijatelj, jednomišljenik i sledbenik. Drugi socijalistički list je u vlasništvu konzorcijuma, čiji su članovi: liberali, radikali, radikal-socijalisti i socijalisti, jedinstveni samo u pogledu pokretanja i održavanja opozicione „Javnosti” na platformi demokratizma i samoupravljanja. Markovićeve pozicije ogledaju se na izvestan način i u negodovanju, izraženom u pismu, od 2. decembra 1873, bratu Jevremu, što ima funkciju administratora, a ne urednika. Ne mareći za razloge „bezbednosti” koji nameću potrebu za kamufliranjem imena odgovornog urednika, on ovde kazuje da će dati ostavku ako ne bude od nove, 1874. godine „i javni urednik”.¹³⁸

Ali bez obzira na ograničenja, koja su bila uslovljena umerenijim pogledima zadružne izdavačke kuće, kao i pragmatičkim političkim ciljevima samog Markovića, vlasti su u „Javnosti” videle mahom buntovničko glasilo socijalističkog smera. List koji je izdavala Kragujevačka zadružna štamparija bio je prvi povod i razlog za odluku nove vlade da zabrani oficirima da budu članovi te zadruga. U Skupštini, kragujevački poslanik je bio među prvima koji su tražili da se preduzmu mere protiv „Javnosti” zbog njenih *antiustavnih* članaka.¹³⁹ Ministar unutrašnjih poslova, Aćim Čumić, ne želeći da se odmah diskredituje u očima javnosti, odlagao je prve represivne mere za nešto kasnije, sa motivacijom „da treba pustiti” protivničku stranu da „što više govori i više kaže”, kako bi se lakše dezavuisala, zapravo uhvatila u klopku.

U demonstrativnom *pohodu* na Kragujevac više od 160 seljaka iz okoline Jagodine vlasti su takođe videle pre svega delo socijalista, pod *razornim uticajem* braće Markovića i *njihovog* lista „Javnost”. Kada je u br. 20, od 12. decembra 1875,¹⁴⁰ objavljena vest o tome da artiljerijski kapetan Sava Grujić, koji je bio predsednik Zadružne štamparije u Kragujevcu, priprema knjigu *O vojnoj organizaciji Srbije*, njegovi pretpostavljeni su odlučili da ga za to pozovu na odgovornost. Nekoliko dana kasnije, posle uvodnog članka *O štampi i žandarmeriji*, u br. 23, od 17. decembra, policijska vlast je pozvala na saslušanje Svetozara Markovića s namerom da pokrene postupak protiv njega.¹⁴¹

Marković je ovaj poziv primio spokojno, u uverenju da vlasti neće smeti da preduzmu represivne mere protiv njega i njegovog lista dok zaseda Skupština i raspravlja o predlozima za liberalizaciju nasleđenog reakcionarno-liberalnog režima. U pismu bratu Jevremu, 20. decembra, on kazuje da je „jutros uzet kod policije na odgovor za uvodne članke u br. 7, 12, 13 i 23”, ističući da smatra „da neće ništa biti, jer u stvari nije ništa”. Svestan je „da se

¹³⁸ *Prilozi za novu istoriju*, II, 348.

¹³⁹ *Rad Narodne skupštine*, Javnost, br. 19, 8. XII 1873.

¹⁴⁰ U *Prilozima za novu istoriju*, II, 349, pogrešno stoji br. 22.

¹⁴¹ O tome se odmah obaveštava javnost u br. 25, od 23. XII 1873.

‘medeni mesec’ svršio” i predoseća da od „najavljenog novog Zakona o štampi ništa neće biti: u skupštinskom odboru je propao, a vlada kao da gleda da se svi energičniji poslanici razidu kući o Božiću te da i... u Skupštini propadne”. Notira i vest čaršije „da će se do godine držati Skupština u Beogradu, a ne ovde, jer je, vele, tamo inteligencija u većoj masi i ima raznih žurnala, a ovde ‘Javnost’ upravlja s prostom masom. Ovo je jasno kao dan”.¹⁴²

Vlada je, u svakom slučaju, odlučila da *obuzda* izdavanje lista, jer je ovaj bez obzira na znake upozorenja nastavljao sa kritikama uperenim protiv nje. Prvo je Sava Grujić razrešen dužnosti upravnika vojne fabrike. „Javnost” tim povodom prkosno ističe da je Grujić „jedan od najvaljanijih i najvrednijih” naših vojnih stručnjaka, te „svi iskreni prijatelji srpskog oslobođenja sažaljevaju što je srpska vojno-tehnička sprema pretrpela ovaj gubitak, koji se u našoj zemlji tako oskudnoj sa stručno-obrazovanim svojim sinovima teško dâ nadoknaditi”.¹⁴³

Redakcija na uvodnom mestu, u 27. broju, od 29. decembra, štampa protestnu *Izjavu* upravnog odbora Kragujevačke štamparije, povodom „raporta” vojnog ministra, objavljenog u službenim „Srpskim novinama”, kojim se zahtev za otpuštanje Save Grujića iz državne službe obrazlaže njegovom funkcijom i aktivnošću u družini izdavača inkriminisanog lista. U ovom raportu se pripisuje „Javnosti” da „sistematski napada neprijateljski na sve što u zemlji postoji, ne isključujući iz ovog napadanja ni samu ličnost vladaoca i njegova ustavna prava”, da „javno propoveda da je najveća vrlina građanska gaziti zakoniti poredak u zemlji”.

Protestujući protiv ovakvih navoda, Upravni odbor Štamparije ponavlja da je štamparska kuća osnovana „da širi prosvetu u narodu” i da je „imajući na umu tu zadaću u njenom širokom značenju”, pored finansijskih razloga, „pokrenula ovaj list”. Dodaje da su „u družini... ljudi različitog stupnja obrazovanja i raznih političkih nazora. Zato nije određivan od njene strane nikakav tačan načelni pravac listu. Po tome u listu je dopušten svaki pošten i patriotičan rad. Svaki je pisac prema svome znanju i uverenju kritikovao naše zemaljske ustanove, skupštinske debate, ministarske predloge itd. i izlagao svoje misli, što bi i kako bi u našoj zemlji valjalo urediti na bolje, koristeći se u tom poznatom vladinom izjavom u kojoj se među ostalim kaže: ‘Sloboda misli, sloboda ocenjivanja zakona i državnih poslova pouzdan je pokretač svakog ozbiljnog i istinskog napretka, i po tome vlada... neće ovome prepreke polagati’”.

Dobro sročena odbrana, potkrepljena argumentacijom iz samog vladinog arsenala, završava se nesumnjivo tačnom konstatacijom: „Koji god u ovom listu piše, on je odgovoran za svoje stvari, a odbor – iako je vlasnik lista – nije cenzura, koja sve pregleda, briše, dopunjuje, ispravlja po svom nahodanju pre nego što ovo i ono ugleda sveta.”

Grujić, prva žrtva novog, otvoreno samo radikalno opozicionog izdavačkog rada, bio je predsednik Upravnog odbora Štamparije samo do 23. novembra, što znači: svega petnaest dana posle pokretanja „Javnosti”. U ovih 15 dana, samo je poslednja tri dana imao „po odluci odborskoj... rešavajućeg glasa pri određivanju tuđih članaka za list, ali on nije ni za ta tri dana tu vlast ni u kojem pravcu upotrebljavao”.

U svakom slučaju, stoji da „Javnost”, ni za vreme Grujićevog predsednikovanja ni posle, „o ličnosti kneževoj” nije pisala onako kao što je navedeno u *raportu* ministra vojnog, ili kao što će biti iskazano u optužbama

¹⁴² Navedeno pismo, štampano u *Prilozima za novu istoriju*, II, 349.

¹⁴³ Kragujevačke novosti, Javnost, br. 26, 25. XII 1873.

drugih faktora. O knezu se moglo pisati samo s *dužnim poštovanjem*, ili nikako. To su znali i vlasnici i urednici inkriminisanog lista; držali se toga već i zato da bi što duže mogli javno propagirati svoje ideje.

Istog dana, 29. decembra, kada je izašla ova *Izjava*, Svetozar Marković je pisao svom drugu Paji Mihailoviću da je u zemlji stanje napeto. Vidi se „jasno, da vlada hoće da umori Skupštinu razvlačenjem”. Vladino rvanje sa predstavnicima naroda i javnog mnjenja uslovljava i mere protiv „Javnosti”. Samo, Marković je još optimistički raspoložen, pa u vezi sa *raportom* vojnog ministra, Koste Protića, kazuje prijatelju kako su ministрова nastojanja da „rasprši našu štamparsku družinu” bila uzaludna. Umesto da izazove rasturanje štamparske družine, „Kostica je izazvao samo opšte negodovanje protiv sebe” prema Markovićevoj oceni.¹⁴⁴

Optimizam borca u pogledu opšte stvari je na mestu i jedino moguć ako se hoće ići do kraja. Što se tiče njegove ličnosti, a i objektivnih okolnosti, ovakvo rasuđivanje nije se zasnivalo na stvarnosti. Vlada i njeni organi nisu se dali zaplašiti nikakvim negodovanjima masa i njihovih predstavnika. Uredniku „Javnosti”, jednom od najopasnijih protivnika, vlastodršci su pripremali kaznu koja će ga ne samo eliminisati za određeno vreme sa arena političke borbe već i fizički *dokrajčiti*, s obzirom na ionako slabo zdravlje. Kao i obično, udar je pripreman dugo, a došao je iznenada! Već prvih dana 1874. stiže nalog za Markovićevo hapšenje.

U 4. broju, od 9. januara 1874, u rubrici „Kragujevačke novosti”, „Javnost” saopštava: „Urednik 'Javnosti' [*odgovorni* Dimitrije Stojković] i pisac Svetozar Marković stavljeni su juče pod sud. Od 9 časova izjutra do 5 uveče rešavano je ima li dela ili ne. Urednik će se braniti iz slobode, a za pisca rešeno je da se iz zatvora brani. Danas je sudu nuđena kaucija te da se i Marković iz slobode brani, no ovo sud nije odobrio.” U rubrici „Dopisi”, u 10. broju, od 22. januara, objavljuje se u vezi sa sudskim i policijskim postupkom protiv Markovića komentar po kome „svi svesni ljudi koji hladno posmatraju stvari ne nalaze da je u 'Javnosti' bilo neobično strašno nego obično naučno kritikovanje, kritikovanje pojedinih ustanova i radnji”.

Posle dvadesetak dana obelodanjuju se protestna reagovanja i iz krajeva izvan Srbije, „Zastave” iz Novog Sada, dopisnika iz Bosne, i drugih. Negodovanja povećavaju glasovi da se Marković drži u istražnom zatvoru, već 28 dana, bez saslušanja, i to „zbog... članaka o kojih su se ljudi *grabili*... koji su oživeli uzdanja na Srbiju” i naroda pod Turskom i Austro-Ugarskom.¹⁴⁵

Napokon je izgledalo da su sa više strana upućeni protesti imali dejstva, kada je u 19. broju, od 12. februara, objavljena notica da je posle komisijski utvrđenog bolesnog stanja zatvorenika i polaganja kaucije sud doneo rešenje da se Marković pusti da se iz slobode brani. Zato kao ironija zvuči i odjekuje „najnovije” saopštenje već u sledećem, 20. broju, od 20. februara, da je Marković u međuvremenu osuđen na 18 meseci zatvora, a odgovorni urednik Stojković na 9 meseci i 60 talira novčane kazne.

Presuda se zasnivala na dokazima državnog tužioca. Prema rečima optužbe, list „Javnost” je od samog početka uzeo neprijateljski pravac. Njegovi „brojevi jedan za drugim donosili su članke iz kojih provejavaju u veliko težnje socijalističke”. Njegov urednik Marković „uobrazivši da je on taj očekivani mesija koji će zemlju ovu reformisati u duhu socijalističkih načela, bezobzirno je otrovnim svojim perom... napadao na najvažnije ustanove zemaljske, na narodnu skupštinu, na narodne i vladine poslanike – izazivao...

¹⁴⁴ *Celokupna dela S. M.*, sv. 7, 112.

¹⁴⁵ Kragujevac, 8. februara, Javnost, br. 18, 10. II 1874.

narodnu skupštinu i svakog na gaženje zemaljskih zakona, opravdavao podizanje bune protiv vladaoca zemlje, pa naposljetku u drskosti svojoj nije ostavio na miru ni sama ustavna prava vladaočeva, već i ova napadao i vređao”.

Prema optužnici, Marković je učinio prvi prestup, na osnovu § 104. Krivičnog zakona, od 24. oktobra 1870,¹⁴⁶ kada je u 7. broju „Javnosti”, „pretresajući debate, vođene u odboru skupštinskom o adresi Skupštine u odgovoru na prestonu besedu uvredljivim izrazima „namerno... išao na to da položaj vladinih poslanika... do krajnosti ismeje i ponizi pred celim svetom”. U tom članku Marković se odista najviše okomio na *vladine* poslanike, koji nisu ušli u Skupštinu izborom naroda, već dekretom vlade. Inkriminisanim rečima Marković je rekao da „prosta pristojnost” zahteva „da se vladini poslanici uzdržavaju što većma od govora gde je reč o narodnim željama”, a ne da se „razmeću” paragrafskim znanjima, zbunjujući priprost narod. Oni bi trebalo da budu svesni toga da samim „svoim prisustvom u narodnoj skupštini ponižavaju srpsku skupštinu pred celim obrazovanim svetom, pa da je bar svojim govorom ne prave još nižom i ništavnom”.

Polazeći od ovih inkriminiranih reči, tužilac je pomoću zlonamernih dedukcija išao i dalje, pa je u uvredljivim izrazima na račun vladinih poslanika „našao” i dokaze za vređanje samog kneza. Po njemu, Marković je „ismevajući na ovaj način vladine poslanike... ujedno naneo uvredu i ustavnom pravu vladaoca”, jer su ti poslanici „poverenjem knjaza” dospeli u Skupštinu.

U drugom inkriminisanom članku, u kome je Marković, u 13. broju „Javnosti”, od 30. novembra 1873, pišući o Ustavu branio princip narodnog suvereniteta i osvrtno na *istoriju*, u kojoj „narod je uvek smatrao da ima pravo da zbaci jednog knjaza, koji mu zlo radi, pa da postavi drugog, u koga se više uzdao da će raditi dobro”, tužilac je našao kažnjivo delo prema § 92. Krivičnog zakona. Prema rečima tužioca, Marković je ovim člankom pothranjivao „u Srbiji duh revolucionarni protiv vladaoca”, pozivao „narod na bunu” za slučaj da nije zadovoljan vladom njegovom. Tako, umesto da „patriota” Marković „podize duh sloge i ljubavi prema vladaru”, on, s jedne strane, „pokazuje” narodu put kojim će da ga se oslobodi, kojim „će da diže bunu protiv svog vladaoca”, a, s druge strane, upozorava kneza „što ga čeka ako se narodu svidi da potraži drugog”.

Trećim inkriminiranim člankom, u 23. broju, od 17. decembra 1873, O *slobodnoj štampi i žandarmeriji*, Marković je, prema optužnici, „pod plaštom patriotizma najveću porugu naneo narodnom predstavništvu, pa u nekoliko i samom narodu” izlažući „narodnu skupštinu prezrenju sveta”. *Prestup* je preciziran po slovu dopune § 104. Krivičnog zakona, od 29. oktobra 1870. U stvari, Marković je, ističući svoje i narodno razočaranje u Skupštinu, koja je pod vladinom sugestijom odbila predloge za revidiranje Zakona o štampi i ukidanje žandarmerije, inkriminiranim rečima naveo kako ga radikalniji elementi kritikuju što ulaže suviše velike nade u Skupštinu. U Skupštinu „koja je prošla kroz školu Radivojevu [Milojkovića, zloglasnog bivšeg ministra unutrašnjih poslova], koja je pretila batinom svakom poštenom braniocu slobode i napretka narodnog”, koja se „i do juče klanjala svemu što je izlazilo od vlade”.

Četvrti inkriminirani članak je Markovićev dopis koji je objavljen u istom, 23. broju „Javnosti”, u kome je izišao i njegov prestupnički uvodnik, o *štampi i žandarmeriji*. U ovom, četvrtom inkriminisanom napisu, kao što smo videli, Marković je, odgovarajući na Čumićevu ispravku njegovog ranijeg članka,

¹⁴⁶ Zbornik zakona i uredaba, knj. 23, 134.

isticao kako je *pravo* starije od *zakona*; iako pojedinac ne sme da pređe preko potonjeg u interesu prvog, predstavničko telo naroda, Skupština, mora to da učini. Tužilac je našao da Marković tim napisom „smera... na ostvarenje socijalističkih načela koja su ideal njegov”.

Markovićeva odbrana sastojala se u negiranju navoda optužbe iscrpnom argumentacijom, koja ispunjava čitav štampani tabak u sabranim spisima njegovim.¹⁴⁷ On se mora držati zakonskih okvira, i u tim granicama najviše formalnog logiciranja, ali će učiniti sve da i snagom svoje revolucionarne dijalektike zaseni tužioca i pred javnošću odbrani stvar revolucionara.

Najviše se zadržava na pobijanju navoda optužnice u vezi sa prvim inkriminisanim člankom, jer „je tu državni tužitelj stvorio” zlonamernim izvodima „idealni sticaj prestupa”, koji se kažnjavao „do pet godina zatvora”.¹⁴⁸ Marković je insistirao na tome da se tužilac služio metodom procenjivanja iz konteksta istrgnutih rečenica i reči. Tužiocu nije stalo do toga da „ispituje *delo*, tj. smisao i nameru celog članka”, već da fragmentima pripisuje smisao celini.

Da nije imao nameru da vređa narodne poslanike, optuženik je pokazao time što nije rekao da su lagali kada su tvrdili da nije „*parlamentarno, ustavno i pristojno*” u skupštinskoj adresi izložiti narodne želje i potrebe. Polazio je od uverenja „da je poziv štampe da utiče i pripomaže obrazovanje javnog mnjenja”, braneći istinske zastupnike narodnih interesa napadajući one koji to nisu.

Uzimajući za polaznu tačku same odredbe odnosnog člana Krivičnog zakona, Marković je dokazivao da on nije počinio navedeno kažnjivo delo, jer se ono, po slovu zakona, moglo počiniti samo uvredama putem: *izmišljanja, izopačavanja, oporočavanja i ismejavanja*. On je prebacivao vladinim poslanicima samo „njihovo ponašanje” u Skupštini, a da bi izazvao jače dejstvo, isticao je i njihov specifični položaj nenarodnih poslanika. Znači, „ni po smislu, ni po formi”, njegov inkriminisani članak ne sadrži *uvredu* prema odredbama citiranog člana Zakona.

„Što se tiče” prestupa „po dopuni čl. 91. Kriv. zakona” kojim se kvalifikuje delo vređanja vladareve ličnosti, „to je prosto besmislica” – po Markovićevim rečima. Logika tužioca se zapravo iskazuje logikom žandarma koji, kad mu opsuju „oca... se tuži” da su opsovali „kneza”, jer je „knez moj otac”. Pri pobijanju ovog dela optužnice Marković je sa najviše efekta mogao da istakne kako je „zadaca državnog tužitelja toliko isto da ne okriivi pravog koliko da ne opravda krivog, jer sud nije dželatska ustanova, koja gnjavi i davi koji god joj se optuži, već je mesto gde se deli pravda”. Iako njegove reči: „Nije mala stvar, gospodo, lišiti pravog čoveka slobode i pet dana, a kamoli pet godina” nisu delovale na one najokorelije i najponiznije, one su sigurno imale dejstva čak i na članove suda, koji će prilikom izricanja presude izdvojiti svoj glas.

U vezi sa drugim inkriminisanim člankom Markovićeva odbrana se takođe zasniva na argumentaciji kojom se dokazuje da su navodi optužnice iskonstruisani iz konteksta istrgnutim fragmentima. Prema toj odbrani, u kontekstu celine nema krivičnog dela! Marković je dokazivao kako je, braneći suverena prava naroda, u inkriminisanom članku samo izložio shvatanja narodnih masa, i zvaničnih predstavnika države o tim pravima, afirmisanim prelomnim događajima 1839, 1842. i 1858.

Polazeći od pravnog postulata da se krivično delo ne može dokazivati nagađanjima, on je tražio da se „namera i smisao” njegovog članka izvodi „iz

¹⁴⁷ S. Marković, *Sabrani spisi*, III, 275–290.

¹⁴⁸ Isto, 281.

samog članka”, jer se njemu sudi „za ono što” je „rekao i *napisao*”, a ne za ono što se nekome „nameće da misli”. U inkriminisanom članku on je govorio o potrebi da se promeni ustav i „tom prilikom” nastojao da dokaže da je i „po srpskim narodnim pojmovima narod suveren” i da već „s toga gledišta valja menjati ustav”. Budući da je reč „o promeni ustava zakonitim putem, onda ne može biti ni reči o prevratu i zbacivanju kneza”. Kada se traži nov ustav od zakonodavnih institucija, onda „se ustavom ide na to da se izbegne prevrat, da se ujamči *pravna neprekidnost* u zemlji, te da se svaki put iz jednog pravnog stanja može preći u drugo zakonitim putem”. I dalje, po istoj logici, „baš kad bi se ustavom uzakonila narodna suverenost”, što je Marković i u tom članku zahtevao, „onda narodu nikako nije ni potrebno da revolucijom pravi prevrate i zbacuje kneževe”.¹⁴⁹

Pri opovrgavanju „krivičnog dela” u trećem inkriminisanom članku, Marković se služi istim odbrambenim metodom. On dokazuje da državni tužilac ni u ovom delu optužnice ne objašnjava „pravi smisao pojedinih izraza” u sklopu celog članka, njegovog povoda i razloga, već u dimenzijama tendenciozno odabranih pojedinačnih rečenica. U celini uzev, njegova je namera bila da izdejstvuje „poštovanje narodne skupštine” izglasanjem traženih zakona, a ne da je nipodaštava i vređa. Kritičke reči na njen račun uzete su iz arsenala prošlosti, one su bile upotrebljene svojevremeno od opozicionih predstavnika naroda u samoj Skupštini.

Naposletku, za četvrti, poslednji inkriminisani dopis Marković je nastojao da dokaže da on uopšte ne daje osnovu za sudsko razmatranje. Prema njegovoj odbrani, „tu se čisto teorijski izlaže jedno naučno načelo, načelo koje je u XIX stoleću priznato naukom kao najčistije i najuzvišenije, a to je: *zakon je stvoren radi ljudi, a nisu ljudi stvoreni radi zakona*”. U konsekvenci tog načela nalazi se smisao članka, kojim se samo potvrđuje da „gde god dolaze u sukob stvarni ljudski interesi: sloboda, imanje, porodica, čast i dr. sa mrtvim zakonskim formama, tu treba da padnu mrtve zakonske forme”.¹⁵⁰

I pri opovrgavanju navoda ovog dela optužbe, Marković se držao trasirane linije odbrane: da je postupkom i interpretacijom tužioca njegova misao „osakaćena”. Na taj način „je namešteno” kao da je „uopšte preporučio gaženje zakona i propagirao neko bespravno stanje”, dok je, u stvari, samo u principu dokazivao kako „je građanska vrlina pogaziti *rđave* zakone”, i to u odnosu „na sve narode i sve države uopšte, a nikako ne na pojedine zakone, ili sve zakone, koji u *Srbiji* postoje”.

Prema čl. 92. Krivičnog zakona, na koji se tužilac ovde pozivao, za krivično delo za koje je Marković optužen mogao je biti pozvan na odgovornost onaj „ko javno poziva ili draži na nepokornost prema zakonima, uredbama ili zakonim naredbama vlasti, ili koji dela koja su zakonom za zločinstvo i prestupljenja označena javno pravda i hvali”. I Marković je u efektnom stilu, citirajući ove odredbe zakona, pozvao sud da „pažljivo pročita članak” za koji mora da odgovara, da bi se uverio „da od svega toga nema ni traga” u njegovom dopisu.

Marković je ponavljao da u tom dopisu samo „je izložena jedna teorija”, zasnovana na naučnim saznanjima. Prema tome, „bila ona socijalistička ili nesocijalistička, revolucionarna ili nerevolucionarna – tu nema po srpskim pozitivnim zakonima nikakve krivice. Inače trebalo bi kazniti one profesore istorije koji javno propovedaju sa katedre bune i prevrate, tj. gaženje i rušenje zakona u svima onim slučajevima gde je neko zakonito stanje upropašćavalo narod. Tako isto valjalo bi osuditi sve one istorike i publiciste koji pravdaju

¹⁴⁹ Isto, 292.

¹⁵⁰ Isto, 288

prevrate iz naše istorije od 1838. do 1858. godine”.¹⁵¹

Ovim rečima ne može se poreći da su vešto odabrane, i po pravničkim normama, kao što su i efektno stilizovane, u duhu zatočnika pravde. Argumenti velikog dijalektičara dolaze do izražaja i u nastojanjima da se protivnička, tužilačka, vlastodržačka strana dezavuiše, ili bar diskredituje u očima mnogih, njenom vlastitom argumentacijom. Jer ako je ministar unutrašnjih poslova „*ujamčavao slobodu misli i kritike*” „u ime cele vlade” i na taj način pozivao, upravo izazivao „pisce da slobodno kazuju svoje misli”, onda je bilo vispreno i svrsishodno reći organima tužilaštva i suda da u slučaju da se „slobodno izlaganje misli” ipak smatra kažnjivim delom – sam ministar postaje „podstrekač i povod... prestupu” tuženoga. U tom slučaju, zapravo, Marković bi morao biti oslobođen, kao što je naglasio, „po čl. 104. Kriv. zakona”, jer je ministar bio onaj koji je „pozvao” javne radnike, „pisce, da rade nešto što je nezakonito”.

Markovićeva odbrana se zasniva i na dokazima iz svakodnevnog života, kao i herojskih dana u toku slavljenih pobedonosnih prelomnih događaja u istoriji, kada „i oni koji vele u načelu da valja poštovati svaki zakon dokle se formalno ne uništi, u stvari... ne praktikuju to načelo”. Kada njihovi lični, staleški ili klasni interesi nalažu da deluju mimo zakona, oni to čine, govoreći da zakoni ne valjaju, da ih treba menjati.

U završnom delu svoje odbrane Marković, osvrćući se na reči kojima ga tužilac predstavlja kao čoveka koji se „uobrazio” da je „*socijalistički mesija*”, napominje da bi „titulu socijalista primio... za čast”. Jer „pod socijalistima” razume „ljude koji najtemeljnije znadu društvene nauke i koji su najčistijeg karaktera”. Ali, „državni tužilac ne zna šta je socijalizam i... njegova karakteristika u tome smislu nema vrednosti”. Izbegavajući da se direktno izjasni kao socijalista, što bi mu znatno pogoršalo ionako težak položaj optuženika, on ipak kazuje da je u svojim „spisima uvek izlagao načela” koja je ispovedao i ispoveda „u nameri da se ta načela ostvare”.¹⁵²

Na kraju, dokazujući da je sudski postupak protiv njega, odnosno „Javnosti”, pokrenut kada su redovi vladinih pristalica počeli da se osipaju, zahvaljujući u ne maloj meri dejstvu inkriminisanog lista, i kada su neki krugovi, na čelu sa vojnim ministrom, počeli da insistiraju na preuzimanju represivnih mera, Marković je zaključio izjavom „da ova politička parnica stoji u svezi sa trenutnim interesima politike, kojoj je bilo nužno da uništi ‘Javnost’ pošto je ona „propovedala protivna načela i imala čak uticaja na Skupštinu”, i kojoj je „naročito” stalo da se on „kao glavni suradnik ‘Javnosti’ liši slobode”. Zato Markoviću ne preostaje drugo no da upozori sud na „dužnost... da ima u vidu samo zahteve i interese pravde, a ne interese politike, koja se može svaki čas promeniti”. On nadu na oslobađajuću ili blagu presudu povezuje sa apelom da mu sud sudi „po pravdi i zakonu, a ne po zahtevima i agitacijama odozgo” u spletu vladajuće politike.

Odbrana drugog optuženika, odgovornog urednika Stojkovića, zasnivala se na činjenici da on nije „čitao” inkriminisanu članke i, prema tome, nije ni znao „šta je u njima napisano” (Marković je potvrdio da Stojković uopšte „nije čitao članke kao urednik, tj. dok ih ostali svet nije čitao”).¹⁵³ Za svaki slučaj, i urednik Stojković se branio Markovićevim argumentima. I on je dokazivao da se tužilac koristio namerno istrgnutim odlomcima. Prema njegovim iskazima, inkriminisani članci posmatrani u celini potvrđuju da njihov „pisac nije išao ni na dizanje bune, niti na vredanje veličanstvenih

¹⁵¹ Isto, 287.

¹⁵² Isto, 288–289.

¹⁵³ *Proces Sv. Markovića književnika i Dim. Stojkovića urednika „Javnosti”*, Javnost, br. 24, 27. II 1874.

prava vladaočevih, niti na vređanje narodnog predstavništva. Pisac je imao u vidu nedostatke državnih ustanova i te nedostatke i mane kritikovao je i naučno pretresao, a to mu pravo daje i sam zakon (po § 103. Kriv. zak.)". Pravo na kritiku dokazivao je drugi optuženi i rečima ministra unutrašnjih poslova, koji se u početku svog ministროvanja još isticao slobodoumnim izjavama, ponavljajući, i u ime nove vlade, da „sloboda misli, sloboda ocenjivanja zakona i državnih poslova pouzdani je pokretač svega ozbiljnog i istinskog, i po tome vlada njegove svetlosti neće ovome nikakve prepreke stavljati”.

Na sudskom pretresu jasno se videlo da se traži opravdanje za pripremanu strogu kaznu „dokazima” o Markovićevim buntovničkim namerama pre svega u odnosu na vladarevu, kneževu ličnost. Zato se Marković morao najviše koncentrisati na pobijanje ovih navoda optužbe. I kada mu je predsedavajući sudskog kolegijuma postavio pitanje zašto je preporučivao „da narod zbacuje kneževe”, on, logično, ovu *insinuaciju* pobija svim mogućim argumentima. Ponavlja da je njegova „namera bila da se ustav koji je Skupština htela da menja i o čemu je već predlog nekih poslanika izišao, menja prema tom gledištu... da je narod suveren”, što je i „tadašnjim ustavom u načelu priznato”, ali nije precizno izraženo i izvedeno u pojedinim članovima ustava. Njegov je cilj bio „da se u ustavu utvrdi narodni suverenitet”, a ne da *hvali* ili *sankcioniše* „bune i prevrate”.

Markovićevu odbranu sud je, međutim, samo neznatnim delom usvojio. U prvom inkriminisanim članku odbacio je nalaz tužioca o prestupu prema knezu, ali je našao, kao i tužilac, da u odnosu na vladine poslanike ima kažnjivog dela po § 101. U vezi sa drugim napisom, kazna je prema navodima tužbe određena na osnovu § 93, a u vezi sa trećim, po dopuni § 104. Kažnjavanje Svetozara Markovića sa 18 meseci zatvora (Apelacioni sud će posle kaznu smanjiti na 9 meseci zatvora) i odgovornog urednika Stojkovića sa 9 meseci zatvora i 60 talira bilo je u tadašnjim prilikama više nego strogo. S obzirom i na slabo Markovićevo zdravlje, ono je bilo surovo, jer je impliciralo ne samo njegovo privremeno udaljavanje sa političke pozornice već i konačnu likvidaciju, ubrzanjem procesa teške bolesti.

Iznenadenje mnogih bilo je veliko. Nije se očekivala ovako stroga presuda. Publika, koja je pratila pretres u sudskoj dvorani sa ogromnim interesovanjem (ne samo sudnica već i hodnik bio je prepun radoznalog sveta), diveći se majstorskim odbrambenim potezima optuženog Markovića, kao i šira javnost, koja se obaveštavala iz novina i preko pričanja upućenih, verovala je da će se sudski organi pod režimom nove vlade, koja je nastupala sa slobodoumnim deklaracijama, opredeliti za blaže mere kažnjavanja. Međutim, sud je, sigurno, pod pritiskom vladajućih ličnosti delovao kada je odmeravao kazne. O tome govori i podatak da su sudije Stevan Ćirić i Dimitrije Lazarević, u vreme kada još nisu ni *sanjali* da će jedan od njih voditi proces protiv urednika „Javnosti”, čestitali njenom uredniku, Markoviću, „što ima takvo pero” i što usmerava list u pravcu slobodoumlja. Dogodilo se, što se ne retko događa u životu ljudi od *karijere*, da je posle baš Lazarević, kao predsednik sudskog kolegijuma u procesu protiv Markovića, izrekao kaznu koja će ostati u istoriji po zlu zabeležena i koja će se pamtili po posledicama u životu jednog velikog čoveka, kome su ideali naroda postali ciljevi u politici.

*

Hajka protiv „Javnosti” nije prestala kažnjavanjem Markovića. Marković je

već imao toliko sledbenika i saradnika da se među njima nalaze i ljudi (Pera Todorović, Pera Đorđević i drugi) koji su mogli nastaviti sa uređivanjem lista u ranije određenom pravcu. Da bi se i njihovom publicističkom delovanju stalo na put, morali su se i dalje primenjivati metodi pritiska, kojima će se iznuditi obustavljanje publicističkog poduhvata nove leveice.

Pojačani su glasovi o tome da je „Javnost” list karađorđevićevaca. Prenosile su se vesti, naročito iz bečkih i budimpeštanskih listova, „Neue Freie Presse”, „Pester Lloyd”-a i drugih, o zaveri srpskih i jugoslovenskih radikala i socijalista oko „Javnosti” radi zbacivanja Milana Obrenovića sa prestola.¹⁵⁴ Demantovanjem mora da se pozabavi sama redakcija, koja prkosno izjavljuje da se „Javnost” ne da zaplašiti glasovima klevetnika i ići će „istim putem kojim... i dosada”.

Kampanja je pojačana i glasovima konzervativaca u Vojvodini. Govorilo se o vezama između beogradske „Javnosti” i novosadske „Zastave”. Citirani su odlomci iz jednog lista, koji je pisao: „Sve što god 'Zastava' protivu kralja Ugarske i ugarskog naroda napiše, odmah se pažljivo u 'Javnosti' preštampa; dok se svako sumnjičenje u 'Javnosti' s namerom da omete mladog kneza Milana... na mah u 'Zastavi' pojavi praćeno krokodilskim suzama.” Tu se, dalje, pripisuje ljudima oko „Javnosti”, odnosno njenog izdavača Kragujevačke zadružne štamparije, da su članovi tajnog udruženja „koje teži da se ujedine svi južni Sloveni, i da se osnuje jugoslovensko carstvo pod skipotom kakvog ruskog princa, čiji se ministri *in spe*... u Ugarskoj i u Srbiji... kao najprodorljiviji agitatori u svakoj prilici javljaju.”¹⁵⁵

U represivne mere vezane za delovanje „Javnosti” spada i premeštaj nastavnika Svetozara Milosavljevića iz Kragujevačke gimnazije, koji je pripadao krugu Markovićevih sledbenika. Odluka viših prosvetnih vlasti da se udalji iz Kragujevca tako se sprovodi „pod hitno” da mu se ne daje prilika ni da se oprosti od svojih đaka.¹⁵⁶

Za pritisak na urednika lista koristi se svaka prilika. Kada je, na primer, redakcija na dopise iz nekih mesta u unutrašnjosti da ne primaju redovno list, da se dešava da im se dostave „izmašćeni i izcepani” primerci, reagovala javnim odgovorom, kojim je za ove *ujdurme* okrivila policijske činovnike, policija je odmah preduzela korake protiv urednika, tražeći od njega izjašnjenje. Desilo se i to da je „revnosna policija”, 15 dana posle okončanja procesa protiv Markovića, pozvala na odgovornost novog urednika i izvestioca sa sudskog pretresa, Peru Đorđevića, što je „Javnost” „protivno zakonu” objavila tekstove optužbe i odbrane, sa obrazloženjem da su to sastavni delovi zvaničnih akata, koji se ne smeju štampati dok se nalaze u fazi ispitivanja, obrade i sl.

Istini za volju, ni redakcija nije ostala dužna policiji. Ona je odluku policije da preda slučaj sudu na dalju nadležnost propratila odgovarajućim komentarom. Prema tom komentaru, policijska vlast u Kragujevcu hoće i Peru Đorđevića da strpa u zatvor u nameri da „Javnost” „ostane bez urednika i da sasvim prestane izlaziti”, kako bi na taj način spasla društvo „od nereda”, a načelniku policije, Nikoli Đorđeviću, učinila da stekne „besmrtnu zaslugu kao spasitelj društvenog poretka”.¹⁵⁷

Tužbu protiv novog urednika Đorđevića sud je odbacio kao neosnovanu. Očigledno, javnost je bila još uznemirena procesom protiv Markovića, pa vlast nije htela, ili nije smela da koncentriše njenu pažnju na nov proces, koji bi pojačao njeno nezadovoljstvo i mogao čak izazvati nepredviđene

¹⁵⁴Kragujevac, 28. februara, Javnost, br. 26, 3. III 1874.

¹⁵⁵Strane novine o „Javnosti”, Javnost, br. 39, 5. IV 1874.

¹⁵⁶Javnost, br. 19, 12. II 1874; J. Vulević, *Svetozar Marković u Kragujevcu*, 28.

¹⁵⁷*Spasitelj društvenog poretka*, Javnost, br. 30, 13. III 1874.

komplikacije. Vladajući krugovi su izabrali neupadljiviji način da likvidiraju „Javnost”. Naime, po čl. 46. Zakona o štampi, od 23. oktobra 1870, „ako se novine ili povremeni spisi tako uređuju, da se njima stalno i u neprijateljskom duhu napadaju i izopačavaju dela državnih vlasti, ili se uopšte tako uređuju da postanu ubitačni za javni mir i poredak, ministar unutrašnjih dela posle dve opomene, na pismeno izdate dotičnom uredniku može takim novinama i povremenim spisima obustaviti izlazak do na tri meseca”!¹⁵⁸

Prva opomena usledila je posle uvodnog članka u br. 36, od 27. marta 1874, u kome se „Javnost” u polemici sa konzervativnim „Vidovdanom” ponovo inspirisala na istorijskom faktu, dokazivanom i famoznim pismom Vuka Karadžića, od 14. aprila 1832, Milošu Obrenoviću, da je „narodno nezadovoljstvo” u istoriji „glavni pokretač i glavna snaga” mnogih buna i prevrata. Ministar unutrašnjih poslova Aćim Čumić je u uvodniku sa ovakvim rezonovanjima našao dovoljno razloga za kvalifikaciju, prema slovu citiranog zakonskog člana, da je „ubitačan... za javni mir i poredak” i da na osnovu toga uputi, 3. aprila 1874. dalekosežnu opomenu odgovornom uredniku.¹⁵⁹

U pismu, od 9. aprila, Svetozar Marković, koji se iz zdravstvenih razloga, i pod kaucijom, u očekivanju odluke višeg suda na uloženu žalbu, nalazi na slobodi, kazuje bratu Jevremu: „Najvažnija je novost ovde što smo od Čumića dobili dve opomene jednu za drugom, a posle ovoga može doći obustava lista kad vlada za dobro nađe.” Zato je Marković „gotovo sklon na to” da se odmah obustavi njegovo dalje izlaženje, kako bi ga posle kraćeg vremena mogli opet pokrenuti pod novim imenom i novim urednikom, po mogućstvu u redakciji Save Grujića.¹⁶⁰

Pet dana kasnije, u nedelju, 14. aprila, Svetozar saopštava bratu da je „Odbor... rešio u četvrtak da izda još dva broja 'Javnosti' pa da prestane s listom. Dakle, 43. broj biće poslednji. Sad se traži na sve strane veresija, jer su naručena neka slova u Lajpcigu, a treba i radnicima plaćati, a u kasi *nema ni pare*.” Već je i Svetozarev naslednik u funkciji administratora, Pera Đorđević, dao ostavku, „te tako sad je list i štamparija sasvim u rukama Odbora”. Utešno je delovala samo Odborova odlučnost da pokrene „što pre drugi list”. U nastaloj situaciji, najveću teškoću predstavlja pitanje urednika. Svi bi hteli da uredništvo preuzme Sava Grujić; on bi napokon i „primio”, kako kaže Marković, „ali njegova žena nit živi nit umire”. Dakle, „kubura na sve strane”.¹⁶¹

Pitanje urednika ostaje otvoreno. Grujić iz porodičnih obzira nikako „ne može da se primi uredništva”. Njegova teško obolela žena „se strašno boji” policije, zatvora itd. Traži se nominalni urednik, kakav je bio Stojković, „a ostali koji su i do sada radili na listu radiće i odsada”. Izuzev Markovića, koji još na slobodi čeka konačnu odluku o zatvaranju i izdržavanju kazne. I u toj situaciji, glavna briga za žrtve uvek spremnog Markovića je da se izdavački, štamparski odbor ne rasturi i da ostane pod uticajem njegovih drugova, a list će, pre ili posle, ponovo krenuti.¹⁶²

¹⁵⁸ *Zbornik zakona i uredaba*, XIII, 182 (4 i 184).

¹⁵⁹ Kragujevac, 24. marta, *Javnost*, br. 40, 7. IV 1874.

¹⁶⁰ *Prilozi za novu istoriju*, II, 350.

¹⁶¹ Isto, 351.

¹⁶² Isto, 353.

„NOVO DOBA” (1874)

U zaglavlju „Novog doba” pisalo je da su „novine za politiku, narodnu ekonomiju i privredu”. Kao njegov izdavač i odgovorni urednik imenovan je vlasnik štamparije Srećko Aleksić. Znalo se, međutim, da ga uređuje Mijajlo Niketić, koji je 1872. uređivao socijalističke listove „Vragolan” i „Ujedinjenje”.

Izlazio je u Beogradu dva puta sedmično, na 4 strane, od 6. jula do 24. novembra 1874, tako da je prema nekim bibliografskim podacima imao ukupno 26 brojeva.¹ Od njih nijedan nije sačuvan u bibliotekama, pa su informacije o njemu više nego oskudne. Može biti predstavljen, bar za sada, samo na osnovu pojedinačnih podataka, sakupljenih iz nekih onovremenih listova, i arhivskih akata, kao i uzgredno zabeleženih istoriografskih saopštenja iz vremena kada se još nalazio u nekoj biblioteci.

Izvesno je da je po smeru bio socijalistički list. Propagirao je ideje socijalizma sa brutalnom otvorenošću. U jednom osvrtu istoričara Slobodana Jovanovića na *anacionalne* ideje Svetozara Markovića i njegovih sledbenika relevantne tvrdnje najrečitije se potkrepljuju baš pisanjem „Novog doba”, odnosno člankom u kome je, između ostalog, stajalo: „Vrlo rado priznajemo da mi ne vodimo računa o narodnosti, da se nas ne tiče narodnost i vera niukoliko, da mi hoćemo da budemo ljudi, i da u našu zajednicu primamo sve koji se kao ljudi mogu nazvati.”²

List je u svojim napisima i dopisima žigosao, u granicama mogućnosti, negativna dela predstavnika vlasti na višim i nižim položajima. U slobodoumnoj „Budućnosti” registrovano je kako je pisao o Garašaninu.³ Po reagovanju uvređenih i ozlojeđenih u drugim glasilima može se zaključiti svojim navodima postizao određeni efekat i da nije udarao u prazno. Naročito kada je otkrivao *nedozvoljene* postupke izvesnih nižih predstavnika vlasti, predsednika opština, pisara i sl., o kojima se moglo *slobodnije* pisati.⁴

Konzervativni vojvođanski list „Srpski narod” sa zgražavanjem je saopštavao da se napisi komunističkog „Novog doba” citiraju čak u nekim „stranim listovima”. Ne preostaje mu drugo no da javno izrazi čuđenje zaostalih krugova, koji su se pitali kako je moguće „da se u Beogradu sloboda štampe tako prostrano shvaća, kao što ju niko ni u jednoj monarhičnoj državi shvatiti ne sme”. Primera radi: „Pre dve godine pokrenut je istoga pravca list u Novom Sadu [„Jednakost”], koji nije tako otvoreno pisao da je ‘sobstvenost krađa’ kao što ‘Novo doba’ piše, pa je neodložno državna vlast uobšte izlaženje ovog lista zabranila.”⁵

List Ristićevih liberala „Istok”, koji je jedno vreme, u opoziciji, pod Marinovićevom vladom, ostavio na miru listove socijalista, povremeno čak blagonaklono pominjući njihova imena, počinje svoju kampanju povodom jedne *izjave* „Odbora bosanske narodne stranke”, štampanoj u 2. broju „Novog doba”. U toj izjavi, koju je sastavio, kako je otkrio „Istok”, Vasa Pelagić, isticala se odlučnost naroda Bosne da ne prihvati programe ujedinjenja sa Srbijom pod režimom nenarodnih srpskih vlada.⁶ Već prilikom prvog obračuna sa „komunskim” listovima, list „Novo doba”, pored „Glasa javnosti”, kome su namenjeni *najžešći udarci*, zasut je uobičajenim

¹ *Beogradske novosti* „Vidovdan”, br. 134, 10. VII 1874; „Budućnost”, 10. VII 1874; Radoslav Perović, *Prilog bibliografiji srpskog radničkog pokreta (do-1919)*, 143, – tu pogrešno stoji da je počeo izlaziti 6. juna 1874.

² „Novo doba” od 16. avgusta 1874; Slobodan Jovanović, *Vlada Miloša Obrenovića*, I, 258.

³ *Još o Garašaninu*, „Budućnost”, br. 69, 7. VIII 1874.

⁴ *Privatio*, „Budućnost”, br. 105, 22. XII 1874.

⁵ *Odgovor na najnovije glasove o Srbiji*, „Srpski narod”, br. 53, 17. VII 1875.

⁶ *Dopisi*, „Istok”, br. 74, 3. VIII 1874.

antikomunističkim nalepnicama, koje su prema rasuđivanju liberalno-konzervativnih krugova najefikasnije delovale u patrijarhalnoj sredini. U kontekstu razračunavanja sa glasilima građanske demokratske levice, „Domišljanom” i „Budućnosti”, on će biti ubrajan u listove koji su „zaraženi kosmopolitizmom” i „sejanjem svojih teorema”, tupili „nacionalno čuvstvo” šireći „apatiju i letargiju”.⁷

Tretiran kao komunistički list na stranicama „Istoka”, za njega se mahom kazuje da pripada onima koji „hoće da žive na račun drugoga”, koji ustaju „protivu vere, morala i običaja narodnih”, koji „ismevaju rodoljublje”, kojima „ništa sveto nije”. A uz to da ga finansiraju karađorđevići, od kojih se inače najviše zaziralo, u strahu od najsuroviji kazni.

U tadašnjim zamršenim političkim prilikama, kada su u izvesnoj meri, i od izvesnih političkih predstavnika, bivših i budućih vladarevih izabranika, mogle biti kompromitovane i ličnosti u vladi neugodnim insinuacijama, u političkoj igri podmetanja koju je knez Milan naročito voleo i podsticao, iskrsla je i optužba da se „Novo doba” (kao i „Glas javnosti”) nalazi u službi tadašnjeg ministra unutrašnjih dela Aćima Čumića, koji je nekada *paktirao* sa markovićevcima. Tom *tvrdnjom* Ristićevci su pokušavali da kompromituju Čumića pred knezom, a socijaliste oko „Novog doba” u javnosti.⁸

U napadima na „Novo doba” ova insinuacija se izražava i u konkretnoj formi. *Daje se na znanje* čitalačkoj publici da je taj socijalistički list pokrenut uz pomoć ministra Čumića da bi na predstojećim izborima agitovao za kandidate koji su bliži njemu, ali koji su poznati i kao ljudi koji „idu za prevratom i neradom”, koji „bi hteli anarhiju u Srbiji”.⁹

One koji su uređivali „Novo doba” nazivali su obično „šiparcima” i davali im mnogobrojne omalovažavajuće i pogrдне attribute, kojima su socijalisti (komunisti) bili *redovno* obasipani. Ne poriče im se, međutim, prodornost, a samim tim i uspeh u širenju novih ideja. Na jednom mestu se, na primer, čak kazuje: „Ko god se dosad digao protiv njihovog opasnog i izdajničkog rada, svakog su svojom” vikom „ućutkali”. Inače, samog urednika „Novog doba”, Niketića, „Istok” prikazuje u najgoroj svetlosti, kao prevrtljivca koji je jedno vreme uređivao i liberalnu „Budućnost”, pa čak i špijuna, prema čaršijskim pričanjima, u službi austrougarskog konzula Benjamina Kalaja!

Podilazeći knezu Milanu, u očekivanju da će on, po svom povratku sa puta u inostranstvo, kao što je bilo nagovešteno, oboriti vladu Jovana Marinovića i ponovo predati vlast Ristiću, Ristićev list je *bez okolišenja* najgore pisao o „Novom dobu” i druga dva socijalistička lista u 1874. godini da bi uz njih u najvećoj meri kompromitovao i Marinovićevu unutrašnju politiku, predvođenu ministrom unutrašnjih dela, Aćimom Čumićem. Prema „Istoku”: „Što se ni u jednoj državi ne smeđe zastupati, kod nas je bujalo *in floribus*. Za komunska načela, koja isključuju ne samo *monarhiju* i *presto* nego neštedimice obaraju i sve osnove suvremenog društva i državnog ustrojstva – ustadoše junački u ovoj malenoj zemlji po *odlasku kneza* tri lista a pripreme se učiniše da se podignu u Šapcu u tome smeru još tri!!! Ceo izobraženi svet počeo nam se smejati, a velesile gledati s nepoverenjem na Srbiju, koja je postala utočište i leglo pariske komune.”¹⁰

U stvari, Čumić je najviše dezavuisao svoju prošlost proganjanjem socijalista i zaplenama i zabranama njihovih listova. Dozvoljavajući sada njihovo izlaženje, u nizu ostalih opozicionih listova, u duhu poznatog raspisa kojim je Marinovićeva vlada olabavila policijske stegе oko štampe, on je to činio

⁷ Beograd, 7. juna, „Istok”, br. 51, 8. VI 1875.

⁸ *Komunci dižu rogove*, „Istok”, br. 75, 8. VIII 1874.

⁹ Beograd, 14. avgusta, „Istok”, br. 77, 14. VIII 1874.

¹⁰ Beograd, 18. septembra, „Istok”, br. 88, 21. IX 1874.

prvenstveno zato da bi obračun sa ranijom, Ristićevom vladom bio što otvoreniji i zamašniji.

Na taj način objašnjava se i iznenadno istupanje konzervativnog „Vidovdana” na strani *bezočno* napadnuta dva socijalistička lista (i dva *levo* orijentisana građanska – „Korespondencije” i „Budućnosti”). Naime, povodom *denuncijinskih* „Istokovih” napisa, u „Vidovdanu” se pojavljuje uvodnik kojim se objašnjava kako je organ ristićevskih „državnika” na krivom putu kada ovakvim istupanjem hoće da isprovocira smenu vlade. Socijalistički listovi, kao i ostali (osim „Istoka”, u službi Ristićevoj!), ističe ovom prilikom „Vidovdan”, „samostalni” su „i neće da služe ni Marinoviću, ni Čumiću, ni nikome drugom malom Bogu na ministarskom Olimpu”. Njihovo pisanje je u skladu sa promenama u javnom mnenju!¹¹

U svakom slučaju, apsurdna je tvrdnja Ristićevih glasila da je Čumićeva policija dozvoljavala „da se komotno udara protiv vere i svojine” u socijalističkim listovima, dok je njemu, „Istoku”, onemogućavala da propagira svoje ideje. Koliko su te i takve *konstatacije* bile daleko od istine pokazuje *detalj* da je „Istok” preživio sve povremene zaplene i zabrane (u trajanju od 10 godina, 1871–1881), dok su socijalistički listovi pod Čumićem, kao i pod Ristićevim ministrom Milojkovićem, po pravilu nasilno ugušivani posle nekoliko meseci neprekidnog izlaženja.

„Novo doba” više neće izlaziti kada „Istok” osvrtno na njegova agitovanja u vreme protekle predizborne kampanje, u prilog nekih levičarskih kandidata, kao što su bili Jovan M. Alavantić u Šapcu i Đoka Demetrović u Smederevu, bude i dalje prednjačio u *antikomunističkom* harangiranju. Povodom presude šabačkog suda kojom je pored socijaliste Dimitrija Cenića i urednika levo orijentisanog „Rešetara”, Danilovića, Alavantić bio osuđen na 10 godina zatvora, „Istok” će zlorado podsetiti čitaoce kako je svojevremeno „Novo doba” preporučivalo Alavantića za poslanika. Stoga će „Istoku” ovaj list i *tom prilikom ponajbolje* poslužiti u omiljenoj argumentaciji kojom se dokazuje onima koji odlučuju o sudbini naroda da je „komunizam” ne samo „zvučna firma beskućnika, lenjivaca i uopšte narodnog ološa” već i „*plašt* paklenih težnji narodnih neprijatelja”.¹²

Mada je list „Novo doba” u pomenutim raspravama tretiran kao socijalistički iz plejade Markovićevih sledbenika, izvesne rezerve u tom pogledu došle su do izražaja, kao i kod drugih socijalističkih listova koje nije uređivao Svetozar, odnosno njegovi drugovi iz najbliže okoline. Kada su izdavači „Novog doba” „u ime svoje partije” počeli da predlažu kandidate za predstojeće skupštinske izbore, „Istok” je ne bez razloga, iako sa zlobnom motivacijom, postavio pitanje o socijalističkoj pripadnosti lista. Ponavljajući da „Novo doba” „voli samo da zastupa ’socijalistička’ načela”, list ristićevaca sa neskrivenom malicioznošću dodaje: „... mi znamo da naše ’socijaliste’ imaju već svoj organ [„Glas javnosti”], koji još nijednom rečicom nije spomenuo solidarnost sa... listom ’Novo doba’”.¹³ Zato je on i ostao „obmotan u neki misteriozni plašt kako postanja tako i života”.¹⁴

I neki od sačuvanih citata iz „Novog doba” ukazuju na izvesnu podvojenost u taboru socijalista. Misao da je „svojina krađa”, da je pojam nacije za osudu mogla se naći u izričitoj formulaciji samo u jednom Niketićevom, a ne i Markovićevom listu. Bliska povezanost redakcije „Novog doba” sa ličnostima kakve su bili Vasa Pelagić, Jovan M. Alavantić, Đorđe Demetrović Globočanin potvrđuju da su se oko ovog lista prvenstveno

¹¹ U Beogradu, 24. septembra, „Vidovdan”, br. 184, 25. IX 1874.

¹² Beograd, 22. februara, „Istok”, br. 21, 23. II 1875.

¹³ Beograd, 14. avgusta, „Istok”, br. 77, 14. VIII 1874.

¹⁴ Prema rečima navedenog „Istokovog” uvodnog članka.

okupljali *ljudi* koje su tada čistunski markovićevci smatrali u izvesnom smislu za anarhoidne elemente. Među njima su postojale razlike u čvrstini i elastičnosti stavova prema nekim pojavama, problemima, ličnostima i dr., zavisno od ideološkog, klasnog i ličnog, doktrinarnog i sektaškog opredeljenja.

Nešto je svakako moralo biti među njima što ih je razdvajalo, uprkos suprotnim uveravanjima i uverenjima. Na to navodi i parnica koju je poveo kasniji odgovorni urednik „Starog oslobođenja” Ilija Todorčić zbog jednog uvredljivog dopisa u „Novom dobu”.¹⁵ Mada je dopis bio lične prirode (u vezi sa odnosom prema napuštenoj ženi), on može da bude indikativan i za povrede druge vrste. Ne treba zaboraviti da su nepovoljna reagovanja markovićevaca bila registrovana i povodom izvesnih *nepoželjnih* napisa u Niketićevom „Vragolanu” i „Ujedinjenju”.

U zaključku možemo konstatovati da ove dileme i razlike ipak ne umanjuju delotvorni značaj ovog lista u taboru poslenika socijalizma. Čak se i evidentirane razlike između njega i drugih, izričito Markovićevih listova javljaju u takvim nijansama da se u javnosti jedva primećuju ili čak uopšte ne primećuju. Prema tome, ni on nije mogao da predstavlja kočnicu, već samo polugu u pokretu za socijalizam u tom istorijskom razdoblju.¹⁶

¹⁵ AS, MUD, f IV, br. 108/1876; „Novo doba”, br. 26, 24. XI 1874.

¹⁶ Sigurno su imali u vidu, ili bar mogli imati u vidu i „Novo doba” sastavljači dopisa, „zaduženi seljaci” jednog malog naselja, čiji karakteristični tekst in extenso glasi: „Pored vaših novina [“Vidovdan”] sad i mnoge druge dopiru do nas. Iz ovih drugih novih čita nam se silesija neakvih čuda i stvari, o kojima pre neko vreme nismo smeli ni po dvojica u četiri oka šaputati. Ovo je nastao pravi pisovni rat, koji žešće grmi i potresa nego francuske mitraljeze, za koje nam naši vojnici propovedaju da čudesa čine. I mi sad znamo šta se tamo u Beogradu događalo i šta se događa, pa velimo: neka, hvala, nek se svašta piše, pa nek svet zna šta ko radi, da svi saznamo ko je pošten i prijatelj narodni, ko li nam je neprijatelj i upropastitelj – dosta se čutalo i aminated.” – „Zaduženi seljaci” („Vidovdan” br. 159, 17. VIII 1874).

„GLAS JAVNOSTI”
(1874)

Treći socijalistički list u kome su sarađivali Svetozar Marković i njegovi sledbenici *počinje* izlaziti 15. jula 1874, nepuna tri meseca posle obustave „Javnosti”.¹ U njemu objavljeni Markovićevi članci potiču iz zatvora u Požarevcu, gde se on nalazi na izdržavanju kazne, od kraja aprila do sredine novembra 1874, po presudi Apelacionog suda.

Prema zaglavlju, „Glas javnosti” je, kao i „Javnost”, „list za nauku i politiku”. Samo, ne izlazi tri, već samo dva puta sedmično, sredom i subotom. Odgovorni urednik je Stevan Milićević, koji je tu funkciju nominalno obavljao izvesno vreme i u „Radniku”. Jedan od stvarnih urednika je član odbora Kragujevačke društvene štamparije, *odbornik* Pera Đorđević, čije je ime istaknuto u zaglavlju sa obaveštenjem da se pretplata šalje na njegovu adresu. Izdavač je i dalje Kragujevačka društvena štamparija. Format lista ostaje takođe nepromenjen.

U prvoj uvodnoj reči se kaže: „Ni puna tri meseca ne prodoše odkako morale prestati predašnji list Kragujevačke društvene štamparije ‘Javnost’ zbog rđavih prilika, a evo se pokreće sada drugi list, u kome će narodni napredak i sloboda naći sebi pobornika... Predašnje rđave prilike Jedva ako su se popravile, ali su baš one izazvale i ovaj novi list.”

Što se tiče programskih načela, u ovoj prvoj poruci se kazuje: „I od ‘Javnosti’ se iziskivalo *krišom i javno* da iznese svoj program, a u isti mah njeni protivnici ‘prijatelji narodne nepomičnosti’ iz potaje na sve strane pričali su tačku po tačku.” Tako će biti i sa „Glasom javnosti”. Konzervativci već „propovedaju veoma usrdno” da su i izdavači „Glasa javnosti” „najopasniji i svakojaki ljudi”, kao takvi „imaju straovite planove i programe u potaji, koje... ne smedu javno izneti”.

Glavno je da im „Glas javnosti” ne traži, „niti će tražiti ikada garantije za narodnu slobodu i blagostanje u ličnostima koje na vladu dolaze”. Jemstvo za bolju budućnost, za nova prava ne pružaju ličnosti, već *valjani zakoni i valjane ustanove*. Prema tome, borba se ne vodi protiv vladajućih osoba, nije lične prirode. Principijelna je, zasniva se na zahtevima za dublje društvene reforme.

Generalna linija se produžava na platformi *samoupravljanja*, onako kao što je formulisano u Markovićevim raspravama o *opštini i sudu*. „Narod... treba da dobije inicijativu i vlast u svoje ruke” učestvujući aktivno u izdavanju, utvrđivanju i sprovođenju zakonskih akata. Stoga će i „Glas javnosti” „zastupati načelo neposrednog narodnog zakonodavstva”.

Pitanja državne uprave, finansija, vojske, prosvete ostaju primarna. Duhovi će se mobilisati na stalnim upitnicima: „Kako dalje da se urede naše finansije, vojska i vrhovna državna vlast? Kako da se urede škole i narodno obrazovanje te da jednom prestanu iz škola izlaziti neznalice i preparati za birokrate no ljudi sa realnim znanjem, iz kojih će izlaziti radnici, naučeni ljudi i slobodni građani?”

„Glas javnosti”, osuđujući birokratske ustanove i tražeći nove demokratske institucije, ne smatra da se uzori nalaze u velikim evropskim državama, Francuskoj, Nemačkoj, Austriji. Iako se izjašnjava za *skromnije* samoupravne garante jednog dobrog, pravednog sistema upravljanja, očigledno ima u vidu još nigde nerealizovane antikapitalističke koncepcije.

¹ U članku *Socijalistički listovi i časopisi u Srbiji 1871–1914*, štampanom u časopisu „Bibliotekar“, br. 4/1969, 502, pogrešno stoji: posle „nepuna dva meseca”. Poslednji numerisani broj „Javnosti” izašao je 20. aprila, a 1. broj „Glasa javnosti” – 15. jula 1874.

Fizionomija ovog socijalističkog lista ogleda se pre svega u člancima Svetozara Markovića, iako je on sada u zatvoru. Iz serije njegovih velikih *samoupravnih* članaka, koja je započeta u „Javnosti”, prvi je ovde: *Sud*. Dok su u prethodnom članku, pod naslovom *Sud i pravda*, opširno „izložena opšta načela za ustrojstvo pravednoga suda”, u ovom, u izlaganju u tri nastavka, težište je u odgovoru na konkretno pitanje: „Kako da se ustroji najbolji sud za naše prilike?”²

Marković se preko „Glasa javnosti” zalaže za *narodni* sud. Po njemu, „kad bi uveli porotu za sva građanska i krivična dela”, onda bi bio dovoljan „po jedan stručan sudija u svakom srezu”. Porotnici bi postali obavezno svi građani po spisku ukoliko nisu lišeni građanskih prava zbog krivičnih dela. „U ovakvom sudu suđenje bi bilo usmeno i presude njegove bile bi odmah izvršne. Nikakve apelacije, ni kasacije.” Administracija bi bila svedena na najmanju meru, uglavnom „za prijavljivanje parničara” i „vođenje protokola”. Tako se sudski personal „svodi na 3–4 pisara”.

Pored sreskog suda postojali bi samo još opštinski, prvenstveno radi suđenja u zemljoradničkim parnicama. Porota bi bila sastavljena pred tzv. izbornim sudom, uz saglasnost parničara.

Ne treba biti pravnik da bi se ovakve zamisli okvalifikovale kao naivne, utopističke, ili demagoške. I Marković zna „da bi se podigle cele gomile protesta, s razlogom i bez razloga”, protiv ovakvih sudova i suđenja. Ipak, on neće da prihvati argumentaciju kojom se dokazuje da „prosti ljudi ne umeju da ocene” krivično „delo, osobito ako je zapletenije” i iziskuje stručna znanja; da je većina naroda „siromašna” i „iskvarena”, pa će se porotnici, sastavljeni iz prostih ljudi, lako dati „potkupiti,... nagovoriti, zavesti, a mogu imati protiv nekog i ličnog neraspoloženja”.

Marković je svestan da će se njegovi kritičari pozivati i na zgražavanje ostalih „civilizovanih naroda”, kao i inostranih „kapitalista” i drugih sila, protiv pokušaja da se u Srbiji uvede nešto „što nigde u svetu ne postoji”, što se smatra izrazom „varvarstva” itd.³

Samo, on ima pred sobom glomazne, tromе, skupe sudske mašine, koje su zloupotrebljavane najviše i najlakše od strane ljudi višega reda, pomoću kapitala, veza, školskih kvalifikacija, na račun siromašnih, odbačenih, neukih i sl. Narodu ne preostaje drugo do da veruje da „ti prosti ljudi i ako ne razumeju finoće u teorijama, razumeju jasno ko brani poštenje i narodne interese, pa sude po duši”. A ako se budu i među njima našli oni koji su potkupljivi, nesavesni itd., biće ih srazmerno u manjem broju i manje umešnih nego što su njihovi pretpostavljeni.

Pri izlaganju suviše pojednostavljenog sudskog sistema Marković se zadržao na njemu kao na jednoj mogućnosti reforme sudske struke, da bi se došlo do *brzih, jeftinih i pravednih sudova*. On nije ekskluzivan i prihvata i alternative kojima se zadržavaju izvesne prerogative apelacija ili kasacija „po pisanom zakonu”. Ali samo sa pretpostavkom da će garantovati veću pravednost slabijoj, odista oštećenoj strani, a ne obratno.

Drugi Markovićev napis iz serije *samoupravnih* članaka u „Glasu javnosti” nosi naslov *Srez*, u dva nastavka⁴ Polazeći od činjenice „da je naša opština većinom još vrlo slaba” organizaciona baza u svakom pogledu, a naročito u *ekonomskom, prosvetnom i zdravstvenom*, Marković u svojim tezama o državnoj i društvenoj reformi *srezu* daje mesto najvažnijeg *činioca* u razvoju naroda u zemaljskim razmerama. Po njegovoj formulaciji, „opština je suviše

² *Sud*, Glas javnosti, br. 2–4, od 17. i 24. jula 1874; S. Marković, *Sabrani spisi*, IV, 49.

³ Isto, 50.

⁴ *Srez*, Glas javnosti, br. 5 i 6, od 27. i 31. jula 1874.

mala, a okrug ili još dalje centralna državna vlast suviše su daleko” da bi stimulirali „razvitak... naroda što u opštinama živi”. Pri datom „našem umnom i materijalnom stanju”, najprobitačnije je da srez postane središte decentralizovane državne uprave, na novim samoupravnim temeljima.⁵

S obzirom na to da su već i nadležni faktori, u vladi i Skupštini, isticali potrebu za reformisanjem upravnog i sudskog sistema, prvenstveno da bi se uprostila i pojeftinila administracija, „Glas javnosti”, kroz pero svog anonimnog glavnog saradnika i pokretača, Svetozara Markovića, insistira na potrebe za dubljim reformama, za svestranim preobražajima. Daje se do znanja da se ne može očekivati velika dobit za narod ako se reforma svodi na smanjivanje broja činovnika, na manje „trošenje hartije” i drugih kancelarijskih potrepština. Tu se ukazuje čak i na to da ako bi se uskladili državni porez, od 6 talira, i opštinski prirez, od oko 4 talira, po glavi porodice u proseku od pet duša, narod ne bi imao od toga „velike hasne”.

Za razliku od glasila građanskih reformatora, ovde se naglašava: „Ako se hoće zbiljska reforma... – reforma koja bi zaista koristila narodu nužno je: 1. da se u načelu prizna” a u stvarnosti sprovede „zadatak državnih ustanova da služe narodnom blagostanju“, dakle da se one preustroje „za tu celj”; i 2. da se sam „narod pokrene iz svog mrtvila; da on sam u svoje ruke uzme brigu o svom blagostanju, a to će reći – *da on uzme upravu u svoje ruke*”, prema principima samoupravljanja.

Ne daje se saglasnost za pokušaje koji bi se sveli na to da se postojeći „birokratski sistem reformiše”, tj. da se on „zakrpi i zamaže”. Traži se uništenje samog birokratskog sistema, da bi se uvela i utvrdila „*samouprava narodna u svima strukama*”. Potencira se uverenje da „tada tek ušteda u državnim troškovima dobija svoju pravu vrednost”, s obrazloženjem da jedino „kad narod sam raspolaze... ušteđenim viškom” od štednje državne administracije, „onda se taj višak neće raspasti u male deliće i potrošiti neprimetno, no će se njime podići takve ustanove koje će uvećati ukupno narodno blagostanje”.

Poenta je u zaključku da „*bez ekonomske reforme u našoj proizvodnji, a poglavito u našoj zemljoradnji, ostaće jalove sve naše državne reforme, tj. one nam neće doneti ni slobodu ni prosvetu*”⁶ [podvukao A. R.].

Ekonomske reforme „moraju se započeti od opština: prikupljanjem rasparčane zemlje u gomilu, udruženjem rada i kapitala i uvođenjem savršenije proizvodnje”. Samo usled slabosti ljudskog faktora, koji je u svim Markovićevim pretpostavkama primaran, a s njim u vezi i materijalnog, ekonomskog, prepušta se srezu uloga višeg, kompletnijeg foruma. Pošto „mi nemamo toliko obrazovanih i veštih ljudi koji bi mogli da pokrenu i rukovode” ekonomske reforme, „niti opština ima sredstava u prvi mah da takve ljude spremi i nabavi”, srez „prikupljajući sredstva sviju opština” odnosnog rejona, treba da postane „u tome prvi pokretač”.

Funkcije sreza, prema ovim pogledima, koncentrišu se pre svega na obrazovnom, proizvodnom i zdravstveno-socijalnom planu. Za srez se predviđa: da ubrza „obrazovanje radnika svake vrste” podizanjem zemljoradničkih, zanatlijskih, tehničko-industrijskih škola; da olakša nabavku poljoprivrednih oruđa, kao i kapitala putem kredita; da se brine za „podizanje putova i mostova, regulisanje reka (brana i vodenica), čuvanje i podizanje šuma”; da vodi računa o zdravstvenim prilikama, podiže bolnice, obezbeđuje mogućnosti lečenja, i sl.

Organi sreza, na samoupravnoj osnovi u viđenju Svetozara Markovića na

⁵ Isto, *Sabrani spisi*, IV, 9.

⁶ Isto, 11.

stranicama „Glasa javnosti”, jesu: *sreska skupština*, *sreski odbor* i *sreska uprava*. Prema već ranijim izlaganjima u „Javnosti”, koja se ovde delimično ponavljaju, *odbor* bi bio izvršni organ Skupštine, a *uprava* neka vrsta stručnog organa za ekonomske, socijalne, obrazovne, sudske i slične poslove. Uprošćavanje nedovoljno preciziranih nadležnosti sreske uprave izgleda suviše nerealno da bi se moglo preko njega ćutke preći. To sigurno oseća i sam Marković, pa stoga dodaje da reformatori ne gledaju izolovano na poslove sresa, da se „zajedno sa upravnom reformom” zamišlja i reforma „suda, finansije”, kao i ostalih grana upravljanja. Na taj način, ukupnim reformskim merama i sreska uprava postaje „valjana, prosta i jevtina”.

Jasno je da i u ovoj prilici Marković prezentira svoje planove, predloge, zahteve u ružičastoj boji naivnog slikarstva ne samo zato što pripada generaciji zanesenjaka, već i stoga što mnoštvo naroda, u tadašnjim odnosima i na tadašnjem stupnju razvoja, upravo od takvih mera očekuje najveće koristi. Da je čak manje iluzornoga a više pragmatički svrsishodnog bilo u ovim projektima pokazuje i argumenat, više puta ponavljani, da „ustrojstvom sreske samouprave postaju nepotrebna i *okružna načelstva* i *kapetanstva*” (podvukao A. R.). Zna se: u očima naroda nema morskijih nadležstava od ovih. Ona su otelovljenje najteže podnošljivih, od aparata viših vlasti sprovedenih i potvrđenih, akata nasilja i korupcije.

Treći Markovićev članak, bez potpisa, o preobražaju društva na samoupravnim osnovama odnosi se na finansije. Već po obimu spada u velike Markovićeve rasprave; štampa se u šest nastavaka.⁷

Preobražaj finansijskog sistema traži se, pre svega, da bi se smanjile intervencije države i u ovoj oblasti, i to povećavanjem budžetskih prava opština i srezova. Očevidno, kad se *planira* da opština i srez postanu u neku ruku samostalna tela, onda se mora dopustiti da oni imaju i *prihode* odnosno *rashode* „koji su pređe spadali većinom u budžet državni – dakle, da oni dobijaju samostalan budžet”.⁸ Prenošanjem većeg dela budžetskih stavki na saldo samoupravnih opština i srezova hoće da se postigne: 1. smanjivanje nepravедno razrezanog državnog poreza u podjednakom iznosu od 6 talira po domaćinstvu; i 2. obimnije i pravičnije trošenje budžetskih sredstava za potrebe proizvodnje, obrazovanja i zdravstva.

Zahtevi za decentralizaciju budžetskih prava zasnivaju se, logično, na kritici postojećeg državnog finansijskog sistema. U okviru tog sistema prvo se obara na nepravični porez od 6 talira po porodici, sa ograničenim mogućnostima da se u pojedinim slučajevima taj porez poveća, u selima do 15 talira, u varošima osim Beograda do 30, u Beogradu do 60 talira. Očigledno je apsurdno da „narod u krševima užičkim, čačanskim i dr.” plaća isto toliko poreza koliko i onaj „u Moravi, Jasenici, Stigu, Timoku, Mačvi, Kolubari i dr.”.⁹

Pouzdatih statističkih podataka o imovnom stanju stanovništva u Srbiji još nije bilo, i u nedostatku stručnih kadrova i raspoloživih sredstava, nije se moglo očekivati da se do njih može doći u dogledno vreme. Zato je Marković ispravno rezonovao da će samoupravne opštine lakše „dosta tačno oceniti imućnost svojih građana i sastaviti spisak svijug građana po imućnosti”, ako se usvoji mišljenje da će se opštinarilako sporazumeti o nečemu što je u interesu većine, ali na račun manjine koja je obično moćnija, pošto je bogatija, a samim tim i bezobzirnija! Isto vredi i za zaključak da će opštine, na osnovu spiskova o imovnom stanju, lakše razrezivati stope poreza i prireza

⁷ *Finansija*, Glas javnosti, br. 7–12, od 3, 7, 10, 14, 17. i 21. VIII 1874; S. Marković, *Sabrani pisi*, IV, 56–74.

⁸ Isto, IV, 56.

⁹ Isto, 59.

po progresivnoj skali, iako je razumljivo Markovićevo verovanje u novo samoupravno društvo, pošto se staro birokratsko pokazalo u više navrata nesposobno za rešavanje sve većih društvenih protivrečnosti.

Prema ovim finansijskim koncepcijama, država treba samo da odredi na osnovu broja poreskih obveznika „opštu sumu” koju će „srez da plati, a sud velike opštine postaraće se da tu sumu razreže na sve svoje članove po imućstvu”. Na ovaj način propovednici dubljih reformi se nadaju da će bar uspeti „u granicama sreza da se porez razrezuje po imućnosti”, što bi za početak već značilo nešto. Da se reformatori Markovićevog kova ne bi zaustavili na ovim i ovakvim merama reforme, potvrđuje i napomena: „Ova reforma nije bog zna kako velika, ali ona... ima tu dobru stranu što bi se odmah mogla izvršiti čim bi se uredila velika opština.”¹⁰

Posredni danci izazivaju tolike proteste potrošačkih masa da je najpopularnije tražiti njihovo eliminisanje; to čine ne samo *utopijski* socijalisti Markovićevog vremena, već će činiti i klasno borbeni marksisti Druge internacionale. U Srbiji ovoga vremena, u posredne poreze se ubrajaju, prema Markovićevim rečima: „đumručina, trošarina i regalni danak na so, duvan i na rudokopnje”, koje naplaćuje država; te „arende za klanje stoke, akciz na prodavanje vina i rakije na krčmu, kantarina, a u Beogradu... i akciz za prodavanje tucane kafe”, koje naplaćuju opštine.

Posredne poreze u vidu povišenih cena životnih artikala plaćaju svi bez razlike, a smatra se da porez treba ravnomerno rasporediti, „da pada jednakom težinom na sve”, što pretpostavlja da bogatiji nose veći teret, dok „siromašnije klase”, prema svojoj snazi – manji. Ne prihvataju se ni razlozi kojima se opravdavaju *đumruci*, carine svuda u svetu pa i u Srbiji, potrebama zaštite domaće industrije. Argumentacija Markovićeva i markovićevaca ovde zvuči prilično ubedljivo, pošto se u tadašnjoj Srbiji, gotovo bez industrije, moglo „podići... kakva mu drago zaštitna đumručina – to neće podići ni za lek našu industriju”.

Kritičari „Glasa javnosti” primećuje da je lako konstatovati kako „industrija, kao i svaka radnja, treba prethodno: radne ruke, znanje i kapital”; svaki zna da se u jednom, drugom i trećem oskudevalo. „Zaštitna đumručina” nije bila nekakva *bezvezna* ili samovoljna mera vladajućih. Ona je, ako ništa drugo, olakšala mnogima, pa i državi, posao oko kumuliranja neophodnog kapitala za brži razvoj zemlje. Ali ovakvoj argumentaciji kritičara mogla se suprotstaviti druga istina: da se velika većina naroda morala lišavati sve potrebnijih artikala dok se manjina počela snabdevati i onim što se u tadašnjim prilikama smatralo najvećim luksuzom.

Da se tu pre svega imaju u vidu interesi većine, siromašnih, pokazuje zahtev kojim se traži bezuslovno ukidanje *regala*, *arendi*, *akciza* na najtraženije artikle: so, duvan, meso. Tek posle, i to postepenim putem, treba da se ukine trošarina i đumruk „na predmete koji su neophodni za življenje ili koji se upotrebljavaju kod ogromne većine naroda, a korisni su”.¹¹

Pišući o finansijama, „Glas javnosti”, odnosno Marković, zaustavlja se i kod novčanih fondova. Oni su, u nedostatku državnih sredstava, bili tokom vremena ustanovljavani radi podmirenja rashoda obrazovnih, zdravstvenih i humanitarnih institucija, a sada su raspolagali sa prilično kapitala, usredsređenim od 1862. u rukama Uprave fondova, čije poslovanje je izazvalo takođe velika nezadovoljstva.

Fond za udovice i siročad činovnika delovao je *provokativno* na druge staleže, čiji su se predstavnici pitali zašto se država stara samo za porodice činovnika,

¹⁰Isto, 60.

¹¹ Isto, 62.

a ne i za druge svoje članove. Načelno se istupa protiv ovog fonda, da bi se istovremeno plediralo za stvar svih „koji su u vreme svoje mladosti i snage vršili savesno svoj posao”, i kojima zajedno sa njihovom porodicom treba obezbediti sredstva za starost, kao i u slučajevima smrti ili onesposobljavanja za rad.

U vezi sa Školskim fondom, koji je bio najveći, a čiji je kapital akumuliran posebnim prirezom od po dva cvancika na svaku *poresku glavu* godišnje, takođe se postavlja pitanje njegove svrsishodnosti. Smatra se da taj kapital treba odmah utrošiti u svrhe za koje je namenjen, a ne da se nagomilava davanjem na zajam pod povoljnom kamatnom stopom, kojom se u najviše primera opet koriste imućniji. „Kad već narod ima sakupljen kapital za prosvetu 100, 200 i više hiljada dukata, a ima dovoljno spremnih ljudi za osnivanje valjanih škola, onda nema smisla da se taj kapital daje pod interes ljudima koji ga ni upola neće upotrebiti tako proizvodno kao što može da ga država proizvodno upotrebi.” Iz tih škola bi izišli „obrazovani agronomi, tehnolozi, mehaničari, inženjeri, zanatlije razne struke itd.”, koji bi podigli proizvodnju na mnogo veći stepen vrednosti nego kamate od zajmova. Što je najgore, taj kapital se najčešće razdaje „intereshdžijama koji ga primaju od države pa 6%” a posle ga dele onima koji im ga uzvraćaju sa „24% do 100% više”.¹²

Marković, kome se lako mogu pripisati nerealne procene, u kritici postojećeg kreditnog sistema je ne samo rigorozan već i realistički racionalan. On pokazuje koliko je bilo nekorisno „što se... tolike naše vlade staraše da davanjem kredita pojedincima spasu narod od zelenaša i kaišara”. Prekomerno zaduživanje je najčešće posledica slabe proizvodnosti, a ne obratno. Da bi se, pak, podigla „proizvodnja, prvi je uslov: *organizacija rada – udruženje radne snage*” (podvukao A. R.), a ne kredit. Ali ni važnost kreditnih institucija se ne umanjuje. Traži se da zakonodavstvo propiše da se na zajam „novci državni daju poglavito proizvođačima, i to na izvesnu radnju”. Pri tom još, „preimućstvo da imaju zadruge zemljodelske, zanatlijske i industrijalne”.

Nije neracionalan ni zahtev da se uporedo stimuliše razvoj zemljoradnje, zanata i industrije, jer su mnogi, zainteresovani iz špekulantskih pobuda, insistirali samo na *povlasticama i privilegijama* „kojima se đoja htela” ubrzanim tempom „da podigne industrija u našoj zemlji”. Verovatno je preterano kad kaže da „one nikad neće podići narodnu proizvodnju, samo mogu napuniti džep pojedinim špekulantima”, ali u velikom broju slučajeva je sigurno tako bilo. U svakom slučaju, „stvarati industriju u zemlji gde je zemljoradnja zaostala za 500 godina, a zanata gotovo nema”, iako nije „ludorija”, jeste veoma složen i skup poduhvat, čiji *ceh* plaćaju u prvom redu mase naroda.

Bez sumnje je na savremenom evropskom nivou zahtev za stvaranje Narodne banke i pretvaranje tadašnjih okružnih štedionica u veće, poslovnije bankarske ustanove. Teži se zapravo sistemu u kome bi novčanim kapitalom rukovale bankarske organizacije, pod pretpostavkom da su one za to najkompetentnije, najstručnije. Ide se tako daleko da se „ove narodne banke” zamišljaju kao *okružne finansijske uprave* koje rukuju „svim prihodima i rashodima jedne oblasti (nekoliko srezova)”, uključujući i crkvene, manastirske, pupilne i dr. kapitale. U njihov zadatak hoće da se stavi i prikupljanje rasturenog sitnog kapitala iz ruku neproizvođača i premeštanje njegovo u *proizvodnju*. Ukratko, to bi bile banke „za podizanje

¹² Isto, 67.

proizvodnje”.¹³

Na vrhu piramide, na mestu glavne blagajne, „glavnog kaznačejstva”, glavne kontrole i uprave fondova, hoće da se postavi centralna državna banka. „Svi državni prihodi” ulivali bi se u nju, kako bi se i svi opštinski i sreski ulivali u oblasnu banku.

Ukidanje tadašnjih novčanih zavoda, fondova, štedionica i založnica, traži se prvenstveno zato što nisu ispunili nade ulagane u njih. Ponavlja se: fondovi i štedionice davali „su interes poglavito imućnijim ljudima, koji su s njima ili vodili trgovačku špekulaciju, ili najčešće davali seljaku novac sa preteranim interesom. Proizvođač se nije koristio takvim zajmom, jer je on preskup”. Založnice su stvorene da bi se olakšalo vraćanje zelenaških dugova. Proizvođači njima nisu takođe ništa dobili.

Zaključak je i tu jasno formulisano u duhu Markovićevih antikapitalističkih koncepcija: „Narodu se ne može ekonomski pomoći drukče no da organizacija kredita ide uporedo sa osnivanjem zadruga i organizacijom proizvodnje.” Dakle, i finansijska reforma se zamišlja samo u sklopu jedne velike, državne i društvene reforme.

Namerava se izdejstvovati i ubrzati nestanak razlike „između državnih interesa i interesa narodnih”, odnosno „društvenih”. Veruje se u hipotezu: „Što se više budu razvijale sve one ustanove za proizvodnju, prosvetu i dr., koje smo napomenuli govoreći o samoupravi opštine i sreza, sve će više nestajati” i „policijskih i sudskih poslova... Zadruga za proizvodnju – zemljoradničke, zanatlijske, industrijske – razgranaće se, raširiće se, stupaće jedna s drugom u savez zarad različitih zajedničkih poslova i potreba i tako obuhvatiće pojedine opštine, a možda i cele srezove.” Jednom rečju, hoće da se usadi i u narod verovanje da će proklamovanim reformama sama *država* postati „ono što treba da je... uređeno društvo kome je cilj da ostvari narodno blagostanje”.

Kritičari, kako realisti tako i skeptičari, reći će da je u ovom traktatu jedino neiluzionističko što se ne određuje „vreme za koliko se godina može izvršiti takav preobražaj u našem životu”, podložno svim mogućim atavističkim i prirodnim uticajima, spolja i iznutra stvorenim protivrečnostima i suprotnostima. Ali, radi onih koji vide u Markoviću samo okorelog utopistu, kao i onih koji u njemu traže preteču sitnoburžoaskih radikala, moramo ponoviti i to da se, po izričitom Markovićevom uveravanju, ovde „*samo*” (podvukao A. R.) ističe *meta* koja treba da pokaže kuda se teži ovim reformama, *samo* trasira „put kojim treba da idemo”.¹⁴

Četvrti Markovićev nepotpisani članak u „Glasu javnosti” iz serije koja je počela u „Javnosti” posvećen je pitanju Narodne skupštine. Izlazi u šest nastavaka; znači, ima već po obimu obeležja velikih rasprava.¹⁵

U prvom, uvodnom delu, u već poznatom Markovićevom stilu, retušira se istorijski osvrt na razvoj institucije o kojoj je reč, prema interpretaciji generacija kojima se daleka prošlost pričinjava utoliko lepša ukoliko im sadašnjost izgleda ružnija. Treba opet podsetiti da se na taj oprobani način potenciraju nezadovoljstva nezadovoljnih, da bi se pridobila njihova podrška u borbi protiv *vinovnika* postojećih nevolja.

Počinje se, dakle, prirodno, s tim da „u vreme prvog ustanka” Narodna skupština „beše predstavništvo naroda kome su svi polagali račun: vojvode, savetnici, pa i sam vožd”. Ide se i dalje, pa se Skupština pod knezom Milošem, bar za vreme njegove prve vlade, takođe prikazuje kao „najstarija

¹³ Isto, 69.

¹⁴ Isto, 73.

¹⁵ *Narodna skupština*, Glas javnosti, br. 13–18, od 24, 28. i 31. VIII, 4, 7. i 10. IX 1874; S. Marković, *Sabrani spisi*, IV, 74–90.

vlast u zemlji” kojoj su „*neposredno*” bile „odgovorne sve izvršne vlasti... počev od kneza”.¹⁶ Sve se to potvrđuje adekvatnim primerima, koje nije teško naći kad se traže samo iz jednog ugla osvetljena zbivanja na istorijskoj pozornici. Ipak, onima koji nalaze suviše nameštenog ili naivnog u ovakvoj istorijskoj retrospektivi, treba odvratiti da i tu ima realno sagledanog nukleusa. U patrijarhalnom društvu nema birokratskog aparata koji nerazumno zagorčava život podanika. Neposredno upravljanje je spektakularnije i razumljivije za mnoštvo koje ima potrebu da se iskaže pred vođom i vođama.

U nastavku, reagujući na upozorenja konzervativnih glasnogovornika, koji su ponavljali, povodom diskusija u vezi sa predlogom opozicionih poslanika za promenu izvesnih ustavnih odredaba, da treba biti naročito oprezan i ugledati se na velike zapadnoevropske države koje su postupno došle do višeg stupnja demokratskog razvoja, „Glas javnosti” se, kroz Markovićeva pero, osvrće na tokove istorije „uzornih” zemalja koje ne treba slediti. Ovaj osvrt je majstorsko delo publicističke elokvencije i lucidnog razlaganja velikih pouka prošlosti. Slikovitim iskazima dobrog poznavaoца urezuju se u pamćenje stranputice i putevi neumitnog razvoja.

Pošto je protivna strana često preporučivala „postupni” put kretanja, prema engleskom primeru, nije preostalo drugo no da se objasni na najjednostavniji način šta se dešavalo u Engleskoj na prelazu iz feudalnog u kapitalističko doba. Ne može se poreći, „Glas javnosti” odista jednostavno deluje kada kazuje čitaocima: „Predstavite sebi da ‘Skupština’ u kojoj sede: vlastela mala i velika, popovi i kaluđeri (a ni jedan predstavnik sirotinje raje) zajedno s kraljem reši ‘zakonitim putem’ da se svi pašnjaci zlatiborski oduzmu od pojedinih seljaka i opština, pa da se sve preda vlastelinu tome i tome... Dalje da se svi oni planinci, koji žive raštrkani po gorama, sateraju u doline gde im vlastelin odredi mesto, a da se sav onaj gorski predeo koji je ostao pust od ljudi, naseli sa nekoliko stotina hiljada ovaca i nekoliko desetina hiljada govedi.” I tome slično, pa onda: „Zamislimo da opet ovaj vlastelinski parlamenat proglasi ‘zakonitim putem’ najplodnije srezove i okruge u Moravi, Stigu, Timoku i dr. za dobro spahijsko; da zbriše sva sela iz celih srezova i razruši siromašne seljačke čatrlje; da uništi seljake – sopstvenike, a stvori beskućnike i njih da natera pomoću ‘slobodne utakmice’ da rade kod njega na nadnici...”

Tako je zaista rađeno u Engleskoj... Kad je seljak ostao bez zemlje, onda je lako mogao vlastelin, ili njegov arendator – ‘farmer’, podići *veliko gazdinstvo*.”¹⁷

Na takvim osnovama stvarao se i „uzorni” kapitalistički parlamentarizam. U slikanju ovog „uzora”, Markovićeva opredeljenost je kategorična, jer narod koga zavaravaju mistifikacijama treba da zna da se iza bleštave fasade zapadnog parlamentarizma kriju plodovi *pobede* dva *staleža*, feudalnog i kapitalističkog, „nad radničkom masom naroda”. Poruka „Glasa javnosti” je u znaku totalne angažovanosti na strani radnih masa i zato kazuje: „Ko god hoće može se diviti engleskom ‘redu i zakonitosti’ – mi takav red ne želimo našem narodu.” Ne želi se „ustavnost” i „parlamentarizam” ni na koji konzervativni *evropski način*, pošto je „svud u Evropi” isti, kao „rezultat” istovrsne „pobede gornjih staleža”...

U daljem izlaganju smisao za političku realnost dolazi do izražaja prilikom zauzimanja stavova u konkretnim *reformskim* pitanjima. „Glas javnosti” se takođe izjašnjava za *postupni* razvojni sistem. Usvaja se kao postulat da

¹⁶ Isto, IV, 75.

¹⁷ Isto, 79–80.

„svako novo stanje, svaki novi poredak, potiče iz onog predašnjeg koje je bilo pred njim”. Predočava se čitaocima da „nikakav radikalni preobražaj ne može se učiniti u jednom narodu, pa ma kako on u teoriji bio pravičan i koristan za narod, ako u narodu nema *ljudi i sredstava* da se taj poredak ostvari”.¹⁸

Ono što se hoće, da se formulisati u dve reči: *suverenost naroda*. U većtom laviranju, da se ne bi uvredilo neprikosnoveno kneževsko dostojanstvo, traži se ustavnim putem formulacija i obezbeđivanje tog prava „preko Skupštine i skupštinskih tela”. U argumentaciji prilagođenoj sili zakona ističe se da je „po uverenju svih naših monarhista i najodanijih prijatelja dinastije Obrenovića naš... narod po svojim pojmovima monarhičan i po svom osećanju odan vladajućoj dinastiji”. Ako to neće da se ospori, javno niko *pametn* i neće, onda svaki „koji... veruje u gornju istinu... po samoj logici mora pristati” na predlog „Glasa javnosti” „da treba zakonom ujemčiti narodnu suverenu vlast”. Ironija je neosporna, ali je neuhvatljiva, jer po logici onih koji govore o monarhističkim afinitetima naroda proizilazi da „će očevidno *narod održavati najčvršće ono zakonito stanje koje se njemu tako dopada*”.

Poenta je ovde u zaključku: „Narod kao suveren” treba da ima *ustavodavna i zakonodavna* prava. Prema istorijskim shvatanjima našeg glasila, svakako prilagođenim verovanjima naroda, „i jedno i drugo” narod „je imao u društvu patrijarhalnom, samo u drugom, ali *vrlo grubom obliku*. Sad se oblik menja sa razvitkom civilizacije, ali suština, jezgro”, treba da „ostaje ista”.¹⁹

Saglašavajući se sa mišljenjem levih liberala – od vladajućih krugova još smatrano kao neprihvatljivo, ekstremističko, ali već tolerisano u *načelnim* diskusijama – „da knez knezuje, a ne upravlja”, Marković ponavlja i ovom prilikom da ministri, odnosno vlada treba da odgovaraju pred narodom posredstvom Skupštine.

Da Narodna skupština „*postane pravo narodno predstavništvo*”, ističu se „vrlo umereni” zahtevi, formulisani u 5 tačaka. Pod 1. se traži: eliminisanje imenovanih poslanika. Pod 2. da pasivno izborno pravo, tj. pravo da bude biran za poslanika, ima „svaki srpski građanin... bez razlike *zanimanja, stanja i godina*”. (Prema tadašnjem zakonu, oni čija je poreska stopa bila ispod minimuma, a godine života ispod 30, kao i izvesne profesije – kao advokatska, na primer, nisu imali takvo pravo.) U trećoj tački je zahtev „da se svi poslanici biraju neposredno”, i to na svakih 3.000 poreskih glava po jedan. (Prema zakonu, neposredni su bili izbori samo u okružnim varoškim središtima, po srezovima izbor je vršen preko poverenika.) U četvrtoj tački zahteva se da i sreske skupštine imaju pravo zakonodavne inicijative, tj. da „imaju pravo predlagati zakone”. I, napokon, pod 5: “da se uzakoni sloboda javnih zborova”...

Zanimljivo je obrazloženje kojim se *opravdava* zahtev da godine starosti ne budu više ograničavajuća odrednica. Tu se, između ostalog, kazuje: „Iskustvo u životu dolazi sa godinama – to je istina. Ali *nauka, stručno znanje* – većinom ide sasvim obratno. *Obično mlađi ljudi vladaju daleko većim znanjem u raznim naukama koje zasecaju u život narodni i imaju logičniji, naučniji, pogled na sve pojave u društvenom životu no stariji ljudi*... Sve grane nauka naglo se razvijaju. Škole... ove su bolje... Mlađi ljudi” sve se više afirmišu „poslednjim rezultatima nauke”.²⁰

Na kraju, „da bi skupština bila narodno predstavništvo u pravom smislu te

¹⁸Isto, 83.

¹⁹Isto, 84–85.

²⁰Isto, 89.

reči”, traži se u 11 tačaka: 1. Da Skupština „sama bira sebi predsednika i ostale zvaničnike”. (Prema važećem zakonu, vladaru je pripadalo pravo da među kandidatima koje je Skupština predložila izabere predsednika i potpredsednika Skupštine.) 2. Da Skupština „sama određuje poslovni rad”. (Prema važećem poslovniku, vlada je imala pravo da se meša u rad Skupštine.) 3. Da sastavljanje dnevnog reda bude isključivo u kompetenciji Skupštine, a ne i vlade. 4. Da Skupština dobije pravo zakonske inicijative, tj. da „i pojedini poslanici” mogu predlagati „zakonske projekte kao god i vlada, a ne... samo vlada”. 5. Da bi se isključila mogućnost neposrednog uticaja vlade na odluke Skupštine, „da vladini poverenici i ministri govore u skupštini samo onda kad što predlažu ili brane svoje predloge, ili kad skupština traži od njih objašnjenja i odgovara u nekom predmetu”. 6. „Da zakoni što ih skupština donese stupaju u život iako ih knez ne potvrdi, samo ako ih dve skupštine jedno za drugim donesu...” 7. „Da se skupština skuplja u određeno vreme, koje se utvrđuje zakonom, bez *ičijeg poziva*.” 8. „Da niko nema pravo da raspusti skupštinu ili odloži njene sednice.” (To pravo je tada pripadalo vladaru.) 9. „Da nijedan skupštinar ne može biti odgovoran za svoj govor u skupštini.” (Prema tadašnjim zakonima, i poslanik je mogao biti pozvan na odgovornost zbog prestupa učinjenog u skupštinskom govoru.) 10. Da se poslanici ne mogu „staviti pod sud bez odobrenja skupštine”.. I, najzad, pod 11. „Da bi se izbegao svaki sukob između kneza i naroda, skupština sama bira i smenjuje vladu.”

Naveli smo gotovo doslovce sve tačke ovih zahteva da bi se videlo koliko je daleko otišao Marković na stranicama „Glasa javnosti” u svojim tezama o Skupštini kao vrhovnoj zakonodavnoj i upravnoj vlasti u državi. *Najrevolucionarniji* su, za tadašnje prilike, među ovim zahtevima svakako oni pod brojevima 5, 6 i 11, kojima se traži ograničavanje vladinih prava u Skupštini, oduzimanje prava *suspenzivnog veta* vladaru, nemešanje vladara u izbor i rad vlada.

Zahtevi kojima se ograničavaju kneževa prava su najopasniji. Da ne bi delovali suviše izazivački, u komentaru tih zahteva priznaje se *monarhija*, kao jedina moguća forma vladavine, već i zato „*što su naše spoljne okolnosti takve da se nikakva druga forma državna ne bi trpela od strane naših suseda od kojih zavisimo*”.²¹ Zanimljivo je obrazloženje kojim se opravdava potreba, i u interesu samog vladara, da se vladareve kompetencije svedu na formalne prerogative.

Polazeći od *konstatacije* da upravni resori u savremenom svetu iziskuju stručnost i odgovornost, „Glas javnosti” u ime *razboritosti*, a ne revolucionarnosti, zaključuje da nijedan „vladar ne treba i ne može da se meša ni u jednu struku državne uprave, jer za to treba imati stručnog znanja”. Osim toga, pošto u praksi svakodnevnog odlučivanja kao vlast deluju ministar i njegovi potčinjeni, zašto da se „narodu daje... povoda da zbog ministra dolazi u sukob s knezom”.

Smelo ali i mudro, da se ne bi uvredila kneževa ličnost, s jedne, i dovela u pitanje reputacija revolucionara u masi naroda i krugu principijelnih privrženika, tu se još dodaje: „Vladar je pretstavnik političkog jedinstva narodnog, zastupnik i nosilac narodnog dostojanstva pred stranim svetom – *tako vele sve monarhiste. Pa neka tako bude* [podvukao A. R.]. Ali u poslovima gde se zahteva stručno znanje, valja ostaviti narodu da on bira ljude kojima će se ti poslovi poveriti, i da on te ljude kontroliše.”²²

U ovoj raspravi, kao i u ostalim iz ovog razdoblja, moglo bi se Markoviću i

²¹Isto, 91.

²²Isto, 92.

„Glasu javnosti” zameriti da se o *narodu* govori samo uopšteno, pojednostavljeno, da se ne vidi njegov heterogeni klasni i lični sastav, da se još uvek misli da je klasno neizdiferenciran i da u njemu preovlađuju elementi pozitivnog. A iz činjenice da u Srbiji još ne postoje stranke i stranačke organizacije, koje bi organizaciono i programski zastupale interese određenih slojeva i klasa, izvlači se pogrešan zaključak da bi se potvrdilo nepostojanje relevantnih razlika. Međutim, akcije i mere levih i desnih liberala, kao i naprednijih i reakcionarnijih konzervativaca, a pored njih već i radikala i socijalista, potvrđuju da je klasna diferencijacija prilično odmakla i da odnos snaga u Skupštini i u opštinskim uslovima *slobode* i prava ne bi bio takav kao što se ovde zamišlja i sugeriše. Jedino što i u ovoj raspravi *opravdava* izložena uveravanja jeste pokušaj da se na ovakav, *narodni* način, veći deo naroda, sastavljen od siromašnih i obespravljenih slojeva iz redova seljaštva, zanatlija, inteligencije, pridobije u borbi protiv režima koji je izazivao opravdana nezadovoljstva.

Skupštinskom pitanju „Glas javnosti” posvećuje još dva veća napisa u vezi sa glasovima o premeštanju Skupštine iz Kragujevca u Beograd i odlaganju predstojećih izbora za nove poslanike.²³ Već se naširoko govorilo i pisalo da je vlada, revoltirana ispadima glasila kragujevačkih radikala i socijalista, odlučila da Skupština ubuduće zaseda u prestonici, gde je politička atmosfera mirnija zbog konzervativnije, činovničke i trgovačke, strukture stanovništva. S obzirom na razlog zbog kojeg se uloga „Glasa javnosti” potencira na provokativan način, reagovanje njegovih urednika i izdavača je dobro odmereno kada se kazuje: „Ako je istina da vlada neće da sazove skupštinu u Kragujevac zbog štamparije i lista, onda ona priznaje da je štampa kod nas već neka *sila*, a ujedno bi dala dokaza da se ona boji štampe – dakle da je njen položaj vrlo slab.” Uistinu, ne list, već masa nezadovoljnika, koja je najhomogenija u Kragujevcu i kragujevačkoj okolini, prisiljava vladu, zapravo kneza (što se, naravno, ne sme napisati) na raskid sa tradicijom saziva Skupštine u *srcu* Šumadije.

U drugom napisu alarmira se javnost pitanjima: Kada će se održati skupštinski izbori? Gde će se sastati Skupština? Zasedanje Skupštine staje narod do 10.000 dukata i on ima pravo da traži da u njemu većaju poslanici koji su dobili njegovo poverenje.²⁴

Među napisima koji iritiraju vladajuće krugove padaju u oči i alarmirajući članci, dopisi, beleške povodom *vesti* da se dažbine povećavaju *novim prirezom* „za logorovanje narodne vojske”. U prvom članku u broju 2. od 17. jula 1874, o novom povodu nezadovoljstva, stoji da je još krajem aprila „svet... naš uskomešao glas, da ima da se pokupi prirez po 9 1/2 groša poreskih od svake poreske glave za logorovanje... vojske”. Dok se još narod pitao u čudu: „Od kuda ovaj porez? Je li on zakonit? Kako će” da se da „toliki prirez u ovakvom vremenu?” – u nekim mestima lokalne vlasti su otpočinjale sa prikupljanjem novog nameta. Tada je vlada iznenada obustavila kupljenje *nezakonitog* dopunskog prireza.²⁵

U *zvaničnoj ispravci*, koju je list morao objaviti po Zakonu o štampi, demantuju se tvrđenja o nezakonitom aktu naplaćivanja pomenutog prireza. Ministar finansija je izdao naredbu za prikupljanje ovog prireza na osnovu zakona od 23. oktobra 1870.²⁶ „Što je” on „u maju privremeno obustavio kupljenje to nije” stoga „što je i sam posumnjao u zakonitost” svoga

²³Gde će biti Skupština? Glas javnosti, br. 4, 24. VII 1874.

²⁴Pitanja, Glas javnosti, br. 17, 7. IX 1874.

²⁵Prirez za logorovanje narodne vojske, Glas javnosti, br. 2, 17. VII 1874.

²⁶Zbornik zakona i uredaba, XXIII, čl. 94, str. 133.

postupka, „već što je vlada... htela da vodi računa o novčanom stanju zemlje u oči žetve.” Naplata prireza bila je, dakle, samo odložena za posle žetve, kad narod ima više para.²⁷

Budući da je zvanična ispravka usledila s motivacijom da pomenuti napis „može da ima za rezultat da uznemiri, razdraži i nepoverenjem prema jednom zakonitom aktu ispuni” one koji ne znaju zakone, redakcija lista u sledećem broju, navodeći ove reči, protestuje protiv *insinuacija* kojima se „Glas javnosti” žigoše kao buntovnički list, koji predstavlja opasnost za poredak, protiv koga su, sledstveno, sve represivne mere opravdane²⁸

Vraćajući se, nekoliko nedelja kasnije, opet na temu o nepravednom, ako već ne nezakonitom prirezu, „Glas javnosti” ističe da bi „najbolje i najpravičnije bilo... da svaka opština izdržava svoje vojnike” za vreme vojne obuke, i to samo siromašnije.²⁹ Ovaj, prilično nerealan zahtev, kao i samo insistiranje na ovom prirezu, prvo s motivacijom da je nezakonit, a posle da je nepravedan, pokazuje da je za redakciju „Glasa javnosti” najvažnije da se svako nezadovoljstvo u narodu iskoristi za kritiku vlade i njenih organa, zakona, postupaka i sl.

Opozicioni stavovi lista ogledaju se naročito u polemikama protiv konzervativnih i konzervativno-liberalnih listova, posebno „Vidovdana” i „Istoka”. Rečnik kojim se koristi „Glas javnosti” sličan je jeziku njegovih oponenta, mada sadrži manje pogrđnih izraza. Evo jednog odlomka iz odgovora na pisanje „Istoka”, da bismo imali predstavu o nivou tadašnjih političkih polemika: „Ono što je ‘Vidovdan’ bio... palo [je] sada u deo ‘Istoku’. Samo, dok je u ‘Vidovdanu’ izbijala i žica *virtuoziteta*, u ‘Istoku’ smo dobili nakaradnu kopiju... ‘Istok’ denuncira drugoga, pa veli da njega neko denuncira kad mu istinu govori. ‘Istok’ je laža, pa veli da je drugi laža, ‘Istok’ je plaćen, pa veli da je drugi plaćen. ‘Istok’ i pisac njegov s pravom mogu reći da su specijaliste u grdnji i rečima kojima časte svoje protivnike. Kakav bozadžija? Kakva piljarica? – to su ljudi koji pošteno lebac zarađuju.”³⁰

„Istokov” rečnik ispunjen je rečima: „komunci, opapulje, razrušitelji vere, morala, običaja narodnih, rodoljublja” itd. na račun radikala i socijalista. Za opravdanje „Glasa javnosti” može se navesti da je autor polemičkog odgovora na izazove „Istoka” bio doveden u stanje krajnje razdraženosti insinujama protivnika. To se vidi i iz nastavka u sledećem broju u kome se kaže da je odgovor „Istoku” „ispao preko volje onakav”, pa se Dodaje: „Mi iskreno žalimo što smo se i upuštali u odgovaranje takvom listu, koji može da izazove čoveka da bude do krajnosti grub i da zaboravi na svoje dostojanstvo.”³¹ Da bi se shvatilo krajnje razdražljivo reagovanje „Glasa javnosti”, napominjemo da su izrazi koji su upotrebljavani od liberalnih i konzervativnih listova bili ne samo pogrđni već i opasni, implicirali su denuncijaciju. Oni su list radikala i socijalista najradije nazivali organom komunaca i karadorđevićevaca, a ovi potomji smatrani su tada najvećim, najopasnijim protivnicima države i njene dinastije i protiv njih su preduzimane najsurovije represalije.

U napadima i kontranapadima „Glas javnost” se trudi da pogodi političkog protivnika u najosetljivije mesto, da ga razobliči pred narodnim masama i pokaže im kako taj protivnik vodi antinarodnu politiku. Uzimajući na nišan

²⁷ Zvanična ispravka, Glas javnosti, br. 5, 27. VI 1874.

²⁸ Odgovor na „Zvaničnu ispravku”, Glas javnosti, br. 6, 31. VII 1874.

²⁹ Prirez i logorovanje, Glas javnosti, br. 16, 4. IX 1874.

³⁰ Bune se Istočani, Glas javnosti, br. 10, 14. VIII 1874.

³¹ Umesto daljeg odgovora, Glas javnosti, br. 11, 17. VIII 1874.

vodeće ličnosti bivših liberalnih vlada, Jovana Ristića i Radivoja Milojkovića, anonimni autor članka o Ristiću, povodom jedne njegove narodske izjave, kaže: „Ristić je čovek koji po svome poreklu, položaju i vaspitanju nikako ne spada u one koji bi mogli da računaju na odanost naroda.” On nije, prirodno, postao „narodni čovek” i nema pravo da se poziva na narod.³²

„Glas javnosti“ je bio kratkog veka, izlazio je nepuna dva meseca, u svega 17 brojeva, i nije imao vremena za veća izlaganja iz oblasti ekonomike i kulture. Primera radi, o akutnim problemima seljaštva govori detaljnije samo jedan napis, i to lokalnog karaktera. Tu se ističe kako u kragujevačkoj opštini, slično mnogim drugim, i dalje se „zavaća... opštinska zemlja”. Zahvatači „mahom su sirotinja, osim nekoliko bogataša, koji poveće komade behu zavatili”. Vlasti su preduzele mere kažnjavanja, neki su pozatvarani.³³

Interesovanje za nacionalnu politiku ogleda se u napisima iz Austro-Ugarske, posebno Vojvodine. Komentarišu se i prikazuju pojedina zbivanja iz života Srba, na primer u vezi sa karlovačkim narodno-crkvenim saborom.³⁴

Iz napisa koji su raspoređeni po rubrikama vidi se da se svakodnevnim političkim problemima poklanja najveća pažnja. Najviše mesta zauzima rubrika „Iz naroda”. Očigledno, najviše prostora se daje dopisima sa terena, koji u praksi potvrđuju iskaze u načelnim člancima o mnogobrojnim nevoljama naroda i zloupotrebama onih koji su na vlasti.

Dopisi „iz naroda” sadrže autentična kazivanja očevidaca i njihova svedočanstva su u većini slučajeva verodostojna. Od dopisnika iz Negotina tako saznajemo da se negotinski poslanik, izvesni Mita Milovanović, u Skupštini svojevremeno izjašnjavao „za batine”, govoreći: „ako ukinemo batine... šta ćemo da radimo sa komuncima”... Po rasuđivanjima ovog poslanika, u negotinskom kraju nije bilo sirotinje, iako se zna da nadničari za bedne nadnice obrađuju imanja izvesnih trgovaca „koji imaju po 20–30 dana oranja zemlje”.³⁵

Dopis bravara sa Uba, Jovana Živanovića, o esnafskoj uredbi u svetlosti potreba siromašnih zanatlija, toliko je dobro došao da redakcija izražava javno zadovoljstvo što jedan radnik tako razložno piše o zanatima i zanatlijama, te ga ohrabruje da nastavi sa ovakvim izlaganjima.³⁶

Pismo iz valjevske opštine izdvaja se bogatom dokumentacijom o strukturi tamošnjeg življa. Urednik, očigledno impresioniran faktografskim sadržajem, u napomeni koristi priliku da od čitalaca zatraži slične snimke, dopise, da bi se videlo koliko se ljudi bave korisnim a koliko nekorisnim poslovima. Izneti podaci su toliko instruktivni da je, radi proširenja naših znanja, svrsishodno da se navedu. Prema tim podacima, valjevska opština je tada imala 3.074 duše, od kojih veliku većinu sačinjavali su muškarci, 1.916, a manjinu ženskinje, 1.158. Porez je plaćalo 677 glava porodica. Tek nešto više od polovine je u mogućstvu da kupuje robu „sa strane, kao čohu, svilu, kadifu, srmu, zlato, drago kamenje, gajtan, gvožđe, kafu, šećer”.

Zanatlija, kovača, šlosera, opančara, bojadžija, stolara, pintera itd. ima oko 40. Činovnika – 44, od kojih najviše sudskih i policijskih. „Kad dođeš pred sud i policiju u radne dane, možeš videti 50–60, a katkad i preko 100 ljudi, koji traže pravdu.” Fascikala i protokola ima toliko da „ne bi se sve moglo sa dva kantara za više dana premjeriti”.

Sa istom pedanterijom, dopisnik iznosi kako, pored 4 advokata, „ima dva

³² *Ristić i narod*, Glas javnosti, br. 10, 14. VIII 1874.

³³ Kragujevac, 21. jula, Glas javnosti, br. 4, 24. VII 1874.

³⁴ *O karlovačko-crkvenom narodnom saboru*, Glas javnosti, br. 1, 15. VII 1874.

³⁵ Iz naroda, Negotin, 8. jula 1874, Glas javnosti, br. 1, 15. VII 1874.

³⁶ Iz naroda, Ub, Glas javnosti, br. 1, 1874.

popa koji nam popuju, 8 učitelja što nam uče decu... 34 koji rade mehansku i kafansku radnju"... 30 koji mese i peku hleb, pa ga prodaju „s procentom”, 75 „koji rade zemljoradnju... 76 koji služe i nadniče”. Od omladine ima „oko 200 mladića koji se spremaju i uče: da kupuju tuđe espape, da kroje, da šiju, mere, mehanišu, kafenišu i prodaju, a ima ih što se praktiraju pa se spremaju za činovnike”.³⁷

O životu moćnih i bednih, onih koji komanduju i onih koji moraju da slušaju, o maltretiranju vojnika, nasilnom naplaćivanju prireza i sl. ima dopisa iz Beograda, sa Kosmaja, iz Užica, Obrenovca, Orašja, Čačka, Gornjeg Milanovca, Knjaževca, Rudnika, Lepenice, Smederevske Jasenice, Kruševca, Požarevca, opštine zdravčičke, pa čak iz Vojvodine – Vršca.

Posebno je interesantan dopis *radnika* iz rudnika Podgorskog u valjevskom okrugu. Radnici, obaveštavajući javnost o nepodnošljivim uslovima njihovog života i rada, kazuju: „Atanasije Nikolić s nama vodi špekulaciju kao sa marvom. Nikakove uredbe nema a kamo li udobnosti.” Nikolić „je rad od svakog da zakine po koju nadnicu, rad je da špekulira i sa našim ručkom i pićem. On nam šalje kojekakav talog od vina koji nam po 6 groša naplaćuje; neku špirtu, nema ni 15 gradi, naplaćuje 16 groša oku, slaninu 14 groša, meso presno jagnjeće 6 groša, a leb 2 groša”. Na kraju svog dopisa radnici napominju da su „sve načine i sredstva upotrebljavali da se njiovo patničko stanje popravi, pa ništa”; stoga su „prinudeni... da se ovim putem” potuže, „neće li ovo učiniti” da im se „stanje popravi”. Ne treba komentara: „*Početak naše srpske industrije, pa tako čemeran po radnike – nije li to žalosno?!*”³⁸ (Podvukao A. R.)

Krača saopštenja sa terena objavljuju se u rubrici „Telegramske vesti”. Od većeg značaja su vesti koje donosi rubrika „Kragujevačke prilike”, odnosno „Kragujevačke novosti”. U jednoj od ovih beleški odaje se priznanje opštinskom kmetu Paji Vukoviću povodom njegove iznuđene ostavke. Tom prilikom se saopštava da je očekivan izbor Save Grujića, ne samo zato što se on isticao kao privrženik novih progresivnih ideja već i stoga što je kao inženjer mogao da doprinese unapređenju mesta, naročito s obzirom na zahteve za regulisanje reke Lepenice. Izabran je, međutim, drugi, Mića Milivojević, član opštinskog suda.³⁹ Među poslednjim novostima nalaze se beleške o podizanju optužbe protiv urednika lista „za 14 krivica”, posle svega 12 brojeva!⁴⁰

U rubrikama kraćih poruka, pitanja, odgovora, pod naslovom: „Javno pitanje”, „Javne korespondencije”, „Priposlano“, „Čitaocima”, mogu se takođe naći beleške sa nekim zanimljivim detaljem za *istoriju* ovog lista. Iz jedne takve beleške saznajemo da se među narodnim predstavnicima nalazio i arhimandrit Vasilije.⁴¹ Iz druge, kako Ranko Đ. Tajsiić, kmet iz Puhova, koji će se proćuti kao jedan od buntovničkih radikalskih vođa, razobličava sveštenika u Guče što je nezakonito naplatio od seljaka molitvu.⁴² U otvorenom pismu L. P. Živanovića na adresu predsednika užičke opštine, Ilije Jokanovića, kaže se: „Ti, kmete, uzeo si sa tvojom zadrugom nekoliko hiljada opštinske cigle za pravljenje mehane, pa jesi li je vratio, koliko i kakvu, ili je i ovdje slučaj kao kod Mićića”, pomoćnika načelnika, koji je bio posudio 30.000 cigala namenjenih zidanju realke u Užicu.”⁴³

³⁷ Iz naroda, *Pismo iz opštine valjevske*, Glas javnosti, br. 2, 17. VII 1874.

³⁸ Iz naroda, *Iz rudnika Podgorskog*, Glas javnosti, br. 13, 24. VIII 1874.

³⁹ Kragujevačke prilike, Glas javnosti, br. 1, 1874.

⁴⁰ Kragujevačke novosti, Glas javnosti, br. 13, 24. VIII 1874. U uvodniku sledećeg broja ističe se da je kragujevačka policija u osam brojeva „Glasa javnosti” „našla 15 krivica” (Glas javnosti, br. 14, 28. VIII 1874).

⁴¹ Javna korespondencija, Glas javnosti, br. 4, 24. VII 1874.

⁴² Priposlano, Glas javnosti, br. 6, 31. VII 1874.

⁴³ Priposlano, Glas javnosti, br. 8, 7. VIII 1874.

Iz jednog odgovora čitaocu saznajemo da je broj 4. od 24. jula zakasnio iako je „bio gotov” na vreme i poslat odmah na pregled okružnom načelstvu, kao što je tražio zakon o štampi, pre 18 sati. Načelnik je, međutim, otputovao a nije ovlastio nikog da izda uverenje, pa se morao čekati njegov povratak. Tako je list odštampan „u oči četvrtka”, umesto u sredu.⁴⁴

Zanimljivo je javno upozorenje redakcije Načelstvu kragujevačkog okruga da plati dug od 5 gr. mer. „za oglas u 7. broju”, kao i račun za štampanje „Zvanične ispravke”, u iznosu nešto većem 60 gr. čar., „koji je već dva puta tražen”. Očigledno, zlorabio se koristi prilika da se jedanput i policijska vlast javno opomene pozivom na sud. „Ovo je treći i poslednji put što ovim putem tražimo. Ako nam načelstvo i opet ne isplati račun, bićemo prinuđeni da podignemo tužbu radi naplate, jer je dosta čekanja bilo.”⁴⁵ Ova „poslednja” opomena je svakako bila poslednja – jer posle ovog broja prestaće da izlazi „Glas javnosti” kao glasilo socijalista, radikal-socijalista i radikala.

Prema prvom broju je izgledalo da će „Glas javnosti” i rubrici *Književnost* posvetiti veću pažnju. Međutim, verovatno stoga što je bila preokupirana političkim problemima, a i s obzirom na to da je u to vreme izlazio i časopis „Rad”, specijalno posvećen književnosti, nauci i kritici, redakcija je ovu rubriku zanemarila. Ostaje se zapravo pri rečima, preuzetim iz „Rada”, kojima se popularisala njegova misija. A te reči su odista misionarske. „Kad je neko društvo ogrezlo u neznanju i predrasudama, kad u njemu ima sijaset nepravde i tiranluka, kad se kvarež širi sve dalje i dalje, i od tih zala podriven, izgrizen i otrovan strada ceo društveni organizam, kad sva ta zla... snađu neki narod i kad u njemu ima ljudi koji sve to pojme, razumeju i vide, onda su oni dužni da se knjigom i rečju bore protiv tih zala.”⁴⁶

Podlistak je u znaku misionarstva; ispunjen je gotovo u svakom broju nastavcima „*Azbuke socijalnih nauka*” no ruskom autoru.

Na poslednjoj strani, kao i u „Javnosti”, prostor se iznajmljuje za poslovne oglase. Ali oni samo povremeno ispunjavaju 1–2 stupca u „Glasu javnosti”.

Na kraju, u vezi sa pitanjem autorstva može se reći da su članci, po pravilu, nepotpisani. Videli smo, četiri su identifikovani kao Markovićevi. Za ostale je nemoguće ustanoviti sa sigurnošću ko ih je napisao. Većinu verovatno Pera Todorović i Pera Đorđević. Od dopisnika, zapravo čitalaca, javljaju se: Jovan Živanović iz Uba, Ranko Tajić iz Puhova, Luka P. Živanović iz Užica, Savo N. Popović, paroh iz Trstenika. Sa inicijalom ili nekom simboličnom oznakom reaguju na nepravde, zloupotrebe itd.: „Jedan iz omladine koji vas oboje [„Vidovdan” i „Istok”] prezire”, „Radenici”, „Dva seljaka”, S. P. P. iz Lepenice, M. Ž. iz Zdravčičke opštine, P. iz Kruševca, S... S, St. pr. iz Knjaževca.

Lista lokalnih poverenika, koji su skupljali pretplatu u svojim prebivalištima, pokazuje ko su bili socijalistički aktivisti angažovani u propagiranju „Glasa javnosti”. Poneki među njima su i aktivni saradnici, u svojstvu dopisnika.⁴⁷

U toku svog izlaženja „Glas javnosti” je nailazio na prepreke vladajućih

⁴⁴ Čitaocima, Glas javnosti, br. 6, 31. VII 1874.

⁴⁵ Javna korespondencija, Glas javnosti, br. 17, 7. IX 1874.

⁴⁶ „Rad”, list za književnost, nauku i kritiku, br. 1, 15. VII 1874.

⁴⁷ Prema spisku redakcije lista, poverenici su bili: u Požarevcu sa okolinom – Petar S. Nikolajević, trgovac; u Kruševcu u okolini – Avram Šokorac i Dragoslav Kedrović, apotekar; u Čupriji – Svetozar Tutunović, advokat; u Jagodini – Tasa Đikić, trgovac; Paraćinu – Zaka Petković, đakon; Čačku – Steva Čumkarac i Janko Vlakačanin, abadžija; Užicu – Luka Živanović, trgovac (autor nekoliko dopisa); Valjevu – Vučić Milovanović; Šapcu – Jova Milinković, advokat; Loznici – Milivoj Vićentijević, trgovac; Gornjem Milanovcu – Živko Ponjavić; Zaječaru – Milosav Jagodinac, trgovac; Obrenovcu – Stojan Nikolić; Smederevu – Steva Hadži-Đorđević, duvandžija i Koja Naumović; U Karanovcu – Đura, predavač, i Krčedinac, telegrafista; na Ubu – Jovan Živanović, bravar (pisac ovde izloženog dopisa); u Aleksincu – Špartalj, špediter; Gradištu – Sava Ž. Obradović, trgovac; Knjaževcu – Steva Maksimović, advokat; Negotinu – Mita Stojanović; Ivanjici Dimitrije Đorđević, sreski pisar (Glas javnosti, br. 6–1874)

krugova, isto kao i „Javnost”. Prema nekim iskazima, objavljenim u 14. broju, od 28. avgusta 1874, policija je u 8 brojeva našla 15 krivičnih dela. Tih dana je odgovorni urednik lista nekoliko puta saslušan da bi se utvrdila njegova krivica, odnosno krivica autora inkriminiranih napisa. Kao što se tu navodi, njegovo je saslušavanje 23. u petak trajalo od 16 do 19,30 časova, sledećeg dana, u subotu, od 8,30 do 12,30 časova, pa se produžilo na ponedeljak i utorak sledeće nedelje. Policija je *našla* krivična dela u većini članaka koje smo podrobnije prikazali: u uvodnom članku u 1. broju, na mestu „gde se govori da su naše ustanove i zakon kopija tuđih”; u 2. broju, u nastavku uvodnog članka i u napisu o prirezu za logorovanje vojske; u 4. broju, u dopisu o Skupštini i još nekim dopisima; u 6. broju, u odgovorima na zvaničnu ispravku i zašto je zakasnio list; u 7. broju, u dopisu iz Požarevca; u 8. broju, u dopisu iz Aleksinca i jednoj belešci; u 9. broju, u pomenutim rečima protiv „Budućnosti”, „Vidovdana” i „Istoka”; u 10. broju, u člancima protiv Ristića i „Istoka”.⁴⁸

Do obustave ipak ovog puta ne dolazi po odluci policijskih i sudskih organa. Pritisci, pretnje i ucene vladajućih su dovoljni da zaplaše većinu odbornika Kragujevačke društvene štamparije, u kojoj sada preovlađuju antiradikalni liberalistički elementi. Oni donose odluku da se promeni pravac lista. Socijalistički nastrojenim urednicima i saradnicima nije preostalo drugo no da javno izdvoje svoj glas i obelodane da posle 17. broja „Glas javnosti” prestaje biti ono što je do tada bio, a samim tim prestaje biti i glasilo radnog naroda.⁴⁹

Ljudi na vlasti i oko vlasti uspeali su da ostvare svoju zamisao pretnjama da će, ako ne drukčije, „batinama da reše pravac lista”; da će list „biti... kako mi očemo ili ga neće biti”. Protagonisti pokreta protiv birokratskog režima sa antikapitalističkih, samoupravnih, demokratskih pozicija mogli su jedino da odgovore, i odgovoriće, pokretanjem novog lista.

⁴⁸ Iz naroda, Beograd, 18. jula (Glas javnosti, br. 4–1874); Kragujevac, 27. avgusta (Glas javnosti, br. 14, 28. VIII 1874).

⁴⁹ List je pod istim imenom nastavio da izlazi posle višenedelnog prekida, od 7. septembra do 20. oktobra, i izlazio je sve do broja 33, 4. decembra 1874. ali u drugom, nesocijalističkom smeru. U reprint izdanju, povodom stogodišnjice smrti Svetozara Markovića, 1975, kao ni u originalu, ta promena u karakteru lista nije označena.

„OSLOBOĐENJE” (1875)

Posle razlaza sa „Glasom javnosti”, pošto je promenio pravac, markovićevci su nameravali da pokrenu što pre nov list u Beogradu pod uredništvom Nikole Pašića. Ali u tome nisu uspeali. List sa novim imenom pokrenuće 1. januara 1875, opet u Kragujevcu, sam Marković, koji je izašao sredinom novembra 1875. iz požarevačkog zatvora. Ovog puta Markovićevo ime se ističe u svojstvu odgovornog urednika i vlasnika. Uspelim aranžmanom sa Društvenom štamparijom, u kojoj opet vode glavnu reč njegovi prijatelji, pod predvodništvom Pavla Vukovića i Miloja Barjaktarevića, on dobije određene ruke u uređivanju lista.¹

Četvrti Markovićev list, pod imenom „Oslobođenje”, koje predstavlja novo simboličko znamenje, novu zastavu pokreta, izlazi pred javnost sa starim programskim zahtevima u principu i praksi. U prvom uvodnom članku koji ima programski karakter, sam Marković, naravno, anonimno, u ime redakcije, kazuje da se produžava ono što je započeto „u ‘Javnosti’ i ‘Glasu javnosti’ (i još ranije u ‘Radniku’)”. Ipak, i pored nepromenjenih „osnovnih načela”, nova simbolika ima „svoj osobiti značaj”. Stegonoše pokreta su došle do zaključka da su im pozicije u javnosti toliko ojačale da omogućuju direktnije isticanje oslobodilačkih ciljeva. I to na unutrašnjem i spoljnopoličkom planu, zarad istovremenog socijalnog i nacionalnog oslobođenja.

Nacionalnooslobodilačke preokupacije vrhunskih razmera nameću zadatak da se raščiste pojmovi narodnog oslobođenja, i nacionalnog ujedinjenja, koje su vladajući krugovi tako zamrsili da mnogi nisu mogli uočiti razliku između potonjeg i prvog. Treba insistirati na tome da se dolazi „slobodom do jedinstva, a ne obratno”. Naglašava se da je prvi cilj „narodno oslobođenje”, a „narodno jedinstvo mora doći kao posledica oslobođenja”.

Pri raščišćavanju pojmova, koji su se pod dejstvom propagandnih aparata države i vlasnika parolaški pomešali, krajnje konsekvence su ostale nedorečene. Programeri novog lista ne smeju istupati sa jasnim formulacijama, da ne bi već „u prvom broju – kao što proizlazi iz Markovićevih iskaza – „došli u sukob sa... krivičnim zakonom”.

Samo, ne bi bilo u skladu sa Markovićevim revolucionarnim karakternim odlikama kad se ne bi u toku daljeg razjašnjavanja oprečnih stavova jasno dalo na znanje da „narod mora pojmiti da onima kojima je glavna težnja vlast, ne može biti glavno oslobođenje. On se ne sme više oslanjati na vlasničko ‘rodoljublje’. Ne sme više očekivati svoje oslobođenje od dobre volje i uvidavnosti ‘rodoljubive vlade’... On mora uzeti stvar oslobođenja u svoje ruke”.

U stvari, ponovo se proklamuje oslobodilačka borba pod predvodništvom onih koji traže da se država i društvo reorganizuju „na temelju narodne samouprave”, s pretpostavkom da će se na taj način dati „narodu mogućnost da stvori ona sredstva koja su suština oslobođenja: materijalno blagostanje i prosvetu”.

U konkretnoj formulaciji „Oslobođenje”, kao svojevremeno „Javnost” i „Glas javnosti”, najavljuje da će tražiti „izmenu ustava” u sklopu novih temeljitih reformi, da će se založiti da narod bude priznat „kao izvor sviju prava državnih vlasti” pošto je sve to „neophodni uslov za njegovo unutarne... i spoljno oslobođenje”. U efektnoj stilizaciji, ravnjanja radi, ističe se kao neka vrsta gesla: „Narod do sada nije bio ništa – on treba da postane sve”²

¹Jovan Skerlić, *Svetozar Marković, njegov život, rad i ideje*, Beograd 1922, 102.

²Kragujevac, 28. decembra, br. 1, 1. I 1875; Svetozar Marković, *Sabrani spisi*, Beograd, 1965, IV, 95, 97, 98.

Odmah u prvom broju „Oslobođenja”, nastavljajući seriju velikih samoupravnih članaka započetih u „Javnosti”, odnosno „Glasu javnosti”, Marković štampa svoj drugi napis o srezu kao najširoj, najvažnijoj osnovi samoupravljanja, pod naslovom: *Srez i sreska uprava*. Da bi podsetio čitaoce na već rečeno, a verovatno u nedostatku vremena prilikom pripremanja prvog broja, Marković preštapava u celosti tri strane od ukupno četiri i po iz svog članka objavljenog svojevremeno u „Glasu javnosti”! U nastavku tek prelazi na ono o čemu hoće da govori detaljnije: o ustrojstvu sresa i sreske uprave. Govoreći o nadležnostima samoupravnih organa sresa, Marković pre svega ističe da će se na sreskoj skupštini birati članovi sreskog odbora i sreske uprave, utvrditi budžet i donositi suvereno odluke „o svima zajedničkim potrebama”, „podizanju škola, građenju puteva” itd. U viziji koju će racionalni um proceniti kao iluzionističku, ali mnoštvo potvrditi verovanjem u sopstvenu misiju, što je za Markovića sigurno veoma važno, na sreskoj skupštini „će se narod najlakše i najbrže obavestiti o svemu onome što mu baš treba za njegov napredak, a onda „*sâm*” raspolagati „*sredstvima* da odmah nabavi sve što mu je nužno, a ne... da trčkara za svoje pare policiji ili ministru i da moli za ono što je njegovo”. U očiglednoj nameri da što ubedljivije deluje, Marković, odnosno „Oslobođenje”, čak cifarski dokazuje da bi i plaćanjem dijurni za povećani broj sreskih narodnih predstavnika narod uštedeo veliku sumu, koja se inače daje za izdržavanje Državnog saveta. Sa ustanovljenjem samoupravnih sreskih skupština „Državni savet” postao bi „sasvim” nepotreban. Zemaljska „zakonodavna skupština” dobiće „ustanovom sreskih skupština... najboljeg” savetodavca „pri građenju zakona”.

Na ovakav način dobija se i argumentacija za odgovor onima koji će reći da „na sresku skupštinu dolaze sami seljaci koji neumeju... da naprave” zakonske predloge, i sl. I ako „seljaci i uopšte, ‘prost svet’... ne bi umeo tačno da formuliše” što se traži, „on... zna šta mu treba a šta ne, i to ume da kaže, a to je glavno”. Prihvatljivije je za racionalniji svet svakako dodatno rezonovanje da će i u sreskim skupštinama biti „sve više obrazovnih ljudi, naročito kad naša ‘inteligencija’ izađe jednom iz kalupa– birokratije”.

Sreski odbor se zamišlja kao skupštinski organ koji „vrši sve tekuće sreske poslove preko godine”. U odnosu na sresku upravu, kaže se, ne mnogo preciznije nego u prvom članku, da će odbor biti „neprekidni savetnik i kontrola” uprave.

Sreska uprava se situira, prema još neujednačenim mišljenjima istomišljenika, u alternativu kao *sudska ustanova*, ili kao ustanova „za ekonomske, prosvetne i druge opšte – narodne potrebe”, uključujući i sudske. U Markovićevom deduciranju pretpostavlja se ova druga alternativa.

Poučno je da Marković najmanje operiše sa apstraktnim iluzionističkim kategorijama kada je reč o školama. Vidi se da on najviše očekuje od faktora obrazovanja. Izričito kazuje: „Nadzor nad svima narodnim školama mora biti poveren stručnim licima pa ma kakvo bilo ustrojstvo sresa. Tu se sreska uprava mora pobrinuti da nabavi stručna lica za taj posao. Ovo opet zavisi od organizacije celokupne prosvete u državi; *od prava i dužnosti* [podvukao A. R.]... države za celokupnu narodnu prosvetu.”

U odnosu na državu, srez se ne zamišlja kao „država u državi”. Uzor je Švajcarska, gde je od „saveza kantona” (srezova u srbijanskim uslovima) sačinjena državna tvorevina. „Ali pritom” se zamišlja „sasvim drugi razvitak obrazovanosti” i sasvim druga organizacija. Ideal je „stanje gde bi ‘srez’ bio ustrojen kao jedna ekonomska zadruga sa svojim prosvetnim i finansijskim ustanovama, i sa svojom političkom upravom... Ali takvo je stanje daleko.” (I

ova poslednja konstatacija pokazuje da Marković ima stalno pred očima viziju socijalističkog društva. Samo, ne veruje više, kao u svom prvom zanosu, nekoliko godina ranije, da se to može ostvariti u datim uslovima, bez većih promena u političkoj upravi, zapravo bez prethodne demokratizacije države i društva.)

Pri postojećem odnosu snaga Marković čak izrično smatra „da srez mora” ostati „u mnogome potčinjen državi”, da, u celini uzev, „sva njegova samostalnost mora biti ograničena tačno *državnim zakonima*”. Zato: „Na prilik, država ima pravo da ustanovi opšti zakon za razrezivanje poreze; da odredi meru po kojoj se sme uzimati porez od državljana; da odredi minimum (najmanju količinu imućnosti) sa koga se ne može uzimati nikakav danak – te na taj način i da državi i samom srezu kao celini osigura izvestan prihod, i da *zaštiti ličnost od pritiska većine* [podvukao A. R.], ako bi se takav pritisak mogao desiti.” I dalje: „... razume se, takvi opšti državni zakoni moraju postojati za vojsku, prosvetu, saobraćaj itd., jednom reči za sve grane državnog života...” (Očigledno, Marković ume da bude i racionalni projektant, koji vodi računa o temeljima državnog ustrojstva, uzimajući u obzir mogućnosti pomeranja tla.)

U završnom delu rasprave o srezu Marković ponavlja da se zalaže za veće srezove, sa prosečno „5.000 poreskih glava”, da bi predstavljali manje-više ekonomsku celinu sa pozitivnim bilansom. Zna se, država će morati da pomaže siromašnije srezove. To je, u krajnjoj konsekvenci, i u interesu okolnih bogatijih srezova. „Odmah će se razviti življi obrt sa tim krajem, koji će uveličati bogatstvo celog naroda, taj kraj moći će sad više da prinosi državi na opšte potrebe; njegovo veće znanje uticaće na razvitak znanja u celoj državi itd.”

Svakako je bilo preterivanja u *konstataciji* da je u postojećem poretku „bilo upravo obratno”, pa su, navodno, siromašniji okruzi „pomagali bogatije, jer su... . plaćali porez... prirez, a veći deo od toga išao je na podizanje ustanova koje su koristile većinom samo bogatijim okruzima”.

U duhu Markovićevih najkarakterističnijih pogleda, kojima mogućnosti novog društva potencira verovanjima u svemoć obrazovanih, stručnih kadrova, i ova prva velika rasprava u „Oslobođenju” završava sa isticanjem uloge *agronoma, tehničara, inženjera, lekara, pedagoga, ekonomista* i dr. u sreskoj samoupravnoj organizaciji. U Markovićevo vreme, „inteligencija učila je većinom prava. Po nuždi ona je to morala da uči, jer je to bio jedini zanat naučni koji je davao hleb u Srbiji”. I narod je, logično, inteligenciju poznao i omrznuo kao „vlast” i „gospodu”. Zazirao je od nje. Zato je u interesu i inteligencije i naroda da se struktura školovanih promeni.³

Uvodni članak drugog broja „Oslobođenja” spada u seriju Markovićevih dnevnih političkih rasprava, napisanih povodom rada Skupštine. Ironičnim tonom, reskim primedbama, oštroomnim zapažanjima procenjuje se slika političkog života u okvirima rivalstva između liberala i naprednjaka, debata o skupštinskoj adresi, razgovora o putu kneza Milana u Carigrad, istupanja opozicionih poslanika u Skupštini i sl. Bivši predsednik vlade Ristić kao Gledston, sadašnji predsednik Marinović kao Dizraeli, po predstavi čaršijskog čoveka, kakvo „komično upoređenje” po oceni našeg komentatora! Njegovim očima gledano, uoči poslednjih izbora „ukaz je izlazio za ukazom; premeštanje po ‘potrebi’ i bez potrebe službe, vandžiranje, penzioniranje – uopšte... ono sveopšte muvanje i preturanje činovništva koje obično dolazi posle” takvih prilika. A onda su nastupili izbori. „O njima se u našim novinama nije mnogo govorilo. Jedne nisu smele, a druge nisu htele.

³ Srez i sreska uprava, br. 1 do 4, od 1, 3, 5. i 8. I 1875; *Sabrani spisi* IV, 18, 19, 20, 22, 25, 26, 27.

Međutim, uopšte se može reći da su izbori i za ovu skupštinsku periodu tekli kao što ide obično kod nas... vlasti su 'savetovale' narodu koje ličnosti da bira, negde više negde manje 'energično', prema potrebi i prema okolnostima."⁴

Naš komentar mogao bi se svesti na konstataciju: očigledno, i ovaj list „nedoučenih” markovićevaca dorastao je u žurnalističkoj kozeriji protivnicima iz redova školski obrazovanih liberala i naprednjaka.

Drugi veliki članak, u ovom broju, takođe bez potpisa, koji se posle nastavlja u još četiri broja, posvećen je jednoj od *većitih* tema: „slobodnoj štampi”. Iako je tadašnji Zakon o štampi (iz 1870), kao što smo već više puta utvrdili, bio svakako liberalniji od prethodnog, koji je zabranjivao izdavanje lista bez prethodne dozvole Ministarstva unutrašnjih dela, kritika se ustremkuje rečima: „Mesto jedne cenzure uzakonjene su tri: policija sa njenim zabranama, ministar sa svojim 'opomenama' i 'obustavama', zatim dolazi strog zakon i stroga osuda na aps i na novčanu globu, pa još može doći i rešenje da izvesno lice ne može za izvesno vreme raditi književni rad.”

U opisu muka redaktora, koji mora da prepravlja „reči i rečenice” po zahtevu policijskog cenzora, kaže se da „i sam štampar”, da bi otklonio od sebe deo eventualne odgovornosti, „mnogo puta oče da pregleda i da cenzuriše list”. U takvim prilikama, „nevešt zakonu, neimajući nikakve nauke, niti kakvih načela, sve što mu se učini sumnjivo, on briše”. Uistinu, „istorija novinarstva od postanka Zakona o štampi puna je ovakvih stvari”.⁵

„Samo su oni listovi mogli kod nas dugo trajati koji su 'podmazani' bili”, odnosno „bili 'podmazivani da ne škripe' ili koji su pristajali uz vladu”. Kao dokaz navodi se „život i istorija... samostalnih listova sa radikalnim pravcem i načelima”.⁶

Smatra se da bi trebalo dozvoliti štampi da sve iznosi. „Samo valja ograditi vladaoca, da se ne sme vredati”, pošto je on neprikosnoveni ličnost.⁷ Jer: „Šta je zadatak štampe? – Da obrazuje narod i širi obrazovanost, da pretresa i rešava sva pitanja, i politička i ekonomska, da kritikuje zakone i ustanove, da kritikuje vlast i njenu radnju i one koji su u vlasti od najvećega do najmanjega, i da u svakom pogledu iznosi načela i predloge kako da se nešto poništi, a drugo ustanovi kao bolje...”⁸

Ako se ne može tako, onda bar da se „jasno odredi šta je kažnjivo i šta se ne sme pisati, a šta nije i šta može”. Bar „da štampa i pisanje ne bude neka tajna zaseda na koju može nabasati” svaki ko se iskreno bavi time.

U principu, „Oslobođenje” je, kao i njegovi prethodnici, za „apsolutno slobodnu štampu”. U zaključku se, shodno iskazanim načelima, ističu u 12 tačaka zahtevi za promenu Zakona o štampi.

U komentaru možda suviše nerealistički zvuči, ali ukoliko su režimi nasilja vlastodržaca teži, utoliko primamljivije odzvanjaju ovakvi apodiktični zaključci, koji dobijaju formu aforizama: „Što je više slobode, više je i sigurnosti i reda u narodu, što je manje prvog, manje je i drugoga. Što je veća trpeljivost partijska i načelna kod onih koji vladaju, veća je i kod onih kojima se vlada. Srbija treba da je ugled okolini sa svoje slobode i slobodnih ustanova, a ne da vazda potrčkuje za drugima kao kepec za divom i da se na okolinu ugleda. Onaj je narod najjači koji je najslobodniji.”⁹

Izveštaj ministra finansija u vezi sa budžetom je povod za ponovno razlaganje

⁴ *Druga zakonodavna skupština*, br. 2, 3. I 1875; *Sabrani spisi* IV, 100.

⁵ *Slobodna štampa*, br. 2, 3. I 1875.

⁶ Nav. čl., br. 3, 5. I 1875.

⁷ Nav. čl., br. 4, 8. I 1875.

⁸ Nav. čl., br. 5, 10. I 1875.

⁹ Nav. čl., br. 6, 12. I 1875.

sopstvenih teza o finansijskom sistemu u uvodnom članku 3. broja „Oslobođenja”, prema načelima izloženim nekoliko meseci ranije u „Glasu javnosti”.

Deficitarne stavke u budžetu potvrđuju, prema interpretaciji kritičara, da „troškovi oko državne mašine ne mogu da se pokriju sa onim prihodima kojima je... država dosada raspolagala”. Sledstveno: „Narodu ostaje dvoje da bira: ili da uveća danke te da plaća ovu državnu mašinu za koju je već toliko puta izrekao da *nevalja* i da je treba preustrojiti; ili da preustroji svu državnu mašinu, da smanji sve proizvodne zadatke oko nje i da se na taj način spase od većih danaka – bar dotle dok se imućnost naroda ne poveća.”

Kritika finansijskih investicija se opet zadržava na *zaštitnim carinama, upravi fondova i okružnim štedionicama*, da bi, u duhu mnoštva nezadovoljnika sa poslovanjima ovih institucija, rasplamsala dalje nezadovoljstvo naroda. Ponovo se dokazuje da se, na osnovu pogrešnih učenja američkog ekonomiste Kerija, i u nas protura zaštitna carina kao neka vrsta *recepta* „za sve ekonomske bolesti”. Nešto naglašenije nego ranije priznaje se potreba za zaštitom domaće proizvodnje „protiv strane”, ali se nepromenljivo insistira na osudi jednostrane procene, „koja ne vodi računa o *svima uslovima*... podizanja industrije u jednom narodu”, već samo o jednom, i *to sporednom*, prema Markovićevim postavkama. *Uprava fondova* se ponovo uzima na nišan s motivacijom da ne spasava narod od prezaduživanja, već pomaže pojedincima, većinom u špekulantskoj mahinaciji. *Okružne štedionice* „nisu nikako postali zavodi za prikupljanje ušteđevine... kapitala”, nego samo zajmovne institucije, pa se, u smislu ranijih razlaganja, traži i njihovo preustrojstvo.¹⁰

U uvodniku uperenom protiv liberalističkog opozicionog glasila „Istok”, nastupa se s argumentacijom kojom se potenciraju neuspesi Srbije na spoljopolitičkom planu, za vreme vladavine liberala 1868–1873, pošto je njihov organ najviše isticao zasluge stečene u borbi za nacionalne ideale. Za pogoršanje odnosa sa Crnom Gorom, prvenstveno zbog rivalstva dveju dinastija; za kavge sa Bugarima, zbog suparničkih pretenzija u Makedoniji; za konflikte sa srpskom Omladinom u Austro-Ugarskoj, kao i za opredeljenje Hrvata za „Veliku Hrvatsku” – krivica sa srpske strane prebacuje se liberalima dok su bili na vlasti. S obzirom na to da budućnost Srbije vidi pre svega u saradnji sa ostalim južnoslovenskim narodima, „Oslobođenje” traži od „Istoka” da istupa sa otvorenim vizirima, „pokaže osnovu na kojoj se Srbija i Crna Gora mogu složiti za *zajednički rad*; na kojoj se može zadobiti *savez i jedinstvo* u radu sa Bugarima i prijateljstvo sa Hrvatima”, a da se ne govori o načinu kojim će se zadobiti simpatije „i pomoć sviju *naprednih* ljudi, iz sviju krajeva srpskog naroda” – za zajedničku nacionalnooslobodilačku borbu.¹¹

Samo kada je reč o represivnim merama naprednjačke vlade i protiv liberala, „Oslobođenje” ume da se oslobodi suparničkih opterećenja i da dižući glas protiv nasilnih akata novih vlastodržaca stane na stranu proganjanih, bez obzira na njihovu stranačku opredeljenost. Tako već u sledećem uvodniku, posle polemičkog napada na „Istok”, izlaže u tonu zatočnika pravde argumente odbrane uhapšenog narodnog poslanika, urednika lista „Budućnost”, sa kojim su Markovićevi listovi, inače, takođe vodili polemike.¹²

Uvodni članak u 7. broju, od 15. januara 1875, ima dramatičnu notu, sadrži otvorenu, javnu, moglo bi se reći životnu odbranu Markovića kao urednika „Oslobođenja”, s obzirom na stanje njegovog zdravlja, pred smrt. Oko njega se opet steže obruč vladajućih, sa optužbom koja zapanjuje, upravo revoltira

¹⁰ *Izveštaj ministra finansija za 1874. god.*, br. 3, 5. I 1875.

¹¹ Kragujevac, 8. januara, br. 5, 10. I 1875; *Sabrani spisi* IV, 105–106.

¹² *Kad može biti uhapšen narodni poslanik*, br. 6, 12. II 1875.

optuženog ne toliko zbog opasnosti koju predstavlja koliko zbog uvrede koje nanosi.

Da bi smanjili odjek represalija, vlastodršci su počeli manje da akcentiraju „krivicu” socijalnog, socijalističkog i komunističkog revolucionarnog buntovništva, a više „zločin prikrivenog” pripadništva krugu karadorđevićevaca, kojima je cilj obaranje vladajuće dinastije Obrenovića radi vraćanja Karadorđevićeve, svrgnute voljom naroda pre više od 15 godina.

Shodno toj taktici, policijska vlast je već u prvom, programskom članku, koji smo prikazali, inkriminirala pojedine odlomke sa obrazloženjem da impliciraju „pripremu za izdajničko preduzeće” i „sejanje mržnje protiv... kneza i dinastije”. Prema mišljenju viših i najviših krugova, u inkriminisanom članku „proviruje, ‘gadni karadorđevizam’“... Na ovakva tumačenja programskog članka „Oslobođenja”, njegov urednik, Marković, je reagovao na taj način što je otkrio da je on pisac inkriminisanog napisa i obelodanio da se gnuša navedenih interpretacija.

Za Markovića, koji, kao što smo već mnogo puta naglasili, svoje najuzvišenije planove projektuje na osnovu verovanja u snage obrazovanog čoveka, nameće se pitanje suštastvenog sadržaja: „Da li odista mogu *obrazovani* ljudi da shvate tako izvrnuto i nakaradeno misli koje su sasvim jasno izložene?” Kod njega u ovom stanju nije manir publicistički, već izraz istinskog uverenja kada kazuje da neće da *zamisli* „toliko nepoštenje kod ljudi”, pa je „sklon” da sve to razmotri kao plod nesporazuma.

On ima pravo da tvrdi, obraćajući se klevetnicima, kako je njegov „načelni pravac i... književnički karakter toliko poznat u Srbiji” da ga „*niko* ne može ni javnim, a još manje *budžaklijskim* laganjem okaljati imenom ‘Karadorđevac’ ili ma kakvim drugim velikaškim *imenom*”. U njegovom programskom članku u „Oslobođenju”, doduše, kritička pažnja se zadržava na spoljnoj politici Srbije od 1858, tj. od godine kada opet vladaju Obrenovići, ali je to prirodno za aktivnog političkog neimara koji ima prvenstveno u vidu aktuelnu politiku, politiku datog razdoblja, a ne prethodnog, već prevaziđenog u prošlosti.

Politika koja počinje sa 1858. još „traje” i Marković, zajedno sa svojim istomišljenicima, želi „*da se ona promeni da bi srpsko oslobođenje moglo postati*” stvarnost. Urednik političkog lista kao što je „Oslobođenje” ima „praktičnu celj pred očima: izmenu i to *korenitu, načelnu* izmenu... spoljne politike, pa prema toj *celji* morao” je „i govoriti o onoj politici koju treba danas izmeniti, a ne mlatiti praznu slamu i grditi politiku Karadorđevića i Kajmakamlije koju je uništila skupština od 1858. g.”.

Za ljude oko „Oslobođenja” politička borba se ne svodi na borbu „oko Obrenovića i Karadorđevića”. Oni su tu borbu „preneli... na polje društvenog i *državnog preobražaja*, na menjanje zakona i zemaljskih ustanova”, i sa tog polja neće da silaze.

Da bismo videli sa kakvom se publicističkom oštrinom razračunavao sa protivnicima još uvek, iako već ophrvan bolešću toliko da su mu već i dani izbrojani, navodimo dalje njegove reči: „Kod nas je nekako uobičajeno da se ne samo u žurnalistici no i u državničkom radu podmeću šuplje fraze namesto jasnih pojmova. Koliko njih... nije opetovalo da je ‘Srbija jugoslovenski, ili srpski Pijemont’. A kakve sličnosti ima između *prostrane Italije* sa narodom ‘jedne vere i narodnosti’, sa jednom revolucionarnom partijom, u savezu sa Francuskom, i *male Srbije* ‘sa raznim slovenskim plemenima okruženu’, bez podrške inostranstva, i sl.”

A onima koji su išli toliko daleko da su smatrali da Srbija može da bude i „Pruska Slovenskom jugu”, odvraća Marković na stranicama „Oslobođenja” sa još većom žestinom: „Ama šta tu ima slično sa Srbijom? Kakav ‘Bund’ ima

Srbija da uništi. – Iz kakvih *slobodnih* država srpskih ima ona da sklopi veliku srpsku imperiju?”.

Za realističkog Markovića „Srbija je Srbija. Ona ima... *osobeni* položaj” i, shodno tome, osobene zadatke. Marković je smatrao „da u našoj nezavisnoj žurnalistici treba jednom povesti ozbiljan govor o prvenstvenom zadatku: na kakvoj *osnovi* mogu se Srbija i Crna Gora – Bugari i Hrvati složiti za zajednički rad”.

Pri preciziranju svojih stavova prema unutrašnjem i spolnjem oslobođenju Marković je još jasniji u formulaciji da je „*spoljnje oslobođenje... sastavni deo unutarnjeg oslobođenja*”. Spoljno oslobođenje „se ne može izvršiti bez izvesnih *unutarnjih reformama*, koje bi dale narodu sredstava – materijalno blagostanje i prosvetu – za oslobođenje, a opet *sve* unutarnje reforme... ne mogu se nikako izvesti dok se ne izvrši spoljnje oslobođenje. Ta dva posla moraju ići uporedo...” I u ovoj Markovićevoj odbrani ima mudro odabranih formulacija, da vlast ne bi dobila nove argumente za preduzimanje daljih represivnih mera. Ipak, kao što smo se i sami mogli uveriti, na adresu vladajućih upućeno je toliko otrovnih strela i strelica da *nadležni* mogu inkriminisati čitave pasuse prema paragrafima krivičnog zakona kako god zažele. Zato i Markovićeve završne reči morali bismo razmatrati samo sa formalne strane kada bismo hteli, prema našim naklonostima i njegovim idealnim ciljevima, odgovoriti na njegova zaključna pitanja: „Šta je tu kazano *neustavno*? Šta je tu buntovnički? Gde se tu seje mržnja protiv kneza i vladajuće dinastije *kad o tome nema nigde spomena – nijedne rečice?*”¹³

U sledećim brojevima, u pet nastavaka, pod naslovom *Narodna pitanja*, „Oslobođenje” opet razlaže naširoko sve reformističke zahteve na unutrašnjem planu, uzimajući za povod govore i interpelacije opozicionih poslanika u Skupštini, iz redova nove, narodne, seljačke radikalne levice, na čelu sa Adamom Bogosavljevićem, Milijom Milovanovićem i dr.

Ponovo su na dnevnom redu zahtevi „da se postojeći ustav ukine i drugi... načini, koji bi davao prava i mogućnosti isključivo narodu da o narodnim potrebama i imovnom namirenju predlaže i rešava; da se prema promeni ustava i... zakon skupštinski izmeni”; da se „zavede potpuna slobodna štampa, bez ikakvih ograničenja”; da se uvede slobodno udruživanje i sastajanje.¹⁴ U Skupštini da budu samo izborni poslanici; da ministri rade pod kontrolom narodnog predstavništva, da se snizi državni budžet, ukine Državni savet, rasformiraju okružna načelstva, smanji broj vladika itd.¹⁵

Zahtev za slobodnu štampu se obrazlaže na najprivlačniji način: „Trebalo je jedanput ostaviti otvoreno polje svačijoj misli, neka iziđe na forum javnoga mnjenja, neka se ogleda koliko ima životne snage u sebi, koliko je plodna. Tako će se misao praktična, misao zrela i suvremena brzo rasprostrti i uvatiti korena u javnom mnjenju, kada će se ona za nju živo zauzeti, i tražiti da se takva misao ostvari. Naprotiv, misao nezrela, ili misao glupa ili nesuvremena prohujaće kao da nije ni bila, neće ostaviti za sobom ni traga ni glasa.”

Očigledno, misionarska vera u čoveka ostaje nepokolebljiva. Za ono: „Homo hominem lupus est” – ovde neće da se zna. Ta, društvo nije „čopor divljeg zverinja... Sloboda i javnost nisu nikada škodile nijednom narodu, ma na kakvom stupnju razvitka on bio, pa... neće ni nama škoditi.”¹⁶

Da se ostaje na liniji prethodnih Markovićevih listova svedoče: ponovo pokrenuto „staro pitanje” o *nepravdom* prirezu za logorovanje vojske;¹⁷

¹³ Još jedna reč o „Oslobođenju”, br. 7, 15. I 1875; *Sabrani spisi* IV, 107–112.

¹⁴ *Narodna pitanja*, br. 8, 18. I 1875.

¹⁵ Nav. čl. br. 9, 20. I 1871; br. 11, 24. I 1375; br. 12, 26. I 1875.

¹⁶ Nav. čl., br. 10, 22. I 1875.

¹⁷ *Jedno staro pitanje*, br. 9, 20. I 1875.

opširni izveštaji sa zasedanja Narodne skupštine, i od po 5-6 stubaca, u svetlosti zahteva krajnjih opozicionara.

Povodom promene vlade, iako novi predsednik ministarstva, Danilo Stefanović, ne predstavlja novu politiku, konstatuje se trijumfalno, više iz zluradosti nego iz ubeđenja: „Narod je postao sila! Narodna skupština kao predstavnik naroda svojom odlukom, glasanjem, najposle ćutanjem ili ispražnjivanjem klupa obara vladu i vlasnike.”¹⁸ U to vreme su, prvi put u istoriji Srbije, pojedine vlade, najpre Marinovićeva, pa onda Čumićeva, a zatim i ova Stefanovićeva, davale ostavku jer su ostajale bez podrške skupštinske većine.

Nova, radikalna opozicija u Skupštini predstavlja se kao prava narodna, nasuprot svim ranijim i drugim postojećim opozicijama, koje su se nazivale po svojim liderima i bile poznate kao grupa „Garašaninova”, „Ristićeva”, „Radivojeva”, „Stevčina” itd.¹⁹ Narodna opozicija sa oko 50 poslanika, prema optimističkoj proceni „Oslobođenja”, počinje već da se ističe i kao nova „Narodna partija”. Za nju se kazuje da „oličava narodna pitanja i pokazuje put i način kako da se na dobro naroda reše”. Prema interpelaciji grupe poslanika iz ove opozicije, utvrđuje se da je njen program vrlo jednostavan „i skroman”; svodi se na već toliko puta ponovljene zahteve za: slobodu štampe, opštinsku samoupravu, slobodu udruživanja i sastajanja, na platformi predloga za novi ustav. „Glavna je crta *narodnog programa* očevidno ta: da se ukine sasvim sadanji birokratski sistem uprave državne pa da se zameni narodnom samoupravom po svima granama... državnog uređenja.”

Objašnjavajući stavove nove, radikalne opozicije u Skupštini i svoje sopstvene u „Oslobođenju”, list markovićevaca precizira: „Mi smo u... člancima odprilike karakterisali birokraciju kao jednu klasu u državi, koja drži svu vlast u svojim rukama i po volji raspolaže sa svima srestvima koja državi dolaze od naroda u vidu danka, prireza i drugih dacija, kao posebnih danaka itd.”²⁰ U svakom slučaju, i ovde treba dodati da „Oslobođenje”, podržavajući zahteve radikalnih opozicionara u Skupštini, ne identifikuje se sa njima.

„Oslobođenje”, kao i njegovi prethodnici, nije dugog veka. Posle dva i po meseca izlaženja dobija prvu opomenu od predsednika ministarskog saveta, koji drži i resor Ministarstva unutrašnjih dela. U ovoj opomeni, od 14. marta 1875, objavljenoj po Zakonu o štampi u 33. broju, 16. marta, stoji da se ona izdaje na osnovu čl. 29. i 96. Zakona o štampi: „Počem se novine ‘Oslobođenje’ tako uređuju, da se njima stalno i u neprijateljskom duhu napadaju i izopačavaju dela državnih vlasti.”

Četiri dana posle prve opomene, sledi druga, sa datumom od 18. marta: „Počem su novine ‘Oslobođenje’ prema nalazu ministra unutrašnjih dela, „nastavile napadati i izopačavati dela državnih vlasti”. U broju 36, od 22. marta, u kome se objavljuje ova opomena, redakcija saopštava čitaocima da list, posle nepuna tri meseca „rada i teške borbe mora da prestane. Mora da prestane, ali ne zbog malaksalosti njegovih delatelja, već zbog blagodeti naše slobodne štampe”. U ogorčenju se dodaje: „Priatelji naši neka se sete ‘Javnosti’ i njenog prestanka, pa će znati pravi uzrok prestajanja ‘Oslobođenja’.” Zatim se nastavlja u prkosnom tonu: „Prestanak ovaj neće dugo trajati. Nema toga koji će nas nagnati da damo ostavku na naš rad i načela... Prestanak će biti vrlo kratak.”

Na rastanku se podsećaju čitaoci na napore koje su učinili protagonisti novog pokreta kada su pokrenuli „Oslobođenje” „sa uverenjem da su narodu našem nužne novine koji će mu... govoriti otvoreno i iskreno šta mu je štetno i nepotrebno, šta treba poništiti od ovoga što danas postoji, i šta zavesti i utvrditi

¹⁸Promena ministarstva, br. 12, 23. I 1875.

¹⁹Opozicija u Skupštini, br. 13, 26. I 1875.

²⁰Narodna partija, br. 16, 5. II 1875.

pa da bude u slobodi i blagostanju". Još od „Rad(e)nika”, pa preko „Javnosti” i „Glasa javnosti”, oni su „neprestano... ispovedali načelo najšire narodne samouprave”.

U patosu pomešanom s ironijom na račun vlasti, koji deluje prirodno u surovoj stvarnosti, zaključuje se: „*Narodna samouprava, sloboda i blagostanje* – to je suština našeg rada... Govorili su nam da smo 'palikuće', iako ni jedne kuće ne upalismo do sada... kažu da smo protiv naroda iako živimo u narodu i... podnosimo najviše uvreda, najžešća gonjenja zbog našeg rada za narod. Kažu da smo protiv porodice... živimo u porodicama... Narodna samouprava, sloboda i blagostanje... za njima težimo.”

Uredništvo „Oslobođenja” je htelo da dobrovoljnom obustavom lista preduhitri zabranu, kako bi s osloncem na zakon moglo da pokrene odmah „Novo oslobođenje”. Međutim, vlasti umesto da izdaju traženo uverenje, dostave akt o zabrani u trajanju od tri meseca. Nasilna obustava je, prema obrazloženju Ministarstva unutrašnjih dela, usledila: „Počem se novine 'Oslobođenje' tako uređuju da ni posle... dve opomene, ne prestaju napadati i izopačavati dela državnih vlasti.”

Posle ove zabrane, izdavaču, odnosno redakciji nije preostalo drugo no letkom da obavesti javnost da će pokušati „u što kraćem roku” da pokrene nov list, sa novim odgovornim urednikom. Ako se ne nađe pogodno lice za odgovornog urednika, onda će se posle tri meseca nastaviti sa izdavanjem „Oslobođenja”.

Pokušaj da se pokrene nov list nije uspeo, sledeći, 37. broj izaći će tek posle četiri, i više, meseca, 10. avgusta. Policijske vlasti su, međutim, odbile da izdaju neophodno uverenje za izdavanje lista dotadašnjem uredniku Sretenu Anđelkoviću, tako da je on svega još jedan broj uspeo da izda. Poslednji, 38. broj je od 13. avgusta 1875.

Da Sretenu Anđelkoviću, čoveku koji je na robiji u Požarevcu kalio svoje prijateljstvo sa Svetozarom Markovićem, vlasti nisu nikako htele dozvoliti da nastavi sa izdavanjem markovićevskog lista dokazuju i sačuvana akta Ministarstva unutrašnjih dela. Prvobitno je Anđelkoviću dozvoljeno da vrši dužnost urednika samo dok se Marković nalazi na bolovanju. Kada je Marković umro, Anđelkovićeva molba da mu se prizna status stalnog urednika je odbijena s motivacijom da se protiv njega vodi istraga u vezi sa nemirima u Jagodini u vreme skupštinskih izbora.

Pošto je redakcija odlučila posle druge opomene da obustavi „Oslobođenje” i pokrene „Novo oslobođenje”, Anđelković ponovo podnosi molbu. Međutim, ministar unutrašnjih dela je tih dana, 24. marta, poslao telegramom instrukciju načelniku kragujevačkog okruga da ne dozvoli pokretanje novog lista. „Ako bi vam se od sada ma ko javio, da želi tamo izdavati kakav god list, preporučujem vam, da to nikome ne odobrite pre dok meni ne predstavite celu stvar i od mene odobrenje ne dobijete” – stajalo je u ministrovj depeši.

Postupajući po ovoj naredbi, načelnik Milan Janković je Anđelkoviću molbu dostavio ministru sa propratnim pismom 27. marta, u kome je napomenuo da istraga protiv Sretena Anđelkovića „po tužbi načelstva jagodinskog” još nije okončana, a osim toga Sreten je „Dva puta do sada sudom osuđivat, i to: prvi put na dva meseca zatvora zbog klevete štampom proizvedene, a drugi put zbog huljenja vere na devet meseci. Obe ove kazne izdržao je u Požarevcu.”

Anđelković nije znao za ministrovu naredbu od 24. marta, i nije hteo da veruje okružnom načelniku da je po ministrovom uputstvu prosledio njegovu molbu u Beograd, pa je u žalbi samom ministru istakao da „prema zakonu o štampi ovakve stvari rešava okružna policija” i zato sumnja „da je G. ministar mogao mimo zakona činiti kakovo zvanično naređenje”²¹ ... Logično, svemoćni ministar

²¹ Državni arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela, fasc. X, br. 131/1875.

se na ovakvu žalbu nije ni osvrnuo, i „Novo oslobođenje” nije ugledalo sveta. Tadašnja konzervativna vlada pod predsedništvom *čiče* Danila Stefanovića, koji je istovremeno bio i ministar unutrašnjih dela, bila je čvrsto rešena da ne dozvoli dalje izlaženje novina sličnih „Oslobođenju”.²² U svakom slučaju, ne do skupštinskih izbora koji su posle raspuštanja Skupštine ukazom od 13. marta 1875. bili predviđeni da se održe u roku od četiri meseca. Vladine pozicije bile su tada uzdrmane u Skupštini zbog sve jače izraženog nezadovoljstva opozicije, u kojoj su liberali i dalje sačinjavali većinu, a radikali prednjačili u kritici režima konzervativnog nasilja, tako da je došlo i do opstrukcije skupštinaru u vezi sa istragom oko ubistva jednog poslanika (Pavla Grkovića). Nije, dakle, sticajem slučajnih okolnosti „Oslobođenje” doživelo prvu vladinu opomenu zbog svojih antirežimskih ispada, sutradan posle raspuštanja Skupštine, 14. marta, četiri dana kasnije drugu, a odmah zatim i treću. Rešenjem o obustavi lista posle tri opomene sprečeno je, na osnovu Zakona o štampi, njegovo dalje izlaženje pod *novim* imenom bar za tri meseca.

U „Oslobođenju” su se, odista, ređali žestoki kritički napisi kojima su žigosani postupci vlade i vladinih organa uopšte i u pojedinostima. Rubrike uvodnih i običnih članaka, izveštaja sa zasedanja Narodne skupštine, *priposlanih* zabeležaka, *dnevni*h novosti, dopisa, *pisama*, *javne korespondencije*, *različnosti*, ispunjavani su osvrtima na zbivanja koja su kompromitovala vlast i zahtevima upućenim na adresu vlade da se iskupi korenitim reformama državnog i društvenog ustrojstva. Moglo bi se reći da je posle Svetozara Markovića „Oslobođenje” postalo još oštrije, konkretnije, bezobzirnije u napadima na režim konzervativaca, iza kojih je stajao samovoljni knez. Uredništvo je bio preuzeo 23-godišnji Pera Todorović, koji je nasrtao na protivnika ubojitim perom neobuzdanog kritičara, strasnog polemičara, nenadmašnog u baratanju rečima, narodski neposrednim, dijalektički probitačnim, razgovorno privlačnim. Osobinama koje su mu donele glas najatraktivnijeg srpskog novinara u XIX veku.

Uvodnicima obično su branjeni i popularisani govori, predlozi i zahtevi prvih radikalnih poslanika u Skupštini, koji su se, kao što je već rečeno, u to vreme smatrali narodnjacima, predstavnicima *prave narodne stranke*. Povodom njihovog predloga da se smanje plate i penzije činovnicima, omrznutim u narodu zbog svojih birokratskih mentaliteta i ovlašćenja, u jednom uvodniku „Oslobođenja” je, na primer, stajalo: „Neka se smeje ko god hoće Adamu [Bogosavljeviću] i Miliji [Milovanoviću] – oni su seljački filosofi i... napredniji i savršeniji” od mnogih drugih. „Imućnost i bogatstvo stvaraju razvrat – raskoš i luksuz... Čovek sa poštenim obrazovanjem živi skromno, bez veličanstvenih palata i salona.” I dalje: „Da li je u interesu naroda, pravde, morala i visine državne da narod živi u čatrljama, da se hrani rasolom, lukom i paprikom a gospoda, koju narod plaća, da žive” u izobilju.²³ Smatra se da maksimalna plata ne treba da pređe 1.000 talira dok narod ne „postane imućniji”. (Iznosila je 5.000–6.000 talira.)

Raskoš koji se pripisuje činovnicima, a koji su zapravo mogli sebi priuštiti samo oni sa najvišim platama i imanjima, uz stare i nove bogataše iz trgovačkog reda, sve više bode oči ljudima čija se oskudnost po izobilju drugih najreljefnije uočava, pa izaziva izuzetna reagovanja. Uz odobravajuće komentare prenose se reči radikalnih skupštinaru kako činovničke „gospe” – tačnije bi bilo bogataške – nose svilene haljine koje se „čitavi rif po zemlji” vuku, kupuju „brilijantske igle i đinđuve, zlatne grivne i satove, burme i tepeluke” da bi se razmetale nakitom u

²² „Oslobođenje” je sa više od 1.000 pretplatnika takođe spadalo među najčitanije listove (Jovan Skerlić, *Svetozar Marković*, Beograd 1922, 104).

²³ *Dva predloga*, Oslobođenje, br. 23, 22. II 1875.

vrednosti od „po tri, četiri, šest stotina dukata cesarskih”. Podržava se osuda društva u kome na selu vlada beda siromaštva i zaostalosti, a u varošima raste broj porodica koje imaju „poviše slugu i sluškinja”,... „štumadle, kincmadle, vešerke, kuvarice, pa čak i dojilje, jer gospe neće” više „ni svoju decu same da neguju”²⁴

„Oslobođenje” se nije iscrpljivalo samo podržavanjem predloga i zahteva prvih narodnjačkih radikalnih poslanika u Skupštini i daljom razradom samoupravnih i drugih demokratskih političkih i ekonomskih teza u korist siromašnog i zapostavljenog mnoštva. Ono je u socijalističkom duhu, nastavljajući liniju „Rad(e)nika”, insistiralo i na promenama kojima bi se, kao i drugim zahvatima, eliminisale mogućnosti razvoja u kapitalističkom smeru. U jednom napisu, na primer, pobijalo je tvrđenje tadašnjih ekonomista u Srbiji da se zemljoradnja može efikasno unaprediti „ustanovom poljsko-privrednog društva u Beogradu, izdavanjem lista *Težak*”, zaštitom malog poseda od 5 jutara zemlje i sl. Sve je to po, „Oslobođenju”, „smučkaj pa prospi”. „Šta će pomoći” nekoj „porodici 5 pluga zemlje pa još i prljuše nesposobne za svaki usev, kad nema ni vola, ni konja, ni krave, pa ni poljskih sprava... Tu se opet mora ići raditi na imanja kapitaliste pod nadnicu... za 5, 6, 8, najviše 12 groša dnevno”,²⁵ za sumu koja je, po ovoj računici, četiri puta manja od vrednosti proizvoda uloženog rada. Pošto je prvi zaključak da više ide vlasniku većeg poseda, koji se već naziva *kapitalistom*, drugi je – da takvog vlasnika treba eliminisati preobražajem društva na novim, ne sme se reći otvoreno zbog cenzure: socijalističkim, temeljima.

Smatra se dokazanim da jedino velika gazdinstva mogu nabaviti i racionalno iskoristiti skupe poljoprivredne mašine i primeniti agrotehničke mere, koje se već na veliko propagiraju i u Srbiji. Prema tome, dokazuje se kako je i kod nas neminovan „prelazak... seoske inokoštine u zadruga” proizvođačke. Seljaštvo je konzervativno ne „iz urođenog nazadnjaštva”, već zato što nema uslova za napredovanje. Stručno usavršavanje, podizanje škola, rasturanje stručne literature itd. treba da budu pomoćna sredstva: ne za unapređenje malih, sirotinjskih i velikih, kapitalističkih gazdinstava, već za „napredak na temelju zemljoradničkih proizvođačkih zadruga”. Zaključak je u zahtevu da se što pre donese Zakon o uređenju ovakvih „asocijacija u nas”²⁶

Opređenost lista ogleda se i u napisima o teškom položaju radnika, na primer, u tada jedinoj velikoj fabrici, vojnoj fabrici u Kragujevcu.²⁷ Nema sumnje, i „Oslobođenje” je po svojim osnovnim, formalno neimenovanim ali sadržajno raspoznajnim opredeljenjima i intencijama socijalistički list.

²⁴ Oslobođenje, br. 22, 19. II 1875.

²⁵ Pismo iz Valjeva, Oslobođenje, br. 21, 16. II 1875.

²⁶ Jedna reč o zemljodjelskom pitanju u nas, Oslobođenje, br. 32, 14. III 1875.

²⁷ Uvodnik Ušteda ministra vojenog, Oslobođenje, br. 35, 21. III 1875.

„BRANIČEVO” (1875)

List za politiku, ekonomiju i pravo socijalističkog smera koji je izlazio u Požarevcu pod imenom „Braničevo” spada u one o kojima se gotovo ništa ne zna. Nema ga ni u jednoj biblioteci i nijedan mu broj nije pronađen u dosad pregledanim arhivskim fondovima. Prema nekim podacima, izlazio je svega 3 meseca, maja, juna i jula 1875.¹

Izvesno je da je počeo izlaziti u maju označene godine i da su mnogi od njegovih brojeva zaplenjeni. Izdavao ga je i uređivao, bar nominalno, u svojstvu vlasnika i odgovornog urednika Svetislav V. Minić.

Konzervativni „Vidovdan” zabeležio je da su već rasturanje njegovog 2. broja vlasti zabranile.² Organ socijalista u Mađarskoj „Arbeiter Wochen-Chronik”, prateći rad socijalističkih pregalaca u Srbiji, obelodanio je zaplenu više brojeva ovog lista.³ List Ristićevih liberala „Istok”, tada u opoziciji, predskazivao je odmah po izlaženju prvog broja „Braničeva” „da će naići na teškoće pri izlaženju zbog neprilika sa štamparijom”.⁴

Tada u redakciji „Istoka” još nisu znali da je to socijalistički obojen list, pa se isticalo samo kako obećava da će zastupati „narodni program”. Ali već mesec dana, kasnije, pošto je „Braničevo” reagovalo na „Istokov” uvodnik o levici zaraženoj „kosmopolitizmom” i „komuncima”⁵ koji „u stvari propovedaju liberalni program [navodno kao i „Istok!”] samo što se gube u radikalnim ekstremima”, ristićevski liberali u „Istoku” okomljuju se i na njega svom žestinom svog antisocijalističkog i antikomunističkog ubeđenja. Na adresu *listića u Požarevcu* šalju se najpogrdnije otvorene poruke. Njegovi izdavači nazivaju se novinarskim šiparcima a tretiraju kao nebulozni rušilački elementi jednog *žalosnog* političkog razdoblja. Za njih se kazuje da bi trebalo „još skamije da brišu”, a ovamo se pojavljuju i *učenjima* kojima unose pometnju „među zemaljske strane” kao „komunci koji vandruju iz jedne palanke u drugu” poput *Hristovih apostola*. Zato, po „Istoku”, „nijedna zemlja nije nesrećnija sa svojom političkom stampom od Srbije, u kojoj imade čoporak poduzetnih dečurlija što ‘putuju od grada do grada’, a sa svojim izobraženjem stoje ispod nivoa svakidašnjosti”. Konkretnije: „Želudac publike mora da je strašno iskvaren, kad može da guta u tome listiću članke o kartagenskim ‘kantonalcima’ i pariskim petrolejcima.”

Najviše je ristićevce u opoziciji protiv tadašnje konzervativne vlade Danila Stefanovića ozlojedilo to što su socijalisti, pa i ovi oko „Braničeva”, istupali sa zahtevima za veće političke slobode u ime narodnih masa, kao što su to tada činili i Ristićevi liberali. Po njima: „Nije posao komunaca da traže slobodu štampe, zbora i samoupravu opštinsku, nego je to zadatak narodne, liberalne stranke. A što se ovi đaćići krste ‘narodnim prijateljima’, to je prosto smešno.”

U daljoj argumentaciji protiv njih upotrebljavaju se već omiljeni tipizirani navodi o zlu koje prodiere spolja da bi razorilo svetilišta tradicionalnog načina življenja, uništilo *zdravo* tkivo iskonskog nacionalnog života na ovom tlu, pod ovim podnebljem *prevashodno*. „U celom svetu, u Austriji, Ugarskoj, Italiji i Nemačkoj zove se liberalna stranka ‘narodnom’, samo u Srbiji komunci prisvajaju sebi taj naziv. Zašto? Sigurno zato što bi izišav iskreno sa svojim programom ispovedili da ih se ne tiče Srpstvo, narodnost i vera, da je svojina

¹ Radoslav Perović, *Prilog bibliografiji srpskog radničkog pokreta*, 144. Prema Perovićevim zabeleškama, izašla su mu „najmanje 23 broja”.

² *Novosti*, „Vidovdan”, br. 108, 21. V 1875.

³ „Arbeiter Wochen-Chronik”, br. 29, 18. VII 1875; Kalman Čehak, *Radnički pokret u Banatu do osnivanja Socijaldemokratske partije Ugarske, 1868–1890*, Novi Sad, 1971, 206.

⁴ „Istok”, br. 45, 18. V 1875.

⁵ Beograd, 8. juna 1875, „Istok”, br. 51, 8. VI 1875.

krađa, brak ropstvo a porodica divljaštvo. Hoće li to narod?”

„Braničevcima” se, dakle, poručuje da pokažu svoje pravo lice, istupe u javnosti otvoreno sa svojim komunskim devizama i ne maskiraju ih tuđim, liberalnim načelima. „Kažite onome seljaku koji je na nožu izvojevao svoju samostalnost da nije Srbin! Počnite jednom iskreno, ne podvaljujte tuđe principe, ne kitite se tuđim perjem, pa ćete brzo uvideti kako ste ‘popularni’.”⁶

U vezi sa predstojećim izborima, koji su bili raspisani za 3. avgust, posle nasilnog raspuštanja Skupštine, „Istok”, imajući u vidu i ljude oko „Braničeva” kao „komunce”, naziva ih „lažnim radikalima”. Pored ponovljenih optužbi da oni „hoće da unište veru, da potru narodnost (da se pretopimo u Turke i Madžare), da unište brak i familiju, da uvedu životinjsko, divljačko stanje, unište sopstvenost i sve ustanove koje drže” postojeće „društvo i državu”, naglašava se, s obzirom na stanje duhova u ratničkoj atmosferi, povodom hercegovačkog ustanka, da je njihova komunska namera da zemlju *okuže* kako bi ovde ljudi, Srbi, postali „nesposobni za svaku spoljnu akciju”.⁷

Da je „Braničevo” bilo i na liniji radikalnog ili čak revolucionarnog socijalizma, potvrđuju autentični odlomci članka koji sadrži kritiku tada održane osnivačke skupštine Udruženja krojačkih radnika. Na toj je skupštini kao glavni cilj Udruženja istican zadatak da se putem samodoprinosu sakupe novčana sredstva kojim bi se pružala pomoć radnicima u slučaju bolesti i njihovim porodicama u slučaju smrti. Stoga je „Braničevo” našlo za potrebno da upozori Družinu kako je „previdela i ostavila na stranu po radnike mnogo važnije stvari, a naime da se na njenom skupu govori o pitanjima: Otkud dolazi da radnici češće umiru no ljudi ma iz kog drugog staleža? Kako radnik, mada neprestano radi, nema za vreme svoga bolovanja sredstava ni da sebi lekove nabavi, dok neradnici mogu poviše lekara da drže? Otkud dolazi da radnik koji se do smrti namučio radeći, ne ostavlja za sobom ni toliko zarade da se saraniti može, već da mu pogreb Družina plaća? Kakva je radnikova nadnica i ko je određuje itd. Pravila Družine za ova pitanja ne znaju, pa i sami skupovi bivaće tek od dva do tri meseca i na njima se neće drugo raditi već će se položiti računa i birati nova uprava pa ništa više.” Dalje je, prema kazivanju vojvođanskog socijalističkog lista „Bratstva”, po kome je sačuvan ovaj tekst, „Braničevo” zameralo Družini krojačkih radnika „što je isključila iz svoje družine radnike ostalih struka... bravare, stolare itd.”. Jer, po „Braničevu”: „U početku je nužna družina sviju radnika” a tek „kad bi družina docnije brojem narasla, onda bi imalo smisla deliti se na struke, naravno ne rušeći svezu sa pojedinim družinama.”⁸

„Braničevo” je, sigurno, kao i „Oslobođenje”, podržavalo borbu radikalnih seljačkih tribuna, čija je pojava na političkoj sceni najviše uzdrimala pozicije liberala. Sudeći po izvesnim napisima listova koji su mu oponirali, možemo zaključiti da su u „Braničevu” objavljivani i članci u prilog poražene Pariske komune. Bilo je tu i saopštenja o zloupotrebama vlastodržaca, ekscesima poslodavaca, mukama radničkih, nezadovoljstvima narodnih.⁹ Ne deluje, dakle, iznenađujuće saznanje da je i ovaj list bio kratkog veka. Pod pritiskom policijskih i sudskih zabrana, a verovatno posle druge ili treće opomene, kao što je bilo zakonom predviđeno, njegovi izdavači bili su prisiljeni da ga obustave.

Među dosijeima Ministarstva unutrašnjih dela ostala su sačuvana akta o jednom delu postupka protiv „Braničeva” u vezi sa inkriminisanim napisima u 17. i 18. broju lista. Jedan od ovih akata sadrži telegramske žalbe urednika Minića

⁶ *Listići u Požarevcu*, „Istok”, br. 55, 22. VI 1875.

⁷ *Lažni konzervatizam i lažni radikalizam*, „Istok”, br. 63, 14. VII 1875.

⁸ Zanatliški savez, br. 36, 23. V 1893; dr Mladen Vukomanović, *Radnička klasa Srbije u drugoj polovini XIX veka*, Beograd, 1972, str. 171.

⁹ U „Istoku” ima, na primer, dopisa kojima se *demantuju* navodi „Braničeva” o tome kako je neki majstor iz Užica *isprebijao* svog šegrtu (*Dopisi*, „Istok”, br. 57, 29. VI i br. 59, 5. VII 1875).

ministru ovim rečima: „Juče posle podne... dao sam Petkoviću sekretaru (požarevačkog načelstva) list na pregled, uverenje po čl. 6 Zakona o pečatnji ne hte mi dati, danas u 9 časova policija mi saopštava zabranu lista (br. 17). *Je li ovo očigledno gaženje zakona?* Molim ministra da ovo izvidi i zadovoljenje mi da, jer zabrana nije saobrazno zakonu od strane policije izvršena, a... u listu ništa kažnjivog nema.” Ovaj telegram bio je predat na pošti sat i po posle saopštenja o zapleni lista, 5. jula u 10,25 časova. Nešto kasnije, istoga dana, urednik Minić bio je prisiljen da pošalje i drugi telegram ministru unutrašnjih dela, slične sadržine: „I 18. broj ‘Braničeva’ zabrani policija, iako ništa kažnjivo nema, *ne znam da l’ sam ja izvan zakona?*”

Nije teško pogoditi da će se ministar složiti sa razlozima zabrane rasturanja navedenih brojeva, kao i merama koje će *zapečatiti sudbinu* lista. Već 7. jula Ministarstvo unutrašnjih dela donosi rešenje kojim se „izdaje opomena” uredniku „novina *Braničevo*” zato što se one „uređuju u takvom pravcu koji je zabranjen članom 46. Zakona o pečatnji”. Pre toga, 4. i 5. jula, Okružni sud u Požarevcu je potvrdio rešenja o zapleni i poveo postupak protiv odgovornog urednika, koga sigurno neće mimoići *zaslužena* kazna!¹⁰

Posle prisilne obustave „Braničeva”, izdavači su, kao što se obično radilo u takvim prilikama, ponovo pokrenuli list, pod „drugim” imenom, uz dodatak atributa, kao „Novo Braničevo”. Međutim, vlasti ovog puta nisu bile voljne da poštuju ovakva pravila igre, pa su donele odluku da se ne dozvoli njegovo izlaženje, s obrazloženjem da „uredništvo nije ispunilo uslove koji se traže zakonom”.¹¹

¹⁰ AS, MUD, P. 8200, f. XV, br. 211/1875. Sadržaj ovih akata izložili smo detaljnije zato što sačinjavaju jedini sačuvani dosije Ministarstva unutrašnjih dela o ovom socijalističkom listu.

¹¹ R. Perović, nav. delo, 144.

„STARO OSLOBOĐENJE”
(1875-1876)

Sedam dana posle druge, konačne obustave „Oslobođenja”, izlazi, 20. avgusta 1875, prvi broj petog lista markovićevaca, pod naslovom „Staro oslobođenje”. Funkciju vlasnika, izdavača i odgovornog urednika vrši Ilija Todorović, apsolutno filozofije. Izdavačka kuća je zapravo Štamparija Pere Todorovića, jednog od socijalističkih prvaka, sledbenika Svetozara Markovića, koji će se istaći kao najdarovitiji publicista, najoštrije pero Srbije XIX veka.

U molbi koju je nominalni vlasnik i urednik Todorović uputio 8. avgusta Okružnom načelstvu u Kragujevcu radi dobijanja dozvole za izdavanje „Starog oslobođenja”, stoji da će list biti „političkog i naučnog sadržaja”.¹ Ovu molbu je okružni načelnik uputio ministru unutrašnjih dela, shodno pomenutoj instrukciji od 24. marta, rešenje bi se sigurno oteglo da nije došlo do ministarske krize i smenjivanja konzervativne Stefanovićeve vlade. Devetnaestog avgusta, tj. uoči izlaska 1. broja „Starog oslobođenja”, novi predsednik ministarskog saveta postao je svetoandrejski liberal Stevča Mihajlović.

„Staro oslobođenje” je, kao i njegovi prethodnici, „list za nauku i politiku”. Izlazi tri puta sedmično: sredom, petkom i nedeljom. U zaglavlju, kao i kod „Oslobođenja”, ističe se: „*Lične stvari i grdnje ne primaju se nikako*”.

U prvom pozivu na pretplatu, kao neka vrsta programskog podsetnika, stoji: „Prilike su takve da novinari moraju da pokažu svoju boju. Partije su se izoštrile i opredelile, te stoga i novinari moraju da pokažu kojoj partiji pripadaju, i što je glavno, sam njin rad obeležava ih kao ljude načelne i prijatelje narodne ili kao pristalice koje ličnosti. Baš stoga što su takve prilike, nama nije nužno da napred objavljujemo da ćemo raditi tako i tako. Naš će se pravac i program obeležiti našim radom...”

U uvodnom članku 1. broja, s pozivom na predstojeće zasedanje Skupštine, ističe se u programskom stilu da je „dužnost štampe da i ona u najvećoj opširnosti i sa sviju strana već pokrenuta pitanja objašnjava i pretresa, i nova pitanja pokreće. Ona je za sada jedini i najbrži posrednik između naroda i skupštine, koji dovodi ‘javno mnjenje’ u narod u dodir s mišljenjem i radom u Skupštini”. Stoga će „Staro oslobođenje” prvenstveno pretresati „sva važnija pitanja koja su još u prošloj skupštini bila na dnevnom redu i druga koja po prirodi stvari treba takođe da dođu na dnevni red”.

S obzirom na narodni ustanak u Hercegovini, koji je u punom jeku, prvi zahtevi su: da se pomogne „braći koja se bore za slobodu” i da nova Skupština permanentno zaseda, „da bi se u svako doba moglo saslušati i narodno mnjenje o svima pitanjima, koja će sada vrlo često i iznenada da iskrsavaju usled spoljnih prilika, – a tako isto i da svakad može da odobri izdatke koji bi se pokazali nužni usled spoljne akcije, kao i da kontroliše da se pravilno troše”.²

Unutrašnja i spoljnopolitička pitanja sa aspekta oslobodilačkih planova i akcija biće, prema tome, u skladu sa dinamičnijim zbivanjima još naglašenije pretresana nego ranije. U napisu o zborovima, koji predstavlja produžetak prekinutog članka u „Oslobođenju”, traži se da se zakonom dozvoli i utvrdi da „*zbor može sazvati svaki varošanin ili seljak*”, da „*na zboru se može slobodno i nespreno govoriti o svakoj narodnoj potrebi i nuždi*”, odnosno da „ne treba određivati ko može sazivati zbor i kakav treba da je taj građanin koji saziva zbor”. U stilu kitnjastijem od nekadašnjeg, Markovićevog, zaključuje se: „Snaga državna ne meri se po spoljašnjem blesku i sjaju, no po narodnim ustanovama, i

¹ DAS, MID, f. XVIII, br. 22/1875.

² Kragujevac, 19. avgust, br. 1, 20. VIII 1875.

po odnosima na pravici uređenim i u političkom i u ekonomskom pogledu.”³ Drugi veliki članak, kojim se produžava jedan prekinuti napis „Oslobođenja”, posvećen je spoljnom, nacionalnooslobodilačkom „*Istočnom pitanju*”. Cifarskim podacima o potencijalima svih balkanskih naroda, Srbije, Crne Gore, Bugarske, Grčke, Rumunije, Albanije, nastoji se dokazati „da je Turskoj posve nemoguće da održi svoje gospodarstvo nad podjarmljenim narodima u slučaju njihovog opšteg ustanka”, čak i u slučaju da ih strane sile, ostajući neutralne, ne podrže.⁴ Obaveštavajući čitaoce o događajima u ustaničkoj Hercegovini, list patetičnim tonom poziva građane da pomognu dobrovoljnim priložima „borcima u Ercegovini”, ako neće da na njih „padne krv ercegovačke sirotinje”.⁵ Odašiljanje priloga se organizuje preko poverenika Paje Vukovića, kragujevačkog trgovca, oprobano Markovićevog prijatelja, bivšeg kmeta kragujevačke opštine. U uvodniku sledećeg, drugog broja, na još patetičniji način, stilom svojstvenim Peri Todoroviću, zagovara se rat protiv Turske, da bi se pomoglo hercegovačkim ustanicima. Nastoji se dokazati da je narod za rat, a samo birokratija protiv. Sugestivno se ponavlja: „Narodu srpskom nužno je oslobođenje i ujedinjenje, jer to je uslov njegovog napretka.” Da se narodni gnev potencira u gnušanju protiv birokratije, u vezi sa njenim „sramotnim” držanjem na terenu hercegovačkog ustanka, navodi se na epski način: „Skoro je već dva meseca kako se gola i gladna Ercegovina junački bori. Što je imalo sredstava istrošilo se, što je imalo snage izlomilo se, što je imalo krvi istočilo se; Ercegovina se bori, a Srbija ćuti.”⁶

Drugi veći napis posvećen unutrašnjim pitanjima, povodom rada Skupštine, krize vlade, i sve snažnije nove, radikalne opozicije, takođe je uperen protiv birokratije. Tu se ističe da pri postojećem „stroju državnom, narod zavisi skoro u svemu od činovnika. Kako njegova ličnost, tako i njegova imovina, i ceo njegov javni život pod kontrolom su birokratije, i ova ga za svaki njegov postupak može molestirati, pozvati na odgovor, osuditi, uapsiti”.⁷

Iako ni „Staro oslobođenje” nije organ radikalne levice u Skupštini, čiji su najviđeniji *skupštinari* Adam Bogosavljević i Milija Milovanović, o njima se na stranicama ovog lista najviše govori u superlativima. Veličaju se kao vesnici novog doba, koji prisustvom i istupanjima u najvišem predstavničkom telu dokazuju da su sazreli uslovi za smenu kompromitovanih generacija konzervativaca i liberala. „Adam i Milija i nekoliko njihovih drugova nisu pripadali ni birokratsko-vladajućoj, ni birokratsko-opozicionarnoj partiji, koje su u prošloj skupštini bile onako žestoko otvorile borbu za gospodstvo. Pa su opet Adam i Milija svojim radom zadobili, svaki za se, iljadu puta više poštovaoca nego obe one partije zajedno. Fakt je upravo da je većina naroda u Srbiji s njima” – zaključuje uvodničar trećeg broja „Starog oslobođenja”.⁸

U istom broju, insistirajući na uspesima nove „načelne opozicije”, pisac članka povezuje njen put sa putevima Markovićevih socijalista, pa kazuje: „Prvi put je u ‘Radeniku’ otpočeta jedna načelna kritika i borba protiv birokratskog uređenja državnog što steže narodno telo i ubija mozak kao spirituozno i alkoholsko biće.” Da bi se istakla linija kontinuiranog razvoja, dalje se navodi da je posle raspuštanja Skupštine i obustave „Oslobođenja”, „borba iz Skupštine i štampe preneti... u masu narodnu neposredno”. Učinak te borbe je: „Narodni otpor postao je veći sada... U ovu Skupštinu je došlo više ljudi koji pripadaju radikalnoj narodnoj stranci... pored sve stege i agitacije” vladajućih. Ovaj uspeh

³ *Slobodni građanski zborovi*, br. 1/1875.

⁴ *Istočno pitanje s vojnog gledišta*, br. 1/1875.

⁵ *Telegrami*, br. 1/1875.

⁶ *Kragujevac*, 22. avgust, br. 2, 22. VIII 1875.

⁷ *Ministarska kriza*, br. 2/1875.

⁸ *Kragujevac*, 19. avgust, br. 3, 24. VIII 1875.

se pripisuje tome što „Radikalna partija (ili kao što je zvanično zovu ‘komunska’)... odsudno zahteva preobražaj državnog uređenja – slobodu i olakšice narodu”.

Zaključak je u duhu Markovićevih učenja i onoga što je on pisao u listovima koje je uređivao, počev od „Radenika” do „Oslobođenja”: „Načelna opozicija ne buni se protiv ličnosti i za ličnosti... Njen je cilj „da oslobodi narod od birokratskih regula koje mu život stežu, i da mu pribavi sve što mu treba”.⁹

Sa kakvim se elanom napadaju pozicije vladajućih pokazuje i fakat da u broju u kome se nalaze prethodna dva članka postoji i treći – uperen protiv svemoćne birokratije, režimske žurnalistike i *nenarodne* vlade. U ovom trećem velikom članku, u nastavcima, kritički sudovi se izriču i odapinju kao „otrovne” strele sa nacionalnooslobodilačke platforme. Doslovce: „Naša žurnalistika već je stekla slavu svojom sposobnošću da najprostija pitanja i najobičnije stvari tako zaplete i zamuti, da obična zdrava pamet nikako ne može da uvati kraj onoj beskrajoj gomili besmislica, što joj se svaki dan pruža u dugim novinarskim člancima”, naročito u domenu nacionalnog. Ona je u tome uspevala pošto je upotrebljavala „šuplje fraze... umesto čistih pojmova”.

Zapravo režimska žurnalistika je izražavala politiku vlada „koje su redom jedna za drugom sedale na ministarske stolice” objavljujući „kako su... rodoljubive i ‘domoljubive’, kako će uvek imati na umu veliki zadatak Srbije na Istoku”. Međutim, nijedna vlada, odnosno njena birokratska inteligencija nije objasnila narodu „koi su mu uslovi nužni da bi svoje oslobođenje i ujedinjenje mogao da izvrši s korišću za se? Na kakvom načelu može i treba da se ostvari srpsko ujedinjenje? U kakvoj svezi stoji naš unutrašnji preobražaj sa našim narodnim oslobođenjem i ujedinjenjem? S kim treba da se ujedinitimo i na kakvim osnovama?..

Najgore je što je svaka nova vlada ne samo u odnosu na prethodnu, koju je smenila, već uopšte u stavu i protiv najnačelnije opozicije nastupala sa isključivošću. Ona je svakoga nepoželjnog optuživala za sve što je kažnjivo po zakonu.

Nova, liberalna vlada, prema tome, ne zaslužuje poverenje naroda, kao što to nije zaslužila ni prethodna, naprednjačka. U svakom slučaju, ravnania radi, „Oslobođenje” otvoreno poručuje u ime kruga koji predstavlja: „Mi smo izgubili veru u vlasnički ‘patriotizam’; mi ne verujemo da će se ‘nova’ vlada u načelu razlikovati od stare; mi i od nje ne očekujemo ništa drugo no da nam na nov glas zapeva staru pesmu predašnjih vlada kako joj ne treba ‘smetati’, kako joj treba pomagati da bude ‘jaka’ itd.”¹⁰

U uvodniku sledećeg broja, u vezi sa predstojećim radom Skupštine novog saziva potencira se značaj Skupštine kao jedine slobodne tribine po ustavu, pošto je „sloboda štampe skućena, da nije moguće nikome da svoju misao potpuno iznese na javnost”, a sloboda zbora i sastajanje uopšte ne postoji. Pitanje skupštinske adrese je ponovo aktuelno, kao i prilikom otvaranja Skupštine ranijeg saziva. Opet se, dakle, kao i u ono vreme, u „Javnosti”, naglašava: „Adresa je najzgodnija prilika da se odmah u početku iznese u celini program Narodne skupštine, da se odmah u početku učini upoređenje onoga što vlada oće sa onim što narod... misli... i... oće.”¹¹

Da „Staro oslobođenje” ostaje na liniji svojih prethodnika, potvrđuje se i uvodnikom kojim se odgovara na ogovaranja protivnika. Tu stoji, kao i nekada, bez uvijanja: „Mi ne tražimo počesne reforme, sitne izmene paragrafa, na koje svaka vlada sa više ili manje ustezanja... može da pristane i ima moći da ih

⁹ *Načelna opozicija*, br. 3/1875.

¹⁰ *Narodno oslobođenje i birokratija*, br. 3/1875.

¹¹ Kragujevac, 27. avgust, br. 4, 27. VIII 1875.

izvrši... *Mi oćemo koreniti preobražaj, mi želimo našem narodu nov društveni poredak*”¹² (podvukao A. R.).

U odbrani pokreta čiji su predvodnici radikalni tribuni seljačkog naroda, Adam Bogosavljević, Milija Milovanović, Ranko Tajsić i dr., povodom protestnih demonstracija seljaka u Krajini, u Koprivnici, odnosno Negotinu, u vezi sa hapšenjem Adama Bogosavljevića, list objavljuje članak u 7 nastavaka! Epski otegnuto, do zalaženja u sitnice, na način kazivanja čoveka iz naroda, govori se ovde o podvizima istinskih narodnih predstavnika u borbi protiv gospode, birokratije, policije itd.

U narodskom stilu *se utvrđuje* kako: „Makoji seljak, iz makoga srpskoga sela, poznaje mnogo bolje potrebe narodne i prilike u Srbiji, nego sto nekih gospodičića, koji su protutnjili po svima pariskim, londonskim, germanskim, bečkim itd. kafanama, teatrima i drugim komedijašnicama, pa su se posle, došavši u Srbiju, samo bacili u ‘pozituru’ visokoučenih političara, a u samoj stvari produžili su svoj stari fićfirićski zanat, potkrepljujući ga sve u Srbiji još svakojakim intrigama i spletkama.”

Nasuprot tim *gospodičićima*, narodni prvaci, Adam u Krajini, Milija u Temniću, Ranko u Dragačevu, pokrenuše seljačke mase! Njihov uspeh je u zahtevu „1. da se činovnicima velike plate i penzije smanje; 2. da se ukinu tri konzistorije i tri vladike; 3. da se ukinu okružna načelstva; 4. da se ukine žandarmerija; 5. da se ujamči lična bezbednost i sloboda pečatnje; 6. da se pregleda državna kasa”.¹³

Kad nisu mogli drukčije, vlasti su odlučile da na silu učutkaju Adama i njegove drugove. Ljudi su zvali u Negotin da potvrde da je Adam pred seljacima govorio: „1.... da nam ovake seoske škole ne trebaju, jer što deca u njima za tri godine nauče, to za jednu godinu zaborave; 2... kako vlada sprema predlog, ko nađe 100 čabrova kljuka taj na 80 da plaća porez a na 20 da ne plaća, i 3.... da nam ne trebaju kapetani i stajaća vojska, koja ništa drugo ne radi samo čuva kneza.”¹⁴

Uoči putovanja kneza po Krajini, narod izabere Adama u deputaciju za doček, uprkos nagovaranjima kapetana da to ne čini. Tek kad ne htedne da odustane od svog pozdravnog govora, u kome je iznosio nedaće naroda, Adam bi prisiljen da se povuče. Nešto kasnije, 7. juna, sreski načelnik ga stavi u pritvor, pod optužbom da je nastavio sa bunjenjem naroda.

Na glas o njegovom hapšenju krenuše „njih 60 seljaka iz Koprivnice na konjima za Negotin”. Došli su u načelstvo, tražili da vide Adama, da bi se uverili. da je živ. I posle prisiliše načelnika da ga pusti.¹⁵

Dok je izlazio u nastavcima članak o radikalnom seljačkom pokretu, u uvodniku i drugim stupcima ređali su se članci sa zahtevima za nove zakone kojima bi se pristupilo preuređenju državnog stroja u sklopu ciljeva društvenog preustrojstva. Povodom prestone besede kritikuje se vlada zbog neodlučnog stava u odnosu na ustanički pokret u Bosni i Hercegovini, kao i zbog ignorisanja zahteva da se pristupi reformama. U vezi sa ustankom naroda pod Turskom ide se tako daleko da se ne preza ni od tvrđenja da ustanici, „koji... prolivaju svoju krv za potpunu opštinsku samoupravu, za ličnu sigurnost i slobodu, za celo posle svršene borbe nikad ne bi pristali, da se ukalupe u birokratske forme i regule, koje su uteгле narod u Srbiji”.

Ide se još dalje, pa se precizira: „Sem toga ustanici traže da se izbave od kuluka, od teških dacija, od kojih ne vide nikakvu vajdu, od krivoga suđenja i svakoga pritiska, pa traže takav poredak koji će im doneti blagostanje i slobodu, stoga oni nikad neće pristati” na birokratski poredak u Srbiji. Ujedinjenje u srpskim okvirima, prema tadašnjim normama, traži se na novim osnovama.

¹²Kragujevac, 28. avgust, br. 5, 29. VIII 1875.

¹³*Seljački pokret u Krajini i njegov značaj*, br. 5/1875.

¹⁴Nav. čl., br. 6/1875.

¹⁵Nav. čl., br. 10, 12, 15/1875.

Da bi se predupredile različite interpretacije, izričito se kazuje da dobrovoljno narodno ujedinjenje u sklopu Srbije i Crne Gore pretpostavlja da tadašnja „zvanična Srbija i Crna Gora” prestaju „da postoje”. Jer: „Srbija ne može da zavede u oslobođenim delovima srpstva naše šumadinske kapetanije i načelstva, da proglasi naše sadašnje zakone da važe za Bosnu, Ercegovinu, Staru Srbiju i Crnu Goru, da osnuje svoja policijska nadležatelstva sa žandarmerijom u Sarajevu, Prizrenu, Mostaru itd. pa taj kalambur onda da nazove ‘srpskim ujedinjenjem’!”

Da markovićevci još uvek sa Markovićevih pozicija gledaju na stvar oslobođenja i ujedinjenja, ovde još vidnije potvrđuju ovi navodi: „Narod iz kneževine i oslobođeni delovi srpstva u Turskoj moraju posle srećnoga svršetka krvave borbe protiv Turaka, da stvore *zajednički* nov politički i društveni poredak, a nikako se ne može onaj poredak koji danas vlada u jednoj pokrajini srpskoj proglasiti kao obaveza za sve oslobođene krajeve srpske.”

Da i romantičari socijalizma, iz ovog revolucionarnog razdoblja, umeju duboko realistički da procenjuju tokove razvoja i opominju na opasnosti koje će, kad se bude došlo dotle, odista ugroziti novostečene pozicije, pokazuju ova upozorenja: „Svaka od nekoliko srpskih pokrajina, koje oće da izvrše narodno ujedinjenje, stoji na različitom stupnju ekonomskog i društvenog razvitka, s toga i uslovi za napredak... iz svake pokrajine moraju u nekoliko biti različni, te je i s te strane jasno, da se policijsko uređenje kneževine Srbije ne može raširiti i na ostale pokrajine, *već mora prestat i u Srbiji*, te da se može i ona ujediniti na novim zajedničkim državnim i društvenim osnovama sa ostalim delovima srpstva...”

Po rečima koje se koriste da bi se izrazila borbena spremnost *naroda* u Srbiji za oslobođenje *braće* pod Turskom može se proceniti dalje pisanje lista na ovom mestu i kao egzaltirano, prilagođeno datom političkom trenutku. Ali i tu provejava zahtev za dublje društvene reforme. Na adresu onih koji sumnjaju u potencijale naroda, sa određenom namerom se upućuju ovakve reči: „Neka pozovu narod na oružje ljudi u koje on ima vere, neka ga pozovu u ime njegovih olakšica, u ime smanjivanja državnih tereta, neka mu reknu da će posle pobede plaćati manje dacije, da će po sudovima nalaziti pravde, da će mu se skinuti s vrata gomila nekorisnih činovnika, da ga neće daviti kaišarski dugovi, da će biti slobodan u svačemu, pa će se za najkraće vreme zaljuljati narodnim oduševljenjem cela Srbija...”

Zaključak je i ovde jasan: pomoću oslobodilačkog rata hoće da se izdejstvuje preokret u unutrašnjem razvoju zemlje, i, *vice versa*, uz pomoć narodnih akcija u Srbiji olakša i ubrza čin oslobođenja i ujedinjenja vaskolikog srpskog naroda. „Unutrašnji preobražaj najpreča je potreba naroda u Srbiji, a rat s Turskom i ujedinjenje sa ostalim delovima srpstva samo mogu pomoći da se taj preobražaj što pre i što *potpunije* izvrši, s toga Srbija treba da ratuje!”¹⁶

Vodeći članci u vreme zasedanja Skupštine, po već ustaljenoj praksi, služe, s jedne strane, za kritičke osvrte na postojeće restriktivne zakone i poteze u oblasti politike pretežno, i, s tim u vezi, za napade na pozicije vlade; a s druge strane, za izlaganje vlastitih zahteva pod plaštom narodnih, odnosno za podržavanje stavova radikalnih predstavnika opozicije u Skupštini i narodu. Na toj relaciji ističu se opet tipični napisi, gotovo kao i u ranijim listovima markovićevaca, s već pomenutom razlikom što nova, sve snažnija radikalna skupštinska opoziciona grupa uslovljava sve veću, konkretniju podršku.

Među ovim napisima, u najzapaženije spadaju, kao i toliko puta ranije, rasprave u vezi sa Zakonom o štampi. U članku koji se ni posle 11 nastavaka (!) ne smatra završenim, razmatraju se više nego detaljno vladajući i opozicioni pogledi na slobodu štampe povodom vladinog predloga za izmenu i dopunu nekih odredaba

¹⁶ Kragujevac, 2. septembar, br. 7, 3. IX 1875.

odnosnog Zakona. Tu se na jednom mestu ističe kako i nova liberalna vlada – kao i sve ranije, liberalne i konzervativne vladajuće garniture – ponavlja da se ne može dozvoliti sloboda štampe jer bi ona mahom „vređala i napadala kneza... napadala i ‘oporočavala’ vlast, pravila nered i bune u zemlji... prosipala grdnje protiv poštenih građana... potkopavala veru i moral, rušila... svojinu i porodicu”.¹⁷ U odgovoru na ove tvrdnje prvo stoji da kneževu ličnost niko ne bi smeo napasti, bar ne direktno, pošto je bila neprikosnoven. Što se tiče bunjenja, bune su izbijale i u vreme dok još nije ni postojala štampa.

S očiglednom aluzijom na mnoge velikaške bune, kao i na svetoandrejsku skupštinu, čiji je jedan od predvodnika bio sadašnji predsednik vlade, Stevča Mihailović, podsećaju se čitaoci da „u vreme naših najčešćih i najbesmislenijih buna i prevrata vladao je onaj poredak za kojim uzdišu ona gospoda što vojuju protiv slobodne reči”. Dalje: „U vreme naših buna i prevrata kod nas su cvetali svi birokratski uzori i ideali: bilo je šibe, bilo je batinanja, bilo je točkova, bilo je kvrga i mučenja na odaju, svega je onda toga bilo, *ali o slobodnoj štampi nije bilo ni spomena*”.¹⁸

Mora se priznati da je sa efektnom narodskom retorikom izloženo kako su *velikaši* pravili bune i prevrate, koristeći se nezadovoljstvom naroda: „U vreme kad se slobodna reč kundakom povraćala u usta onome, koji je izgovori, kad se samo u četiri oka smelo da prošapće o činovničkim zloupotrebama i nasilju, kad je svaka olupina krojila planove da postane neograničeni gospodar nad nekim delom poslušnog i začutkanog naroda – jer nije bilo slobode štampe da ga povuče na sud pred javno mnjenje.” Iako nećemo uvažiti argumentaciju kojom se drastično, na tada uobičajeni uvredljiv način, *dokazuje* da tvrdnja o slobodi štampe kao izazivaču bune jeste samo „dobra porcija podlosti i još veća porcija gluposti”, istina jeste da su bune izazivane u krajnjoj konsekvenci nasiljem, a ne slobodom.

U replici na tvrđenje vladajućih da će se grdnje, koje su i ovako uzele maha, zacariti u nekontrolisanoj *slobodnoj štampi* podvlači se da je grdnja *produkt nekulture, a ne slobode*.

Za reagovanje na izjave o opasnosti koju bi predstavljala neobuzdana *slobodna štampa* za veru, moral, porodicu i sl., može se reći da je odmereno. Sigurno nije preterano tvrditi da bi „sloboda... štampe... samo dala mogućnost da se o jednom predmetu ili pitanju čuje više raznih mišljenja; to bi samo pomoglo da se pravo dobro i prava istina utvrdi”.¹⁹

Od slobode štampe se najviše očekuje u borbi protiv birokratije. „Slobodna štampa... bila bi vrlo zgodno oružje protiv činovničkih zloupotreba, protiv njine nemarnosti, nesposobnosti i partajskih težnji.” Uz pomoć slobodne štampe narod bi se uzdigao na viši stepen obaveštenosti o svojim mogućnostima i potrebama. Osposobio bi se da oceni vrednost stručnih kadrova administracije, smanji njihovu brojnost i moć, vrši odbir i sl. „Obavešteni ljudi traže za svoje radove samo onoliko pomoćnika koliko im je u stvari potrebno i traže prave pomoćnike, ljude od rada i uma.”

Već je upoređenjem ranijih i sadašnjih aparata upravljanja moglo da se zaključiti da se sa povišenjem stupnja materijalne kulture naroda smanjivala svemoć, ako ne moć birokratije. Već „mnoga gospoda iz... birokracije... uzdišu gorko... što prođe ‘staro dobro vreme’ kad su kapetanske avlije bile pune jagnjadi i prasadi, što poslušan narod donosi ‘iz ljubavi’ svome starešini na poklon”. Mnogi ministri se sa *bolom u srcu* sećaju „da je nekad u skupštini trebalo lupnuti nogom i sa uzdignutim prstom viknuti: ‘pst’ pa da se skupštinaru sledi reč u grlu”. Ne

¹⁷ Vladin predlog za sužavanje „slobodne” štampe, br. 9, 7. IX 1875; nastavak, br. 10/1875.

¹⁸ Nav. čl., br. 12/1875.

¹⁹ Nav. čl., br. 13, 14/1875.

jedan načelnik se već *ljuto jadao* „na mlađi naraštaj što ga ne sreta sa pognutom glavom kad kroz selo prođe... što sad ne može na sred drumu da ocepi seljaku 25 kad mu ne skine kapu ili brzo ne vrdne s puta”.

Vredi i posle sto godina citirati: „Što da se lažemo? – birokracija ne bi bila birokracija kad ne bi žudila za vlašću, za silom, za agalijskim životom; to je u njenom duhu, to je sav smisao njenoga života, ona ne može biti drukčija... Treba razumeti ovu borbu birokracije, ona se ne vodi od obesti, kao god što i narod ne traži od obesti korene reforme. Birokracija kao stalež bori se za svoj opstanak.” Njene reči kroz usta pesnika su najiskrenije kad kazuje:

„Kakav rad i domovina?!
To je samo prazan glas.
Moja kesa i moj trbu
To je meni sav moj spas.”

Markovićevci su preko „Starog oslobođenja”, dakle, samo još efektnije nego ranije ubeđivali narod rečima istine: „Mi ne krivimo birokratiju što je takva, kao što ne krivimo glog što na njemu ne rode petrovače jabuke”, mi samo obaveštavamo ljude „da birokracija ne može da bude drukčija”.

Markovićevci su istupali i s argumentacijom da je karakteristično što su gotovo sve štamparske parnice vođene zbog „uvrede vlasti”, „oporočavanja vlasti”, „izvrtanja dela državnih vlasti”. Prema onoj: *kadija te tuži*, ne bez osnova se zaključuje: „Birokracija tuži, birokracija sudi – ko da veruje u pravičnost takvoga suđenja?”

U ime civilizacije, napretka, traži se od Skupštine da „ispuni svoju dužnost” i izglasa Zakon o slobodnoj štampi.²⁰

Govoreći o negativnim posledicama jednostranog informisanja putem jednoobrazne, dirigovane štampe, „Staro oslobođenje” navodi i Lasalove reči da je „laž velika evropska sila”.²¹ Pobijajući argumente vladinog predloga da se novim zakonom odredi da je za izdavanje novina potrebna visokoškolska kvalifikacija, naš list objašnjava kako po tome zakonu „Dositej ili Vuk Karadžić”, kao ni „mnogi drugi učeni ljudi ne bi mogli da budu urednici jer nisu svršili veliku školu”. Pri pobijanju ovog vladinog predloga postaje se brutalniji. Istine koje se sručuju u lice protivnika na vlasti i gospodskim položajima izriču se na grubo uvredljiv način. Mi ih navodimo samo da bismo i na ovom primeru upoznali čitaoca sa tadašnjim polemičkim rečnikom. Tu stoji: „Svak zna da kod nas ima vrlo mnogo gospode koja su posvršavala i našu veliku školu i po koje sveučilište na strani pa su ostali glupaci, ćuskije i do krajnosti bezdušni i nepošteni ljudi. To zna i sam narod da čovek može proći kroz najviše škole, pa da ostane neznalica i smetenjak, jer je već skrojio i poslovicu zato: ‘magarac u Beč, a magarac i iz Beča’.” Dakle: „Zašto da izdavanje novina postane monopolija činovnika i gospode, zašto da se drugim građanima uskraćuje to pravo kad su oni često mnogo obrazovaniji i pošteniji od gospode koja su projurila kroz škole?” Osim toga: „Zar čovek koji nije svršio velike škole”, kao, na primer, „čiča Stevča, može da bude” predsednik vlade, skupštinar itd., „da piše knjige, a vamo ne može da bude urednik novina?”²²

Vladin predlog da se novim zakonom propiše da čovek mlađi od 25 godina ne može postati urednik političkih novina pobija se takođe ne baš na *najpogodniji* način sa konvencionalnog stanovišta. Kaže se, naime, ako je „po našem Ustavu vladaoc... od 18 godina punoletan i sposoban da upravlja zemljom”, zašto čovek

²⁰Nav. čl., br. 15/1875.

²¹ Nav. čl., br. 16/1875.

²² Nav. čl. br. 17 i 18/1875.

od pera da čeka do 25 godina da mu se odobri posao koji mu odgovara. „Zar je ozbiljnija i teža dužnost uređivati novine no upravljati zemljom?“²³

Drugi vladin zakonski predlog, koji se odnosi na izmenu i dopunu opštinskog ustrojstva, povod je za obnavljanje rasprava o preustroju opštine na samoupravnoj osnovi. U članku o ovom spornom pitanju, opet u nekoliko nastavaka, osuđuje se vlada što manevarskim potezima, formalnim inovacijama, hoće i dalje da zadrži stari konzervativni zakon, od 24. marta 1866, u suštastvenom pogledu nepromenjen. „Što se u starom Zakonu kaže otvoreno i bez okolišenja, to ove izmene i dopune kažu u zavijenoj formi.“²⁴

U vezi sa položajem naroda pod Turskom, kritika se za vreme skupštinskih zasedanja usmeruje na Skupštinu sa tvrdnjom da bi ona trebalo da prisili vladu da povuče odlučujući potez. U starom revolucionarnom duhu i tonu se ističe: „Mi se ne čudimo vladi – mi se čudimo Narodnoj skupštini. Narodna skupština mora smatrati pitanje o oslobođenju Srba u Turskoj kao *najvažnije* narodno pitanje, i ne sme ga razdvajati od unutrašnjih pitanja.“

Sad kad je nacionalnooslobodilačko pitanje postalo ponovo akutno, njegovo se rešenje u tolikoj meri povezuje sa pitanjem unutrašnjih reformi da izgleda primarno i radi razrešavanja ovog potonjeg: „Oslobođenje naroda u Turskoj to je vrlo važan uslov za napredovanje naroda i u Srbiji. Slobodni narodi na Balkanskom poluostrvu sjedinjeni u radu za spoljašnju nezavisnost počinili bi čuda i u svom unutrašnjem razvitku.“²⁵

Članak o strankama, na koji ćemo se kasnije osvrnuti, takođe se koristi da bi se istakla važnost uloge Skupštine u ovim *odlučujućim* danima. Po primeru Konventa, „Staro oslobođenje“ traži „*da se Narodna skupština ne razilazi dotle dok se kako rat spolja tako i preustrojstvo zemaljsko unutra ne izvrši*“. Ide se čak dotle da se otvoreno dodaje da Skupština treba da „upravlja kako ratom s Turcima, tako i preobražajem zemlje“.

Gotovo naizmenično slede uvodnici posvećeni zahtevima za objavljivanje rata Turskoj i proklamovanje unutrašnjih reformi. Alarmantnim komentarima vesti o stradanju naroda u Turskoj multiplicira se odgovornost vlade i Skupštine što ne donose odluku kojom bi se spasio narod od turskih nedela.²⁶ Analizom skupštinske adrese prebacuje se Skupštini što je akciju i odluku za pomaganje „braće u Turskoj“ prepustila jednoj inertnoj, konzervativnoj vladi.²⁷ Podržava se nacrt adrese odborske manjine, jer se manjinska opozicija izjašnjava za rat.²⁸

Kada se posle jednomesečnog „jalovog“ raspravljanja razabire samo „zaprepašćujuća“ odluka o preseljenju Skupštine iz Kragujevca u Beograd, „Staro oslobođenje“ izlazi pred javnost sa zajedljivim uvodnikom. U njemu se kaže da su „jedan pun mesec sto narodnih poslanika sedeli... u Kragujevcu i svaki je primao po dve rublje dnevno plate“ radi obavljanja narodnih poslova, a da ništa nisu uradili za narod pod Turskom.²⁹

Seljenje Skupštine u Beograd, prema „Starom oslobođenju“, kao i svojevremeno prema „Oslobođenju“, nije ništa „drugo nego *beganje* ispred navale narodne volje, koja je, zna se, u Kragujevcu uvek jača nego u Beogradu“. Prilika je dobro došla za ponovno razračunavanje sa ovom kao i sa prethodnim vladama, u razdoblju koje se podudara sa razdobljem socijalnog i socijalističkog pokreta. Opet se konstatuje kako: „Od vremena namesništva pa sve do sada, razne vlade, sa raznim vođama i raznim partijskim celjima utrkivale su se među sobom koja

²³ Nav. čl. br. 19/1875.

²⁴ Vladin predlog za izmene i dopune opštinskog ustrojstva i opštinska samouprava, br. 9/1875; nastavci u br. 10, 11, 17/1875

²⁵ „Lojalnost“ vlade, oklevanje skupštine i stradanja naše braće u Turskoj, br. 9/1875.

²⁶ Kragujevac, 9. septembar, br. 10, 10. IX 1875.

²⁷ Kragujevac, 13. septembar, br. 12, 14. IX 1875.

²⁸ Kragujevac, 16. septembar, br. 13, 17. IX 1875.

²⁹ Kragujevac, 17. septembar, Zbogom skupštini, br. 14, 18 IX 1875.

će bolje da 'usreći' narod, a narod se je uvek ratosiljao toga njegovog usrećivanja.³⁰

U uvodnom pledoajeu za adresu odborničke manjine opet se naglašava da bi trebalo da je Skupština prihvati kao akcioni program zato što će, inače, „narodno oduševljenje, koje se taman probudilo”, ponovo potonuti „u more čame i dremeža”. Kao dalja konsekvencija, „narod će pognuti ponovo grbinu, da produži nositi isti teret koji i sada trpi”.

Zahtev radikalne opozicione manjine da Skupština za vreme rata permanentno zaseda, da „ona bude onda zakon u zemlji, a ne da zakon zameni diktatura kakve vlade”, „Staro oslobođenje” podržava sa posebnim žarom, jer se priseća kako su ranije, dok je Skupština zasedala, „Javnost” i „Glas javnosti” imale izvesne garante za slobodno izlaženje. Bilo je istine u konstataciji: „Dok je narodna skupština na okupu”, građanin se mogao slobodnije izražavati, upravljajući se prema skupštinskim debatama, naročito „ako pogodi dobro pravac i raspoloženje skupštinsko”.

Zanimljivo je da će se sada izneti ono što se ranije prikrivalo: da su 1873–1874. prethodnici „Starog oslobođenja” „za trajanja skupštine slobodno” pisali „zato što je i sama skupština 'slobodnjački' disala”. Opomene koje su imale za posledicu obustavu „Javnosti” i „Glasa javnosti” usledile su „posle razlaza Skupštine”.

Još viša ocena se, u ovom kontekstu daje, Skupštini u vreme izlaženja „Oslobođenja”. „U njenom se krilu pojavio tako silan pokret za slobode kao nikada pre, i štampa je izgledala tako slobodna, skoro kao i u svakoj drugoj ustavnoj monarhiji, mogao je pisati svaki što je hteo.” Međutim... „Pošto skupština bi raspuštena, za nekoliko dana opomenama i obustavom bi ugušeno 'Oslobođenje’.”³¹

U uvodniku, posle desetak dana, ponovo se glavna pažnja skreće na nacionalnooslobodilački pokret. Birokratija se stavlja na tapet što neće „narodni rat za oslobođenje”. Skupština – zato što je neodlučna. Na argumentaciju umerenjaka da je evropska diplomatija protiv rata odgovara se da bi „javno mišljenje u Evropi potpomagalo... zaraćenu Srbiju”. Što se tiče diplomatije, ona „oće da očuva mir, ali ona nikad ne bi protiv Srbije upotrebila silu da je nagna na mir. Ona bi želila i Ercegovina da se umiri. Ona šalje tamo svoje konzule, ali Ercegovci ih ne slušaju i diplomacija ćuti. Tako bi bilo i sa zaraćenom Srbijom. Diplomacija bi se ograničila na note, dalje ne bi mogla ići.”³²

Svakako, ovakva uveravanja o pasivnoj ulozi diplomatije ne mogu biti merodavna za faktore koji odlučuju o sudbinskim pitanjima države. Mi smo ih naveli da bismo upotpunili znanja o pledoajima markovićevskih listova za angažovanje Srbije i sredstvima rata radi oslobođenja podjarmljenog naroda u Turskoj.

List koji je izražavao oslobodilačke potrebe porobljenog i poniženog mnoštva morao se zalagati za poduhvate kojima bi se proklamovani ciljevi mogli doseći, bez obzira na prepreke i žrtve. Logično je, dakle, što se u sledećem uvodniku javnost opet upozorava na *vlastodršce* koji ne ispunjavaju zahteve naroda. Razobličava se vlada koja, da bi skrenula pažnju od ratnih zapleta, pribegava čak obećanjima da će sprovesti unutrašnje reforme. Markovićevci znaju i daju drugima na znanje da ta obećanja neće biti ispunjena.³³

U ratobornim zahtevima i pozivima „Starog oslobođenja” najuočljivija je patetika oslobodilačkog romantizma.³⁴ Ali, ima i tu realnog sagledavanja

³⁰ *Svršilo se*, br. 15, 20. IX 1875.

³¹ Kragujevac, 20. septembar, br. 16, 21. IX 1875.

³² Kragujevac, 30. septembar, br. 20, 1. X 1875.

³³ Kragujevac, 2. oktobar, br. 21, 3. X 1875.

³⁴ Kragujevac, 4. oktobar, br. 22, 5. X 1875; Kragujevac, 14. oktobar, br. 26, 15. X 1875.

problema uoči eksplozivnog raspleta. „Borba koja će potresti istok ima duboke socijalne uzroke, stoga je neizbežna. Ona se... mogla odlagati, ali se ne može izbeći.” Približavao se trenutak kad se neće moći „više ni odlagati”. Više nije pitanje dana „oćemo li rata”, već „*kako i na koji način treba da vodi srpski narod rat* koji je prema prilikama neizbežan” postao.³⁵

Krajem oktobra, na uvodnom mestu, opet se ponavlja zahtev da „skupština uzme vlast u svoje ruke i da ona otpočne kako spoljnu akciju, tako i unutrašnji preobražaj”.³⁶ S pozivom na dramatične vesti o surovim represalijama Turaka u ustaničkim krajevima, naglašava se s patetičnom iskrenošću: „Dok su nam vikali da umuknemo, mi smo govorili; dok su nam prebacivali ‘preteranost’, mi smo u sebi zamišljali kako smo ‘blagi’, i jedili smo se što nismo mogli *otvoreno* da iskažemo”³⁷ ono za šta treba da se narod izbori.

Sa stanovišta čiste istine sigurno je preteran *lajtmotiv* uvodnika sa apodiktičkim tvrđenjem da u birokratiji vlada indolentnost, dok u narodu preovladava pokret za borbu protiv Turaka.³⁸ U opštoj *oslobodilačkoj* atmosferi i birokratski slojevi zahvaćeni su, bar u izvesnoj meri, *borbenim* raspoloženjima. Samo, birokratija je oličenje svih negativnih strujanja, pa je kao takvu markovićevski list i ovde stalno okrivljuje za isticane propuste, promašaje, pogrešne pretpostavke i postavke. Uistinu, ona sada predstavlja branu za nekontrolisane izlive *opasnog* raspoloženja naroda samo kao *prateći faktor vladajućih*, koji donose odluku i o onome što se ovde govori, dakako ne prema zahtevima radikalne opozicije, već prema svojim *proračunima*.

Zanimljivo je da od sredine novembra 1875. do kraja januara 1876. nema velikih uvodnih i drugih članaka u kojima se podstiču nacionalnooslobodilački zahtevi, inspiracije, inicijative na prvom mestu. U prvi plan se u to vreme stavljaju napisi o unutrašnjim problemima. Od kraja januara 1876. počev, opet srećemo uvodnike sa napadima na vladu zbog *mlakih, obmanjivačkih*, birokratskih poteza u vezi sa ratnim pripremama.³⁹ Već je očigledno da su se vladajući krugovi odlučili za rat, i sada je potrebno da se ističu zahtevi za preliminarne mere radi povezivanja ratnih akcija sa reformističkim akcijama u cilju preobražaja državnih institucija i društvenih normi na novoj, demokratskoj, samoupravnoj osnovi.

Traži se preustrojstvo stajaće i narodne vojske prema predlozima poslanika „radikalne opozicije”. Insistira se na tome „da se odma po svima četama i bataljonima” izvrši „izbor narodnih starešina od vodnika na više”. Za narodne starešine da se otvore specijalne škole.⁴⁰ Protestuje se protiv odluke kojom su tada razrešeni sa dužnosti komandira izvesni građani, kao Pavle Vuković i S. Jevtić, zbog „svojih radikalnih načela”.

Parola dana postaje: „Ratovanje naše mora biti vojna za oslobođenje i samoupravu.” Hoće da se „očevidno” demonstrira da „borba protiv Turske” ne može biti stvar jedne, vladajuće, stranke, kao što nije „stvar jedne vere, ni jedne dinastije, ni jednog staleža, no samo narodna. Tu je nuždan drugi pokretač, a taj je svesna revolucionarna misao, da se mora jednom srušiti nasilnički poredak a podići nov na potpunoj slobodi i samoupravi narodnoj.”⁴¹

Na dnevnom redu se opet nalazi pitanje saveza balkanskih naroda protiv Turske, i „Staro oslobođenje” istupa sa tezom markovićevaca: „Savez naroda u Srbiji, Rumuniji, Grčkoj i Crnoj Gori pre borbe bio bi jemstvo da će se posle borbe ostvariti savez slobodnih naroda na Balkanskom poluostrvu.” Radi ubrzanja

³⁵ Kragujevac, 11. oktobar, br. 25, 12. XI 1875.

³⁶ Kragujevac, 25. oktobar, br. 31, 26. X 1875.

³⁷ Kragujevac, 30. oktobar, br. 33, 31. X 1875.

³⁸ Kragujevac, 4. novembar, br. 35, 5. XI 1875; Kragujevac, 11. novembar, br. 39, 12. XI 1875.

³⁹ Kragujevac, 29. januar, br. 14, 30. I 1876; Kragujevac, 2. februar, br. 17, 3. II 1876.

⁴⁰ Kragujevac, 4. februar, br. 18, 5. II 1876.

⁴¹ *Čuvstvo ustavnosti*, 19, 6. II 1876.

oslobodilačkih akcija, podržava se „pravo” naroda izvan Turske za otpočinjanje rata, zapravo za revolucionarnu inicijativu. Polazeći od situacije koja implicira da u datim uslovima „nije moguće ili bar u skorom vremenu nije moguće da se postigne... dogovor i sporazumljenje među robujućim narodima u Turskoj”, naš list zaključuje da je „dužnost naroda u Srbiji, Rumuniji i Grčkoj, da se oni slože pa uzmu na se revolucionarnu ulogu u Turskoj, da jednom mišlju za slobodu i blagostanje i bratsku ljubav među narodima oduševe narode u Turskoj i podignu ih protivu njiovog ugnjetača i turske države”.⁴²

U duhu revolucionarne inicijative, a u očekivanju prolećnih akcija, kaže se na uvodnom mestu: „Najbolji način revolucioniranja ropske mase u Turskoj bio bi pomoću četa koje bi bile od obrazovanih i slobodoumnih ljudi sastavljene i dobro naoružane; ove bi čete nosile sa sobom poglavito oružja i džebane za ustanike.”⁴³ U sklopu ove inicijative obnavlja se zahtev da u prvom redu Srbija pomogne ustanicima u Bosni i Hercegovini.⁴⁴

Jedno vreme opet unutrašnjopolitički zapleti potiskuju spoljne i nekoliko nedelja nema uvodnika o ratnim akcijama za oslobođenje naroda pod Turskom. Početkom marta ponovo se ređaju na uvodnom mestu napadi na vladu i vladajuće, *vlasničke* stranke, liberalnu i konzervativnu, zbog odugovlačenja odlučujućih ratnih mera.⁴⁵ Traži se saziv Velike narodne skupštine radi donošenja odluke o ratu i reformi na unutrašnjem planu. Naglašavaju se i pre naglašavaju povoljne pretpostavke za proklamovanje i vođenje rata.

Po trajnoj aktuelnosti u istorijskoj perspektivi, izdvaja se uvodni članak kojim se na rat vođen isključivo sa srpske strane protiv Turske ne gleda optimistički. Zagovara se zajednički rat balkanskih naroda sa ciljem da se posle pobeđe, u prvoj etapi, stvori *federacija „bar srpsko-bugarskog naroda”*.⁴⁶ Inače, izbor između rata i mira ne predstavlja dilemu. „Staro oslobođenje” ne propušta ni dalje prilike – povodom apela za pomoć braći, kao i poruke ustanicima da „ne klonu”, da će im „narod iz Srbije” priteći „upomoć” i sl. – da potvrdi da je odlučno za rat.⁴⁷ Isto tako ne prestaje da ponavlja „da se rešenje ‘srpskog pitanja’ ne može odvojiti od rešenja ‘istočnog’...kao i da pre svega smatra neophodnim srpsko-bugarski savez.”⁴⁸

U velikom članku, u četiri nastavka, dokazuje se teza da bez oslobođenja i ujedinjenja svih srpskih krajeva nema uslova za željeni razvoj zemljoradnje, industrije, prosvete, ukratko za ekonomski i kulturni prosperitet.⁴⁹ Zalažući se za hitnu objavu rata Turskoj, pošto se i Skupština izjasnila za rat, „Staro oslobođenje” obelodanjuje: „Odkako se je skupština izjasnila za rat... narodna privreda i trgovina toliko je pretrpela kao da je doista rat i bio.” Sve je u ekonomici stalo u očekivanju rata. Jedino su „oživali i ojačali kaišari i zelenaši”. Zaključna poruka na adresu građana je u tonu upozorenja: „Ako srpski državljani – građani – dopuste da se ovo stanje i dalje produži, onda su oni na ruku išli iz nehatosti ili neznanja ili lenjosti svima kajišarima i vladi da se ovaj jadni narod uvali još više u dugove i nevolje.”⁵⁰

Povodom pitanja zajma za ratne svrhe, poručuje se s patosom: „I oduševljenja i novaca biće dosta ako vlada zadovolji zasada bar najpreče narodne želje i

⁴² Kragujevac, 4. februar, br. 19/1876.

⁴³ Kragujevac, 6. februar, br. 20, 7. II 1876.

⁴⁴ Kragujevac, 11. februar, br. 23, 12. II 1876.

⁴⁵ Kragujevac, 5. mart; Kragujevac, 6. mart; Kragujevac, 11. mart; Kragujevac, 13. mart; Kragujevac, 18. mart – br. 40, 41, 45, 46, 50/1876.

⁴⁶ Kragujevac, 24. mart, br. 53, 25. III 1876.

⁴⁷ Rat, br. 54, 27. III 1876; Kragujevac, 30. mart, br. 56, 31. III 1876; Kragujevac, 9. april, br. 62, 10. IV 1876; Kragujevac, 12. april, br. 64, 12. IV 1876; Kragujevac, 19. april, br. 68, 20. IV 1876; Kragujevac, 29. april, br. 74, 30. IV 1876; Kragujevac, 30. april, br. 75, 1. V 1876; Kragujevac, 10. mart, br. 82, 11. V 1876.

⁴⁸ Kragujevac, 27. mart, br. 55, 28. III 1876.

⁴⁹ *Pobude za rat*, br. 65, 66, 67, 68/1876.

⁵⁰ Kragujevac, 3. maj, br. 77, 4. V 1876.

potrebe. Neka vlada sa skupštinom proklamuje da se danak smanjuje na 5 talira, da se ukidaju svi kaišarski dugovi, neka se plate činovnicima i penzionerima za vreme rata obustave, neka narod izabere sam starešine svoje u narodnoj vojsci, i neka mu se ujemči da će posle rata uvedena biti samouprava u ceo narodni život – pa onda požrtvovanju i oduševljenju neće biti kraja. Narod bi onda uvideo da će prolići krv za olakšanje svog života i dao bi sve što ima.”⁵¹

Mesec dana ranije, kada je nova Kaljevićeva vlada raspisala *narodni* zajam u iznosu od 12 miliona dinara, odnosno 1 milion dukata, a u narodu kolala razna nagađanja o tome na šta će se taj novac trošiti – na potrebe u zemlji, za rat ili da se otkupe Bosna i Hercegovina od Turske – „Staro oslobođenje” se bez dvoumljenja izjasnilo: *zajam je opravdan samo ako je za oslobodilački rat protiv Turske*. U dilemi od kojih slojeva naroda tražiti ili uzeti određenu sumu, smatra se da „sami trgovci i činovnici mogli bi dati taj zajam, a da se i ne razrezuje na seljake i zanatlije”.⁵²

Sve više se insistira na *uzimanju* zajma, na prinudnom zajmu koji bi bio *razrezan* po progresivnoj skali. Bogatije opštine „neka podnesu veće žrtve no siromašnije”. Po opštinama razrezanu sumu da podmire samo bogati i bogatiji. Od činovnika – kao omrznutog predstavnika birokratije – traži se da se do određene sume odreknu svojih plata, odnosno da im se „bez razlike” obustavi plata.

Konkretno se računa da od oko 250.000 poreskih glava, $\frac{1}{8}$ mogla bi i morala da da zajam. Oko 32.000 poreskih obveznika, po ovoj računici, moglo bi da podnose bez teškoća *prireza* od 60 dukata u proseku. Na taj način bi se sakupila suma od 1,920.000 dukata. A što je najvažnije, *pravilno* raspoređeni teret, „srazmerno imanju i prihodima... ne bi bio težak”⁵³; bar po mišljenju onih koji bi po tom predlogu bili oslobođeni tereta!

U poslednjem broju se zamera vladi što nije razrezala „prinudni zajam... na okruge, varoši i sela prema imućnosti”. Kaže se da „u Srbiji ima najmanje 6 ljudi koji bi mogli dati po 10 iljada dukata... 10 ljudi po 5.000, 100 ljudi po 1.000 dukata, 500 ljudi po 500 dukata, 1.000 ljudi po 100 dukata, 2.000 ljudi po 50 dukata, 5.000 ljudi po 20 dukata i 20 iljada ljudi po 10 dukata”. Pošto je već bilo skupljeno 40.000 dukata dobrovoljnog zajma, htelo se pokazati kako bi preostalih 960.000 moglo biti sakupljeno od 28.616 ljudi iz bogatih slojeva. Prema tome, „srednja i skromna klasa ne treba ništa da daje”. Zaključak je da bi samo svaki 9. ili 10, 11, 12. poreski obveznik u jednoj opštini morao i mogao dati traženi zajam.⁵⁴

Povodom Berlinske konferencije predstavnika tri velike sile u vezi sa nemirima u Turskoj, „Staro oslobođenje” u kritičkom osvrtu naglašava da konferencija „nije osigurala mir i... nije rat proizvela”. Velike sile pokušavaju da umire ustanike. Ali ključ drži Srbija, pa njena vlada treba da pomogne ustanicima i sprovede delo oslobođenja – bez obzira na intrige velikih.⁵⁵

Nekoliko dana posle proklamovanja toliko traženog pravednog rata, među prvim njegovim žrtvama – kakva ironija sudbine – nalaziće se i list koji ga je sa najvećim revolucionarnim žarom priželjkivao i zagovarao. Jedna od vanrednih, ratnih mera bilo je stavljanje van snage Zakona o štampi. Uredništvu „Starog oslobođenja” nije preostalo drugo do da obustavi dalje izlaženje lista. U poslednjoj poruci samo se moglo isticati uverenje da „preduzete mere sa štampom nisu bile nužne”, da rat za „oslobođenje” nije trebalo „otpočinjati obustavljanjem domaćih sloboda”. Poslednje upozorenje moralo se svesti na

⁵¹Kragujevac, 6. maj, br. 79, 7. V 1876.

⁵²Kragujevac, 6. april, br. 60, 7. IV 1876.

⁵³ *Prinudni zajam*, br. 81, 82, 83/1876.

⁵⁴ Kragujevac, 13. maj, br. 83, 14. V 1876.

⁵⁵ Kragujevac, 7. maj, br. 80, 8. V 1876.

napomenu da će list posle rata, kad nastupe mirna vremena, „tražiti računa” od odgovornih da li su žrtve bile dobro odabrane i „upotrebljene za dobru celj”.

U prigodnom stilu, sa patetičnim zanosom ali i sa uverenjem u ispravnost onoga što se tako dugo očekivalo i što se na tako neočekivani način dočekalo, zaključuje se da će „od naroda i vlada” zavisiti da li će se žrtve isplatiti. „Bude li s obadve strane iskrenoga požrtvovanja, iskrene odanosti narodnoj stvari, iskrene službe velikom delu narodnog oslobođenja – mi smo uvereni da će podnešene žrtve doneti dobar plod. Ne bude li tako, svaki će odgovarati za svoje delo i povući svoj deo odgovornosti.”

List koji su vladajući krugovi smatrali defetističkim, nazivali u najpogrdnijem smislu komunskim, palikućom, beskućnikom itd., završava sa vatrenim apelom građanina: „Budite čuvari i borci slobode. Imajte vazda na umu da borce slobode čeka slava i čast, a izdajnike kletva i osuda.”

Na rastanku se urezuju u pamćenje čitalaca reči primerne doslednosti: „A sada bacamo pero i vadimo mač! Do viđenja, čitaoci! do viđenja u većoj, slobodnijoj i srećnijoj Srbiji!”⁵⁶

Ove reči zvučace mnogima, a naročito onima koji ih čitaju u ambijentu mira i blagostanja, melodramski, politički isforsirano. Kada se, međutim, zna da su iza ovih reči usledila primerna dela prvoboraca socijalizma i radikalizma u redovima regularne i ustaničke vojske, onda se one mogu pročitati sa osećanjem zadovoljstva.

*

Vratimo se na unutrašnje probleme koji su oduzimali najviše vremena i zauzimali najviše prostora. Kao i u ranijim markovićevskim listovima, otvaranje Skupštine bilo je prilika za kritikovanje vlade povodom prestone besede i skupštinske adrese. Insistirajući i dalje na postavci da pozdrav vladara i otpozdrav Skupštine nisu formalistički akti već programski dokumenti najviših i najodgovornijih aktera države, „Staro oslobođenje” u nizu članaka zamera vladajućim faktorima što ne predviđaju korenite ustavne i zakonodavne promene u upravnom sistemu.⁵⁷

Među onima koji kritikuju vladine zakonske predloge ima, pored već izloženih, nekoliko većih napisa koji zaslužuju da budu navedeni. Povodom pretresanja zakonskih predloga o *štampi*, *opštini* i *ličnoj sigurnosti* kazuje se da „nijedan od ova tri predloga ne daje ono što se od njega očekivalo”. Što se tiče prvog predloga, smatra se „da o štampi, o pisanju knjiga i uređivanju listova i povremenih spisa ne treba imati nikakav naročiti zakon”.

Drugi predlog izaziva kritičke primedbe jer ne sprečava mešanje policijskih, zapravo viših vlasti u opštinske poslove. „Vrhovna vlast u opštini treba da je *zbor*... koji sastavljaju svi punoletni građani... bez obzira na plaćanje danka... Zakon o opštini... valja samo da odredi delokrug opštine, a sve drugo”: odobravanje opštinskog budžeta, razrezivanje poreza i prireza, prodaja i kupovina opštinskog imanja, izrada pravilnika „za vršenje sviju tekućih poslova”, kao i „uputstva za svaki osobeni slučaj”, spada u nadležnost opštinskog zbora. „Samo u opšte narodnim poslovima, koje opština ima da vrši, može državna vlast da daje uputstva i da čini primedbe.” Ali i tu, „da se po njima postupa, valja da pristane zbor”. Za tekuće poslove, umesto opštinskog suda, traži se obrazovanje *izvršnog* ili *upravnog* odbora „koji radi po pravilima, uputstvima i nalogima koje daje zbor”. U konkretizaciji sheme novog upravljanja

⁵⁶ *Oproštaj s čitaocima*, br. 83, 14. V 1876.

⁵⁷ Kragujevac, 30. avgust, br. 6, 31. VIII 1875. I ovom prilikom, kao što smo već podrobnije iznosili u drugim slučajevima, kritika obuhvata i nacionalnooslobodilačko pitanje. Smatra se oportunističkim neodređeni stav prema ustaničkom pokretu u Bosni i Hercegovini. Tekstovi adrese i predloga manjine odbora u br. 12/1875.

ide se tako daleko da se predviđa da se upravni odbor treba da sastaje „redovno dva puta” u sedmici, „a prema potrebi i češće”, a kontrolni odbor svake sedmice, da bi pregledao „svu radnju izvršnog odbora” i o svemu „svakog meseca redovno podnosio izvešće opštinskom zboru”.

U odnosu na treći predlog, u vezi sa slobodom kretanja, traži se, između ostalog, „da se niko ne može zatvoriti bez sudskog rešenja”; da „pretresanje kuća može biti samo po rešenju suda, a na odgovornost rešavajućih sudija”.

Konkretni protivpredlozi se iznose, prema motivaciji autora, „da nam se ne bi” stalno „prebacivalo, kao da mi samo rušimo i napadamo, a ne iznosimo šta treba da dođe na mesto onoga što je po našem shvaćanju hrđavo”.⁵⁸

Poslednji od ova tri predloga, odnosno protivpredloga je sada u žiži pažnje, pa se u posebnom članku, u nastavcima, o njemu još detaljnije govori.⁵⁹ Polazi se od premisa, karakterističnih za propovednike *slobodarskih principa* u policijskoj državi, po kojima: „Dokle god postoji policijsko načelo da je svaki onaj nepošten i rđav koji se optužuje... dotle neće ništa pomoći ni izmene, ni dopune, ni objašnjenja, ni opredeljenja paragrafa. *Policija će sve dotle ostati pri starom dokle joj se ne istrgne vlast iz ruku*” (Podvukao A. R.) „Zna se kakve umne snage dolaze u policiju; veći i ogromni broj činovnika policijskih zna samo pisati i čitati.” „On samo zna da je ‘pozvan’ da svakoga okriviti koji do njega dođe, da se pokorava i sluša ‘pretpostavljenu’ vlast, da svojim ‘višim’ javlja ono što čuje ‘protivu vlasti’, a po potrebi i da uveća ili sasvim da nakaradi tuđ govor pri saopštavanju... Po pojmu njegovom, on smatra sebe za pozvanog da zapoveda, da psuje, da se mršti, da grdi i da apsi, a pokatkad i da uzdane za minulim ‘zlatnim dobom’, – dobom batina.” U svakom slučaju, „policijska je veroispovest da održi što postoji, i da sva sredstva – dozvoljena i ne dozvoljena – upotrebi pri izvršenju onoga što joj se nalaže”.⁶⁰

Za postojeće, srpske zatvore se kaže da su „gori od tumruka turskih” a za pandure i islednike da su to „ljudi bez ikakvog osećaja, ljudi, koji u tuđoj nevolji uživaju, ljudi koji smatraju sebe za pozvane da kinje zatvorenike”. U ovom sigurno nema preterivanja. „To je sve fakat, to svaki zna koji je bio srećan da proživi neki dan u srpskim apsanama – ‘domovima za popravku’!”

Zaključak je takođe realan, iako izgleda idealistički, što danas već potvrđuju zakonodavstva više zemalja. „Dokle god u zakonu ne dođe naređenje: da sud sam bez policije čini isleđenje u prisustvu, građana, i da ne može nikog zatvoriti dokle presuda ne postane izvršna, sem teške zločinca koji su uhvaćeni na delu, ili se isleđenjem ne bude dokazalo da je delo učinjeno, dotle neće biti nikakve garancije za ličnu slobodu; a dokle god sudije budu zavisile od ministara, i sudile po zakonima koji su nejasni i kojima se široko polje ostavlja za primenu, dotle će se samo tražiti pravda, ali će se retko naći.”⁶¹

Kao svojevrsnu zanimljivost napominjemo da na kraju ovog članka, koji ima četiri nastavka na oko 2–3 stupca, stoji da „zbog malog prostora lista i zbog nagomilanog materijala nama ne beše moguće da ovaj vladin predlog pretresemo kao što smo mislili”...!⁶²

U razmacima od po nekoliko nedelja, ali i dana, slede novi veliki članci o istim pitanjima u vezi sa skupštinskim raspravama. Insistira se uvek iznova na promenama Ustava, Zakona o slobodi štampe, zbora i udruživanja, Zakona o sudovima (radi pojednostavljenja i pojeftinjenja sudskog postupka), Zakona o ustrojstvu opština, srezova, okruga, kao i na decentralizaciji uprave, ukidanju

⁵⁸ Kragujevac, 11. septembar, br. 11, 12. IX 1875.

⁵⁹ *Lična sloboda i sigurnost*, br. 11, 12, 17 i 19/1875.

⁶⁰ Nav. čl., br. 12/1875.

⁶¹ Nav. čl., 17, 24. IX 1875.

⁶² Nav. čl., br. 19, 28. IX 1875.

načelstva itd.⁶³

U većem članku, u dva nastavka, pledira se za slobodnu štampu prvi put otvoreno u ime *socijalizma*. Pošto se sintetičkom procenom istorijskih tokova čovečanstva, od ropstva do ondašnjih dana, potvrđuje pretpostavka da se približava vreme u kome će se ustoličiti vladavina protagonista socijalističkih odnosa u svetskim razmerama, čini se prirodnim zaključak da Srbija ima šansu da sprovede *socijalnu revoluciju* mirnim putem, ako se pomoću *slobodne štampe* pripreme za to duhovi, obave pripremne radnje i sl.⁶⁴

U budžetskom pitanju, koje krajem 1875. i početkom 1876. okupira mnoge duhove, „Staro oslobođenje” podržava zahteve radikalnih opozicionih poslanika kao predstavnika seljačkih masa u Skupštini.⁶⁵ Traži se smanjenje budžetskih stavki u globalu i u pojedinostima. Ustaje se protiv „visokih” plata činovnika, savetnika, ministara i dr. Smatraju se suvišnim troškovi za izdržavanje žandarmerije. Ističe se čak i zahtev za obustavljanje „finansiranja” Narodnog pozorišta. (Ovo potonje ne proističe ni sada toliko iz potcenjivanja ove kulturne institucije koliko iz ubeđenja da ona služi mahom za razonodu određenih, od naroda prilično udaljenih slojeva društva. Zato se i traži da izdržavanje pozorišta bude briga onih kojima ono služi u časovima odmora, dokolice, zabave, kulturnog obogaćivanja i sl.) Među nekorisne, nerentabilne rashode ubrajaju se i izdaci za tada slabo produktivan majdan u Krupnju.⁶⁶

Povodom skupštinskih rasprava, a i u vezi sa napetom situacijom zbog iščekivanja rata protiv Turske, na stranicama „Starog oslobođenja” iznose se kritike na račun stajaće vojske. Pri podržavanju zahteva radikalnih prvaka u Skupštini u prilog narodne vojske ide se toliko daleko da se objavljuje čak i dopis u kome se kritikuje Jevrem Marković što nije dao svoj glas za predlog da se sprovede reorganizacija u vojsci u duhu narodnih zahtevanja.⁶⁷ (Logično, Jevrem Marković kao školovani oficir nije mogao podržati zahtev koji nije vodio računa o postulatima savremenog ratovanja.)

Zauzimanje za narodnu vojsku bilo je na liniji stalnih zahteva markovićevaca. Na apologetiku kojom se veliča „narodna vojska” nailazimo u svim narodskim proklamacijama; već i zbog toga su romantičarski izlivi „Starog oslobođenja” sasvim razumljivi: „Naša glavna vojna snaga to je narodna vojska i na nju treba obratiti svu pažnju kako bi dorasla svom ogromnom i svetlom zadatku koji je čeka.”⁶⁸

Pri veličanju uloge narodne vojske autor ovog članka pozvao se i na knjižicu *Vojena organizacija*, koju je napisao, kao stručno lice, Markovićev sledbenik Sava Grujić. Ali to ne znači da se pri opovrgavanju „zabluda” o nezamenljivosti stajaće vojske „Staro oslobođenje” nije koristilo i zabludama.⁶⁹

Pri kritikovanju vladinih zakonskih predloga u Skupštini gađaju se vladine pozicije iz svih mogućih uglova. U odnosu na vladu, bolje reći vlade koje se u to vreme smenjuju, i ovaj markovićevski list je kritičarski usmeren. U mnogim člancima meta je vlada, kao vrhovna stranačka, birokratska, državna instanca, odgovorna za sve nepravde, nevolje, promašaje. Protiv nje se, istina, ne sme voditi frontalna borba, ne smeju se navoditi svi njeni *gresi*, i zato to nisu žestoki članci, upućeni direktno na adresu vlade, iako se u antirežimskim osvrtima,

⁶³ Kragujevac, 6. novembar, br. 36, 7. XI 1875; Kragujevac, 18. decembar, br. 56, 19. XII 1875; *Slobodna štampa i Narodna skupština*, br. 60, 31. XII 1875, i br. 1, 2. I 1876; Kragujevac, 6. januar, br. 3, 7. I 1876; *Narodnoj skupštini*, br. 9, 21. I 1876; Kragujevac, 22. januar, br. 10, 23. I 1876; Kragujevac, 30. januar, br. 15, 31. I 1876.

⁶⁴ *Slobodna štampa i Narodna skupština*, br. 1, 2. I 1876.

⁶⁵ Kragujevac, 11. decembar, br. 54, 14. XII 1875; Kragujevac, 30. decembar, br. 60, 31. XII 1875; Kragujevac, 8. januar, br. 4, 9. I 1876.

⁶⁶ Kragujevac, 30. decembar, br. 60/1875.

⁶⁷ Dopisi, br. 49, 5. XII 1875.

⁶⁸ Kragujevac, 11. decembar, br. 53, 12. XII 1875.

⁶⁹ Kragujevac, 17. januar, br. 8, 18. I 1876.

zahtevima, optužbama njena odgovornost potencira.

Za vreme izlaženja „Starog oslobođenja” izvršena je smena četvrte vlade otkako su izlazili markovićevski listovi, počev od „Javnosti”. U očekivanju pete vlade, posle Marinovićeve, Čumićeve, Stefanovićeve i Mihailovićeve, jedino je izvesno da neće biti formirano ministarstvo od „narodne, radikalne partije”, već od konzervativne ili liberalne. Zapravo od liberala ili konzervativaca, pošto stranačke formacije u to vreme još ne postoje.

Zanimljivo je da se isključuje mogućnost formiranja nove vlade pod predsedništvom jednog od lidera nove radikalne opozicije, nove „narodne partije”, ne zato što njega odlučujući faktori, na čelu sa knezom, ne bi ni uzeli u obzir, već zato što bi bilo ravno izdajstvu ako bi se u datim uslovima neko od radikalnih opozicionara primio ove funkcije. Ovakvo pisanje pokazuje da se nova opozicija već smatrala toliko snažnom da nije isključivala mogućnost da vladarev izbor padne na nekog iz njenih redova. Pošto bi takav mogao i morao igrati samo marionetsku ulogu u igri za mase uoči rata, upozorenje „Starog oslobođenja” nije bez osnova.

Zanimljivo je kako se ovom prilikom uzdiže značaj Skupštine. Pozivajući se na svoje skupštinske napise, koje je štampa vladajućih žigosala kao da su bili upereni protiv Skupštine, „Staro oslobođenje” piše: „Kad je skupština zastajala zbunjena kakvim iznenadnim događajem, mi smo se starali da je obodrimo, kazujući joj da je narod uz nju; kad je bila nerešima da brani svoja prava, mi smo je prekoravali, dokazujući da su ona prava što ih ona ima prava naroda, da je njena dužnost da bude čuvarica njima. Ako je kroz naše prekore probijao katkad kakav oštriji zvuk, to je bio glas revnjive ljubavi. Mi duboko uvažavamo i poštujemo Narodnu skupštinu, mi iskreno ljubimo ovu klicu narodne samostalnosti i samouprave, mi visoko cenimo ovaj jedini hram u kome se zažiže kandilo narodnoj slobodi.”

Ista prilika se koristi i za ponovno opovrgavanje optužbe o napisima protiv *krune*, isticanjem vladareve neprikosnovenosti u okvirima suverenog prava naroda. „Vladaočeva je ličnost neprikosnovena, ali vladaočeva ustavna prava obeležena su u ustavu, a ustav je zakon koji podleže kritici.” Nama već dobro poznatom argumentacijom, koju je nekoliko godina ranije modulirao Marković, izlaže se kako je „vladajuća dinastija došla... na presto *izborom* naroda. Srpski vladalac nije tuđinac koji je silom pokorio narod i zagrabio vlast nad njim pa da može biti govora o njegovoj sili i pravu *nad* narodom. Srpski se narod mačem i ognjem oslobodio od tuđinskog jarma i gospodstva i pošto je prognao Turke, postao je sam svoj gospodar. Ko god ima danas kakvu vlast to je dobrovoljna ustupka naroda, ko god ima više ili oće da ima više no što mu je dao, ili oće da da narod, to bi bila nezakonito pribavljena vlast.”

Zaključak je jasan. Pitanje starešinstva je rešeno. Narod je najstariji, on je suveren. Vladalac može da zasniva svoje pravo samo na „volji naroda”.⁷⁰

Kada je postavljena nova vlada, pod predsedništvom Ljube Kaljevića, kritika se usmerava protiv nje. Ne veruje se njenim obećanjima da će sprovesti tražene unutrašnje reforme. Predviđa se da će nastaviti politiku ranije liberalne vlade.⁷¹

U vrhovima piramidalne hijerarhije razmimoilaženja se svode na „lične vlasničke” sporove. Načela tu igraju vrlo malu ulogu.⁷² Jedina deviza ljudi koji se ređaju na ministarskim stolicama jeste „... sjaši da uzjašem”. Njihovo uverenje se zasniva na uobraženoj samouverenosti da su neophodni u borbi oko vlasti, „da se bez njih ne može”.⁷³ Kaljevićeva vlada, kao i sve ranije vlade, smatra se predstavnikom birokratije. Otpor na koje ona, slično ranijoj vladi, nailazi u

⁷⁰ Kragujevac, 26. septembar, br. 19, 28. IX 1875.

⁷¹ *Vlada i obećanja i Narodna skupština*, br. 21, 3. X 1875.

⁷² Kragujevac, 25. oktobar, br. 32, 29. X 1875.

⁷³ Kragujevac, 1. novembar, br. 34, 2. XI 1875.

Skupštini jeste dokaz da se u poslednje vreme, tj. od pojave radikalnih poslanika u Skupštini, „narod osvestio pa ne da da mu se” krnji *prirodno* suvereno dostojanstvo, dok „vlada opet sa svoje strane ne bi bila rada da popusti od svojih ‘ustavnih prava’ koja joj sadanji ustav bogato ujamčava”.⁷⁴

U odgovoru onima koji su posumnjali u tezu da su sve vlade jednake, „Staro oslobođenje” objašnjava njenu ispravnost na presudnim relacijama. Za pojedine ličnosti i grupe važne su razlike koje se zapažaju između jedne i druge vladajuće formacije, ali „za masu sve su vlade jednake” u datim uslovima. Ideali „viših krugova” pretežno se skrivaju „u prošlosti, a ne u budućnosti”. Njihovi kapitali su vezani za vreme u kome su stekli prevlast, utvrdili svoj „privilegisani položaj”, a ne za doba u kome moraju strepeti za ono što poseduju.

Prema ovom odgovoru, u pet nastavaka, podrobnom kao uvek kad se ide *do kraja* u odbrani sopstvenih teza, „vlada koja mora da traži oslonac u višim staležima i vladarskoj ljubavi, nikad ne može učiniti za narod nikakvo stvarno i trajno dobro ma kako ona želila da to učini. Prirodno, ona svoj opstanak kupuje cenom svojih ubeđenja.” Uistinu, naročito kad se ima u vidu njena zavisnost od kneževskog dvora, ona je u krugu „gde se služi predanju, običaju, uzakonjenoj gluposti, gde je vezuju tuđe strasti, tuđa trenutna raspoloženja, nasleđeni obvezni odnošaji i ućivosti, gde ima toliko ‘viših obzira’ kojima se služi, toliko sitnih okolnosti koje se moraju imati u vidu, da se sav rad i svo vreme troši na raspravljanje, udešavanje, i održavanje ovih sitnih gluposti”.⁷⁵

Da ne bi kompromitovala svoje pozicije, koje je izgubila pa povratila u suparništvu sa konzervativcima, liberalna vlada je uvek iznova morala dokazati da nije „revolucionarna”. Odbijajući od sebe „insinuacije reakcije”, ona konsekvantno „svodi svoj liberalizam na najmanju meru razblažuje ga i razblažuje dok ne napravi od njega bljutav ‘cukervaser’...”⁷⁶

Zavisnost liberalne vlade od srednjih slojeva društva, koji je najviše podržavaju, takođe je velika. „Reforme” koje ti slojevi traže su „većinom... popravke, male izmene”... Liberali su za formalne slobode u zakonskim okvirima. „Oni ne vide, i neće da vide da sem zakonske dozvole zavisi još od mnogo drugih okolnosti, oće li ljudi moći da se koriste slobodama i upotrebe pravo koje im zakon daje.” Masa ljudi ne može da zida trokatnice, da se provoza „na četiri konja” itd. iako im zakon to ne zabranjuje!⁷⁷

U zaključku se kaže kako tvrdnjom da „su sve vlade jednake” ne tvrdi se „da su svi ljudi koji dolaze na vladu jednaki po sposobnostima, po znanju, po poštenju, po karakteru”. Naprotiv, potvrđuje se „da na vladu dolaze ljudi kako glupi tako i pametni, kako nepošteni tako i vrlo poštteni, kako bezkarakterni tako i najveći karakteri”. Ali vlade su zavisne od sistema vladavine. To je suština stvari. „Rđava sistema” daje rđave poslodavce. „U rđavoj sistemi nije narodu mnogo vajde što su vršioci te sisteme savesni i poštteni.”⁷⁸

Od nove vlade se traži da donese nove zakone: o slobodnoj štampi, ličnoj sigurnosti, slobodi zbora i udruživanja. Tek „kad se te najpreče stvari posvršavaju, i kad se donese još rešenje za promenu ustava”, Skupština treba „da uzme u pretres i budžet”.

Da bi se efektnije istakla težina ovih zahteva, sada se na adresu režimskih listova i novinara, pošto se to ne sme učiniti direktno vladi, upućuju i ovakve rečenice: „Zar ne vide ti lakeji žurnalisti da se svake godine sve više Adami i Krupeževići [radikalni poslanici] množe u narodu i da narod sve više gubi ‘pristojnost’ spram njihovih patrona? Zar ne osećaju da se približuje vreme kad će kod naroda

⁷⁴Kragujevac, 8. novembar, br. 37, 9. XI 1875.

⁷⁵*Zašto su sve vlade jednake*, br. 42, 19, XI 1875.

⁷⁶Nav. čl., br. 43/1875.

⁷⁷Nav. čl., br. 45/1875.

⁷⁸Nav. čl., br. 46/1875.

nestati sasvim tog 'mnogohvaljenog' čuvstva ropske 'pristojnosti' spram svojih gospodara, i kad će u Skupštinu doći sve sami Adami i Krupeževići. I onda će biti kraj narodnom trpljenju?!⁷⁹

U nizu članaka protiv vlade, svojevrsni kuriozitet predstavlja uvodnik sa motom „*Difficile est satiram non scribere*” (*Teško je nenapisati satiru*). Njime se direktno napadaju vlade i vodeći liberali, posebno Jovan Ristić, koji se čine odgovornim za propuste u unutrašnjoj i spoljnoj politici.⁸⁰ Taj članak postaje povod za drugi, kojim se izražava neslaganje sa nekim njegovim premisama o karakteru radikalne „partije”, o čemu će kasnije biti reči, i sa postavkom da su glavni krivci za promašaje u državi pojedinci, Ristić, Kaljević i dr. Glavni krivac je birokratski sistem, a vladajuće ličnosti su samo njegovi eksponenti.⁸¹

Kada se 24. aprila 1876. vraća tzv. akciono ministarstvo, sa Stevčom Mihailovićem kao ministrom predsednikom i Jovanom Ristićem u svojstvu ministra inostranih poslova i zastupnika ministra predsednika, kritički stavovi prema novoj, odnosno vaskrsloj staroj liberalnoj vladi se formulišu u standardnom stilu.⁸²

Samoupravni sistem koji propagira „Staro oslobođenje” pretpostavlja Skupštinu vladi, i o tome se posebno govori u više velikih članaka. Skupštini se namenjuje mesto odlučujućeg faktora u državi i društvu. Da se na Skupštinu gleda istim očima kao u vreme dok je Marković bio živ potvrđuje se i preštampavanjem njegovog velikog članka iz „Glasa javnosti”.⁸³ I ovog puta članak se štampa bez potpisa.

Dok se Skupština u principu veliča kao uzorna autohtona institucija, dotle se u praksi ona izlaže kritici. O Skupštini koja zaseda u Beogradu kaže se da je pasivnija nego što je bila u Kragujevcu. A što se tiče njenog sastava, naglašava se da su u njoj pretežno „zastupljeni: gazdaluk i nadri-obrazovanost”. Gazde preovlađuju među izbornim poslanicima, nadriobrazovani među imenovanim.⁸⁴

Prilikom skupštinskog raspusta se navodi, mogli bismo reći već rutinski, koliko staje narod proteklo *jalo*vo i *štetno* poslovanje Skupštine. Za dva meseca zasedanja ona je progutala „valjda pola milijuna groša čaršijskih. Sami skupštinari za svoje 'dijurne' primili su iz narodne kase preko 300.000 groša čarš.”⁸⁵ „Ako... poslanici ne misle ceo mesec... provesti na uređivanje svojih kućevnih poslova: na pogađanje slugu, na sporazumevanje sa dužnicima zbog naplate dugova, na isterivanje interesa, na inventiranje svojih dućana i na pregledanja svojih primanja i davanja, i ako misle na poverenje svojih birača, onda će valjda priznati da im je prva dužnost da izveste svoje birače: šta su više od dva meseca na skupštini radili i šta ih je rukovalo za ovakvo ili onakovo držanje pri izvesnim prilikama, a pri rešavanju najvažnijih – životnih narodnih pitanja.” Biračima se, za svaki slučaj, sugeriše da „potraže tačan račun od svojih poslanika za rad u skupštini” i da im prema radu izglasaju „poverenje ili nepoverenje”.⁸⁶

Nekoliko nedelja kasnije, uoči jesenjeg, odnosno zimskog zasedanja, ponovo se uvodnim člancima ističu zadaci Skupštine.⁸⁷ Tu stoji gotovo kao upozorenje: „Tri glavna zadatka čekaju... Narodnu skupštinu da ih svrši. Ona treba zakonima da ujamči slobodu štampe, slobodu javnih sastanaka, zborova i javnog

⁷⁹ Kragujevac, 6. decembar, br. 50, 7. XII 1875.

⁸⁰ *Dole sa ovakvim ministarstvom*, br. 43, 10. III 1876.

⁸¹ Kragujevac, 12. III, br. 45, 13. III 1876.

⁸² Kragujevac, 26. IV br. 72, 27. IV 1876; *Liberalna mačor politika*, br. 73 i 74/1876.

⁸³ *Narodna skupština*, br. 21, 22, 31–33/1875.

⁸⁴ Kragujevac, 4. oktobar, br. 23, 8. X 1875.

⁸⁵ Kragujevac, 18. oktobar, br. 29, 22. X 1875.

⁸⁶ Kragujevac, 23. oktobra, br. 30, 24. X 1875.

⁸⁷ Kragujevac, 15. novembar, br. 41, 16. XI 1875; Kragujevac, 18. novembar, br. 42, 19. XI 1875; Kragujevac, 20. novembar, br. 43, 21. XI 1875.

dogovaranja i treće ličnu sigurnost.” Kao četvrti zadatak se postavlja: promena Ustava!⁸⁸ Narodu se otvaraju oči. „Kod nas još nije uobičajeno da birači traže od svog poslanika računa za njegovu radnju na skupštini.” Zato se nastoji odomaćiti zahtev za sazivanje sastanaka birača sa poslanicima.⁸⁹

U toku ovog zasedanja Skupštine, poslanici se pozivaju patetički „da imaju u vidu narodne nevolje” i da odvažno stanu „na branik narodnih interesa”.⁹⁰ O člancima povodom debate o izmenama pojedinih zakona već smo govorili. Prilikom izglasanja predloga za smanjivanje plata savetnika na 1.500 talira, iznosi se mišljenje da je trebalo i ostalim kategorijama državnih funkcionera smanjiti prinadležnosti. Na taj način, kao i drugim merama štednje, racionalnom i pravičnijom raspodelom državnih prihoda i rashoda, traži se smanjivanje budžetskih izdataka. S tim u vezi opet reči prekora i upozorenja: „Narod nije poslao svoje poslanike da pojedinim vlasnicima ugađaju i da jednog ili drugog zbacuju, no da rade na tome da smanje teret narodu i da ukinu izlišne ustanove koje ne samo što narodu blago harče, *no mu i narodni moral* i duh kvare.”⁹¹

Štampanjem integralnog teksta predloga opozicionih radikalnih poslanika, upućenih Skupštini, za izglasanje reformnih zakona, potvrđuje se bezrezervna podrška ovog lista radikalnoj parlamentarnoj opoziciji. U deset nastavaka tu su izloženi zahtevi koji su gotovo u celosti preuzeti iz Markovićevih članaka o samoupravnom preustroju države i društva.⁹² U preambuli tog predloga stoji: „Čovek je proizvod prilika u kojima je odrastao i u kojima živi, *Izmenite te prilike, učinite ih boljima, dobićete bolje ljude*” (Podvukao A. R.).

U toku zasedanja Skupštine kritički članci postaju oštriji, izražavajući nezadovoljstva rastuće opozicije.⁹³ Poslanici koji se povode za zahtevima i željama vlade razobličuju se da bi se videlo kako su prevrtljivci, nedostojni poverenja naroda. Njih „treba njiovi birači strogim javnim prekorima moralno da prinude da dadu ostavke, i tako ustupe mesto drugima, koji bi bili dostojniji narodnog poverenja”.⁹⁴

Kampanja protiv *nedostojnih* režimskih poslanika, koji su obmanuli svoje birače, potencira se štampanjem *otvorenih pisama* kojima se traži ostavka pojedinih *predstavnika naroda*.⁹⁵ Ta *otvorena pisma* sa potpisima nezadovoljnih građana, napisana su tonom ozbiljnog upozorenja ili sarkastičnog peckanja. Tako nezadovoljnici iz Kruševca u otvorenom pismu „*gazdi Milosavu*”, Milosavu Markoviću, poslaniku, posle onoga: „Jesi li živ? Kako si? Šta radiš? Mo’š li kud?” poručuju: „Ako ti je teško, podaj ostavku, mi sami vidimo da smo se prevarili u tebe.”⁹⁶

Nezadovoljstva se podržavaju i raspiruju člancima i beleškama o nasiljima i zloupotrebama policijskih vlasti. Uvodnikom se obelodanjuje i komentariše vest o šikaniranjima i represalijama kojima su izloženi opozicioni radikalni poslanici.⁹⁷ Štampa se beseda radikalnog deputirca iz sreza jasičkog Nikole Krupeževića, koja je bila pripremljena za pozdrav knezu prilikom njegove posete ovom kraju, a koju smederevski načelnik nije dozvolio da se pročita zbog *buntovničkog* sadržaja. U toj besedi se inače samo ponavljaju dobro poznati

⁸⁸ Nav. čl., br. 41/1875.

⁸⁹ Nav. čl., br. 43/1875.

⁹⁰ Kragujevac, 27. novembar, br. 47, 30. XI 1875; Kragujevac, 2. decembar, br. 48, 3. XII 1875; Kragujevac, 4. decembar, br. 49, 5. XII 1875.

⁹¹ Kragujevac, 3. januar, br. 2, 4. I 1876.

⁹² *Narodnoj skupštini*, br. 9, 10, 12–19/1876.

⁹³ Kragujevac, 24. januar, br. 11, 25. I 1876; Kragujevac, 31. januar, br. 16, 1. II 1876.

⁹⁴ Nav. čl., br. 16/1876.

⁹⁵ *Otvoreno pismo Milanu Kujundžiću, profesoru Velike škole i vladinom poslaniku*, br. 6, 14. I 1876; *Otvoreno pismo Iliji Ratajcu, poslaniku za srez temnički*, br. 10, 23. I 1876; *Otvoreno pismo Milosavu Markoviću, narodnom poslaniku*, br. 11, 25. I 1876.

⁹⁶ Nav. tekst, br. 11/1876.

⁹⁷ Kragujevac, 4. septembar, br. 8, 5. IX 1875.

pogledi i zahtevi. „Naš narod upropastiše kajišari, zelenaši i interešdžije.” Okružne štedionice se koriste špekulantskim elementima. Škole su nepristupačne deci većine žitelja... Od kneza, vlade, Skupštine očekuje se da novim zakonima zadovolje ove i druge političke, ekonomske i prosvetiteljske potrebe naroda.⁹⁸ Zloupotrebe pri izboru poslanika u zviždskom srezu se otkrivaju na način da se pokaže silnicima da ne mogu više mimoći sud javnosti. Zato je tu i moto:

„Zaklela se zemlja raju
Da se svake tajne znaju.”⁹⁹

U sličnom tonu se obelodanjuju samovoljni postupci upravnih vlasti u rudničkom okrugu, pa u Temniću, Kragujevcu, Loznici.¹⁰⁰ Zanimljivo je da se *zloupotreba* vladajućih razmatra i uopšteno, kao društveni problem sa klasnog aspekta, u tada omiljenom izlagačkom stilu, u istorijskoj retrospektivi i perspektivi.

U članku sa šest nastavaka¹⁰¹ čitaoci se prvo upoznaju sa tokovima razvoja države počev od starog veka, kod Rimljana, Grka i dr., da bi se videlo kako je u „prirodi... svake vlasti da bude što veća i neograničenija”.¹⁰² Očigledno, svuda i u svako doba, „branioci sile i bogatstva pozivaju se često puta na prirodu da opravdaju sebe”. Međutim, „ni jedna najkrvoločnija zver ne može tolika zla počinuti koliko jedan čovek u sili i bogatstvu... Životinja kad namiri svoje potrebe... ide da se odmara”.¹⁰³ Što je najvažnije, u ljudskom društvu ni nauka ni filozofija, ni umetnost, ni pronalasci nisu proizvod silnih ni bogatih”.

Zaključak je u viziji kojom se izražava i socijalistička opredeljenost lista, koji se iz taktičkih pobuda na tako malo mesta izjašnjava za socijalizam da će neki kasniji njegovi interpretatori i ocenjivači, naročito iz redova pobornika građanskog reformizma, osporiti njegovo osnovno socijalističko obeležje. Zato se mora istaći da tu stoji kako će „socijalizam... izvršiti oslobođenje potpunim uništenjem prava svojine... nad zemljom, alatima i fabrikama... potpunom samoupravom narodnom i ujedinjenjem proizvodnih srestava u rukama naroda... političkom decentralizacijom i ekonomskom centralizacijom”. Naročito su vredna pažnje kazivanja o političkoj decentralizaciji i ekonomskoj centralizaciji, jer će kasnije, kad dođe vreme socijalizma, najviše sporova i dilema biti oko tih pitanja. Dodajmo još da je vizija socijalizma ovde, kao i kod svih njegovih protagonista, prožeta ciljevima angažovanosti u nastojanjima da se nivo naroda podigne na opšteljudski nivo čovečanstva. „*Naše je ne da narod fanatiziramo da postane zver, no da ga humaniziramo da postane čovek.*”¹⁰⁴

Oni koji su za očuvanje postojećih nepravednih, neljudskih odnosa identifikuju se uvek iznova sa onima koji su na vlasti, u vladi, u redovima birokratije. „Vlade su lukave i prepredene, pa varaju narod, a narod opet prost pa misli da se one istinski za njega brinu.” Dalje, u istom dahu: „Veliku zaveru protiv sebe i svojih interesa trpi narod. On je istina već odavna nazreo ali još nije povatao sve konce.” Dizgine zla drži birokratija. Sa birokratijom je još uvek najtemeljniji obračun. Za nju se u uvodniku posvećenom njoj kazuje: „Glavna radnja i taktika prave birokracije jeste da rasprostire i održava glupost i predrasude u narodu... *Birokratija je konzervativna*, ona uvek voli redovno postojeće stanje jer je ona stvar i posledica birokratskog poredka, ona ne voli nemire i potrebe, ne voli ni

⁹⁸ *Beseda Nikole Krupeževića*, br. 11, 12. IX 1875.

⁹⁹ *Prezidijali*, br. 28, 19. X 1875.

¹⁰⁰ *Beleške s policijskog polusa*, br. 36, 7. XI 1875; *Sa Temniću*, br. 21, 23, 24/1876; *Sa Drine*, br. 51, 52, 53/1876.

¹⁰¹ *Vlast i zloupotreba*, br. 3, 4, 5, 6, 7, 8/1876.

¹⁰² Nav. čl., br. 4/1876.

¹⁰³ Nav. čl., br. 7/1876.

¹⁰⁴ Nav. čl., br. 8/1876.

veliki napredak. Ona najbolje uspeva u kući koju je ona sama sagradila, i protiviće se svakom pokušaju koji bi išao na to da njenu toliko godišnju građevinu sruši.”¹⁰⁵

Napisi upereni protiv činovnika motivisani su uverenjem da su oni uglavnom proizvod i oličenje birokratije u svim domenima sistema, režima, poretka... Daje se prostor za više nego opširan članak, sa nastavkom, u kome se traži da se smanje dnevnice policijskih činovnika.¹⁰⁶ Uvodnikom se bezrezervno podržava i propagira predlog radikalnih poslanika u Skupštini, Adama Bogosavljevića, Milije Milovanovića, D. Katića i dr., „da se sve plate činovničke svedu” na maksimum od 1.000 talira i minimum od 500 talira, a penzija na maksimalnih 500.¹⁰⁷

Da bi se istakao značaj predloga za smanjivanje činovničkih plata, koji su radikalni poslanici podneli prvi put Skupštini 1874, štampa se članak sa *19 nastavaka*, koji predstavlja najduži novinski obračun sa birokratijom, njenim predstavnicima i zaštitnicima.¹⁰⁸ Reagujući na držanje liberala, koji su odbili predlog za smanjenje činovničkih plata s motivacijom da su i ovako nedovoljne, „Staro oslobođenje” iznosi da u Srbiji prosečni godišnji prihod jedne porodice od 5 članova iznosi svega oko 60 dukata.¹⁰⁹ „Država koja se večito nameće narodu za tutora nije mu dala srestva da se razvije i obrazuje.” On nema vajde ni od prosvetnih institucija, a kamoli od upravno-političkih. „Narodu je potrebno da se smanje izlišni troškovi.”¹¹⁰ Logično, najpre u administraciji.

Birokratski aparat je svakako preskup kad se ima u vidu, što se ovde iznosi, da seljak, koji čini *narod* gotovo u celosti, „ne može da uvede savremeniji način gazdinstva, nema sredstava da osigura svoju zemlju od poplave”, ostaje u stanju očaja „ako koja godina omane”... „nema znanja... za racionalno gazdinstvo... nema škola koje bi davale... obrazovane i poštene radnike... nema dobrih putova i ćuprija... nema ustanova finansijskih koje bi uticale na razvitak njegove radnje”,¹¹¹ itd. Škole obrazuju pretežno činovnike koji se bave održanjem „reda i poretka”. Štedionicama se koriste bogatiji. Sudovi su pristrasni.

Iz takvog ugla gledano, i *seoski dućani* još uvek izgledaju kao da služe samo za ubrzano raslojavanje sela stimuliranjem prekomernih troškova, a *pozorišta* kao „staleške ustanove” koje doprinose više razvoju „mana nego vrlina”.

Činovništvo je toliko omrznuo da kada se o njemu povede reč, priči o nevoljama koje uslovljava i koje njega uslovljavaju odista nema kraja. Ta Srbija sa 1.500.000 duša, oko 300.000 poreskih glava, ima 2.600 „ukaznih” činovnika. Čini se da oni upravljaju svim institucijama i mahinacijama. Bez njih kao da bi bili manji i porezi i globe i kamate!

Da je ovo list autentičnih markovićevaca, vidi se i po tome što se navedeni predlog radikalnih poslanika u Skupštini smatra samo palijativnim, što se za nj kazuje da je „polutanski”.¹¹² Rešenje činovničkog pitanja, kao i svih drugih, doneće tek „narodna samouprava” na novim, podrazumeva se – socijalističkim temeljima. Zaključak je još uvek čisto markovićevski: „Na mestu ovog birokratskog poretka, koji neizbežno vodi narod propasti, treba što pre uvesti nov poredak koji će dati i srestva i prilike narodu da se razvije materijalno i svestrano izобрази.”

Zanimljivo je i objašnjenje (koje se daje na kraju) zašto je ovaj „članak ispao i suviše dugačak”. Morao se, naime, razvodniti zbog onih „koji u svakoj našoj

¹⁰⁵ Kragujevac, 23. septembar, br. 17, 24. IX 1875.

¹⁰⁶ *Dijurne policijskih činovnika*, br. 2 i 3/1876.

¹⁰⁷ Kragujevac, 13. januar, br. 6, 14. I 1876.

¹⁰⁸ *Značaj predloga Adama i drugova o smanjivanju velikih plata i penzija*, br. 23 do br. 45/1876.

¹⁰⁹ Nav. čl., br. 26/1876.

¹¹⁰ Nav. čl., br. 29/1876.

¹¹¹ Nav. čl., br. 31/1876.

¹¹² Nav. čl., br. 44/1876.

misli vide 'prevratne' težnje".¹¹³

Među političkim napisima valja izdvojiti rasprave o tadašnjim strankama, iako stranačkih organizacija u Srbiji tada još nema. Stranke se formiraju tek početkom 80-ih godina, ali sada se već razaznaju strukture triju političkih stranačkih grupacija, liberalne, naprednjačke, radikalne, prilikom njihovog sučeljavanja u raznim konfliktnim situacijama.

U članku sa tri nastavka, razlikovanje se „perfektura” podelom partija na vlasničke i seosku. Kod vlasničkih grupacija se, pored *velikaškog, birokratsko-činovničkog bloka*, „počinje” da ističe *blok trgovačkog sveta*. Prilika se ne propušta da se pokaže kako su „glavari”, gložeći se oko vlasti, vrbovanjem „pristalica u narodu” izazivali „česte bune, prevrate i zavere” (1818, 1820, 1825–26, 1832, 1835–36, 1838–39, 1840, 1842, 1844, 1856, 1858, 1863, 1868) od kojih narod nije imao koristi.¹¹⁴

Objašnjavanja se kondenzuju u tezi da i konzervativci i liberali obmanjuju narod.¹¹⁵ Protiv liberala se piše više jer su sada na vlasti i jer predstavljaju opasnijeg protivnika, pošto se izvesni njihovi predstavnici, bar u verbalnim duelima, izjašnjavaju za reforme. U argumentaciji protiv liberala najčešće se navodi da nisu za korenite, ustavne promene,¹¹⁶ da su samo deklarativno za slobode, da iza njihovih reči stoje dela suprotnog dejstva.

U maratonskom članku od 19 nastavaka, koji smo jednom već citirali, povodom suprotstavljanja liberalnih poslanika predlogu radikalnih opozicionara za smanjenje činovničkih plata, za *načela* liberala se kazuje da su to „neke vazdušne fraze, bez smisla, bez sadržine i... stvarnosti”. Od politike *liberalaca* narod ima malo vajde. „Liberalna načela koja se obično iznose narodu koji je opterećen materijalnom brigom jesu povlastice jednog malog broja ljudi, koji je u boljem položaju nad ogromnom većinom naroda, koji je u goreem položaju.” Liberali „vičući 'narod je neobrazovan'...“ u praksi rukovode institucijama koje ne mare za obrazovanost naroda.¹¹⁷ Često se navodi kao *tipično* držanje *levih* liberala, Stojana Boškovića i Ljubomira Kaljevića, koji su ranije, dok su bili u opoziciji, isticali zahteve za promenu osnovnih zakona, o štampi, slobodi govora, sastajanja, i sl., a sada, *menjajući načela prema položaju*, govore i delaju u drugom smislu.¹¹⁸

Radikalna opozicija sa povećanim brojem poslanika u Skupštini podržava se, podstiče, nadahnjuje mnogobrojnim člancima, dopisima, telegramima, beleškama. Najzapaženija mesta se rezervišu za telegrame iz naroda kojima se bodre radikalni poslanici da istraju u svojim zahtevima. Uvodnicima se izlažu, objašnjavaju, podgrevaju skupštinski zahtevi radikala.¹¹⁹ Raspravnim člancima se potvrđuje ispravnost stavova radikalnih opozicionara i dokazuje svrsishodnost njihovog delovanja, i to ne samo sa reformnih već i sa revolucionarnih pozicija.

U jednom većem članku, sa nastavkom, ide se dotle da se traži organizovanje *radikalne partije*. Na revolucionarnoj platformi, a ne u formi u kojoj će se organizovati pet godina kasnije. S pozivom na istoriju se dokazuje „da se svako pravo zadobija silom, da svakom pravu prethodi sila”. „Retki su ti događaji i prilike pri kojima bi se moglo preći iz jednog društvenog stanja u drugo, gde bi se stari društveni poredak mogao zameniti novim a da u tom procesu ne učestvuje sila, da se pri tom prelazu ne prolije ni kapi krvi.” Prema učenjima savremenih ideologa proleterskih revolucionarnih pokreta, Marksa, Engelsa, Lasala i dr., iznosi se da je kroz tokove razvoja država i klasa opšti „istoriski

¹¹³ Nav. čl., br. 45/1876.

¹¹⁴ *O narodnoj i velikaškoj partiji*, br. 9, 10, 11/1875.

¹¹⁵ Kragujevac, 13. februar, br. 25, 14. II 1876.

¹¹⁶ *Čustvo ustavnosti*, br. 19–22/1876 (vidi br. 36).

¹¹⁷ *Značaj predloga Adama i drugova o smanjivanju velikih plata i penzija*, br. 24, 26, 29, 30/1876.

¹¹⁸ Kragujevac, 6. decembar, br. 55, 17. XII 1875.

¹¹⁹ Kragujevac, 9. oktobar, br. 24, 10. X 1875.

zakon da se svaki nov društveni poredak silom zadobija, pa mu se tek onda pravi temelj udari”.¹²⁰

U nastavku se s istom tendencijom ponavlja: „Da bi se kakvo pravno stanje moglo utvrditi treba da mu se postanak i opstanak silom izvojuje.” Pri tome i idejni revolucionarni faktor postaje sve značajniji. Zato se dodaje: „Da bi kakva ideja... zadobila pravo građanstva... treba... da dobije za se zemljište, da postane... sila umna. – Ova sila biće tim silnija, lišće tim pre prava građanstva otrcane misli i ideje ukoliko je više njenih pobornika, ukoliko su ovi silniji umno i uzvišeniji moralno, ukoliko su njihove sile bolje organizovane i veštije upravljene protiv prepreka društvenog razvitka.”

Jedino što je dalje rezonovanje o *odlučujućoj ulozi Skupštine* pri ovakvim promenama u izvesnom neskladu sa navedenim, jer to navodi na zaključak da se veruje u mogućnost preokreta legalnim putem. Ali, ne sme se zaboraviti da je „Staro oslobođenje”, kao i ostali markovićevski listovi, izlazilo legalno, da nije bilo u mogućnosti da praksom potvrdi nužnost ilegalnih akcija. Pored toga, ovde se pledira za organizaciju radikala kao prethodnice organizovanog nastupa socijalista i kao grupacije koja se afirmiše skupštinskim metodama političke borbe. Imajući u vidu delovanje faktora *javnog mnjenja* kroz štampu i *skupštinskih foruma* kroz nove zakone, možemo samo konstatovati da su na mestu reči koje naš list upućuje svojim čitaocima: „Štampa je najsigurnije srestvo i najoštrij mač kojim se para otrcani štit starog društva, a narodna skupština, to je ne samo umna snaga već i pravna i faktična sila koja može naneti smrtni udarac ne samo pojedinim odnošajima današnjega društva već i celokupnom sklopu njegovom.”

U argumentaciji potrebe za organizovanjem *radikalne partije* polazilo se od činjenice da među „radikalnim članovima skupštine nema tesnije organizacije”, zapravo nema dovoljno organizacionih veza koje bi ih obavezale na unapred pripremana sinhronizovana istupanja. Zato im se predložava: „Da bi prava narodna stranka zaista zastupala interese narodne, da bi ona postala pravi izraz narodnih želja i potreba, trebalo bi da se ona organizuje, da radnja njenih članova bude potpuno saglasna, solidarna, da je svaki od njenih članova načisto sa svakim pitanjem koje bi došlo na dnevni red.”

Konkretno, izražava se potreba da radikalni narodni poslanici stvore „jedno radno telo koje bi sva pitanja koja budu dolazila na dnevni red pretresalo na prethodnim svojim sastancima, gde će moći svaki dobiti jasan pojam o pitanjima koja su na dnevnom redu i koja će posle moći svesno i temeljito braniti”. Oni se upozoravaju da je već vreme da se „udruže”, da „koncentrišu svoju snagu i rade po izvesnom pravcu i načelu”.¹²¹

To nije zahtev za stvaranje *stranke*, kako bi se, prema kasnijim merilima, zaključilo po naslovu: *Radikalna partija... treba da se organizuje*. Uveravanja se odnose na užu organizacionu platformu, neku vrstu akcionog poslaničkog kluba. Ipak, primedba da bi predstavnici radikalnih stremljenja trebalo da dejstvuju u određenom pravcu prema određenim načelima dokazuje da se predložena forma udruživanja zamišlja u dinamici stranačkog organizovanja.

Bezrezervna podrška daljoj borbi radikalnih poslanika u Skupštini ogleda se, kao i ranije, u napisima o njihovim istupanjima u Skupštini, o šikaniranjima i progonima kojima su izloženi, o dokazima poverenja koje im daje narod. Štampaju se u celosti i najpovoljnije komentarišu tekstovi njihovih značajnijih skupštinskih predloga,¹²² objavljuju pisma kojima birači traže od svojih radikalnih poslanika da istraju na zakoračenom putu, da se angažuju svom

¹²⁰ *Radikalna partija u skupštini treba da se organizuje*, br. 35, 5. XI 1875.

¹²¹ Nav. čl., br. 36, 7. XI 1875.

¹²² Kragujevac, 28. decembar, br. 59, 28. XII 1875.

snagom za izdejstvovanje zakona o slobodi štampe i drugim političkim slobodama.¹²³

Da bi se i ovde potvrdilo da se na *radikalnu partiju*, koja se ponekad veliča kao da postoji a zamišlja kao prethodnica socijalističke, gleda sa antikapitalističkih i antiburžoaskih pozicija, navešćemo da najradikalniji napisi ne dozvoljavaju nikakve sumnje o karakteru radikalizma u tom dobu. U članku kojim se opovrgava mišljenje umerenjaka o radikalima, koji ih upoređuju sa njihovim imenjacima na Zapadu, i pričanje o njihovoj spremnosti za nagodbu sa liberalima, u interesu nacionalnog jedinstva uoči rata protiv Turske, stoji da *radikalna partija* u Srbiji nema uzora u zapadnoevropskim zemljama, da ona hoće industriju na zadružnoj osnovi, a ne kapitalističkoj, da trenutno u prvom planu ističe zahteve za političke slobode, i to „kao srestvo a ne kao celj”. Zbog tog cilja radikali odbijaju i pomisao na saradnju sa liberalima. Nikakvim spoljnopolitičkim ili unutrašnjopolitičkim argumentima se u to vreme socijalistički pobornici radikalizma ne daju zavesti.¹²⁴

Neposredna angažovanost „Starog oslobođenja” u političkoj borbi na terenu ogleđa se naročito za vreme izbornih kampanja. Novi zakon o izmenama i dopunama u ustrojstvu opština i opštinskih vlasti je umanjio mogućnost uplitanja policijskih vlasti, i list markovićevaca se odmah koristi opštinskim izborima da pozove birače da izađu u što većem broju na birališta i glasaju za radikalne predstavnike srednje i siromašne klase naroda.¹²⁵ Posebna pažnja se obraća Kragujevcanima, među kojima su se socijalisti i radikali već afirmisali kao borci za narodna prava. U pozivu Kragujevcanima se kaže da je sada prilika, koja se ne sme propustiti, da u opštinske forume umesto dotadašnjih predstavnika bogataša budu birani zastupnici sirotinje.¹²⁶

Kada su opštinski izbori prošli, „Staro oslobođenje” je moglo pobedonosno uskliknuti da su na ovim izborima, koji su „prvi put” obavljeni „bez neposrednog uticaja policijskih vlasti”, socijalisti i radikali požnjeli velike uspehe.¹²⁷ Na pisanje liberalnih i konzervativnih listova da su u Kragujevcu većinom izabrani „bezgaćnici” odvrća se da su ovde i dobro situirani građani glasali za kandidate *narodne partije*, jer je tu politička svest izrazito progresivna, progresivnija nego u Beogradu i drugim varošima.¹²⁸

Na pokušaje nezadovoljnih građana iz viših redova da izdejstvuju opoziv izabranih odbornika iz redova nižih društvenih slojeva, kao i prononsiranih socijalista, reaguje se oporo, sa indignacijom i sarkazmom. Zna se, kragujevački „bogataši” smatraju „da je za njih poniženje da im masni fabrički radnici budu vlast, da im oni razrezuju porez i izdaju naredbe”. Gazde „u džubetu i astrahanskoj šubari” neće da sarađuju sa ljudima u masnom kožuhu i s poderanim laktovima”. Oni su počeli govoriti: „Šta će nam golaći? Zar da nam sudi fukara? Nemaju ni gaća na gu... a oće... da budu opštinska vlast!”¹²⁹

Oni su uspeali da sa potpisima 80 građana sazovu vanredni zbor, 15. februara 1876, koji se odmah podelio u dve partije, „sirotinjsku” i „bogatašku”. Iz ovog zbora izrodiše se demonstracije koje će ući u istoriju pod imenom „Crveno

¹²³ *Otvoreno pismo Miliji Milovanoviću, poslaniku za srez temnički*, br. 51, 8. XII 1875; *Telegram Paji Vukoviću, kragujevačkom poslaniku*, sa imenima svih potpisnika iz Kragujevca, članova opštinskih foruma i drugih. Da bi se videla elita kragujevačkih radikala – socijalista navodimo da su tu: „Ilija Novaković, Pera Velimirović, delovođa Marko Šarčević; odbornici i građani: Miloje Barjaktarović, Rista Stepić, Vladimir Saramandić, Ljuba Milojević, Svetislav Jovanović, Milija Kandić, Jova Kuzmanović, Jova Bogdanović, Krsta Sretenović, Jovan Buđevac, Nićifor Dimitrijević, Toma Vasić, Jovan Đorđević, Dimitrije Vulićević, Ilija Pavlović, sa još pet građana iz Kragujevca”, br. 55, 17. XII 1875.

¹²⁴ Kragujevac, 12. mart, br. 45/1876.

¹²⁵ *Izbori*, br. 29, 22. X 1875.

¹²⁶ *Kragujevcanima*, br. 33, 31. X 1875.

¹²⁷ Kragujevac, 13. novembar, br. 40, 14. XI 1875.

¹²⁸ *Izjava*, br. 45, 26. XI 1875.

¹²⁹ *Izborna borba*, br. 27, 17. II 1876.

barjače” ili „Crveni barjak”. O reagovanjima „Starog oslobođenja” na akcije i reakcije vezane za ovaj događaj govorimo kasnije. Ovde ćemo samo registrovati angažovanje lista u pozivima da građani bojkotuju ponovne opštinske izbore koje su „bogataške” liberalne i konzervativne grupacije uspele da izdejstviju. Na stranicama „Starog oslobođenja” objavljuju se izjave i objašnjenja o nezakonitim, nasilnim obeležjima tih izbora.¹³⁰

*

Prelazimo na napise koji govore o ekonomskim preokupacijama. Iako se političkim pitanjima daje prioritet, ekonomska se ne zanemaruje. Sirotinjski problemi ostaju nerešeni i „Staro oslobođenje”, kao i njegovi prethodnici, izvlači iz te činjenice zaključke kojima se potkrepljuju teze o vladajućem režimu koji treba izmeniti ako se hoće blagostanje u narodu.

U članku gde se raspravlja o *sirotinjskom pitanju*, ističe se kako je do tada „gotovo poslednja briga bila da se stvore uslovi za bolji život i napredovanje... radničkog naroda, koji je snaga države”. I odmah se dodaje da takva nebriga nije slučajna. Uslovljena je karakterom političke vlasti. Zato se predložava da „političke reforme tek onda prijanjaju za narod kad se izvrše i ekonomske, kada društvo pribavi svakome svome članu životne namirnice, tj. kad ga materijalno osigura”. Političke reforme su „prve i najnužnije” zato što se bez njih ne mogu izdejstvovati krupnije ekonomske.

Inače, fenomen raslojavanja se objašnjava površinski, kao i u ranijim markovićevskim listovima, prema Markovićevim postavkama. Osiromašenje proističe iz propadanja kućnih zadruga. Kaišari načinju i ubrzavaju proces raspadanja, itd.¹³¹

Ponekad se, međutim, u ovome ide i dalje, pa se ukazuje na to da se niti vladajućih i bogataških veza odmotavaju iz jedinstvenog, buržoaskog klupčeta. Onda se razjašnjavaju i motivi skupština koji glasaju za zakone kojima se sirotinja lišava prava glasa. Logično, i zaključci postaju tada revolucionarniji, pa se kazuje: „Perioda parlamentarizma može se smatrati samo kao prelazna forma borbe naroda za svoja prava. U toj borbi narod nalazi nove protivnike, koje putem skupštine mučno će kad savladati, pa zato se mora osvrnuti na drugi način borbe i potražiti drugo oružje protivu tih novih neprijatelja.”¹³²

U ekonomskim napisima podržavaju se predlozi radikalnih skupština za ukidanje kaišarskih dugova, smanjivanje danka, ukidanje posrednih poreza.¹³³

Vest da je u Požarevcu opštinska skupština izglasala predlog za razrezivanje jednog dopunskog prireza, za stacioniranje „narodne vojske”, prema imovnom stanju građana propraćena je ovde emfatičnim izrazima oduševljenja. Iznosi se kako je na taj način „zbor opštine požarevačke pokazao... divan primer narodne svesti i razboritosti i narodnog poštenja... Ministar vojeni naredio je da svaka opština spremi ranu i piće za narodnu vojsku, a zbor opštine požarevačke skupio se je i razrezao taj prirez samo na imućne i bogate građane”. Još se dodaje da ovaj primer treba da slede i druge opštine.¹³⁴

Kod svih tih zahteva imaju se prvenstveno u vidu stanje i raspoloženje seljačkih masa. Seljaštvo sačinjava tako veliku većinu stanovništva i toliko je nezadovoljno da se bez njegove podrške još uvek ne mogu ni zamisliti političke diverzije većih, masovnih razmera. Radikalni narodni tribuni, kao Adam

¹³⁰ *Kragujevačkim građanima*, br. 55, 28. III 1876.

¹³¹ *Sirotinjska pitanja*, br. 7 i 8/1875.

¹³² *Gazda i siroma*, br. 23, 8. X 1875.

¹³³ *Ukidanje kaišarskih dugova*, br. 20, 1. X 1875; Kragujevac, 1. april, br. 58, 2. IV 1876; Kragujevac, 27. april, br. 73, 28. IV 1876; Kragujevac, 8. maj, br. 81, 9. V 1876.

¹³⁴ Nav. čl., 73/1876.

Bogosavljević, Milija Milovanović, Dimitrije Katić i dr., stekli su politički kapital u neverovatno kratkom vremenu, ušli u Skupštinu, postali priznati predstavnici naroda, koji više nisu mogli biti ignorisani ni od strane kneza, samo zahvaljujući glasovima seljačkog mnoštva. Već smo videli kako se oni uzvisuju u vezi sa pokretom seljaka u Krajini.¹³⁵ Njih uopšte najviše cene zbog veza sa seljaštvom. Najveći publicitet dobijaju njihovi zahtevi u prilog zemljoradnika.

Kao svojevremeno u „Javnosti” i u „Starom oslobođenju” *Zakon o narodnom blagostanju*, tj. zakon o zaštiti minimalnog seljačkog poseda od 5 jutara iz 1873. uzima se kao povod za razmatranje problema *najživotvornijeg* dela naroda u svetlosti Markovićevih teza. Tu se ponavlja da ovakvi palijativni zakoni ne mogu „da odgovore celi za koju su načinjeni, tj. da spreče krajnju sirotinju i beskućništvo”. Oni su ipak dobro došli, jer pokazuju da se mora voditi računa o materijalnim uslovima života.

Nizom pitanja podsećaju se čitaoci: „Svaki čovek koji svojom glavom misli, i kod koga se nisu ugušila osećanja za pravdu i istinu mora se zapitati: zbog čega se većina ovog naroda, za koga se iznose kojekakve reforme i za čiji se život staraju vlade – nalazi u bednom položaju? Usled čega položaj naroda postaje sve teži iako se neprestano uvode neke reforme? I zašto svaki korak koji savremena civilizacija zadobija, služi na to da se zgodnije isisava sok iz narodnog života? Da li je narod osuđen da večito radi i izdire za drugog?”¹³⁶

Iz daljeg teksta ovog velikog članka, koji se produžava devet puta,¹³⁷ vidi se da se njime hoće još jednom dokazati da se inteligencija otuđila od naroda, pošto se birokratizovala; da ne treba ići putevima zapadnoevropskih buržoasko-kapitalističkih zemalja; da treba istrajati u zahtevima koji se zasnivaju na postavkama Svetozara Markovića (iako se njegovo ime ne pominje, ono se podrazumeva).

Iznosi se kao nešto očigledno da zapadnoevropske zemlje ne treba da nam služe za primer. Mada su mnogo izgrađenije nego Srbija, seljački i radnički narod je i tamo daleko od blagostanja. Od nauke koja je već krupnim koracima napredovala, društvo je i tamo imalo malo koristi. „Kada ljudi počnu upoređivati misao ogromne većine naroda sa velikim idejama suvremene nauke”, moraju se očajnički zapitati: „Zašto su najnesumnjivije, najočiglednije istine njene nepoznate većini naroda – osim malog broja... koji ne može imati presudni uticaj na težnje samog naroda?” Aktualizira se pitanje, koje će se mnogo puta susretati naročito u zaostalim zemljama: „Našto uobražavati da je Evropa zemni raj, kad je ustvari položaj ogromne većine naroda vrlo težak? Zapadna Evropa nije raj. Pa našto uvoditi one ustanove koje su od štete tamošnjim narodima?”... Pitanja blagostanja nisu rešena „ni kod Adama [Smita], Rikarda, Maltusa itd. od čijih učenika i naše ekonomiste većinom crpu svoju ekonomsku mudrost”.

Kao šuplje fraze se ponovo otkrivaju parole o „slobodi trgovine”, „slobodi rada”, „slobodi konkurencije”. Tu se insistira na tome da u privatnoj svojini, naročito u prostranstvima poljoprivrede, treba tražiti uzroke i razloge zaostalosti i bede. Cifarski se ilustruje tvrđenje da ogromna većina zemljoradnika u Engleskoj i Francuskoj uzalud pokušava da poboljša stanje u kome se nalazi.

Po Černiševskom, ali i po Marks-u, zaključuje se da „čim se veći deo proizvodnje usavršio i radi boljim načinom, mali proizvođači moraju propadati... u konkurenciji sa većim”. Nikakvim *polutanskim* merama ne može se otkloniti „zlo koje neizbežno donosi lična svojina zemlje”.

Čitaoci se uveravaju da se protiv privatne svojine ne ustaje iz doktrinarstva, već iz praktičnih pobuda. „Ako bi se lična svojina zemlje mogla da uredi tako da

¹³⁵ *Seljački pokret u Krajini i njegov značaj*, br. 5 do br. 15/1875.

¹³⁶ *Zakon o narodnom blagostanju*, br. 23, 12. II 1876.

¹³⁷ Nav. čl., br. 23 do 34/1876.

osigurava većem broju zemljoradnika ugodan život, nju bi mogli da branimo sa gledišta narodnog blagostanja. Ako bi ona u Evropi bila tako uređena da se veći deo zemlje radi samim gazdama, tj. sopstvenicima, mogli bi je braniti sa gledišta uspeha seoskog gazdinstva.” Ali statistike potvrđuju da sve veći broj seljaka ostaje bez dovoljne, odnosno uopšte bez zemlje.

Zaključak je, dakle, i ovde u duhu teza Černiševskog: Samo „opštinska vladavina zemljom osigurava svakom zemljoradniku zemlju i ne dopušta da radnici ostanu bez zemlje”. U dodatnoj formulaciji: „Državna svojina sa opštinskom vladavinom najbolji je oblik svojine.”

Na kraju: „Za usavršavanje zemljoradnje nužno je da se zemlja grupira... Nagrada za rad u savremenom poretku i ‘radnička plata’, ‘nadnica’ mora preći na proizvod jer nikakva plata ne može da nagradi radnika za savestan rad”. Što se tiče „razlike između savesnog i nesavesnog rada”, one će nestati „ako proizvod pripada samom proizvođaču”.¹³⁸

Povodom pitanja koja se postavljaju i na *nadležnom* mestu, u Ministarstvu finansija, *kako da se podigne industrija i zemljoradnja*, objavljuje se veliki članak, od više nastavaka.¹³⁹ Opet se kazuje da je neophodno „osloboditi od dugova i osigurati svakome zemljoradniku zemlju; u isto vreme administrativnim i finansijskim merama grupirati razbačene seljačke zemlje i razviti znanje u narodu”. Ovim *poslom* bi trebalo da se rukovodi iz sreskog središta.

Korak dalje u revolucionisanju duhova predstavlja formulacija kojom se traži da država otkupljuje zemlju radi stvaranja krupnih gazdinstava. Skicira se plan kojim se predviđaju gazdinstva sa zemljom u državnoj i opštinskoj svojini. Precizira se čak da bi se na tim gazdinstvima proizvod delio tako da „dve trećine uzimlju sami radnici, a jedna trećina pripada sreskom magacinu”. Ovaj drugi deo „ili se prodaje, pa novac ide u sresku banku, ili se neki deo u ‘aturi’ zadržava i u nuždi izdaje seljanima, preko opština za seme ili izranu”.

Ostali zahtevi su standardni. Od države se očekuje da podigne „zemljodelsko industrijsku školu”, da reguliše Moravu itd. Regulacija manjih reka se predviđa u okviru obaveza srezova.¹⁴⁰

*

O problemu izgradnje industrije retko se govori u „Starom oslobođenju”. Ali kada se povede detaljnije reč i o njemu, stavovi se izlažu prema antikapitalističkim, socijalističkim koncepcijama. U članku, koji se završava posle četiri nastavka,¹⁴¹ polazi se od univerzalnog dostignuća faktora svesti: da je prošlo vreme kada su radnici bili protiv mašine; sada svi znaju šta znači industrija za progres. Za onoga ko piše u „Starom oslobođenju” nema dileme u čijim rukama treba da bude industrija. „Kod nas gotovo nema čoveka koji bi svojim sopstvenim kapitalom mogao podići ma kakvo značajnije industrijsko preduzeće.”¹⁴²

Pošto se odbacuju alternative individualnih i akcionarskih kapitalističkih industrijskih preduzeća, postavlja se čak zahtev „da se industrija podigne kod nas na takvom načelu po kome će radna snaga i sva srestva za proizvodnju biti u rukama jednih istih ličnosti, u rukama članova *industrijskih radničkih udruženja*”. Zapravo, hoće se industrija na zadružnoj osnovi, sa primarnim pravima neposrednih proizvođača. Svaka zadruga predstavlja samostalnu samoupravnu jedinicu. Sve zajedno udružuju se u savez radničkih družina.

¹³⁸ Nav. čl., br. 33, 34/1876.

¹³⁹ *Iz opštine jagodinske. Kako da podignemo zemljoradnju*, br. 35, 28. II 1876. i dalje.

¹⁴⁰ Nav. čl., br. 35, 36, 39, 50/1876.

¹⁴¹ *Kako da podignemo kod nas industriju*, br. 44 do 47/1875.

¹⁴² Nav. čl., br. 44, 23. XI 1875.

Shodno tadašnjim *normama* izlaganja, u razradi predloga, odnosno zahteva ide se do takvih detalja da se predviđa kako će se novac od prodatih proizvoda u proizvođačkoj družini deliti na tri dela! I to, „jedan bi se deo trošio na izdržavanje članova industrijalne radničke družine; drugi na isplatu sirovina, koje su upotrebljene u prodatim proizvodima i na sva druga plaćanja... iz trećeg dela obrazovao bi se rezervni fond. Ovaj treći deo sastavljala bi samo čista dobit, i upotrebljavalo bi se na predviđene troškove i uvećanje proizvodnje.”

Da tu ima mnogo doktrinarnog eklektizma, to je sigurno. Karakterističan je u tom pogledu pasus o visini nadnica. Družini se daje pravo da samo odredi visinu nadnica, ali nadnice svih moraju biti podjednake. Čak bez obzira na razlike u stručnom pogledu. „Kolika će biti nadnica određivaće sami članovi družine, no ona mora biti podjednako velika za sve članove: kako za stručnjaka tako i za najprostijeg radnika.”

Ova težnja *ka uravnilovci* je tipična za siromašna, zaostala društva, u kojima se najviše strepi od nejednakosti. Nejednakost izaziva najteža sećanja i osećanja kod onih koji su najviše zainteresovani za rušenje starog i podizanje novog. Jednakost je deviza najveće revolucionarnosti kod čistunaca i u masama.

Nema, dakle, ničega čudnog što se i u markovićevskom „Starom oslobođenju” toliko insistira na jednakim platama i što se *predviđa* da će moderni tehnološki proces rada iziskivati da se svi podjednako zalažu. Znači, „jedina mera, po kojoj se može meriti trošenje radne snage jeste... vreme za koje se ona troši, a počem će svi radnici raditi jednako vreme, treba da imaju i jednaku nadnicu”. Za svaki slučaj, da bi se isključile mogućnosti devijacija, dodaje se da po ovim, socijalističkim merilima, „kredit državni” za podizanje i unapređenje fabrike „može biti darovan samo takim industrijalnim radničkim družinama u kojima će se svi članovi podjednako nagrađivati”. Prema samoupravnim principima, „unutrašnja organizacija njihovog življenja i sama organizacija rada treba da je sasvim ostavljena samim radnicima”. Nadležnost vlasti, odnosno „vlade u proizvodnji” svodi se na uviđaj da li se „kredit upotrebljava tako kako to zahtevaju” uslovi izloženi u projektu, odnosno planu gradnje i rada.¹⁴³

Tu se precizira i procedura prijema i otkaza članova *družine*, zadruge. „Novi članovi primaju se samo po potrebi proizvodnje, a da bi kakav radnik mogao postati član ili izaći iz družine potrebno je da $\frac{3}{4}$ članova izjave svoju želju, koja mora biti osnovana na nepokolebljivim dokazima takve potrebe.” Antikapitalistički karakter proizvođača se dokazuje time što članovi, kad ulaze u družinu, ništa ne unose, a kad izlaze iz nje, ništa ne iznose. U slučaju smrti, „o porodici umrloga člana brine sama družina”.¹⁴⁴

Zanimljivo je da se ovde, pošto je reč o industriji na zadružnoj osnovi, predviđa zaštitna carina. Dopušta se da cene domaće robe, zaštićene carinom, nadmašuju cene inostrane. Kao utehu – za naivne idealiste, reći će iskusniji – navodi se da će domaća zadružna roba biti boljeg kvaliteta od strane, jer stranci *dobru stvar zadržavaju za sebe!* Briga za potrošače dolazi ipak do izražaja u stavu da se sistem zaštitnih carina odobrava „tek tada kada... produkti naše industrije budu gotovi, i naših fabrikanata bude bilo toliko da oni mogu zadovoljiti svu tražnju; kolika je pak tražnja to se svagda približno unapred može znati”. Dakle, ako je tražnja veća, mora se, prema ovom programu, pustiti u zemlju slobodno strana roba u traženoj količini. Rezolutno se ponavlja da narod „treba da bude odsudno protivan zaštiti đumručnoj sve dotle dok se god ne pojave na njegovim pijacama proizvodi njegove industrije, podignute na osnovama ovde izloženim”.

Sve ove teze zasnivaju se na pretpostavkama i postavkama „istorijsko-kritičarske škole ekonomista”, koji su otkrili „eksploatatorske” zakone postojećeg društva i

¹⁴³Nav. čl., br. 45, 26. XI 1875.

¹⁴⁴Nav. čl., br. 46, 28. XI 1875.

neminovnosti kako njihovog nastajanja, tako i *nestajanja*. Prilikom obračuna sa ekonomskim teoretičarima postojećeg, kapitalističkog, mehanizma, oštrica je uperena protiv pristalica vulgarno liberalne političko-ekonomske škole *harmonista*, Bastaja, Kerija i dr., tada najviše cenjenih i hvaljenih svetskih ekonomista u vladajućim krugovima.¹⁴⁵

Značaj ovog članka, u kontekstu razaznavanja pozicija markovićevskih listova na terenu koji se rezerviše za industriju, ilustruje se još jednim podatkom. U broju koji je prethodio ovom u kome počinje objavljivanje članka o industriji na novoj osnovi, nalazi se članak o carinskoj zaštiti, u kome se, radi efektnijeg obaranja teza liberala o zaštitnim carinama u interesu brže izgradnje domaće industrije, iznosi mišljenje da je probitačnije forsirati trgovinu i bankarstvo nego industriju. U zaostaloj zemlji, gde ni atmosfera nije još pogodna za industrijalizaciju, „mnogo je prostije davati novac pod interes, bar po 12% nego li upuštati se u proizvodnju” sa neizvesnim ishodom – stoji ovde. Međutim, ovo mišljenje nije u skladu sa rezonovanjem većine markovićevaca, koji sve razgovetnije uočavaju važnost izgradnje industrije, pa se redakcija lista ograđuje od autora članka. U napomeni ona obaveštava čitaoce da se s njim „u mnogome” ne slaže i da će objaviti drugi članak u kome će biti izraženo gledište uredništva. Iako se posle, pri objavljivanju članka o industriji ne kazuje da je to onaj najavljeni, sigurno je da ono što tamo stoji izražava poglede urednika i drugih kompetentnih markovićevaca.

Sama „razmimoilaženja” oko industrijskog prioriteta su zapravo sekundarna. U principu, svi se slažu da treba graditi industriju na zadružnoj osnovi. Tek u argumentaciji protiv postojećih zaštitnih carina zapažaju se izvesne razlike, pošto se u nekim napisima, da bi što efektnije bile oborene *vlasničke* teze o zaštiti domaće industrijske proizvodnje, ide suviše daleko pa se osporavaju mogućnosti same industrije, u dogledno vreme.

I osporeni članak je posvećen carinskom pitanju, koje zaokuplja duhove više nego industrijsko pitanje. Poenta je u zaključku, sa kojim se slažu svi markovićevci, po kome: „praktikovati đumručku zaštitu pre no što su se pojavili u obrt proizvodi naše fabrikacije, znači prosto globiti narod”.¹⁴⁶ Uopšte, đumručke takse se ubrajaju u nepravedne dažbine, kojima se prvenstveno opterećuju siromašniji žitelji, pošto za bogatije ne znače gotovo ništa, jedva da ih i osećaju.¹⁴⁷

Ako se za mnoge političke zahteve u „Starom oslobođenju” može reći da ne prelaze okvire građanskog liberalizma i radikalizma, bar u teoriji, za ekonomske se mora reći da se u većini slučajeva zasnivaju na socijalističkim premisama i postavkama. Jasno se daje do znanja da se i dalje traži izgradnja društva na novim temeljima, bez privatnog kapitala, bez eksploatacije radnika, sa osnovnim sredstvima proizvodnje u zajedničkoj, zadružnoj i državnoj, društvenoj svojini. U to smo se uverili prilikom pregleda napisa u prilog krupnih poljoprivrednih gazdinstava i industrijskih preduzeća, na zadružnoj osnovi. To se može još lakše utvrditi u raspravama oko „staleških” pitanja, kada su na udaru pripadnici i zastupnici vladajućih klasa i slojeva.

U prvom delu ovakvog jednog članka, posle opisa toka proleterizacije masa na Zapadu, izlaže se kako su u Srbiji zemljoradnički i zanatlijski slojevi „grane... opšteg stabla radničkog staleža”. Tokom poslednjih decenija, „u buržoaznom pravcu” se razvijajući, naročito je ojačao trgovački *stalež*.

Teza da je za brži razvitak zemlje neophodna akumulacija kapitala u rukama pojedinaca radi izgradnje industrije, ovde se pobija konstatacijom da se *zlo* „ne

¹⁴⁵Nav. čl., 47, 30. XI 1875.

¹⁴⁶Đumručka zaštita, br. 43, 21. XI 1875.

¹⁴⁷Uzgredne takse, br. 69 do 72/1876.

može otkloniti podizanjem privatnih i akcionarnih fabrika”. Osim toga, „naši su kapitali vrlo mali”, pa u kraćem roku, „tek udruženom ekonomskom snagom celoga naroda mogla bi se podići srpska industrija”. Kao jedino efikasno ostaje da, „industrija... bude opštinska, fabrike... da podignu same opštine ili savezi opština”.¹⁴⁸

Zaključni odgovor na pitanje „ima li kod nas staleža”, u skladu sa rečenim je potvrđan. „Ima ih, i za kratko vreme i među njima će postati ona oštra granica, ona demarkaciona linija koja odeljuje staleže na zapadu.” Samo što se ni u ovom odgovoru polarizaciono diferenciranje ne vrši terminologijom zapadnih socijalista, već onom koja potiče od Markovića: „Na jednom kraju, na polusu rada stoji radni narod, na drugom stoji birokratija i čiftarija. Što je u sredini između njih toga nestaje, to će brzo iščeznuti.”¹⁴⁹ U svakom slučaju, ni oni koji traže doktrinarne dokaze za socijalističku pripadnost neće moći da poreknu da se u ovom doktrinarstvu ide prilično daleko, pošto se prema učenjima doktrine predskazuje polarizacija u kojoj će nestati sve što ne pripada jednom ili drugom polu.

U drugom članku ove vrste, ponavlja se na sličan način: „Kod nas u Srbiji istina nema”, onako kao u zapadnoevropskim kapitalističkim zemljama, „kapitala skupljenih u pojedinim rukama, niti ima onakvih ’bezgačnika’ kakvih ima na zapadu; ali stanje u kome je Srbija danas, ide onim istim putem, razvija se onim istim pravcem kojim je išlo i kojim se razvijalo stanje u zapadnoj” Evropi.”¹⁵⁰

„Stanje u kome je društvo na Zapadu, razvija se kod nas u veliko. I kod nas ima gotovana i radnika, gospodara i slugu, gazda i siromaha. Naš radnik – seljak i zanatlija, živi onako isto oskudno kao i radnik na Zapadu.” Iako se ne traži eksproprijacija eksproprijatora, što nije za čuđenje kad se zna da takvih ima vrlo malo, zahteva se uspostavljanje poretka u kome će se vladati prema autentičnim socijalističkim postulatima, tako da u domenima privređivanja odista „život znači raditi. Ko ne radi ne treba da živi. Društvo je dužno svakom svom članu da nađe rada, od kog će živeti i koji će i društvu koristan biti.”¹⁵¹

Treći veliki članak, u četiri nastavka, o pitanjima klasnih stremljenja u svetlosti antropoloških saznanja, predstavlja dalji doprinos socijalističke angažovanosti lista. Perspektive čovečanstva vide se u socijalizmu, pa se čitaocima, prema zapadnoevropskim putokazima, pokazuju putevi koji vode ka njemu – da bi se opredelili za njega.

U stilu koji zaslužuje da bude vrednovan po originalu, tu se izlaže kako: „Usred treštećih beseda političara i šaptanja diplomata, usred rike krvavih vojna za zaokrugljavanje granica, usred borbe i grebeni berzanskih i industrijskih vukova, koji jedan drugom iz šapa otimlju komade nagrabiljenog bogatstva, usred gloženja reliđioznih sekta, usred večitog povtoravanja jučerašnjih događaja, jučerašnjih reči, jučerašnjih misli, koje se povtoravaju baš stoga što su jučerašnje, skorašnje – usred svega toga razleže se među mlađim pokolenjem sve jače i silnije propoved radničkog socijalizma: ‘Nema politike van radničkog pitanja. Nema drugih rascepa među ljudma no rascep između proletarijata (beskućnika) koji rade i besposlenih eksploatatora (globadžija). Sveopštu konkurenciju treba da zameni sveopšta solidarnost’.”¹⁵²

Prikaz pređenog puta od pračoveka, koji se sam ili u grupi borio za goli opstanak, do klase kapitalista, koja se olima za ekstraprofite, zaustavlja se na buržoaskim naučnicima, koji u odbrani sopstvene vladajuće klase „nisu opazili

¹⁴⁸ *Ima li kod nas staleža?* br. 25, 12. X 1875.

¹⁴⁹ Nav. čl., br. 26, 15. X 1875. .

¹⁵⁰ *Narod se budi*, br. 32, 29. X 1875.

¹⁵¹ Nav. čl., br. 33, 31. X 1875.

¹⁵² *Darvinizam i socijalistička propoved*, br. 36, 7. XI 1875. po potpisu „Napred“ i stilu zaključujemo da je ovo prevod članka (izvodi) iz “Vorwärts“-a.

da su od velikih Darvinovih otkrića ulovili samo jednu i to najnižu fazu borbe za opstanak”.

Izvesne nedoumice može da izazove zadržavanje na ideji solidarnosti, koja se potencira prema tezama socijalističkih ideologa koji nisu na istim pozicijama sa Marksom. Ali je za čitaoca koji još ne zna za razmimoilaženja u socijalističkom taboru – a sluša o socijalizmu čija se neostvarljivost dokazuje i jednostrano interpretiranim učenjima Darvina, odnosno darvinizma – važno da sazna kako „socijalizam ne odriče sveopštu borbu za opstanak”; naprotiv, on se zalaže za udruživanje „što je moguće većih grupa solidarnih... za dostiženje što većeg uspeha u borbi. Osobina socijalizma sastoji se u tome što on rasprostire zahtev solidarnosti *na celo čovečanstvo* i traži da se prekrati borba za opstanak u *unutrašnjosti* samoga čovečanstva kao što se ona već davno prekratila u krugu ljudi koji su vezani društvom i ljubavlju”... U socijalizmu se dostiže „najviša faza borbe za opstanak u organskom svetu”; završava se obračun „sa svima neracionalnim instinktima i navikama”; okreće se u potpunosti protiv elementarnih snaga prirode.¹⁵³

Četvrti veći članak u seriji koju ovde prikazujemo govori o razvoju *države, društva i naroda* jezikom koji sve više iritira cenzora, tako da se nije mogao do kraja da prenese čitaocima. Treći nastavak, od dva stupca, cenzura je zabranila. Ostala je samo belina!¹⁵⁴

Za procenjivanje socijalističkih pozicija „Starog oslobođenja” posebno je zanimljiv članak u kome se za kritikovanu inteligenciju kazuje da je *buržoaska*. Kao što smo videli, inteligencija se gotovo uvek identifikuje samo sa birokratijom, koju markovičevci, prema Markovičevim *nalazima*, smatraju svojevrsnom eksploatatorskom tvorevinom, nekom vrstom surogata ili prethodnice klase buržoasko-kapitalističkog tipa. U članku o kome je reč, kao i u još nekim retkim napisima, izražavaju se, dakle, nova saznanja o klasnoj strukturi srpskog društva, koja dovode do spoznaje, bar u izvesnim slučajevima, da i u Srbiji već dominiraju elementi buržoazije i kapitalizma.

Ovom prilikom, pošto se govori o nezdravim pojavama u društvu, čitaocima se kazuje da „naša buržoaska ‘inteligencija’ umesto da kaže da su pijanstvo i drugi poroci posledice umno, duševno i materijalno propalog čoveka, ona izvrnuto govori, da se ljudi za to odaju pijanstvu i poroku da upropaste svoje imanje”.¹⁵⁵ Znači, javnost počinje da se informiše kako buržoaska inteligencija u Srbiji površinskim posmatranjima navodi na površne zaključke, i na taj način, svesno ili nesvesno – svejedno, otežava, onemogućava otkrivanje klasnih uzročnika društvenih poroka i nevolja.

Zahvaljujući u prvom redu socijalističkim prilazima, „Staro oslobođenje” će, isto kao i raniji markovičevski listovi, a u nekim nijansama možda i više, otkrivati velove tajanstvenosti sa institucija i dogmi crkvene religioznosti. Povodom poznatih nemira u Bogosloviji, đачkih – o kojima ćemo još govoriti posle napomene „da kod nas” u tu školu ide „većinom sirotinja” jer ima „neko vajno blagodjejanje” – prilika se koristi za izvesne antireligiozne, anticrkvene primedbe. U vezi sa učenjem o besmrtnosti duše, primera radi, postavlja se laičko pitanje: „Kako se zamišlja to besmrtije duše? Gde je čovekova duša? Koji su njeni materijalni organi?” Odgovori koji se sami po sebi nameću pokazuju da se sve zasniva na pričama kojima su se obmanjivali i još uvek obmanjuju ljudi, iz neznanja, straha od nepoznatog, strahovanja od smrti itd.¹⁵⁶

U člancima koji slede ide se toliko daleko da se traži zatvaranje Bogoslovije kao suviše školske institucije. Smatra se da ima i previše popova, a stručnjaka –

¹⁵³ Nav. čl., br. 37, 38, 39/1875.

¹⁵⁴ *Država, društvo i narod*, br. 42–44/1875.

¹⁵⁵ *Ukidanje kaišarskih dugova*, br. 20, 1. X 1875.

¹⁵⁶ *Naša Bogoslovija*, br. 20, 25, 26/1875.

učitelja, inženjera i sl. za kojima vapi društvo – jedva ima. Dok „na tehničkom fakultetu” ima 20 đaka, na bogosloviji ima 200, pa ipak tehničari ne znaju šta će sa diplomom. Za popove su mesta obezbeđena. A trebalo bi da bude obratno!¹⁵⁷

Reagujući na izjave tadašnjeg ministra prosvete, liberala Stojana Boškovića, protiv antireligioznih ispada „Starog oslobođenja”, naš list podrobnije objašnjava, sa radikalnih i socijalističkih pozicija, svoje stavove prema problemima koji iskrsavaju u vezi sa crkvom i religijom. Navodi prvo reči izvesnih velikana, Šilera, Getea, Fojerbaha, da bi se videlo kako su se i najveći umovi građanskog sveta izjašnjavali protiv boga i crkve. Javnost se poučava: „Čovek nema nikakvih urođenih ideja. Po tome i ideja o bogu, kao o nekom višem suštastvu koje upravlja svetom nije urođeno... Neumenje da se objasne pojave i događaji koji se zbivaju oko čoveka izvor je vere.”

Računajući sa novom generacijom koja se oslobađa uticaja liberala, „Staro oslobođenje” kazuje da *nova omladina* „polaže na radikalnu izmene društvene i političke sisteme, a ne paradira ateističkim izjavama i frazama, kao što je to bila moda kad je liberalija bila u jeku”. Tu se nalazi i objašnjenje za stavove koje bismo s više prava mogli smatrati uzdržljivim nego agresivnim. *Nova omladina* se sada zadovoljava koncentracijom na „politiku i društvene odnošaje”, u ubeđenju „da će verovanja sama od sebe propasti onda kad masa naroda dobije mogućnost da pribavi realna znanja”. Stoga i „Staro oslobođenje”... „nije na dugo govorilo o veri, smatrajući da su na dnevnom redu stvarnija i ozbiljnija pitanja, koja kad budu rešena, biće rešeno i sporedno pitanje o veri, koje će razvitak prirodnih nauka i narodno upoznavanje s tim naukama najradikalnije rešiti. Verske su zablude teške, ali one su posledica neznanja, a frazastim deklaracijama neznanje se ne iskorenjava, već stvaranjem uslova gde će svakome biti moguće da dođe do znanja”.¹⁵⁸

Preokupacijama materijalne prirode, više nego antireligiozno-duhovne, objašnjava se i publicitet koji se daje predlogu radikalnih opozicionih poslanika u Skupštini:

„1. Da se sva manastirska dobra uzmu u opšte-narodnu imovinu, a manastiri da se preobrate u parohijske crkve.

2. Da se na tim dobrima ustanove praktične zemljodelske i zanatlijske škole.

3. Da se kaluđerima ostavi svega šest manastira sa imanjem, bez parohija na uživanje, kao državna imovina, a to onde gde ih bude najviše ublizo jedan do drugog.”¹⁵⁹

U članku gde se objašnjavaju stavovi u vezi sa crkvom i religijom u sklopu odgovora na optužbe ministra prosvete, preciziraju se i socijalistička shvatanja o *svetini braka i porodice*.¹⁶⁰ Opovrgavajući kazivanja o rušilačkim namerama u tom domenu, „Staro oslobođenje” navodi da se u postojećim uslovima brak „održava silom zakona” a „socijalisti” bi hteli da se održi „svojom unutrašnjom vrednošću i jačinom”. Zapravo, oni „bi hteli da se ponište svi oni rđavi uslovi koji od 100

brakova 99 grade nesrećnim”.

Da bismo u ovom kontekstu ilustrovali atmosferu klevetničkih ogovaranja kojima su markovićeveci, odnosno socijalisti bili okruženi od strane protivnika, navešćemo pasus o *lakovernima* koji, kao i uvek, *nasedaju* raznim vestima, pričama, izmišljotinama na račun pobornika progresa. „Oni vataju na letu budžačke fraze i izmišljotine, nadlaguju se iskreno i iskreno jedan drugog uveravaju da govore samo čistu istinu... Oni umeju da vam napričaju govore koje nikad niko nije govorio, oni su pročitali ona što nigde nije napisano,... videli ono

¹⁵⁷ *Našu Bogosloviju treba zatvoriti*, br. 28, 19. X 1875.

¹⁵⁸ *Školska omladina i ministarska zapomaganja*, br. 53, 12. XII 1875.

¹⁵⁹ *Predlog Narodnoj skupštini*, br. 51, 8. XII 1875.

¹⁶⁰ *Školska omladina i ministarska zapomaganja*, br. 48, 49, 53, 55, 57/1875.

što nikad nije bilo,... citiraju što... ni u kakvom spisu nećete naći. Oni.... lažu tako... da poštenom čoveku ni na um ne pada da se tako... može lagati.”¹⁶¹ Prilikom kritikovanja postojećih ustanova i analize nepovoljnih posledica njihovog delovanja, posebna pažnja se obraća školama. Iznosi se kako narodne škole trpe pod nadzorom primitivne policijske vlasti.¹⁶² Muke roditelja i učitelja usled nerazumevanja i maltretiranja „nadležnih” su tako velike da za moto dopisa o žalosnim prilikama u Goloboku, na primer, uzimaju se kao adekvatne situaciji reči kletve:

„Pukni zemljo crna,
Prospij oganj vreli
Da bi grešni ljudi
– izgoreli”..¹⁶³

U dopisu koji sadrži poziv užičkih učitelja svim učiteljima u zemlji za sastanak na kome bi se formulisali zajednički zahtevi stoji: „Jedan sluga ili pandur koji timari jednoga konja gospodskoga ima 4–5 dukata, a jedan učitelj koji 30–80 đaka vaspitava i polaže temelj budućnosti njihovoj ima 3 1/2 dukata mesečno!”¹⁶⁴ Povodom predloga ministra prosvete za povećanje plata učitelja objavljuje se članak u kome se kaže da ovaj predlog „nije... ništa drugo do nova zakrpa na nekoliko starih zakrpa, i podupirač podupiračima na zgradi koja je odslužila svoje”. Smatra se da povišenje od nekoliko talira u datim uslovima ništa ne znači. Treba menjati sistem. U Srbiji „jedna škola dolazi na 2.529 duša. (U Americi na 200–300 duša jedna osnovna škola.)” Nepovoljna situacija se pogoršava malim brojem učitelja: na 514 osnovnih škola 619 učitelja. Velika razlika između varoši i sela čini situaciju još dramatičnijom. Dok je kod varošana razmer između broja žitelja i đaka 1:20, kod seljaka je 1:80. Radi ilustracije materijalnog položaja učitelja, navodi se da od ukupno 619 učitelja, 138 ima platu od 100 talira, a 276 – 115 do 140.¹⁶⁵

Potpuna reorganizacija škola na novim temeljima, prema „Starom oslobođenju”, ostvariće se tek u socijalističkom društvu. Tada će prvo opšte obrazovanje biti „zajedničko i jednako”. Od škole se najviše očekuje da će maksimalno doprineti podizanju čoveka i naroda na idealni nivo čovečanstva. Zato se i njena uloga, zapravo njen status zamišlja u apstrakciji koja neće biti ostvarljiva ni u socijalizmu posle mnogih decenija najvećih dostignuća.¹⁶⁶

Ipak, kritika *svega postojećeg* i vizija budućnosti deluju realistički u kontekstu u kome je sve uslovljeno materijalnim činiocima. Veliki članak, sa 5 nastavaka, o *hlebu u samoupravljanju*, na primer, pokazuje kako su svi pomodarski vladini reformni pokušaji bili uzaludni.¹⁶⁷ Energije su se istrošile u komisijskim debatama, i formalnim ustrojstvima i preustrojstvima, a u Skupštini sve je ostalo po starom. Tako su bile osnovane i školske komisije „za reforme koje su se poduže vreme skupljale, radile, debatirale o preustroju naših škola, pa se posle razišle, ostavivši škole u istom stanju, a spremu za preobražaj na istom stupnju”. Velika očekivanja nisu se mogla ostvariti, jer osnovni problemi materijalnog razvoja nisu bili rešavani. A čak i da se prišlo njihovom efikasnijem rešavanju, u datim okvirima rezultati ne bi bili zadovoljavajući.

Ni „podizanjem banaka, podizanjem železnice, udaranjem zaštitne đumručine, osnivanjem berze, osnaženjem trgovine” ne može se mnogo postići ako se svodi

¹⁶¹ Nav. čl., br. 55/1875.

¹⁶² *Naše narodne škole i policijski nadzori* (S pogledom na okolinu Požarevca), br. 55 i 56/1875, br. 1 i 2/1876.

¹⁶³ *Kako je zaštićena prosveta u nas?*, br. 74, 30. IV 1876.

¹⁶⁴ *Učiteljima*, br. 46, 28. XI 1875.

¹⁶⁵ *Naše osnovne škole i učitelji*, br. 49, 19. III 1876.

¹⁶⁶ *Škola u novom društvu*, br. 51 i 52/1876.

¹⁶⁷ *Pitanje o lebu i samoupravi*, br. 45 do 52/1875.

na bogaćenje jedne klase. Ide se dotle da se kazuje: „Ako se naše društvo sa podizanjem industrije ne uredi na drukčijim društvenim osnovama, onda će baš *podizanjem industrije narod* još gore da osiromaši.”¹⁶⁸

Samo reorganizacijom proizvodnje i raspodele, rada i društva na antikapitalističkoj osnovi očekivani rezultati se mogu ostvariti. Pri tome, opet se kao najvažnije ističe: *podjednako napredovanje, da ne bi jedni brže napredovali na račun drugih!* Zaključak je ovde u već viđenom dogmatskom ruhu glasnogovornika sirotinje: „Proizvoditi najpre u dovoljnoj količini najpreče namirnice, pa tek onda upotrebljavati društveni rad na proizvodnju manje neophodnih predmeta – to je najpravilniji put za uzdizanje narodnog blagostanja i put koji najbrže vodi celji.”¹⁶⁹

Sve se opet svodi na rešenje putem propagiranog novog političkog i ekonomskog sistema na principu samoupravljanja.¹⁷⁰ Novo je u činjenici da „ideja samouprave uzima maha u Srbiji” odista sve više.¹⁷¹ To se potvrđuje nemirima, doduše lokalnih razmera, ali ipak nemirima – seljaka, đaka, pa čak i radnika i nezadovoljnih građana.¹⁷² Samo iz jednog sela, Radoševice, našlo se 18 seljaka pred sudom u Požarevcu. Optužnica ih je teretila „za uvredu u zvaničnoj dužnosti, za protivstajanje... poredku, za psovanje vlade i zakona itd.”¹⁷³ U učiteljskoj školi u Kragujevcu đaci privlače pažnju javnosti protestnim demonstracijama protiv režima nastave i nastavnika. Akciju buntovnih đaka „Staro oslobođenje” podržava u potpunosti. Objavljuje objašnjenja i apele nezadovoljnika.¹⁷⁴ Pridobija deo javnosti za njihovu stvar. Kada će posle nekoliko meseci zatalasati mase *crveno barjače*, đaci učiteljske škole će svojim učešćem dokazati da su, zahvaćeni idejama markovićevaca, spremni za istupanja masovnih razmera, sa reperkusijama koje se plaćaju i udaljavanjem iz škole.¹⁷⁵ Čak u Bogosloviji u Beogradu grupa đaka izaziva izgrede koji pokazuju da i tamo markovićevci imaju *vatrene* privrženike.¹⁷⁶ Njihove izjave preko „Starog oslobođenja” deluju kao šokirajući izazov u krugovima koji tako nešto nisu očekivali.¹⁷⁷

Povodom žalbi đaka Zemaljsko-šumarske škole Narodnoj skupštini, „Staro oslobođenje” će se takođe angažovati u odbrani njihovih prava pred javnošću.¹⁷⁸

Prilika i ovde odmah koristi za pleoajee u prilog savremene nastave, slobodoumnih ideja, radikalnih pokreta i za napade na režim.

Da je Velika škola Zahvaćena idejama koje propoveda „Staro oslobođenje” dokazuje se i napisima o radu udruženja „Pobratimstva”. Vidi se da se tu najviše raspravlja o aktuelnim problemima, zaštitnoj carini, železnicama, političkim pravima, reformi školskog sistema, itd. sa stanovišta markovićevaca.¹⁷⁹

U velikom članku, koji u pet brojeva zauzima prostor od 2–3 stupca, stavove omladine koja sve otvorenije istupa protiv liberala, njihovih ideja, njihove politike, objašnjavaju najreljefnije sa socijalističkih pozicija – „petnaest velikoškolaca”.¹⁸⁰ Oni tvrde, ne bez osnova, da je „u umovima đaka zavladała struja realizma koji u društvenim naukama dovodi do *naučnog socijalizma*”. Prema definicijama prihvaćenim od Markovića, ističu da je „realizam... prirodno

¹⁶⁸ Nav. čl., br. 45 i 46/1875.

¹⁶⁹ Nav. čl., br. 52/1875.

¹⁷⁰ Kragujevac, 26. januar, br. 12, 28. I 1876; *Odgovor na javno pitanje u 17. broju „Starog oslobođenja”*, br. 21 i 22/1876; Kragujevac, 11. februar, br. 24, 13. II 1876.

¹⁷¹ Nav. čl., br. 24, 13. II 1876.

¹⁷² Kragujevac, 18. mart; *Ko pravi nered?*, br. 49, 19. III 1876.

¹⁷³ *Vesti iz naroda*, br. 79, 7. V 1876.

¹⁷⁴ *Odkuda nemiri u učiteljskoj školi?*, br. 32, 29. , X 1875; *Izjava đaka Učiteljske škole*, br. 38, 10. XI 1875.

¹⁷⁵ *Suspepdovanje dva razreda učiteljske škole*, br. 48 i 49/1876.

¹⁷⁶ *Izjava đaka beogradske Bogoslovije*, br. 35, 5. XI 1875.

¹⁷⁷ *Školska omladina i ministardka zapomaganja*, br. 48, 3. XII 1875; *Dopisi. Iz Bogoslovije*, br. 19/1876.

¹⁷⁸ *Skupština i omladina zemljodelsko-šumarske tkole*, br. 49, 5. XII 1875, br. 49, 50, 51/1875.

¹⁷⁹ *Iz „Pobratimstva”*, br. 43, 44/1875; br. 15, 16, 17, 18, 26/1876.

¹⁸⁰ *Omladina i liberali*, br. 56 do 60/1875.

i naučno tumačenje sviju pojava koje se zbivaju u celoj vasedeni. On je protivnost bogoslovskom i metafizičkom tumačenju, koje u svima pojavama vidi volju nekog 'nadprirodnog bića', neke 'uzvišene sile', neko 'proviđenje'..." Samo, „da bi realizam”, kao sinonim istinite istine, „pobedio sve bogoslove i državne metafizičare, treba da proдре u masu”.

Za socijaliste se kazuje da pripadaju partiji „budućnosti, njiova je slava i veličina” u vremenu koje dolazi. „Današnja je njiova sudba: da ih hapse, osuđuju, proteraju i ubijaju.”¹⁸¹

Posebno je zanimljiv pasus kojim se opisuje kako se rasplinulo romantičarstvo liberalne omladine, jer je prenesen iz socijalističkog časopisa „Bratstvo”, od koga nije sačuvan nijedan primerak. U njemu se kaže: „Posle patriotskog idealisanja i vatrenog oduševljenja za 'oslobođenje i ujedinjenje', za 'ustavnost i zakonitost', za različne 'građanske slobode', za 'narodne nedeljne i povtorne škole', za 'čitaonice' i 'pevačke družine', besede i sela', 'bakljade i bankete' itd., posle svega toga nastade kao neko mrtvilo među omladinom...”¹⁸²

Odbijajući prekore liberala na račun nove omladine, koja, po njima, kao da je parazitska, potpisani velikoškcolci u „Starom oslobođenju” prvo ističu kako „u niskim sobicama sa vlažnim zidovima i malim prozorima provodi svoj mučenički život većina naših đaka”. U svakom slučaju, „nije istina... da sadašnja omladina ništa ne uči. I količina i kakvoća znanja veća je i bolja no što je nekada bila, o čemu se može uveriti” svaki koji pogleda „šta rade sada đaci u 'Pobratimstvu', a šta su radili u 'Družini srpske mladeži', šta uzimaju sada đaci iz biblioteke da čitaju, a šta su nekada većinom čitali.”

Što se tiče stava prema nacionalnooslobodilačkom pokretu, „liberali podmeću srpskim socijalistima da neće srpsko oslobođenje i ujedinjenje”. Ispada kao da su „liberali... monopolisali ideju narodnog oslobođenja i ujedinjenja”. U stvari, socijalisti su za pravo oslobođenje. Oni znaju da „ideja srpskog oslobođenja može se izvršiti samo narodnom revolucijom”,¹⁸³

Najizrazitiji uspesi, posmatrano sa isturenih pozicija frontalne klasne linije, beleže se, kao i u ranijim markovićevskim listovima, na mestima gde se govori o radu zanatlijsko-radničkih društva.¹⁸⁴ Tu srećemo najviše oglasa o sastancima Krojačke družine. U oglasu kojim se krojački radnici pozivaju da se učlane u ovo udruženje za *uzajamno potpomaganje* u slučaju bolesti i smrti stoji da „član družine može biti svaki radnik bez razlike zanata koji kod majstora za platu radi”.

Obraćajući se radnicima „sviju zanata”, avangardni krojački radnici patetički naglašuju: „I vaša je sudbina teška kao i naša, i vas probija krvavi znoj radeći dan i noć kao i nas pa opet nemate ni toliko da živite kao ljudi, a kamo li da se lečite kad u bolest padnete. Sudbina je sviju nas: rad i trpnja.” Do preokreta ne može doći poniznim „pozivanjem na milosrđe naših majstora i bogataša”, već samo udruživanjem snaga. „Kad se bude upisalo u ovu družinu radnika drugih raznih zanata više nego što ima u njoj krojačkih radnika onda možemo izmeniti sadanje stanje statuta i pretvoriti družinu 'u opštu radničku družinu' sa istim ciljem” – saopštavaju ovde krojački radnici radnicima svih ostalih struka.¹⁸⁵

Među beleškama treba izdvojiti i one koje govore o pokretanju drugih socijalističkih listova u to vreme. O njima raspoložemo sa tako malo podataka da pažnju zasluđuje svaki detalj. Posle obustave časopisa „Rad”, njegov bivši urednik Pera Todorović preporučuje na stranicama „Starog oslobođenja” prvi socijalistički časopis koji izlazi na srpskom jeziku na teritoriji Vojvodini u

¹⁸¹ Nav. čl., br. 56, 19. XII 1875.

¹⁸² Nav. čl., br. 57/1875.

¹⁸³ Nav. čl., br. 58, 59 i 60/1875.

¹⁸⁴ Br. 28, 19. X 1875; br. 3, 7. I 1876; br. 10, 23. I 1876. br. 72, 27. IV 1876.

¹⁸⁵ Poziv, br. 3/1876.

Vršcu, „Bratstvo”.¹⁸⁶ Početkom februara sledeće godine, preko „Starog oslobođenja” čitaoci saznaju da je i ovaj socijalistički časopis prestao izlaziti.¹⁸⁷

U oglasu kojim se čitaoci obaveštavaju da je izašao u Smederevu prvi broj lista za šalu i satiru „Fenjer”, citiraju se i njegove uvodne reči programskog karaktera. Pošto taj broj nije sačuvan, mi ćemo odavde preneti taj tekst: „U programu svome ‘Fenjer’ veli između ostalog: da će daleko rasipati svoju svetlost, i ništa se ispred njegovih ždraka sakriti ne može. Pomrčine mora da nestane gde se pojavi ‘Fenjer’ sa svojom svetlošću, i sve što se skrivalo u tami mora izaći na videlo. On će osvetljivati radnju ministara; motriće da li im je poštena i čista radnja, kako se ne bi dogodilo još kakav ‘maler’ u kakvom vojenom magacinu.”¹⁸⁸ Pratiće pokrete konzervativaca i liberalaca; goniće špijune, podlace i čankolize, kajišare, prepredenjake i uljeze svake vrste, itd.”¹⁸⁹

U „Starom oslobođenju” nalazimo i dragocene podatke o pojedinim nedovoljno poznatim zaslužnim pregaocima socijalizma, za koje inače gotovo ništa ne bismo znali. Iz nekrologa medicinaru *Maši Kojiću* saznajemo da je ovaj socijalistički neimar umro 13. oktobra od tuberkuloze. Njegova ovde zabeležena biografija kazuje da je u Beogradu završio srednju školu i pravni odsek Velike škole. Zatim je 1869. otišao kao državni pitomac u Pariz da studira medicinu. Komuna ga je oduševila i on se proćuje kao socijalista. Godine 1873. srpska vlada mu oduzme stipendiju s obrazloženjem da je komunar. Vrativši se kući oženio se kćerkom poznatog radikalnog sveštenika Barjaktarovića, čijom pomoću završi medicinu. Kao socijalista preveo je *Istoriju Pariske komune* sa francuskog (od Pola Lanžea i Pola Korijsa). Prevod je ostao u rukopisu.¹⁹⁰

Posle dopunskih informacija koje su se nametale same po sebi, vratimo se člancima da bismo se detaljnije upoznali sa još nekim stavovima i objašnjenjima „Starog oslobođenja”. Prilikom pregleda većih članaka o pitanjima nacionalnooslobodilačkog pokreta kod Srba u vezi sa ustankom u Bosni i Hercegovini, konstatovali smo da se istorijska perspektiva vidi u integracionim procesima, prvo vaskolikog srpskog naroda, pa svih jugoslovenskih, i najzad svih balkanskih naroda. Predviđa se kao najbolje rešenje: federacija za južnoslovenske provincije, odnosno države, uključujući Bugarsku, konfederacija za sve balkanske narode. Konfederacija se smatra metom „koja bi dala najveća jemstva za samostalni slobodni i svestrani razvitak” svakog naroda. U konfederacionim okvirima, „srpsko-hrvatski narod razvijao bi svoje unutrašnje ekonomsko i političko uređenje tako kako bi najviše godilo mesnim interesima srpsko-hrvatskog naroda. Književnost, nauka i zakonodavstvo srpsko-hrvatskog naroda razvijala bi se u duhu i na jeziku srpsko-hrvatskom. Isto bi tako bila osigurana i Bugarima i Grcima književnost nauka i zakonodavstvo na njihovom jeziku.”

Takva konfederacija predstavljala bi moćnog garanta za „slobodu svakog naroda u svojoj državi”, i snažnu bazu za „trgovinu i industriju sviju pojedinih grupa na celoj svetskoj pijaci”. Zaključak se zasniva na uverenju da bi „u takvoj državnoj formi došli... narodi na Balkanskom poluostrvu do najveće slobode i do najvećeg blagostanja. Njihovo uređenje odgovaralo bi njihovom duhu i potrebama.”¹⁹¹

Pažnja koja se obraća nacionalnooslobodilačkim pokretima i procesima Srba, kao i ostalih južnoslovenskih i balkanskih naroda, dokazuje da se nacionalno pitanje kod markovićevaca i dalje tretira kao jedno od ključnih prilikom rešavanja postojećih i budućih političkih i društveno-ekonomskih problema.

¹⁸⁶ Br. 43, 12. XI 1875.

¹⁸⁷ Javna korespondencija, br. 19, 6. II 1876.

¹⁸⁸ Misli se na aferu u kojoj je bio umešan ministar Belimarković.

¹⁸⁹ Književne vesti, br. 56, 19. XII 1875.

¹⁹⁰ *Maša Kojić*, br. 26, 15. X 1875.

¹⁹¹ Kragujevac, 27. mart, br. 55, 28. III 1876.

Principijelni stavovi zasnovani na socijalističkim teorijama se najtemeljnije razjašnjavaju u velikom članku koji ima 9 produženja!¹⁹² Ovaj članak, koji nije dovršen ni posle tolikih nastavaka, jer list prestaje izlaziti, izazvan je klevetničkim napadima liberalskog „Istoka” i konzervativskog „Vidovdana”. Oni nisu prestajali sa *tvrđenjima* da „komunci”, pored toga što hoće „da poruše brak, porodicu, svojinu”, teže da unište i „narodnost”, a zajedno s tim „sve što je poštenom Srbinu sveto”. Nije preostalo drugo no da se podrobnije nego *ikada* objasne stavovi socijalista preko „Starog oslobođenja”, pošto u tadašnjim „izvanrednim prilikama” i „uzrujanom vremenu... protivnici” socijalizma „misle da nas kod neobaveštenog i bezazlenog sveta – predstavljajući sebe kao srpske rodoljube”, kompromituju „iznoseći svoje... laži i nadavajući dreku na nas kao na ‘izdajnike srpskog naroda i srpskog imena’, ‘četu ljudi bez otadžbine’, gomilu čivuta i cincara’, predstavljajući nas svetu kao ‘tuđe agente’, čas mađarske, čas turske, pa u svome bezočnom cinizmu (bezobrazluku) čak toliko zalaze da nam podmeću da je socijalizam nama samo maska, iza koje se skrivaju karikature Karađorđevića”.¹⁹³

Prema tadašnjim standardima, „pre nego što” se prelazi „na samo razlaganje” stavova, izlažu se u preseku tokovi razvoja u prošlosti i fiksiraju pozicije sa kojih se polazi. U opštoj karakteristici prošlosti najvažnija konstatacija se odnosi na činjenicu da preovlađuju periodi nasilja manjine nad većinom, obično pod velom čednosti. „U srednjem veku služaoše najčešće religija, vera kao najsigurnije srestvo da se nasilnička dela prikriju i opravdaju... Hrišćanstvo, koje u svojim osnovnim načelima propovedaše mir i bratstvo među ljudima, postade siguran zaklon najsvirepijim zavojevačima i najkrvožednijim ratovima.”¹⁹⁴

U novom veku borba se vodi i pobjeda izvojuje nad nosiocima nasilja pod zastavama narodnosti. Novo načelo „pojavljujući se u vidu demokratsko-revolucionarnom, kao istorijski kontrast ‘svete alijanse’...” moćnih, bilo je značajno „po napredak čovečanstva”. Ali ubrzo „pošto je ukupnim čovečanskim razvitkom daleko nadkriljeno, služi” – bar u većini slučajeva, ako ne uvek – „samo reakciji”.¹⁹⁵

Ističe se da je pobjedom buržoazije posle francuske revolucije načelo narodnosti postalo motorna snaga društva. Ali pobjeda je odmah otkrila i drugu stranu nove simbolike. Postaje sve vidljivije kako se „narodna svest” kod naroda pobjednika pretvara „u nacionalnu gordost a čežnja za spoljašnjom slavom počinje da oslabljuje oduševljenje za slobodom”. Prvobitni *nacionalizam* identifikovan sa *demokratizmom* poistovećuje se vremenom sa *autokratijom*.

Demonstrira se kako značenje nacionalizma od instrumentarija istine, slobode, nenasilja postade sredstvo nasilja, obmane, prevara jednih na račun drugih. „Prvobitno uzvišeno načelo narodnosti koje proklamova... aksiomu: da svaki narod koji sam sebe ceni i uvažava a oće da od drugih naroda poštovan bude, koji želi da sam sebi koristi, drugima od koristi bude i da od drugih... koristi vuče: mora biti slobodan, samostalan, organski združen član velikog lanca čovečanstva; takvo dakle prvobitno plemenito i blagotvorno načelo, pretvori se u rukama reakcije u načelo *šovinizma*, tj. načela ugnjetavanja, potčinjavanja i gutanja drugih narodnosti; u načelo koje i danas jeste uzrok neprekidnom trvenju raznih narodnosti, koje je izazvalo i dalo zaklon svima krvoločnim ratovima što su u listovima svetske povesnice svežijim mastilom napisane da ostave potomstvu uspomenu jošte divljačkoga stanja...”

Sve gore rečeno, u glomazno pompeznoj rečenici stila XIX stoleća, zasniva se na

¹⁹² *Narodnostno pitanje i socijalizam*, br. 50/1876.

¹⁹³ Nav. čl., br. 50, 20. III 1876.

¹⁹⁴ Ove teze se potkrepljuju i citatima iz tada mnogo cenjene knjige nemačkog istoričara i sociologa G. K. Kolba, *Kulturgeschichte der Menschheit*. Nav. čl., br. 51/1876.

¹⁹⁵ Nav. čl., br. 50/1876.

nalazima naučnika koji ekspanzivni nacionalizam „s pravom smatra kao najopasnijeg demona kulturnog progresa čovečanstva”. Nema sumnje: „Lukavi vlasnici umeli su vrlo vešto da odvoje plemenito jezgro narodnog načela, pa ga baciše pod noge i smrviše, a ostavivši samo praznu ljusku postaviše sada kao ideal šuplje fraze.” Tako i nacionalnost, „kao god pređe religija”, izgubivši crte potčinjenosti postaje „najmoćnije oružje despota i vlasnika”, i svih onih koji nasilnim sredstvima stižu i čuvaju određene pozicije. „Pod apstraktnim i nedotupavnim auspicijama ‘narodnosnog ponosa’, ‘narodnog dostojanstva’, ‘narodne časti i slave’ prave se najveći švinderluci i najcrnje zavere protivu samoga naroda i njegovog političkog i socijalnog razvitka”; sa ovakvim „gromopucatelnim... frazama gledaju vlasnici i narodni neprijatelji da bace narodu prašinu u oči”... i odvrate ga od pravih prijatelja.¹⁹⁶

Svrishodnost borbe na nacionalnoj platformi ne dovodi se ni ovde u sumnju. Samo se na primeru srpskog nacionalnog pokreta u Vojvodini pokazuje koliko se mora biti obazriv da ne bi došlo do napuštanja linije demokratizma u ime ideja nacionalizma, a iz zabluda ili interesa vodećih krugova. Čitaoci se podsećaju na događaje u kojima su Srbi „boreći se protiv surovog mađarskog šovinizma” činili i „nehotice” usluge austrijskoj reakciji. Pouka je da se ciljevima nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja ne moraju i ne smeju podrediti svi ostali ciljevi. Jer „državno ujedinjenje ne može nikako samo po sebi biti poslednja celj jednoga naroda, *nego samo srestvo za postizjenje uzvišenije celji*”.

Prelazeći na demistifikaciju rasnog nacionalizma, prema nalazima progresivnih naučnika ističe se najpre da „poreklo što se obično stavlja na prvo mesto, vrlo je nestalan i prevrtljiv znak”. Polazi se od istorijskih činilaca koji su uslovili da se poreklo „nigde čisto, homogeno i nepomešano ne nalazi”; u svakom slučaju, „gubi se” u neidentifikovanoj „istorijskoj pomrčini”. Sigurno, „Seobom naroda, a docnije neprestanim saobraćajem, rase su se tako izmešale da je apsolutna nemogućnost nijednu od poznatih nacija” *čistom* smatrati. Evo primera: „Talijani u Lombardiji imaju na sebi očevidne tragove germanske, a Pijemontezi galske krvi i razlikuju se savršeno od Sicilijanaca, kojima smeša grčke, romanske, gotske, arapske i normanske rase daje izraz.”

Da je nacionalna, narodnosna pripadnost relativan pojam, determinisan okvirima interesnih sfera, dokazuje se u celosti argumentima naučnika (Ditesa, Kolba, Ludvika Bernsa, Lorenca Štajna). Na ubedljiv način se ponavlja da u zavisnosti od dominantnih komponenata u borbi za opstanak, blagostanje, ekspanziju, postaju primarni za narodnost i naciju elementi jezika, vere, imena, običaja, državnosti, kojima se članovi narodnosnih, nacionalnih skupina povezuju, drže na okupu, distanciraju od drugih, bodre na istrajnost s pozivom na zajedničku prošlost i budućnost. Kao i faktor porekla, tako i faktori jezika i religije su uslovljeni u tolikoj meri da se u određenim sredinama i razdobljima smatraju čak potpuno prevaziđenim. Jermeni se smatraju pripadnicima jednog naroda, a ni jezik ni vera im nisu zajednički. „Severni Nemač teško da će se pre razumeti sa južnim, osobito iz *Švabenlanda*, nego što bi se Srbin ili Rus ili Čeh razumeli; a govor Nemaca iz istočne Pruske (oko Kenigsberga) ima veću srodnost sa engleskim nego sa pravim modernim nemačkim jezikom.”

Da i ime kojim se određuje nacionalna pripadnost može biti varljiva komponenta potvrđuje se činjenicom da su se tada i muslimani slovenskog porekla koji jedva da su znali deset reči turski nazivali Turcima. A kao Srbi, ili Hrvati, počeli su se, prema izvesnim regionalnim i političkim opredeljenjima, da se deklariraju pojedinci i porodice bez obzira na versku opredeljenost, pa su u prve ubrajani i izvesni katolici i muslimani, a u druge izvesni pravoslavni i muslimani.

Da su navike, običaji, pravni pojmovi i sl. promenljive komponente, zavisne od

¹⁹⁶Nav. čl., br. 57, 58/1876.

„umnog i materijalnog razvitka” naroda, a ne od njegovih nacionalnih osobnosti, bilo je još lakše dokazati. Pošto je sve podložno promenama, na fikciji koja se ne želi menjati ne smeju se potencirati nacionalne konstante – jeste naravoučenije svega izloženog. Narodi treba da prestaju „da se narodnosnim zidom odeljuju... da se beskonačno krve”¹⁹⁷ – jeste pouka vredna pažnje.

Stupci na kojima se izlaže nacionalna politika velikih zapadnoevropskih zemalja, Engleske, Francuske, Nemačke, Italije, od posebnog su interesa. Tu se nacionalizam raščlanjava iz perspektive imperijalističkih zahvata. Sa pozicija koje se mogu smatrati klasno socijalističkim, i prema Marksovim merilima, rečnikom u kome se ne biraju izrazi, konstatuje se kako „imperijalizam se vazda odlikovao... licemernim zloupotrebljavanjem demokracije protiv same demokracije; vapijući prestupi i zločinstva izvršivani su pod gizdavom maskom ‘plemenskih demokratskih osećaja’”... A zajedno sa zloupotrebama demokratskih parola idu i zloupotrebe narodnosnih. „Napoleon III razvi i zavitla... zastavu narodnosti”... „da satre republikanske revolucionare”, kao što je koristio i zastave demokratije „da rasprši... legitimne monarhe”... Prema proglasu *Internazionale* se potvrđuje da je „francusko-pruski rat imao... zadatak da socijalnu revoluciju preduhitri i osujeti, da socijalistički pokret u Francuskoj uguši ili bar da mu za duže vreme potseče sokolova krila”.

U nastavku gde se govori o razvoju socijalističke misli ističu se podjednako zasluge „Sen Simona, Furijea, Kabea, Prudona, Pijera, Konsiderana i dr.”. Ali se ide i dalje, pa se konstatuje, prilikom isticanja opasnosti od nacionalizma, da se i sam Lasal uhvatio „na opasni lepak načela narodnosti”.¹⁹⁸

Socijalističko opredeljenje se iskazuje i u članku kojim se „Staro oslobođenje”, kao gotovo svi listovi u razdoblju do prvog svetskog rata, osvrće na znamenja tradicionalnih, božićnih ili uskršnjih praznika. Povod služi markovićevcima, kao što će kasnije poslužiti i klasno borbenijim marksistima, za identifikaciju nosilaca hrišćanstva u ulozi saradnika i predstavnika vladajućih krugova. Prilika se koristi za prigodni obračun sa onima koji se ne drže načela stradalnika Hrista, ali se služe njegovim propovedima u cilju obmanjivanja vernika. Vidljivo i u društvu hrišćana „nahodi se sve ono protiv čega je Isus” bio. „Većina... hrišćanskih sveštenika tako su isto licemerni... kao ono što su bili... fariseji, i kad bi Isus došao da... ispravlja svoju nauku, oni bi mu tako isto stvorili krivicu da huli na boga i veru kao što” su to činili fariseji. „Od nauke Hristove... sveštenici napravili su zanat kojim se rane i izdržavaju. Oni ne ljube svoga bližnjeg kao sebe samog i ne čine drugima ono što bi želeli da i njima drugi čine.” Kad bi se Hristos pojavio i ponovio svoje zahteve, hrišćanski bogataši bi tražili da bude izveden pred sud i kažnjen, isto kao što su to tražili mnogobožni ili jevrejski bogataši pre toliko vekova.¹⁹⁹

Sa brutalnom otvorenošću se objašnjavaju stavovi „Starog oslobođenja” u mnogim polemikama sa listovima političkih protivnika, liberala i konzervativaca. Pri reagovanju na učestale napade liberalskog „Istoka”, „Staro oslobođenje” ističe da se markovićevci sada opet nalaze „*pod belim terorom*” onako kao što su bili svojevremeno za života Markovića, koji se morao boriti protiv kleveta „Vidovdana” i „Jedinstva”.²⁰⁰ U odgovoru na napade Aksentija Mijatovića, urednika „Istoka”, i Vladimira Jovanovića, ideologa liberala, ne štede se reči da bi se ove ličnosti razotkrile u pravoj svetlosti, kao klevetnički denuncijanti.²⁰¹ Reagujući na članak *Politički sankiloti*, u kome stoji da je

¹⁹⁷Nav. čl., br. 64, 65/1876.

¹⁹⁸Nav. čl., br. 75–83/1876.

¹⁹⁹Kragujevac, 3. april, br. 59, 3. IV 1876.

²⁰⁰Opet beli teror, br. 40, 14. XI 1875. i br. 41, 16. IV 1875; ranije: *Ministri i skupštinari*, br. 15, 20. IX 1875; *Na paškvilu „Komunci u pošti”* br. 37, 9. XI 1875, br. 38, 10. XI 1875.

²⁰¹Dopisi, br. 45/1875; *Da se razumemo*, br. 47/1875; *Narodna politika spolja i sloboda iznutra*, br. 52 i 53/1875; *Različitosti*, br. 52/1875; *Poštenje i moralnost „Istoka” u njegovih patrona*, br. 58, 214. XII 1875.

„razvratna nauka uhvatila najdublje korene među đlačkom omladinom“, *đaci iz sedmog, šestog i dve trećine petog razreda* pridružuju se onima koji najoštrijim rećima osuđuju ispade liberalskog lista.²⁰² Sa „Istokom“ se preko „Starog oslobođenja“ obraćunava i grupa ozlojeđenih jagodinskih građana.²⁰³ Na pisanje organa liberala reaguje, sa punim potpisom, i Vasa Pelagić.²⁰⁴

Istinito se prikazuju huškaćka razglabanja liberala kada se utvrđuje da oni: „U isto vreme kad nam podmeću Karadordevizam nazivaju nas republikancima. Kad nam podmeću dinastijašluk nazivaju nas komunistima, kad nam govore da traćimo suvišnu slobodu, podmeću nam da smo agenti turskog despotizma i mađarskog šovinizma.“²⁰⁵

Što je došlo do *nepoštednih* polemićkih razračunavanja između listova liberala i markovićevaca, krivica se s pravom prebacuje na liberale. Oni su počeli da „prljaju do krajnosti, klevetaju bez mere, okrivljuju bez obzira, nasrću bezoćno“. Rećnik koji sada upotrebljavaju i markovićevci nametnut im je. Treba verovati njima, pošto predstavljaju stranu progresivnih stradalnika, bez obzira na patetiku kojom kazuju: „Nama za uspeh naših načela nije potrebna bezoćna, slepa borba; nama nije potrebna borba u kojoj se protivnik izmišljotinama prlja i kleveta, nama nije potrebna borba iz koje kipti slepa strast, u kojoj tone zdrav rasudak. Ne, za uspeh naše stvari nama je dovoljna *poštena načelna borba*, dovoljna je mirna propoved čistog ubeđenja, dovoljni su zdravi razlozi, izloženi bez zlobe i nasrtaja. Mi dakle, nismo imali i nemamo nikakvog interesa da želimo i izazivamo slepu borbu, u kojoj kaplje žući zagorće mladost istine, gde otrov pakosti truje vrlinu, gde se plemenitost davi u moru divljaštva.“

Odista, Liberalna strana nije imala prava da prebacuje krivicu na markovićevce što se između njih „... vodi ovakva borba i na ovakav način. Ona je sama ovaj način borbe izabrala.“ Zato nije depasirano ni dodati da je „ona pred istorijom odgovorna i zato što smo se i mi sami kad i kad nevoljno ukaljali, gibajući za njom po kaljavom zemljištu, koje je ona izabrala da na njemu vodi borbu s nama.“

Da bismo bili uverljiviji, navedimo još i zaključne reći: „Liberali u svom organu... vele: ‘Oslobođenje’ je turski list, mađarski zastupnik, Karadorđevićev organ. Lepo, ali u Srbiji ima bar 1.500 građana koji s oduševljenjem ćitaju ‘Oslobođenje’ i odobravaju svesno ono što se u njemu piše.“²⁰⁶ U jednom kasnijem polemićkom odgovoru porućuje se liberalima: „Naša su načela javno iznesena, pobijte ih ako ste u stanju a ne klevetajte i podmećite.“²⁰⁷

Žuće rasprave dostižu kulminacionu taćku u danima reagovanja na događaje vezane za *Crveno barjaće*.²⁰⁸ „Istok“ prednjaći u napadima na ućesnike demonstracija u Kragujevcu, usremljujući se naroćito na radnike, koje prikazuje kao rulju palikuća. Sve je oćiglednije da nema razlike između liberala i konzervativaca na vlasti kada su u pitanju stubovi poretka. U toj situaciji ne preostaje drugo „Starom oslobođenju“ no da s pozivom na obaveze prema narodu „neprestano i neprestano“ žigoše liberale isto kao i konzervativce.²⁰⁹

U ćlanku sa pet nastavaka, pod naslovom *Politićki švindleri*, podjednako se vrši obraćun sa liberalima u Srbiji i Bosni, sa Ristićem i Ristićevim ustanićkim „agentima“, vojvodom Ljubibratićem i njegovim sekretarom dr Kostom

²⁰² *Izjava*, br. 53, 12. XII 1875.

²⁰³ *Organu „liberalne partije“ „Istoku“ i njegovim vlasnićkim liberalima*, sa potpisom: „Jagodina, 3. XII 1875. Tasa Ćukić, Vladimir Živković, Paja Todorović, Ljuba Zdravković, Mita Petković, Dimitrije Milošević, Sava Živković, Sava Matejić, Aleksa Vućković, Ljubo Sretenović sa još 35 jagodinskih građana“, br. 54, 14. XII 1875.

²⁰⁴ *Pismo „Istoku“*, br. 59, 28. XII 1875.

²⁰⁵ Kragujevac, 20. decembar, br. 57, 21. XII 1875.

²⁰⁶ *Ko seće razdor*, br. 26, 15. II 1876.

²⁰⁷ *„Istokove“ klevete*, br. 33, 26. II 1876.

²⁰⁸ Kragujevac, 15. februar, br. 38, 3. III 1876.

²⁰⁹ *Nov pronalazak*, br. 44, 12. III 1876.

Grujićem, i konzervativcima, dr Vladanom Đorđevićem, M. Đ. Milićevićem i dr.²¹⁰ Dok se razotkriva kako „sirenskim glasom vlasnička čegrtaljka ‘Istoka’“ mami narod protiv socijalista i radikala, diže se veo i sa *starca* ‘Vidovdana’ da bi se videlo kako „proliva krokodilske suze“ što „na mesto starog, možda i goreg, ali srpskog sveta, već u perspektivi vidi da se na zreniku pojavljuje novi, možda i bolji, ali ne srpski već kosmopolitski svet“, pa „u svojoj usijanoj glavi“ opaža kako se „naša državna lađa – zavejana komunskim vetrom – razbija o krševito stenje socijalizma“.²¹¹

Da se ni u strastvenim polemičkim raspravama, kada je glavno obasuti protivnika pogrđnim izrazima, ne zaboravlja da ga treba kompromitovati i suštinskim pitanjima na koja ne može dati zadovoljavajuće odgovore, potvrđuje se takođe više puta. U besnom osvrtnu na pisanje „reakcionarnog“ „Vidovdana“, „konzervativne“ „Šumadije“ i „janičarsko-liberalnog“ „Istoka“ u vezi sa „srpskim ujedinjenjem i oslobođenjem“, na primer, demistifikuju se racionalno odabranim argumentima ciljevi „ujedinjenja i oslobođenja“, koje ti listovi propagiraju.

Neupućenima i obmanutima, a većina je uvek takva, ovde se kazuje: „Život i običaji pocepanog naroda... su različni: u Turskoj vladaju druge ustanove, zakoni; narod ima druge pojmove o svojoj slobodi i budućem životu. To se sada ponajbolje vidi iz toga što ustanici u Bosni traže potpunu autonomiju... i ne primaju reforme koje im nameću velesile evropske. Njegovi pojmovi o opštinskim i državnim stvarima, o veri ako oćete, obrazovanje njegovo razlikuje se od naroda u Srbiji. Tako isto stoji sa Hrvatima, ako još ne gore. I Hrvati (bar njeni prvaci) teže da stvore veliku Hrvatsku sa svojim istorijskim pravima... Sa Bugarima tako isto stoji.“ Na pitanje: „Kako će se ujediniti ti narodi?“ reprodukuju se odgovori liberala i konzervativaca iz kojih se vidi da oni ne mogu njih zadovoljiti.²¹²

U toku daljih polemičkih diskusija oko pitanja *oslobođenja* i *ujedinjenja*, u glomaznom članku koji ima osam nastavaka,²¹³ ističe se na prvom mestu „da kako najradikalniji liberali, tako i najkonzervativniji pod političkim oslobođenjem srpskog naroda zamišljaju prost prelaz pod srpsku upravu i srpske zakone. Kakva će biti ta uprava i ti zakoni? Kakav će politički položaj zauzeti sam narod spram... vlasti i gospodara u novoj srpskoj državi? to je kod njih gotovo sporedna stvar.“

Nasuprot liberalima i konzervativcima, radikali i socijalisti se prikazuju kao pobornici takvog političkog oslobođenja „u kome će sva... vlast biti... u rukama samog naroda“. Istovremeno, oni se izjašnjavaju za novo ekonomsko uređenje „u kome će masa naroda doista doći do materijalnog blagostanja, gde će eksploataisanje ličnosti ličnošću biti nemoguće“.

Uz političko i ekonomsko oslobođenje dolazi i umno, prema socijalističkim merilima. Preciznije, to i ovde „znači: podići *masu naroda* na takav stupanj razvitka da dobije pravične i naučne poglede na prirodu i na društvo, da prizna nauku kao rukovodeću u svom radu i razvitku“... Dalje, to „znači... toliko kritičkih misli, naučnih fakata i pravilnih pogleda da sujeverja i predrasude postanu nemoguća, kako odnosno shvatanja prirode i njenih pojava, tako i odnosno društva i društvenih pojava“.

Kada se sve ovo dočita, ne zvuči kao prazno samohvalisanje ni komentar da je „mišljenje“ „Starog oslobođenja“ o „narodnom oslobođenju i pravilnije i naučnije i rodoljubivije, dakle i bolje, od sviju drugih mišljenja o ovom

²¹⁰ *Politički švindleri*, br. 46, 14. III 1876; *Nekoliko reči na Vladimirovu izjavu*, br. 64, 13. IV 1876.

²¹¹ *Narodnostno pitanje i socijalizam*, br. 50, 20. III 1876.

²¹² Kragujevac, 31. mart, br. 57, 1. IV 1876.

²¹³ *Naše oslobođenje u ujedinjenje*, br. 69, 21. IV 1876. do br. 78, 1876. U broju 76, sigurno omaškom, ponovo se štampa nastavak objavljen u prethodnom broju.

predmetu, koja su razni srpski listovi isticali ovde onde”²¹⁴.

Insistirajući nekoliko puta, u istom članku, na novom *ekonomskom sistemu*, u kome „će i proizvodnja biti tako silna i podela proizvoda tako pravična da svaki član društva mogne potpuno namirivati sve svoje potrebe”, kao i na *duhovnom, umnom oslobođenju*, koje donosi „vlada nauke i razuma”, list markovićevaca ističe važnost njihovog razlikovanja od liberala i u političkom pogledu, čak i kad na izgled ispovedaju ista, slobodoumna, načela. Već s obzirom na tendencije koje se još uvek sreću u istoriografiji, navodimo da je „neosnovano i nenaučno... iz ono malo veze što još postoji između političkih načela demokratije i socijalne demokratije izvoditi zaključke da su ta dva politička načela jednaka i da su socijal-demokrate pokrale od demokratije neka načela pa se kite tuđim perjem”²¹⁵.

Demokratiju markovićevci kao socijalisti, i prema ovde izloženim objašnjenjima, usvajaju da bi, koristeći se njenim institucijama, pravilima dobrog ponašanja itd., sprečavali autokratsku vladavinu pojedinaca na račun masa i obezbedili podjednake uslove razvoja za sve ljude i narode. Upozoravajući srpsku javnost da se ne da zavesti vizijama buduće velike srpske države, koju programiraju liberali i konzervativci, markovićevci predočavaju da će takva država posvadići srpski narod „sa susednim bratskim narodima”, da će neminovno morati da se pretvori u vojničku državu i da, sledstveno tome, gro sredstava troši na spoljne efekte upravljanja, a ne na unutrašnji razvitak.

Istorijska prava na koja su se pozivali liberalni i konzervativni listovi smatraju se iluzionističkim. „Mladom, čilom srpskom narodu nije potrebno prizivanje i pozivanje mrtvih. Život ne niče iz grobnica... Srpski narod treba da se oslanja i apelira na mnogo čovečnija prava, na pravo i potrebu svakoga naroda da živi, da se razvija i napreduje svestrano.” Zna se, za velikom srpskom državom uzdišu oni koji „bi se rado nazvali upravljačima jedne” prostrane države, „očevima mnogomilijonskog naroda, koji bi želeli da imaju mnogo, mnogo podanika”.

Polemika se dalje koristi za podrobna izlaganja o samoupravnoj srpskoj državi koja „stupa u savez sa susednim državama” i narodima. U takvoj državi, ističe se kao i uvek, biće „osiguran svačiji jezik, i svačija narodnost”, napredovanje jedne pokrajine neće ići na račun druge, itd. Ponavljaju se detaljno i predlozi za reformu ekonomskih i prosvetnih institucija, izgradnju industrije i stvaranje velikih poljoprivrednih gazdinstava na zadružnoj osnovi.

Za narod, koji se smatra izvorom i utočištem svega najboljeg i najuzvišenijeg, prema, kao što smo već mnogo puta pokazali, gotovo šematizovanim formulacijama, ovde se kazuje da se pod liberalima, kao i pod konzervativcima, oseća „pritešnjen, pritisnut”. Njega „slabo zašto pitaju, njegova se reč ne sluša, za njegovo mnjenje niko ne razbira, pa i kad razbira... ne verma; on je najmlađi u državi, on čuje samo naredbe i zapovesti, niko ga ne poziva na zbor, na razgovor, na dogovor, na savetovanje u teškim pitanjima u koja su upleteni njegovi najbliži i najveći interesi”²¹⁶.

Polemike sa „Istokom” proširuju se povremeno i političkim zaševicama sa organom liberalne stranke u Vojvodini „Zastavom”, koja postepeno napušta ranije svoje radikalno-liberalne pozicije na krajnjoj levisi i počinje da se češće okreće protiv radikala i socijalista.²¹⁷ Upravo prikazana velika rasprava o pitanjima *oslobođenja u ujedinjenja* napisana je, prema iskazima samog

²¹⁴ Nav. čl., br. 69, 70, 71/1876.

²¹⁵ Nav. čl., br. 72, 73, 74, 75, 76, 78/1876.

²¹⁶ Nav. čl., br. 78/1876.

²¹⁷ Iz Ugarske. „Zastava“ u njen odziv na poziv, br. 68, 20. IV 1876; „Za- stavi”, br. 77, 4. V 1876..

autora, iz potrebe da se raščiste pojmovi koje je zamrsila „Zastava”. Angažovanost „Starog oslobođenja” u političkim događajima ogleda sa najefektnije kod buntovničkog akta poznatog pod imenom *Crveno barjače* ili *Crveni barjak*, tako da o njoj moramo posebno govoriti. Već smo videli kako se tu poziva stanovništvo Kragujevca da glasa za radikalne i socijalističke kandidate prilikom opštinskih izbora, a posle njihovog izbora da se ne povinuje odluci vlasti o poništenju izbornih rezultata. Posle demonstracija pod znamenjem crvene zastave, koje su izazvale najbrutalnije represalije čuvara reda i poretka, na stranicama našeg lista se opisuje demonstraciona povorka rečima koje vredi ponoviti: „Ljudi prezirani od bogataša, ljudi gonjeni bedama života, ljudi zadavljeni teškom borbom za samoodržanje – osetiše u ovom trenutku svoj čovečanski ponos i dostojanstvo. Oni su građani, oni su bili na izboru, oni su pobedili...” I tada se kao u transu ponavljalo: „Bože moj, kako je velika moć samouprave! Ona budi ugašene vrline, ona oštiri zatupljenu misao, ona ispravlja i uzdiže ono što je prelomila i savila borba života... Samouprava, velika reč, moćna reč. A ova se moćna reč vila na crvenoj zastavi, koja je vodila za sobom preko 500 građana.”²¹⁸

Kada su vlasti počele da hapse učesnike demonstracija i da vrše mnoge premetačine, „Staro oslobođenje” diže glas najrečitijeg protesta. „Svi koji pronose glasove da je iskovana nekakva zavera, da je spremljen nekakav prevrat, prljavi su klevetnici i opadači, jer nemaju nikakve dokaze za svoja bezobrazna tvrđenja.”²¹⁹

Odluka o otpuštanju radnika iz vojne fabrike, zbog učešća u uličnim demonstracijama, praćena je komentarom u kome se naglašava: „Ova naredba kazuje jasno kako su politička prava za sirotinju masu radnika gola obmana.” Opušteni radnici se predstavljaju kao žrtve terora vladajućih. Kada se saznaje da je od sada radnicima ove fabrike čak zabranjeno „svako mešanje u opštinske i političke stvari” pod pretnjom otpuštanja, sa indignacijom se konstatuje da se „ovom naredbom očevidno ide na to... da se radnici prinude da ne budu građani nego sluge”.²²⁰

Opštinari koji su glasali za radikalne i socijalističke kandidate a sada su izloženi opasnostima represalija, bodre se patetički. „Građani! Vaš slobodan duh neka ne klone pod sadašnjim pritiskom... Ako vas postignu gonjenja, ako vas postignu apšjenja i proterivanja, u svima tim mukama budite *ljudi*, ne krijte se pred svojim protivnicima, stanite im na belegu i govorite im u oči ... istinu. Nikad se ne odričite svojih načela i svoga ubeđenja. Građani! Vaša je stvar pravedna i ona će pobediti.”²²¹

Na adresu policijskih vlasti, uz čiju pomoć se vratio na položaj kmet koga narod nije hteo, upućuju se ovakve reči: „Policija se mora pokoriti... volji većine građana. Svaki pokušaj policije protivu ovoga jeste *bezakonje* i kao takvo ima se kazniti po zakonu.” A na adresu građana: „Građani, vaše je pravo u opasnosti. Građanska je dužnost svakog čoveka da brani svoja građanska prava. Zderite zavesu koju vam je policija metula, pogledajte na sve strane, obratite se svojim drugovima, oni će vam kazati kako se brani narodno pravo koje mu zakon o opštinskom ustrojstvu daje.”

U vezi sa zborom koji treba da sankcioniše odluku o poništenju izbora radikal-socijalističke uprave, tu stoji: „Zbor se nezakonito saziva, policija je upravu i odbor nezakonito zbacila, raskmet Milenko nezakonito je postavljen. Dužnost je građana da ne učestvuje u ovom samovlašću ovdašnje policije.”²²²

²¹⁸ Kragujevac, 15. februar, br. 27, 17. II 1876.

²¹⁹ *Kragujevačke prilike*, br. 29, 20. II 1876.

²²⁰ *Naredbe*, br. 30 i 31/1876.

²²¹ *Građanima koji su na poslednjem zboru dali poverenje odboru*, br. 31, 22. II 1876.

²²² Kragujevac, 22. februar, br. 32, 24. II 1876.

Krstarenja vojnih patrola po kragujevačkim ulicama sa sarkazmom se komentariše. „Poziv vojske... nije da čuva mirnu varoš i da održava red koji i bez nje postoji. Kragujevac nije u opsadnom stanju, on ne potrebuje pomoć soldata.”²²³

Za potkazivače, koji u danima policijskih racija doživljuju svoj *klimaks*, nalaze se reči prezrenja, osude i upozorenja. Kao svuda u vreme terora, i u Kragujevcu se tih dana „razlilo... more poroka... i podlosti. Neki ‘miroljubivi’ i ‘blagonamerni’ građani... za račun... birokracije, kao besni lete po varoši, samo da pribave što više lažnih dokaza, da ocrne... one... koji su se... zauzimanjem u opšte stvari... odlikovali”.²²⁴

Njima se „Staro oslobođenje” direktno obraća, govoreći bez *uvijanja*: „Policija vas je podbola i podbunila da vojujete protiv svojih komšija i sugrađana, ona vas je upotrebila da satari jedan deo građana, a vi slepci ne vidite da ćete sutra i vi zapasti u šape policije. Danas ste vi pomogli policiji da upropasti tolike poštene ljude, sutra će policija naći druge koji će joj pomoći da upropasti vas.” Dalje u istom tonu: „Zastrašili su vas da će i ‘golaći’ da vam poharaju imanje, i vi ste se prestravili i pomanitali, te pomažete policiji da upropašćuje nevine ljude, a ne vidite da ste prevareni, da ste tuđe oruđe...” “Da bi se na neki način neutralisalo dejstvo postojećeg straha strahom od sutrašnjice, ne preza se ni od pretnje, pa se dodaje: Samo nastavite tako, „a kad dođe čas da prečistimo račune, mi ćemo onda s vama postupiti onako kako ste zaslužili i kako zaslužite”. Da bi se delovalo efektnije na klevetnike, denuncijante, lažne svedoke, objavljuju se i njihova imena.”²²⁵

Onima koji su govorili da se pripremalo proglašenje republike odvrća se: „Sa marširanjem po varoši ili sa svirkom i zastavom na kojoj je samouprava napisana” ne proklamuje se prevratnički čin.”²²⁶

Za istražne postupke koji dovode do hapšenja „nevinih” čini se odgovornom i sama vlada: „Mi krivimo vladu što je isleđenje nad nevinim ljudima predala... komisiji čiji su članovi bili na protivnoj strani...”²²⁷

Uoči održavanja ponovljenih izbora pojavljuju se pozivi građanima da apstiniranjem izraze svoje neslaganje i negodovanje. „Naše nedolaženje na zbor neka bude dokaz da mi osuđujemo... rad policije.”²²⁸

Uvodnikom se ponovo naglašava „da se zbor nezakonito saziva, da je policija upravu i odbor opštinski nezakonito zbacila”, itd. Čini se sve što se može učiniti preko medija štampe da bi „na svima stranama ove varoši, u svakoj ulici i mahali” odjekivali glasovi koji ponavljaju: „Ponovni izbori su nezakoniti:, na njima ne treba učestvovati.”²²⁹

Za same zatvorenike se čini mnogo: upoznavanjem javnosti sa spiskom uhapšenih; objavljivanjem poziva advokatima iz Srbije i Vojvodine da se prime odbrane optuženih; alarmiranjem javnosti zbog loših postupaka islednika i čuvara prema zatvorenicima i sl.”²³⁰

*

²²³ *Kragujevačke novosti*, br. 32, 1876.

²²⁴ *Kragujevac*, 26. februar, br. 34, 27. II 1876.

²²⁵ *Našim neprijateljima u Kragujevcu*, br. 34, 27. II 1876; *Lažni svedoci*, br. 38, 3. III 1876.

²²⁶ *Kragujevac*, 27. februar, br. 35, 28. II 1876.

²²⁷ *Kragujevačke novosti*, br. 34, 27. II 1876; *Kragujevac*, 27. februar, br. 36, 29. II 1876.

²²⁸ *Našim biračima i dr.*, br. 37, 2. III 1876.

²²⁹ *Kragujevac*, 1. mart, br. 37, 2. III 1876.

²³⁰ *Pravozastupnicima*, br. 52, 24. III 1876, br. 54, 27. III 1876; *Kragujevac*, 10. april, br. 63, 11. IV 1876; *Kragujevac*, 17. april, br. 67, 18. IV 1876; *Iz sudnice i apsane*, br. 70, 23. IV 1876. i br. 73, 28. IV 1876; *Dopisi*, br. 71, 20. IV 1876.

Ovim bismo završili pregled svih većih članaka prema problemima i zbivanjima. Ostaje nam da pregledamo napise razvrstane po rubrikama. Tu su: redovni izveštaji iz Narodne skupštine, posebno „Predlozi i interpelacije”; zatim članci i vesti o događajima vezanim za bosansko-hercegovački ustanički pokret, pod naslovima: *Glas iz Bosne, Iz Bosne, Vesti s bojišta, Bosansko bojište, Javan račun, Pozivi za pomoć ustanicima*; pa onda: „Dopisi”, „Telegrami”, „Različnosti”, „Vesti iz naroda”, „Domaće vesti”, „Razne vesti”, „Kragujevačke novosti”, „Kragujevačke vesti”, „Iz opština”, „Priposlano”; dalje: „Strane vesti”, „Iz Austro-Ugarske”, Nemačke, Francuske, Grčke; na kraju: „Javna korespondencija”, „Dopisnicima”, „Prijateljima”; „Podlistak” i „Oglasi”.

Pod naslovom *Sa narodne skupštine* reprodukuju se govori poslanika, naročito opozicionih. Za vreme zasedanja Skupštine nema broja bez ove rubrike. Ipak, ona ovde zauzima manje prostora nego u nekim ranijim listovima markovićevaca. Većinom ne više od 1 stupca, ređe oko 3, a samo nekoliko puta od 4–6, pa čak i 8, kad se raspravlja o zakonskim predlozima od izuzetnog značaja, kojim se rešavaju pitanja *slobode štampe, zbora, dogovora* i sl.²³¹ U vezi sa tim pitanjima štampaju se i izdvojeno pojedini predlozi i interpelacije radikalnih poslanika, da bi se obratila na njih povećana pažnja.

U rubrikama koje sadrže materijale iz Bosne i Hercegovine, odnosno o Bosni i Hercegovini, ističu se na prvom mestu telegramske i dopunske vesti sa bojišta, zatim pozivi za dobrovoljne priloge, spiskovi prilagača itd. Očigledno, daje se na sve moguće načine vanredni publicitet događajima u Bosni i Hercegovini. Njima se zapravo potvrđuju i propagiraju vlastite teze o oslobodilačkim pokretima.

Veliki je broj vesti iz pojedinih mesta i o pojedinim zbivanjima u zemlji. Dopisa ima iz Beograda, Kragujevca, Loznice, Temnića, Dragačeva, Zaječara, sa Kosmaja, Rudnika, ušća Save, iz Knjaževca, Lepenice, Užica, Jagodine, Kruševca, Negotina, Svilajнца, Aleksinca, Valjeva, Gornjeg Milanovca, Paraćina, Čuprije, Smedereva. U ponekim brojevima Dopisi zauzimaju prostor od 2–3, pa čak i 4 stupca.²³² Najčešće se tu govori o zloupotrebama okružnih, sreskih i lokalnih vlasti koje se ogledaju u nepravednim kaznama, previsokim dažbinama i sl.

„Telegrami” su po sadržaju slični dopisima, ali sastav im je takav da deluju dramatično. Primera radi, izveštač iz Kruševca šalje ovakvu *depešu*: „Da li... ministar misli da učini kraj varvarstvu koje se jednako po Temniću čini od policije?! – Zatvaranja neprestaju!!”²³³

„Različnosti” sadrže, kao što i sam naslov rubrike kazuje, od svega pomalo. Pojedinačne vesti iz socijalističkog pokreta, kratke polemičke osvrte,²³⁴ beleške o nekim ispadima vlastodržaca. U poređenju sa većinom ostalih rubrika, javljaju se ređe. Ne više od desetak puta. Ali tu nailazimo na zanimljive pojedinosti. Na primer, na informaciju o sastanku, *selu* Družine krojačkih radnika u Beogradu, na kojem je jedan od članova u „crnim bojama opisao” tadašnji „položaj naših radnika, uporedio ih u nekoliko sa položajem zapadnih radnika, i slušaocima živo je predstavio potrebu udruženja radnika”.²³⁵

Ostale rubrike sa vestima, pod nazivom: „Razne vesti”, „Vesti iz naroda”, „Domaće vesti”, „Strane vesti” samo se po nekoliko puta susreću. Rubrika sa stranim vestima uvodi se tek posle višemesečnog izlaženja lista. Zapaža se u

²³¹ Br. 24, 49, 54, 60/1875; 4, 6, 8, 9.

²³² Br. 33/1875.

²³³ Br. 1, 20. VIII 1875.

²³⁴ Primera radi, u vezi sa „Istokom”, koji je zakačio Pašića, br. 52, 10. XII 1875.

²³⁵ *Različnosti*, br. 19/1876.

nekoliko poslednjih brojeva, sa informacijama iz Bukurešta, Praga, Berlina, Trsta, Carigrada.²³⁶

„Kragujevačke novosti” spadaju u najažurniju rubriku. Materijala ima napretek, pošto se tu registruju vesti o *nezadovoljavajućem* radu Skupštine, *nepravilnom* istupanju okružnih, sreskih i lokalnih vlasti, pa i o nekim izvanrednim, prirodnim nepogodama. Primera radi, tu je vest o zemljotresu koji se osetio 2. septembra ujutro između 4 i 5 časova²³⁷

Ima u ovoj rubrici mnogo zanimljivih i za istoriografiju značajnih pojedinosti, koje smo već izneli u kontekstu značajnijih zbivanja. Ovde ćemo izdvojiti neke, na drugim mestima nezabeležene informativne detalje. Kao kuriozitet, prema podacima koji se tu navode, na opštinskim izborima u oktobru 1875, od 1.663 upisana glasača, na biralište je izašlo svega 276.²³⁸

Većina podataka se odnosi na *Crveno barjače* i progone urednika lista. Od informacija koje mogu poslužiti istoriografiji pomenućemo zabeležku o izboru bivšeg odgovornog urednika „Javnosti”, Mite Stojkovića, za predsednika suda, pošto se prethodno odrekao svojih ranijih načela!²³⁹

Rubrika koja pod naslovom „Iz opštine” donosi vesti sa zasedanja opštinskog odbora zaslužuje takođe pažnju zbog nekih informativnih detalja. Tu su, na primer, odluke opštinskih vlasti da se smanji cena hleba od 54 para na 50; da se povodom učestalih požara preporuči esnafu mehandžijskom i građanstvu uopšte „da svaki svog momka u štalu šalje s fenjerom a ne lojanom svećom koje su uzrok čestim paljevinama”.²⁴⁰

Posle pregleda napisa i rubrika koje se, kao što smo videli, gotovo u potpunosti odnose na zbivanja u zemlji, ili na zbivanja vezana za sudbinu zemlje nitima oslobodilačkih pokreta, moramo se zadržati i kod nekoliko većih dopisa iz drugih zemalja. Tu najpre treba pomenuti dopise iz Austro-Ugarske, odnosno Vojvodine. Oni su karakteristični i poučni. Govore o ekonomskim i političkim nevoljama, prvenstveno Srba, u susednoj Monarhiji, a iznose na videlo dana i sukobe markovićevaca, radikala i socijalista sa liberalima u Vojvodini.

Prema izvodima iz poznatog peštanskog lista „Neue Pester Lloyd”, ističe se da „mnogo hvaljena žitnica... već od više godina ne egzistira... Retke su opštine u Banatu što ne poživiše čast egzekucije... Novčani zavodi u varošima i većim mestima prestadoše sa davanjem novca na zajam” prezaduženim seljacima i zanatlijama, pa opet „kajišar postaje najsilniji faktor posle egzekutora”.²⁴¹

U dopisu, bez potpisa, u kome nezadovoljavajuća aktivnost *narodnosnih* poslanika u Budimpeštanskom parlamentu daje povoda za obračun sa vojvođanskim srpskim liberalima, naglašava se da „... ‘narodnjaci’ na saboru čute pri pretresanju budžeta... Njine reči ne bi imale praktičan značaj – to je istina – ali one valjda imaju bar kakav god značaj?! – Inače šta će u saboru ako njine reči nemaju nikakav značaj? Njih narod šalje u Sabor i plaća ih da uvek i neprestano crtaju današnje zlo stanje i da predlažu spasonosne mere. Narod ih dakle plaća da govore, – za ćutanje samo vlade plaćaju a ne narod!”. Ako se ove reči stave pod lupu, lako se otkriva da neadekvatno prikazuju stanje *stvari*, jer su opozicioni srpski liberalni poslanici u Ugarskom parlamentu bili najčešće među rečitijim oponentima vladajućih mađarskih stranaka. Međutim, u kontekstu celine mora se voditi računa i o pobudama

²³⁶ Strane vesti, br. 76, 79, 81, 82/1876.

²³⁷ *Kragujevačke novosti*, br. 7/1875.

²³⁸ *Kragujevačke novosti*, br. 48, 3. XII 1875. i br. 37, 7. XI 1875; u br. 48, 3. XII 1875, stoji da je glasalo 255 ljudi!

²³⁹ *Kragujevačke novosti*, br. 61, 8. IV 1876.

²⁴⁰ *Iz opštine*, br. 6, 14. I 1876.

²⁴¹ Dopisi. Novi Sad, potpisnik dopisa „h-u“, br. 35, 5. XI 1875.

koje iziskuju da se liberalski protivnik ocrni što više zbog njegovih ispada protiv radikala i socijalista. Informišući čitaoce o negativnim napisima „Zastave”, „Pančevca” i „Graničara” u vezi sa delovanjem radikalskih opozicionih poslanika u Skupštini Srbije, list ih obaveštava i o svojstvima izdavača tih listića tako da dobiju negativnu sliku o njima, kao protivnicima koji ne zaslužuju uvažavanje pravih *boraca*. Inače, ovaj dopis je zanimljiv i za istoriografiju, pošto potiče iz pera jednog od tzv. vršačkih socijalista, Laze Nančića, ili nekog drugog.²⁴²

U dopisu iz Pančeva stoji da je stanje naroda loše u ovom graničarskom mestu, kao i svuda gde vlada „kapitalistička proizvodnja i privatna svojina... lopovske državne finansije”, pa onda slede „rđave godine i – eto ti vrug gotov!” Iz istog dopisa saznajemo i za zanimljiv, u istoriografiji dosad neiskorišćeni podatak o kažnjavanju đaka zbog čitanja socijalističkog „Bratstva”. Kada je u novosadskoj gimnaziji ustanovljeno da nekoliko đaka dobija „Bratstvo” „zakaza se profesorski zbor... pozva čitava viša gimnazija, te g. upravitelj stade ‘slovosloviti’ ‘ljubeznoj mladeži’ kako ne treba da čita komunističke spise, a osobito list ‘Bratstvo’. Ovaj događaj koji sad ispričah pravi u Novom Sadu senzacije i čudo je kako nije iznet na javnosti.”²⁴³

Dopis kojim se čitaoci dalje obaveštavaju o obračunima socijalista i liberala na vojvođanskom tlu doprinosi raspoznavanju novih raspoloženja i odnosa kod Srba u Vojvodini. „Pre... je... sve kiptelo u oduševljenom zanosu ‘za narod’ i ‘narodne’ stvari. Bakljade, zborovi i svakovrsne društvene zabave u najvećem jeku. Glas ‘Zastave’... beše merodavan” u mnogim političkim pitanjima. Vremenom, rastao je, međutim, broj onih koji su dizali „glas... protiv besplodnog politiziranja i nejasnog razumevanja prave, istinske slobode narodne. ‘Bratstvo’, kao organ koji je prvi u ovostranom srpstvu razložno dokazao pogrešni pravac naših ‘Narodnjaka’, otvoreno pozivaše gospodu liberala na javan načelni razgovor o pitanjima koja se narodnog života tiču.” I liberali počеше da prave sve veće „smetnje... onoj omladini koja od njih misli drukčije”.²⁴⁴

Pored obračuna sa liberalnim listovima, naročito sa „Zastavom” i „Graničarom”, u vezi sa njihovim pisanjem o demonstracijama pod *Crvenim barjačetom* u Kragujevcu, „Staro oslobođenje” donosi i pozitivne informativne dopise. Na primer, o interpelaciji liberalnog poslanika Polita Desančića u Ugarskom parlamentu povodom izvesnih rasprava od životnog značaja za Vojvodinu.²⁴⁵

Veći napisi o pojedinim zbivanjima u drugim zemljama odnose se uglavnom na pitanja koja se prvenstveno tiču radnog čoveka a pokreću se strujanjima tamošnjih socijalističkih pokreta. Tako se srpski čitaoci upoznaju sa integralnim tekstom govora Libknehta u nemačkom Rajhstagu povodom novih poreskih dažbina, štampanim ovde u tri nastavka.²⁴⁶ O Francuskoj govori se podrobnije u napisima u vezi sa izborima²⁴⁷ i akcijama naprednih snaga udruženih sa socijalistima.²⁴⁸ Članak posvećen socijalističkom pokretu u Grčkoj povodom poziva srpskih socijalista radnicima svoje zemlje da se organizuju, karakterističan je po svojoj otvorenosti. Ističe se bez okolišenja da je „socijalizam... evanđelje radnika, on je nova dobra vest sirotinje, on je

²⁴² Dopisi. *Iz Austro-Ugarske*, br. 43, 21. XI 1875. Članak je nepotpisan i nelociran, ali se iz teksta vidi da je napisan u Vršcu, gde: „Stranke se stvaraju kao zakupničke kumpanije, pa svaka... tera lep ‘kšeft’, a opština je... do grla zadužena. O načelnim partijama ni spomena”.

²⁴³ Dopisi. *Iz Austro-Ugarske*, Pančevo, 17. novembra, br.44, 23. XI 1875.

²⁴⁴ Dopisi. *Iz Ugarske, Naši liberali i javni život narodni*, potpis br. 52, 10. XII 1875.

²⁴⁵ *Iz Austro-Ugarske*, br. 40, 6. III 1876.

²⁴⁶ Govor Libknehta povodom novih poreza u nemačkoj skupštini 22. novembra, br. 20, 21, 22/1876.

²⁴⁷ *Izborni pokret u Francuskoj*, br. 58, 60 i 61/1876.

²⁴⁸ *Pisma iz Pariza*, br. 79 i 80/1876.

naučna teorija novog društvenog sklopa osnovanog na pravici, on je faktični vođa za *pravilno rešavanje u korist naroda sviju krupnijih pa i sitnijih suvremenih pitanja*, pitanja koja su na dnevnom redu”. Stoga se i probuđena svest naroda i protesti ugnjetene mase uvek javljaju u socijalističkoj boji. Socijalizam nije više teorija samo „pokvarenog zapada”, on se javlja i na Istoku, i to „javlja se ne kao apstraktna... teorija već kao praktično pitanje”.²⁴⁹ Među stupcima koji se izdvajaju za literarne socijalističke pouke u „Podlistku” ima, kao i u ranijim listovima markovičevaca, nekoliko većih feljtona, priča, odlomaka romana, izlaganih u nastavcima. Svi se ističu socijalnom sadržinom, razmatranjima života siromašnih, pregaženih, uniženih, uvređenih, problemima koji proističu iz odnosa gospodara i slugu, vladajućih i eksploatisanih. Dovoljno je navesti same naslove da bismo se uverili u to. Tu je: *Istorija jednog francuskog seljaka*, započeta u časopisu „Rad“, koji je u međuvremenu prestao izlaziti,²⁵⁰ zatim, *Čija je budućnost?* (Razgovor doslednih ljudi)²⁵¹ i *Jedna junakinja iz francuske revolucije*.²⁵² Ostalo je da se nešto kaže o malim rubrikama: „Priposlano”, „Javna korespondencija”, „Priateljima”, i prostoru u kome se nalaze oglasi. U rubrici „Priposlano” štampaju se *Izjave đaka učiteljske škole*,²⁵³ replike pojedinaca i pojedinih grupa, izjašnjenja i objašnjenja povređenih i uvređenih nepravednim postupcima moćnih, vladajućih, nezajažljivih. Rubrike „Javna korespondencija” i „Priateljima” služe ponajviše redakciji za izvesna saopštenja koja treba da se čuju u javnosti povodom nekih pitanja od šireg interesa. Tu nalazimo, primera radi, poruku Družini krojačkih radnika u Beogradu da „za štampanje oglasa” ne duguje ništa.²⁵⁴ Oglasi poslovne sadržine, koji se plaćaju, a treba da posluže ne samo za reklamiranje robe nekog trgovca ili zanatlije već i za podmirenje novčanih izdataka izdavača, malobrojni su. U nekim brojevima ima ih svega 2–3, manje puta ispunjavaju oko 1 stubac, a preko jednog stupca gotovo i da ih nema. Od interesa za istoriografiju su samo oglasi pomenute Družine radnika i oglašavanje sestara Ninković, po prezimenima svojih muževa sada Milice Todorović i Anke Anđelković, „da su otpočele da spremaju decu za višu žensku školu” u Kragujevcu.²⁵⁵

Za sve vreme izlaženja „Starog oslobođenja” njegovi izdavači i urednici, kao i kod ranijih listova, najviše su obuzeti brigama materijalne prirode, zbog nedostatka finansijskih sredstava, i najčešće ugroženi nedaćama koje donosi cenzura, policija, sud zbog neizbežnih štamparskih prestupa. Broj pretplatnika i drugih stalnih čitalaca nije mali. Obično se pojedini brojevi rasprodaju, bolje reći rasturaju, među onima koji traže da im se redovno šalje list, iako u znatnom broju spadaju u neredovne platiše. U jednoj od javnih opomena uredništva ističe se kao svojevrсни kuriozitet da su pretplatnici „srednje i sirotne klase predplatu svoju odavno položili”, a da su „dužnici ostali većinom ljudi iz ‘višeg’ i bogatijeg staleža”.²⁵⁶ Što se tiče spiska skupljača pretplatnika, koji je za neke istoričare važan *pokazatelj* građanske klasne pripadnosti ovih skupljača, radi potcenjivanja socijalističkog značenja

²⁴⁹ *I u Grčkoj socijalizam*, br. 25, 14. II 1876.

²⁵⁰ Br. 7, 21 i 22/1875.

²⁵¹ S ruskog preveo Žujović, br. 27–36 i br. 40–44/1875.

²⁵² *Novela od dr H. Taušinskog*, br. 47, 30. XI 1875, br. 83, 14. V 1876.

²⁵³ Br. 38, 10. XI 1875.

²⁵⁴ *Javna korespondencija*, br. 29, 22. X 1875.,

²⁵⁵ Br. 4, 27. VIII 1875. Čaršijski začinjnih oglasa o bračnim razmiricama iz skandalozne hronike u socijalističkim listovima kao što je „Staro oslobođenje” nema. Ali se može ipak i ovde, doduše kao izuzetak, sresti oglas, na kakav se često nailazi u građanskim novinama, kojim, npr. „težak iz v. Sugubice” upozna je javnost da ga je „žena Savka ostavila i da koje gde skiće”, pa javlja njoj „da se više. ne vraća” kući „a svakom da joj” na njegovo „ime ništa ne daje jer mu priznati” neće dug.

²⁵⁶ *Našim skupljačima*, br. 21, 3. X 1875.

i ovog lista, možemo potvrditi da su to većinom ista lica koja su bila angažovana i u skupljanju pretplatnika za ranije listove markovićevaca²⁵⁷ Bez obzira na njihovu *građansku* profesiju, većina njih je pripadala grupi socijalista ili prosocijalistički orijentisanih radikala.

Cenzura je pritiskivala kao mōra. Uoči izlaženja prvog broja „Starog oslobođenja”, 19. avgusta 1875, za cenzora je postavljen Staniša Novaković, sekretar načelstva,²⁵⁸ koji će ovu dužnost obavljati sa istom pedantnošću kao i njegovi prethodnici. Posle 15. broja usledila je, 20. septembra, prva opomena od tadašnjeg ministra unutrašnjih poslova, Jevrema Grujića, koji se, uzgred budi rečeno, svojevremeno, u mladosti, na Svetoandrejskoj skupštini 1858. proslavio kao vatreni pobornik slobode štampe. Sada je on na osnovu čl. 46. Zakona o pečatnji potpisao *opomenu*: „Počem se novine ‘Staro oslobođenje’ tako uređuju da postaju ubitačne za javni mir i poredak.”²⁵⁹ U sledećem broju, osvrćući se na ovo upozorenje, uredništvo ističe: „Opomena je vrlo stroga kazna, list koji dobije dve opomene mora za tri meseca prestati da izlazi.”

Ne zna se tačno koji su napisi izazvali prvu represivnu meru; pretpostavlja se da su represalije usledile povodom uvodnih članaka u brojevima 13. i 14, kojima je kritikovan rad Skupštine.²⁶⁰ (Ovi članci preštampani su posle u brošuri koju je beogradska policija zaplenila. Sud je, međutim, doneo odluku kojom se navodi cenzure, odnosno optužbe odbacuju.)²⁶¹

Zanimljivo je da se tih dana, povodom predstojećeg suđenja bivšem uredniku „Oslobođenja”, Sretenu Anđelkoviću, u odbranu njegovu kazuje da „Staro oslobođenje” mnogo radikalnije piše, pošto je režim liberalniji, pod vladom liberala, prvo Stevče Mihailovića, pa Ljubomira Kaljevića, nego za vreme naprednjačke Čumićeve vlade, kada je izlazilo „Oslobođenje”. Da bi se Kaljevićeva liberalna vlada odvrtila od mera za sužavanje prostora slobodnog izražavanja, podseća se na vreme kada Kaljević, 1868, „beše urednik” opozicione „Srbije”.²⁶²

Podsećanja takve prirode, naravno, nemaju efekta. Na vlasti se ne sprovodi politika koja se tražila u opoziciji. Posle prve opomene, zahvati cenzure se ne smanjuju, već se umnožavaju. Iz uvodnika koji isuviše kritički prikazuje bilans rada Skupštine izbacuju se poslednji redovi. Pošto redakcija nije bila spremna ili nije imala vremena da ih prestilizuje, umesto inkriminiranih reči nailazimo na prve beline.²⁶³

Da se reagovanja policijskih i sudskih organa na pisanje „Starog oslobođenja” pooštravaju u ovo vreme, ne nasumce, već po kursu koji određuje vlada prema zahtevima pojedinih njenih članova, potvrđuje se arhivskom dokumentacijom. Sačuvana je jedna pritužba i jedno rešenje na najvišem nivou koji se vremenski i sadržajno tako podudaraju sa onim što se

²⁵⁷ Za Aleksinac i okolinu – prvo Marko Špartalj, pa Jovan Mijailović, trgovac; za Beograd i okolinu – Đoko Nešić, trgovac i Maksa Antonijević, sajdzija; za Valjevo sa okolinom – Tasa Stojanović, crtač i Vučić Milovanović; za Gradište – Sava Ž. Obradović, trgovac; za Gornji Milanovac – Sima Kostić, pisar sudski; za Paraćin – Zaka Petković, đakon; za Čupriju – Svetozar Tutunović, advokat; za Jagodinu – Tasa Đikić, advokat, posle i Đoka Ivanović, preduzimač; za Knjaževac – Steva Maksimović, advokat, posle Aca Stanojević; za Zaječar – Aleksa Todorović, trgovac i Laza Ivković, pravnik; za Negotin – Mijailo Petrović, Vladimir Milosavljević, trgovac, i Petar Niketić, učitelj; za Smederevo – Koča Naumović, meandžija; za Palanku – Ilija Janjić, trgovac i Vinja Radovanović, seljak iz Vodice; za Požarevac – Petrika Nikolajević, trgovac i Stojan Pavlović, duvandžija; za Čačak – Vasa Filipović, nastavnik; za Užice – Luka Živanović, trgovac i Gavra Popović, đakon; za Šabac – dr Kosta Nikolić, apotekar i Milan Milenković, sudski pisar; za Donji Milanovac – Živko Anđelić, telegrafista; za Ub – Jovan Živanović, bravar; za Obrenovac – Stojan Nikolić, dumrukđžija na Zabrežju; za Kruševac – Tasa Pavlović, trgovac i Boža Mutavdžija, sudski pisar; za Ivanjicu – Miloš Borisavljević, učitelj; za Zemun – Miloš Grabovački Srbin, knjižar (br. 1, 29, 44, 45/1875).

²⁵⁸ Br. 1/1875.

²⁵⁹ *Opomnena*, br. 17, 24. IX 1875.

²⁶⁰ Kragujevac, 25. septembar, br. 18, 26. IX 1875.

²⁶¹ U vezi sa ovom zaplenom, „dva dana uzimao je cenzor na odgovor Mitu Nikolića, štampara, Radoša Neškovića, đaka, kao izdavača, i još jednu ličnost“, *Dopisi, Beograd*, br. 19, 28. IX 1875.

²⁶² *Kragujevačke novosti*, br. 22, 5. X 1875.

²⁶³ Kragujevac, 14. oktobar, br. 26, 15. X 1875.

tih dana registruje u javnosti da sve odjednom postaje jasnije. Po sačuvanoj pritužbi, ministar vojni, pukovnik Tihomir Nikolić, ozlojeđen oslobađajućom presudom nadležnih na tužbu koju je on podneo Kragujevačkom načelnstvu, 3. septembra, u vezi sa člankom *Oslobođenje i birokracija*, objavljenim u 4. broju lista, tražio je 17. oktobra 1875. od predsednika ministarskog saveta i ministra unutrašnjih dela, Ljubomira Kaljevića, da interveniše, kako bi se ova *sramotna* odluka poništila.

Prema rečima ovog ministra, policijske i sudske vlasti koje su odbacile njegove argumente za kažnjavanje autora inkriminisanog članka *potpomažu* „da se neistinom, laganjem i izopačavanjem pravoga stanja stvari podkopaju državne ustanove, da se obesvete zakoni i da se ubija svaka vera i poverenje prema svakoj državnoj vlasti, a naročito onoj kojoj se sva moć osniva na obštem poverenju i odanosti, prema vojničkoj ustanovi, koja samo sa ovakim činjenicama u stanju je da izvrši svoj ogromni narodni zadatak”. Kod pukovnika Nikolića „izaziva opštu brigu” odista retka, izuzetna pojava *neposlušnosti* policijskih i sudskih vlasti, koje nisu prihvatile njegove navode u svojstvu ministra vojnog, pa se intervencija nadležnog ministra unutrašnjih dela i predsednika vlade logično smatra neophodnom.

Nije, dakle, ništa čudno što se rešenjem Ministarstva unutrašnjih dela poništavaju prvobitne odluke o neosnovanosti optužbe i predmet vraća 6. novembra 1875. Načelništvu kragujevačkom na ponovni postupak. Ovim rešenjem odbacuje se argumentacija da inkriminisani članak „ništa drugo nije no prosto kritikovanje i traženje reda kakav sam zamišlja da bi bolji bio”. Usvaja se tvrđenje da „se iz sadržine celoga ‘članka’ vidi da pisac ovim spisom izlazi iz granica u kojima se kritika kretati ima”, i, prema tome, podleže kažnjivosti po § 203. Kriv. zakona.²⁶⁴

Kao zanimljivu koincidenciju, koja govori u prilog tezi o kursu zaoštavanja, navodimo da tužba ministra vojnog protiv „blagonaklonog” držanja policijskih vlasti prema „Starom oslobođenju” nosi isti datum, 17. oktobar 1875, kao i broj „Starog oslobođenja” iz koga se izbacuje ceo uvodni članak. U tom broju tri stupca zjape belinom.²⁶⁵ „Cenzorska crvena pisaljka načinila je po njima razvaline” – kaže se u uvodniku sledećeg broja. Prema objašnjenju uredništva, do toga je došlo postupkom cenzora koji „skoro svaki napisani stav podvrgne, pri pregledanju, paragrafu, pa ako mu se učini da će mu mučno ispasti ova proba, on napisani stav briše”.

Uredništvu je ostalo da bira između tri zla: da se povinuje odluci o izbacivanju inkriminisanih rečenica i ostavi da na tim mestima zjapi belina; da izvrši tražene ispravke; ili da dozvoli zaplenu, zabranu celog broja. Na „času sporazumevanja” kod broja 26. i 27. uredništvo se odlučilo za izostavljanje onoga „oko čega je zapelo”.

U prvi mah, posle ovakvog sporazuma, došlo se do zaključka u uredništvu, a verovatno i u policiji, da ubuduće ne može biti tako, „jer bi... se gotovo svaki broj morao beliti”. Učestale beline pokazuju, međutim, da se redakcija teško mirila sa oportunističkim prepravkama, pa se radije odlučivala da ne popunjava praznine. One kao takve kazuju mnogo i deluju efektno.

Na mestu na kojem uredništvo koristi priliku za alarmiranje javnosti stoji: „Ovo postupanje sa nezavisnom štampom... dok je još Skupština na okupu, pokazuje da će nastati opet ono stanje sa slobodnom štampom koje beše nastupilo posle raspusta prošle Skupštine – iako se je sad i vlada i Skupština izrazila” drukčije. U osvrtnu protiv vlade kaže se sa revolucionarnom intonacijom; „Bez korenitog preobražaja naših ustanova ne može se postići

²⁶⁴ AS, MUD, P № 12524, f. XXIII № 111/1875.

²⁶⁵ Kragujevac, 16. oktobar, br. 27, 17, X 1875.

ništa. Sitne reformice ne mogu da zadovolje narodne zahteve... Dosta se krpilo i zamazivalo, treba jedanput iz osnova graditi.” Za akciju protiv vlade animira se Skupština, kao predstavničko telo naroda kome se vlada mora povinovati. „Našu skupštinu ne treba da smete u radikalnim zahtevima bojazan da na to vlada neće pristati... Radikalni zahtevi skupštinski mogu imati samo dobre posledice: ili bi vlada pristala na te zahteve, ili bi se bar pokazala u pravoj svojoj boji te bi Narodna skupština znala sa kakvom vladom ima posla.”²⁶⁶

Kaljevićeva vlada, kao i sve ranije vladajuće garniture, na pisanje našeg lista reaguje sve oštrije. Novi kragujevački okružni načelnik Miloš Prokić odmah nalazi, u 35. broju „Starog oslobođenja”, „draženje jedne klase protivu druge”, što je kažnjivo po §§ 92. i 103. Kriv. zakona.²⁶⁷ Broj koji o ovome obaveštava čitaoce ne dospeva do njih. Iako štampan posle intervencije cenzora sa velikim ispustima, samo na 2 strane, policija ga zaplenjuje zbog „kritikovanja” Ustava u uvodnom članku.²⁶⁸

Novi načelnik postavlja odmah novog cenzora, Mihaila Rajkovića, sekretara Načelstva, da „pregleda novine i ostale povremene spise” koji izlaze u Kragujevcu.²⁶⁹ Rad novog cenzora drastično se ogleda na belinama većim od 3 stupca samo u jednom broju, iz koga su izbačeni tekstovi uvodnika sa kritikom Ustava i članka o *državi, društvu i narodu*.²⁷⁰ Sledećeg dana, 24. novembra, sprovedeni su sudu, zbog štamparskih prestupa, odgovorni urednik Ilija Todorović, i stvarni urednik Pera Todorović, kao štampar. „Ovo je prvi slučaj odkako u Srbiji postoji štamparski zakon da se od strane suda nalazi krivica i za štampara u spisima koji su od strane policije pušteni!”²⁷¹

Za tadašnje prilike, nedemokratske, ali ne i bez demokratskih ustupaka, normi, konvencija, karakteristična je i činjenica da se članak zbog koga je zaplenjen 50. broj lista, prešampava, pošto ne nailazi na sudsku prepreku, sledećeg dana u vanrednom, 51. broju.²⁷² Ilustracije radi, navodimo reči kojima naš list komentariše ovu zabranu. One pokazuju kako je vlast ometala slobodno izlaženje lista, ali istovremeno svedoče i o tome da je naš list imao dovoljno slobode za oštra verbalna obračunavanja sa organima vlasti: „Još malo pa će i sam naslov našega lista postati opasan za ‘javni mir i državni poredak’, još malo pa će i sam naslov ‘Oslobođenje’ početi da ‘buni svet’, da ‘skuplja gomile’, da ‘draži jednu klasu protiv druge’, da ‘potkopava temelj državnom poretku’, da ‘ruši veru, brak i svojinu’, itd. – uopšte da čini sve od čega se grozi birokracija i čiftarija.”²⁷³

Još izrazitije svedočanstvo o teškim posledicama ograničavanja slobode štampe kao i o njenoj prilično velikoj slobodi su reči poruke bivšeg urednika „Oslobođenja” prilikom odlaska u Požarevac na izdržavanje dvogodišnje zatvorske kazne. Ogorčeni stradalnik Anđelković preko „Starog oslobođenja” poručuje liberalima na vlasti: „Produžujte gonjenja i osuđivanja, punite tamnice, davite, gušite ljude koji protestuju u ime zadavljenog naroda, protiv nasilja i tereta, koji su na njega golog i gladnog legli. Udrите, gospodo, pod svakim vašim udarom raste sila koju ste vi radi da ugušite; raste, gospodo, i najposle ona će se visoko uzdići nad vama, prekriće vas kao buran, sumoran

²⁶⁶ Kragujevac, 18. oktobar, br. 28, 19. X 1975.

²⁶⁷ Kragujevačke novosti, br. 37, 9. XI 1875.

²⁶⁸ Policija je izvršila zaplenu kada „je već polovina egzemplara bila markirana i za ekspediciju gotova”, br. 38, 10. XI 1875.

²⁶⁹ Kragujevačke novosti, br. 39, 12. XI 1875.

²⁷⁰ Kragujevac, 22. novembar, *Država, društvo i narod*, br. 44, 23. XI 1875.

²⁷¹ Čitaocima, br. 45, 26. XI 1875.

²⁷² Kragujevac, 6. decembar, br. 50, 7. XII 1875; br. 51, 8. XII 1875. Sud nije potvrdio zaplenu, već je odobrio rasturanje zaplenjenog broja, pa su članci iz br. 50. štampani ponovo u 51, vanrednom broju.

²⁷³ Kragujevac, 8. decembar, br. 52, 10. XII 1875.

oblak i biće vaš suđen dan. Udrite... preko trupova što padnu pod vašim udarcima... pružaće drugovi jedan drugome ruke, nad leševima mrtvih prinosiće se zakletva... u ime živih ideja, živih načela, u ime života..."²⁷⁴

Kada se pročitaju ovakvi redovi u listu koji se slobodno rastura i pomisli na režime pod kojima se neprikosnovenost vladajućih ni u mislima nije smela povrediti, može se čak zaključiti i da je u to vreme slobode bilo na pretek i da su je ekstremni opozicionari mogli ne samo upotrebiti nego i zloupotrebiti. Samo, ni u ovim okolnostima ne smemo prenebregnuti ono mnoštvo ograničenja, nasilja i zloupotreba vladajućih, koje se ne umanjuju, već stimuliraju brojem, iako još veoma malim brojem, opozicionih glasnogovornika i glasila.

I dok su „slobodno” širili svoje ideje i za sve nevolje ovog sveta krivili vlastodršce, socijalistički opozicionari su najčešće zbog „slobode” kojom se koriste izlagani podozrenjima, policijskim progonima i osudama na zatvor i robiju. Sretenu Anđelkoviću je za inkriminisane članke u „Oslobođenju” tih dana pravosnažnom presudom apelacionog suda povećana kazna zatvora na 2 godine. Đacima beogradske gimnazije zabranjeno je čitanje „Starog oslobođenja”²⁷⁵ pod pretnjom isključenja. Sve su češće beline na stupcima i zaplene.²⁷⁶ Odgovorni urednik Ilija Todorčić stavljen je u pritvor i sud će ga osuditi na kaznu zatvora zbog kleveta, uvreda i sl. u devet inkriminisanih napisa.²⁷⁷

U poslednjem broju, u „oproštaju sa čitaocima” ističe se da posle stavljanja van snage Zakona o štampi, u vanrednim uslovima rata, „Staro oslobođenje” „ne može i neće da izlazi”, jer od sada sve zavisi od „uvidavnosti” policije. Čitaoci se podsećaju da je list bio „krute naravi i krutoga karaktera. A krute naravi i kruti karakteri pre daju da se prelome no da se previjaju”. „Prilike su takve da bi ‘Staro oslobođenje’ moralo da se previja ako bi htelo dalje da izlazi. Nije li bolje u ovakvim prilikama da naš list prestane no da se previja? Bolje je – i ono prestaje.”²⁷⁸

Umesto tražene „neograničene slobode štampe”, ukinuta je i ograničena sloboda. Došlo je vreme kada se moralo reći: „Mi volimo ćutati,... no govoriti i raditi kao što bi diktatorska vlast htela.”²⁷⁹

Nekoliko sedmica posle obustave „Starog oslobođenja”, njegov odgovorni urednik Ilija Todorčić biće zbog inkriminisanih članaka u 18 brojeva lista (7 iz 1875, 11 iz 1876), u procesu protiv učesnika i organizatora kragujevačkih crvenobarjačkih demonstracija, osuđen, presudom Kragujevačkog okružnog suda 25. juna 1876, na 4 godine zatvora, a Pera Todorović, u svojstvu štampara, kao saučesnik na 9 meseci.²⁸⁰ Sud je u jednom od ovih članaka (*Narodno oslobođenje i birokracija*)²⁸¹ našao rečenice kojima se išlo „na to” da se „oporočavanjem i ismevanjem državnih uređenja, izloži mržnji i preziranju” ustanova „stajace vojske i njeno starešinstvo”, kao i da se „razred protivu razreda razdraži” (što je bilo kažnjivo po § 103. Kriv. zak.). U drugom većem napisu,²⁸² po §§ 92. i 103. Kriv. zak. nađeno je „da se narod

²⁷⁴ *Kragujevačke novosti*, br. 14, 30. I 1876.

²⁷⁵ *Različnosti*, br. 25, 14. II 1876.

²⁷⁶ Pored zaplenjenih brojeva, zaplenjen je i broj 75, zbog navedenih podataka u rubrici „Vesti iz naroda”, koji navodno spadaju u vojne tajne (*Kragujevačke novosti*, br. 80, 8. V 1876).

²⁷⁷ Za članke *Dole sa ovakvim ministarstvima*, u 43. broju (po tužbi Jovana Ristića), *Nov pronalazak*, u 44. broju, i *Politički švindleri*, u br. 46, i napise u br. 65 i 69; za dopise iz Knjaževca (po tužbi praktikanta Ivana Radoičića), sa Kolubare (po tužbi popa Nikole Mijlkovića), iz Raške (po tužbi Jovana Ristića), iz Jagodine (po tužbi bivšeg jagodinskog načelnika Đoke Stevanovića) (*Kragujevačke novosti*, br. 66, 72, 81/1876).

²⁷⁸ *Oproštaj s čitaocima*, br. 83, 14. V 1876.

²⁷⁹ *Kragujevac*, 13. maj, br. 83/1876.

²⁸⁰ *Na kraju*, 21. aprila 1877, presudom Apelacionog suda Todorčiću je povišena kazna sa 4 na 5 godina, a Peri Todoroviću, sa 9 meseci na 3 godine zatvora. *Crveni barjak u Kragujevcu*, Građa Kragujevac, 1976, II 339.

²⁸¹ *Staro oslobođenje*, br. 4, 27. VIII 1875.

²⁸² Uvodnik, *Kragujevac*, 4. novembra 1875, *Staro oslobođenje*, br. 35, 5. XI 1875:

draži na nepokornost prema naredbama vlasti, a naročito vojske”, izlažući ih „mržnji, preziranju i omalovažavanju”, kao i ismevanju, ove i sa ciljem „da se razdraži jedan stalež naroda protiv drugog”.²⁸³ Među člancima zbog kojih su urednik i štampar bili osuđeni na tako visoke kazne nalazio se i jedan koji je, po sudskom nalazu, težio „da razdraži skupštinu protiv vlade”, i drugi jedan koji je izlagao „mržnji i preziranju državu po njenom sklopu”, po formi njene vladavine (kažnjivo po §§ 91. i 92. Kriv. zak.).²⁸⁴ Na udaru su bili i članci kojima su izlagani „mržnji i preziranju“ ne samo tadašnji već i „pređašnji ministri”, čime se „pobijao autoritet državnoj vlasti” i širilo nepoverenje prema njoj.²⁸⁵

²⁸³ Nav. delo, Građa, 205.

²⁸⁴ Članci: *Kragujevac*, 22. novembra 1875. i *Država, društvo i narod*, br. 44

²⁸⁵ *Dole sa ovakvim ministarstvima i Vesti iz naroda*, Staro oslobođenje, br. 43, 10. III 1876. Osuđeni Todorčić i Todorović, spasli su se zatvora, 1877. bekstvom u Austro-Ugarsku.

„NARODNA VOLJA”
(1875–1876)

Socijalistički list „za nauku i politiku” koji je izlazio 70-ih godina u Smederevu pod imenom „Narodna volja” spada u nestale listove. Podaci o njemu potiču iz bibliografskih publikacija, drugih onovremenih glasila, ponekih akata iz arhiva ili drugde, uzgredno zabeleženih saopštenja. Može se potvrditi da je počeo izlaziti 8. oktobra 1875,¹ desetak dana posle obrazovanja liberalne vlade Ljubomira Kaljevića, koja će se proćuti slobodoumnijim izmenama i dopunama do 15. decembra važećeg Zakona o štampi od 23. oktobra 1870, naročito ukidanjem čl. 6, po kome se dotle morao dostaviti primerak lista policijskoj vlasti na uvid, jedan sat pre rasturanja. Ne zna se, međutim, pouzdano dokle je izlazio. Verovatno do kraja marta 1876.²

Prema podacima u zaglavlju, u vremenu kada je počeo izlaziti, njegov nominalni vlasnik bio je štampar Atanasije M. Nikolić, a urednik Milan Pešić, koji se više proćuo kao izdavač-urednik „Fenjera”. Prema nekim izvorima moglo bi se zaključiti da je „Narodnu volju” pretežno uređivao Dragoljub Stojiljković, čija je žena Mileva imala svoju štampariju, u kojoj je, čini se, kasnije list štampan.³

Prema proceni Jovana Skerlića, „oko ‘Narodne volje’ su bili iskupljeni malo poznati ljudi, borci drugog i trećeg reda, i list je u stvari samo bio odjek kragujevačkog ‘Starog oslobođenja’, sa programom: potpuna narodna samouprava, narodna sloboda i narodno blagostanje”.⁴ Od ove konstatacije sigurno je taćno da su izdavaći „Narodne volje” spadali u malo poznate publiciste i politićare i da je njihov list po mnogo ćemu od mnogih smatran samo *priveskom* markovićevskog „Starog oslobođenja”. Ipak, ima svedoćanstva i indicija da je izlazio sa većim pretenzijama i nailazio na veći odjek nego što proistiće iz zaključka ili pretpostavke Jovana Skerlića.

Počeo je izlaziti u vreme bujanja revolucionarnih, *komunskih*, socijalistićkih, radikal-socijalistićkih, radikalnih, pa i anarhoidnih ideja, u masovnom pokretu koji je uzeo toliko maha u Srbiji da je beogradski dopisnik jednog francuskog lista ne bez osnova primetio: Čuveni vođ komune, „komunac Rosel nije trebalo da beži u London, ovde bi ga na krilima doćekali”.⁵ U takvoj atmosferi ni dejstvo „Narodne volje” ne ogranićava se ehom svakako većeg, zapaženijeg, znaćajnijeg „Starog oslobođenja”. Ona ćini sve moguće da na javno mnjenje utiće i svojim *originalnim* pogledima na zbivanja u svetu, a naroćito u zemlji. U tome, u granicama tadašnjih mogućnosti, nesumnjivo i uspeva. U prilog ove hipoteze i teze govore i prepreke kojima je od strane

¹ „Staro oslobođenje”, br. 25, 12. X 1875; „Vidovdan”, br. 217, 19. X 1875; Radoslav Perović, nav. delo, 144.

² Prema R. Peroviću, do 20. marta 1876. Prema jednoj Engelsovoj zabelešći, do juna 1876, tj. do izbivanja prvog srpsko-turskog rata (Karl Marx–Friedrich Engels, *Werke*, Berlin, 1962, XIX, 128, 560; Ivan Kovaćević, *Socijalistićki list „Narodna volja” u Smederevu, 1875–6, Poćeci socijalistićke štampe na Balkanu*, Beograd, 1974, 92). – Prema Perovićevim zabeleškama, taj list je imao najmanjae 26 brojeva u 1875, a 12 u 1876. godini.

³ Leontije Pavlović, *Smederevske štamparije i pojava najstarijih listova, „Naroda volja” i „Fenjer”, 1875–1876*, Smederevo, 1970, 23, 27. – Dragoljub K. Stojiljković se proćuo u javnosti krajem 1874. prevodom *Istorije plebiscita* od Erkmara Šatrijana. U uvodnom delu ove priće, o obmanutim, poniženim, uvređenim žiteljima Elzasa i Lotaringije, koji su se posle francusko-pruskog rata, predali na milost i nemilost novom gospodaru, prilagoćavali novoj siteuaciji plebiscitarnim glasanjem za otcepljenje od Francuske i prikljućenje Nemaćkoj, nalaze se reći koje otkrivaju da je i njihov prevodilac tada morao biti ispunjen idejama ogorćenih stradalnika. Jer ova prića bila je napisana zarad potomstva, „da zna kakvih gadova ima na ovom svetu, i koliko treba verovati lepim rećima” i kako je „poštene i lakoverne ljude... svaki varao, i kapetan, i naćelnik, i ministar i pop. i novine, ama što se kaže svaki!” (Podlistak *Istorija plebiscita*. Prića jedan od onih 7,500.000 što su glasali „da”. Napisao Erkman Šatrijan, prevodi Dragoljub K. Stojiljković. „Budućnost” 106, 29. XII 1874).

⁴ Jovan Skerlić, *Svetozar Marković*, Beograd, 1922, 87–8.

⁵ *Politićki sankiloti*, „Istok”, br. 104, 23. X 1875.

tadašnjih organa vlasti i vladajućih stranačkih formacija otežavan, i na kraju onemogućen njen izlazak.

U listu ristićevskih liberala „Istoku” ima desetak i više žestokih reagovanja na njeno pisanje, koja bi sigurno izostala da nije *zaslužila* odgovor, i to od lista koji je bio glasnogovornik predstavnika vladajuće elite. Jednom je ta reakcija usledila na *arogantan* napis *komunske* „Narodne volje” o jadnom narodu o kome se „brinu ‘Istokovi’ liberali”.⁶ Drugom prilikom bes se iskaljuje na nju u društvu „Starog oslobođenja”, koje se u uvredljivom nadmetanju naziva *Tursko oslobođenje*, dok se ona apostrofira samo kao smederevska *Nevolja*. Prebacuje joj se što ometa „srpsko oslobođenje i ujedinjenje”, uz uobičajenu klevetničku *tvrdnju* da je za to plaćena u službi Turaka i Mađara.⁷ Jedan „Istokov” dopisnik je žigoše kao *Ne-Narodnu volju*, koja kao i „Staro oslobođenje” „digne huku i čitavu bunu na sve i na svakoga, i to sve u ime naroda”, i postavlja joj *obligatno* pitanje *kako sme* da piše „u ime naroda” i otkuda zna „šta narod misli i hoće”.⁸

Da bi impresionirao svoje čitaoce kao dobar poznavalac prilika u svetu i isticanjem neprilika u Srbiji u poređenju, proizvoljnom poređenju, sa svetskim standardima ponašanja, „Istok” je sa *zgražavanjem* postavljao i ovakva pitanja: „Zar u Francuskoj republici od 600 političkih listova da nema nijednoga *petrolejskoga*, a u Srbiji da od četiri [„Istok”, „Vidovdan”, „Staro oslobođenje”, „Narodna volja”] duvaju dva u rog komune?”⁹ U poređenju sa Amerikancima kao „najslobodnijem narodu ističe se da i oni „gone ‘golavere’ kao beskućnike i neradnike”, dok ih *mi* tolerišemo. A za veliku Rusiju, od koje se traži i očekuje sa žarom podrška, pomoć u predstojećem ratu koji se sa nestrpljenjem očekuje, navodi se da se tamo komunci gone kao nihilisti „ništarije”, te precizira uz upozorenje da bi bilo uputno slediti bar taj uzor: „U čitavoj Rusiji nema ni jednih novina u kojima bi pisali ‘golaveri’ i izlagali svoja ništavna načela, pa je izvestno da je Rusima i Rusiji protivno što ih kod nas trpe.”¹⁰

Dva politička lista koji su već „na prvi pogled socijalističke boje”, od ukupno četiri, dovode organ ristićevaca u stanje razdraženosti, u kome se nekontrolisano prosipaju reči. Cifarska poređenja sa okolnim zemljama, prema podacima koji se ne daju proveriti, treba samo da učine što impresivnijom sliku *komunskog bespuća* u kome se, po „Istoku”, našla Srbija krivicom svojih destruktivnih ili kratkovidnih političara. Jer, nasuprot Srbiji: „U Jeladi među 60 političkih listova ima dva socijalističke boje (i to listića); u Rumuniji”, koliko je redakcija „Istoka” izveštena, „nema ni jednog;... kod Hrvata tek pre godinu pojavio se neki mali listić ‘Radnički prijatelj’ koji je zastupao ono malo radnika po fabrikama, ali je posle u oskudici prenumeracije većim delom bio pisan na nemačkom jeziku; kod braće Slovenaca među 12 političkih listova nema od ove boje nijednoga; kod Čeha, gde je industrija razvijena i gde ima Čeha radnika po svima fabrikama Austrije, postoji među stotine listova samo jedan jedini listić za radnike od socijalističke boje; u Ugarskoj u celom parlamentu nema ni jednog jedinog pristalice ove stranke; u Jeladi takođe ne zna parlamentarizam ni za jednog socijalistu”. A u Srbiji „ne da se poreći da zbilja ima nekolicine poslanika koji odobravaju pravac ‘Starog oslobođenja’ i ‘Narodne volje’, a pređe ‘Glasa javnosti’, ‘Rada’ i ‘Novog doba’”. Iako se ti poslanici ne ubrajaju u *komunce*, žalosna je činjenica, po „Istoku”, da „se daju za nos vući od

⁶ Domaće vesti, „Istok“, br. 110, 8. XI 1875.

⁷ Komunija, Glas iz Šumadije, „Istok“, br. 112, 11. XI 1875.

⁸ Iz Krajine 1875, „Istok“, br. 122, 6. XII 1875.

⁹ Beograd, 11. decembra, „Istok“, br. 124, 11. XII 1875.

¹⁰ Golaveri, „Istok“, br. 126, 16. XII 1875.

komunske čapkunerije”.¹¹

Za obračun sa „Narodnom voljom” koristi se *i prilika* kada se na kraju godine ističe uspešan bilans od 1.700 pretplatnika koji treba da svedoče o popularnosti „Istoka”, nasuprot *nipodaštavajućem* ugledu socijalističkih listova. *Prirodno*, s obzirom na to da „prve snage – ne dečurlija – rade na ... listu” „Istok”.¹² Da se sumnjivi, deklasirani, anacionalni elementi okupljaju oko „Narodne volje” potkrepljuje se informacijom o Svetozaru M. Popadiću, koji „piskara nekakve bljuvotine” u ovom listu, a protiv koga se vodi istraga zbog antiratne njegove brošure, pod naslovom *Treba li nam rat?*, uzgred rečeno, štampane, prema poznatim navodima, u 2.000 primeraka!¹³

„Istok” ne može da se pomiri sa činjenicom da ima ljudi, po njemu – izdajnika, nevernika, socijalista, radikala, „koji su se svi butun iskupili pod barjakom novinarskih sankilota i političke čapkunerije oko komunskih listova u Kragujevcu i Smederevu”.¹⁴ Za njega je još strašnije to „da u Srbiji mogu postojati i imati svojih čitalaca nemoralni i nepatriotični listovi kao... ‘Novo doba’, ‘Braničevo’, ‘Narodna volja’...“¹⁵ U vreme o kome je ovde reč, pored „Starog oslobođenja” izlazila je zapravo samo „Narodna volja”, pa stoga, moglo bi se reći – „Istok” u nemoćnom besu, njeno ime najčešće izvrće u „Narodnu nevolju”, uz komentar kojim je obasipan svakojakim pogrđnim izrazima i optužbama. Tako kazuje da joj je „urednik pokršten Turčin”, da se prodala Karađorđevcima i zato „primakla Kovinu”, stecište karađorđevićeva „kamo često dojuruje Vlada Ljotić... duša, komunije”, za koga još dodaje da je poznati saradnik Petra Karađorđevića, prijatelj Turaka i doušnik „Starog oslobođenja!”¹⁶

Najgore je, po „Istoku”, što se u zemaljskim razmerama u Srbiji osećala sprega naprednih ljudi sa komunskim listovima. „Došlo je do toga da u Francuskoj *republici* Narodna skupština izdaje zakon kojim se zabranjuje i samo naučno pretresanje... laži nauke” komunizma, „a ovde u Srbiji ne samo što izlaze anarhijski, sankilotski listovi nego su im još javni skupljači državni činovnici, profesori, telegrafiste itd. koji su sami apostoli ovih lažljivih, špijunskih, protivudržavnih, protivunarodnih i protivusrpskih ‘načela’...“, ističe se sa žestinom reakcionarnog ogorčenja u „Istoku”.¹⁷

Kada se krajem decembra „Narodnoj volji” u Smederevu pridružio socijalistički „Fenjer”, „Istok” ustremkuje svoje strele na oba lista istovremeno. Da bi im smanjio ugled, pokušavao je da ih izvrgava ruglu i podrugljivim šaljivim *doskočicama*. Tako u jednom ironičnom osvrtu, pri osvetljavanju njihovih zajedničkih nastajanja, ističe se kako je „Fenjeru” „svetlost” postala „sve bleđa i bleđa”, jer je u oskudici petroleuma kojim ga „bakali više nisu hteli snabdevati” i usled „slabog materijalnog stanja”, da bi prošao što „jeftinije”, upotrebljavao „sveće u kojima beše više masti no ulja”, pa mu je „Nevolja” pritekla u pomoć sa flašom kiseoničkog gasa. Prethodni njihov pokušaj sa električnom svetlošću nije uspeo, jer im „oskudevaše znanje iz fizike i hemije”. Ali dok je „Nevolja” držala flašu sa gasom, flaša odjednom eksplodira tako da se onesvesti i od udara se „Fenjeru” zapali fosfor u mozgu, dok se „Nevolja” skamenila od užasa. „A vi znate”, jer je fiziološki utvrđeno, „da u mozgu mora biti fosfora, ako se hoće da čovek ima svoje gledište na stvari, zrelo mišljenje i lako shvatanje”, isto kao što se zna

¹¹ *Politički sankiloti*, II nastavak, „Istok“, br. 104, 23. X 1875.

¹² „Istok“, br. 128, 21. XII 1875.

¹³ Dopisi, V. Gradište, 18. decembra 1875, „Istok“, br. 129, 25. XII 1875.

¹⁴ *Politički sankiloti*, III nastavak, „Istok“, br. 107, 31. X 1875.

¹⁵ Nav. članak, IV nastavak, „Istok“, br. 108, 4. XI 1875.

¹⁶ Nav. članak, V nastavak, „Istok“, br. 116, 21. XI 1875.

¹⁷ Nav. članak, VI nastavak, „Istok“, br. 118, 25. XI 1875

da „okamenotine žive samo u nečistoj atmosferi”.¹⁸

„Narodna volja” kao „verna polovina ‘Fenjera’“ i prednjači i sekundira „Fenjeru” kako pri postavljanju, tako i pri rešavanju apsurdnih pitanja, po prikazima „Istoka”. U *najapsurdnija*, po „Istoku”, spadali su svakako ona o hlebu. Kao da je samo „Nevolja vazda gladna”, kako to izgleda „svaki put, kad... se pojavi” u javnosti. Zato se i ovakva šaljiva „Istokova” reagovanja završavaju uobičajenom reakcijom antikomunskog ogorčenja. Kada se sa visine lestvice imućnijih dovikuje onima koji predstavljaju mnoštvo siromašnih u nizini: „Našto ta večita dreka o lebu? Ko je još u nas umro od gladi? Gde su u nas ta samoubistva, samotrovanja, vešanja i davljenja zbog gladi, kao što to biva po drugim zemljama! [Kao da su vršena uporedna ispitivanja!] Apsolutna je nemogućnost da u jednoj državi nema sirotinje. Kako bi to izgledalo kad bi svi bogati bili?... ‘Ja aga, ti aga, a ko će čizme da skine’, kaže narodna poslovice...”¹⁹

Sa čisto političkog stanovišta „Istoku” su ipak najviše smetali zahtevi „Narodne volje”, kao i drugih socijalističkih listova, za samoupravna prava naroda i za vođenje rata protiv Turaka. Tim zahtevima, naime, tada su se prvenstveno isticali Ristićevi liberali, ali u takvim okvirima da su se morali osetiti pogođeni od strane organa socijalista prevashodno pri raščlanjavanju ta dva zahteva. Dok su *ristićevci* podržavali, pod Kaljevićevom vladom ozakonjene, zahteve za veća samoupravna prava opština u administrativnoj strukturi državne uprave, dotle su socijalistični *narodnjaci* insistirali na tome da se samouprava inaugurira kao sistem društvenog upravljanja u ime suverenih prava naroda. A kod pitanja rata, za koji su se angažovali i jedni i drugi, ista klasna razmimoilaženja u politici postala su još razgovetnija. Ristićevim liberalima je lebdeo pred očima rat za oslobođenje srpskih krajeva radi njihovog priključenja Srbiji. Narodnjačkim socijalistima, pak, rat kojim će se vaskoliki srpski narod osloboditi stranog i domaćeg *tiranstva*.

Na citirane optužbe „Narodne volje” da liberali svojim ratobornim izjavama misle „*odvući pažnju*” naroda „na drugu stranu” od problema koji ga tišti, „Istok” odvrća: „A šta bi vi hteli? Revoluciju unutra?” Po „Narodnoj volji”, „*rat upravo beše*” za liberale „*prijatna pojava, jer je to prilika da se narod uhvati za perčin, i dalje da se jaše, pa stoga oni po napred određenom planu prodoše prodrzljivo i junački napred*”. I dalje „Narodna volja”: „*Rat je grabljivoj gomili birokracije ... zgodna prilika da malo potkrpi i da se osigura od svakog narodnog pokreta za slobodom*.” Stoga, naravno, „to behu radikalci što im srušise sve njihove utopije”.²⁰

Liberalima, tada opet na vlasti, ovakva pisanja morala su smetati sve više. Oni vide da verbalnim izazivanjima i reagovanjima, ma kako da su žestoka, ne mogu diskreditovati socijalističkog protivnika u očima masa, do kojih im je u to vreme izuzetno stalo, pošto se pripremaju za rat i nose sa konzervativcima, koji uživaju veće kneževo poverenje a prisiljeni su na povlačenje samo zato što nemaju za sobom narod, pa ostaju u manjini na skupštinskim izborima. Liberali u sukobu sa socijalistima opet, dakle, *logično* pribegavaju sredstvima vladajućih, kojima se glasila najopasnijeg protivnika, kad prevrše meru, sami ugušuju ili bivaju ugušeni.

¹⁸ „Fenjer” i „Nevolja”, „Istok”, br. 13, 4. II 1876.

¹⁹ Podlistak. *Veseo „Fenjer” i žalosna „Nevolja*”, „Istok”, br. 19. 18. II 1876.

²⁰ *Nepoštenjaci*, „Istok”, br. 109, 6. XI 1875. Ovaj napis mi je promakao pri pregledu „Istoka”; našao sam ga tek pošto je dr Ivan Kovačević utvrdio gde se nalazi, što je slučajnom omaškom u njegovom radu o „Narodnoj volji” pogrešno odštampano. Zato mu i na ovoj stručnoj pomoći zahvaljujem. Citat iz „Narodne volje” upotrebio je i Slobodan Jovanović, ali ne navodi odakle ga je uzeo, već se samo njime koristi da bi pokazao kako su „radikalni listovi” pisali u polemičkim raspravama sa liberalima oko pitanja rata „s gledišta unutrašnje politike” u borbi protiv birokratskog sistema vladavine (Sl. Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, Beograd, 1934, 499).

Da je „Narodna volja” spadala u protivnike koje je trebalo što pre eliminisati, vidi se već po navedenim napisima u „Istoku”. Ali mogu se naći podaci i u arhivima koji pokazuju da je to bio neugodan protivnik za vlastodršce. Prema jednoj sačuvanoj predstavi uredništva „Narodne volje” ministru „policije”, na primer, ona je odbila da objavi „zvaničnu ispravku” jednog uvređenog sreskog načelnika, sa motivacijom da je bio lično napadnut, dakle ima i lično „kao i ostali ljudi da se brani”, a ne zvanično. Jasno je da ministar nije imao razumevanja za ovakve finese, pa je prisilio urednika da bez okolišenja postupi „po zakonu”.²¹

Kada je došlo vreme da se uguši „Narodna volja”, „Istok” je objavio vest da je „smederevska ‘Nevolja’ zajedno sa ‘Fenjerom’ na umoru”, proprativši je zluradim komentarom kojim se podstiče čin ugušivanja ovog, kao i onog drugog socijalističkog lista u Smederevu. Po „Istoku”: „Da je srećom pre vođeno računa, kao što nije, kome treba poklanjati poverenje da se titra javnim mišljenjem, ne bi se ni dopuštalo individuama koje su od prirode „rovašene” da igraju špekulacije na našem još ionako neobrađenom književnom polju, a i ne bi se ni dogodile prilike koje ozbiljnom rodoljubu u sadanjim trenucima goleme brige zadaju.” „Istok” uverava svoje čitaoce da bi mu bilo ispod časti, ne bi odgovaralo njegovom nivou, da se upusti u detalje *otkrića* kako je smederevska „žilblaska družina putem štampe obmanjivala narod, kao i ko joj je plaćao troškove oko paskvilisanja”. Ipak, ne ustručava se da javno poruči svome dostavljaču da s pozivom na nov Zakon o opštinskoj samoupravi, po kome „kmetovi vode računa” o onome „što je pređe u postupku državne vlasti bio”, referiše o svemu „opštini, pa da ona učini od njih raselenije”.²²

Po svemu sudeći, poduhvat za likvidaciju dva smederevska socijalistička lista uspešno je okončan najpre u akciji uperenoj protiv „Narodne volje”. Tokom marta prestaje pominjanje njenog imena. Kampanja se nastavlja samo u vezi sa pisanjem „Starog oslobođenja” i „Fenjera”, dok i oni ne budu uoči rata sa Turskom, u maju 1876, prisiljeni da prestanu izlaziti.

Na kraju, u vezi sa „Narodnom voljom”, zbog činjenice da dosad nije pronađen nijedan njen primerak i da su informacije o njoj fragmentarne, ostaje nedoumica u pogledu njenih specifičnih svojstava, pozicija koje je zauzimala, uloge koju je igrala u socijalističkom pokretu. „Istok” ju je nazivao listom komunskih, socijalističkih, komunističkih, anarhističkih, radikalnih elemenata, ne vodeći računa o razlikama među tim elementima, svodeći sve njih na iste rušilačke činioce u tadašnjem društvu. Tako su je tretirali i predstavnici drugih građanskih formacija prilikom obračunavanja sa njom. Ipak, prema nekim indicijama, moglo bi se zaključiti da su izdavači i uređivači „Narodne volje”, u većoj ili manjoj meri, pripadali grupi koja se ne da u celosti identifikovati kao markovićevska.

Prema nekim informacijama, žene Milana Pešića i Dragoljuba Stojiljkovića, koji se pominju kao urednici ovog smederevskog lista, bile su nekoliko godina ranije, pre svoje udaje, aktivne u radu Slovenske sekcije Internacionale u Cirihi,²³ pretežno pod uticajem Bakunjinovog predvodništva. Zna se da je uredništvo „Narodne volje” slalo primerke svog lista Jurskoj federaciji Bakunjinove revolucionarne organizacije radi razmene sa organima ove internacionalne organizacije revolucionarnih socijalista, anarhista. U propratnom pismu kojim se uspostavlja veza sa Jurskom federacijom traži se njena moralna podrška na putu „koji vodi pobedi”

²¹ Arhiv Srbije, MUD, Pf. XXIII, br. 162/1875.

²² Odgovori Uredništva, „Istok”, br. 26, 5. III 1876.

²³ Leontije Pavlović, nav. delo, 41.

njihove „zajedničke stvari”.²⁴ Osim tih indicija, moglo bi se navesti i samo ime lista: karakteristično je, simbolizuje snage pokreta kojim se diče revolucionarni socijalisti ili samo radikalni narodnjaci sa anarhoidnim, ako ne i anarhističkim obeležjima.

Bilo kako bilo, i za ovaj list važi isti zaključak koji je i za ranije, u međuvremenu nestale, samo delimično identifikovane i suviše uopšteno opredeljene listove, izvan dobro poznatog Markovićevog kruga, omogućio da se istakne ono najvažnije. Prema tom zaključku, „Narodna volja” se nesumnjivo ubrajala u listove socijalističkog smera. I ona je, prema svojim mogućnostima, u javnosti mogla samo doprineti širenju socijalističkih ideja. Zato je bila pokrenuta i zato je izlazila.

²⁴ J. Guillaume, *L'Internationale, Documents et Souvenirs (1864–1878)*, Paris, 1909, III, 306; Jovan Skerlić, nav. delo, 88; Ivan Kovačević, nav. rad, 86, 92.

„FENJER”
(1875–1876)

„Fenjer”, list za šalu i satiru, izlazio je u Smederevu jedanput sedmično, ukoliko u tome nije sprečavan, od kraja decembra 1875. do maja 1876, u svega 17 brojeva. Izdavao ga je odgovorni urednik Milan Pešić. Štampan je u formatu časopisa.

U „Fenjeru” se objavljuju podrugljivi satirični tekstovi u prozi i stihu na račun birokratije, vlade, vladajućih normi, institucija, grupa i ličnosti, koje se žigošu kao vinovnici političkih nasilja, ekonomskih tegoba, društvenih nepravdi i anomalija. Tu se otkrivaju epski slikovito, jetko duhovito, u modalitetu narodnih pošalica, doskočica i preganjanja, krivci za mnogobrojne ljudske i narodne nevolje. U istom sarkastičnom tonu napisani su „Politički pregledi” kao i razne „Sitnice”. Misaona „Premišljanja”, uz „Tuc i Muc” ogovaranja, javljaju se u stalnim rubrikama sa istovetnom poukom pri razobličavanju zakulisnih zbivanja na terenu visoke politike kao i pri razotkrivanju prirode svakodnevnih briga. „*Fenjer po dužnosti svojoj mora svaku pomrčinu osvetliti, mora sve zamršeno odmrnuti*”¹

Nema svetinje, nema autoriteta koji se na stranama „Fenjera” ne razgolićuje. U svetlosti fenjera, društvene zabrane, koje su oduvek bili proizvodi mraka i straha, ostaju bez vela fetišizirane, tajanstvene veličine. To još nisu svetlosni zraci kojima će kasnije generacije ponirati u najskrivenije dubine sveta, ali se pomoću tih prvih svetlosnih snopića otkrivaju u patrijarhalnoj strahopoštovanoj sredini tolike stvari da se tabui počinju čak profanirati i izvrgavati ruglu. Na uvodnom mestu štampana pesma *Ispovednica*, na primer, kazuje kako se *grešnica* na ispovesti, pod dejstvom sveštenikovih pogleda i reči, *skinula* da bi se „kajala ... naga”, dok

.....
„Smešeci se na njih
Raspet čovek gleda,
Gleda skromnog popa
kako ispoveda,”²

A u rimovanoj poruci *Posavcima*, povodom izbora režimskog poslanika, pita se narod koji je glasao za čoveka nedostojnog narodnog poverenja:

.....
„Zar ne vidi od vas niko
Da poslanik gazda Živko
Za rođene vaše pare –
Brani budžet za žandare?”³

U političkoj borbi za vlast koja se rasplamsala između konzervativaca i liberala podjednako se tretiraju i jedni i drugi.

¹ „Fenjer”, br. 14, 18. IV 1876. S obzirom da nedostaje 1. broj ovog lista, sa uobičajenom programskom deklaracijom uredništva, ponavljamo i ovde prema „Starom oslobođenju” (br. 56 od 19. XII 1875) reči iz njegovog programskog uvodnika: „...da će daleko rasipati svoju svetlost i ništa se ispod njegovih zraka sakriti ne može. Pomrčine mora da nestane gde se pojavi 'Fenjer' sa svojom svetlošću i sve ono što se skrivalo u tami mora izaći na videlo. On će osvetljivati radnju ministara, motriće da li im je poštena i čista radnja, kako se ne bi dogodio još kakav 'maler' u kom vojenom magacinu. [Aluzija na poznatu korupcionašku aferu bivšeg ministra vojnog, Jovana Belimarkovića.] Pratiće pokrete konzervativaca i liberala; goniće špijune, podlace i čankolize, kaišare, prepredenjake i uljeze svake vrste itd.“ Isto preštampano u knjizi Leontija Pavlovića, *Smederevske štamparije i pojava najstarijih listova*, „Narodna volja” i „Fenjer”, 1875–1876., godine, Smederevo, 1970, 36.

² *Ispovedaonica*, br. 2, 8. I 1876.

³ *Posavcima*, br. 6, 8. II 1876.

Liberalima se poručuje, prema stihovima Jovana Jovanovića Zmaja:

.....
„Liberali stari, liberali mladi,
Drukče se zida, drukče se radi,
Drukčom se žrtvom razbija tama –
Ne pada kruška u krilo sama,
Narodnoj sreći skuplja je cena
.....
Najpre se radi, pa onda se sladi
Liberali stari, liberali mladi!”⁴

U jednom osvrtu na konzervativne i liberalne protivnike socijalista stoji da je „konzervatizam... laž, a liberalizam prostitucija”, u kojoj se osobe bez skrupula predaju i prodaju svakome ko plati.⁵ Liberali su potpisnici jednog oglasa u kome se rasprodaju na licitaciji za njih *dotrajale, suvišne, nepotrebne stvari*: „1. Patriotizam; 2. Uzvišenost; 3. Samopožrtvovanje; 4. Rodoljublje; 5. Otačestvoljublje; 6. Čovekoljublje itd.”⁶

Na liberale i njihov organ „Istok”, zbog antisocijalističkih napisa u njemu i progona socijalista u vreme liberalnih vlada, „Fenjer” se obara najvećom žestinom. Ne biraju se izrazi kada se o njima pogrdno govori. Oni se okrivljuju za sve i svašta. O njima je najlakše sada otvoreno pisati. Nisu više na vlasti i ne štite ih paragrafi vlastodržaca. Za opravdanje nasrtaja na njih ipak ima dosta argumenata. Liberali su se svojevremeno svojim postupcima najviše zamerili socijalistima. I u opoziciji su se isticali ispadima protiv socijalista. Njihov eventualni povratak na vlast ne obećava ništa dobro socijalistima. Njih se može, ali njih i treba, diskvalifikovati u javnosti.

Ne štedi se ni režim konzervativnih naprednjaka, ali se prema njemu moraju imati mnogi obziri zbog opasnosti od represalija cenzure. Nema, jer ne može ni biti, direktnih ispada i napada na vladajuće stranačke organe. Treba ceniti svaku aluziju na nedemokratske, neparlamentarne, nehumane prilike, odnose, pojave koje izazivaju i podržavaju ljudi na vlasti. A stupci „Fenjera” sadrže ne samo prikrivene impulse kritičkih zapažanja već i otvorene izraze dubokih nezadovoljstava, od ironičnog peckanja do ogorčenih osuda.

Za ilustraciju neka posluži pregled u kome se notira duhovno stanje i bdenje vlasti nad njim uoči nedovoljno pripremljenog rata protiv Turske. Prema tom pregledu, „sve novine predviđaju opštu katastrofu, stoga na sve strane čuje se samo kuš, kuš, mir ljudi...”⁷ Rečito govori i komentar jedne inostrane vesti u tom istom pregledu. „U Italiji ministarska kriza, Srbija je od tog hvala bogu izbačena, u njoj bar kriza ministara neće skoro nastati, ona bar ministara ima ako ništa drugo.”⁸

Oglas kojim se traži *nemoguće* još je provokativniji. Traži se, naime, „ministar koji neće da plaća iz dispozicionog fonda ni jednog novinara. Načelnik koji neće samsariti, i koji će uredno dolaziti u kancelariju. Sekretar koji će ili prepisivati tužbe pretpostavljenih ili ih samo napisati a ne da radi oboje. Banke koje neće ‘bankrotirati’ i kaišariti. Nov odbor ‘za pomoć ranjenicima’ u kom će ako je ikako moguće Vladan [Đorđević] biti ako ništa drugo a ono sekretar. Novo kockarsko društvo čija predsednica neće ako ništa

⁴ *Liberalima*, br. 4, 23. I 1876.

⁵ *Premišljanja sa Avale*, od autora pod pseudonimom „Džon” (pseudonim poznatog opozicionara Jovana Alavantića), br. 8 i 9 od 21. II i 3. III 1876.

⁶ *Rasprodaja*, br. 10, 14. III 1876.

⁷ *Politički pregled*, br. 10/1876.

⁸ *Isto*.

drugo kupovati za bagatelu one stvari koje su na kocki dobijene kao skupe.”⁹
Smelo izazivački, sa socijalističkih pozicija je „konkurs” za onoga „ko pronade srestvo da se poapšeni komunci u najkraćem roku otprate na onaj svet”, uz uveravanje da će dobiti „nagradu pored dva vandžamenta još i 1000 gr. por. od onih 5 iljada koje su budžetom na bakšiše određeni. Srestva se ne biraju...”¹⁰

Moglo bi se reći da je list pun žaoka protiv onih koji upravljaju narodom u ime pravde, razuma, istine, poštenja, napretka i svih drugih uzvišenih ciljeva, a koji se rukovode u stvari nepravdom, nerazumnošću, neistinom, nepoštenjem i svim ostalim niskim pobudama. Najviše ih ima u rubrici „Sitnice”, jer su pojave koje se ovde žigošu za upravljače, na žalost, samo sitnice. Među ovim sitnicama vredi navesti konstataciju koja se ističe vešto aktuelnom antibirokratskom notom: „*U birokraciji ima dosta i pametnih a dosta i poštenih ljudi; samo nažalost ovi što su pametni – nisu poštjeni, a koji su poštjeni nisu pametni*”¹¹ (Istakao A. R.)

Kada bi se trasirala razvojna linija lista „Fenjer”, njegovih urednika, saradnika i izvesnih najpriležnijih čitalaca, najreljefnije bi se mogli istaći u njemu objavljeni stihovi koji označavaju motive njegovog delovanja, od razočaranja u sistem i ljude buržoasko-kapitalističkog birokratskog upravljanja do vere u budućnost na socijalističkim osnovama. To su stihovi meditacije i borbenog pokliča za uništenje starog radi ciljeva novog poretka. Njihova umetnička vrednost je sigurno beznačajna, ali je značajan njihov sadržaj koji govori o bespuću i putu mnogih stradalnika i nezadovoljnika pod tadašnjim režimom u Srbiji.

U pesmi *Živih da umrem* pesnik bi se mogao identifikovati sa mnoštvom savremenika dok piše:

„Verovao sam, zvali su me vernim
Što rekoše, tom sam klanj’o ja
Teglio sam u veri pateći
.....
Tuđe reči trabunj’o mi um
Dok god nisam uha magareći
Sam pravedan sebi posto kum”¹²
.....

Pesma *Narodu* opisuje njegovu istoriju od robovanja turskim gospodarima do služenja vlastitim gospodama, da bi mu predočila kako je njegova borba za oslobođenje od Turaka bila iluzorna ukoliko je ne nastavi i ne okonča borbom protiv novih tiranskih upravljača. Jer odista, prvo

.....
„Prožman ljubavlju k’ slobodi svetoj,
Obuzet mržnjom naspram tirana,
Težeći pravdi i sreći istinitoj
U krvi s’ koščurom skota pogana
Ti rob iskopa dušmanu grob.”

A posle:

„Na mesto turskog dank, desetine i globe,

⁹ *Traži se*, br. 10/1876.

¹⁰ *Konkurs*, br. 14, 18. IV 1876.

¹¹ *Sitnice. Na žalost*, br. 2, 8. I 1876.

¹² *Živih da umrem*, od autora pod inicijalom – „Đ” (Đura Janković).

Na mesto baše, age, dahije i paše,
Na mesto zora, čefa i niske zlobe,
Navališe na te gadne birokrate naše,
Zla te sustiže kob, ti osta rob.

Stvoriše uputstva, naredbe i zakon,
Od kože tvoje napraviše kajiš da te gule,
Od znoja i kostiju tvoji stvoriše
tavnice i kule,
Čeljustima tavnice i kule baciše tvoje
sinove da trule,
Ti koji iskopa dušmanu grob osta
nazovi – bratu rob.

Pod imenom slobode, istine i časti,
Od paragrafa skovaše sindžira tebi.
Sindžirom birokratske pravde tu pade ti.
S gubilišta narodne slobode samo ću se
glas: neprijatelje naroda ubi,
Ti iako iskopa turčinu grob,
ostade opet rob.”

I zaključak se nameće sam po sebi:

„Pa dokle ćeš trpet’ gospode izmet pleme,
Pa dokle ćeš vući vekovečno breme,
Ta dokle ćeš krvlju tvojom raniti gad,
Ta dokle ćeš za gospodare i gospodu
trpeti jad
Ta srni gospodu u grob, ne budi rob.”¹³

Protagonistima „Fenjera” revolucionarna borba je putokaz. Njihovo je ubedenje da se nasilnički režim samo sredstvima sile i nasilja može smeniti. Oni su za buntovnika revolucionara, za apostola revolucije. Njihova je poruka da tamo

.....
„Gdi jači slabijega gazi,
Gdi novac pravdi se ruga,
Gdi parazit naroda gnusni,
Njegovom krvlju žed svoju gasi;
Gdi dželati naroda prljavih ruku
Slede se, smeju ‘ludomu puku’,
Tamo ti idi, slavna je borba,
Tamo te zove pravda i sloboda.”

Jer:

„Do tebe neće krivice biti,
U boju slavnom krv što će s’ liti,
Bez žrtve teške, krvave borbe,
Nema narodu mrve slobode!”¹⁴
.....

¹³ *Narodu*, od Koste Arsenijevića, pod pseudonimom „Bič“, br. 16 i 17 od 29. IV i 9. V 1876.

¹⁴ *Apostol*, br. 13, 14. IV 1876.

„Fenjer” je bio, zapravo, na pozicijama socijalnih buntovnika. Smatrao se listom socijalista, ali, bar neki, sledbenici S. Markovića nisu ga priznavali kao takvog. Precizno se ne da utvrditi zašto. U „Fenjeru” ima napisa kojima se izražava solidarnost u borbi protiv liberala sa „Starim oslobođenjem”, listom koji su izdavali markovićevci. Na stranicama „Fenjera” žigošu se progonitelji komunara u Francuskoj, neprijatelji socijalista u svetu, tlačitelji naroda u Srbiji u ime novih, socijalističkih ideala kao, i u Markovićevim i markovićevskim listovima.

U „Fenjeru” nema napisa kojima bi se dezavuisala borba Markovićevih sledbenika ili učenja ideologa socijalizma u internacionalnim, svetskim razmerama. Ne zna se ni za arhivske dokumente kojima bi se rasvetlile pozicije „Fenjerovog” izdavača i njegovih saradnika u svakom pogledu i u odnosu prema socijalistima, koji se nisu slagali s njim.

Ipak, prenaplašena buntovnička volja, koja se pokreće gotovo isključivo idealima pravde, istine, jednakosti i sličnim idejnim rekvizitima socijalnih revolucionara, daje ne malo argumenata za pretpostavke, pa i za postavke o anarhoidnom, možda i anarhističkom karakteru urednika ovog lista. U „Fenjeru” se gotovo isključivo žigošu nezdrave, neljudske, štetočinske pojave, a ne društveni odnosi koji ih uslovljavaju. Sve je tako osvetljeno da se izlaz jasno vidi jedino u buntovničkoj akciji. Sve je tako rečeno da izgleda narodnjački ekstremno. Kao da se ne oseća primarna potreba za organizacijom, za ideologijom, za učenjem revolucionara radi pripremanja revolucionarnih akata. „Fenjer” je bio i ostao list sa malim vidokrugom. Ne može se pohvaliti, kao Markovićevi listovi, svetlosnim tragovima neizbrisivog uticaja. Očigledno, nije podržavan snagom afirmisanih markovićevskih socijalista. Ipak, najvažnije je, s obzirom na vreme u kome je izlazio, da se inspirisao borbom potlačenih, uvređenih, poniženih, obespravljenih i da je osvetljavao puteve koji su vodili u socijalizam.

Č A S O P I S I

„PREODNICA” (1873–1874)

Prvi časopis socijalističkog smera izlazi pod imenom „Preodnica”. Ona se oglašava, prema zaglavlju, kao „književni list”. Njen izdavač i urednik Petar Perinović uspeva da je održi od sredine septembra 1873. do početka aprila 1874. U kratkom vremenskom rasponu od samo nešto više od 6 meseci pojavljuje se deset puta, sa po 16 strana, u formatu 23 × 15 cm. Kao njen stvarni urednik ističe se Milovan Glišić, koji se tada u svom buntovništvu napaja idejama socijalizma.

Ova prva „Preodnica” kasnije će biti i drugih, običnih, nesocijalističkih, javlja se s namenom da posle „Vile”, „Zore”, „Pčele” i „Šumadije” ne samo ispuni sve nesnosniju prazninu na literarnom polju, već i obeleži početak nove, socijalističke književne periodike, s neskrivenom političkom tendencijom. Odmah na početku, uvodnom, programskom rečju kazuje se da će imati misionarsku ulogu, radi afirmacije nove, socijalno i politički buntarske proze i poezije.

Vreme je da se počne novim obrascima dokazivati bezvrednost i štetnost kako sladunjavo zabavnih, tako i režimsko-politikantskih književnih ostvarenja. Publika se mora početi oslobađati beletristike koja ne daje „duhovne hrane” i ne otvara „volju za dalje čitanje i razmišljanje”, ili služi dnevnoj politici i vladajućim političarima, stvarajući „zbrku u pojmovima”. U nameri koja očigledno još nema presedana u periodici ovog žanra, Časopis „će biti otvoren svakoj umnoj, uljudno obrađenoj književnoj raspravi, objektivnoj kritici i tendencioznoj zabavi i poeziji”.¹

Prirodno, stranice ovakvog časopisa, sa suviše pretencioznom ulogom za to vreme, teško će se popuniti prilogima najavljene vrednosti. Pripovetke, u nastavcima, „iz narodnog verovanja”, o snoviđenjima u *Noći na mostu*, ili iz radničkog života, o sirotici Emi koja postaje ljubavna žrtva bogataškog eksploatatora, nisu lišene naivnosti i ne mogu zadovoljiti ukus obrazovanijeg čitaoca.² U nedostatku domaćih autora, tu se štampaju u prevodu: pripovetka *Glupi spahija*³ od I. Ščedrina, i humoreske *Štrajk*, od nenavedenog nemačkog pisca⁴ i *Posledice vaspitanja* od čuvenog mađarskog romanopisca M. Jokaja.⁵ Za proširenje horizonta čitalaca, koji u većini gotovo ništa ne znaju o zemljama drugih kontinenata, dobro dolazi i spis sa putovanja oko sveta.⁶

Ipak preterana, gotovo isključiva, strana lektira čini svoje i u negativnom smislu. Ostaje gotovo netaknuta u praznim napisima problematika domaćeg tla, ne dolazi do neophodnog izraza zapretena snaga naroda, koji se budi onim što ga najviše muči, grize, preokupira, i malo se interesuje za ono što je daleko od njegovih životnih preokupacija.

Usredsređenost proze u ovom časopisu na fundamentalne probleme spoznaje prirode, prema materijalističkim učenjima, ogleda se u napisima o *sili i materiji* od Ludvika Bihnera i *prirodnim naukama* od Mareja.⁷ Ovde bi se mogla staviti zamerka na izbor autora (domaćih u tim područjima nema), s

¹ *Čitalačkoj publici*, br. 1, 15. IX 1873.

² *Noć na mostu*, Pripovetka iz narodnog verovanja, br. 1, 2, 3, 4. Na mestu potpisa: „XXII” [Milovan Glišić]; *Ema*, Švajcarov roman, iz radničkog života. Redakcija lista bila je u *Visokoj ulici*, u Glišićevom stanu.

³ Preveo A. Z. Jovičić, br. 5, 15. II 1874.

⁴ Ime prevodioca dato u inicijalima D. B. Č., br. 10, 5. IV 1874.

⁵ Preveo Vasa J. Janković, br. 7 i 8/1874.

⁶ Putovanje oko sveta, *Brazilijske republike*, *Patagonija*, *Čile* i *Polinezija*, br. 3 do 9/1874.

⁷ *Sila i materija*, br. 9 i 10/1874; *Prirodne nauke* (*Les sciences naturelles* par Marey), br. 10, 5. IV 1874.

obzirom na dostignuća doslednijih istraživača i tumača prirodnih zakona sa dijalektičko-materijalističkog stanovišta. Samo se ne sme prenebregnuti da autori čije se misli tu propagiraju, spadaju, prema stepenu tadašnjih saznanja naše sredine, u najcenjenije pobornike novih, materijalističkih ideja i zahvata. Izlaganjima, u nekoliko nastavaka, o svetskom pokretu socijalnog karaktera, počev od velike, buržoaske, francuske revolucije, opredeljenje za socijalizam se jasno ispoljava i nameće kao jedino ispravan zaključak, iako, prema kasnijim pojmovima, ne dovoljno eksplicitno. Izlaže se, naizgled samo informacija radi, po hronološkom redu, istorijat socijalnih pokreta; ali po izboru reči, intonaciji misli, naglasku protagonista, vidi se kuda se smeri. Već prve reformističke ideje Rusoa, Mablea i dr. bile su izazvane *imovinskim odnosima* koji su pogodovali eksploatatorskom sistemu *vladajuće klase* – kazuje se ovde. Pod Napoleonom zaoštrava se „nova protivnost i borba između kapitala i rada”.

Kada se povede reč o utopistima, kod Furijsa, na primer, ističe se ono što je najmanje utopističko, što je ostvarljivo, i biće ostvareno. Za njega, kao i za sve socijalističke revolucionare, najvažnije je, prema ovde naglašenoj interpretaciji, da: „Sloboda se može postići samo onda kad se uredi imovina i rad. Zemljoradni i industriji treba da bude princip *asocijacija* (udruženje)”. Izostavlja se „sve što je fantastično i nejasno u nauci njegovoj i što ne vredi za nas”, a što „protivnici socijalizma jednako... potržu da bi ismejali socijalizam”.⁸

Prvi pregaooci komunizma se, za razliku od socijalista, predstavljaju kao protagonisti *surovog* ili *religioznog komunizma*. Zanimljivo je da se zablude zavereničkog Saveza komunista, pod vođstvom Blankija i dr. objašnjavaju rečima koje će sve više biti karakteristične za tzv. revolucionarne socijaliste. Po njima: „Ovaj komunizam još nije znao da se mora uskoro izvršiti potpuno socijalna revolucija u istinskim odnošajima i da se mora doći do čiste svesti mase pre nego što revolucija dobije svoj pravi oblik, i stoga se radilo jednako sa bunama, zaverama i atentatima na život kraljev.”⁹

Rečeno se potvrđuje gotovo istovetnim objašnjenjem uzroka neuspeha februarske revolucije 1848. u Francuskoj. „Počem revolucija nije sasvim proizašla iz čiste svesti radničke klase, to nije mogao ni uspeh po radnike biti bog zna koliki, kako se... i pokazalo.”¹⁰

Sa žaljenjem se mora konstatovati da dolazi do prekida u izlaganju kasnijih tokova pokreta, a posle i do obustave časopisa, pa nismo u mogućnosti da se upoznamo sa stavovima koji bi se odnosili na Marksa i njegove sledbenike.¹¹ Ostaje za zaključak samo ono najvažnije: da se tokovi socijalnih pokreta osvetljavaju sa jedinstvenom namerom da se čitaoci pridobiju za socijalistički pokret. U toj nameri, bez sumnje, štampaju se ovde i *Velike političke parnice*, *Grah Babef*, *Zavera jednakovaca* od Filipa Buonarotija i *Šta je autoritet u vaspitanju* od I. A. Dobroljubova.¹²

U prostoru proze ostale su samo još rubrike u kojima se prikazuju „Nove knjige” i daje „Književni pregled”. Na žalost, one su toliko osiromašene sferom ograničenog interesovanja, gotovo isključivo za socijalnu, vaspitno-obrazovnu, udžbeničku literaturu, da ostaju bezizražajne. Registruje se izdanje Jedne engleske *političko-satirične* pripovetke u srpskom prevodu i nekoliko udžbenika, priručnika.¹³ To je sve!

⁸ *Socijalni pokret pošav od prve francuske revolucije*, br. 5/1874, str. 79.

⁹ Nav. čl., br. 6/1874, str. 94.

¹⁰ Nav. čl., br. 8/1874, str. 128.

¹¹ U poslednjim brojevima, 9. i 10, nema nastavaka ovog napisa, iako u br. 8. stoji da će se napis nastaviti.

¹² Br. 2–8, 9. i 10.

¹³ *Džinksovo detence*, *Njegovo rođenje i druge nesreće*, Političko-satirička pripovetka, Po engleskom s ruskog preveo P. J. Savić, Beograd, 1873, br. 1/1873; *Nove mere u Austro-Ugarskoj*, napisao Mita Petrović, profesor

Najzapaženiji redovi su u stihovima. Prednjače buntarske, žučne pesme Koste Arsenijevića.¹⁴ Zaslužuju da budu detaljnije predstavljene, pošto su ostale do naših dana nedovoljno poznate i cenjene, a svojevremeno imale snažnog odjeka u najnaprednijem delu javnosti. Iako se može lako primetiti da ne spadaju u pesnička ostvarenja od trajne vrednosti, mora se istaći njihova uloga u buđenju svesti, u borbi na strani stradalnika, u širenju novih ideja, rečima koje imaju svoju specifičnu težinu, koje uzbuđuju, gone na razmišljanja i akciju.

Prva Arsenijevićeva pesma koju objavljuje „Preodnica” govori o siročetu umirućem od gladi, o njegovoj osamljenosti, nebrizi i nesvesti okoline. Vidi se slikovito kako u ponoći

.....
„Drumom ide, pa jauče
Sirotanče jedno malo
Ali niko da ga čuje
U selu je sve pospalo!

Ćuti zemlja, Ćuti nebo
Samo besni vihor huče...
A siroče gladno, golo
Čas ućuti, čas jauče
.....

A kuda će, kuda jadno
Nema kuće, ni kućišta
Da izdahne na sred drumu
Ne stoji mu drugo ništa!..

Tako će naše siroče zaspati na steni večitim snom, ne naišavši na razumevanje, milost¹⁵ bližnjih. Druga Arsenijevićeva pesma u „Preodnici” uperena je protiv stranog, turskog ugnjetača. Poruka je u narodskom stilu prožeta ustaničkim duhom:

„Hej, stani Turčine, azijski sine,
Doći će i tvome despotstvu kraj –
Dok jekne grlo – ropskoga srca
– Ustani rode, sad ustaj”¹⁶
.....

Treća pesma ovog pesnika je otvoreno revolucionarna. U ime slobode svih ugnjetenih, slobode čovečanstva, upućena je na adresu svih tirana. Tu je najpre moto, u epskom stilu, sa porukom ugnjetačima:

Učiteljske škole u Somboru, Pančevo, 1873, br. 2, 15. X 1873.

¹⁴ Ovaj plodni pesnik i polemičar, koji se 70-ih godina ističe socijalnim pesmama socijalističkog karaktera, ostao je gotovo nepoznat istoriografskoj literaturi. U *Enciklopediji Jugoslavije*, koja je, na žalost, i inače puna praznina kada je reč o istorijskim ličnostima, o njemu se kazuje samo da je u mladićko doba bio na strani Svetozara Markovića i njegovih sledbenika, dok će kasnije prići konzervativcima. Čak se i ne pominje njegova saradnja u „Preodnici”, mada je ona, kao što vidimo, veoma intenzivna i upečatljiva. Posle predaje ove knjige u rukopisu izdavaču, štampan je članak istoričara Vase Vojvodića u *Zborniku Matice srpske* sa nešto više detalja o životu i radu Koste Arsenijevića, koji se kao radnik, slovoslagač, pročitao svojim buntovničkim stihovima tako da je postao saradnik a ubrzo zatim i jedan od urednika socijalističkih listova. (Vaso Vojvodić, *Zaboravljena Pesma o Pariskoj komuni i njen autor Kosta Arsenijević*, Zbornik za istoriju, Novi Sad 1971, sv. 4, 131–141.)

¹⁵ *Po noći je*, br. 1, 15. IX 1873.

¹⁶ *Hej, stani Turčine!*, br. 2, 15. X 1873.

„Ne strašim se vaših stega,
Ni najžešćeg vam tiranstva,
Poginuću, izgoreću –
Za slobodu čovečanstva!”

Potom se stihovima zatočnika slobode upozoravaju ugnjetači:

„A vi znajte: da nećete
Večno tako blagovati
Vaša dela nečovečna
Robove će podizati
Pa kad pukne čamac pusti
Na hiljadu, na komade –
Tad će roblje zapitat Vas:
– Ko nad zemljom ovom vlada?!...

A vi?! Vi ćet’ umuknuti
Bez ikakva odgovora...
A naš odjek biće samo:
– Čovečanstvo, sviće zora!”¹⁷

„Preodnica” donosi i baladu *Kraljeva lubanja*, u prepevu Jovana Popovića Crnogorca, pesmu *Amnestija* od Đure Hervega, u prepevu Đure Jankovića, zatim pesmu *Žiška* od anonimnog pisca.¹⁸ Buntovnim tonom ističe se četvrta Arsenijevićeva pesma drugovima, braći u stradanju i otporu, s porukom:

„Neka ih, braćo, neka nas tlače
Ne može večito da traje to!
Doći će duša u podgrlac nam –
Prestaće tirana – vlastelstvo svo
Nemojte braćo puziti samo.”

Poruka se završava narodski, bodro:

„Napadačima? Oduprite se –
Ne dajte više da gaze pravo!...
Sada u zdravlju i do viđenja!”¹⁹

Kao lep prilog opštoj solidarnosti u borbi za novi poredak, novi svet, isticaće se i posle stotinu godina Arsenijevićeva peta pesma posvećena pogibiji komunara. Uz moto:

„Za junaka plašnje nema
On u živoj vatri gori;
Al’ tiranu podlom, holom –
Ne pokloni s’ – ne pokori!...”

Tu se priča jezikom epskog pesnika, slikovito, kako u najpoznatijoj metropoli Evrope:

¹⁷ *Ugnjetačima*, br. 3, 25. I 1874.

¹⁸ *Kraljeva lubanja*, br. 2, 15. X 1873. i br. 8; *Amnestija* i *Žiška*, sa potpisom „H“, br. 4, 5. II 1874.

¹⁹ *Neka ih, braćo!...* (Nekolicini mojih drugova), br. 6, 25. II 1874.

„Kad je jaram dodijao
Ustadoše mučenici
I kliknuše braća složna ‘
Ha na noge, sloge sinci! ...’

Jest, ustaše... ali horda
Od lupeža, od pljačkaša,
Uzruja se pa zaurla:
Kamo? Gde je vojska naša?!”

A na kraju, s poentom saučešća i osvetništva:

„I silan je tiran silan
Savladao mučnu raju!
Mučenike – eno tvrde
Sad u lance okivaju!...
Gde je Rosel? Kamo Cere?
I još mnoga braća gde su?
Izginuše! ... Al’ u želji:
Da s čoveštva okov stresu!

Mir pepelu njihovom nek je!...
Osvetna će miso nići;
Pogažena, potlačena –
Opet će se raja dići!

Zakliktaće osvetnici:
„Hajd’ na noge, braćo draga!
Il’ smrt našem žiću tužnu
Il’ smrt našeg gadnog Vraga!”

Blaguj, slavi, tiranijo!
I nazidaj veće dvore,
Kad se digne sirotinja –
Neka veći oganj gore!...”²⁰

Poslednja pesma „Preodnice” posvećena je Moskvi, gradu koji se s najvišim ponosom slavio zbog pobede nad vojskom Napoleona. Tu se kazuje srpskom čitaocu, u stihu omiljenog narodskog poetskog stvaralaštva, kako:

„Moskva je moja!”
Povika evropski Džingihan!
Da l’ je istina?
Da l’ je san?

Herkulska stjepa prigla je oholu slavu,
Na zlatnom Kremlju stojim ja,
Moskva je moja!”

.....

„Sa atlantskog do tihog okeana

²⁰ *Pogibija Pariske komune* 1871. godine. (U spomen svima iskrenim borcima za slobodu čovečanstva), br. 7, 5. III 1874.

Udivljen svet slaviće ime Tvoje!
Pred tvojom slavom potamniće slava
Zevsova sina!”²¹

Glas „Preodnice” odzvanja efektno samo ako se ne smetne s uma da je prvi među srpskim i jugoslovenskim socijalističkim časopisima i da njeno uredništvo, kako bar izgleda, ne uživa u očekivanoj meri, podršku socijalističke elite, preokupirane čisto političkim problemima, a možda i ličnim zahtevima. U uslovima preteških za javne radnike sa mnogo većim renomeom u javnosti, od najvećeg značaja je sama pojava glasila socijalističkog avangardizma. Što sadržajem i stilom nije na željenom nivou, manje je važno. Što se pojavljuje kao u prolazu, svega u deset brojeva, nije za potcenjivanje, kad se uvažavaju razlozi zakonske i novčane, materijalne prirode. Sa izdavanjem počelo se optimistički. Našao se priličan broj *poverenika* za primanje i skupljanje pretplate.²² Ali već u 3. broju mora se obelodaniti da sa pretplatom ne ide onako kao što se očekivalo. Uzbudeno se kazuje čitaocima: „Vi vidite da se mi upinjemo iz petnih žila da se ovaj list održi, te da doprinese svoj deo obrazovanosti našeg naroda... Ovim radom dragi čitaoci, ne zidaju se kuće, ne nosi se blago u engleske banke, ne teče se slava; ovim radom samo se životari. Ne radimo mi ovaj rad ni radi slave, ni radi bogatstva i uživanja, već rad koristi onih koji će, služeći se ovim radom, koristiti sebi i drugima.”²³

Posle dvadeset dana, u 5. broju, publici se u *prebacivačkom* tonu daje do znanja da je „odziv slab, te slab, trajav – gotovo nikakav... Izgleda kao da srpska publika hoće navalice da natera književnike da polome svoja pera i da kapituliraju pred tako nečuvenim nemarom”. Ne veruje se „da je uzrok tome oskudica i novčana kriza... jer kavane, kartaški stolovi i biljari imaju izobilja mušterija”.²⁴

Poslednji apel izdavača čitamo u 10. broju. Čitaocima se saopštava: „‘Preodnica:’ se zadocnila čitavih petnaest dana! Nije se zadocnila što oskudeva u materijalu, niti što je redakcija lenja i nemarna, nego zato što je srpska publika prema njoj nemarna. Prva tri meseca prodoše a upisnici još hoće veresije. Ako se tako i dalje natežu s plaćanjem, onda su slabi izgledi da će kad god biti urednije i na vreme.”²⁵ Izgleda da su sva dalja očekivanja i nadanja bila uzaludna. Izdavači prvog socijalističkog časopisa *napokon* su morali uvideti da tako više ne ide i obustavili su njegovo dalje izlaženje. Deseti je njegov poslednji broj!²⁶

²¹ Moskva, br. ft, 25. III 1874, na mestu potpisa stoji: “H”.

²² U 1. broju se štampa spisak lica koja primaju pretplatu. To su: V. Valozić, knjižar; Đ. Lazarević, nastojnik Beogradske čitaonice; Đoka Ivanović, građevinski preduzimač; Tasa Đikić, trgovac i Milan Karamatić, potknjižar u Jagodini; Kuzman Marković, sudski pisar u Smederevu; Vasa Janković, đakon u Valjevu; Ilija Anđelković, potknjižar, Milan Miletić, sudski praktikant, i Miladin Petrović, slušalac šumarske škole u Požarevcu; Stevan Bajalović, profesor u Šapcu; Srećko Jevtić, učitelj u Loznici; Stevan Šumkarac, rukovođa Štedionice u Čačku; Ivan Subotić i Toma Bojičić u Kragujevcu; Dimitrije Konstantinović, praktikant u Knjaževcu; Aca Avramović, praktikant u Paraćinu; Koča Radovanović, telegrafist u Gornjem Milanovcu; Andrija Kukanjac, opštinski perovođa u Žagubici; Dimitrije Slavuj, u Aleksincu; Avram J. Marinković, u Aleksinačkoj Banji; Ljuba Jakovljević, učitelj u Brzanu; Sima Mihailović, učitelj u Brzju Palanci; Ranko Anđelković, telegrafista, u Hasanpašinoj Palanci; Mijailo Stefanović, praktikant u Gradištu; Persida Petrović, učiteljica u Karanovcu; Mijailo Janković, u Krušnju; Aleksa S. Pavlović, poštar u Krepoljinu; D. Đ. Popadić, pismošoj, i Miloš D. Kitanović – u Čupriji; Jovan Živanović, šloser u Ubu.

²³ *Upisnicima „Preodnice”*, br. 3, 25. I 1874, str. 48.

²⁴ *Publici*, br. 5, 15. II 1874, str. 80.

²⁵ *Od uredništva*, br. 10, 5. IV 1874.

²⁶ Izašao 5. aprila 1874.

„RAD”
(1874–1875)

Drugi po hronološkom redosledu socijalistički časopis je prvi u potpunosti markovićevski. Kao takav, po saradnji najprisnijih i najdoslednijih Markovićevih sledbenika, te po najkarakterističnijim crtama, kroz eksplicitno opredeljene stavove zaslužiće, prema mnogim ocenama, da zauzme i zadrži prvo mesto u socijalističkoj periodici.

Izlazi kao „književni i naučni list”.¹ Izdavač mu je i urednik, odgovorni i stvarni, najtalentovaniji Markovićev saradnik i sledbenik u domenu publicistike, Pera Todorović. U uglednom broju, kojim se i on po tadašnjim običajima predstavlja čitalačkoj publici, njegova se misija najavljuje u literarno intoniranoj poenti avangardizma nove inteligencije, prosvetiteljski revolucionisane socijalističkim učenjima.

„Kad je neko društvo ogrezlo u neznanju i predrasudama, kad u njemu ima sijaset nepravdi i tiranluka, kad se kvarež širi sve dalje i dalje; i od tih zala podriven, izgrizen i otrovan strada ceo društveni organizam, kad sva ta zla, velimo, snađu neki narod u kad u njemu ima ljudi koji sve to pojme, razumeju i vide, onda su oni dužni da se knjigom i rečju bore protiv tih zala.”²

Intelektualni utilitarizam je za nove misionare prva pokretačka snaga napretka, i logično, u časopisu podrobnije nego u listovima, oni će moći da iznose *prave* rezultate naučnih istraživanja prirode i društva, radi oslobađanja čoveka od prirodnih udara i društvenih udaraca u nacionalnim i opštečovečanskim okvirima. „Ako nauka ne olakšava čovečanstvu njegovu borbu s prirodom, ako knjiga ne uči ljude kako treba da urede svoje odnošaje jedan spram drugog, i spram ostale prirode, pa da im ovde na zemlji bude dobro i lepo, ako nas, velimo, tome ne uče knjige, onda mi pitamo: našto nam te knjige? Šta će nam taka nauka?”

Insistiranjem na poučnoj, racionalnoj naučnoj i beletrističkoj literaturi istaće se kako je najvažnije da ona „svojim uticajem izmeni naopake pojmove u ljudi, da ih istrigne iz neznanja i zabluda pa da ih upozna sa zakonima koji vladaju u prirodi, i tim da im da u ruke sredstvo kojim će što pravilnije da urede svoje društvene odnošaje”.³

Svaka knjiga mora, po postulatu koji će se u ovom časopisu potvrđivati, „da nauči ljude... da budu umniji i pošteniji, bogatiji i slobodniji no što su”... U protivnom, javnost mora biti alarmirana: „jer knjigom patentirana (odlikovana) laž, na artiji ovekovečena zabluda mnogo je opasnija no laž koja se ustima širi.”

Sve što se ne zasniva na *stvarnim*, materijalnim potrebama i *naučno* proverenim istinama „Rad” će osuditi i odbaciti. Da ne bude dvoumljenja, daje se otvoreno na znanje da se neće imati obzira ni prema tada najukorenjenijim i najrasprostranjenijim, verskim predrasudama. „Za natprirodna tumačenja prirodnih pojava, za apelatu na veru, gde treba da govori um, mi nećemo da čujemo” – saopštava se bez okolišenja. Neće se štedeti „zablude i predrasude, pa ma kako bile omiljene publici i njenim piscima”.

Opsednuti problemima *realnih znanja* i *realnih potreba*, apologeti novih pogleda na svet nemaju razumevanja ni za ljubavne preokupacije, pa će u svome časopisu i „Škrabanje kojekakvih besmislenih pesmica i romančića.. .

¹ Do broja 3. u zaglavlju stoji: „List za književnost, nauku i kritiku”, a od broja 4. pa sve do kraja: „Književni i naučni list”. Sedište redakcije je u Balkanskoj ul. br. 22.

² *Od Uredništva*, Ugledni broj, bez datuma.

³ Ovi su redovi spacioniranim slovima štampani u originalu.

premlatiti najsurevijom kritikom.” Po njima, stihovi kojima, na primer, neki *nežni ljubavnik* kazuje da „onaj rumen na istoku... nije zora već je krvca iz dubokih rana” njegova, spadaju u besmisleno buncanje.

Ni jalova apstraktna, pa ni *sladunjavo* patriotska i druga idealistička poezija, kojom se, prema ovde posebno naglašenom ubeđenju, samo obmanjuju mase, neće biti pošteđena od kritičkih pera saradnika našeg časopisa. Nema šta: „Ljudi, kojima su neprestano na jeziku reči: ‘narod, narod, sloboda, sloboda’, a ovamo dok narod grca u sirotinji i nevolji, oni mu spremaju zabave, pevaju mu pesme, neguju veštine, prevode mu Omira, i taki ljudi velimo, imaće da izdrže s nama žestoku borbu.” Zna se: „Ta su gospoda u svojim pesničkim proizvodima vrlo idealna... No oni samo u pesmama teže nekud ‘tamo, tamo’ – za oblake – a u proznom životu... vrlo dobro znaju čemu teže. Ugodan dembelski život, to je njino ‘tamo, tamo’ ovde na zemlji.”

Da će ovakvim deklaracijama markovićevski časopis mobilisati protiv sebe sve konzervativne intelektualne građanske krugove, slično Markovićevim listovima koji su izazvali i reperkusije političkih vladajućih foruma, nije teško predvideti. Zato se i poručuje, sa patosom koji u ovakvom trenutku nije deplasiran: „Mi znamo da ćemo zbog ovako otsečnoga pravca navući na se čitavu oluju napadaja od ‘uvaženih’ i neuvaženih pisaca. No mi smo se za borbu i spremili.”

Nisu krivi kritičari za pojave koje su morale biti kritikovane ne samo po doktrinarnim merilima nego i po potrebama društva da se oslobodi balasta pri kretanju napred. Već su u književnosti uzimali maha spisi „kojima je celj da polaskaju”, da povećaju prihode *autora*, da *prenemaganjima* razonode, *mudrovanjima* zavode, *besmislicama* osmisle život dokonih. Markovićevci obelodanjuju da neće ni na području *književnosti*, kao ni na polju politike, dozvoliti da se „s osmejkom” prate dostignuća gluposti, samozadovoljstva, netaleta, parazitizma, kojima se „muti svest naroda”.

Ohrabrenje je predstavljalo za markovićevce *uverenje* da je već i čitalačkoj publici, bar u izvesnoj meri, „dodijalo prenemaganje” slabog pesnika, mudrovanje „plaćenoga pera”, kljukanje „sa sviju strana”. Verovalo se, kao što se uvek veruje u krugu začetnika oslobodilačkih pokreta, *da je došlo vreme* i da se narod mora upozoriti *na to vreme* u kome sazrevaju uslovi za obračun sa krivcima svih krivotvorina.

U ovom časopisu čitaocu se nudi *znanje* koje će mu pomoći „u praktičnom životu”, koje će ga naučiti kako da savlada nevolje, sopstvene i tuđe. Na njegovu adresu upućuje se, na kraju, i alarmirajuće upozorenje: da se ne zavarava dalje! „Ako svi u tvojoj okolini kukaju, ni tebi neće biti do pesme.”

Sa namenom kojom su tako svi upoznati, „Rad” će izlaziti svake nedelje na jednom štampanom tabaku. Ako bude odziva, pojaviće se „i dva put na nedelju” – rečeno je pri njegovom pokretanju. Ali se ostalo na nedeljnom izdanju. Teškoće će se gomilati, tako da se može smatrati velikim uspehom i kontinuirano sedmično izlaženje. Samo mu je *vek* kratkotrajan. Uspeo se održati svega osam meseci, od 22. jula 1874. do 24. marta 1875, sa ukupno 36 brojeva.⁴

Sadrži *naučne članke, pripovetke, kritike, polemike*, bibliografske informacije i *razne stvari*. Već u uglednom broju, posle programskog uvodnika, počinje sa odlomkom spisa *Šta da se radi?* od Černiševskog, čije je štampanje započeto u „Radniku”. Tu je i rasprava o *Borbi za opstanak*, kojom se, na osnovu antropoloških i socioloških studija cenjenih istraživača, prelazi na detaljnije razjašnjavanje odnosa u prirodi i društvu, da bi se čitaoci upoznali sa

⁴ Sa kontinuiranom paginacijom, u 1874 – posle uglednog primerka 24 redovna broja, ukupno 384 strane; u 1875 – 12 brojeva, 212 strana.

konturama razvoja u uslovima kojima će se prevazići postojeće, *životinjsko stanje* u ljudskoj sredini.

Otkrivaju se potencijali čovekovog mozga koji, za razliku od životinjskog, može da utiče u sve većoj meri na regulisanje tokova opstanka. Razgolićuju se „filozofi koji se podsmevaju pokušajima da se reguliše postojeća borba u društvu” u pravcu humanizacije na osnovu delovanja razuma. Baš njihovi sledbenici spadaju u najrevnosnije *organizatore države*, koja zakonima, naredbama, kaznama i nagradama *urazumljuje* podanike kod regulisanja ljudskih odnosa. Samo što onda sve to služi za obezbeđenje *reda i poretka* vladajućih.

Propovednici novog u popularno-naučnoj i literarnoj formi dokazuju kako „čovek može da bude i životinja... ali ne mora”. Nije „borba u društvu” posledica *oskudice* u životnom prostoru, ne vodi se ona za *opstanak*. Nju uslovljavaju nezdravi društveni odnosi. Na njih se nadovezuju neznačajki i nekritički postupci, koji onda dovode do stanja u kome preovlađuju uverenja o neophodnosti međusobne borbe za život pojedinca, porodice, vrsta, plemena, naroda, nacije.

Zaključak je da bi sve drukčije kada bi se promenili društveni odnosi. A da se do tih promena dođe, potrebno je, pre svega, razviti kritičku misao. Jer „sva sreća čovekova i zavisi od sume misli i kritike koje... upotrebljava u svojim postupcima”.⁵

Međutim, bez promene *društvene osnove* ne mogu se očekivati željene transformacije ni u sferi nauke i kulture, iako se smatra da pre svega treba uticati na podizanje intelektualnog nivoa naroda. Ovu pretpostavku ističe „Rad” i u svom prvom kritičkom prikazu novih knjiga, u osvrtu na uvodne reči prvog srpskog prevodioca i izdavača Žil Vernovog *Putovanja sa zemlje na mesec i oko meseca*, da se ovom knjigom krči put nauci *kako u kolibama, tako i u dvorcima*. „Da su se dobrodušni naučenjaci upoznali sa životom naroda oni bi brzo uvideli kako je velika utopija njiovo ‘krčenje puta nauci u najprostije kolibe putem popularno napisanih knjiga’. Uvideli bi da bez promene današnjeg načina života, bez promene *ekonomskih i političkih* odnosa ne može se ni zamisliti mogućnost rasprostiranja nauke u masu” – stoji u ovom prikazu. Još se sa dozom dogmatičke isključivosti dodaje „da je stoga njegov rad gotovo uzaludan” u tom pogledu.

Samo s obzirom na opšte okolnosti i značaj Žil Vernovih dela daje se opširan pozitivan prikaz prevedenog romana i odaje priznanje naporima prevodioca, uz želju da i ostale priče Žila Verna budu prevedene i naiđu na što veći odziv publike, iako nemaju onaj značaj koji im se obično „pridaje u drugim zemljama i kod nas”.⁶

Pridobiti ljude za kritiku postojećeg, proširiti njihov horizont prvenstveno povećanjem njihovog znanja o uzrocima i posledicama društveno-ekonomskih i političkih odnosa da bi se priključili borbi za promene u tim odnosima, ostaje preokupacija svih većih napisa u „Radu”. Na prvom mestu tzv. naučnih, zapravo naučno-popularnih.

U raspravi o suštastvenim životnim preokupacijama izlaže se kako svakog najviše zabrinjavaju momentalni lični problemi, tako da prenebregava one zajedničke, društvene, koji su najvažniji.⁷ Zato će se na njih ovde ukazati.

Zna se da čak najviše zanimaju ispiti, trgovce poslovi, činovnike plata i napredovanje, itd. Ali ne zna se, bar ne u potrebnoj meri, da ima „pitanja čija

⁵ *Borba za opstanak*, Ugledni broj, str. 13–18.

⁶ *Putovanja sa zemlje na mesec i oko meseca*, napisao Žil Vern, preveo s francuskog Vasa T. Gavrilović, velikoškolač, I sv., preštampano iz podlistka lista „Budućnost”, Beograd, Štamparija N. Stefanovića i družine, rubrika „Književnost”, Ugledni broj, str. 18–20.

⁷ *Život i trulež*, br. 1, 22. VI 1874, str. 1–7.

rešenja podjednako moraju da se tiču sviju građana, pa bili oni filozofi ili oficiri, književnici ili ribari”. To su pitanja koja se odnose na potrebu „da se rasvetli na kakvom temelju kakvi odnošaji... da se utvrde u društvu pa da svaki u njemu bude srećan”.

Čovek je društveno biće, on se udružuje, mora se udružiti u životnoj borbi ako hoće opstati. „Udruženi ljudi obrazuju porodicu, opštinu, državu.” Ova istina izgledaće mnogima suviše pojednostavljena, u formi osnovnoškolskih lekcija. Za sredinu u kojoj se tek počinju rasplamsavati rasprave o relacijama individualnog i društvenog, nije se moglo probitačnije govoriti u prilog potonjeg. Smisao je u diferenciranju nedovoljno uočenih, bolje reći neuočenih razlika u pojmovima i stavovima. Zato se ide i dalje.

Konstataciji da je u životu osnov svega *rad*, dodaje se komentar, koji će biti aktuelan i posle stotinu godina, o pogrešnoj klasifikaciji rada, od strane izvesnih merodavnih autoriteta, na *proizvodni* i *neproizvodni*. Prihvata se i preporučuje terminologija koju upotrebljava Černiševski, po kojoj se rad u ovom pogledu može razlikovati samo po tome da li je *koristan* ili *nekoristan*.

Poenta ove rasprave o društvu je u jednom dahu, jednom glomaznom rečenicom, izrečenoj osudi buržoasko-kapitalističkog poretka, uključujući sve njegove bogataške produkte, čak i kulturne, kulturno-zabavne, pošto se njima većina žitelja neće moći da koristi. „Društvo u kome badavadžije mogu srećno da provode svoj vek; društvo u kome čitavi staleži mogu bogatirski da žive ne radeći ništa, ili zanimajući se besposlicama, od kojih ne samo pravim radnicima ne biva lakše, no baš ih taj gospodski rad još crnje zadavljuje; društvo koje rasiplje svoju radnu snagu i svoja srestva na podizanje pozorišta i nabavku svile i kadife, na spremu šampanja, poslastica i drugih đakonija, koje sve u jednu noć proždere i zbriše gomila probisveta, besna gomila razvraćenih lenčuga, društvo koje tako rasiplje snagu i srestva narodna, a većina njegovih članova ide i gola i gladna i bez krova i bez doma, tako društvo, velimo brzo, vrlo brzo srlja u svoju propast.”

Mnogi će reći da ovo nije rečnik kojim je trebalo da se služi časopis sa kulturno-naučnim pretenzijama. Ali oni zaboravljaju da on služi političkim ciljevima, u borbi u kojoj je svaka strana napadala pozicije protivnika na najbrutalniji način, da bi prvenstveno u masama opravdala pozive na uzbunu i odzive za obračun.

Svakako je važnije da je sve to rečeno u vreme kada se malo znalo, smelo i moglo govoriti, a još manje pisati kritički o vladajućem, pohvalno o budućem poretku. Mada će se još mnogih decenija, pa možda i vekova, smatrati kao utopija, ljudima je trebalo početi dokazivati i zašto i kako „Društvo treba da bude tako uređeno da svi njegovi članovi dođu do najvećih materijalnih ugodnosti, do najvećega umnoga i moralnoga razvića kako se može dostići u izvesnoj eposi”.⁸

Nastavljajući razgovor o *Životu i trulenju* u društvu, „Rad” će u jednom od sledećih brojeva nastojati da još konkretnijim formulacijama pridobije čitaoce za nove ideje, da bi ih pripremio i za aktivniju angažovanost, učešćem u pokretu za promenu poretka. Potrebe koje nisu nasušne a svojstvene su pripadnicima „viših staleža” prikazuju se kao suvišne, „nakaradene”, koje se podmiruju oduzimanjem osnovnih potreština od *mase naroda*. „Te nakaradne potrebe treba ugušiti, uslove koji ih stvaraju treba izmeniti. Bolest se ne sme nikako uzeti za normalno stanje.”

Apelom na razum pokušavaju se pridobiti prvenstveno ljudi iz nižih, poniženih redova. Pretpostavlja se da ni najrazumniji argumenti neće navesti pripadnike gornjih slojeva da napuste svoje privilegovane pozicije. Čak se

⁸ Nav. čl., br. 1, str. 6.

smatra za „pojmljivo”⁹ da su svi „koji su u opštoj jagmi dovatili ponajmasniji komad, pa onda još utvrdili svoju vladu nad njim pomoću policije i vojske... protivnici svakog napretka”.

Kada se prelazi, u istom ovom *razgovoru*, na objašnjavaše karakterističnih razlika između socijalističko-komunističkih partija „i sviju ostalih”, onda se za prve kazuje da „traže prosto takve promene u društvenom stroju koje bi svima ljudima [podrazumevaju se ljudi od rada] bez izuzetka donele mnogo bolju i stalniju sreću”, dok se potonje bore samo za svoje sebične interese.¹⁰

Opet će kritičari, pa i obični znatiželjni čitaoci sa širim horizontima znanja moći da utvrde kako i ova klasifikacija spada, bar za jedno prilično dugo razdoblje, u obmane i samoobmane, demagoške rekvizite ili vulgarno doktrinarstvo. I opet će biti dobro da se podsete da su u pitanju političke rasprave određenog nivoa koje se procenjuju merilima *ovdašnjih* političkih mogućnosti i potreba u perspektivi progresivnih istorijskih stremljenja.

Socijalističke i komunističke partije jedva da su tada bile formirane i u najrazvijenijim zemljama Evrope. Ali, u svakom slučaju, kao revolucionarno-opozicione formacije vodile su, u interesu proletarijata i svih ugnjetenih i poniženih, borbu protiv sistema i režima koji su omogućavali samo jednom neznatnom broju ljudi da razvija potencijale svojih sposobnosti i nesposobnosti.

U članku o sveštenstvu, povodom neumerenog pisanja „Siona”, ovo uvek aktuelno pitanje razmatra se sa odmerenom razboritošću. Vodi se računa o razlikama u uticaju i ulozi klera u zapadnim, pretežno katoličkim zemljama i Srbiji. Na Zapadu crkva je bastion reakcije. Tamo je „borba koju vodi najnaprednija partija s popovštinom... tako isto važna kao i borba koja se bije sa izandalom buržoazijom i otrcanim liberalizmom”. U Srbiji „sveštenstvo kao stalež nema... moći” (u oportunoj revnosti ističe se da nema „nikakve moći, nikakve sile”). Smatra se da sveštenici „samo utoliko važe ukoliko pripadaju ovoj ili onoj partiji”. Prema tome, „rat protiv sveštenika ne bi imao kod nas nikakvog smisla”. Na njih treba udariti samo kad se eksponiraju u službi vladajućih.

Posle ispravne diferencijacije višeg i nižeg klera, niže srpsko pravoslavno sveštenstvo se uzdiže, s obrazloženjem da pretežno živi sa narodom i bori se uz narod. U interesu pokreta koji u radikalnom vidu već ima veliku privlačnu snagu u redovima nižeg sveštenstva, naglašava se tvrđenje da su se niži sveštenici otrešli „sviju onih gluposti... kojim ih je usrećila bogoslovska klupa”. Za njih se emfatično kazuje: „To su ljudi svetloga karaktera, to je kremen o koji treba samo kresnuti pa da sevne živa varnica.”¹¹ Zbilja štedro priznanje od časopisa koji u načelu žigoše sve što je atavističko, praznoverno, crkveno.

Priznanje je, istina, upućeno sveštenim poslenicima naroda, a ne crkve, ali se može protumačiti dvojako: pozitivna, u tezi da se ima smisla za neophodne taktičke poteze; negativno, u antitezi da se već zaplivalo u radikalske vode.

Velika rasprava, u pet nastavaka,¹² o *Opštinskoj i privatnoj svojini*, počinje sa uveravanjem da neće direktnim pledoajeom za *komunu* zaplašiti bojažljivu građansku inteligenciju, već će analizom situacije u zemlji predočiti argumente za bolju vrstu svojinskih odnosa. Analiza neće biti naučna – odmah se može primetiti. Počinje se sa *konstatacijom* koju svaka opozicija ističe kao neoborivi *dokaz* neispravnosti u poretku, iako u tom dokazu ima obično više netačnosti nego tačnosti, da „osiromašenje naroda”, to jest

⁹ Istaknuto sada.

¹⁰ Nav. čl., br. 3, str. 33–38, 37.

¹¹ *Sveštenstvo*, br. 3, 8. VII 1874.

¹² Od br. 4, 19. VII 1874. do br. 8, 16, VIII 1874.

srpskog naroda, „ide sve brže i brže, širi se sve dalje i dalje, vata sve dublje i dublje”.

Ako je dubiozna prva konstatacija, o sve većem *siromaštvu naroda*, s obzirom na napredovanja u tehnici, tehnologiji, prosveti, kulturi, kojima se koristi i *narod*, bar u minimalnim razmerama, ispravna je druga tvrdnja – o procesu polarizacije. I u srpskom narodu sve se više i brže povećavaju razlike između bogatih i siromašnih. Staleška obeležja počinju da dobijaju klasne pripadnosti. Potvrđuje se da bogaćenje, kao ni osiromašavanje, ne mora biti i nije uslovljeno *zloupotrebama vlasti*. Žigosana diferencijacija je „*neizbežna posledica ekonomske sisteme, koja danas vlada kod nas i u celoj Evropi*”.

U nedostatku rekvizita kojima raspolažu predstavnici radničke klase na Zapadu, i dalje se smatra da još ima vremena da se izabere drugi put društveno-ekonomskog razvoja. Pažnja se, dakle, stalno obraća na prednosti puta srpskih socijalista. Oponentima koji ponavljaju da za novi put treba vremena, da se i postojećim putevima kreće napred, odgovara se slikovito da se putem koji vodi u jednom pravcu ne može stići do cilja drugog, suprotnog smera. „Za dan ne možeš stići ni u Berlin ni u Carigrad, al’ pri samom početku putovi se odvajaju i idu na dve suprotne strane. Ako je pametnije i bolje ići u Berlin”, onda se mora poći putem za Berlin. Inače će se stići tamo gde se nije nameravalo, u Carigrad! *Ili ćemo se morati vratiti*.¹³

Verovanje da je nekada, u patrijarhalnom društvu bilo snošljivije, potkrepljuje se rezonovanjem da se ranije ipak moglo živeti od rada. „Prljalo se drvenim ralicama, povlačilo se trnovim branama... pa je opet išlo nekako.” Dok sada „nema više zadruge, nema pozajmice, nema sprega, nema bačijanja”, a od nadnice ne može se ishraniti porodica. Pridošli su porezi, prirezi, tržišni izdaci. Zajedno sa njima „kaišarenje, zelenaštvo, interesdžiluk”.

Ne prenebregavaju se potencijali moderne proizvodnje, na naučnoj osnovi. Predočava se, prema nalazima ekonomista i sociologa, Rikarda, Mila i dr.,¹⁴ da je „nauka... u svome razviću dotle doterala” da ako bi se razgranato „primenila na proizvodnju i podelu rada”, niko ne bi živeo u bedi. Kaže se da primena agrotehničkih sredstava iziskuje krupna gazdinstva, a industrijskih velike fabrike. Nasuprot zanatlijsko-utopističkim zahtevima za sprečavanje prodora fabričkih proizvoda u ime blagoslovene domaće radinosti, ovde se napominje da je „uzaludno”, „a ako očete i nepametno – odupirati se... nadmoćnosti” fabričkih produkata.¹⁵

Obećana analiza nije izvorna, ne sastoji se od analitičkog pregleda autentičnih podataka o prednostima krupnih ili sitnih, opštinskih ili inokosnih gazdinstava. Ona je apstraktna i u teorijskom pogledu komplikatorska, kao obično u tezama političkih aktera. Ali je ispravna u zaključcima kojima se naglašavaju prednosti krupne proizvodnje i kolektivne svojine na sredstvima za proizvodnju.

Opštinska svojina i organizacija u proizvodnji se apologizira prema uveravanjima Blankija. Po njemu, zaključak je jednostavan, iako ono što bi sledilo nije tako jednostavno: „... kad bi velika opština uzela u svoje ruke i izgrađivanje i prerađivanje proizvoda, koji su joj nužni i koje ona troši; kad bi usred opštinskih polja ostale opštinske fabrike, onda bi članovi opštine” izvršili pravilnu raspodelu rada, a shodno tome i nagrada.¹⁶

Prema argumentaciji Černiševskog, opširno se dokazuje *potreba* za ukidanjem nasledstva kao korena privatne svojine. Na kraju se rezimira:

¹³ *Opštinska i privatna svojina*, br. 4, str. 52.

¹⁴ Navode se: J. S. Mill, *Nationalökonomie*; Herschel, *Die Natur-Philosophie*; Cuvier, *Recueil des éloges*.

¹⁵ Treći nastavak, nav. čl., br. 6, I. VIII 1874, str. 82.

¹⁶ Treći nastavak nav. br., str. 86.

Privatni, inokosni svojinski odnosi su doveli do očajničkog stanja u kome se tada nalazila velika većina svakog naroda na Zapadu, i u kome će se naći i srpski narod ako ne uspe u poslednjem času – *a taj čas već otkucava* – da uvede drukčiju, zajedničku, opštinsku svojinu. „Mnogi bi hteli i privatnu svojinu i mir i sreću društvu, no to ne ide. Ko oće privatnu svojinu, mora *hteti* i posledice koje ona donosi.”

Da se ne bi ljudi zavaravali, predočava im se odmah budućnost na privatnokapitalističkoj osnovi. „Danas, sutra” izgradiće se i u Srbiji „železnica. Udruživaće se naši trgovci i podizaće fabrike”, a doći će i „stranci sa velikim kapitalima”. Svi će se oni bogatiti, a narod će postati i ostati *proletarijat*. Tada, i ako bi se jednog dana pripojili Srbiji srpski krajevi pod Turskom i Austro-Ugarskom, stanje naroda neće se poboljšati.

Verovanje da bi se proleterska sudbina mnoštva izbegla u poretku zasnovanom na opštinskoj svojini zasniva se na ubeđenju da će novi poredak stimulirati rad i radnika na najsavršeniji način. Rad – najbržom koncentracijom krupnih gazdinstava i velikih fabrika. Radnika – jer neće biti eksploatisan, pa će mu zarada istinski zavisiti od rada. Sve to samo od sebe i po sebi sigurno ne bi tako išlo, s pravom odvrćaju bolji poznavaoци ekonomskih i društveno-psiholoških zakonitosti ljudskog društva. No ni naši prvi antikapitalistički pobornici nisu bili lišeni osnovnih znanja o realnim ljudskim stimulansima. I u ovoj raspravi se kazuje „da će ljudi samo onda vršiti svoje poslove sa najvećom voljom i vrednoćom, pažnjom i staranjem kad vide da taj rad njima donosi vajde, da oni uživaju ono što su zaradili”. U tom kontekstu je realistički smisao zaključka da „radnici treba da su svoje gazde, a proizvodnja da ide u vrlo velikom razmeru”¹⁷ – radi zadovoljenja sve većih potreba.

U službi čoveka, radnog čoveka, „Rad” se hvata ukoštac i sa problemima školstva. Što je nastava na niskom nivou, smatra se normalnim u postojećem periodu. Školska svedodžba ne znači mnogo. Važnije je imati nekog bogatog ili uticajnog rođaka, prijatelja, neko nasledstvo i sl.

Manjim reformama se ne da ništa učiniti. Koji traže „neka usavršavanja, nekoliko novih knjiga, očiglednu nastavu, lično usavršavanje učitelja”¹⁸ u datim uslovima, zavaravaju sebe i okolinu. Samo duboke, revolucionarne reforme, kojima bi se izmenio klasni karakter škole, mogu izmeniti sadržinu i cilj školske nastave. Umesto da škola uzdiže pretežno kadar poslušnih činovnika, ona bi trebalo da dâ opšte i stručno znanje za obrazovanje radnog čoveka.

Pitanje „o obrazovanju”, stoga, „nije nikako jednostrano, pedagoško pitanje”. Rešenje „njegovo... zavisi od opštih uzroka, od načina kako će se u suvremenom duhu odgovoriti na sve silnije i silnije zahteve za uništenje narodnog *siromaštva* i *narodne potčinjenosti*”.

Pošto se istorija smatra najizrazitijim predmetom staleške, klasne obuke, na njenu jednostranost se i u ovoj raspravi posebno ukazuje. Na času istorije, „pored bleska od kraljeva... pored gruvanja topova od... bojeva i bitaka, deca nemaju kad ni da vide” pravu istoriju. „Od dece se krije da jedan tehnički pronalazak ima veću istorijsku važnost nego najkrvavija pobeda.” Neće da se zna da pronalazači i stvaraoci, „mudraci i radnici” obezbeđuju kretanja napred. Da će jednog dana oni smeniti „đenerale, kardinale, muške i ženske ministre”, kad „mirno kuckanje u radionici počinje zaglušivati prasku topova na klanici i... ljudi u bluzi zameniti ljude u uniformi i mantiji”.¹⁹

¹⁷ Dalji nastavci nav. čl., str. 115, 117, 118.

¹⁸ *Škola i narodno obrazovanje*, br. 6, 1. VIII 1874, 94.

¹⁹ Treći nastavak nav. čl. 9, 22. VIII 1874, str. 139–141.

U 9. broju „Rad” objavljuje jednu od najtemeljnijih rasprava onog vremena na temu o društvu u argumentaciji građanskih i socijalističkih ideologa, pod naslovom *Socijalizam ili društveno pitanje*.²⁰ Ovom raspravom se odgovara na antisocijalističke teze teoretičara srpskog građanskog liberalizma Vladimira Jovanovića, štampane u „*Glasniku Srpskog učenog društva*”.²¹ Autor odgovora je poznat, iako ostaje anonimn. Rasprava je napisana stilom Svetozara Markovića, koji se tada nalazio na izdržavanju kazne u Požarevcu. Ranije izloženi članci potiču, s obzirom na njihov stil – potpisa nigde nema – od Pere Todorovića.

U ovoj raspravi ukazuje se na to da treba razlikovati socijalističke zagovornike revolucionarnog preobražaja društva od anarhoidnih i anarhističkih. O tim razlikama se tada malo znalo i malo vodilo računa. Buržoaski ideolozi, kao Vladimir Jovanović, koristili su se time da unesu još više pomutnje u dijaloge oko *nemogućih* socijalističkih zahteva, poistovećujući ih često sa anarhističkim.

Distancirajući se od Prudona, koga su i privrženici i protivnici mnogo citirali iako su ga jedva poznavali, mahom samo po frazama istrgnutim iz konteksta, pisac ove rasprave kazuje da je Prudonova revolucionarnost *metafizička*. „On vlada frazom – dijalektikom – i u tome je strašan”... Voli „oštre, revolucionarne” izraze, pa se „dopada!” onima koji „više vole” zvučne reči nego logične rečenice. Njegova „sloboda” se gubi u slobodama buržoazije i nedorečenoj anarhoidnoj stihiji sitne buržoazije.

O Bakunjinu se još manje znalo, pa su se sa bakunjinistima kao „socijalrevolucionarima” još tajanstvenije identifikovali obični socijalisti, socijaldemokrati. Pri opovrgavanju ovih zlonamernih ili samo zloupotrebljivanih glasova, tu se otkriva da bakunjinisti u Internacionali „kao manjina” pod imenom *federalista i anarhista* sačinjavaju opoziciju. U osudi njihovih teza ističe se da je „teorija anarhista o socijalnoj revoluciji” samo „izvrnuta prudonska anarhija. Kod Prudona je anarhija rezultat ekonomske i socijalne organizacije. Kod anarhista to je polazna tačka”. „Oni vele: socijalna revolucija treba da se postara samo da sruši suvremeno državno stanje; da sruši spoljašnji i unutrašnji ‘legitimitet’ državi; da sruši juridičko pravo koje se osniva na pismenim zakonima, a održava državnom silom; da se ostavi *faktično pravo i slobodan narod*, pa neka se narod sam *odozdo* organizira po svojoj pameti i volji.”²²

Već za prve pobornike socijalizma u Srbiji *bakunjinistička* rasuđivanja su neodgovorna, iracionalna, štetna. „Ima naroda koji se nalaze u takom nenasnosnom stanju da ih izaziva na revoluciju ‘po svaku cenu’ njihov strahovit položaj. Oni nemaju pravog pojma o boljem ustrojstvu društvenom, samo su uverenja da gore biti ne može i da mogu samo dobiti ako sruše postojeće stanje pa mašta bilo.” I prvi srpski socijalisti mogu biti mišljenja, kao što se tu dodaje, da „u tom slučaju zaista je opravdana ‘socijalna revolucija’ i ‘socijalna likvidacija’”. Samo, „takvo je stanje bilo u Srbiji do 1804; tako je sad u Turskoj carevini, a sigurno je tako i u mnogim” tadašnjim, tada „današnjim evropskim državama”.

U principu, s obzirom na situaciju u najrazvijenijim zemljama, daje se za pravo socijalistima, socijaldemokratima, koji su se rukovodili uputstvima Prve internacionale prema učenjima i zahtevima Karla Marksa i njegovih najbližih sledbenika. Po njihovim tezama, prava socijalistička revolucija je opravdana i mora se isprovocirati tamo gde je društvo zrelo da na mesto

²⁰ Od br. 9. do 22/1874; *Sabrani spisi Svetozara Markovića* IV, 342–423.

²¹ „Glasnik Srpskog učenog društva”, sv. XXXIX

²² *Socijalizam ili društveno pitanje*, VII odeljak „Socijalna revolucija”, „Rad”, str. 326.

privatne svojine inauguriše *zajedničku*, kao što je nekada ukidajući feudalno vlasništvo revolucionarnim aktima inaugurisalo buržoasko-kapitalistički poredak. Za takva društva važe Marksove reči: „Sila je babica koja pomaže da se porodi staro društvo kad se u njemu začelo novo.”

Ne samo da bi se opovrgle tvrdnje građanskih protivnika, kakav je bio Vladimir Jovanović, već i iz ubeđenja da su prilike u Srbiji drukčije nego u zemljama u kojima je moguća i nužna nasilna revolucionarna akcija, ciljevi srpskih socijalista se ističu u drukčijem vidu: kroz akciju za pridobijanje i pripremanje duhova za mirni preobražaj društva na socijalističkim temeljima. U Srbiji, kao i u svim drugim nerazvijenim, neindustrijskim, zemljoradničkim zemljama – kaže se ovde – još nema uslova ni potrebe za klasičnu, klasnu revoluciju. Narod je „na takvom” niskom „stupnju ekonomskog razvitka da u njemu još nema nikako jedne klase u društvu, koja vlada svima srestvima za proizvodnju”. Nema ni koga, ni šta da se „likvidira”. Ostaje da se narod pouči kako na „vreme” da spreči formiranje klase koja „će mu navući mučan posao revolucionarne „likvidacije” protivnika.²³

U poslednjem odeljku rasprave, pod naslovom „Razgovor s omladinom”, sažimaju se pogledi prema zadacima vaskolikog srpskog naroda (i onog pod Austro-Ugarskom i Turskom) na putu ka potpunom, socijalnom i nacionalnom, oslobođenju. Od omladine se uvek očekuje da predstojeće *istorijske* zadatke ostvari. Njoj se ovde takođe upućuju zaključne reči.

Po tim rečima, a i faktički, ciljevi tadašnje „*Ujedinjene omladine*” gubili su se u zamagljenom vidokrugu, obeleženom neodređenim frazama romantičkog nacionalizma. Meta socijalističke omladine bila je tako fiksirana da ju je mogao svaki uočiti. Prema realnim mogućnostima, ni ona nije mogla da se dosegne. No trajnost njenog kova očuvaće njenu aktuelnost i privlačnost za sva vremena, tako da će postati sve dostižnija. Ni u jednoj generaciji više neće prestati borba za socijalistički poredak. Mnogim generacijama ostaće bliski i naglašeni nacionalni ciljevi u sklopu socijalističkom: bratstvo južnoslovenskih naroda i federacija svih balkanskih nacija.

Krajnje revolucionarno, i u poređenju sa revolucionarnim zahtevima građanske levice, zvuče i formule za nasilno rušenje osmanlijske i habsburške carevine. One će biti srušene mnogo kasnije, kad prilike budu kudikamo povoljnije, pod predvodništvom građanskih političkih formacija. Ali će se tek tada videti koliko su bili u pravu oni koji nisu prestajali sa upozorenjima da nacionalno oslobođenje ne može doneti masama očekivane plodove ako se prethodno ili istovremeno ne izdejstvuje socijalno.²⁴

U polemici sa novom, više ne socijalističkom redakcijom „Glasa javnosti” u vezi sa njenim programiranjem „*velike narodne srpske države* u savezu sa srodnim nam narodima”, „Rad” će stavove prvih socijalista u spornim pitanjima oko ustrojstva buduće državne zajednice južnoslovenskih i balkanskih naroda još jednom potvrditi, da bi otklonio ponovne nesporazume oko pitanja federacija. Odbijajući da prihvate formulu federacije, zapravo konfederacije *združenih država*, markovićevci se koriste ovom polemikom da ponove prednosti svog modela: federativne države *združenih naroda*.

Po njihovoj formulaciji, „u državama koje su osnovane” na principu „narodnosti... jedna narodnost smatra se kao vladajuća. Ona svoj jezik nameće kao zvaničan... Stara se... da potčinjene... prelije u svoju narodnost”

²³ Što, opet, ne znači da se ne shvata uopšte potreba za revolucionarnom akcijom. U rubrici „Javna korespondencija”, u kojoj se saopštavaju ponekad veoma karakteristični detalji, na dopis jednog čitaoca štampa se ovakav odgovor: „Samo u pola imate pravo. Ako očete na mestu gde je stara zgrada da dignete novu, staru treba porušiti” (br. 5, 25. VII 1874).

²⁴Nav. čl., VIII Razgovor s omladinom, str. 337–344.

da bi sebe ojačala, utvrdila, opravdala. „Gde god je moguće”, ona će da „krunji i stešnjuje prava drugih narodnosti”. Nasuprot tome, „države osnovane na načelu saveza” naroda, odnosno narodnosti, već po svome strukturnom ustrojstvu moraće da čuvaju i poštuju podjednako prava svih. Znači, „velika država osnovana” na savezu malih narodnosnih državnica (ovde u formulaciji „osnovana na narodnosti”) „i slobodan savez naroda na načelu narodnih i čovečanskih potreba, to su dve sasvim protivne stvari”, pa „jedna isključuje drugu”.²⁵

Mešanje socijalističkog „Rada” u *čisto* nacionalne probleme oslobođenja, kao i *crkveno-nacionalne*, oko položaja crkve i značaja religije, naročito je iritiralo građanske ideologe i političare. Smatrajući sebe *jedino* kompetentnim u ovim pitanjima, oni su prenaglašavali pojedine antinacionalističke i antireligiozne koncepcije socijalista da bi ih bar na terenu tih osetljivih pitanja definitivno kompromitovali. Izazvanim socijalistima nije preostalo drugo no da dopunskim objašnjenjima iznova opravdavaju ove svoje „kompromitujuće” stavove.

Tako se „Rad” povodom jednog raspisa Ministarstva prosvete i crkvenih dela, i napisao u novosadskoj „Zastavi” u vezi sa ovim pitanjima, vraća na teme koje će još mnoge generacije preokupirati. U raspisu navedenog ministarstva stajalo je „da među nastavnicima u našim javnim zavodima ima i takvih, *istina ne u znatnom broju*, koji u svojim predavanjima odriču čoveku duhovni početak, a u vaseljenoj čak i samo božanstvo”. Pošto „iz ovakvog stanja stvari” mogu „proizaći najgore posledice i nastati ozbiljne opasnosti za naš porodični, društveni, pa i državni život”, moraju se preduzeti mere protiv apostrofiranih.

Osvrćući se na materijalistička opredeljenja u krugu *Srpske omladine*, „Zastava” ih vulgarizuje na jeftin način: „Čovek nije stoka pa da mu je jedina celj da se dobro naždere.”

Služeći se istim metodom prikazivanja, ona socijalističke stavove „protiv federacije (konfederacije) narodnosnih, nacionalnih državnica” predstavlja kao dokaz antinarodnosnih principa *anacionalnih* socijalista.

U odgovoru na ovakvo pisanje, „Rad” reaguje zbilja intelektualnom argumentacijom. (I po tome sudeći, zaključujemo da je anonimni pisac članka sam Svetozar Marković.) Antireligioznost već onda nije bila samo odlika socijalista, komunista. Ima sve više građana buržoaski opredeljenih, u prvom redu republikanaca, pa čak i monarhista, koji ne veruju u „božanstva”. Ako je u pitanju netrpeljivost, „trpeljivi” vernici su njeni najmnogobrojniji i najmoćniji nosioci, zahvaljujući položajima i prilikama koje imaju u društvu. „Hraneći u narodu religiozne tradicije”, oni potenciraju podvojenost među *braćom*, Srba, s jedne, i Hrvata i Muslimana, s druge strane.

Sama *nauka* u buržoaskom društvu svojim rezultatima daje sve više potvrda o nepostojanju boga i drugih natprirodnih sila. Naučna i religiozna rezonovanja se „uzajamno isključuju”. Nema škole u kojoj bi se đaci uverili „naukom u osnovna načela religije”.

Isto tako opovrgava se neosnovanost optužbi da *socijalistička struja* „ide na uništenje ‘narodnosti’ ili da uništenje narodnosti dolazi neizbežno iz njenih osnovnih načela”... „Zar ako neko kaže da neće narodnost za osnov države, niti ‘razvitak narodnosti’ za zadatak narodne države, već stavlja i za osnov i za celj države neko više načelo – zar taj oće da uništi ‘narodnost’ i da” *baš Srbe* navede na put pretapanja u druge nacije. Svako *jačanje narodnosti* ide nauštrb drugih. Logično je, dakle, da se za *narodnost* traži samo ravnopravnost u sklopu narodnosnih zajednica jačanjem opštečovečanskih

²⁵ „Glasu javnosti”, br. 20, 16. XI 1874, 316.

spona.²⁶

Kada se, posle učestalih veličanja *blagodeti* koje pruža postojeći poredak evropskog građanskog tipa, prema člancima „Istoka”, „Jedinstva”, „Vidovdana” i predavanjima profesora istorije na Velikoj školi Pante Srećkovića, „Rad” vraća na suštinska pitanja društvenih odnosa u poretku, opet će se naglasak staviti na *najvažnije*. Na proletarizaciju masa, kobne posledice privatnog vlasništva.

U velikoj raspravi, u 7 nastavaka, prvo se konstatuje da se u građanskim krugovima „kod nas gleda na zapadno društvo kao na ideal kome treba hitati što pre”. Odnosi prema *hvaljenim* kalupima Zapada „već su i počeli da se stvaraju i kako koju godinu razvijaće se sve brže”.

Ali šta će oni u krajnjoj konsekvenci doneti? Da bi se videla realna perspektiva, u „Radu” se izlažu u negativu retrospektivne slike najkarakterističnijih zbivanja. Ne samo za mase već i za one koji piruju. Kao memento. Prvo robovski ustanici, pa seljački, i na kraju radnički.

Nije ni za kapitaliste u kapitalističkom poretku sve ružičasto:... „veliki kapitali gutaju male”... a „gutaju se i među sobom”... „čuvari ’svete lične svojine’ uništavaju ne samo svojinu hiljadama malih sopstvenika već i svojih kolega”... Posle kratkotrajnog *buma* dolaze dugoročne krize.

A radnici? Zbog podele rada, eksploatacije radne snage, oni su imali najniže moguće nadnice, nezaposlenost i sve ostalo što sledi.

Za sve izloženo nisu krivi pojedinci, čak ni oni na najodgovornijim mestima. Krivica je u poretku. „Kad bi se sad, ili kakvom revolucijom ili zakonskim merama oduzela sva imanja od pojedinih kapitalista, pa se na ravne delove podelila među sve članove društva, opet bi se, ne za više no za 50 godina stvorili ovako isti odnošaji na zapadu kakvi su i sad, *samo ako bi društvo ostalo na ovakom istom temelju na kome je i sad*, tj. ako bi se za osnovu ekonomskog društvenog uređenja uzela lična svojina, slobodna *utakmica* i sloboda rada.”

Sa dalekovidošću koja može da bude od interesa i za generacije posle stotinu godina ponavlja se kako „društvo... na načelu *laissez faire laissez passer*,... gde svaki pojedinac za svoju korist tegli na svoju stranu, jer nema nikakve solidarnosti među ljudima, nikakve zajednice u opštim interesima, gde konkurencija i druge buržoazne vrline raspoređuju i proizvodne snage i same proizvode, gde se nagrada za rad ne opredeljuje po količini korisnog rada, ili po načelu koja donose kakve druge, još sprovedljivije opšte čovečanske potrebe, tu ni malo nije čudo da pođe sve naopako”.²⁷

Zapadne buržoasko-kapitalističke zemlje se po pozitivnom smeru ističu samo kad je reč o revolucionarnim pokretima proletarijata tih zemalja. Borba proleterskih masa, njihove revolucionarne organizacije i akcije uzdižu se kao uzorne, da bi se srpski narod ravnao prema njima. U „Pismu iz Pariza” pažnja se koncentriše na borbu „ugnjete radničke mase protiv njenih ugnjetača”... Očigledno, „i posle strašne pogibije Pariske komune Pariz je... ostao ognjište revolucije. On je... srce evropskih pokreta, iz njegovih predgrađa bije život kroz sve damare svetskog proletarijata”.

Ohrabrujuće treba da deluju na ugnjetene srpske mase i informacije o snazi socijalističke partije u Nemačkoj, o uspesima *Trade Union-a* u Engleskoj, i sl.²⁸

Velika rasprava o *poretku u svojini*, koju smo već prikazali, u završnoj rečenici konstatuje da se na Zapadu *jedino pozitivno* nalazi u radničkom

²⁶ Vera i nauka i obrazovanje u narodnom pravcu, br. 21, 22 i 23/1874; *Sabrani spisi Svetozara Markovića* IV, 112–125.

²⁷ *Ko ruši poredak i svojinu*, br. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8/1875.

²⁸ *Pismo iz Pariza*, br. 1,1. I 1875.

pokretu. Što o toj pozitivnoj činjenici građanska štampa u Srbiji najnegativnije piše, kao o nečem destruktivnom, pogibeljnom za red i bezbednost, nije čudno. Socijalistički „Rad” može samo da ponovi: „Neka govori šta ko oće, a mi velimo da je svaki pokušaj radničke mase na zapadu da se oslobodi od ‘buržoaznog poretka’, da ga strese i uništi ujedno pokušaj da se u društvo odista zavede poredak.”²⁹

U misaonim i akcionim preokupacijama za preobražaj društva u Srbiji, „Rad” se javlja i priložima koji imaju za cilj da se podstiču i okupljaju ljudi radi ubrzanja željenih promena. U „predlogu” udruženju velikoškcolaca „Pobratimstvu” sugerira se misao o osnivanju „putničke škole”, koja bi velikoškcolcima omogućila da u dodiru sa narodom uzajamno šire i stiču potrebna revolucionarna znanja i saznanja. Zamišlja se da bi velikoškcolci na taj način dobili autentičnu sliku o narodu kome je potrebna njihova pomoć. Videli bi i zabeležili kakav je *narod* „u kući među porodicom, u radu na svojoj zemlji ili pri radu za nadnicu; kakav je u selu među svojim seljacima, u opštinskim poslovima; kakav je pred vlašću, pred sebi ravnima i pred mlađim i slabijim; kakav je u bogatstvu i zadovoljstvu a kakav u nuždi”.

Od „putničkih škola”, ukoliko bi se osnovala, i suviše mnogo se očekuje. Veruje se da bi proizvele „revoluciju u obrazovanju naše omladine” kao i u obrazovanju *našeg naroda*. Istina je u patetičnom uskliku: „Dosta su preživele i izandale snage upravljale sudbom naroda, dosta su šarlatani živeli i izživljavali se na leđima naroda.”³⁰ Ali je vreme bilo i biće još dugo, takvo da se ljudi ove vrste prosvetiteljskim sredstvima ne mogu onemogućiti. Ostaje samo da se cene naponi u pokušajima, koji će vremenom biti sve svrsishodniji, na putu obrazovanja novog čoveka, bolje reći novog društva.

Najviše prostora u „Radu” dobijaju literarni prilozi sa socijalnom tematikom. Prvo se štampa jedan odlomak iz romana *Šta da se radi*, od Černiševskog,³¹ čije je štampanje bilo otpočeto u „Radeniku”. Pošto je u međuvremenu odlučeno da celo delo izađe „u zasebnoj knjizi”, obustavlja se njegovo dalje izlaženje već na početku. Smatra se da „raštrkan u listu, ovaj roman ne bi mogao privući na se onoliko pažnje koliko, on zaslužuje” te na mestu koje je prvobitno bilo za njega rezervisano dolazi *Istorija jednog francuskog seljaka*³² Uporedo štampaju se *Pčele* od D. I. Pisareva.³³ U nekoliko brojeva nalazimo *Istorijska pisma* P. L. Mirtova,³⁴ za koja redakcija u napomeni kazuje da su pisana teškim stilom, ali se pažljivim čitanjem bez teškoća daju razumeti.

Svi prilozi su istog žanra. Odabrani su po istim merilima, većinom iz socijalne ruske literature. Spisi revolucionara velike Rusije, u kojoj se bez podrške seljačkih masa ne mogu ni zamisliti dublji revolucionarni zahvati i preobražaji, i dalje se smatraju uzornim za malenu seljačku Srbiju. Logično je da se oni još uvek najradije čitaju, najlakše razumeju, najviše traže i nude.

Kritički osvrti na odnose, prilike, pojave koje se smatraju birokratskim, nehumanim, nepravednim, najprikladnije se upotpunjuju u rubrici „Književni pregled”. Svaka knjiga koja se prikazuje, bilo pozitivno ili negativno, koristi se za mali obračun. Prilikom izlaska iz štampe jedne obične knjige iz vaspitno-obrazovne literature ističe se, na primer: „Naše je vaspitanje uopšte, hvala bogu, zversko ili razvratno.” Njime se „batinama ili laganjem usađuju” oni „pojmovi u detinji mozak” koji služe za održavanje respekta prema vladajućima. Međutim, narodu je od koristi samo knjiga koja „predstavlja

²⁹ *Ko ruši poredak i svojinu*, br. 8, str. 117, 1875

³⁰ *Jedan predlog „Pobratimstvu”*, br. 2, 1. VII 1874.

³¹ *Drugi san Vere Pavlovne*, iz romana Černiševskog „Šta da se radi?”, Ugledni broj.

³² *Istorija jednog francuskog seljaka*, Prevod s ruskog, br. 1, 2, 3, 4/1874; br. 1, 10, 12/1875.

³³ Nav. delo, br. 2, str. 23–31; br. 3, str. 39–42; b.4.

³⁴ Pismo prvo, u br. 8. i 9; Pismo drugo, u br. 16/1874; Pismo treće, u br. 3/1875.

bilo društvo bilo prirodu onakom kakva je a ne kakvu bi je hteo neko ovde na zemlji ili gore na nebu”.³⁵

U prikazu *korisne* knjižice o *hlebu* stoji: „Iz gomile naših književnih proizvoda, koji pokazuju da se u našoj književnosti ne radi ni po kakvom planu, ni prema čijim potrebama, no da se prosto ‘dere u planinu’, iz te gomile knjiga bez misli i bez života, treba odvojiti knjižicu kojoj ispisasmo naslov.” U njoj je pisalo „da bi bilo dobro kad bi se... zavele opštinske ili zajedničke peći za pecivo leba”, a „Rad” je dodao u svome komentaru da bi zapravo trebalo da budu zajednička sva „oruđa za proizvodnju”. Samo od „zajedničnosti” se beži, da se ne bi došlo u koliziju sa poretkom.³⁶

Negativni prikaz knjige koju je napisao mitropolit Mihailo za *mladež* karakterističan je po izrazima na račun kritikovanog. Bez okolišenja se kazuje da „ova nedotupavna čituljica izgleda kao da je prekopirana iz ruskih katavasija... Po sadržini je šuplja, po naslovima [odnosno podnaslovima] rekao bi prava enciklopedija”.³⁷

U isto tako negativnom prikazu knjižice peštanskog paroha Đorđa Mandrovića o *religiji i crkvi*, ostavljajući „našeg paroha u njegovom nevinom dokazivanju „nevidljivog suštestva”, „Rad” objašnjava: „Naravno da svaki čovek nije toliko razvijen da može objasniti: pojave u svetu stalnim okolnostima koje ih prate. Naravno da svaki čovek ne razume... šta je dokaz, i da se... može zadovoljiti ili objašnjenjem da, na primer, lepo vreme dolazi otud što je bog raspoložen, a rđavo što je bog ljut.”

Ovakvo, ljudsko rasuđivanje navodi na toleranciju prema religiji i religioznosti, odnosno tezama odbrane „nevidimog suštestva”. Ali za odbranu crkve „verozakona” nema opravdanja. „Jednog, opšteg za sve ‘verozakona’ nema, nego je razdeljen i ukalupljen u sijaset fijoka i u svakoj je fijoci esap sasvim drukčiji. Jedan ‘verozakon’ odriče drugi i podsmeva se drugom...” Nikakvim verovanjima, ni najvećih umova, kao što su bili Ciceron, Seneka, Lok, Njutn, Jung, Franklin, i drugi, na koje se pozivao naš paroh, ne može se dokazati opravdanost „verozakona”.

Prikaz „rđave knjige” završava se osudom poznate izdavačke kuće, knjižara Jovanovića u Pančevu. Zaključuje se da ona „iz špekulantskih razloga” truje čitaoce ovakvim i sličnim knjigama.³⁸

Tek što je prikazana knjižica paroha iz Pešte, naišla je knjiga paroha iz Srema, opet o religiji i crkvi. Prirodno, i ona se stavlja na vagu razuma da bi se izmerila težina njenih gluposti. Pošto je čak bila nagrađena od Matice srpske, ne može se preći ni preko saučesništva eminentne institucije, koja konzervativnim merilima stimulira konzervativna dela.³⁹

„Rad”, kao što smo već mogli zapaziti, ne pravi razliku između srpskih knjiga štampanih u Srbiji ili Vojvodini, u Austro-Ugarskoj. Kada se pojavljuju *Odabrane pesme Mite Popovića*, u nakladi braće Jovanovića u Pančevu, okomljuju se na njih naročitom žestinom, jer je u pitanju lirska poezija, za koju apostoli socijalizma imaju najmanje razumevanja. Oni su

³⁵ Književni pregled, Istorija jednog zalogaja helba. Pisma jednoj maloj devojci o životu čoveka i životinja. Pisao ih Žan Mase. Preveo Vladimir Karić, profesor. (Nagrađena iz književnog fonda Kolarčevog.) Štamparija N. Stevanovića i družine, 1874, str. 180, be. 1/1874.

³⁶ *Hleb što ga jedemo, kakav je i kakav treba da je*. Predavanje o svetom Savi u Novom Sadu u pozorišnoj dvorani. Na maloj osmini 64 str., štampano u Državnoj štampariji u Beogradu, br. 1/1874.

³⁷ *Prijatelj mladeži*, Napisao mitropolit Mihailo, Beograd, 1874, br. 1/1874. U nastavku opširnijih prikaza daju se kratke beleške o ostalim knjigama koje zaslužuju pažnju čitalaca, a sada dobro dolaze pri izradi retrospektivnih bibliografija.

³⁸ *Obrana verozakona ili veroispovest raznih velikih naučenjaka*, Napisao Đorđe Mandrović, paroh peštanski, Pančevo, 1874, 50, br. 7, 8. VIII 1874.

³⁹ *Grabuncijaši ili Batine i ženitba*, Izvorna vesela gluma s pjevanom predigrom u četiri činovah s pjesmama, Napisao Ilija Okruglić Srimac, Novi Sad, 1874, 176

ДРУГО ИЗДАЊЕ.

БРОЈ 1.

Београд 22. јуна 1874.

ГОДИНА I.

РАД

КЊИЖЕВНИ И НАУЧНИ ЛИСТ.

Стаје за Србију:

48 гроша на годину
24 » » по године
12 » » 3 месеца

За друге земље:

5 фор. на годину
3 » » по године
1 фор. и 50 кр. на 3 месеца.

Претплату и чланке ваља сла-
ти у наплаћеном писму уредништву
»Рада.«

Балканска улица бр. 22. Београд.

Рукописи се на захтевање вра-
ћају.

Издаје на месец четир пута: свакога 1, 8, 16, и 22.

БРОЈ 2.

Београд 1. Јула 1874.

ГОДИНА I.

Издаје на месец
четир пута: сва-
кога 1, 8, 16, и 22.

Стаје за Србију:

48 гроша на годину
24 » » по год.
12 » » 3 месец.

За Аустро-Угарску
и друге земље:

5 фор. на годину
3 » на по »
1 ф. и 50 кр. на 3 мес.

РАД.

Претплату и члан-
ке ваља слаати у
наплаћеном писму
уредништву »Рада.«

Балканска улица
број 22. Београд.

Рукописи се на
захтевање враћају.

ЛИСТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ, НАУКУ И КРИТИКУ.

Saradnici „Starog oslobođenja“ Lazar Paču, Pera Todorović i Nikola Pašić

tražili i ocenjivali *misao* u pesmi, kao i u prozi. Nisu bili toliko isključivi da ne bi videli kako „sama forma nije bez važnosti”, ali su smatrali da se važnost forme proverava misaonom sadržajnošću.

U veoma opširnoj analizi i za tadašnje preglomazne stilizacije, na nekoliko petitom štampanih strana sa nastavkom, dokazuje se oskudnost i odsutnost ideja u prikazanoj poeziji. U tom cilju se navodi jedna strofa u kojoj se pesnik obraća ljubljenoj devojci – naravno, u zlobnoj interpretaciji – da bi se potvrdilo njegovo intelektualno siromaštvo:

„Kao teške stene
Jadi su me stisli
Pevao bi dušo,
Ali nemam misli “

I tako, „ne našav misli”, recenzent je osudio poeziju kojom se pesnik „ispražnjuje kao električna mašina”. Strogost presude opravdava se uverenjem „da književna kritika mora biti stroga svuda, a naročito u nas, i da je kritika, koja se pokazuje blaga gde ne treba, tako isto jadna kao što su jadne one književne trice koje ona ili fali ili ne sme da napadne”.⁴⁰

Sledećom prilikom, u komentaru poziva za pretplatu na jednu nadrinuću knjigu iz oblasti prirodnih nauka, za koju kazuje da bi najbolje bilo da „ne ugleda sveta”, kritika u svoj strogosti opet dokazuje svoju opravdanost: „Ako je dužnost kritici da raskrije zlo koje već postoji, onda joj je još veća dužnost da spreči te da se zlo ne učini.”

Prevodilac kritikovane knjige, o magnetizmu, Svetislav Longinović, u svojstvu izdavača, razgolićuje se pred čitalačkom publikom da bi se osujetila rabota nadriredisera. Longinović se već proćuo u poduhvatima za plasiranje *stihotvorenija* „Balkan”, za izdavanje dela namesnika Milivoja Blaznavca, i sl. Sada je bila prilika da se ponovo alarmira javnost zbog takvih ljudi. „Jevropa ima svojih šarlatana, a g. Svetislav misli da će propasti Srbi ako ne imadnu svojih šarlatančića koji će umesto nauke proturati kojekakvo đubre.”⁴¹

Kada je izašla knjiga A. J. Kumanudija o staroj Grčkoj, doćekuje se prekorom što pretežno govori o sjaju ćuvenih grćkih institucija a malo o tegobnom ćivotu mnoštva grćkog naroda. Postavlja se pitanje piscu zašto „zamazuje pred srpskim ćitaocem one mraćne strane koje se opaćaju u grćkom kao i u svim drugim drućstvima”.⁴² Manje je naroda u gornjim slojevima nego u donjim, i kad se govori o jednima i drugim, više reći zaslućuju, po dobro poznatoj tezi, oni koji saćinjavaju većinu.

U vezi sa jednom statistićkom knjićicom ćija je sadržina već bila štampana u podlistku „Srpskih novina”, a koja po proceni našeg recenzenta nije mnogo vredela, primećuje se da „*Srpske novine* imaju jedan mnogostrepeljivi i dugotrepeljivi podlistak u koji se piće ne samo svašta nego... većinom ono što ni na koji naćin ne bi ugledalo sveta”, zapravo ne bi trebalo da ugleda sveta. Zanimljivo je da se delo o kome je reć kritikuje i iz razloga na koje se pozivaju maltuzijanci, a koje obićno socijalisti odbacuju da ne bi skrenuli paćnju sa aktuelnijih, akutnih problema. Zamera se, naime, piscu da na nenaućni naćin odbacuje Maltusovu tezu „da se ljudi mnoće s većom brzinom nego sredstva za ishranu”.⁴³

⁴⁰ Br. 10, 11/1874.

⁴¹ Knjićevni pregled, br. 12, 16. IX 1874.

⁴² *Jelada i Jelini*, A. J. Kumanudi, Beograd, 1874, 170.

⁴³ O *rezultatima statistike ljudstva i morala*, po prof. Šmoleru napisao Bogoljub Jovanović, Beograd, 1874, 46, str. 223.

Ima momenata, doduše retkih, kada izlaze ili se najavljuju knjige koje i po proceni „Rada” zaslužuju priznanje. Kod takvih kritika ne štede se pohvalne reči. Pozdravlja se, tako, srpski prevod Darwinovog dela *Postanak fela*, i *Istorija postanka* od Hekela, u toku prevođenja. „Obe ove knjige daće mnogo bolji pravac našoj prirodnjačkoj književnosti i svakome će bogato nagraditi trud... čitajući ih, iako one obe odriču 'duhovni početak' i 'božanstvo u vaseljeni'....“⁴⁴ Bez žaoke se ne može ni ovde. Radost začinjena zluradošću je ipak najpotpunija!

Povodom rasprave arhimandrita N. Dučića o Crnoj Gori, objavljenoj u „Glasniku Srpskog učenog društva”, „Rad” piše: Istoriju treba tako proučiti i napisati da „iz proučenih fakata izvučeš praktične zaključke za društveno uređenje naroda, a ne proučavati ga samo po pesmama i pričama, ne razmazivati po debelim knjižarama nabuljekani materijal koji će čitaocu posle zadati više muka no kad bi ga sam istraživao”.⁴⁵

U 1875. godini književna rubrika se nastavlja pod naslovom „Kritika i bibliografija”. Prilikom ocenjivanja kalendara *Orao* ističe se da je najbolji „od sviiju... koji su za ovu godinu izašli”, iako i u njemu ima dosta priloga za kritiku. Posebno se pohvaljuju Zmajeve pesme, bez obzira na to što se ima averzija prema poeziji. Za Zmaja se kazuje da „je poznat kao naš najbolji pesnik *realista* (iako je on smatrao za nužno da se na svojoj 'svetkovini' od ovoga ogradi)”.⁴⁶

Površna zabavna literatura puna izvanrednih doživljaja, koja, prirodno, najviše pobuđuju interesovanje tek stasale, neiživljene malograđanske čitalačke publike, nailazi na najveću osudu u časopisu pobornika novih ideja. Kada je u građanskom „Vidovdanu” izašao poziv za pretplatu na tada mnogo reklamiranu knjigu *Pariz u Americi*, od Eduarda Labuleja, u prevodu Vl. Nikolića, „Rad”, kao što se moglo i očekivati, reaguje na njemu svojstven način. Ponavljajući u ironičnom tonu zanimljivosti doživljaja ispričanih u navedenoj knjizi, kritičar iz „Rada” dobacuje: „Čudnovatosti i iznenađenja, zapleti i zamršaji sa svima 'prijatnostima' i 'zanimljivostima' neka ostanu 'Vidovdanu' koji i u romanima voli nešto zapleteno i nešto mutno.”⁴⁷

Pojava *Ženskog zabavnika*, u redakciji sveštenika Branka Rajića, u Pančevu, opet nameće obavezu kritičkog razračunavanja sa zabavnom literaturom koja nema pedagoškog rezona. Pitanje, opravdano ili ne, odmah se postavlja: „Zar Rajić kao srpski svećenik nema drugog važnijeg posla no da zabavlja ženskinje? – I najposle čime je izabrao da ih zabavlja? – Pripovetkama zagrabljenim bez izbora iz one gomile nemačkih i francuskih benetanja koja su osuđena od svih razboritih ljudi.”⁴⁸

Prateći izdanja školskih udžbenika i priručnika, „Rad” sve češće ima mogućnosti da i u ovom domenu otkrije knjige slabog kvaliteta, proizvode već za ono doba zastarelih metoda rada, površnih znanja, primitivističkih pedagoških shvatanja, konjunktturnih potreba, ili, prosto, samo ličnih i društvenih veza. Za *Fiziku*, Nikole J. Petrovića, namenjenu učiteljima osnovnih škola sa zvučnim preporukama („*prve ovakve vrste u nas*”), naš recenzent, posle analize na nekoliko petitom štampanih stubaca, može samo da kaže „da ona spada u red onih knjiga koje izlaze bez celji i potrebe, i koje sem štamparu, a možda i piscu, nikom drugom ne mogu da hasne”.⁴⁹

⁴⁴ Čarls Darwin, *Postanak fela*, prevodilac M. M. Radovanović, br. 16, 16. X 1874, str. 248.

⁴⁵ Književni pregled, br. 23, 8. XII 1874, str. 368.

⁴⁶ Kritika i bibliografija, br. 2/1875. Prilikom ranijeg ocenjivanja „Kalendara za narod” iz Pančeva „Rad” naglašava da su kalendari u modi, ali većim delom ne zadovoljavaju potrebe naroda iako se izdaju za narod (br. 14, 1. IX 1874).

⁴⁷ Kritika i bibliografija, br. 4, 24. I 1875.

⁴⁸ *Ženski zabavnik*, Uređuje Branko Gajić, Pančevo, 1875, 107, br. 5. I. II 1875.

⁴⁹ *Fizika za učitelje osnovnih škola*, Nikola J. Petrović, Beograd, 1874, 96, br. 6, 8. II 1875.

Doprinos „Rada” u otkrivanju i žigosanju *loših* knjiga i knjižica, uključujući kalendre i časopise, biće utoliko više cenjen ukoliko se više zna o prilikama koje su pogodovala *lošim* piscima i njihovim izdavačima. Neizmerno je lakše bilo zasenuti i obmanuti neiskusnu, poluobrazovanu, znatiželjnu čitalačku publiku hvalisavim rečima tvoraca i prodavalaca tržišne robe nego je vaspitati i obrazovati, upozorenjima i otkrićima kojima će istančati ukus, za produkte kojih još zapravo i nema na tržištu.

Kakvim su se frazama pridobijali ljudi nije teško pogoditi. Bile su to one iste koje će ih privlačiti i mnogo decenija, pa i vekova kasnije, kada će biti sa mnogo više iskustva, na mnogo višim nivoima civilizacije i kulture. Koliko je teže moralo biti pre toliko godina otkriti i razabrati šta se krije iza njih!

Za ilustraciju rečenog, u vremenu kada je izlazio „Rad”, neka posluži izlazak „Zbora”. I on se pokreće kao „list za politiku, ekonomiju i nauku”, sa programom kojim se zahteva, obećava i predskazuje: „smrt obmanama, zabludama; svetilo istini, pravdi; putokaz pravoj sreći, stvarnom napretku i slobodi narodnoj”. Ovakva programska izjava nameće precizne obaveze – pomisliće gotovo svi neupućeni, a broj neupućenih koji se lako daju obmanuti zvučnim parolama je uvek najveći.

Da nisu sačuvani primerci „Zbora”, ili reagovanja socijalističkog „Rada” i još nekih svedoka, mi bismo takođe izvlačili zaključke, na osnovu citiranih programskih reči, da je Srbija dobila još jedan socijalistički ili bar krajnje radikalni politički list.

Uistinu, „Zbor” se proćuo prvim svojim atakom ne protiv predstavnika reakcije, već protiv organa socijalista – „Oslobođenja”!⁵⁰

Spisi koji ne iziskuju kritičke prikaze, jer su napisani u duhu propagiranog radikalizma i socijalizma, koriste se mahom za davanje dopunskih informacija o ispravnosti isticanih stavova, da bi čitalac dobio kompletniju predstavu o onome što mu se preporučuje kao vrhunsko dostignuće. U prikazu knjižice socijaliste i radikala Koste Taušanovića o perspektivama jedne šećerne fabrike u Srbiji, na primer, koriguju se izvesna suviše uska Taušanovićeve gledišta samo da bi se pred čitaocima insistiralo na širim socijalističkim koncepcijama. Taušanović je, suprotstavljajući se pristalicama kapitalističke doktrine Kerijeve škole o carinskoj zaštiti kao „*najbitnijem uslovu razvitka domaće industrije*”, uzdizao *prednosti* poljoprivrede na taj način što je gotovo u potpunosti odbacio potencijale industrijalizacije.

Za Taušanovića, „prethodni uslov” svake industrijske perspektive je „dobro razvijena poljska privreda”. Po njemu, kao i mnogim drugim *agrarcima*, bilo je „pogrešno... do krajnosti mnenje da se industrijom može izazvati napredak u poljskoj privredi”. Pošto ovakva tvrđenja nisu bila ispravna, „Rad” je morao izneti da intencijama socijalista ne odgovara potcenjivanje industrije. Naprotiv, socijalističko učenje zasniva se na prednostima koje će tek njen intenzivniji razvoj omogućiti svuda, pa i u poljoprivredi.

Slažući se sa mišljenjem da, konkretno, šećernu fabriku – oko čije svrsishodnosti se tada mnogo diskutovalo – u kapitalističkoj svojini ne treba podići, jer će ona „po samoj svojoj suštini” biti „protivna interesima proizvođača i prerađivača sirovina, tj. seoskim i fabričkim radnicima”, „Rad” ističe korisnost i nužnost podizanja fabrike šećera, kao i drugih fabrika, na zadružnoj osnovi. On pokušava čak da pridobije za to i zaštitnike poretka upozorenjima na opasnosti od mača sa dve oštrice. Jer „ako našu industriju podignemo na kapitalističkim osnovama, onda ćemo brzo dobiti... masu beskućnika, ali i... revolucionarnu vojsku koja neće da zna za ‘sveta prava’ pojedinih ličnosti i staleža i za ostale ‘svetinje’...”

⁵⁰ Br. 7, 16. II 1875.

Mir će se sačuvati, po ovde stiliziranim predviđanjima, samo „ako učinimo da proizvođač... bude... vlasnik proizvoda” i proizvodnih sredstava, preko zadruga „u kojima nema podele između rada i kapitala, nema ‘konkurencije’ i nema nagrade ‘za lišavanje, niti za rizikovanje kapitala’”. Naravno, ovo o automatskoj zadružnoj harmoniji je nerealno, Realnije je bilo predviđanje da oni kojima je „rodoljublje na jeziku, a *špekulacija* na srcu” neće se ni „obzirati” na rečeno. Kao ni na emfatični preteći zaključak da se bira „između proizvođačke zadruge i kapitalističke industrije, između blagostanja i sirotinje, između mira i krvave revolucije”.⁵¹

Pojava prvog hrvatskog socijalističkog lista, „Radničkog prijatelja”, pozdravlja se *toplim* rečima radničke, socijalističke solidarnosti u duhu jugoslovenskog bratstva i opštečovečanskog internacionalizma. Ističe se da ovaj list „izdaju i uređuju sami radnici pa stoga se u njemu i zastupaju radnički interesi, naravno onako i onoliko, kako i u koliko to mogu i umeju sami radnici”.

U Hrvatskoj, inteligencija zaokupljena nacionalnim državnopravnim problemima, u stalnom sukobu sa austrougarskim hegemonizmom, nije imala razumevanja za socijalistički radnički pokret. Programskim rečima „Radničkog prijatelja” potvrđuje se da „hrvatska inteligencija nije imala kad da se seti radnika, pa naravno da su se sami radnici morali... pobrinuti o svojim nuždama i potrebama”.

Osvrćući se na situacije koje pogoduju nacionalističkim građanskim krugovima, „Rad” u „Radničkom prijatelju” vidi vesnika novih ideja i odnosa u hrvatskoj sredini. Srpskim čitaocima se predočava da hrvatski radnici svojim listom dokazuju da su „pojmlili da svađe o narodnosti među radnicima može da bude od vajde samo... neprijateljima”.⁵²

Od članaka koji ne spadaju u kategorije prikazanih političkih i književnih priloga, posebno mesto zauzimaju *nekrolozi* tada umrlim *velikanima* socijalizma, Peri Đorđeviću i Svetozaru Markoviću. Oni će dobiti vremenom u značaju zahvaljujući podacima koji su samo ovde zabeleženi iz života dvojice najzaslužnijih, rano umrlih socijalističkih prvaka tog razdoblja.

Pera Đorđević, ophrvan bolešću za koju nije našao vremena da se leči dok se iscrpljavao na radu u redakciji „Javnosti”, umro je u cvetu mladosti, u svojoj 23. godini. „Rad” će zabeležiti da je svu svoju imovinu, od 1.200 dukata, zaveštao najboljem drugu, Svetozaru Markoviću, da ga utroši na pokret. On je zaslužio da mu se oda pošta rečima koje će ga otrgnuti od zaborava i omogućiti kasnijim generacijama da se njegovo ime bar spomene prilikom isticanja dela izuzetnih, na žalost uvek prilično malobrojnih, ličnosti, za koje se mogu primeniti reči Černiševskog:... „njih je malo, no od njih cveta život mnogih,... njih je malo,... no bez njih bi se ljudi zagušili... to su pokretači pokretača”...⁵³

Iz nekrologa Svetozaru Markoviću iskorišćeni su već svi podaci u istoriografiji. Samo nije u dovoljnoj meri korišćen, tu obelodanjeni podatak da je Marković rođen u Zaječaru.⁵⁴ Za istoriografske radove ostali su značajni ovde sakupljeni „odzivi o smrti Svetozara Markovića”, iz progresivnih građanskih i socijalističkih radničkih listova u Vojvodini, Hrvatskoj, Ugarskoj, Austriji, pa čak i udaljenih zemalja, Engleske, Nemačke, Rusije. „Rad” prenosi pisanje poznatijih listova da bi se prijatelji uverili kako „čak i

⁵¹ *Mogućnost šećerne fabrike u nas*, Sa poljoprivrednog gledišta napisao poljoprivrednik K. Taušanović (Odštampano iz „Beogradskih novina”), Beograd, 1875, 36, br. 8, 22. II 1875, str. 126–128. Od pozitivnih prikaza socijalističkih spisa, tu su još: „Uništenje estetike” u vezi sa „Estetskim odnošajima” od Černiševskog, i komentari Laze Kostića u Letopisu Matice srpske, „Rad” br. 9–12, 1875.

⁵² Književni pregled, br. 18, I. XI 1874.

⁵³ Br. 24, 20. XII 1874, str. 369–375.

⁵⁴ Br. 9, I. III 1875.

u dalekom svetu ima ljudi koji sa njima jednako misle i osećaju”, a neprijatelji da „vide da se u svetu još ume ceniti karakter i poštenje, da broj boraca za socijalizam raste, raste”.⁵⁵

Na neke od izloženih posmrtnih reči, koje u ovom slučaju nisu samo izrazi konvencionalnog saučešća, već i određenih stavova, slede polemičke reakcije, koje dobro dolaze za raščišćavanje pojmova i razračunavanje sa protivnicima.

Na „Zastavino” pisanje o „idealizmu misli” u Markovićevoj prirodi, tj. o utopističkom karakteru njegovih učenja, „Rad” odvrća da je Marković kao sledbenik realističkog „naučnog materijalizma” bio realista „u životu i radu”. Deplasirano je njega uvrstiti u utopiste. „Utopista je onaj čovek koji neće da se osvrće na realne okolnosti u kojima se kreće rad njegov, koji ne vodi računa o socijalnom stanju naroda u kome živi, već luta sa svojim idealima...” Radikalni poslanici u Skupštini su najeklatantniji dokaz njegovog realizma. Ti poslanici već ističu zahteve za *praktičnu primenu* „načela Svetozarevih”.⁵⁶

U obračunu sa onima koji su se kao đaci i studenti oduševljavali, zajedno sa Markovićem, idejama radikalizma i socijalizma, a posle za ljubav karijere prešli u tabor protivnika, na nišan su posebno uzeti Vladan Đorđević, koji će se vremenom proćuti kao svemoćni konzervativni političar, i Mita Rakić, tada urednik „Vremena”, u kome su socijalisti nazivani i „čoporom prasadi, koji se neprestano dere i krevelji”.

Mita Rakić se svojevremeno proćuo kao prevodilac mnogo čitane Dreperove *Istorije umnoga razvika* i smatrao se socijalistom. Sada je za socijaliste bio „poturica i otpadnik”. O njemu se kazuje da pripada onima „koji posle nekog vremena larmanja i lupanja, napuštaju sva svoja vajna ubeđenja i postaju ono zašto im se više plati”.⁵⁷

„Rad” će kao socijalistički književni i politički časopis naići na očekivani odziv u čitalačkoj publici, koja se u tadašnjoj Srbiji, kao što smo već utvrdili, prilično interesuje za ideje socijalizma i delovanje socijalista. Pozdravljajući izlazak „Rada”, jedan od čitalaca rezonuje: „Politički list je više za sadašnjost, književni je i za budućnost. Književnost obrazuje buduću inteligenciju, pa kakva je pravca ona takva će biti i inteligencija!”

Isti čitalac o tadašnjoj građanskoj žurnalistici i literaturi ima najgore mišljenje. Smatra da je ta žurnalistika „u rukama sebičnjačkih partija” bez principa i bez skrupula. Za literaturu kazuje da širi još uvek *sujeverje*.

Od „Rada” se očekuje da će utvrditi pozicije pisaca koji slede „realni pravac” u književnosti. Knjiga u tom pravcu ne može biti „bez tendencije” i „treba uvek da smera na praktičnu primenu u životu i društvu”.⁵⁸

„Rad” uspeva da ispuni očekivanja čitalaca sa novim, socijalističko-radikalnim idejama. Broj njegovih pretplatnika se kreće između 500 i 1.000, što znači da spada u čitanije publikacije.⁵⁹ Više desetina pretplatnika je iz Vojvodine, odnosno Austro-Ugarske. Ima ih i u Dubrovniku, Sisku, Kruševcu, Gracu, Beču, Minhenu.⁶⁰

Iako se izdavač s vremena na vreme žali na neuredne platiše i nedovoljan odziv čitalačke publike,⁶¹ njegove glavne teškoće nisu materijalne prirode,

⁵⁵ *Odzivi o smrti Sv. Markovića*, br. 10 i 12/1875.

⁵⁶ *Odzivi o smrti Svetozara Markovića*, br. 12/1875, str. 186–188.

⁵⁷ *Oproštaj s urednikom „Vremena”*, br. 1, 1. I 1875; pre toga vidi „Književni pregled”, br. 20, 16. XI 1874.

⁵⁸ *Odziv „Radu”*, br. 2/1874.

⁵⁹ Prema podacima koje sam „Rad” iznosi, početkom septembra 1874. broj nije tako loše s obzirom na navike da se za novine i časopise dužničke obaveze redovno ne ispunjavaju. *Poziv na pretplatu*, br. 11, 8. IX 1874.

⁶⁰ Javna korespondencija, br. 12, 16. IX 1874; br. 1, 1. I 1875.

⁶¹ Posle završetka prvog izdavačkog polugoda, u pozivu pretplatnicima izdavač sa, u ovakvoj prilici uobičajenom, gorčinom kazuje: „... ako naši čitaoci ne uviđaju potrebu ovakvog lista kakav je *„Rad”* mi ćemo prestati, batalićemo posao koji nikome nije od vajde... Mi ne živimo od pretplate... „mi naš nasušni leb zarađujemo ućeći tuđu decu i radeći druge poslove“... *Poziv na pretplatu*, br. 24, 20. XII 1874.

već političke. „Rad”, kao socijalistički i radikalni časopis, pod stalnim je pritiskom cenzorskih organa. Literaturna i naučna firma samo do izvesne mere je štit od zaplena i zabrana. Policijske i sudske vlasti činiće svoje da „Radu”, kao i drugim krajnje opozicionim publikacijama, prvo povremeno a posle *zauvek spreče izlaženje*.

Kada je zabranjeno rasturanje 15. broja, redakcija u prkosnom otporu obelodanjuje s kakvim se teškoćama mora boriti. Iznosi kako se „svaka slobodnija misao, svaka reč koja se rekne iskreno, otvoreno, mora upravo da se iščupa od policije i paragrafa”. Zakonom o štampi zatvorena je *slobodna reč* „u tesne granice”, i svemu „što se usudi” biti „izvan tih granica... preti opasnost da bude izbrisano, zabranjeno, uništeno”.

Da bi se razumelo pisanje koje nailazi ne tako retko i na nerazumevanje zbog „nedovoljnog revolucionarstva”, nije naodmet znati kako izdavači „Rada” izjavljuju: „Koliko i koliko puta mi bi hteli da govorimo otvoreno, da kazujemo istinu onaku kakva je, da kažemo ne uvijajući ovo je crno, ovo je belo, ovo je dobro a ovo zlo, ovo valja a ovo ne valja! No mi smo znali šta nam visi nad glavom pa smo ćutali. Popuštali smo svud gde god je se moglo popustiti, mislili smo bolje je išta nego ništa, bolje je ma upola reći istinu no je nikako ni ne govoriti, pa i opet sve to nije nam pomoglo.”

Petnaesti broj „Rada” bio je zabranjen zbog inkriminiranih delova *Istorije jednog francuskog seljaka* i napisa *Biblija ili fizika*, uperenih protiv izvesnih svetilišta države, vlasti i crkve. U prvi mah se rasprostrla pogrešna informacija da je zabrana usledila samo zbog *Istorije jednog francuskog seljaka*, koja je dotle štampana u nastavcima kao literarni prilog bez smetnje, pa je iznenadni represivni akt cenzure u početku tumačen kao samovoljni čin jednog novog cenzorskog službenika. Ogorčenje u progresivnoj javnosti potenciralo se uveravanjima uredništva da je nedopustivo iz napisa u kome se govori o patnjama francuskog seljaka u uslovima činovničkog terora u Francuskoj, izvlačiti zaključak o krivičnom ispadu „protiv činovnika” u Srbiji.⁶²

U članku *Biblija ili fizika* inkriminisane su reči kojima se, prema nalazu policije i suda, „omalovažava i huli na veru”. Prema tvrđenju uredništva, naprotiv, tim rečima se samo dokazivalo kako je za sirotinju i „neznalice” probitačnije da nauče kako da postanu „bogatiji i pametniji, pošteniji i srećniji” nego da metanišu pred biblijom, sveštenstvom itd.⁶³

Posle zabrane rasturanja 15. broja kao da nastaje zatišje. Sledeći brojevi izlaze na izgled bez teškoća. Prisustvo cenzure ipak može da se oseti po opreznijem pisanju i neredovnijem izlaženju. Na pitanje čitalaca zašto „Rad” ponekad zakašnjava, uredništvo javno odgovara: zato što mora da se nateže s policijom.⁶⁴

U novoj, 1875. godini, dva meseca, do 10 broja izlaženje „Rada” je *redovno*. Kao da se došlo do modus vivendi obostranim popuštanjima, uredništva i cenzure. Onda iznenada policija zaplenjuje 10. broj, a zatim i sledeći, 11, „zbog izjave čitaocima povodom uzapćivanja” prethodnog, 10. broja. Dve uzastopne zaplene, po tadašnjim pravilima ponašanja, znače da je najbolje ne sačekati odluku *nadležnih* o definitivnoj zabrani, već po sopstvenoj odluci obustaviti dalje izlaženje časopisa.

U 12. broju, dakle, uredništvu ne preostaje drugo no da saopšti čitaocima: „Kad nam policija dva broja jedno za drugim uzapćava, onda to ne znači ništa drugo do to da mi ne umemo da pišemo onako kako bi trebalo” pa da

⁶² *Prijatelji čitaoci*, br. 17, 22. X 1874.

⁶³ *Ipravka*, br. 18. 1. IX 1874.

⁶⁴ *Prijateljima, skupljačima i upisnicima*, br. 23, 8. XII 1874.

policija „ne nađe kaznim sadržaj u našem pisanju”. Logično: „U ovakvim štamparskim prilikama mi smo se rešili da na neizvesno vreme prestanemo s ‘Radom’.”

Ističe se da ovakva odluka nije posledica ni malodušnosti, ni straha, kao ni nedovoljnog odziva čitalaca. Prosto, došlo se do zaključka da nema više uslova za izlaženje jednog radikalnog i socijalističkog *književnog časopisa*. Pokušaće se pokretanjem „Suvremene biblioteke” da se „sa omanje troška i sa manje nepritika” popuni praznina koja će se „posle prestanka ‘Rada’ osetiti”.⁶⁵

Sledeći časopis socijalista iz Srbije izaći će tek u emigraciji 1878/9. pod naslovom „Straža”, u Novom Sadu. Pošto nije izlazio na tlu Srbije, mi ga ovde, na žalost, ne možemo prikazati.

⁶⁵ *Od Uredništva*, br. 12, 24. III 1875.

LISTOVI I ČASOPISI OSAMDESETIH GODINA

Osamdesetih godina XIX veka, kada se socijalistička štampa i periodika nalazi u drugoj deceniji svog samostalnog razvoja, u Srbiji su u toku krupne promene, ranije neviđenih razmera i kvaliteta. Na društveno-ekonomskom i političkom planu počinju da se ostvaruju decenijama propovedani i očekivani ciljevi evropske civilizacije. Grade se prve železnice, podižu fabrike, osnivaju banke. Izgrađena je pruga Beograd–Niš, koja se pušta u saobraćaj 1884. godine. Do 1886. pruga se produžuje do Vranja, a uz to dograđuju se i prve sporedne pruge. Dok je sedamdesetih godina podignuta samo jedna fabrika (čoja, sa nekoliko desetina radnika), dotle 80-ih godina biće podignuto sedam fabričkih pogona (sa ukupno oko 900 radnika). Novčanih zavoda, koji su desetak godina ranije stasali sa neuspehom Prvom srpskom bankom i teško stvorenim okružnim štedionicama, do kraja ove decenije biće skoro oko 40. Narodna banka je osnovana 1883. godine.

Uporedo sa tim pozitivnim dostignućima idu, naravno, i ona negativna propratna dejstva, koja će se najviše osećati u mnogobrojnim siromašnim slojevima društva. Ubrzava se proces propadanja zanatlija i kućnih zadruga, prezaduživanja seljačkih domova itd. Posredni porezi, u vidu raznih dažbina, regala, taksi, rastu brže nego ranije jer se i izdaci države mahnito povećavaju. Dugovi se prave na sve strane. Samo u 1882. budžetska godina se završava sa oko 14 miliona dinara deficita. Povećanu tražnju roba na tržištu ne mogu da zadovolje tadašnji proizvodni kapaciteti društva, pa je u toku ove decenije uvoz porastao za 18 miliona dinara (od oko 28 na oko 46 miliona), a izvoz samo za 5 miliona (od oko 30 na oko 35).

Sa ovakvim teškoćama, svojstvenim ubrzanom razvoju svakog društva, pa i tadašnjeg srpskog, mogao bi se očekivati znatan uspon buntovničke socijalističke štampe. Međutim, nasuprot ovakvim očekivanjima, ona preživljava godine teških kriza. Uspeće da se in continuo održi samo prve tri godine, sa dva lista: „Radnikom” (1881) i „Borbom” (1882–1883). U ovom desetogodišnjem razdoblju izlaziće, doduše, *mnogo* više socijalistički obojenih časopisa (pet, dok ih je ranije bilo dva), ali time se ne nadoknađuje pad u broju političkih listova. Ti časopisi ne samo da su manjeg formata već i sadržinski odražavaju političku oseku praćenu slabostima u samom pokretu, čiji je radijus smanjen gubitkom ranije samostalnosti, pošto se u nuždi pristalo na to da bude podržan spregom socijalista i radikala.

Na prvi pogled može izgledati čudna ova kontroverza između opšteg razvoja društva u kapitalističkom smeru i njegovih prirodnih kritičara, socijalista. U stvarnosti ondašnje Srbije, međutim, ovaj fenomen ne deluje kao paradoks. Naprotiv, kada se ispituju i prouče činjenice koje uzajamno deluju jedne na druge, on izgleda kao prirodan privremeni raskorak u dejstvu međusobno uslovljenih faktora razvoja. Ne ni tako veliki raskorak, kao što se čini, jer adekvatni proces jačanja samog socijalističkog pokreta ide svojim tokom u dubini slojevitih zbivanja.

U Srbiji, naime, počinje tek sada delovanje javno organizovanih političkih stranaka. I logično je što sitnosopstvenički slojevi, koji su u ovom vremenu najviše ugroženi, pokušavaju da se održe pomoću sitnoburžoaske Radikalne stranke, koja kao da je osnovana zarad njihovog spasavanja, pa čak i prosperiteta. Step en proletarizacije je i dalje nizak, broj radnika tek počinje nešto brže da raste, dok je spori porast radničke svesti još, u stvari, nevidljiv. Inteligencija, kojoj je stalo da se politički brzo afirmiše, prilagođava svoje poglede zahtevima onih čiji se glas sada najviše čuje. Samo malobrojni,

kojima nije bitna svrha uspeh, već pobjeda načelne istine, ostaju u pokretu čije su perspektive u dalekoj budućnosti.

Tih godina otežano je izlaženje socijalističkih listova i mnogo drastičnijim merama vladajućih nego u prethodnoj deceniji. Prošlo je vreme liberalizma. Da bi se otklonila opasnost od naleta radikalizovanih masa, vlast se vraća u ruke konzervativaca, proverenih liberalskih, prevashodno naprednjačkih političara. Zato se i socijalistički listovi tolerišu dok se prevashodno odlikuju borbom protiv radikala čiji su predvodnici postali *renegati* socijalizma. A kada se radikali rehabilituju u očima socijalista kao prve žrtve restaurisanog režima samovlašća (u vreme i posle Timočke bune), socijalisti im se pridružuju u borbi protiv zajedničkog neprijatelja, da bi preživeli u strahovladi režima, a i da bi se održali u euforiji radikalizma.

U tom razdoblju, koje će trajati do kraja 80-ih godina (od 1883), nema, logično, socijalističkih listova. Izlaze samo časopisi koji se kao *književni i naučni* uspevaju na mahove održati i pri tom, bar u izvesnoj meri, afirmisati propagiranjem socijalističkih ideja i na terenu politike.

LISTOVI

„RADNIK” (1881)

Početkom 1881. Mita Cenić je odlučio zajedno sa vlasnikom prvog „Radenika”, inženjerom Đurom Ljočićem, da pokrene socijalistički list, nasuprot radikalnoj „Samoupravi”, kao nastavak *Markovičevog* „Rad(e)nika”, koji je prestao izlaziti 1872. godine. Prvi broj je, po tadašnjim običajima, bio „ugledni”. Njime se javnost upoznavała sa novopokrenutim listom. Izašao je 2. marta 1881.

S obzirom na to da se novi list pod imenom „Radnik” predstavio kao naslednik, nastavljač „Rad(e)nika:” od pre deset godina, u zaglavlju je stajalo „godina treća”, iako je zapravo 1881. prva i jedina godina njegovog izlaženja. Za moto list je uzeo komunističku devizu: „Svaki po sposobnosti, svakom po potrebi.” Izlazio je svaki dan, osim ponedeljnika „i posle prazničnih dana”. Redakcija se nalazila u Knez-Milanovoj ulici broj 42 (sada Ulica maršala Tita).

Redaktorska uvodna reč kazuje da su osnovne ideje „Rad(e)nika” od pre deset godina ostale iste i posle promena pretrpljenih tokom vremena. Prema tome, i glavni cilj novog „Radnika” ostao je: rad na „poboljšanju stanja naroda u umnim, materijalnim i moralnim odnosima”. Njegova je ambicija da „bude verni glasonoša napretka, što se svaki dan na naše oči dešava a kog nikakve sisteme ne mogu obustaviti”.

„Radnik” je obećao da će se baviti svim pitanjima života: politikom, naukom, literaturom, ekonomikom, industrijom, zemljoradnjom, saobraćajem, trgovinom, sudstvom itd.

Prvi redovni broj izašao je mesec dana posle uglednog broja, 1. aprila 1881. Izlazio je na četiri strane velikog formata. U uvodniku je opet stajalo da „Radnik” „zastupa osnovne misli starog druga”. Programske deklaracije u uobičajenoj formulaciji nije bilo ni u uglednom, ni u ovom prvom redovnom broju. U vezi s tim istaknuto je da su izdavači ostali „protivnici istavljanja nekih sistematiziranih programa”, te da se njihove „težnje mogu iskazati u formi programa samo u najopštijim crtama”.

U „Radniku”, kao i u ostalim listovima toga vremena, najviše mesta zauzimaće teorijski, politički i privredni napisi. Uvodni i drugi važniji načelni članci ispunjavaće po tri, četiri i više stubaca. Najčešće izlaziće u nastavcima, ponekad i po nekoliko meseci. Obim tih članaka daleko prevazilazi okvire današnjih napisa. Stilizovani u vidu polemika i rasprava, oni se posle, ne retko, pojavljuju i kao posebne brošure. U njima se ne izlažu samo misli o pitanju koje je predmet raspravljanja već i čitav predistorijat izloženih fakata i ideja. Sadržaj je prenatrpan raznim digresijama. Stil preopterećen dugim objašnjenjima. Ton povišen, razdražljiv. Uvredljive reči na račun protivnika ne štede se i ne biraju. Glavno je naružiti protivnika, žigosati njegove ideje i postupke, a preporučiti svoje, istaći sopstvene stranačke ideale.

Najviše napisa ima o društvu, o društvenim pitanjima, prvenstveno socijalno-ekonomskim, proizvodnim, te političkim. U duhu socijalističkog učenja, politička pitanja su podređena ekonomskim. Već u uglednom broju, pod naslovom *Politika i ekonomija*, kaže se da „najbitniji uslov za svestrani razvitak pojedinih društava i država jeste njihova pravilno uređena proizvodnja, zato ona i jeste glavna stvar na koju se upire očima pri menjanju

društvenih oblika”.¹

U napisu *Društveno pitanje* „Radnik” kazuje: „U današnjem društvu kapitalist je vlasnik oruđa za proizvodnju, te tako samo on i može biti materijalno bogat.” Zatim nastavlja: „Reforme koje danas predlažu buržoazni političari tiču se isključivo političkih odnošaja, ali mi smatramo da je pravnom stanju osnovica ekonomski fakat, da je dakle institut prava posledica ekonomskih odnošaja. Dokle se reforme građanskog društva ne okrenu protiv same osnove toga društva – privatne svojine – dotle će svaki pokušaj biti uzaludan da se izravna užasna provala koja postoji između dveju suprotnih klasa – radnog naroda i kapitalista.” Zaključuje da su radnici za besklasno društvo. Oni hoće „jednakost za sve, da ne bude više ni eksploatatora, niti eksploatisanih”.²

Mada pripada markovičevskim socijalistima, koji svoja učenja u manjoj meri zasnivaju na Marksovim postavkama nego što je to činio Marković, Cenić je uvažavao u praksi, više nego njegovi prethodnici, da je država klasna tvorevina i svoja saznanja, ograničena literaturom drugorazrednih kritičara kapitalističkog poretka, širio je revnosno, sa žestinom revolucionarnog publiciste. On ističe nepravedne odnose u svim klasnim državama i neminovnost propasti svih civilizacija, uslovljenu nepravednostima poretka. „Parije u Indiji, iloti u Šparti, plebejci u Rimu, feudalni robovi iz srednjeg veka, suvremeni robovi, proleter i – sve su to pojave, koje kazuju da su sve dosadanje i današnje države zasnovane na istom temelju, na temelju što se zove nepravda. I stoga što bejahu osnovane na nepravdi, što, kao što veli Mitrov, ne osiguravahu interese većine, stoga poglavito i propadoše sve dosadanje civilizacije, a ne zbog ‘starosti’ (Dreper) ili takog koječega, stoga će i današnja evropska civilizacija propasti, razume se pošto se u njoj sredini začne i dovoljno osili nova savršenija kultura.”³

Nasuprot buržoaskim demokratima koji su smatrali državu instrumentom reda, sredstvom za postizanje harmoničnog sklada među ljudima, Cenić je smatrao dokazanim postavku da je država klasna tvorevina, da u njoj postoje klase „od kojih jedne žive na račun drugih”. Svojim čitaocima ponavlja da ova postavka „važi za sve države, makako se one inače među sobom razlikovale”. Kao predstavnik progresivnih stremljenja, Cenić veruje u progres ljudskog društva, progres koji se, uprkos svim zastancima, povlačenjima, preprekama, stalno razvija. Mada je suština svih država ista, treba znati „da se ta suština neprestano menja”. Treba imati u vidu „da se stanje mase neprestano poboljšava” u revolucionarnom i evolutivnom razvitku. U tom razvitku menjaju se vladajuće klase, njihove uloge, njihov značaj. Naprednije klase smenjuju nazadnije, progresivne klasne snage na vladajućim pozicijama postaju vremenom regresivne – reakcionarne. „Buržoazija je u velikoj francuskoj revoluciji, radeći da uništi feudalizam i da oslabi monarhijski apsolutizam, bila naprednjačka partija. Ali danas, hoteći da spreči širenje političkih prava na proletarijat... ona je postala nazadna.” U borbi za progres, prema tome, buržoaziji ne pripada budućnost. Ona je korisnik postojećeg stanja. „Njoj bi u interesu bilo da se ovakvo stanje kao danas što je ukoči i ostane večito takvo.” Cenić jasno vidi i predskazuje, u eri pune vladavine buržoazije, da budućnost pripada proletarijatu. On nije bio pristalica Prve internacionale. Nije uvažavao značaj njenih tvoraca, nije dokučio suštinske razlike između nosilaca raznih socijalističkih strujanja, za njega je i Internacionala anarhista najavljivala zoru budućnosti; pa ipak, i po

¹ „Radnik”, 2. III 1881.

² Isto, 84, 19. VII 1881.

³ Isto, 49, 5. VI 1881, *Suština države*.

njemu borba naprednih snaga u svetu treba da se zasniva na internacionalnoj solidarnosti, u skupu "internacionala". U budućem društvu, zasnovanom na pravdi, „kapital valja da postane opšta svojina, buržoazija da propadne” pa da se „ostvari bratstvo”. Tada će čovek sve prirodne pojave upotrebiti na svoju korist „onako kako je njemu bolje preurediti prirodu”.⁴

U borbi za vladajuće pozicije, vodeći ljudi preživljavali su uvek velike promene. Mučeništva i herojstva kojima su se pojedinci u opoziciji isticali, u momentima preuzimanja vlasti pretvarala bi se u nasilja i nad nevinim, prosečnim građanima. U zaostaloj sredini, gde se sa vlastodržačkih položaja stiču i eksploatatorske ekonomske privilegije, ove su promene naročito uočljive. U Srbiji, gde su se za Cenićeva života smenjivali na vlasti karađorđevci i obrenovićevci, konzervativci i liberali, liberali i naprednjaci, ovakvi psihološki preobražaji bili su vidljivi u kratkim vremenskim razmacima na velikim i malim dinastičkim i stranačkim predvodnicima i pripadnicima.

Cenić, koji je imao da podnosi udarce i jednih i drugih, obraćao je veliku pažnju na psihološke elemente ugnjetavanja. On je o tome često i sa prenaplašenom intonacijom pisao, tako da se stiče utisak da je preuveličavao ovaj sekundarni fenomen. No, bez obzira na preuveličavanja ličnih momenata, ovi Cenićevi napisi bili su veoma poučni i značajni u tadašnjoj političkoj fazi Srbije. Već u uglednom broju „Radnika” stoji da „nesreće što postižu kakvu zemlju, i to što se reakcija povraća u silu i vlast i posle najvećih slobodnjačkih struja – dolaze od slabosti ljudske: što čim dođu u snagu i vlast i oni se razuzure, misleći da će to tako večno biti. Da državni malo više obraćaju pažnje na istoriju, oni bi zaista drukče radili.” U jednom kasnijem članku, pod naslovom *Naše prilike*, u kome je kritikovao sve postojeće stranke, on je istakao da je najružnija osobina vlasti „što kvari i one koji je imaju, i one koji je nemaju. Prvima izvrće pređašnje pojmove o poštenom upravljanju zemljom, a druge mami u svoje zagrljaje, predstavljajući im kako je rđavo biti potčinjen. Čovek dok nije u vlasti ima vremena da misli o lepim idejama, ali čim sedne u fotelju nema kad ni da misli o tome kako će se u njoj održati.”⁵

Birokratija je u zaostaloj Srbiji, sa buržoazijom u povelju, igrala i dalje veliku ulogu. Ona se predstavljajući i izražavajući interese nejake vladajuće klase, identifikovala sa njom, usvojila metode koje su njoj bile svojstvene, prisvajala bogatstva za koja se smatralo da njoj pripadaju. Stoga je problem birokratije, birokratske vlasti ostao primaran. Cenić upozorava da „državna služba nije uređena za ljubav nekoliko gospode koja će se na račun naroda po Beogradu razmetati, državna je služba uređena da koristi narodu. Ako ona ne donosi koristi, ili bolje reći ako ona ne donosi onoliko koristi koliko se na nju izdaje, onda je štetna.” On kazuje čitaocima da „treba birokraciji izbiti iz glave da je gospodar”, treba je „ubediti da je sluga i kao takvog terati je da vrši svoju dužnost”.⁶ U jednom drugom članku na temu o birokratiji, Cenić ističe da prema onome „koliko je zala počinilo i koliko je plate od naroda uzelo, nikad i nijedno činovništvo na svetu nije ni iljaditi deo privredilo”. Kao pristalica decentralizacije, on dodaje da je birokratija „posledica, osnov i potpora administrativne centralizacije”, administracija koja nije ustanovljena da bi zadovoljila narodne potrebe, „već jedino radi olakšice ili interesa onih koji su na centralnoj vlasti”.⁷ On zaključuje da je birokratija kastinska, sebična, kvari karaktere i ruši blagostanje naroda.

⁴ Isto, 50, 6. VI 1881.

⁵ Isto, 16, 22. IV 1881.

⁶ Isto, 17, 23. IV 1881, *Kakva može biti zadaća vlasti?*

⁷ Isto, 52, 8. VI 1881, *Koristi i štete od birokratizma*.

U napisu o društvenim reformama, koji je kao velika rasprava izlazio u nastavcima, sa prekidima, četiri meseca, od 16. maja do 17. septembra 1881, Cenić je u okvirima istorijskog pregleda i istorijske perspektive iznosio svoje poglede o reformama koje su potrebne, i o strankama koje su voljne i sposobne da ih sprovedu. To je period kada su liberali u Srbiji, kao i u većini drugih evropskih država, posle prvih neophodnih progresivnih reformi apsolutističke države, postali konzervativni kočničari daljeg napretka, i kada su već i radikali, iako još ne u Srbiji, u mnogim vladama većih evropskih država pokazali da nisu u praksi za obećane i tražene korenitije reforme. Cenić ističe da pod liberalskim buržoaskim vladama „većina naroda davi se u nevolji, neznanju i poroku”. Radikali u zemljama gde su ih nasledili kazuju da „tako mora biti do veka”. Jer, po njima, „siromaština i bogatstvo idu jedno s drugim, tako isto i neznanju neće biti kraja, jer svi ne mogu postati filozofi, kao što ne mogu svi biti bogati i silni”. Sa takvim izgovorom i radikalski spisatelji „odstupaju sa pozornice rada za napredak i postaju konzervativni, bore se da održe sadanji poredak”. Međutim, Cenić predskazuje narodu da će i njihova nastojanja biti uzaludna, „jer kao što su oni smenili liberale, doći će neki koji će i njih smeniti”.⁸

Onima koji su napadali socijalističke reformatore i revolucionare, Cenić je postavljao pitanje: „Jesu li naša dela toliki strašni ratovi što pokosiše cvet čovečanstva? Jesu li naša dela izmišljanje paklenih oruđa, topova, mitraljeza, ostraguša, oklopnica, torpeda – kojima je zadaća uništavanje ljudi mada se kaže da se njima štiti sloboda zemlje? Jesu li naša dela tolika samoubistva, ubistva, krađe i drugi zločini – ili je sve to čedo našeg poretka? Jesmo li mi uzrok što toliko miliona valjanih i sposobnih radnika propadaju nemajući rada, ili što se toliko hiljada talenata sahranjuju što nemaju sredstava da žive ili da se pojave – jesmo li mi za to krivi ili vaš krasni poredak? Jesmo li mi krivi što se zemlje iznuravaju i postaju nesposobne za obrađivanje, što čitavi narodi osiromaše i propadaju, što broj umiranja raste, rađanje opada, što se čitave zemlje iseljavaju itd. itd.? Da li smo mi za sve to krivi, ili vaš lepi liberalni poredak?”⁹

Onim građanskim poštenim ali naivnim pojedincima koji su ponavljali da su „ideje socijalizma i lepe i plemenite” ali „neostvarljive”, utopijske, proste mašte nekih uobraženjaka, „Radnik” je, Cenićevim perom, odvratio da „njihov pogrešan zaključak počiva na pogrešnom umovanju, a često i na predubedenosti i nastranosti mislioca”.¹⁰

Mnogi protivnici socijalizma obrazlagali su svoje stavove potrebama za stimuliranjem ljudi u životnoj borbi, tegobama i pogodnostima, kakvim obiluje društvo zasnovano na nejednakosti. Po njima, „kad ne bi bilo sirotinje i bogatstva, znanja i neznanja, rata i mira, svet bi potonuo u neku apatiju ili letargiju, a to je isto što i smrt. Razlika u materijalnim sredstvima goni ljude na nadmetanje, a u tom nadmetanju izlaze talenti, čine se pronalasci i sve što čoveštvo krasi; nema li sirotinje i bogatstva, ne bi bilo ni uzroka nadmetanju i svaki bi gledao da što manje uradi.” Privrženici buržoaskog poretka branili su i ratove kao stimulativne instrumente ljudskog roda... „Kad bi rata nestalo, nestalo bi civilizacije, jer ratovi zbližavaju i upoznaju narode i njihove osobine, koje posle svaki prenaša u ovoj zavičaj; ratovi podržavaju u narodu vrline kao što su: hrabrost, patriotizam, pojam časti, itd.” Cenić, nasuprot njima, ovde ističe da se ljudi takmiče zapravo iz moralnih pobuda i iz potrebe za sve savršenijim životom. Pobornicima ratova odvrća da, kada bi se sredstva uložena za uništavanje koristila za konstruktivne potrebe, napredak

⁸ Isto, 36, 17. V 1881.

⁹ Isto, 37, 19. V 1881.

¹⁰ Isto, 39, 21. V 1881.

bi bio mnogo brži i veći.¹¹

Budućnost čovečanstva Cenić vidi u borbi protiv prirode, u pobedi ljudskih snaga nad prirodnim stihijama. On kazuje „da ljudi mogu udesiti svoje odnošaje tako” da se mogu „izvući iz zlog gospodarenja prirode i ovu nagnati da ih u tom poslu pomaže”.¹² On se koristi, kao i privrženici naučnog socijalizma, primerima tehničkih dostignuća koja su se odražavala i na društvene promene. „Iznalasci parne mašine, parobroda, železnice, telegrafa” učinili su „revoluciju ne samo u industriji i trgovini no u svima društvenim odnošajima”. Čovek „dobija moći da do neverovatnoće nagomilava prirodne snage; – predajući jedan drugom svoja iskustva”, ljudi postaju gospodari svoje sudbine. Iz tih primera Cenić izvlači zaključak da su neprirodni odnosi; u postojećem buržoaskom poretku, a da će se u budućem, socijalističkom, odnosi zasnivati baš na prirodnim snagama. Ljudsko društvo će biti svemoćno kada se te čovekove snage usmere ka stvaralačkim ciljevima, kada se te snage ne budu potirale u međusobnoj borbi za opstanak.

U vezi sa perspektivama izgradnje socijalističkog društva, Cenić odgovara i na pitanja, koja će kasnije izazvati veće sukobe, o putevima koji vode ka socijalizmu, o mogućnostima njegove izgradnje u etapama u jednoj državi ili u više država jednovremeno. Vodeći računa o raznim stepenima razvitka, on je već tada predvideo buduće tokove socijalizma. Na pitanje “da li se zavođenje reforama zamišlja da bude jednovremeno u celom čoveštvu... da li je.. . moguće ostvariti ih svuda najedared, ili postepeno u pojedinim zemljama”, Cenić odgovara da „svaka zemlja nije podjednako civilizovana te da daje jednakog materijala za ostvarenje društvenih reforama; da kakav narod bude manje ili više sposoban da primi velike i uzvišene ideje i da se bori za njih nije dovoljan samo izvestan stupanj obrazovanja, no to u mnogom zavisi od njegovog moralnog stanja i razvitka društvenog osećanja”.¹³

Iako su kod Cenića idejni, moralni i osećajni faktori prenaplašeni i suviše istureni napred, on ipak ne zaboravlja da istakne snage materijalnih, ekonomskih faktora, a zajedno sa njima i klasne snage proletarijata. „Koliko razvitak društvenosti kod raznih naroda upliviše na lakoću ostvarenja socijalističkih načela, toliko isto doprinosi tome i staleška podela tih naroda. Naročito množina i umni razvitak radničkog staleža drže prevagu na političkim terazijama. Ta je činjenica dala povoda *praktičnim* socijalistima da stvore staleški socijalizam koji bi ih što pre doveo do celji.” On se saglašava s time da je radnička klasa „najbolji borac za socijalizam”. Prvo zato što ona najjače oseća teškoće, a drugo „što je u njoj najjače razvijeno osećanje društvenosti”, čemu je „doprineo njihov život obično u velikim i civilizovanim varošima, i što rade i žive u povećim masama te neprestano dolaze u dodir jedan s drugim”. Cenić dalje ističe da ostvarenje socijalizma „uslovljavaju i političke, ekonomske i druge društvene ustanove koje se u izvesnom narodu nalaze”. Pored toga, ukazuje i na važnost spoljopolitičkog faktora: „Ako je država slaba, opkoljena snažnim i nazadnim susedima, dabogme da ne može ni biti razgovora o tome da se socijalizam u njoj ostvari na juriš. Ako li je zemlja jaka i ima svojih saveznika, ako ne državnih a ono narodnih, ona bi ostvarenjem socijalizma postala jača i ne bi se imala bojati nikoga. Sposobna da odbije prve napade, ona bi svojim ustanovama privukla narod iz neprijateljskog logora. Sa zaostavšom gospodom lako bi se; raskrstilo.”¹⁴ Kao što vidimo, Cenić je kao praktični politički borac uviđao

¹¹ Isto.

¹² Isto, 42, 26. V 1881.

¹³ Isto, 43, 27. V 1881.

¹⁴ Isto, 46, 30. V 1881.

važnost i neophodnost internacionalne solidarnosti proletarijata u borbi protiv zajedničkog neprijatelja.

Pri izlaganju glavnih ideja, ideoloških i političkih zasluga predstavnika različitih pravaca u socijalizmu novi „Radnik”, čini greške. On ih ne razaznaje prema njihovoj pravoj vrednosti. Više se ceni Luj Blan, koji hoće da ostvari socijalizam „podizanjem radničkih zadruga pomoću države”, nego Lasal i Marks, koji socijalizam zasnivaju na borbi radničke klase. Posle Blana, za njega je najveći autoritet Prudon, koji je, prema njemu, usmerio socijalizam „na put kritičnog ispitivanja.” Smatra da je zadatak savremenih socijalista da usavrše učenja navedenih ideologa. Prema njegovim pogrešnim koncepcijama, njima preostaje samo „da ideje Blanove kritikom Prudonovom usavrše i overavaju, pa onda koristeći se novim napretkom prirodnih i društvenih nauka da stvore *pozitivan* socijalizam”.¹⁵

Po ovoj klasifikaciji, pobornici socijalizma delili su se na: *revolucionarne socijaliste*, *parlamentarne socijaliste* i *socijaldemokrate* ili *radničke socijaliste*.¹⁶

„Radnik” 1881, međutim, smatra dokazanim ne samo „da je moguće, potrebno i neizbežno ostvarenje socijalizma”, već i da će se do socijalizma doći revolucionarnim putem.¹⁷ Iako se pri dokazivanju ovih tvrdnji poziva na autore koji su kritikovani od tvoraca naučnog socijalizma, na čijim će se učenjima zasnivati kasnije pobede tvoraca prvih socijalističkih država, njegova uveravanja su od velikog istorijskog značaja ne samo za dalje širenje socijalističkih ideja već i za revolucionisanje duhova novih privrženika. On *tada* jedini u Srbiji ističe da se socijalizam, iako neizbežan, može izvojevati samo revolucionarnim sredstvima, „da je neosnovana misao da se socijalizam može ostvariti u pojedinim zemljama mirnim i parlamentarnim putem”.¹⁸

U to vreme radikali su, pozivajući se sofistički na Marksove teze i teze njemu bliskih propovednika zapadnoevropskog socijaldemokratizma o odlučujućoj ulozi radničke klase za pobedu socijalizma, govorili da u Srbiji, s obzirom na to da u njoj nema industrijskog radništva u potrebnom mnoštvu, nema uslova za pobedu socijalizma i za postojanje socijalističke stranke. Oni su na taj način opravdavali osnivanje Radikalne stranke praktičnim političkim ciljevima na buržoaskim kapitalističkim osnovama.

U uslovima opšte zaostalosti, nemajući za sobom radničku klasu, Cenić je smatrao da se marksističkim tezama radikala može jedino suprotstaviti negiranjem ispravnosti Marksovih postavki. On nije imao dovoljno teorijskog obrazovanja i revolucionarnog iskustva za otkrivanje radikalskih zloupotreba u ponavljanju i interpretiranju Marksovih tekstova. On nije znao da su citati iz Marksovih dela u radikalskom prikazu lažno predstavljeni, da su izdvojeni iz celine, bez autentičnog konteksta, šematizovani. Nije se dovoljno udubio u teorijske rasprave i umesto da se posluži Marksovim delima, on ih je, iz neznanja i nerazumevanja, odbacio. Smatrao je da Marks negira mogućnosti ostvarenja socijalističkih ciljeva u zaostaloj sredini. I umesto da je pomoću Marksovih naučnih i političkih saznanja ubrzao razvitak socijalističkog pokreta, on ga je usporio, jer se dao zavesti zabludama, greškama, zlobnim interpretacijama i pogrešnim uputstvima njegovih protivnika. Nije sebi postavio zadatak da razobliči lažni radikalski marksizam, pa se u pokušajima da likvidira radikale zajedno sa kritikovanim socijalističkim pregaocima, odricao ponekad i svojih shvatanja o prioritetu ekonomskih, proizvodnih

¹⁵ Isto, 52, 9. VI 1881.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto, 54, 11. VI 1881.

¹⁸ Isto, 54, 11. VI 1881.

faktora. U takvim prilikama, kao primarnu pokretačku snagu daljeg razvitka isticao je, u preuveličanim razmerama, faktore duhovnog, svesnog stvaralaštva; zasnovane na tekovinama opšteg obrazovanja. Po tim izlaganjima, izgledalo je da se glavna greška radikala sastojala u tome što su oni pošli od pogrešnih *marksističkih* pretpostavki, pošto su, sledeći konsekvantno pogrešne premise, došli do pogrešnih zaključaka. „Pošav od jedne sasvim pogrešne bakve da su političko-ekonomski odnošaji bili glavni odnošaji među ljudima, i zaboravljajući na sve ostale, – oni su uzeli da drugima i ne treba socijalizam do radničkoj klasi. Kako te proleterske radničke klase nema kod nas jer su seljaci maom sopstvenici, to su našli za potrebno da se late drugih umerenijih načela, kako bi lakše prodrli.”¹⁹

Umesto da u ime klasno-borbenih socijalista, Marksovih sledbenika, pobija mišljenje o nemogućnosti izgradnje socijalizma u zaostalim državama, on je to učinio samo u svoje ime, kao da su ti socijalisti propovedali nešto suprotno. Dobro je bilo što je objavio u javnosti da on ne deli navedeno mišljenje i da smatra „da je socijalizam moguće podjednako rasprostrirati svuda” među ljudima, „pa bili oni fabrički radnici ili zemljodelci”.²⁰ Pogrešno je bilo, međutim, što je on pri tome krivicu prebacio na one koji su zapravo bili autori njegovih ispravnih gledišta. Iz te njegove greške logički je onda proizašla i druga: širenje socijalizma uslovljavao je prevashodno tekovinama obrazovanja, a ne klasne borbe.

Pokretačke snage društva kod Cenića su razvrstane po obrnutom redu. Prema njegovim izlaganjima, izgledalo je da su intelektualci začetnici socijalističkog pokreta istovremeno i njegovi glavni sprovednici, da se solidarnost obrazovanih ljudi može ostvariti pre klasne solidarnosti, da će se mase brže pokrenuti opštečovečanskim idealima nego klasnim. On je mogao s pravom ukazati na to „da je socijalizam čista čovečanska stvar”, da ta stvar „mora biti i draga i pristupačna svakom”, da „mnogo ljudi iz privilegisanih klasa ispovedaju socijalizam sa najvećom vatrom”, ali nije bio u pravu kada je radničku klasu posmatrao kao drugorazrednu snagu za ostvarenje socijalističkih ciljeva, „kao zgodni materijal da se delo što pre u izvesnoj zemlji ostvari”.²¹

Uprkos navedenim greškama i nedostacima, kod Cenića preovlađuju elementi zaslužnog propagatora borbenih socijalističkih ideja, mobilizatora ljudi za ostvarenje socijalističkih ideala. On je znao da će pobornici socijalizma prvo pobediti u jednoj ili više velikih država. Međutim, u toj činjenici on nije našao razloga za pasiviziranje ljudi u malim zemljama. Prihvatajući mišljenje da će se ostvarenje socijalizma rešiti „inicijativom velikih država”, dodao je: „Ali znači li to da treba skrstiti ruke i čekati da to ‘prirodnim tokom’ dođe, ili se pretvarati u nešto drugo, samo da vidimo što još za života naša? Ne, ako smo doista ubeđeni u pravičnost i neophodnost socijalizma, mi smo ga dužni vazda propovedati i naš trud neće biti nikad uzaludan.”²²

Radi poboljšanja uslova života u postojećim okvirima i olakšanja javne agitacije u prilog socijalizma, „Radnik” je od društvenih i državnih reformi na prvom mestu istakao potrebu za promenom ustava. Tražio je da se izglasa novi ustav, kojim bi bila zagarantovana osnovna prava ovim odredbama: „1.... potpuna jednakost sviju članova..., 2. svaki po sposobnosti svakom po potrebi, 3. opšte obrazovanje o društvenom trošku..., 4. suverenitet naroda, tj. sviju članova države.”²³

¹⁹ Isto, 54, 1881.

²⁰ Isto, 54, 1881.

²¹ Isto, 54, 1881.

²² Isto, 54, 1881.

²³ Isto, 55, 12. VI 1881.

Prvim ustavnim zakonom trebalo bi, prema „Radniku“, proklamovati i osigurati i „suverenstvo naroda i upražnjavanje ovog suverenstva preko skupština, čije zaključke treba narod da potvrdi opštim glasanjem”.²⁴ Zatim je trebalo obezbediti ljudska prava, u koja bi bila uključena „potpuno pravo na rad dovoljan za njegovo uzdržavanje i neograničeno pravo učestvovanja u državnim poslovima”.²⁵

Osnovne ustanove preko kojih bi narod upravljao državnim poslovima i osiguravao svoja prava bile bi: ustavotvorna skupština; zakonodavna narodna skupština; centralna vlast i sudovi. Direktna izvršna vlast bila bi koncentrisana u opštinama.

Vrhovna državna institucija, po toj koncepciji, jeste zakonodavna narodna skupština. Ona „nije samo pozvana da zakone izdaje no i da vrši vrhovnu kontrolu u zemlji, da vodi nadzor da li se zakoni i ustavne odredbe vrše, kako se rukuje sa državnim imanjem; kako vrše službu državni organi; kako se vrši pravda u zemlji; da li se radi na unapređenju ekonomskom, umnom i moralnom svijju državljana; da li se poštuju i štite slobode i prava građana itd. itd.; njoj treba da odgovaraju ministri za svoja dela; ona treba da izašilje redovne komisije iz svoje sredine da saslušaju i izvide svačije žalbe i sve gde je njene zaštite potrebno”.²⁶ Rad takve skupštine bio bi permanentan, za pojedine probleme bili bi osnovani specijalni skupštinski odbori.

Glavni zadaci centralne uprave, koja bi zapravo bila izvršni organ skupštine, svode se na koordinaciju i kontrolu rada izvršnih samoupravnih organa vlasti. Sudovi su izborni i nezavisni, kontrolisani su od organa narodne skupštine.

U opštini je koncentrisana osnovna izvršna i sudska vlast. Ali, da se ta vlast ne bi razbila u sitne, anarhoidne jedinice, ističe se: „Društvo će samo tada moći potpuno odgovoriti svojoj zadaći kad se bez razlike svi sitniji odnošaji i sitni interesi sliju u jedne opšte. Stoga u budućem društvu opština neće biti ništa drugo do uže udruženje iz nužde, što je nemoguće da bude jedno društvo na celom mestu grupisano. No to uže društvo živeće životom svog ostalog društva i njegova će zadaća pre biti ekonomna no politička. Pa i samu ovu njegovu ekonomsku zadaću treba u užem smislu razumeti, jer opština ne bi bila zasebna jedinica u drugom smislu do kao jedinica zajedničkog života i proizvodnje.”²⁷

Opštinski organi bili bi administrativni i sudski; pored njih postojao bi opštinski odbor, nad njima opštinski zbor. U odnosima ljudi koji bi bili regulisani navedenim ustanovama, prema „Radniku”, glavno je da se osigura svakome sloboda i ravnopravnost. Zato je on protiv nasljedstva i privatne svojine. „Jednoga vremena možda su novac, konkurencija i nasljedstvo imali svog značaja – možda je tako zahtevao napredak društveni; ali je svakom očigledni fakt da je danas kod tih ustanova isto tako opasno živeti čoveku kao što mu je kad god bilo opasno živeti po šumama i međ zverovima.”²⁸

Društveno opasni individualizam uništiće se, po ovim premisama, otklanjanjem njegovih uzroka: svojine i privatne, individualne, posebne proizvodnje. „Samo ako je svojina opšta, ako je radnja zajednička, može i namirivanje potreba biti što više podjednako, a s tim može biti i svijju drugih uslova koji su potrebni te da svaki čovek bude što je moguće više srećan. Od toga zavisi obrazovanje ljudi, od toga njihov razvitak, od toga njihova moć da mogu svoje dužnosti vršiti, i najzad od toga zavisi da mogu svoja

²⁴Isto, 56, 13. VI 1881.

²⁵Isto, 56, 1881.

²⁶Isto, 57, 14. VI 1881; 58, 16. VI 1881.

²⁷Isto, 113, 27. VIII 1881.

²⁸ Isto, 118, 4. IX 1881.

prava uživati i štititi.”²⁹ Ovim, tada bogohulnim rečima „Radnik” dodaje da je svestan njihove težine, zna šta one znače „za sadanji svet koji misli da mu iz dukata sunce sije”. Ali ističe da većina tadašnjeg sveta živi u oskudici i bedi zato što ljudi „nemaju znanja da što zarade ili što nemaju sredstava da rade”. „Državi je, dakle, dužnost da dade prvima znanje, drugima sredstva.”³⁰ Ovaj list ne formuliše svoje zahteve u vidu kakvog programa. Ali se i iz njegovih preopširnih, nabačenih, nesređenih, često rogozastih izlaganja može videti da se osnovni zahtevi odnose na reforme kojima bi se ukinula nejednakost i stvorile osnove za buduće, ravnopravno, socijalističko društvo. Na ekonomskom području on traži da se unapređuju opštinska i državna imanja. Ističe da treba „podići državne radionice u kojima bi se radili svi korisni zanati, i državna dobra na kojima bi se radila zemlja i gajile druge zemljoradničke radnje”. Posle toga, „trebalo bi ograničiti pravo nasleđstva”. Tim ograničenjem „uvećala bi se opštinska i državna imanja”. Traži se, dalje, državna intervencija, njena pomoć „u podizanju zemljoradničkih i zanatlijskih zadruga”. To bi bile prve „nepotpune” reforme do ostvarenja „krajnjih reforama, u kojima se država sasvim sliva u društvo i gde država ne bi ni imala drugih interesa do društvenih”.³¹

Radi unapređenja postojeće trgovine i industrije, traži se ukidanje zaštitnih carina. Zalaže se za stvaranje potrošačkih i proizvođačkih zadruga. „Svaka opština ili još bolje srez može imati svoj magacin od svojih i stranih proizvoda, odakle bi svi članovi najjeftinije nabavljali svoje potrebe i pomoću koga bi najskuplje prodavali svoje proizvode.”³²

„Radnik” je budućnost razvitka video u zadrugama i bio je za ukidanje preživelih institucija iz prošlosti. „U korist industrije treba ukinuti esnafe i na njihovo mesto podići opštezanatlijsko društvo, koje bi pomoću uloga svojih članova i drugih prihoda moglo obrazovati fond, iz koga bi pomagalo svoje članove u nuždi i radilo na unapređenju zanata u svima pravcima.”

Radi unapređenja poljoprivrede, traži se ukidanje kuluka, podizanje puteva, podizanje radionica za prerađivanje sirovina, podizanje zemljoradničkih škola, stvaranje zemljoradničkih udruženja. Ističe da je kuluk „sam sebe preživeo”, da je ostatak robovske institucije.³³

U interesu mnogobrojnih siromašnih masa Cenić je u mnogim napisima kritikovao poreski sistem. Naročito je ustao protiv posrednih poreza koji su se počeli uvoditi na predmete široke potrošnje. Kritikovao je zakon o taksama, poreze na duvan, na obrt, na krčmu pića. Govorio je i pisao: „Pošto se ovom porezom udara namet na najnužnije potrebe, to takoreći celom težinom svojom pritiskuje sirotinjsku i radničku klasu, jer po samoj prirodi svojoj taj se namet ne može rasporediti proporcionalno prema imućnosti građana...”³⁴

Sloboda je omiljena tema „Radnika”. U jednom od članaka posvećenih slobodi, kao moto nalazi se poznata rečenica Džona Stjuarta Mila: „Posle najnužnijih potreba – hrane i odela – sloboda je prva i najveća potreba čovekove prirode.”³⁵ Pisac članka, Cenić, kazuje kako „nema možda ni jedne reči, ni jednoga pojma oko koga je prosuto toliko žestokih reči, pa i proliveno toliko ljudske krvi kao što je reč – sloboda. Ta cela dosadnja istorija ljudstva nije ništa drugo do jedna velika priča o tome kako su se neprestano borili, kako su vazda ustajali ugnjeteni protiv svojih ugnjetača, tražeći od ovih

²⁹ Isto, 120, 5. IX 1881.

³⁰ Isto, 120, 1881.

³¹ Isto, 120, 1881.

³² Isto, 128, 17. IX 1881.

³³ Isto, 127, 16. IX 1881.

³⁴ Isto, 77, 11. VII 1881.

³⁵ Isto, 44, 28. V 1881.

slobode za sebe.”³⁶ Citira razne autore i njihove definicije slobode. On se slaže sa onima koji su govorili da je čovek slobodan onda kada „sam sobom vlada”, kada je „potpuni gospodar od sebe”. Da se takva sloboda ne bi izrodila u anarhiju, Cenić dodaje da „prave slobode samo utoliko može biti, ukoliko su članovi društva moralno razvijeni”.³⁷

I pri veličanju apstraktnih teza o slobodi Cenić ne zaboravlja na njene realne preduslove. Za razliku od buržoaskih idealista, on rezonuje ovako: Da bi se čovečanstvo osposobilo za slobodu, neophodno je pre toga ostvariti društvo u kome će biti svaki nagrađen po svojoj zaslugi”, u kome se nikome neće moći zarada zakidati, u kome će se materijalno stanje svakoga čoveka toliko popraviti da će on moći da stekne kvalitete obrazovanog i moralnog čoveka. Pri tome se poziva i na jednog od prvih idejnih preteča naših socijalista, kazujući: „*Jedan od naših najdarovitijih mislilaca, koji je malo, veoma malo poznat prema dubini i tačnosti, prema genijalnosti svojih misli, Živojin Žujović evo kako definiše slobodu: 'Sloboda je priznanje ličnosti ličnošću'.*”³⁸ Sloboda se ostvaruje onda kada čovek rečima i delima radi na zadovoljenju potreba drugih „isto tako revnosno kao i na zadovoljenju sebe samoga”. Cenić dodaje da ovakve prave slobode može biti „samo među ljudima čija je celokupna priroda (ali naročito intelektualna i moralna) oblagorođena, razvijena, oplemenjena, jednom rečju usavršena...” Iako se umnogome smatra idealistom, on i ovde ističe da je čoveku, da bi usavršio svoju prirodu, na prvom mestu nužno da mu društvo zagarantuje dovoljno sredstava kako bi mogao zadovoljiti „sve potrebe života”, te posle mogao obratiti pažnju „i na oblagorođenju uma i karaktera”.³⁹ Mnoge definicije o slobodi Cenić je uzeo iz proglasa francuskih revolucionara utopista o pravima čoveka. Ali tim definicijama on dodaje: *Carstvo prave slobode nastupiće tek pošto se u savremenom društvu izvrši ekonomski preobražaj.*⁴⁰

U jednom drugom članku, pod naslovom *Vladajuće partije i sloboda*, stoji: „Nema danas države u kojoj se neće naći partija što se ponosito zovu partije slobode, napretka itd.” Međutim, „dokle je god izvestan deo ljudi drugome delu ekonomski podčinjen, dokle god jedni rade i gladuju a drugi ne rade a blaguju, sve dotle o slobodi neće moći ni zboriti. Tek u društvu koje je zasnovano na načelu ekonomske jednakosti, u kojem neće biti eksploatacije, tek u tom društvu moći će biti i prave slobode.”⁴¹

U vezi sa političkim reformama i traženim slobodama „Radnik” je, kao i drugi listovi toga doba, mnogo pisao o opštinskoj samoupravi. Pri tome on insistira na razlikama koje postoje između radikala i socijalista. „Politička organizacija društvena na osnovu samouprave, politička i pravna jednakost sviju članova, opšte pravo glasanja, obavezna nastava, sloboda svesti itd., to je *celj* radikalnom uređenju društva. Mi socijalisti tražimo takođe to, samo što nam to nije celj, već sredstvo, put kojim će se dospeti da se društvo uredi onako kako socijalizam traži.” Cenić objašnjava: „Oni vojuju za pravo na političku slobodu, a mi, pored toga, borimo se i za ekonomsku slobodu. Oni traže pravo votuma, a mi tražimo, pored toga, pravo na rad.”⁴² Stavljajući ovde „ekonomsku slobodu” ispred političke, Cenić je mislio na „ekonomsku jednakost” – kao što je objasnio u nastavku članka, pošto su mu neki čitaoci prebacili da je istakao buržoaski ideal o ekonomskoj slobodi, a on je zapravo istakao prava čoveka da ne bude ekonomski potčinjen, eksploatisan zbog

³⁶ Isto, 44, 1881.

³⁷ Isto, 44, 1881.

³⁸ Isto, 45, 29. V 1881.

³⁹ Isto, 45, 1881.

⁴⁰ Isto, 46, 30. V 1881.

⁴¹ Isto, 89, 26. VII 1881.

⁴² Isto, 17, 23. IV 1881.

neravnopravnog položaja, u stvari zbog društvene nejednakosti.

U debati sa radikalima oko samouprave, Cenić je istakao zahtev za ukidanje sreskih načelstava, umesto okružnih, što su tražili radikali. On je bio za velike opštine koje bi vršile funkcije sreskih načelstava. Inače, u suštini, ovo pitanje je smatrao kao formalističko. Čitaocima je objašnjavao da „uprošćenje administracije... nije u tom hoće li postojati načelništva ili neće, nego je u tom na kakvi će se način izlaziti na kraj sa najmanje piskaranja”.⁴³ Vraćajući se na temu o samoupravi, političko-ekonomskoj i duhovnoj, on je govorio da je politička samouprava „samo sredstvo da bi svaki čovek dobio za se onu zbiljsku samoupravu – ekonomsku i duhovnu, materijalnu i umnu”, jer će se tek tada „otpočeti da se zbiljski ostvaruje jednakost među ljudima, jednakost koja će se sastojati u tome što će svaki čovek biti i radnik i filozof”.⁴⁴

Početak osamdesetih godina nastale su krupne političke promene u Srbiji. Do tada nosioci različitih političkih grupacija bili su pojedinci, pojedine istaknute ličnosti. Stranačke grupe se nisu razlikovale po principima, idejama, programima, već po imenima njihovih vođa, Garašanina, Ristića, Hristića, Čumića itd. Tada se prešlo na formiranje stranaka, sa manje-više određenim programima, organizacionim statutima, taktičkim i strategijskim planovima. Forme upravljanja su oblikovane modernim, parlamentarnim metodama. Prema evropskim shemama, prilagođenim domaćim prilikama, ubrzo su nastala tri politička centra: liberalski, naprednjački i radikalski. Nasuprot svima njima grupisali su se socijalisti, stranački još neorganizovani. „Radnik” se u borbi protiv tadašnjih stranaka isticao nizom članaka. Najoštriji je bio prema liberalima, koji su već predstavljali konzervativce, reakcionare, i prema radikalima, koji su se još izdavali i za socijaliste, te kao takvi predstavljali konkurente. Protiv naprednjaka, koji su tada smenili na vlasti liberale i još se predstavljali kao nosioci progresivnih ideja u odnosu na liberale, moralo se biti obazriviji, umereniji.

Sudovi o pojedinim strankama i stranačkim vođama ne mogu se smatrati tačnim, ne predstavljaju rezultate objektivnih procena, već sredstva za političku borbu. Ipak, oni sadrže mnoge istine, a zanimljivi su danas i kao autentični izvori za upoznavanje metoda informisanja javnosti o političkim protivnicima preko štampe.

Već u uglednom broju, pišući o političkom stanju u zemlji, Cenić je izjavio: „Liberalna stranka raspolaže samo sa činovništvom, a to zato što je njen vođa hteo da stvori sebi vojsku vernih slugu, a ne ubeđenih načelnih boraca.”

O Naprednjačkoj stranci kaže: „Ona je sastavljena iz vrlo raznorodnih elemenata, pravih radikalaca kao što je Kaljević, načelnih liberalaca, konzervativaca i najzad od prosta sveta koji mrzi Ristića i njegovu krutu vladavinu.”

Za Radikalnu stranku je govorio da je to stranka „od nužde”, njena pozitivna uloga sastojaće se, priznao je, u izvojevanju „malo većih političkih sloboda”. Već je tu predskazao da će se vremenom ona pretvoriti u reakcionarnu stranku, kao što je bila liberalna.⁴⁵

U jednom od mnogih političkih članaka o prilikama u zemlji, koji umesto naslova nosi nekoliko znakova pitanja, Cenić je pisao: „Oćemo da govorimo o stanju naše zemlje, a kako da krstimo drukče taj članak no bezbrojnim znakovima pitanja. To je stanje više no pitanje, ono je problem – jedan nedogledni kaos od misli i osećaja, strasti i pobuda.”⁴⁶ Dok se vodi borba za

⁴³ Isto, 146, 16. X 1881, *Okružna načelništva i velike opštine*.

⁴⁴ Isto, 166, 29. XI 1881, *Samouprava*.

⁴⁵ Isto, 2. III 1881.

⁴⁶ Isto, 51, 7. VI 1881.

vlast između Ristića i Garašanina, porez skače „od dva talira na jedan dukat”. „Iz dana u dan doboš ide od kuće do kuće i razleže svoju pesmu: ‘Ko da više’, i blažena prostota oslobodava se ‘plotskih poćenija’ da lakše ode gore negde u raj, dok će zločesta gospoda, što tonu na zemlji u uživanjima dobiti mesto u ‘paklu’ kakvog salona.”⁴⁷

Pod naslovom *Političke stranke*, u napisu koji je izlazio u nastavcima deset dana, Cenić je naširoko iznosio svoja shvatanja o tom problemu. Odmah u početku odbacio je teze tada čuvenog buržoaskog teoretičara, nemačkog profesora prava Blunčlija, kazujući da „njegove definicije stranaka mogu da zanose i zadovolje samo one koji se u društvenom životu ništa ne razumeju”. Zatim ističe da savremeno društvo počiva na ovim osnovama: „1. U političkim odnošajima – na staleškoj nejednakosti... na posrednom uplivu naroda na državne uredbe, i na podeli društva na one koji upravljaju i na one kojima se upravlja. 2. U sličnim odnošajima na svojini i svima njenim posledicama. 3. U moralnim: na braku i običajima, i najzad, 4. U umnim: na nejednakom obrazovanju.”⁴⁸ Na tim osnovama Cenić je izvršio podelu stranaka na dve osnovne velike grupe. U prvu grupu svrstao je sve one stranke čiji su privrženici govorili da su postojeći osnovi društva „krajnji i da bez njih društvo ne može ni postojati; a sve što ostaje da se radi to je da se te osnove izvedu u svima pojedinostima tako kako bi najviše sreće ljudima prinеле”. U drugu grupu stavio je one koji su tvrdili da postojeće „osnovice društva nisu konačne, no da su one samo rezultat postupnog razvitka čoveštva, da će one propasti u daljem napretku društvenom i zameniti sa drugim osnovicama isto onako kao što su propale mnoge pređašnje osnovice za koje se jednom držalo da su krajnje, a koje docnije podlegoše vremenu i ustupiše svoje mesto sadanjim”. Za ovu drugu grupu je najvažnije da njene pristalice poriču postojanost postojećeg poretka; razlike koje su postale među njima smatrao je sekundarnim.

Prva grupa, po Cenziću, obuhvatala je „nazadnjake, konzervativce, liberale i radikale”. A druga: „komuniste, kolektiviste, socijal-demokrate i socijaliste”. Za nazadnjake Cenić je smatrao sve one „koji nezadovoljni sadanjim stanjem žele da se povrate u staro slatko doba”. Oni se regrutuju od svih mogućih reakcionara. Pojavljuju se u jednoj državi kao predstavnici „popovštine”, u drugoj, i to u republici, „kao privrženici monarhije”, u trećoj, u monarhiji, „kao borci za povratak neke nazadne dinastije ili feudalne vladavine”. To su, prema tome, „ljudi koji novim poretkom nešto gube što su imali u starom”.⁴⁹

U konzervativce je ubrajao tadašnje liberale. Njihova progresivna uloga u prošlosti sastojala se u tome da „proriču reč sloboda”. Ali drugim strankama pripadala je „zadaća da je protumače i ostvare”.

Za radikale je tvrdio da postepeno zauzimaju mesto liberala. „Radikalizam priznavajući sadanje osnovice društva za konačne“ neće da remeti poredak i zadovoljiće se ponekim reformama. Ukazujući na primere u nekim zapadnoevropskim zemljama, Švajcarskoj, Italiji, Francuskoj, Engleskoj, Cenić je istakao da radikali „zadržavaju umnogome birokratski sistem, mada im na zastavi stoji zabeleženo na prvom mestu posle političkih sloboda samouprava opštinska”.⁵⁰ On smatra da radikalske vlade ne mogu i neće da vrše korenite reforme na vlasti. Kod „nazadnih vlada” eksploatacija se vrši „u ime boga, a kod radikalnih u ime naroda”. On ne poriče razlike između pojedinih građanskih stranaka i priznaje da radikali stoje ispred liberala. „Ali ona veličanstvena svrha društvenih nauka koje teže da drukče sreća vlada u

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ Isto, 2, 2. IV 1881.

⁴⁹ Isto, 2, 1881.

⁵⁰ Isto, 3, 3. IV; 4, 4, IV 1881.

čoveštvu, ta svrha ne postiže se nikakvim radikalnim programom.”⁵¹ Zahtevi radikala se ne mogu ispuniti ni pored najbolje volje, jer ne postoje materijalni uslovi za to. Primera radi, Cenić navodi kako radikalizam „traži nastavu opštu, obaveznu i besplatnu”, ali „nije dovoljno samo reći moraš se izobraziti i za učitelja nećeš platiti, već treba pitati učenika da li će imati za vreme učenja šta da jede i obuče, i gde da spava...”⁵²

Kad Cenić govori o drugoj, socijalističkoj grupi, on je slabiji nego u raspravi o strankama iz prve grupe. Ni tamo, doduše, nije na potrebnoj visini. Može mu se prebaciti da nije znao za suštinske razlike između pojedinih građanskih stranaka. Ali tamo je bilo bitno da uoči i otkrije u javnosti njihova zajednička buržoaska obeležja. Ta otkrića su od primarne važnosti u dnevnoj politici, u stranačkoj borbi vođenoj u interesu radnih, siromašnih masa, i za afirmaciju socijalističke misli. Nasuprot toj činjenici, borba između samih socijalističkih frakcija, stranaka, strujanja, bila je teorijske prirode. U Srbiji još nije bilo nijedne organizovane socijalističke grupe. Tu se nije vodila borba između različitih socijalističkih shvatanja i organizacija, već su se snage koristile za propagiranje socijalističkih ideja uopšte. Zato je ovde trebalo sa više studioznosti prići razmatranju raznolikih socijalističkih grupacija. Da bi se taj primarni politički zadatak na što svrsishodniji način izveo, trebalo je, u prvom redu, otkriti suštinske razlike između raznih socijalističkih učenja, uočiti puteve koji su najbrže, u prvoj etapi čak jedino, vodili ka socijalizmu, izabrati ideologe i vođe čije su teze najispravnije.

U ovoj drugoj grupi Cenić je razlikovao komuniste, socijaldemokrate i socijaliste. Komunistima su se onda zvali nama poznati prvi utopisti, i Cenić ih je bez razlike posmatrao kao naivne sledbenike prvih hrišćana koji su „zadržavajući stare kalupe sabijali u njih silom po nešto novo do čega su docnije razvitkom nauke došli”.⁵³ Sa velikom dozom potcenjivanja on je nabrajao imena Savonarole, Mora, Ovena, Sen Simona, Babefa, Kabea, Furijea, Pjera Lerua, Mišela Ševalijeja. Nije znao i nije hteo da zna za velike razlike među njima, za mnoge njihove doprinose daljem razvitku socijalističke misli. Ipak je istakao da je komunizam „izrekao jednu veliku istinu: da sadanje društvene osnove nisu krajnje i da može biti boljih, to mu je zasluga”. Pozitivno je ocenio napad komunista na privatnu svojinu, zamerajući im da ne pominju „kako da se uništi ili uredi ta svojina na zajedničkim osnovicama, a još više nepoimanje kako da uredi druge odnošaje u društvu”.⁵⁴

Socijaldemokratiju Cenić je smatrao „po nemačkom kalupu” doteranim socijalizmom. Pošto su se, kao što smo već istakli, radikali pozivali na ideologe i vođe socijaldemokrata, Marksa, Lasala i druge, Cenić je smatrao da oni mogu beležiti uspehe samo u Nemačkoj, u sredini nemačkog naroda, koji se „vaspitao kroz čitave vekove u osobitoj formi mišljenja i rada” zasnovanoj „na nekoj apatiji”; da to nije bilo u Nemačkoj, jedva li bi Lasal mogao organizovati onaku strašnu vojsku proletera, pa ma imao dvojinom toliko energije i snage”.⁵⁵ Iz antiradikalskih pobuda Cenić je pisao da vođi socijaldemokrata deluju iz ambicije, iz težnje ka vlasti, i govorio da se oni koriste snagom i nemaštinom radničke klase da bi ispunili svoje ambicije. Osudio ih je što su „od čovečanske ideje” prešli na kastinsku, što su „od sredstava načinili cilj”.⁵⁶ One koje je smatrao vođama „komunizma i

⁵¹ Isto, 4, 4. IV 1881.

⁵² Isto, 4, 1881.

⁵³ Isto, 6, 7. IV 1881.

⁵⁴ Isto, 6, 7. IV 1881.

⁵⁵ Isto, 7, 8. IV 1881.

⁵⁶ Isto, 7, 8. IV 1881.

socijaldemokratizma” Cenić je priznavao samo kao preteče „pravih socijalista”.

O tom pravom, *modernom socijalizmu* Cenić kazuje da je plod nauke i čoveštva. „On donosi među ljude ljubav, bratstvo, jednakost, obrazovanje i uživanje dobara prirodnih. On je budućnost jer u sadašnjosti uči a u budućnosti ostvaruje. Kad socijalizam ne bi imao nikakve druge dobre strane zasluživao bi priznanje samo stoga što odriče ukočenost čoveštvu, a napredak večni, neprekidni napredak uzima za svoju najglavniju osnovicu.”⁵⁷ Tim večnim naučnim stremljenjima i modernim idealima socijalizma, Cenić posvećuje najviše i najtoplije reči. Socijalizam je „priznavanje večnog i neminovnog napretka društva i njegovih uredaba, i svođenje sviju društvenih odnošaja na samo moralne”.⁵⁸ Svaki drugi poredak, u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti je „samo prelazne prirode”. Sa opštečovečanskog stanovišta, u ime socijalizma, „borbu za opstanak koja se tako živo danas međ ljudima vodi on smatra neizbežno svojstvo neorganizovanog društva ili bolje reći divljačke aglomeracije, i polazeći sa te tačke, on nalazi u daljem ispitivanju da je ta borba sve očajnija kod divljačkih naroda i da je sve blaža kod pitomijih”. Ističe „kao prirodno sledstvo” da će „zverske borbe nestati kod *pravih ljudi*, združenih među se radi zajedničke sreće”. U budućem društvu, „sastavljenom od pravih ljudi koji shvataju i svoju i društvenu zadaću kako treba – u tom društvu ne može biti drugih odnošaja do jedino moralnih”.

Iz kretanja čoveka, ljudi, naroda prema besklasnom, moralnom, opštečovečanskom društvu izvode se opštedruštveni zaključci. „Prvo porodica, zatim zadruga i najzad država davala je ljudima sve širi i širi krugozor opštih interesa, i čovek je lagano postajao od divljeg zvera, koji misli da je sav svet stvoren samo radi njega, prvo dobar član porodice, koji je bio gotov žrtvovati deo svojih interesa dobru svoje porodice; zatim član patrijarhalne državnice, zadruga, gde je osećao povezanosti i ljubavi za njih; onda u državi njegovi se interesi slili sa interesima porodica i zadruga; i najzad, budućnost će doneti da ljudi osećaju dobro i zlo celog čovečanstva kao svoje rođeno.”⁵⁹

U glavnim potezima tačno se rekonstruiše geneza svojine kada se kazuje da je ona postala „usled toga što priroda nije davala sama sobom bez truda i umenja čovečjeg onoliko koliko je trebalo ljudima da podjednako žive”. U svojoj prošlosti svojina je prvo bila porodična, pa zadrugarska i, na kraju, državna. Na nekim mestima pogrešno se poistovećuje državna i privatna kapitalistička svojina, ali na svakom mestu tačno se predviđa da će na kraju ona postati opštedruštvena. Sve dok to ne bude tako, čovek je sputavan u razvitku. „Danas, koliko bi nešto malo obrazovanih ljudi mogli pravih čuda u korist čoveštva počinuti, parališu im njihovu snagu predrasude u kojima su odrasli, ustanove koje ih gnjave, ljudi koji im ne dadu živeti.”⁶⁰ Da bi se stvorili novi uslovi, novi odnosi, socijalizam traži „da se svi ljudi izobrazе najvišim znanjem kakvim čoveštvo raspolaže”. U socijalizmu, „svi pojedinačni interesi, i sve ustanove koje dele čoveštvo na neprijateljske grupe, otpadaju, a to znači: ne sme biti nikakvih razlika između država, nacija, staleža, imanja, znanja i uopšte prava, bilo među pojedinim ljudima, bilo međ grupama ljudi. Sva zemlja i sve što je na njoj mora pripadati celom čoveštvu a nikakvom pojedincu ili opštini, državi ili grupi država. Između polova ne sme biti razlike, na što ima prava jedan pol, na to i drugi. Svi ljudi imaju pravo da rešavaju o svima poslovima koji se njih tiču. Svi bez razlike,

⁵⁷ Isto, 8, 9. IV 1881.

⁵⁸ Isto, 9, 10. IV 1881.

⁵⁹ Isto, 9, 1881.

⁶⁰ Isto, 10, 12. IV 1881, *Političke stranke*.

moraju se izobraziti do najvišeg stupnja do koga samo može dosegnuti nauka o vaspitanju. Svaki će privrediti čovečanstvu onoliko koliko je sposoban, a svaki ima pravo na namirenje sviju svojih potreba. Između ljudi ne sme biti nikakvih nasilnih veza, već samo po naklonosti i volji sa obe strane; stoga u bračnim poslovima merodavni je sudija – ljubav. Sva sredstva i predmeti koji ljudima služe za zaštitu protiv prirodnih pojava, u prilog života i zdravlja ljudi, njihovih ugodnosti i uživanja – ostvariće se do najvećeg stupnja za sve.”⁶¹

Među socijalistima koji se bore za opštečovečanske ideale, Cenić razlikuje dve grupe: doktrinarsku i revolucionarnu. Doktrinari su, po njemu, oni kojima su primarne teorije, a revolucionari oni koji vide da je odlučujuća praksa, svakodnevna politička borba. Sebe smatra za revolucionarnog socijalistu.

Cenićeve zasluge stečene su u svakodnevnoj unutrašnjoj stranačkoj borbi, u kritikama postojećeg buržoaskog poretka i vladajućeg birokratskog sistema, u polemikama sa stranačkim protivnicima, u zahtevima za sprovođenje većih reformi, u doprinosima za širenje socijalističkih ideja i osnivanje socijalističkih organizacija. U borbi za društvene reforme i ukidanje birokratskog sistema, protiv nepravednog poretka i zloupotreba vlasti, on je najviše nasrtao na liberale. Iako u mesecima izlaženja „Radnika” Liberalna stranka nije bila na vlasti, Cenićevi najžešći polemički napadi bili su upereni protiv nje, zapravo njenog vođe Jovana Ristića.

Liberali su u „Radniku” žigosani kao uzročnici i tvorci birokratskih ustanova, antidemokratskih zakona, ukorenjenih zloupotreba. Cenić je na njima iskalo sav svoj bes, zbog poniženja i patnji pretrpljenih na robiji. Protiv njih je pisao sa najviše ogorčenja i mržnje, zbog mnogih nepravdi koje je morao podneti. Ispunjen strahovanjima od njihovog povratka na vlast, predstavljao ih je kao najopasnije protivnike svih mogućih reformi. Optuživan i ganjan kao protivnik dinastije, on je dokazivao da su u pogledu dinastičkog pitanja najveći licemeri oni koji su iz pohlepe za vlašću spremni da služe svakoj vladajućoj dinastiji, koji se ne opredeljuju iz ubeđenja, već iz vlastoljubivih pobuda. Cenić je ponavljao da ni liberali, kao ni ostali vodeći tadašnji političari, ne mogu se smatrati pravim obrenovićevcima, kao što se ne bi mogli smatrati ni karadževićima, jer i jednih i drugih je bilo malo, gotovo svi su oni bili spremni da služe, i služili su, i jednoj i drugoj dinastiji, samo da bi bili na vladajućim položajima.⁶²

Naprednjake je „Radnik” manje napadao nego liberale. Njegovi protivnici optuživali su ga da je u službi naprednjačke vlade, da prima novac iz njenih fondova, od njenih članova i privrženika, zato što piše protiv neprijatelja vladinih, protiv liberala i radikala. Ostavljajući za kasnije argumente koji ne govore u prilog ovoj optužbi, moramo predložiti istorijsku činjenicu da su u tim prvim godinama na vlasti naprednjaci bili progresivniji od starih konzervativaca i liberala. Zato se može pravdati umereniji stav „Radnika” prema naprednjacima, iako je, sigurno, naprednjačkoj vladi taj stav konvenirao. Zapravo, i u „Radniku” je bilo kritičnih napisa uperenih protiv vlade naprednjaka, samo oni nisu imali vid oštarih polemika, nego objektivističkih razmatranja. „Radnik” je objašnjavao čitaocima da je sve što govore naprednjaci, kao i liberali, „o svom prijateljstvu prema narodu” „gola varka”, da su oni, iako su izglasali nekoliko liberalnijih političkih zakona i niz ekonomskih uredaba i ugovora, na primer, železničku konvenciju sa Bontuom, najviše potčinili zemlju interesima kapitala, naročito stranog.

⁶¹ Isto, 10, 1881.

⁶² Isto, 144, 11. X i 165, 27. XI 1881, *Dinastijsko pitanje u ustima naših partija*.

Polemike između liberala i naprednjaka „Radnik” je obično ovako komentarisao: „Dok su liberali vladali, njihov list ‘Istok’ nije mogao da se nahvali stanja u Srbiji, sreće narodne, narodnog zakonodavstva.” A kad dođe naprednjaci, „Istoku” se „onog časa učini sva Srbija crna, jedna, žalosna”. S druge strane: „Naprednjaci su za Ristićeve vlade oplakivali bedni položaj i ekonomski i politički u kojem se Srbija nahodi. Sada pak kad je njihovo carstvo oni su raspoloženi da kroz ružičastije naočari gledaju na stanje srpskog naroda”, iako sad taj narod pritiskuju mnogi drugi nameti „kojih pod Ristićem ne beše”. Sa ironijom voleo je Cenić da dodaje: „Naravno! Srbija ministrima daje blaga, slave i vlasti, a neministrima ne daje sve to podjednako drago. Isteranom činovniku crna je kancelarija u kojoj je nekad radio.” Priznajući liberalnost izvesnom broju naprednjačkih zakona, „Radnik” je obično postavljao pitanja: Ali, u suštini, „šta je sa narodom? Je li mu naprednjačka vlada olakšala terete koji su ga pritiskivali pod Ristićevom vladom? Je li uopšte ekonomno stanje našeg seljaka bolje otkad su naprednjaci na vladi? Je li pod naprednjačkom vladom manje kaišara? Rani li se bolje, živi li udobnije srpski seljak otkad je posle toliko godina u Beogradu skupština prvi put radila”? Na sva ta pitanja on je odgovarao: „Ništa, ništa od toga! Sve jednako! Kako je narodu bilo teško pod Ristićevom vladom isto mu je tako teško, da ne kažemo i teže, pod naprednjačkom vladom. Gorko iskustvo kod sviju naroda pokazalo je zbilja da su u pogledu narodne sreće i blagostanja sve vlade jednake.”⁶³

Najviše članaka u „Radniku” Cenić je posvetio polemikama sa radikalima. Polemiku su zapravo otpočeli radikalski vođi, koji su bili kivni na Cenića što je pokrenuo nov, socijalistički list. Oni su tada smatrali da njihovi radikalski listovi vrše i misiju socijalističkih, da se oni bore u praksi za ostvarenje ciljeva radikalizma i pomoću teorije još neostvarljivog socijalizma. Suprotstavljajući se takvim „političkim ujdurmama”, Cenić je govorio da „radikalija” „koja je dosad eksploatisala svet na dve strane, varajući jedne da ispoveda socijalizam, a propovedajući drugima radikalizam, i to nazadnji no što je i jedan u Evropi, – ta radikalija uobrazila je da je zakupila monopol od novih ideja, i da se od nje treba dobiti razrešnica, pa tek da čovek može što preduzeti”.⁶⁴ Sa brutalnošću otvorenog političkog protivnika on kazuje da ono „što vođe radikalne svoje radikalisanje nazivaju praktičnim socijalizmom”, da je to zapravo „prostituisani socijalizam”.⁶⁵ On negira opravdanost radikalizma u ime praktičnog socijalizma. Jer: „Socijalizam je nauka o najnaprednijem i najcelishodnijem uređenju čovečanskog društva, kao takav on se mora propovedati i u praktici.” Njegove pristalice mogu i treba da potpomažu i druge stranke, naprednije protiv nazadnijih, ali i to „može biti samo pod tačno određenim uslovima i samo radi izvesnih pitanja a ne đuturice...” Socijalisti će da podržavaju i radikale u svima njihovim dobrim namerama. Ali ne smeju propustiti nijednu priliku da prokritikuju Radikalnu stranku „gdegod ona to zaslužuje”.⁶⁶

Kritikuje se program Radikalne stranke naročito zbog toga što se u njemu nije tražilo odvajanje crkve od države. „U Evropi nema ni jedne radikalne stranke koja ne stavlja na čelo svoga programa *da se religija izdvoji od države*. Iako se gde i za vlasti radikalne stranke ta tačka ne ostvari, tome je kriva nesavladljiva prepreka na koju ona pri tom pitanju nailazi kod prostote. Pa ipak, još ni jednom radikal ne pade na um da strpa u svoj program zvaničnu religiju stoga što se narod protivi slobodi savesti. To smo samo mi srećni, i

⁶³ Isto, 122, 8. IX 1881, *Samozvani prijatelji naroda*.

⁶⁴ Isto, 12, 17. IV 1881, „Radnik” i „Samouprava”

⁶⁵ Isto, 13, 18. IV 1881.

⁶⁶ Isto, 14, 19. IV 1881, „Radnik” i „Samouprava”. *Načelna pitanja*.

još ta nazadnost može se pojmiti kako treba kad se setimo da su tvorci toga programa socijalisti!” Ogorčeno se protestuje što „liberali, naprednjaci, radikali i 'praktične socijaliste', svi đuture a po jednom i istom planu izvinjavaju svoje udaljavanje od istavljene pred svetom celji, što je naš narod još nedozreo što nema povoljnih okolnosti, što se mora zadovoljiti i sa manjim, itd.”. Nije dopušteno, međutim, dodaje se, „bilo radi interesa načela, bilo radi uspeha stvari, da se menjaju imena i načela zbog nekog *praktičkog zahteva*”. Na nagoveštaj radikala da će pored političke „Samouprave” pokrenuti jedan socijalistički časopis, Cenić isto tako oštro reaguje, govoreći da taj dualizam „zabunio bi još većma svet da ne zna šta uprav da traži i kako da misli”. On utvrđuje da se socijalisti nisu prekrstili u radikale radi uspešnijeg širenja socijalizma jer „danas socijalizam manje broji svojih pristalica u Srbiji no što je imao još u prvom svom rođenju 1871. godine”. Mnogi od bivših socijalista u stvari „našli su da je radikalizam zgoda kojom se može i razmetati pred narodom i opet imati izgleda na vlast i unapređenja”. On ukazuje da su ti kolebljivci i karijeristi mahom iz redova inteligencije, profesori, pisari, sudije. Predskazuje „da ni jedan socijalista koji je prešao u radikalizam neće se više nikada vratiti socijalizmu, no može preći i od radikalizma u liberalizam itd. jer su sve te varijacije jako među sobom srodne”.⁶⁷ Međutim, oni bi mogli vrlo dobro „propovedati socijalizam, raditi u narodu i u skupštini na popravci narodnog blagostanja” kao socijalisti.

I u toku najžešćih polemika sa radikalnom „Samoupravom”, „Radnik” je pisao da će Radikalnu stranku uvek pomoći u „njenom čestitom poslu oko uvođenja radikalnih reformi”. Samo je dodao primedbu da će radikali u srpskim socijalistima uvek naći protivnika u slučajevima kada budu lažno propovedali socijalizam.⁶⁸ „Isto onako žestoke protivnike i neprijatelje kao što je danas francuski socijalizam protivan... radikalnom oportunizmu” u Francuskoj, „ili kao što se kadgod Lasal i socijaliste boriše protiv radikalne nemačke stranke, zvane tamo naprednjačkom”.⁶⁹

„Radnik” je u polemikama sa listom Radikalne stranke često prelazio u sarkazam, izvirgavajući ruglu propagiranje buržoaskog radikalizma pod firmom socijalističkog pragmatizma. U članku pod naslovom *Ne na me grbava vero*, na primer, sa motom „magarac u lavovskoj koži”, uporedio je radikalskog „socijalistu” sa magarcem koji je navukao lavlju kožu da bi ga se bojali, pa kad to primetiše građani, izudaraše ga.⁷⁰ U istom stilu i tonu vođene su često i najozbiljnije teorijske rasprave između jednog i drugog lista, „Radnika” i „Samouprave”. Nije bilo lako na tadašnjem stepenu kulturnog i političkog razvitka opovrgnuti radikalske teze potkrepljene socijalističkim argumentima. U to vreme, u „Samoupravi” su veličana dela tvoraca naučnog socijalizma Marksa i Engelsa, isticani uspesi velikog radničkog organizatora Lasala, a kao besmrtni vođ na pijedestal narodnog učitelja stavljen je Svetozar Marković, rodonačelnik socijalizma u Srbiji. Na stranicama „Samouprave”, kao i „Radnika”, izlagani su zahtevi radnika za poboljšanje životnih uslova, štampani izveštaji o uspesima radničkih udruženja. Već je u programskoj deklaraciji „Samouprave”, u prvom njenom broju, stajalo da će „kao celj našega državnog uređenja” smatrati „unutra narodno blagostanje i slobodu...”⁷¹

Na radničke skupove tada su odlazili i radikalski poslanici. Na primedbe da

⁶⁷ Isto.

⁶⁸ Isto, 26, 6. V 1881. i dalje, *Naše stranke*.

⁶⁹ Isto, 31, 12. V 1881.

⁷⁰ Isto, 61, 19. VI 1881.

⁷¹ „Samouprava”, 1, 8. I 1881.

se „sa Svetozarevom smrću ugasi svaki pokušaj da stanje radnika postane snosnije”, „Samouprava” je odvratila da se stanje radnika „nije smetnulo s uma”, da vođe radikala stalno imaju „pred očima ekonomski položaj cele zemlje”, a naročito radnog naroda. Pozdravljajući upornu borbu radnih masa, radikalski list je čestitao „radničkoj durašnosti koja se ogledala u njihovom životarenju i u to vreme kad ne beše ni traga od nekakvog više ili manje javnog života”. Posle jednog skupa Družine krojačkih radnika, „Samouprava” je pisala: „Kad su oni preživeli najkobnije vreme našeg društvenog života, možemo se nadati da će družina krojačkih radnika ozbiljnošću, energijom i odanošću društvenim interesima samih članova mnogo življe koraknuti unapred. Želimo im od sveg srca svako dobro.”⁷²

U redakciji „Samouprave” radili su najbliži saradnici i sledbenici Svetozara Markovića, poznati kao tvorci socijalističkog pokreta u Srbiji. Među njima su se nalazili oni najjači: Nikola Pašić, Pera Todorović, Laza Paču, Raša Milošević. Oni su po učenosti, kulturi, znanju i iskustvu, književnom i publicističkom stilu stajali iznad Cenića. Rugali su se njegovim naivnim „revolucionarno-socijalističkim tezama”, neznalačkim ispadima, rogovatnim stilizacijama, nedovoljno pismenim napisima. (Pera Todorović, jedan od najvećih polemičara XIX veka, nasuprot Cenićevim *nebuloznim* socijalističkim, antisocijaldemokratskim, *antimarksističkim* objašnjavaanjima, pisao je vispreno da se radikali drže samo učenja tvoraca naučnog socijalizma, da niko među njima nije „izmislio socijalizam, ni kritički pravac književnosti, kao ni čitave poglede na svet i društvo”. A s druge strane, Cenić i njegovi saradnici pripadaju onim blaženim – dodao je ironično Todorović – „koji su malo čitali i malo znaju. Oni na svakom koraku uživaju ono retko zadovoljstvo, koje čovek oseća kad učini kakav nov pronalazak.” Upoređujući sebe sa njima, on je dodao: „Uvek ću se sećati onih izliva radosti koji su me spopadali kad kao gimnazista, radeći brižljivo zadatke iz algebre i geometrije ‘pronađem’ kakav nov način rešavanja, pa postrojim čitave formule drukčijega, novoga i bržega dokazivanja. Ah moj slatki Moćniče, koliko sam pronalazaka učinio i koliko sam li naslada uživao dok sam tebe poznavao. A docnije! Oh docnije, razleteli su se svi lepi snovi jer čim se dublje uputih u izučavanje matematike uvideh sa žalošću da su svi moji pronalasci ili pogrešni ili su ih drugi davno i davno već učinili. Blago uredništvu ‘Radnika’ odnosno socijalizma ono se još nalazi u fazi moćništva.”)⁷³

Radikalska „Samouprava” je uveravala svoje čitaoce da je „još 1873. godine, kad je pokojni Svetozar u Kragujevcu u najvećem jeku radio na ‘Javnosti’ izrađen nacrt projekta za program radikalne partije”.⁷⁴ Prema tome, radikali su i stvaranje Radikalne stranke prikazali kao socijalističko delo.

„Samouprava” je, s ciljem da kompromituje Cenića, iznosila i česte optužbe da on dobija novac od Garašanina i njegovih istomišljenika.⁷⁵ Ne mali broj ljudi nalazio je u to vreme zaoštavanje borbe između naprednjačke vlade i radikalske opozicije potvrdu istinitosti tih optužbi u pisanju samog „Radnika”, koji je kidisao na radikale dok je naprednjake ostavljao na miru. Takvo držanje „Radnika”, koje se inače može pravdati sticanjem mnogih okolnosti, takođe je otežavalo rad tadašnjih socijalista na čelu sa Cenićem.

„Samouprava” je povećavala sumnju u ispravnost Cenićevog rada i analitičkim pobijanjem njegovih teza, u člancima napisanim u vidu naučnih

⁷² Isto, 3, 13. I 1881, „Domaće vesti”.

⁷³ Isto, 58, 16. V 1881, *Naše domaće zabave*.

⁷⁴ Isto, 119, 6. X 1881; 120, 8. X 1881.

⁷⁵ Isto, 43, 9. IV 1881; 46, 18. IV; 57, 14. V; 90, 30. VIII; 119, 6. X; 121, 10. X; 122, 13. X; 123, 15. X; 124, 17. X 1881.

rasprava. Tako je u njenom podlistku počev od 54. broja, 7. maja 1881, izlazio napis u nastavcima pod naslovom *Građansko društvo i njegove društveno-političke partije*, sa ciljem „da pokaže načelnu razliku” između prvih Markovićevih socijalista i „pseudosocijalista” Cenića, „između starog i novog ‘Radnika’ i po dužnosti prema Svetozaru Markoviću”.⁷⁶ U toj raspravi, štampanoj posle u posebnoj knjižici, izloženo je „važno pitanje o suštini društva i društveno-političkih partija” na osnovu učenja tvoraca naučnog socijalizma u zapadnoj Evropi.⁷⁷ Tu su navedene misli Marksa, Engelsa, Lasala, Rodbertusa, pored nekih danas manje poznatih socijalnih i socijalističkih reformatora. Tu je, isto kao i u „Radnikovoj” raspravi *O društveno-političkim strankama*, koja je izazvala ovu „Samoupravinu” raspravu, priznat dijalektički zakon prirode, po kome „u prirodi nema ničega stalnoga, za večnost nepromenljivog, već naprotiv sve se neprestano menja, sve je u toku, sve se razvija”. Istorijska prošlost je diferencirana prema ovim društvima: „društvo azijsko, društvo antičko, društvo feudalno, društvo građansko-liberalno”. Istaknuto je da su sva istorijska društva zasnovana na borbi antagonističkih klasa, na eksploataciji nižih kasta, staleža, klasa od strane viših. „Radenici su bili svagda podčinjeni i bespravni, u antičkom društvu roblje, u feudalnom društvu sebrovi i građani, uopšte treći stalež, u građansko-liberalnome društvu najamnici, uopšte nemaština...”⁷⁸ Vladajući stalež je bio „svagda onaj u čijim je rukama bilo društveno bogatstvo”, a u „čijim će pak rukama biti društveno bogatstvo zavisi od načina proizvodnje i razmene dobara, uopšte od čitave ekonomske strukture društva. Kad se promeni ta ekonomska struktura, kad se u njoj izvrši prevrat, to se izvrši prevrat u čitavome društvu, tj. u političkom, pravnom i umnom životu društva.” Izvučena je pouka iz evolutivnog i revolucionarnog razvitka, po kojoj je utvrđeno da „kad se u jednome društvu začelo drugo novo, tad se društvo može preporoditi na dva načina: putem reforme ili, putem političke revolucije, političkoga prevrata”.⁷⁹

Posle dosta objektivne procene francuske revolucije, po čijem toku je rekonstruisana pobeda i izgradnja kapitalističkog društva, isticane su suprotnosti i protivrečnosti kojima obiluje nov nepravedni poredak. „Na mesto jednakosti utvrdila se nejednakost; na mesto opšteg blagostanja, stvoren je kao uslov društvenoga opstanka najamnički radni stalež, koji je osuđen na večno siromaštvo. Na mesto obećane harmonije u društvu nastupila je žestoka i očajna utakmica. Na mesto opšteg obrazovanja nastupio je varvarizam na jednome polu usled obilja, a na drugome usled sirotinje.”⁸⁰

U tekstu o raznim političkim strankama u kapitalističkom društvu, za demokratske stranke rečeno je da su utopističke, jer „demokratizam je protivan suštini društva građanskoga, društva podeljenog u klase...”⁸¹

Samo, Radikalna stranka tu nije ocenjena po svojim imanentnim buržoaskim svojstvima, već po genezi svoga imena. Za nju se kaže da označava partiju „koja hoće korenite izmene”⁸²: u birokratskoj državi „uništenje birokratske sisteme”, a „u zemlji gde država ne vodi brigu o narodnom blagostanju – koja bi tražila da ta briga bude prva i najvažnija zadaća države”.⁸³ Jedino se liberalne stranke, u raznim varijantama, u ovoj radikalnoj interpretaciji smatraju eksponentom nepravednog, eksploatatorskog buržoaskog društva.

⁷⁶ Isto, 54, 7. V 1881. i dalje.

⁷⁷ *Građansko društvo i njegove društveno-političke partije*, Beograd, 1881.

⁷⁸ Nav. delo, 5, 7.

⁷⁹ Nav. delo, 10, 27.

⁸⁰ Nav. delo, 100.

⁸¹ Nav. delo.

⁸² Nav. delo, 120.

⁸³ Nav. delo, 120–121.

Nasuprot njima stoje radikalne stranke, koje, prema ovde datom objašnjenju, mogu da budu i preteče socijalizma i sinonim socijalističkih stranaka.

O samim socijalističkim strankama, kao nosiocima novog poretka, govori se ovde sa najviše priznanja, pa se, za razliku od Cenićevih subjektivističkih razlaganja, čak na prvom mestu ističu zasluge klasno borbenih radničkih socijaldemokratskih stranaka pod uticajem Marksovih učenja. „Radnička klasa pojmla je i zna da se sva dosadašnja istorija svršila u klasnim suprotnostima i borbama. Ona zna, da je uzev uopšte u svima dosadanjim društvima bilo dve klase: potčinjena i vladajuća, radna i neradna. Potčinjena i radna klasa svagda je morala proizvoditi sve za sebe i za one koji nisu radili, i to svagda za sebe tek toliko da se može živeti, a za one što nisu radili – veoma obilno.”⁸⁴ Tvrdi se i predskazuje da „jedino klasa potčinjena, klasa radnička, može krenuti čoveštvo u napred, tj. da se unište klase”. Samo ona može da stvori besklasno društvo s obzirom da „ona ne može sebe osloboditi a da ne oslobodi čoveštvo, tj. ona ne može uništiti svoj potčinjeni položaj, a da ne uništi potčinjenost u ljudskom društvu uopšte”.⁸⁵

O mnogim kategorijama se ovde piše ispravno. O radu i najamnoj radnoj snazi kao o robi, o vrednosti i višku vrednosti, prema Marks, za koga se kaže da „analize građansko društvo isto tako kao što bi prirodjak ispitivao kakvu prirodnu pojavu”.⁸⁶ Teorijski ispravno opovrgavaju se Cenićeve zablude o ograničenim snagama klasno borbenog socijalizma u odnosu prema njegovim opštečovečanskim pokretačkim elementima. Pokazuje se kako radnička klasa krči puteve čovečanstva ka progresu, a ne obratno. Na pitanje: „Može li biti drugog kakvog socijalizma sem radničkog?” odgovara se odlučno: „Očigledno je da ne može.”⁸⁷ Ali taj klasni socijalizam nije ekskluzivan, jer „radnička klasa silom svoga društvenog položaja, *mora da zastupa* čitavo čoveštvo, po kome je i socijalizam izraz čisto čovečanskih potreba... On dakle mada se javlja kao teorija jedne klase, opet ne zastupa *klasnu već čoveštvo*”⁸⁸

Uzročnici i sprovodnici revolucionarnih promena ne nalaze se u misaonim, već u proizvođačkim agensima. Poslednji „uzroci sviju društvenih promena i prevrata nemaju da se traže u ljudskim glavama, u njihovoj većoj ili manjoj uvidavnosti u večnu istinu i pravdu... već u promenama načina proizvodnje i razmene... Probudena svest: da su postojeće društvene ustanove nerazumne i nepravedne, da je razum postao bezumlje, dobro pak – beda, to je samo znak da su se u tišini zbile promene u načinima proizvodnje i oblicima razmene, sa kojima se ne slaže više društveni poredak, koji je bio zgodan i podesan za prošle ekonomske uslove.”⁸⁹ Opovrgavajući netačne Cenićeve premise u „Radniku” pisac „Samoupravinog” napisa kazuje: „Za socijalizam nije od savršeno nikakve važnosti kako će ga shvatiti jedan ili drugi žurnalista u nekoj malenoj zemlji na istoku, već od presudne važnosti kako je socijalizam shvatio – kao *svoje rođeno delo* – proletarijat.”

Praktični program socijalista u građanskom društvu treba da se zasniva na organizaciji radničke klase „za izvršenje njenoga istorijskog zadatka”. Jer, „sila se daje suzbiti samo silom”.⁹⁰

Cenić, koji je, u odsustvu radničke klase, pretpostavio opštečovečanske snage klasnim, ubraja se ovde ironično u „idealiste-bogoslove”. Jer „samo oni

⁸⁴ Nav. delo, 122–123.

⁸⁵ Nav. delo, 123.

⁸⁶ Nav. delo, 125.

⁸⁷ Nav. delo, 127.

⁸⁸ Nav. delo, 127.

⁸⁹ Nav. delo, 128.

⁹⁰ Nav. delo, 162.

moгу tražiti da se protiv te moćne sile bori *ljubavlju*”.⁹¹ Cenića ovaj radikalski pisac naziva metafizičarom i bogoslovom, „jer svodenje socijalizma na moral nije ništa drugo do bogoslovija, tj. onakarađeni idealizam”. I dalje u stilu obračuna sa predrasudama idealizma: „...tvrđenja metafizičara i idealista da je ideja *jača od materijalnih činjenica*, i da ideja nezavisno od ekonomskog društvenog sklopa može kretati društvo, to tvrđenje velimo, posle epohalnih radova Bekla i Marksa, nalazi utočišta i tavori se samo u glavama zbunjenim svakojakim bogoslovskim filozofijama, kad znamo da ideja i potiče iz materijalnih činjenica a ne pada s neba, niti se može isisati iz prstiju”.⁹²

Pa ipak, uprkos pravilno izloženim teorijskim postavkama i kritikama, zaključci u ovoj radikalskoj raspravi su netačni, nepravilni. Sve ispravne teze služe samo za kamuflažu neispravne dedukcije, kojom se brani buržoaski konformizam Radikalne stranke sa motivacijom da je srpsko društvo „primitivno društvo”, da „proizvodnja naša još je savršeno nerazvijena, skoro reći na stupnju azijske kulture”, da „u našem društvu klasinske razlike, staleške suprotnosti” i nema. Prema tome, u Srbiji „zadatak socijalizma” sastoji se u „zadatku radikalizma” da se stimulira „*razvitak i organizacija proizvodnje, ali bez klasinskih suprotnosti, kao temelj materijalne nezavisnosti, i široki demokratski osnov države*”.⁹³

Na ovu „Samoupravinu” raspravu, koja je izlazila nekoliko meseci u nastavcima, odgovarao je Cenić gotovo dva meseca pod naslovom *Bogoslov i doktor*. (Rasprava štampana u „Samoupravi” i preštampana posle posebno u brošuri nije imala potpisa. Cenić je u svom odgovoru tvrdio da ima dokaza da ju je napisao dr Laza Paču. Paču i uredništvo „Samouprave” energično su demantovali ovu tvrdnju. Međutim, Pačuv kasniji biograf, saborac i prijatelj kazuje da je Cenićeva tvrdnja bila tačna.)⁹⁴ Cenićev odgovor, iako je opet pun njemu svojstvenih predrasuda i grešaka, u osnovi je ispravan, jer razotkriva osnovne, buržoaske nedostatke radikalskog kritičara.

Cenić je odmah uočio i svetu oko sebe pokazao da svršetak radikalske rasprave ne odgovara njenom početku, i da je ta protivrečnost prirodna posledica nedoslednosti, neprincipijelnosti, neiskrenosti političara koji socijalističkim tezama pokušava da odbrani buržoaske hipoteze, naučničkim argumentima da prikrije stranačke ciljeve. Čitalac je, međutim, opet doveden u zabludu Cenićevom idealističkom interpretacijom velikih istorijskih preokreta, po kojoj je izgledalo da je „ekonomski prevrat bio rezultat političkog i umnog prevrata”.⁹⁵ Ali je u tom trenutku ipak važnije bilo to što su ovde razotkrivene zablude koje su bile širene od radikala. Jer, Cenić je insistirao na tome da on i njegovi socijalistički istomišljenici nisu „zastupnici tog gledišta da se svet daje *po volji* prekrajati”, već, naprotiv, da su to radikali „koji se više bakću sa političkim stvarima”, to je „Samouprava” sa celim svojim i „vidimim i nevidimim” personalom.. „Oni su baš ti, koji tvrde da se pomoću politike daje sve i sva učiniti, i da se ustavom i političkim slobodama mogu postići sve sreće na ovom svetu, – dok se mi baš u tom od njih i razlikujemo, što ne priznajemo svemoćnost politike.”⁹⁶ Čitaoca koji mu ne bi verovao, on upućuje na „Samoupravu”: „Neka se na delu uveri da se u njoj ne obrađuje niti poštuje ijedno načelo iskazano u podlistku ‘Građansko društvo’,

⁹¹ Nav. delo, 162.

⁹² Nav. delo, 171.

⁹³ Nav. delo, 165.

⁹⁴ „Radnik”, 63, 23. VI 1881; Nikola Marković, Dr Laza Paču, Beograd, 1923, 22.

⁹⁵ Mita Cenić, *Bogoslov i doktor*, Kritika Samoupravnog izdanja „Građansko društvo i njegove društveno političke partije”, Beograd, 1881, 18; „Radnik” počev od br. 63, 23. VI 1881.

⁹⁶ Mita Cenić, nav. delo, 28.

i tada će sam shvatiti kuda to sve smeru.”⁹⁷ „Radnik” je bio u pravu kada je tvrdio „da nije nužno da sav svet postane proleter pa da se ostvari socijalizam; no da je potrebno da se što više proletera i ostalog naroda podigne umno i moralno, da pojmi svoju zajednicu i da se tako organizuje vojska budućnosti...”⁹⁸

Kod Cenića prenaplašene umne i moralne snage znače zapravo revolucionisane ljudske snage, kvalitete kojima obiluju ljudi kada stvaraju revoluciju, kada vrše revolucionarne preokrete, kada kod njih u revolucionarnoj atmosferi preovladava revolucionarni duh. A kod njegovog oponenta, radikalnog doktora, naprotiv, materijalne proizvođačke snage, iako se najviše ističu, služe za stišavanje, umirivanje duhova, za dokazivanje neostvarljivosti revolucionarnih preokreta u datim uslovima, da bi se opravdala politička linija u buržoaskim okvirima, odbranila koncepcija prilagođavanja oportune politike u zaostaloj sredini. Istorija je pokazala da bez revolucionarnih elemenata u ljudskom materijalu nema revolucionarnih preokreta. Zato je već Cenić mogao s pravom da ukaže na primere koji su opravdavali njegove ocene, da samosvesno tvrdi i ponavlja: „Mi verujemo da sadanji kapitalistički sistem uređenja društvenog jako potpomaže razvitak i ostvarenje socijalizma: taj će sistem stvoriti vojske docnijih socijalnih revolucionara – vojske proletera. No ne treba zaboraviti da ta vojska i sad postoji u nekim zemljama i to u ogromnoj većini nad ostalom masom pa ipak”⁹⁹ ona predstavlja samo inertnu masu. Cenić ukazuje na Englesku, u kojoj je već tada proletarijat bio najsnažniji među evropskim državama a koja je spadala u zemlje sa najmanje revolucionarnih potresa.

Kasnije pobeđe revolucionarnih propovednika socijalizma u zaostalim zemljama, koje će na taj način preteći razvijene kapitalističke države, dokazuju koliko je Cenić bio u pravu kada je pisao: „Sam akt ostvarenja [socijalizma – A. R.] mogao bi se izvršiti i sa manjinom”, jer u „rešavanju sudbe društva” od presudnog su značaja ljudi, pojedinci i mase, njihova revolucionarna spremnost i snaga.¹⁰⁰

U ovom svom polemičkom odgovoru Cenić priznaje čak veliku važnost – iako samo na malom prostoru od nekoliko redaka, i to za mali istorijski period – naučnog i revolucionarnog doprinosa Marksovih dela. Prihvata mišljenje da će njegova politička ekonomija „doneti... koristi” time što će obavestiti ljude „o trulosti sadašnje društvene organizacije, što će pripomoći da društvena nauka u tom pogledu (u ekonomskim odnosima među ljudima) stupi na pozitivno zemljište, i, najzad, što će poslužiti kao zgodno agitaciono sredstvo za podizanje masa”.¹⁰¹ Cenić kaže da nikada nije negirao „da su radnici najglavnije i najpouzdanije činjenice za ostvarenje socijalizma”.¹⁰² Samo on neće, iz već navedenih razloga, da se poistovećuje „radničko pitanje i socijalizam”.¹⁰³ Inače, „izvesno je” da je on „milion puta naklonjeniji radnicima i zauzetiji za njihovu sreću no što je pisac *Građanskog društva* i njegova kompanija”.¹⁰⁴ On otkriva dublji, skriveni smisao protivnikove argumentacije: „pošto kod nas fabričkih radnika nema, ele kad bi se socijalizam uzeo kao radničko pitanje, znači da se on kao takav ne bi mogao u Srbiji propagirati, no *da srpski socijalizam* mora uzeti neki osobiti oblik, nalik na radikalizam. I na kraju krajeva izlazi, da je zadaća takom pisanju bila

⁹⁷ Nav. delo, 29; „Radnik“, 66, 27. VI 1881.

⁹⁸ Nav. delo, 36.

⁹⁹ Nav. delo, 34–35.

¹⁰⁰ Nav. delo, 36.

¹⁰¹ Nav. delo, 42.

¹⁰² Nav. delo, 46.

¹⁰³ Nav. delo, 46.

¹⁰⁴ Nav. delo, 46.

da opravdava renegatstvo onih socijalista koji su prešli u radikalizam.”¹⁰⁵ Onima koji su tvrdili da ime nije bitno, da se i pod firmom radikalizma može širiti socijalizam, Cenić je poručio: „Kad vam ime ne znači ništa, što ste ga menjali, pošto niste ostali i dalje socijaliste; ili kad vam je ime svejedno, što se ne zovete nazadnjacima ili konzervativcima no baš ste izabrali radikalizam? Smešni su takvi izgovori, vrlo smešni, da se gotovo ne mogu ni obarati, jer to oni sami sa sobom čine!”¹⁰⁶

I Cenić priznaje ulogu materijalnih, proizvodnih, ekonomskih preduslova za ostvarenje socijalizma. „Kadgod nije bilo pošta i telegrafa da i vrlo udaljene ljude drži u bliskoj svezi; nije bilo štampe da ljudska znanja nagomilava i svuda obilato rasprostire; nije bilo nikoga da knjizi delatelno pripomogne; nije bilo železnice i parobroda da najudaljenije krajeve i ljude sasvim jedno drugom približe; industrija i zemljoradnja nisu bile tako razvijene da nabave i proizvedu predmete za podmirenje svemogućih potreba ljudskih: jednom reči, prede nije bilo nijednog uslova da ljudi mogu urediti svoje društvo po *ljudski*. Zato se socijalizam nije mogao pojaviti ni ostvariti.”¹⁰⁷ Prema tome: „čim su svi ti uslovi donekle oživeli, oživelo je i čoveštvo, prenulo se iz svoga divljaštva, izreklo veliku istinu – da su sami ljudi, članovi društva, jedini ovlašćeni da kroje društva”.¹⁰⁸

Ističući gotovo podjednaku važnost političkih, moralnih i ekonomskih činilaca, Cenić očigledno greši u redosledu. Po njemu, ta tri činioca „idu gotovo uporedo, i jedva bi se moglo odrediti koji je od njih preči”.¹⁰⁹ Ali i ovde on sam sebe koriguje njemu svojstvenim realističkim dopunama: „Ako se neka stranka dokopala političke vlasti i misli pomoću nje da izvrši preporod društva, – onda će morati smesta da preuzme prevrat ekonomski i umni odmah za političkim, pa tek tada da se može nadati nekom uspehu. A te tri činjenice skupa uzete stvaraju moralni prevrat: jer samo novi moral može podići i održati nov društveni poredak.”¹¹⁰

Uprkos ranijim i sada opet ponovljenim ispadima protiv tvoraca naučnog socijalizma i njihovih sledbenika, uprkos smutnjama, nedoslednostima, zabrudama i neznanjima, ispoljenim na mnogim mestima, Cenić je mogao na kraju da se pohvali da je i u ovoj polemici u onome što je tada bilo najvažnije bio u *pravu*. Osnova na kojoj je on izvršio podelu stranaka na dve grupe, buržoaske i antiburžoaske, bila je jedino ispravna. Ovu osnovu njegov protivnik nikako nije mogao da sruši. Sve stranke i stranačke grupacije odista su se mogle svesti na dve antagonističke, suštinski oprečne grupe. U prvu su spadali, pored konzervativaca, liberala, naprednjaka, i *radikali*, svi koji su priznavali „postojeće osnovice društva za krajnje”.¹¹¹ U drugu grupu su ulazili, nasuprot prvoj, oni koji su smatrali da je osnova društvena dotrajala, da je treba srušiti i izgraditi novu. „To je temelj te rasprave i doktor je mogao sve ostalo srušiti, samo da je taj temelj pokolebao.”¹¹² A on to nije učinio, nije mogao učiniti.

Što se tiče misaonih i osećajnih kategorija, koje je Cenić preuveličavao i zbog kojih mu se njegov učeniji i realniji protivnik rugao, potrebno je imati u vidu da ih je on prevashodno koristio u praktičnoj, a ne u teorijskoj borbi. Jer, on je govorio: „*Borci za socijalistička načela mogu uspeti samo onda ako ih uzajamna ljubav bude vezivala da zajednički protiv opšteg neprijatelja*

¹⁰⁵ Nav. delo, 47.

¹⁰⁶ Nav. delo, 48.

¹⁰⁷ Nav. delo, 52.

¹⁰⁸ Nav. delo, 52.

¹⁰⁹ Nav. delo, 53.

¹¹⁰ Nav. delo, 53.

¹¹¹ Nav. delo, 61.

¹¹² Nav. delo, 61.

vojuju.” Zato se mora i danas potvrditi tačnost rečenice kojom je radikalima, nadmenim i hvalisavim po većoj učenosti, prkosno uzvratio: „Makar i s manjim znanjem od njih 'družinica' oko 'Radnika' zbilja vodi društvo boljoj sreći.”¹¹³

U novinskim polemikama između Cenića i njegovih radikalskih oponenta reči se nisu birale. Na račun urednika „Radnika” i njegovih saradnika, u „Samoupravi” su najčešće upotrebljavani izrazi: „plaćene duše... klepetala... mule... neznalice... lake ličnosti... denuncijatori...” Možemo reći da ni „Radnik” u svojim odgovorima nije imao više takta ni obzira kada je radikale prikazao kao socijalističke renegate, izdajnike. Protivradikalni napisi u „Radniku” pojavljivali su se čak češće, bili su mnogo duži, opširniji, detaljniji. Suviše veliki prostor dat je ovim polemikama „zbog neobaveštenosti publike”, sa namerom da se čitalac, koji je bio više dokon a manje verziran u događajima i načelnim razmimoilaženjima nego današnji, ubedi u neispravnost protivnika.

Radikali su u „Samoupravi” javno optuživali Cenića da ih je denuncirao u zatvoru i još uvek ih denuncira kao karadorđevićevce. A on im je uzvraćao prezrivo da se oni, kao poznati prevrtljivci, ne bi imali plašiti ni takvih denuncijacija, da ih je učinio, „jer oni nisu radikanci, ni socijaliste, ni naprednjaci, ni liberali, ni obrenovićevci, ni karadorđevićevci, jer oni su sve to najedanput. Kad im treba oni su karadorđevićevci, pa onda Blaznavčevi, pa onda Ristićevi, pa onda socijaliste, pa radikanci, pa naprednjaci, – sad su počeli bivati liberalci, dinastijaši, obrenovićevci, pravoslavni hrišćani, mitropolitovci itd., a doći će vreme kad će postati đavoli od tetke”¹¹⁴

Nakaradne metode žigosanja protivnika pogrđnim, uvredljivim i klevetničkim epitetima bile su tada uobičajene u srpskoj štampi. Radi ilustracije tog stila, navodimo da je „Radnik” izlazio i kao vanredan broj samo da bi mogao doneti u celosti velike replike protiv „Samouprave”.

U borbi protiv radikala Cenić je jedno vreme imao za saveznika Dragišu Stanojevića, doktora prava, učenog poznavaooca raznih političkih doktrina, stranaka, strujanja, strasnog polemičara, literarnog pamfletistu. Stanojevićeve rasprave doprinele su jačanju „Radnikovog” autoriteta, jer je on radikale pobijao argumentima samih tvoraca naučnog socijalizma, u prvom redu Marksa i Engelsa, pomoću materijalističko-dijalektičkih metoda dokazivanja istine i razotkrivanja zabluda.

U stranačkoj borbi Cenić je istupio i kao kandidat za narodnog poslanika na dopunskim izborima održanim u Beogradu 13. decembra 1881. Tada su na stranicama „Radnika” objavljivani pozivi za njegove predizborne zborove, rezimei njegovih programskih deklaracija i proglašenja, kojima su birači pozivani da glasaju za jedinog „zanatlijsko-radničkog” kandidata. U tim predizbornim napisima prvenstveno se traže ekonomske reforme u korist najsiromašnijih radnih slojeva naroda. Ističe se da pre nego što se odrede „dacije državi”, treba osigurati opstanak građana. Govori se protiv „gospode i gospodskih ulica”, koji „ne znaju za jad i rad”. Navodi se potreba da država izgradi velike radničke zgrade za stanovanje sa niskim kirijama, da se utvrde minimalne zarade, da se snize porezi siromašnijim obrtnicima, piljarima, ribarima i sl. Cilj je da „država postoji rad ljudi, a ne ljudi rad države”.¹¹⁵ Pozivi za glasanje upućuju se uglavnom zanatlijama, radnicima i seljacima. Njihov broj sa pravom glasa bio je, međutim, premalen da mu osigura pobedu. Izabran je kandidat iz vladajuće naprednjačke stranke. Cenić se ipak

¹¹³ Nav. delo, 71.

¹¹⁴ „Radnik“, 147, 16. X 1881.

¹¹⁵ Isto, 173, 11. XII 1881.

mogao pohvaliti da je dobio više glasova (188) nego liberalski (148) i radikalski kandidat (108).

U zahvalnici svojim biračima u „Radniku” Cenić se tešio onom narodnom: „Čija sila onoga i carstvo.” A kao naravoučenije se izvlači da treba obrazovati *Opšti savez zanatlija, radnika i seljaka*, „koji će biti najsigurnija brana” opštim interesima. Opraštajući se od svojih birača, hrabreći ih za „durašnost”, on ih je pozivao da ostvare predloženi savez trudbenika. „Neka je naša lozinka ta sveta zajednica, pa nijednom” protivkandidatu „ili njegovom zaštitniku neće pomoći ni sva vojska ovoga sveta”.¹¹⁶

Iako Cenić u „Radniku” nije sažeo zahteve i poglede socijalista u formi jedne programske deklaracije, iz njegovih načelnih članaka i govora vide se njegova socijalistička shvatanja i nastojanja onako kako smo ih ovde izložili. O preostalim pojedinačnim problemima u zemlji, on je takođe često i opširno pisao, tako da je čitalac u njegovom listu mogao naći odgovor, nekad manje, nekad više tačan, na gotovo sva pitanja koja su proizlazila iz tegoba svakodnevnog života. Dešavalo se da objavi članak i nekog nedovoljno upućenog simpatizera s čijim nazorima se ne bi u potpunosti slagao, pa bi se onda od njih ogradio. Tako je jedan napis o položaju seljaka i stanju u poljoprivredi propratio primedbom da ga objavljuje iako se ne slaže „sa mnogim nazorima... o pravcu i opsegu reforama” koje se u njemu traže, ali to čini stoga „što je sada tek vreme da treba da saslušamo svačiju misao o reformama, ma se ona ne slagala sa našim nazorima, i što u ovoj raspravi ima dosta jedrih misli na koje valja pažnju obratiti”.¹¹⁷

Od pojedinačnih napisa ima najviše o seljaštvu, koje je tada sačinjavalo više od 90% stanovništva. Padaju u oči dokumentovani informativni kratki dopisi iz pojedinih mesta. Oni upoznaju čitaoca sa prilikama na selu, sa gorućim problemima seoskog življa. Tu se žigošu razne primitivne predrasude, podržavane naročito od sveštenika, učitelja veronauke.¹¹⁸ Ukazuje se na štetnost preživelih institucija, običaja i verovanja. Otkrivaju loše posledice inertnosti seljačkih masa. Govori se o tome da treba unaprediti, modernizovati sela, ušoravati ih, o čemu u mnogim mestima „seljaci neće ni da čuju”, jer „hoće da im imanje i kuća budu na istom mestu”.¹¹⁹

U jednom od dopisa iz zaostalog stočarskog kraja Stari Vlah stoji: „Danas kad civilizatori svetski mačem i ognjem oglašuju svetu da je raj na zemlji i da je devetnaesti vek vek napretka, sreće i slobode ljudske, dobro će biti da i svojim očima pogledamo oko sebe, te da vidimo kako živimo i da l’ je onako kao što neki govore.”¹²⁰ Jer u Starom Vlahu, poznatom vrletnom siromašnom predelu Srbije, gde su ljudi živeli od stočarstva, i „od kirijašenja i nadničjenja”, pored primitivne zemljoradnje, velika većina naroda nije imala „ni volova, ni konja, ni pluga, ni kola, no sa budakom i svojim leđima da uzore, da donese drva, odnese u vodenicu žito i donese, i sve što mu treba uradi”.¹²¹ U tome kraju zaostali, sujeverni seljak, u prosvećenom devetnaestom veku, „najglavnije prirodne pojave i škodljive uticaje smatra kao kaznu od... boga... ako mu je grad potukao usev, ili je suvišna kiša ili suša, onda je to veli zato, što nisu uredno svi postili, ili nisu ‘denija’ držali ili su radili na nekom ‘svecu’ itd.”.¹²²

Od dopisnika iz Ivanjice „Radnikov” čitalac je mogao saznati da „naš seljak i kad mu najbolje rodi letina opet mora da kupi leba za izranu svoje

¹¹⁶ Isto, 175, 16. XII 1881.

¹¹⁷ Isto, 32, 3. V 1881.

¹¹⁸ Isto, 35, 16. V; 69, 2. VII; 98, 6. VIII 1881.

¹¹⁹ Isto, 68, 1. VII 1881, S puta.

¹²⁰ Isto, 68, 1. VII 1881, Stari Vlah.

¹²¹ Isto.

¹²² Isto, 90, 28. VII 1881.

porodice...”¹²³ A od dopisnika iz Braničeva da za eksploatisanog seljaka još uvek važi poslovično upozorenje: „Nadeš li na putu i gunj seljački, nemoj da prođeš dok mu ne ocepiš 25 batina.” Tu se kazuje da bi se mlada i slaba buržoazija mogla uništiti likvidiranjem birokratije i organizovanjem proizvođačkih zadruga.¹²⁴ Ispod Kosmaja u to vreme, prema dopisu u „Radniku”, seljak je prinuđen da prodaje zelenašu letinu pre nego što je rodila. A u dopisu iz jednog požarevačkog okruga stoji da tamo „u više kuća deca smatraju najveći praznik onaj dan kad se omrse, za sretne onda kad imaju dovoljno proje”.¹²⁵

Kako se stanovništvo tada delilo i živelo u većini mesta, saznajemo od „Radnikovog” dopisnika iz Braničeva, po kome su postojale tri kategorije: „gospodsko-kancelarijski svet, trgovačko-špekulantski, i radnički svet, gde spadaju: zanatlije, zemljoradnici i nadničari”. Gospodsko-kancelarijski svet – „ljudi od taljigacije (inteligencije)” – živi „spokojno”... „sela – balovi – besede zastupljene su većinom njima; glavni je kafane sa baštama njihova su odmarališta posle ‘utvrđenog’ dnevnog rada u kancelariji... dok radni narod sa nadnicom od oko osam groša živi u bedi. Obuhvatajući sve ove nedaće, Cenić u jednom uvodniku „Radnika”, pod naslovom *Glad i nauka*, kazuje: „Za podizanje zemljoradnje i industrije i za rasprostiranje obrazovanja... nema novaca”, a „stari panduri, odbačeni poslanici, isluženi soldati, odbegli stranci i mnogi drugi podobni ovima nalaze utočišta u državnoj službi” dok „za pitomce zemljoradničke kao i učiteljske škole nema mesta! Lepa prakтика”.¹²⁶

U „Radniku” 1881. čitalac je mogao naći mnoge napise o socijalističkom radničkom pokretu u zemaljskim i širim, evropskim i svetskim razmerama. Doduše, tu malo ima objektivnih članaka o autorima naučnosocijalističkog učenja i o vođama klasnih radničkih socijalističkih organizacija, jer je o njima Cenić, kao što smo videli, imao u većini slučajeva naopake pojmove pod uticajem tendencioznih izlaganja protivnika. Ipak, o većim revolucionarnim socijalističkim akcijama i idejama najviše se saznaje u tom periodu u Srbiji preko ovog „Radnika”, koji jedini tada o njima govori kao o spasonosnom leku protiv svih mogućih političkih i ekonomskih tegoba.

U izveštajima sa terena, dopisima i beleškama, „Radnik” je objavljivao i komentarisao vesti iz radničkog pokreta u zemlji sa žarom revolucionarnog socijalističkog glasila. Kada je Vasa Pelagić, na primer proteran iz Srbije, tu je pisalo: „Pelagića treba vratiti u Srbiju, a ministrima zabraniti da mogu proterivati ma koga to bilo bez osude sudske; a Srbe, ma odakle oni bili, da ne sme niko i nikad prognati iz Srbije...”¹²⁷

U odbrani novoosnovane „Zadruga obučarskih radnika u Šapcu”, protiv koje je ustao esnaf obučarskih majstora, ističe se zahtev da se zakonom ukinu feudalne esnafske ustanove da ne bi i dalje kočile napredak.¹²⁸

Za radničke nevolje i akcije javnost je najviše saznala preko „Radnika”. I danas, kad hoćemo da se obavestimo o nekim pojedinostima iz pokreta, mi ovde nalazimo detalje koje drugde ne možemo naći. Tako su čitaoci obavesteni jednoga dana da su radnici pri gradskoj vojnoj šivari predali tužbu Ministarstvu vojnom protiv upravnika, jer im je ukidao od zarade po dva groša na svakom gotovom mundiru i po jedan groš na čohanim pantalonama. Suma koju je zakinuo iznosila je, po ovoj belešci – oko 20.000 groša.¹²⁹

¹²³ Isto, 80, 15. VII 1881.

¹²⁴ Isto, 91, 29. VII 1881.

¹²⁵ Isto, 92, 30. VII 1881.

¹²⁶ Isto, 107, 20. VIII 1881,

¹²⁷ Isto, 27, 7. V 1881.

¹²⁸ Isto, 72, 5. VII 1881.

¹²⁹ Isto, 74, 8. VII 1881.

Kasnije je „Radnik” obavestio čitaoce da je zbog ove žalbe uprava otpustila sedam radnika.¹³⁰

Nekoliko poziva zanatlijama i radnicima odštampana su ovde za osnivačku skupštinu opšteg zanatlijsko-radničkog društva. Posle osnivačke skupštine, na kojoj je primljen statut, tu je objavljen komentar u kome se kazuje da je dobra strana statuta „što se je u njemu jasno... obuhvatila celj i sredstva organizacije radničke kako je može razumeti svaki naš radnik i zanatlija...” U vezi sa odredbom o uzajamnom potpomaganju članova „u materijalnim neugodama i bolestima” i o uzajamnom obrazovanju članova tu stoji „da nauci i obrazovanju *prethodi hlebac*. Gladan čovek nesposoban je za svaki rad, a naročito za umni. Hrđavo materijalno stanje osnovica je neobrazovanosti.”¹³¹

Tada je ispoljena velika aktivnost oko organizovanja radničkih udruženja, koja su uglavnom imala karakter društva za uzajamno pomaganje i obrazovanje. „Radnik” je bio svestan slabosti takvih udruženja, ali još nije bilo dovoljno snage za efikasnije stranačke i sindikalne organizacije, pa je rezonovao ovako: „Mada, isključivo uzevši, ne bismo rekli da je uzajamno pomaganje neki predmet od velikog zamašaja i mada mu, uzevši to za se, ne bismo bog zna kako simpatisali, što takve zadaće pre spadaju u zastarele filantropske težnje, koje se ne mogu smatrati kao neko osobito zgodno sredstvo za reforme društvene – ipak mi s obe ruke potpisujemo njihov rad, što je on preko potreban kod nas iako bi bio izlišan i štetan na zapadu. Tamo su druge prilike, otuda je potekao i drukčiji rad.”¹³² Smatrao je, stoga, da tadašnje, prve radničke skupine, „*šabačka radnička kasina i radničko društvo za pomaganje*, onda beogradske družine, kao što su krojačka, obučarska, štamparska i ovo najnovije, uzeli su tačan pravac, koji ih može dovesti do prave celji, ma koliko i okolnim putem”.

U „Radniku” je objavljeno reagovanje Vase Pelagića na napad crnogorskog pesnika, sveštenika Jovana Sundečića, koji mu je savetovao u vezi sa knjižicom *Umovanje čistog razuma* da „ne ruši majku crkvu, da ne huli blagoga, istinoga, prevječnoga Boga, koji je svemu izvor i početak, svemu uzrok i zametak...” Vasa Pelagić mu je na to u „Radniku” odgovorio: „Nu prečasni oče, ja što govorim o tom bogu i bogomajci, ne govorim tek onako u vetar ili za dobru platu, već ja prosto kazujem prostim i za svakog razumljivim jezikom do čega je Nauka u svojem razvitku došla. Dalje, tako radeći ja držim da radim za boljitak narodni, prema onoj Volterovoj izreci o zadatku književnika. Dokle god u narodu ima takvih duša, kao što je pop Sundečićeva, koje ga održavaju u gluposti, namerno mu pomračavaju svest, dotle u tom narodu nema koliko treba maha za napredak njegov...”¹³³

Povodom izlaženja lista „Banaćanin” u Vršcu, u redakciji bivšeg socijaliste Nikole Markovića, „Radnik” je izrazio svoje žaljenje zbog njegovog skretanja u radikalske vode. „Sudeći po dva broja koja su izašla čovek čisto ne veruje da taj list uređuje nekadanji urednik ‘Bratstva’ i ‘Smotre’.”¹³⁴

Cenić je obavestavao više puta javnost da se u redakciji „Radnika” „živo radi, dogovorno sa zanatlijama i radnicima, projekat o Savezu zanatlija i seljaka”.¹³⁵

U Cenićevom listu ima više napisa i beležaka i iz međunarodnog radničkog pokreta. Tu je, na primer, odštampan veći članak o romanu Čerņiševiskog *Šta*

¹³⁰ Isto, 120, 5. IX 1881.

¹³¹ Isto, 123, 10. IX 1881.

¹³² Isto, 119, 4. IX 1881.

¹³³ Isto, 139, 1. X 1881.

¹³⁴ Isto, 167, 2. XII 1881.

¹³⁵ Isto, 177, 20. XII 1881; 178, 25. XII 1881.

da se radi.¹³⁶ Jedan veliki govor Bebelov u nemačkom Rajhstagu objavljen je u širim izvodima na više od tri stupca.¹³⁷ Po smrti revolucionara Ogista Blankija izlazio je u „Radniku” njegov životopis u nastavcima.¹³⁸ Tu su oživljena sećanja i na velikog ruskog revolucionara Sergeja Genadijeviča Nečajeva, koga je prilikom nasilnog odvođenja iz Ciriha u Rusiju jedan Srbin, „Miloš Andrejević, rizikujući svoj život pokušao da... otme”.¹³⁹ „Radnik” je objavljivao i opširnije izveštaje o kongresu anarhističkih revolucionara u Londonu, prema njihovom listu „Freiheit”. Na kraju tih izveštaja uredništvo Cenićevog lista obavestilo je čitaoce da je ove izveštaje štampalo jedino iz „žurnalističke dužnosti”, a da se iz ranijih načelnih napisa može videti da se ne slaže sa stavovima ispoljenim na tom kongresu.

Mada se mnogo govorilo o tome da je „Radnik” u odnosu na naprednjačku vladu imao suviše pomirljiv, oportunistički stav, ipak stoji činjenica da je tu štampano nekoliko većih kritika na račun vladine politike. Tako je tu objavljena veća kritika ugovora sa stranom firmom „Union generale” o gradnji srpske železnice. Već u uglednom broju piše da ugovor ovakav kakav je „ne treba ni pod kojim izgovorom primiti, a poglavito” iz ovih razloga: „1) Što su naše obaveze za Srbiju strahovite i u finansijskom i ekonomskom odnosu. 2) Što se ne zna prava cifra duga u koji će se zemlja uvaliti... 3) Što Srbija daje svoje obveznice za sto miliona dinara, daje intabulaciju na železnicu i u zalogu đumruk i danak... 4) Što je na ovakav misteriozan način zaključen... 5) Što Srbija dajući svakojake obaveze ne dobija nikakve ‘stvarne garancije’. 6) Što veze sa Solunom nema već ostaje ćor železnica na propast Srbije a samo u korist Austrije i njenih ekonomskih interesa. 7) Što je Srbija obavezna konvencijom samo Austriji a ne Evropi... 8) Što će Austrija ćor železnicom srpskom Srbiju dovesti i u političkom i u ekonomskom odnosu u savršenu iznurenost i propast. 9) Što će okrnjeni budžet državni organizam morati ‘kajimama’ podmirivati, naročito činovničke plate, iz čega će i po njih i po zemlju proizići nedogledne neprilike i nesreće ...”¹⁴⁰

U „Radniku” ima mnogo kritičkih napisa o sudstvu. Traži se njegova reforma. Podvrgava se kritici krivični zakon, ustrojstvo sudova, zavisnost suda od upravnih i izvršnih vlasti. Iznosi se da u postojećim uslovima nema mnogo vajde ni od paragrafa kojima se garantuju prava građana i predviđaju sankcije protiv činovničkih zloupotreba. Jer „dokle god postoji takvi poredak da državni činovnici sami istražuju zločinstva i prestupe, i zločince i prestupnike, i dokle se u tom poslu njihova revnosna služba nagrađuje ‘vandžamentom’ dotle nema ni govora o čovekoljubivom paragrafu 142 i sjajnom paragrafu 147. Znaju dobro činovnici da nijedan nije dobio od više vlasti pohvalu što je revnosno radeći po nekom krivičnom delu pokazao rezultate koji su optuženog sasvim opravdali. Zbog toga oni nisu ludi da rade protiv rođenog svog interesa...” Navode se primeri iz prakse koji to potvrđuju, pa se postavlja pitanje: „Je li podgorski pisar izgubio službu” zato što je od nekog vešanjem o plot vezanih ruku iznuđivao priznanje, te ga nije odrešio dok mu „nisu obe ruke usahnule i osušile se?”... „Je li... vođena parnica protiv nekog sreskog pisara iz Svilajнца što je nekog čoveka iz sumnje zatvorio u hladnu apsanu, gde su mu promrzle noge i otpala oba stopala?”... „To su fakta, to čine policijski činovnici islednici iz preterane revnosti, da dokažu svoju sposobnost koju nemaju.”¹⁴¹

¹³⁶ Isto, 6, 7. IV do 18, 25. IV 1881

¹³⁷ Isto, 10, 12. IV 1881.

¹³⁸ Isto, 21, 29. IV do 28, 8. V 1881.

¹³⁹ Isto, 50, 6. VI 1881.

¹⁴⁰ Isto, 2. III 1881.

¹⁴¹ Isto, 6, 7. IV 1881.

Prosvetnim problemima „Radnik” je takođe posvetio mnogo napisa i beležaka. Tražio je reforme u nastavi s ciljem da se ona modernizuje. Na pitanje kako da se najbolje vaspitaju ljudi, odgovarao je da se svakom čoveku mora dati potpuno obrazovanje, i to tako da se pored umnog rada i „stalno zanima telesnim radom”. Zastupao je mišljenje da treba uvesti obavezno osmogodišnje školovanje: u prve četiri godine nastavu iz osnovnog obrazovanja, a posle specijalizovanu nastavu, neku vrstu ratarske škole u selima, a zanatlijske u varošima. „Na taj način već posle dva-tri naraštaja bilo bi obrazovanih ljudi i u masi naroda, pošto ne bi samo gospoda bila malo više školovana.”¹⁴² Jer, samo treba stvoriti uslove, stvoriti mogućnost da se svaki čovek može svestrano razvijati, pa će se onda videti kako se i koliko mogu da razvijaju i usavrše sve prirodne sposobnosti čovekove! Kritikovao je tadašnje prosvetne institucije i ljude koji su njima upravljali. Osuđivao je rad školskih nadzornika zato što su se pretvorili u službenike za kažnjavanje naprednih učitelja. Ustao je protiv zloupotreba sa čestim premeštajima nastavnika „po potrebi službe”, kojima su se vlastodršci služili kao bičem.¹⁴³

„Radnik” se u nekoliko navrata osvrnuo i na versko, crkveno pitanje. Tražio je odvajanje crkve od države, ukidanje veronauke kao obaveznog predmeta u školama, uvođenje građanskih brakova, slobodu savesti i opredeljenja. Digao je glas protiv tada privilegovanog svešteničkog položaja. „Sa strane nauke, sveštenstvo ne može imati nikakva smisla, jer propoveda sve ono što je protivno nauci; sa strane morala ono je izlišno, prvo, što učitelji mogu toj dužnosti bolje odgovoriti, a drugo, i moral osnovan na starinskim zabudama ne može se nazvati moralom no novom zabudom. Ni s koje ozbiljne strane ne može se opstanak sveštenstva odobriti, a još manje raditi na njegovom osiguranju i poboljšanju.”¹⁴⁴ Nije bio za nasilne mere protiv vernika i njihovih veroučitelja, već samo za to da verska pitanja postanu njihova privatna stvar. „Ako li ima nekoga kome su oni potrebni, neka ih isti ti i plaćaju, a ne da nagone i ostali svet da za njihove luksuze drljaju grbačom. Mi ne smetamo nikom da veruje u šta hoće, ali nama ne sme niko zabraniti da verujemo u šta mi hoćemo. Nekima trebaju... sveštenici, – lepo, neka ih drže; a mi ćemo držati za nas ono što nama opet treba.”¹⁴⁵

U reformama koje je predlagao nalaze se ovi zahtevi: „1. Ukinuti manastire i kaluđere... 2. Crkvene odredbe ne smeju imati nikakve važnosti za državu. Kakva god pravila vrede za ostale građane, takva i za sveštenike. Otuda potiče da brak treba da bude državna, a ne popovska ustanova i da sve crkvene ili verovne odnose raspravljaju građanske vlasti na osnovu građanskih zakona. 3. Da se vera ne smatra kao državna stvar, no kao stvar čiste privatne prirode, dakle da sveštenika plaća onaj kome on treba. 4. Da u školi vera nemadne posla, no ko hoće da vaspita sina u veri neka ga uči kod kuće ili neka mu nabavi za taj posao učitelja kako mu je volja. 5. Da se sveštenici smatraju u svakom obziru kao i ostali građani, dakle da se mogu i ženiti i sve ostalo raditi onako isto kao i ostali građani. Zabrana sveštenicima da se po drugi put žene koliko je varvarska, toliko je nemoralna i protivna društvenoj ustanovi. Svaki od nas imao je primera da se lično uveri koliko je nesreće samo to ograničenje počinilo. I to uvek u ime održanja vere i morala, dok se baš time i vera i moral ubijaju u pojam.”¹⁴⁶

U vezi sa zahtevom za uvođenje građanskog braka, kritikuje se zakon kojim je sudbina ove državne i društvene institucije „predata u ruke popovima i

¹⁴² Isto, 87, 24. VII 1881.

¹⁴³ Isto, 40, 23. V 1881.

¹⁴⁴ Isto, 104, 15. VIII 1881, *Sveštenstvo i njegova uloga u društvenom životu*.

¹⁴⁵ Isto.

¹⁴⁶ Isto.

kaluđerima, a ne građanskim sudovima i vlastima”. Zaključak je da „brak treba da je samo državni... a religija ne treba da se u nj meša; popovima valja ostaviti post i molitve a državi staranje za svoje državljane”. Naglašava se „da brak nema druge veze do veze morala i ljubavi – da je brak svetovni, a ne popovski posao”.¹⁴⁷

Mnogi stupci popunjavani su napisima o zdravstvenim prilikama. Ukazivalo se na primitivne sanitarne zavode, na veliku smrtnost, na bolesti koje su harale usled bede i neznanja, na prostituciju koja je cvetala usled nemorala, nemaštine i raskoša. U jednom polemičkom članku, u odgovoru na napade protivnika koji su ga optuživali da preuveličava nevolje, „Radnik” je pisao: „Danas postoje dva sveta, svet ugnjetača i svet ugnjetenih, svet pljačkaša i svet opljačkanih, svet izelica, lažova i denuncijanata s jedne, i svet radnika i poštenjaka s druge strane. Oba sveta su krajnje protivnosti. Prvi svet predstavlja raspad i trulež. Drugi rad i život. Prvi je svet prošlosti i sadašnjosti, čedo ropstva, mraka i demoralizacije, drugi je svet budućnosti, koji će svojom slobodom uništiti ropstvo, svetlošću razgoniti mrak, a pravednim na nauci osnovanim društvenim osnovama iščupati iz korena svaki uzrok današnje pokvarenosti. *Prvi svet, – to je današnji svet, a drugi to je socijalistički.* Sve što je nazadno, nesvesno i nemoralno pripada prvom svetu. Vlasnici, eksploatatori, ordonaši, podvodnici itd. – eto to su dostojni predstavnici današnjeg društvenog uređenja.” Cenić je pokazao da je zdravstveno pitanje sastavni deo društvenog, da se ono ne može rešiti bez drugog. „Može se krpariti, može se dopunjavati, ali zlo će sve do onda postojati dok postoje njegovi uzroci. Sanitetska uređenja, higijenska pravila i uopšte sve što se tiče narodnog zdravlja ne mogu ništa potpuno učiniti niti od odsudne koristi biti po narod, dogod se on davi u sirotinji, neznanju, razvratu i neslobodi. A to će sve postojati dogod postoje današnji društveno-ekonomski-politički odnošaji...”¹⁴⁸

U „Radniku” je postojala posebna rubrika o književnosti; ona je sadržavala književne preglede u kojima su vrednosti pojedinih dela ocenjivane prema kritičkom stavu dela u odnosu na postojeće buržoasko društvo. Pored te rubrike, u podlistku su štampani odlomci iz opusa velikih slobodoljubivih pisaca, vesnika i ovekovečitelja revolucionarnih, progresivnih dostignuća, koji su veličali opšte ljudske likove, u tamnim bojama izlagali društvene taloge, a u svetlim pobede. Tu su odlomci iz dela Viktora Igoa, Laze Nančića, Đuzepe Macinija, A. V. Krugova, Aleksandra Hercena, Luja Blana itd.

O tekovinama egzaktnih i društvenih nauka Cenić je obaveštavao svoje čitaoce u posebnoj rubrici. Tu ima veoma instruktivnih podataka, osvetljenih najčešće sa materijalističkog stanovišta.

Svakidašnji unutrašnji politički problemi u „Radniku” tretirani su u rubrici „Domaći pregled”. U vreme zasedanja Narodne skupštine tu se redovno nalaze osvrta čitalac je mogao saznati kako je tadašnja Skupština, u kojoj su naprednjaci i radikali prvi put imali većinu nasuprot liberalima, posle izglasanja prvih slobodoumnijih političkih zakona, skrenula udesno. U vezi sa tim skretanjem Cenić je upozoravao čitaoce da ne treba da se zavaravaju pojedinim slobodoumnijim zakonima, koji se obično brzo zamenjuju starim, reakcionarnim, već treba insistirati na zahtevu da se donese novi ustav kojim bi se trajno garantovala prava građana.¹⁴⁹

Pišući o problemima unutrašnjeg razvitka, Cenić se najviše zadržavao na tegobama koje su bile posledica zaostalosti i siromaštva. Sa tom tendencijom

¹⁴⁷ Isto, 44, 28. V 1881, *Ko ruši brak?*

¹⁴⁸ Isto, 78, 12. VII 1881. i dalje, *Politički dinamit i narodno zdravlje.*

¹⁴⁹ Isto, 3, 1881.

objavio je i veliki napis u nastavcima, sa puta po Srbiji, *Srbija pod arnjevima*, zbog čega su ga protivnici iz buržoaskih redova, koji su imali više koristi nego *slavobole* [glavobolje!] od bede masa napadali kao destruktivnog elementa, mada su i ovde očigledno njegove konstruktivne namere.¹⁵⁰

Mnogo se pisalo o spoljnopolitičkim pitanjima. Postojala je stalna rubrika „Pregled stranih zemalja”, u kojoj su štampani opširni novinski izveštaji iz političkog života drugih država, uglavnom velikih ili balkanskih: Austro-Ugarske, Engleske, Nemačke, Francuske, Rusije, Grčke, Bugarske. U svim tim napisima vesti se izlažu i komentarišu sa stanovišta progresa, kroz prizmu borbe između konzervativnih i progresivnih, reakcionarnih i revolucionarnih snaga. Uvek se osuđuju vlade, a pozdravljaju njihovi protivnici. Najviše ima dopisa iz Austro-Ugarske (od vojvođanskog socijaliste Laze Nančića, koji će od svojih drugova najkasnije prići radikalima) i Rusije (odakle šalje redovno svoje dopise nekoliko Srba, studenata Petrogradskog i Moskovskog univerziteta: Marko Nikolić, E. Kočović, Okica Gluščević i dr. I oni će uskoro od socijalista postati radikali). Sa dopisnicima iz Rusije Cenić je održavao stalne veze, a preko njih i sa tamošnjim revolucionarnim krugovima. Redovno im je slao svoj list, u kome su oni sarađivali i čije su pojedine primerke rasturali naročito u krugovima narodnjaka, oko „Narodne volje” s kojima su održavali veze.

„Pisma iz Rusije” izlazila su više meseci u nastavcima; sadržala su vesti iz života ruskih revolucionara, opširne izveštaje sa suđenja grupi koja je organizovala i izvršila atentat na ruskog cara Aleksandra, podatke o otporu revolucionarnih krugova i mnoštva naroda protiv carističkog režima. Posle pogubljenja okrivljenih za ubistvo cara, tu je stajalo: „Sudije i dželiti izvršise svoju zadaću. No time nisu ni najmanje zalečene rane ruskom narodu. Zvanična Rusija ne bi trebalo da previđa opštepoznati zakon – ‘*Dokle god postoje jedni i isti uzroci, dotle će se neminovno javljati i iste posledice*’” U vezi sa represalijama nad buntovnicima, tu je dalje stajalo: „Današnje stanje može održati pobedu nad idejama koje traže najozbiljnije reforme. Ali ta pobeda biće u isto vreme znak da će se kasnije svim silama udariti u koren zlu i da će tada biti rešeno osnovno pitanje, koga se dosad ni jedan ruski reformator nije dotakao ...”

„Radnik” je poklonio potrebnu pažnju spoljnoj politici. U raspravama između naprednjaka, koji su vezali Srbiju za Austro-Ugarsku, i njihovih protivnika, koji su tražili da se Srbija osloni na Rusiju, i on je isticao prednosti nezavisnog položaja sa osloncem na susedne balkanske države, s obrazloženjem „da treba da se držimo politike napretka i da stupimo u svezu sa svima naprednim strankama u Evropi”. Smatrao je da „prava narodna politika spoljna ne sme biti ni austrijska ni ruska. Ona treba da obrati svu svoju brigu na održanje prijateljskih saveza sa balkanskim narodima, a zatim sa narodima koji su pod Austro-Ugarskom.”¹⁵¹ Bio je protiv ekonomskih ugovora kojima je Austrija osiguravala svoje dominantne pozicije u Srbiji. Govorio je da je došlo vreme kada se nameće izbor – „da se pokorimo ili da vojujemo, da vojujemo rat ekonomni sa Austrijom”.¹⁵² Zalagao se za rat, za rat kakav će izbiti 25 godina kasnije. Jasno je video da je položaj Srbije takav da njena budućnost „može biti samo jedna od ova dva: ili će se i dalje produžiti... razvitak” u zavisnosti od Austro-Ugarske, i onda će „strana industrija sve više eksploatisati” Srbiju, ili će Srbija da se odupire austrijskom uticaju „razvijajući u isto vreme u svojoj sredini svu potrebnu

¹⁵⁰ Isto, 80, 15. VII i dalje.

¹⁵¹ Isto, 1, 1881, *Pregled stranih zemalja*.

¹⁵² Isto, 38, 20. V 1881.

nam industriju”.¹⁵³ On je za balkanski savez i traži da Srbija na Balkanu odigra revolucionarnu ulogu. „Naš je politički položaj takav da mi hteli ne hteli moramo raditi sa susednim narodima na tome da oni složno sruše suvremeni poredak koji sve zajedno gnječi i da svoje odnose urede onako kako u njihovom interesu najbolje bude.”¹⁵⁴ Na toj liniji, daje se podrška naprednim elementima u svim okolnim zemljama, naročito u Bugarskoj, u kojoj je tada izvršen državni udar kojim je vladar preuzeo svu vlast u svoje ruke. Tim povodom, na primer, objavljuje se proglas srpske omladine bugarskom narodu u kome se osuđuje tiranija u Bugarskoj i pozdravlja borba bugarskog naroda za slobodu.¹⁵⁵

Braneci politiku nezavisnosti Srbije i teze za stvaranje balkanskog saveza, „Radnik” ustaje protiv onih koji su bili pioniri u rukama velikih država, u prvom redu Austrije ili Rusije. Nije bio za to da se Srbija veže sa Rusijom, zbog toga što je ona tada imala jedan od najreakcionarnijih režima u Evropi. Sa tog stanovišta on je napadao i panslaviste koji, umesto da se bore protiv carskog samodržavlja, hoće da prošire tu vlast na druge slovenske narode. „Slovenofilstvo treba da je humano, federalno – narodno, a ne centralističko, pa tek da je zaslužno pažnje i podržavanja.”¹⁵⁶

Kao revolucionarni demokrata, Cenić se u svome listu zalagao za jugoslovenstvo, za bratsko jedinstvo jugoslovenskih naroda, a protiv šovinizma, bilo srpskog, bilo hrvatskog. Osuđujući šovinistička harangiranja i s jedne i s druge strane, on je, na primer, u jednom uvodniku pod naslovom *Srboljubi i srbožderi* pisao: „Razrodiše se najprisniji srođeni narodi, zavadiše se prava braća, i od onih lepih snova što se kadgod nošahu u vazduhu o zajednici Jugoslovena ostaše samo tragovi još većeg razdora...”¹⁵⁷ Postojeći poredak smatra vinovnikom razdora koji vlada u narodu i među narodima, uzrokom tragične stvarnosti u kojoj se „kolju i Srbi međ sobom i Srbi sa drugim srodnim narodima”. Objašnjava svojim čitaocima: „Kad bi uzeli za vezu među narodima ne veru, ne njihovu slavu, no demokratska osećanja i demokratske težnje, – zaista ne bi bilo tih razdora i tih nevolja, što biju u glavu i nas, i Hrvate, i Bugare, i sve đuture... Žalosno je naše srboljubstvo, kao što je žalosno i drugih srbožderstvo.” Mržnja među narodima proističe iz eksploatatorskih svojstava buržoaskog društva, zasnovanog na nejednakosti, izrabljivanju slabijeg, potčinjavanju drugih. Pripadnici nižih, siromašnijih slojeva naroda, zaokupljeni svakodnevnom borbom za opstanak, vide u svom radnom susedu, bez obzira na nacionalnu pripadnost, druga, sapatnika, čoveka. Kod njih se spontano razvijaju osećanja radne, klasne solidarnosti. Samo pod uticajem buržoaskih političkih predvodnika, regrutovanih mahom, na žalost, iz redova inteligencije, širi se kao bolest jednog doba nacionalistička netrpeljivost. Zato Cenić kazuje svojim čitaocima: „Siroti narodi, bugarski, srpski, hrvatski i svi ostali žive međ sobom i poštuju se, trpe svoju nevolju zajedno i muče se i bore sa svima nezgodama što nas sabijaju u zemlju ... “ A „gospoda učena” svađaju se međusobno, pokazuju jedan drugome „neke granice, neke istorije”, taru se međusobno, „a sve preko glave tih naroda koji su svom našem čudu nevini. Srbin u Austriji kao i u Srbiji, Hrvat u Trojednici, Bošnjak u Bosni i Bugarin na Balkanu – svi oni viču: ugušiše nas poreze, satreše nas činovnici, upropastiše nas globadžije; a mi njihovi zastupnici, umesto leka tim jadima pružamo im kost od koje se ne

¹⁵³ Isto, 81, 16. VII 1881.

¹⁵⁴ Isto.

¹⁵⁵ Isto, 63, 23. VI 1881.

¹⁵⁶ Isto, 68, 1. VII 1881.

¹⁵⁷ Isto, 57, 14. VI 1881.

moгу zasititi, ali oko koje će se zavaditi.”¹⁵⁸

„Radnik” insistira na bratskom jedinstvu između hrvatskog i srpskog naroda. „Hrvati i Srbi sastavljaju jednu dosta zamašnu masu naroda, koji kad bi bili pametni i zajednički svoj posao kako valja zastupali – bili bi sila sa kojom se ne bi mogli tako lako” igrati protivnici. Ali „gospod kad oće da upropasti čoveka, najpre mu pamet oduzme. Tako je bilo i sa Srbima i Hrvatima. Dok se oni glože međ sobom o raznim imenima, je li ko Srbin ili Hrvat, je li južna Austrougarska sa Bosnom i Hercegovinom srpska ili hrvatska – dotle Švabe i Mađari, družeći se čas s jednim, čas s drugim i vojujući to na jedne to na druge, polako kajišaju kožu s leđa obojice”¹⁵⁹

Na završetku ovog analitičkog pregleda možemo konstatovati da je Cenić u „Radniku”, bilo u svojstvu pisca, bilo u svojstvu izdavača i urednika, imao uvek pred očima samo interese radnih, radničkih, eksploatisanih, siromašnih slojeva naroda. Svi njegovi članci, kao i članci njegovih saradnika, prožeti su borbenim duhom, klasnom solidarnošću i opšteljudskim, čovečanskim humanizmom. Greške koje je kao publicista, sa naučnog – marksističkog stanovišta u političkoj doktrini i praksi, počinio mogu se objasniti tadašnjim stranačkim prilikama, zaostalim odnosima i prosvetiteljskim nedostacima. Zasluge koje je stekao sa „Radnikom” pokazuju da su njegove odlike odnele prevagu nad njegovim slabostima. Pri ocenjivanju njegovog publicističkog rada te godine, treba imati u vidu i njegovu veliku plodnost i marljivost. On je izgarao na poslu iako je već bio načet teškom bolešću, tuberkulozom pluća. Gotovo nema broja „Radnika” u kome ne bi imao članak. Prema jednom sačuvanom primerku, koji po nekim indikacijama potiče iz njegove lične biblioteke, a u kome su ljubičastim mastilom označeni njegovim inicijalima svi napisi kojima je on bio autor, ima svega nekoliko brojeva bez njegovih članaka. Sve značajnije uvodnike, načelne članke, rasprave i polemike pisao je sam. Vidi se da je težio da zahvati sve tada aktuelne probleme, da iz temelja preobradi društvo, da u potpunosti izmeni život i lik čoveka.

„Radnikov” kratkotrajni vek bio je uslovljen mnogim teškoćama koje su ga pratile već od prvog broja i koje će ga na kraju prve godine i savladati. Borio se prvenstveno sa materijalnim nedaćama. Najnužnija sredstva dobijao je od nominalnog vlasnika. Pretplatnika nije bilo dovoljno, a i oni koji su se pretplaćivali bili su loše platiše. Mnogobrojni protivnici sa svih strana optuživali su ga da je režimski plaćenik. „Radnik” je izlazio u sredini u kojoj se ponavljalo: „„Radnik” Ristićev, ‘Radnik’ je Garašaninov, ‘Radnik’ je delo slavoljublja a ne načela itd.” Tako „pričaju ljudi raznih boja, ali koji se svi slažu u jednom: *da bi za njih bolje bilo da ‘Radnik’ ne izlazi*”.”¹⁶⁰ Cenić je morao stalno ponavljati: „Nađite jedan jedini člančić u kome smo pohvalili bilo Ristića, bilo Garašanina ili i njihovu vladavinu, i mi polažemo oružje i priznajemo da smo njihovi.”¹⁶¹ Tvrdio je da „Ristić i njegovi, isto tako kao i ‘Samouprava’ i njeni privrženici dobro znaju” da ljudi koji su u „Radniku” „nisu na prodaju. Oni znaju da je malo i u njih i u Garašanina blaga da ih kupe; oni najzad znaju da bi mi ako ćete i zbog nekih ličnosti koje su međ nama pre bili svačiji samo ne sadanje vlade, koja je neke među nama slala na robije i zatočenja – oni sve to znaju i baš zato što znaju i govore da smo plaćeni...”

Cenić dobro objašnjava skrivene razloge napada svojih protivnika. Ristić i njegovi liberali hoće da ga diskredituju pred vladom, da je prisile da zabrani izlaženje „Radnika”. A radikali misle da impresioniraju javnost, kako bi

¹⁵⁸ Isto.

¹⁵⁹ Isto, 102, 13. VIII 1881, *Austro-Ugarska i srpska omladina*.

¹⁶⁰ Isto, 53, 10. VI 1881, Ko smo mi?

¹⁶¹ Isto.

sprečili odlazak svojih pristalica u redove socijalista. „Ristić nas naziva *komuncima* a optužuje Garašanina što s nama ima posla, a ‘Samouprava’ naziva nas garašaninovcima i optužuje *nas* da se movamo s Garašaninom.” Priznaje se da je „iz kavge” sa „Samoupravom” „nastala pocepanost u krajnjim elementima naroda” i da je ta „pocepanost dobro došla sadašnjoj vladi”.¹⁶² Ali se za to prebacuje krivica na radikale, jer su oni bili ti koji su zametnuli kavgu sa socijalistima.

Na prigovor da „Radnik” ne napada „sa svom žestinom sadanju vladu”, Cenić je odvrćao primedbom da u datim okolnostima primarni zadatak njegovog lista nije da napada vladu, već da radi „na proširenju i mogućnom ostvarenju socijalističkih načela”, a da pri tom nije prenebregao kritiku vladinih zakona i postupaka dokazuju njegovi članci o zakonu i štampi, zboru i udruženjima, o zakonima o nastavi, o železnicama, o trgovinskim ugovorima itd.¹⁶³

Nedostatak finansijskih sredstava zadavao je najviše brige. Pretplatnika je bilo uopšte malo u ono vreme. Kao što je „Radnik” pisao: „Iako ima Srba na nekoliko miliuna, još ni jedne novine nisu bile tako sretne da imaju 1.500 pretplatnika.”¹⁶⁴ U jednoj od „poslednjih opomena” čitaocima kazuje se: „Naši prijatelji treba da znaju da ovakav list traži vrlo mnogo. Za samu štampu i redakcione najnužnije troškove potrebno je najmanje 170 dukata mesečno!”¹⁶⁵ Sa ogorčenjem se nastavlja: „Ako sav srpski narod nije u stanju da održi ovakav jedan list, on i nije za njega; ako li ‘Radnik’ nije potrefio pravac koji se publici dopada, tada ne treba ni da izlazi. Od čitalaca zavisi da to reše, a mi smo tvrdog ubeđenja da smo *svojoj dužnosti najpoštenije odgovorili*. Ako padnemo, pašćemo ne zato što smo malaksali, no zato što u Srbiji ne može ni jedan list da izlazi koji nije plaćen, jer naša čestita čitalačka publika traži novine muke.”¹⁶⁶ Posle šest meseci izlaženja, „Radnik” više nije mogao izlaziti svakodnevno, već samo tri puta nedeljno, a na kraju godine, kada je nastao sukob između Cenića i „Radnikovog” vlasnika, koji se bio usprotivio njegovoj kandidaciji na poslaničkim izborima i njegovim daljim antiradikalnim ispadima, obustavljen je. Mogao se na kraju ipak pohvaliti jedinstvenim podvigom: uspeo je, uprkos nasrtajima protivnika sa sviju strana, da u vremenskom razmaku od 9 meseci izađe 179 puta, sa uglednim brojem 180, tako da je u tom pogledu nadmašio sve ostale socijalističke listove *predmarksističkog* razdoblja. Tek će „Radničke novine”, kao organ Socijaldemokratske partije uspeti, početkom XX veka, da ga u tome prevaziđu. Još nešto: bio je prvi, i ostao sve do 1911. jedini socijalistički list koji je izlazio dnevno.

¹⁶² Isto, 129, IX 1881, *Garašanin je međer rđav platiša a njegovi protivnici rđave računđije*.

¹⁶³ Isto, 53, 10. VI 1881.

¹⁶⁴ Isto, 109, 22. VIII 1881.

¹⁶⁵ Isto, 128, 17. IX 1881.

¹⁶⁶ Prema bilansu uredništva, koji je objavljen da bi se opovrgli glasovi o tome da „Radnika” finansira vlada, list je od aprila, kad je počeo izlaziti, do kraja septembra imao svega 1.060 pretplatnika. Zato je Cenić bio prisiljen da se zadužuje i otkida od svojih usta da bi mogao duže izdavati list. Da bi se list lakše širio, prodavan je u pola cene „đacima, učiteljima i siromašnim ljudima”. Kad je pokrenuo list, Cenić se nadao da će uspeti da prikupi 1.500 stalnih pretplatnika, što bi mu bilo dovoljno, uz prihode od oglasa, da obezbedi njegovo izlaženje. Međutim, posle šest meseci morao je konstatovati da su mu se nade izjalovile („Radnik” br. 142, 7. X 1881).

„BORBA”
(1882–1883)

Prvog januara (po st. kal.) 1882. izašao je prvi broj lista „Borba”, u redakciji njegovog privremenog izdavača i odgovornog urednika Mite Cenića. U zaglavlju, kao moto, stajala je već opštepriznata socijalistička, komunistička deviza: „Svaki po sposobnosti, svakom po potrebi”. Ona je otvoreno kazivala čitaocu smer novog lista.

„Borba” je, zapravo, bila nastavak „Radnika” iz 1881. godine, čiji je vlasnik, Đura Ljočić, pri njegovom obustavljanju izjavio da ne dozvoljava da se drugom listu dâ isto ime!¹ Revolucionarnu misiju „Radnika” u međusobnoj stranačkoj borbi preuzeo je novi list, u duhu već osveštalih tradicija. Njegov prethodnik je izlazio devet meseci u protekloj godini. Za to vreme je vodio borbu koju su njegovi pokretači hteli i imenom dalje isticati. Jer, kao što je Cenić napisao, „devet meseci išaše neravna borba jednog protivu sviju i sviju protivu jednog. ‘Radnik’ se boraše samostalan, bez ičije pomoći do svojih boraca, i ta borba ispala je po nj sjajno. Pa onda zašto da ga ne nazovemo ‘Borbom’ kad je dosele bio ništa drugo do čista borba? Zato mi kažemo da ‘Radnik’ nije ništa drugo do ‘Borba’ i da ‘Borba’ nije ništa drugo do ‘Radnik’”² I pošto „Radnik” ne daje kurjacima da se pred narodom predstavljaju kao nevina jagnjad. Zato će u nama i narodu ostati lepa uspomena na nj i ako je prestao a ‘Borba’ će mu biti dostojni naslednik.”³ Iako ove hiperbolične reči, napisane u duhu tadašnje političke frazeologije, zvuče i suviše patetično, one u suštini tačno obeležavaju putanju navedenih listova. „Radnik” je 1881. godine u odnosu na ostale političke listove bio jedini na antiburžoaskim, socijalističkim pozicijama. U odbrani tih pozicija on je vodio tešku i nepoštudnu borbu sa radikalima, koji su težili da svoje proburžoaske stavove prikažu u svetlosti socijalističkih ideja. Tu idejnu borbu na planu političkih akcija svakodnevne propagande imao je da nastavi novi list „Borba”. Ona je izlazila tri puta nedeljno.

U redakciji Mite Cenića izašlo je jedanaest brojeva. Od dvanaestog broja, 27. januara, izdavač i odgovorni urednik je Nikola P. Nikolić, a od 12. broja u 1883. Kosta Arsenijević. Iako postoji razlika u sadržini, kao i u mišljenjima i stavovima između prvog i potonjeg urednika, ipak je ona ostala do kraja socijalistički list. Njen socijalizam neće se zasnivati *teorijski* na rezultatima Marksovim, kao ni kod „Radnika” u prethodnoj godini, ali će se braniti i širiti ipak svrsishodno isticanjem i obrazlaganjem potrebe za stvaranjem novih, pravednijih socijalističkih odnosa u proizvodnji i raspodeli materijalnih dobara.

Što se tiče učenja samog Marksa i njegovih sledbenika, ni u „Borbi” se ne odbacuju sve njihove postavke, već samo one koje tada služe skepticima, kolebljivcima i *renegatima*, kao što su bili tvorci Radikalne stranke, u argumentaciji da su za socijalizam neophodni preduslovi koji se stvaraju elementima visokorazvijenog kapitalizma, a očigledni su po disproportiji u raspodeli proizvodnih sredstava i proizvođačkih dobara i klasnom antagonizmu između uskog sloja kapitalističkih vlasnika i mase proletarijata.

¹ Ljočić je prestao da izdaje list „Radnik” iz finansijskih razloga (od njega predviđena pomoć u iznosu od 200 dukata godišnje pokazala se nedovoljna), kao i zbog neslaganja sa Mitom Cenićem u izvesnim pitanjima; naročito je bio protiv njegovog kandidovanja na izborima („Borba” br. 1, 1. I 1882). „Borba” izlazi u 1882. godini tri puta sedmično, od 1. januara do prve polovine oktobra, kada se obustavlja, posle broja 101, koji nije sačuvan. Nastavlja da izlazi tek posle prekida od oko 9 meseci, 16. jula 1883. Poslednji mu je broj 23, od oko 21. septembra, koji takođe nije sačuvan, bar prema našim dosadašnjim znanjima (R. Perović, *Prilog bibliografiji srpskog radničkog pokreta (do 1919)* 145).

² „Borba”, br. 1, 1. I 1882.

³ Isto.

Pošto svega toga, u traženim srazmerama, u Srbiji još nije bilo, i pobornici socijalizma okupljeni oko „Borbe” morali su se, prema nivou svojih saznanja, na neki način obračunati sa neodgovarajućim postavkama pripisanim Marksu i njegovim *učenicima*. Ali i dalje svesni značaja Marksovih radova, oni su svojim protivnicima odvrćali i drugim Marksovim učenjima, koja su potvrđivala ispravnost istrajanja na liniji socijalizma.

U velikoj polemici sa radikalnom „Samoupravom”, na primer, „Borba” ukazuje na činjenicu da tvorci „znamenite. škole” socijalista „Marks, Engels i dr.” zapravo ne poriču opravdanost socijalističkog pokreta u nerazvijenim zemljama, „jer... tvrde baš naprotiv da je socijalizam za sva društva i za sve narode u Jevropi suvremen, dakle da treba svugde otpočeti borbu za ostvarenje socijalizma”.⁴ U prikazu tada štampane knjižice Pere Velimirovića o *Seljačkom pokretu u Krajini 1875*, završna misao se, sa istim ciljem, formuliše ovim Marksovim rečima: „Današnje se društvo [svuda] razvija i u razvitku svome teži da uništi i preustroji sebe”⁵, to jest razvija se na način koji mora dovesti do socijalizma.

U „Borbi” ima niz članaka protiv buržoasko-liberalnog individualizma, koji u prividnoj, u političkoj slobodi vidi jedinu moguću ravnopravnost. „Borba” će na deklarativne argumente odgovarati argumentima životne prakse. Jer u postojećim odnosima snage nisu podjednake ne po svojoj individualnoj prirodi, nego po društvenoj sili i one se ne mogu podjednako koristiti slobodama. „Na jednoj je strani gomilica snažnih i imućnih, u čijim se rukama nalazi sva civilizacija, a na drugoj se strani otegla gomila proleterskog naroda koji crkava od gladi.”⁶

U jednom obračunu sa liberalima „Borba”, koristeći se tezama Černiševskog u raspravi o strankama u Francuskoj, ističe da se liberalizam ogleda „u apstraktnom pravu, u rešenju na hartiji”. Liberali shvataju „slobodu sasvim usko i posve formalno”. Oni ne prihvataju istinu da *prava* za čoveka imaju „samo onda vrednosti kad on ima materijalna sredstva da se koristi njima”. Zato su liberalima mrski i „demokrati”, koji „hoće s jedne strane da umanje silu i bogatstvo viših staleža, a s druge nižim slojevima da daju više prevage u političkoj organizaciji, više blagostanja u materijalnom pogledu”. Logično, dakle, „liberali su skoro uvek protivni demokratima i gotovo nikad ne bivaju radikali”.⁷

„Borba” će se zauzeti za istinsku ravnopravnost žena, pišaće: „Nauka jasno dokazuje da priroda žene ništa ne smeta ravnopravnosti muškinja i ženskinja i današnji mudri državnici opet određuju ženi krug delatnosti i ne daju joj prava, koja ima čovek.” Nasuprot njima, „socijalizam traži u ime morala, u ime čovečjeg dostojanstva, potpunu ravnopravnost polova, i time vojuje protiv društvenog pritiska nad ženskinjom”.⁸

Školski sistem i nastava, zasnovani na zastarelim verovanjima i predrasudama, biće takođe predmet kritike. Uopšte uzev, možemo reći da će retko koja institucija ostati neosvetljena kritičkim razmatranjima socijalističkog publiciste.

U jednoj kritici krutog školskog sistema ističe se, onako kao što bi se i danas, u naše visokoobrazovano, *atomsko* vreme, govorilo: „Ako hoćete da se kod dece razvije samostalno mišljenje, onda im dajte prilike da samostalno posmatraju... Dete treba samo da posmatra fakta i o njima da razmišlja, a

⁴ *Našim protivnicima*, III nastavak, „Borba”, br. 35, 21. III 1882.

⁵ Književnost, *Časovi razmišljanja*, „Borba”, br.43, 14. IV 1882.

⁶ Isto, *Osnovi socijalizma*.

⁷ *Liberalizam kao politički sistem*, „Borba”, br. 51, 2. V 1882.

⁸ Isto, br. 2, 3. I 1882.

učitelj samo da mu pomaže da lakše, brže i potpunije razume i pojmi fakta.”⁹ Da bi se podiglo i ubrzalo obrazovanje naroda u celini, ističe se i zahtev za obavezno osmogodišnje školovanje, koje će se tek mnogo kasnije ostvariti. Ima, međutim, i u prosvetno-kulturnoj oblasti institucija za koje nema razumevanja ni u „Borbi”, kao što ga nije bilo ni u Markovićevim listovima, počev od „Radenika” do „Oslobođenja”. Tu spada u prvom redu pozorište, ali gotovo i sva umetnost. Stoji se i dalje na stanovištu da se njima bave i koriste samo *gospoda*, da su oni nepristupačni pa i štetni za siromašne slojeve naroda. Preopterećuju budžete državne i društvene, a šire ideje apstraktne, lažne, čak razvratne, sa negativnim dejstvom.

Još uvek se ne uviđa da zbog loših ukusa, niskih nivoa, promašaja, zloupotreba, ekscesa, pa ma koliko oni i prevagnuli u jednom razdoblju, ne mogu biti eliminisani proizvodi ljudskog duha koji su u celini uzev, institucionalno posmatrano, ne samo izraz i odraz vremena već i nezamenljivi deo progresa u područjima kulture i civilizacije, iako se njima ne mogu odjednom svi koristiti, iako čak povremeno više štete nego koriste. Zato se ostaje na starim, neodrživim pozicijama i kad se priznaje da su oni „u društvu gde su podmirene sve druge preče potrebe” sami po sebi dobri, korisni, neminovni. Jer tu gde „su škole ništavne, gde se učiteljima daje prosjačka plata, gde grdna većina naroda živi u krajnjoj oskudici”, trošiti novčana sredstva na umetnost, je, po socijalistima onog vremena *još uvek* „besmislica”¹⁰

Napredna stremljenja svrsishodno se iskazuju u celosti i u pojedinostima u domenu politike i ekonomike, iako se i ovde operiše sa nekim postavkama i pretpostavkama koje će kasnije biti odbačene kao neispravne.

Za razliku od radikala, koji su, pod izgovorom da je za ostvarenje socijalističkih ideala neophodno najpre ostvariti tražene političke reforme, isticali prvenstveno političke zahteve, socijalisti u „Borbi” tražili su, čak i pre političkih prava, ekonomske olakšice za uvođenje novog, u prvom redu zadružnog sistema proizvodnje i raspodele. Držeći se još teza Svetozara Markovića o mogućnostima izbegavanja negativnog kapitalističkog razvitka, socijalisti oko „Borbe” čak su i suviše očekivali od ekonomskih reformi u postojećem poretku. Da bi lakše delovali, oni su nenaučnim postupkom veštački razdvojili proizvodnju i raspodelu i načine njihove realizacije. Time su ciljeve socijalizma sveli na dva osnovna zadatka koji su se imali posebno rešavati.

Prema njihovim tezama, „sav zadatak socijalizma kod zapadnih naroda svodi se na to, da se krupna, industrijska proizvodnja istrgne iz ruku pojedinih vlasnika i preda u ruke državi [razume se, demokratskoj državi, u kojoj je masa naroda suveren] kako bi se mogla organizovati pravednija podela dobara”,¹¹ dok „glavni zadatak socijalizma kod nas mora biti da se državnim sredstvima podiže i usavršuje proizvodnja, a na prvom mestu. zemljoradnja”.¹² Na „regulisanje podele dobara” može se manje pažnje obratiti, „pošto kod nas u tom pogledu i nema onako ogromnih nepravichnosti kao na zapadu”.¹³

Ovakva shvatanja o razlikama u postojećim proizvodnim i društvenim odnosima među razvijenim i nerazvijenim zemljama poticala su još od Svetozara Markovića. Ona su bila rezultat površinskih razmatranja određenih

⁹ Književnost, *Kritički osvrt na knjigu „Poznavanje i negovanje čovječjeg tela“*, Za učenike osnovnih škola napisao učitelj Svetozar Miletić, II Izdanje, Zemun, 1882

¹⁰ *Kako da se pomognemo*, II „Borba“, br. 14, 31. I 1882.

¹¹ Isto, br. 19, 12. II 1882.

¹² Isto.

¹³ Isto.

pojava zaostalosti u zemlji. Ali njihova vidljiva opravdanost olakšavala je prvim pobornicima socijalističkog poretka zadatak da u nedostatku modernog industrijskog proletarijata traže i nalaze oslonca u proletarijatu bližim slojevima, kod siromašnih seljaka i zanatlija. Njihovom vidokrugu odgovarala je i specifična meta, kojom su posebno trgovci, ovde najomraženiji nosioci zala kapitalističkog poretka, obeleženi kao vinovnici eksploatacije. Stoga, po njima, „čovečanstvo svojim razvitkom teži takvome stanju, kada će svaka socijalna opština – recimo kao jedan okrug naš – moći sama u svojoj sredini da izrađuje sve potrebe svoje, kad će, dakle, svaka socijalna opština biti što većma nezavisna u ekonomskom pogledu...”¹⁴ „Tada će i nestati trgovačke klase koja parazitski živi samo od razmene, od prenosa, koji proizvodu nikakvu novu vrednost ne pridaje. I tada će svi članovi društva *morati* da budu proizvodni radnici.”¹⁵

Radi poboljšanja stanja zemljoradnje i položaja zemljoradnika, socijalisti traže preko „Borbe” od države da dugove isplati obveznicama poveriocima; posle bi dužnik postepeno otplaćivao svoj dug državi. Na taj način „zemlja ne bi prešla u ruke špekulantima, već bi ostala u radnikovim rukama”.¹⁶ Socijalisti su spoznali prednosti krupne proizvodnje i predviđali udruživanje sitnih posjednika. U korist bezemljaša, oni su formulisali zahtev: „Opštinska zemlja da se daje na upotrebu samo siromašnim radnicima, i to na prvom mestu onima koji su udruženi.”¹⁷ Tražili su, dalje, osnivanje kreditnih institucija, sreskih banaka koje bi bile dužne da prvo kreditiraju „družine, zemljoradničke ili zanatlijske, pa tek onda radnike inokosnike”.¹⁸

Pored zemljoradnje, istaknuta je odmah i potreba za unapređenjem zanatstva na zadružnoj osnovi. Država bi preko banaka trebalo da kreditira prvenstveno zanatlijske družine, a preko njih da podigne i industrijsku proizvodnju. Da bi se olakšala industrijska izgradnja, socijalisti su tražili angažovanje države. Oni su ostali protivnici zaštitnih carina, zato što bi one poskupile život radnim ljudima. Prema jednoj formulaciji, trebalo je „fabrike da podižu varoške opštine i srezovi, i te fabrike da se daju na uslugu industrijskim radničkim družinama; da se podignu više škole za obrazovanje stručnih mehaničara i tehnologa; uz fabrike da se podižu industrijske škole...”¹⁹ Radi smanjivanja uloge trgovaca, socijalisti traže da se osnuju sreski magacini za razmenu materijalnih dobara i snabdevanje stanovništva. Oni su još zato da se ustanovi specijalni forum, centralni odbor za razmenu.

Socijalisti u „Borbi” nisu prenebregavali ni politička pitanja. Tražili su opšte političke slobode i samoupravna prava u rukovođenju poslovima državne administracije. U pojedinostima nije bilo većih razlika u tom pogledu između njih i radikala. Ali, u celini posmatrano, njihovi zahtevi se očito razlikuju i na ovom, političkom području od radikalskih po nameni u klasnoj borbi. Jer oni su jasno dali do znanja javnosti da nove zakone žele radi nove, socijalističke državne uprave. „Pod političkim preporođajem na prvom mestu mislimo uništenje današnjeg državnog uređenja, koje ništa drugo nije do jedna organizacija za eksploataciju radničkog naroda. Mesto današnje države da dođe potpuno narodna, ili radnička država, tj. sva politička vlast da pređe narodu u ruke.”²⁰

Vrhovna vlast u novoj državi bila bi koncentrisana u Narodnoj skupštini. Narodna skupština ne bi predstavljala samo zakonodavno telo, već bi

¹⁴ Isto, br. 23, 21. II 1882, *Socijalizam u Srbiji*.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Isto, br. 26, 28. II 1882.

¹⁷ Isto, br. 27/1882.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Isto, br. 40/1882.

²⁰ Isto, br. 47, 23. IV 1882.

postavljala i „ministre i članove u glavnoj kontroli, koja zastupa skupštinu kad ova nije na okupu, i kontroliše rad pojedinih ministarstava”.²¹

Godine 1882. stranačke borbe u Srbiji ušle su u novu fazu. Stranke su se oblikovale u moderne političke organizacije sa, manje-više, razrađenim programom, strategijom i taktikom za što uspješnije vođenje borbe, borbe u kojoj je organizovano učešće naroda sada postalo masovno. Srbija je te godine izmenila lik vladavine. Postala je kraljevina. Nedovoljno ugledna kneževska institucija dobila je kraljevske oznake. One su više odgovarale položaju zemlje u međudržavnim odnosima u tadašnjoj Evropi. U unutrašnjoj politici, za međustranačke odnose nisu bile od većeg značaja. Ugled dinastije Obrenovića i vlade naprednjaka u masama nije se povećao na štetu stranaka opozicije. Opozicione snage ne samo što su narasle po broju, već su dobijale u značaju i po snazi svojih organizacija. Nova, Radikalna stranka ih je okupljala i predvodila smišljeno radi preuzimanja vlasti. Njena moć došla je do izražaja već na prvim skupštinskim izborima na kojima je učestvovala. Veći broj izabраниh poslanika pripadao je radikalima. Socijalisti u to vreme još nisu imali dovoljno snage za formiranje svoje stranačke organizacije. Mita Cenić i njegovi istomišljenici morali su se zadovoljiti osnivanjem prvih radničkih udruženja za samopomoć i samoobrazovanje, pokretanjem socijalističkih listova za pridobijanje idejnih pristalica, pojedinačnim kandidacijama na izborima za narodne poslanike. U prvoj godini nastupanja Radikalne stranke oni su svoje snage uglavnom koncentrisali na borbu protiv njenih istaknutih predstavnika.

Radikali, kao bivši saborci Svetozara Markovića, pozivali su se na njegove socijalističke planove pri ostvarivanju svojih stranačkih, uglavnom buržoasko-demokratskih ciljeva. Socijalisti, sa Mitom Cenićem na čelu, napadali su ih u „Radniku” 1881. na prvom mestu zbog lažnog predstavljanja njihove politike, koja ne samo da ne nastavlja Markovićevo delo, već je u suštini suprotnosti sa svima njegovim nastojanjima i učenjima. Razobličavanju radikala „Radnik” je posvetio najviše članaka. U borbi sa radikalima istrošio je i najviše snage. Ali ta borba dobro je došla i naprednjacima na vlasti. Stoga oni nisu pravili teškoće „Radniku” (govorilo se čak da su mu davali subvencije). Sa „Borbom” je bilo drukčije.

„Borba” je posle prvih brojeva najveći deo svojih napisa uperila protiv vlastodržaca, protiv naprednjaka. Ona se približila radikalima u opoziciji prema vladi. Napada, kritikuje vladu zbog njenog nasilničkog držanja na izborima, u Skupštini, pri izglasavanju pojedinih zakona i zakonskih uredbi, pri njihovom primenjivanju, zbog predaje zemlje stranom kapitalu, zbog ugovora i afere sa Bontuom u vezi sa izgradnjom železnice i dr. Podupire Radikalnu stranku, jer „kao narodna (bar unekoliko) i načelna partija može se smatrati samo radikalna stranka”.²² Još ukazuje na nedostatke radikala zbog toga što oni obraćaju pažnju političkim problemima a zanemaruju ekonomske. „A ekonomski su odnosi osnovica kako društvenoj, tako i državnoj organizaciji... *Radničkome narodu nužnije su ekonomsko-socijalne reforme no političke*, upravo ove poslednje samo su sredstva, da se izvrše one prve...”²³

„Borba”, pridružujući se opoziciji, ističe svoj posebni, socijalistički stav, koji će posle pobeđe nad naprednjacima morati da dođe do izražaja. „I mi se računamo u opoziciju. I mi ćemo zajedno s ostalom opozicijom proklinjati naprednjačko ministarstvo, ali znamo da ćemo jednog lepog dana napadati i

²¹ Isto.

²² Isto, br. 55, 12. V 1882.

²³ Isto, *Narod je najstariji*.

na tu opoziciju.” Već sada kazuje da nije dovoljno napadati pojedine vladine postupke. kao što čini građanska opozicija. Nije dovoljno, na primer, optuživati vladu samo zbog slučaja Bontu, već „treba napadati i kod *naroda mraziti* u isti mah i sistem i celokupno stanje u kojem je moguće vlasnicima da sklapaju i proturaju ugovore kakve hoće”.²⁴

Odisti, u tom pogledu „Borba” prednjači, možda čak i više nego što su svojevremeno to činili njeni prethodnici, počev od Markovićevog „Radenika” 1871. do Cenićevog „Radnika” 1881. Pri jednom reagovanju na napade konzervativnih listova ona, na primer, uzvraća: „Ni vera, ni vojska, ni birokracija, ni premilostivi bog, – ništa neće ostati od nas neizneseno, samo kad treba obavestiti narod. Vi kujete u zvezde današnji poredak, mi ćemo ga ružiti... Vi se i na dalje ushićavajte kraljevinama, ‘starom slavom’, Dušanovim dobom, dvorskim pozorištima, svetkovinama, paradama... Vi se koristite neznanjem u kojem je narod i optužujete... nas. Doći će vreme kad će narod uvideti da ste lažovi. A dotle... ako baš i uspete s vašim klevetama... raspoloženje prema nama u izvesnim pitanjima, raspoloženje koje vi veštački stvarate nas nimalo neće pomesti u borbi protiv vas i vaših ustanova.”²⁵

Povodom zaplene prethodnog, 42. broja, „Borba” citirajući Lasala („Laž je najveća evropska sila”) dodaje: „Garašanin u Srbiji, Bizmark u Nemačkoj itd. itd. upravljaju narodima i održavaju današnji stroj državni samo *lažju*”²⁶ U vezi sa odlikovanjima koja su tada deljena visokim ličnostima u „Borbi” se kazuje da ti „ordeni koji se dele ministrima i neministrima mnogo govore, jer to su ordeni *za zasluge koje su činjene na štetu narodu*”.²⁷ U jednom misaonom osvrtu na delovanje vladajućih faktora u društvu, njima se poručuje: „Bacakajte se koliko oćete, prosipajte na sve strane sofizme, šuplje i gromke fraze, kaljajte istinu i poštenje, poričite mogućnost progresa, opet vam je sve uzalud, jer stari i izandali oblik današnjeg društva podleže zakonu filosofije istorije: *da stari oblici i stare forme propadaju, a da njihovo mesto zauzimaju novi*.”²⁸ „Učenje suvremene – materijalističke – filosofije sasvim je protivno celokupnom današnjem društvenom poretku. Ono hoće na razvalinama suvremene države da podigne novo, čisto čovečansko društvo, koje je jedino kadro da daje kulturi i civilizaciji društva drugi pravac i ono će to učiniti, ako bude nužno i na razvalinama suvremene eksploatorske civilizacije koju podržava današnja država”²⁹

Ponekad se, sa namerom da se ubrza uništenje onovremenog državnog poretka, ide i dalje, pa se zaključuje, čak u neskladu sa većinom drugih članaka o državi, bar prema funkciji koja joj je namenjena u budućnosti, da „države po *suštini* svojoj predstavljaju gospodstvo monopolista i proždiranje proizvoda radničkog naroda od strane nekolicine eksploatora”. Zato „narodu predstoji... da uništi postojeći poredak i *mogućnost* za podizanje svake državne vlasti”.³⁰ Još se dodaje zaključak da u postojećem državnom i društvenom poretku „sveopšta” surevnjivost „izaziva borbu među članovima društva, a ta borba raspaljuje mržnju, zavist i zlobu – raspaljuje divlje životinjske strasti u čoveku, i stvara od njega stvor u kome plamte strasti, surovost i divljaštvo”.

Povremeno se i u „Borbi” kritički pogled na mane postojećeg poretka zamuti, kao i u ranijim socijalističkim listovima, nostalgičnim osvrtima na prošlost, koja izgleda lepšom ukoliko se sećanja na njenu realnost gube pri dodiru sa

²⁴ Isto, br. 49, 28. IV 1882.

²⁵ *Kako mi govorimo*, „Borba”, br. 45, 18. IV 1882.

²⁶ *Sloboda misli*, „Borba”, br. 43, 14. IV 1882.

²⁷ *Za zasluge*, „Borba”, br. 47, 23. IV 1882.

²⁸ *Filosofija istorije*, „Borba”, br. 74, 1. VIII 1882.

²⁹ *Reakcija*, „Borba”, br. 57, 16. V 1882.

³⁰ *Ko narodu može podići*, „Borba”, br. 55, 12. V 1882.

surovom sadašnjosti koja se ne da ulepšati. Stoga i ovde nalazimo napise u kojima se tvrdi da domaća radinost – kao „industrija... platna, sukna i drugih potreba”, sa korisnom, gotovo nezamenljivom namenom – „svakim danom opada usled dovoženja” više štetnih nego korisnih „stranih fabrikata”. Prema tome, po ovoj logici, razvijaju se samo špekulativna trgovina i njoj odgovarajuća varoška naselja, „sve se više gubi ono što je narodno a sve više uvlači ono što je ‘po modi’”. Balovi, cilindri, mideri i ostala moda sve više otima maha.”³¹

Pri takvom upoređenju starog i novog gube se iz vida i povećane potrebe savremenog društva za izvesna zanimanja koja su uslovljena funkcijom države i čiji izvršioci prema svojim specifičnim obavezama moraju imati i izvesna svoja prava, koja svima pripadnicima naroda ne mogu biti data. Najviše se to izražava u odnosu prema činovništvu. Za činovnike se i dalje kazuje ne samo da nisu onakvi kakvi bi trebalo da budu, već da ih uopšte ne bi trebalo biti, a ukoliko se moraju angažovati u minimalnoj meri, da im plate ne budu previsoke, da im treba ukinuti beneficije koje, kao one penzijske, uživaju *nauštrb mase radnog naroda*. Pri tome se i ovde polazi od žudnje za poravnanje svih računa, svih *privilegija*, kojom su prožeti svi zahtevi nezadovoljnika iz redova onih koji nemaju šta da izgube. Zato i „Borba” u vezi sa pitanjem *činovničkih* penzija, na primer, ovako rezonuje: „Kad je nemoguće da se daje pomoć *svima* članovima društva koji su nesposobni za rad, onda neka se ne daje nikome! Neka se ne daje ni činovnicima! Ili zašto da samo oni budu izuzetak od celog ostalog društva.”³²

Ne mogu se, međutim, svi neodrživi stavovi ni kod „Borbe”, kao ni kod ranijih socijalističkih listova, apsolutizovati tako da bi moglo izgledati kao da se u njoj ističu i preuveličavaju ili izvrću pojedini problemi u neuobičajenim srazmerama, prema *nemogućim* zahtevima neukog mnoštva, odnosno neostvarljivim stremljenjima predstavnika jednog utopijskog pokreta. Sa takvim zahtevima, više nego socijalisti, afirmisali su se u to doba i pripadnici Radikalne stranke, a ranije i drugih stranačkih formacija kada su se nalazili u krajnjoj opoziciji.

Za „Borbu”, kao glasilo socijalista, važnije je što je širila progresivne, realizmom prožete prosvetiteljsko-političke ideje, da bi se promenila svest mnoštva u borbi za preobražaj društva na novim, besklasnim temeljima. Boreći se za razne slobode, ona je, na primer, isticala kako „sloboda iskazivanja misli menja pojmove masa – naroda o društvu, čega je neizbežna posledica i promena društvene forme. Kad bi se taj proces svršio u masi, tj. promena vladajućih pojmova, i kada bi se masa uverila o *ne nužnosti različitih klasa*, tada bi razume se bilo loše” za vladajuće. U gotovo uobičajenoj drastičnoj „Borbinoj” formulaciji zapravo [bi] „bilo loše po sve gospodare koji *lažom* upravljaju narodima”.³³

U ovim naporima sa, može se već reći, klasno borbenih pozicija impresionira i njena angažovanost, svakako otvorenija u tom pogledu nego ona u markovićevskim listovima 70-ih godina, u propagiranju ateističkih, protivcrkvenih ideja. Povodom hapšenja jednog obučarskog radnika u Boljevcu, na primer, zbog širenja ovih ideja u duhu Pelagićeve knjige *Umovanje zdravog razuma*, ona je pisala: „Relidija je stvar ubeđenja. Ostavite svakoga da veruje i ispoveda kako zna i hoće, i ne namećite nikome da veruje što na silu.”³⁴ Drugom prilikom, u polemici sa listom „Narodno oslobođenje”, „Borba” priznaje da ne „zarezuje” boga. Slažući se sa zahtevom da se bog

³¹ *Naša budućnost*, „Borba“, br. 80, 15. VIII 1882.

³² *O penzijama*, „Borba“, br. 4, 8. I 1882.

³³ *Sloboda misli*, „Borba“, br. 43, 14. IV 1882.

³⁴ *Domaći pregled*, „Borba“, br. 1, 1. I 1882.

ostavi „na miru”, ona ističe da je to „druga tačka njenog programa”. Jer „čim ostavimo boga na miru, neće biti potrebno zidati i popravljati crkve i džamije, sinagoge i manastire”, pa bi „majušna Srbija uštedela na hiljade dukata i upotrebila ih na građenje arteriskih česama i bunara”.³⁵ Pri jednom konkretnijem istupanju formuliše se i zahtev da se eksproprišu manastirska dobra. „Kod nas još od starina manastiri su prisvojili zemlje i zabrane što su u njihovoj okolini.” Zato od njih treba da se stvore „ugledna imanja”, u interesu naroda.³⁶

Pri rušenju nacionalističkog mita, razobličavanju nacionalističkih iluzija u osvrtima na prošlost i stremljenjima za budućnost naroda, „Borbina” angažovanost je takođe beskompromisna. U vezi sa optužbama protivnika da socijalisti ne priznaju „narodnost”, ona odvrća da su u pitanju dva pogleda na svet, koji se ne daju uskladiti. „Potpaljivati narodni fanatizam i tesnogradost... laskati narodnim masama, ukrepljavati ga u tradicionalnim zabludama i crtajući mu ‘sjajnu’ prošlost kad je sebar i otrok bio, pomutiti mu svest i zdravo suđenje, pa da drži da će srećniji biti ako se vratimo na pet vekova natrag, to je patriotski, time se održava i razvija srpska narodnost” – to je mišljenje „Borbinih” protivnika, s kojim se ona ni u kom slučaju ne može složiti.³⁷

O odricanju pojma narodnosti i negiranju opravdanosti svih zalaganja i žrtava na narodnosnom polju ne može se govoriti pri objektivnom raspravljanju ni u vezi sa „Borbom”. U istoj polemici u kojoj se žigoše nakaradni stav nacionalističkih pregalaca, ističe se sopstvena privrženost pravim nacionalnim idealima. „Mi volimo naš mučenički narod srpski, ali *hoćemo da je u njegovoj kući svoj gospodar i da se ujedini u jednu odlučnu slobodnu državu.*” Precizira se čak u suviše revnosnom patriotskom duhu kako „Crna Gora, Srbija, Bosna, Hercegovina, Dalmacija, Srem i sva Vojvodina *treba da sačinjavaju jednu državu, jer su jedan narod*” – što može čak da izazove nepoželjno reagovanje isto takvih patriota iz nekih od navedenih oblasti, naročito Dalmacije, optužbom da, eto, ni socijalistička „Borba” nije lišena zahvatničkih ambicija na račun drugih naroda. Ali ovde nisu u pitanju takve omaške ili zablude. Za „Borbu” se i tu jedina „meta” sastoji u tome „da slobodno srpstvo u solidarnoj svezi sa okolnim slobodnim narodima” živi i razvija se pod ravnopravnim uslovima prema učenjima socijalista „na osnovu jednakosti, slobode i bratstva”.³⁸

Kod „Borbe” nema dileme kad je u pitanju pokret za socijalizam. I prilikom opredeljenja „za revolucionarni ili parlamentarni preobražaj” društva ona usvaja i propagira principe po kojima je neophodno korišćenje i jednog i drugog puta, prema etapama kretanja. Zna se da „nijedan prevrat u ljudskoj istoriji” nije izvršen „za jedan dan, jednom revolucijom”. Svakoј revoluciji prethodi „kritika svega postojećeg”. Zato „Borba” poučava svoje čitaoce, kako „kritikujući ono što postoji, što je već zastarelo, i stvarajući na taj način nove ideje, ljudi što oče da izmene postojeći poredak, pripremaju” narod „za preobražaj, pripravljaју, malo po malo, društvo za one prevrate koji će se desiti”. Svakoј revoluciji na delu prethodi „revolucija u umovima ljudskim”... „Dokle se ljudi samo obaveštavaju, samo pripremaju za preobražaj, dotle se i može” i treba nastojati da se radi „mirnim putem”. Ali je sigurno da „dolazi trenutak kad se mora” prelomiti „između starog i novog”. Jer „nikada se svojevolutno ne ispušta iz ruku ono što se kroz dugo vreme prigrabilo od drugog. Ono što je oteto mora se tako isto silom otimati.

³⁵ Pisu članka: „Ostavimo boga na miru“, „Borba“, br. 47, 23. IV 1882.

³⁶ Brige o narodu, „Borba“, br. 83, 22. VIII 1882.

³⁷ „Borba“, br. 33, 17. III 1882.

³⁸ Nav. članak.

Drukčije ne ide. I stoga u izvesnim trenucima narodnog života ne može se bez revolucije.”³⁹

Na pitanje koje se opet postavlja, a koje će se postavljati gotovo kao sudbonosno mnogo kasnije, o putevima socijalističkog razvoja u pojedinim zemljama, da li će se svuda na isti način, po istom modelu izgrađivati socijalizam ili ne – odgovor “Borbe” je takođe tačan, kao što se *sada* potvrđuje u praksi. „Kakav će biti socijalizam kod koga, to zavisi ne samo od političkog već i od kulturnog [podrazumeva se i ekonomskog] razvitka dotičnog naroda.” Jer „na primer na Zapadu, gde je razvijena mašinska proizvodnja, u industriji... i u zemljoradnji” primarna će biti sama organizacija proizvodnje, „kako bi bila” što „pravednija podela dobra”. Dok na istoku, jugoistoku i drugim delovima sveta sa nerazvijenom industrijom, najveće brige će odmah zadavati proces ubrzanog podizanja proizvodnje – prema shvatanjima „Borbinih” urednika, a u skladu sa tadašnjim potrebama ogromne većine stanovništva – „naročito zemljoradnje”.

Pitanje koje je u to vreme izazivalo velike, zapravo najveće nedoumice, dovelo do osipanja redova socijalista, do osnivanja Radikalne stranke od bivših socijalističkih pregalaca, stvaralo nove razdore među preostalim socijalistima, navelo mnoge da posumnjaju u primenljivost Marksovih teza ovde, pa čak i u valjanost njegovih učenja, odnosilo se na ono najvažnije: da li je u uslovima zaostalosti, u kakvim se Srbija tada nalazila, uopšte moguće izvršiti tražene promene u okvirima propovedanih socijalističkih odnosa? Ili treba čekati da se dostigne određeni nivo razvoja u postojećem kapitalističkom stadijumu, a dotle se zadovoljiti radom na što bržem povišenju tog nivoa, kao što su govorili radikali i radikal-socijalisti?

Videli smo već kako je odgovor na ovo i ovako postavljeno pitanje bio jasno formulisan u mnogim raspravama Cenićevog „Radnika”. U „Borbi”, naročito u prvoj polovini njenog izlaženja, isti odgovor, u raznim varijantama, više puta je ponavljan, sa istom, možda čak većom jasnoćom. Ne spori se „da razvijenost kapitalizma jako olakšava” prelaz u socijalizam. Ali baš zato odmah se okreće pažnja na činjenicu da „u razvijanju društva” dejstvuju „dvojaki” činioци: materijalni uslovi koji se nalaze u društvu i ljudi, članovi tog društva”. Istina je da „razvitak čoveštva koliko zavisi od jednog, toliko zavisi i od drugog uslova”. Može kapitalizam da dostigne i najviši stepen, pa da onda umesto u fazu socijalizma pređe u stagnaciju, kao što se „socijalizam može ostvariti i onde gde nije bog zna kako razvijena kapitalistička proizvodnja (kao kod nas)” ako „većina društva pristaje uz ideju socijalizma”. Još se dodaje i naravoučenije iskusnog revolucionara ili samo dobrog poznavaoца: „Kad bi se baš htelo da istakne jedan od tih dvaju činilaca kao važniji, onda bi se pre moglo reći da svaki istorijski događaj zavisi više od razvijenosti samih ljudi no od materijalnih uslova koji se nalaze u dotičnom društvu.” Tek, za svaki slučaj, u duhu dijalektičkog pragmatizma koji se usvaja, priznaje se, u nemogućnosti da se ima „sigurno merilo na osnovu koga bi se moglo tačno oceniti koji je od ovih dvaju činilaca važniji” – kako je najprobitačnije konstatovati „da oba faktora podjednako utiču na razvoj društva, uplivišući u isto vreme i jedan na drugi”. Zaključak je dalekovidno decizivan: „I tako dakle socijalizmu ne mora da prethodi razvijena kapitalistička proizvodnja. Makar neki narod bio na najnižem stupnju kulture, ako je samo... toliko razvijen da može da usvoji ideje socijalističke, onda tu već ima uslova i za ostvarenje socijalizma.”⁴⁰

Ciljevi socijalističkih pregalaca se već formulišu sa traženom konciznošću.

³⁹ *Socijalizam u Srbiji*, „Borba“, br. 18, 10. II 1882.

⁴⁰ Isto, br. 19, 12. II 1882.

Deluje *frapantno* kako se predviđa i programira, ukoliko se za tadašnje formulacije tako može reći, „uništenje” postojećeg „državnog uređenja koje ništa drugo nije do jedna organizacija za eksploataciju radničkog naroda”; kako se traži, bar u teorijski formulisanim raspravama, umesto postojeće gospodске „države da dođe potpuno narodna ili radnička, tj. sva politička vlast da pređe narodu u ruke”.⁴¹ U jednoj drugoj, takođe dugoj raspravi, sa mnogo nastavaka, isti takav zaključak, samo na relaciji proizvodnih odnosa, ovako je formulisan: „Privatna, lična proizvodnja, koja je nekad bila potrebna a koja je... postala prepreka za dalje napredovanje... da se preobrati u opštinsku proizvodnju; reči: gazda i najamnik – da se izbrišu iz rečnika, a da ostane samo radnik”.⁴²

Za „Borbu” se, još manje nego za prethodne socijalističke listove, može reći da spada u glasila utopijskih socijalista. Iako je iz već više puta pomenutih razloga, i prirodno s obzirom na opšte zaostajanje u političkoj i ekonomskoj razvijenosti zemlje, otkrivala kako još nije spremna na usvajanje Marksovih postavki, bar ne u celini, sigurno je da se umnogome približila onom taboru socijalista koji su se u svetskim razmerama, prevashodno pod uticajem Marksa, Engelsa i njihovih sledbenika, borili za socijalizam sa klasnim polugama i uporištima. Izdavači „Borbe” znaju i daju na znanje drugima da je „utopijski socijalizam... preživeo”, zastareo. Prema jednoj njihovoj formulaciji, preuzetoj od jednog francuskog socijalističkog pobornika, „eksperimentalni socijalizam”, po mnogome blizak naučnom socijalizmu, je taj koji će uništiti „u ime neodoljivog progresa, svaki despotizam i svaku eksploataciju”.⁴³

Iako je pritisak anarhističnih elemenata u krugu socijalista, pod dejstvom Mostovih akcija, bio tada priličan i u srpskoj sredini, „Borbu” distanciranje od propovednika anarhizma je očigledno. Za bakunjiniste se, na primer, na jednom mestu kazuje da „stanje” kakvo oni propovedaju „moglo bi da postoji samo među ljudima-anđelima”. U „suvremenoj eposi, dok su ljudi ovaki kao što su”, mora se dejstvovati organizovano u svakom pogledu, sa centrima i bazama u masi radnog naroda.⁴⁴

„Borbi” se sa stanovišta branilaca linije samostalnih istupanja u svim oblastima kontinuiranog socijalističkog pregalaštva može zameriti samo to što se povremeno slagala, bar delimično, sa argumentacijom predvodnika Radikalne stranke da i preostali socijalisti treba da se priključe radikalima u političkoj borbi protiv naprednjačkog konzervativnog režima, s obzirom na to da još nemaju dovoljno snage za stvaranje jedne socijalističke stranke. Međutim, ona je, dok je izlazila, možda čak u težim uslovima nego „Radnik”, sačuvala identitet socijalista, i to u pokretu koji je dobio radnička obeležja, suprotstavljajući se nastojanjima radikala da se nametnu svojim strategijskim ili taktičkim poduhvatima, u ime borbe protiv zajedničkog neprijatelja.

Na njenim stranicama obelodanjeni su i žigosani, iako umerenim rečima, na primer, postupci radikala prilikom isticanja poslaničkih kandidata za skupštinske izbore 7. septembra 1883, kada radikalski predvodnici nisu dozvolili radnicima i zanatlijama koji su se smatrali socijalistima, unutar ili izvan Radikalne stranke, da istaknu svoje kandidate. I „Borba” je, već na izdisaju, pod stegom naprednjaka, u plimi radikalnoj, upućivala patetične pozive „proređenim redovima” socijalista da se organizuju, kako bi organizovano samostalno nastavili da se bore. Karakteristično je da je taj apel

⁴¹ Isto, br. 47, 23. IV 1882.

⁴² *Naša budućnost*, IV, „Borba“, br. 81, 18. VIII 1882.

⁴³ *Eksperimentalii socijalizam*, Lucien Pemjean, *Propos socialiste, Le socialisme experimental*, Pariz, 1881, „Borba“, br. 77, 8. VIII 1882.

⁴⁴ Socijalizam u Srbiji, „Borba“, br. 40, 7. IV 1882.

bio upućen direktno radnicima, jer je „društveni razvitak pokazao... dovoljno” da su samo oni „i niko više” kadri da reše „društveno pitanje”.

„Borba” je svojim pisanjem izazvala gnev vlastodržaca. Naprednjačka vlada je plenila pojedine njene brojeve i cenzurom zabranjivala nepoželjne članke u njoj. U godinama 1882–1883, kada su dinastija i vlada u borbi sa opozicijom, u prvom redu sa radikalima, preživljavale mučne dane, kada je revolt pojedinaca i masa izbijao čak u obliku atentata i buna (atentat Ilke Marković na kralja Milana, Timočka buna), s „Borbom” se postupalo ne samo kao sa nosiocem protivburžoaskih, socijalističkih stremljenja, već i kao sa podstrekačem nemira izazvanih aktivnošću radikala.

Sačuvan je akt upravnika grada Beograda ministru unutrašnjih dela kojim se traži i uspeva, sve do jula sledeće godine, obustava „Borbe” zbog inkriminisanog članka u broju 100, od 6. oktobra 1882, koji je, štampan nekoliko dana pre atentata Jelene Marković na kralja Milana, doveden u vezu sa atentatom. Iz konteksta istrgnutim rečenicama policija je dokazivala kako je „Borba” podsticala na nasilna dela, slična onome koje će pokušati 11. oktobra da izvrši žena streljanog Jevrema Markovića. A iz opšteg „Borbinog” pisanja, „celog njenog držanja”, naročito u dopisima o nezadovoljstvima naroda i pokretima socijalističkih revolucionarnih nezadovoljnika u Austro-Ugarskoj i Rusiji, zaključeno je „da rasprostire nihilizam i komunizam”.⁴⁵ Stoga je odgovorni urednik Nikolić stavljen „pod isleđenje” i istovremeno prisiljen da obustavi, bar privremeno, dalje njeno izlaženje, a posle i osuđen na kaznu zatvora.

*

U vezi sa izlaženjem „Borbe” vredno je objaviti i podatke koji se nalaze o njoj u pismima zemunskog policijskog oficira Velša, kojima ovaj obaveštava svoje pretpostavljene o političkim događajima u Beogradu.

U Velšovim redovnim izveštajima gradskom načelniku o događajima u Beogradu prvi put se spominje 15. januara 1882 (po nov. kalendaru) izlazak novog lista, „Borbe”, sa mišljenjem da ekstremnije piše nego raniji „Radnik”.⁴⁶ U izveštaju od 7. februara Velš kaže da je „Borba” prišla udruženoj opoziciji radikala i liberala, prihvatila radikalski program o decentralizaciji, samo je ostala protiv kneza. Napominje još da borba između ekstremista i umerenih u redovima socijalista još nije okončana: „Mladi ljudi, studenti, hoće da se priključe Mostovom pravcu, dok Cenić, Stojanović a sada i Buković, urednici i saradnici 'Borbe'... otklanjaju taj pravac (von dieser Richtung abwehren)...”⁴⁷ Inače i on, kao i mnogi savremenici, smatra Cenića i njegove drugove pristalicama dinastije Karađorđevića u borbi protiv Obrenovića.

U dopisu od 16. februara Velš izveštava da je Cenić napustio uredništvo „Borbe” pošto se bogato oženio, i da su sada ovde preovladali studenti ekstremnijeg pravca. Nova redakcija se nalazi u novčanoj krizi. „Prostorije redakcije 'Borbe' su opet promenjene, jer je studentskom preduzeću kirija za dosadašnji lokal bila i suviše visoka. Sada se ona nalazi u kući preko puta 'Ruskog cara', u sporednoj ulici, u nekoj maloj magazi. Urednici i saradnici sede sada opet najviše kod 'Ruskog cara', gde u sporednoj sobi pre podne mogu pisati u miru.”⁴⁸

⁴⁵ AS, MUD, fasc. XVIII, br. 52/1882; A. Radenić, *Socijalistički list „Borba”, u Beogradu pre 75 godina*, Godišnjak Muzeja grada Beograda, IV, 1957, 439.

⁴⁶ Istorijski arhiv Beograda, Zemunski magistrat, Pr. Nr. 5/1882.

⁴⁷ IAB, ZM, Pr. Nr. 7/1882.

⁴⁸ IAB, ZM, Pr. Nr. 13/1882.

Inače je Velš još opširnije obaveštavao svoga pretpostavljenog o izviđanjima koja je preduzeo da bi saznao ime, odnosno imena autora članaka u nastavcima iz Austro-Ugarske. Na kraju je uspeo da otkrije da je jedan od njih bio Lazar Nančić iz Vršca, koji je studirao medicinu u Gracu. (Međutim, Velš je netačno zabeležio njegovo prezime označujući ga kao Ninkić.)

U izveštaju ovog policijskog obaveštajca, od 25. marta, spominje se Vasa Pelagić, koji se tada opet pojavio u Beogradu, kao jedan od glavnih saradnika „Borbe”.⁴⁹

Iz Velšovih izveštaja iz godine 1883, u kojima se povremeno spominju socijalisti i njihov list „Borba”, saznajemo takođe za mišljenja koja mogu biti zanimljiva. Tako 7. jula Velš piše da su se redovi socijalista proradili odlaskom mnogih u radikale, a i zbog potiskivanja njihovih listova, odnosno časopisa „Borbe”, „Misli”, „Freiheit” od strane vlasti. Tada je urednik „Borbe” Nikolić bio na izdržavanju kazne zatvora u trajanju od 3 meseca.⁵⁰

Ali nekoliko nedelja kasnije, 26. avgusta 1883, Velš je prinuđen da piše o ponovnom oživljavanju socijalističke propagande, posle povratka Nikolića na slobodu i daljeg izlaženja „Borbe”.⁵¹ Tek posle ugušenja Timočke bune Velš može konačno sa sigurnošću da potvrdi istinitost vesti, a da ne bude demantovan novim razvojem činjenica, o prestanku socijalističke agitacije preko ovoga lista. No i tada mora, u pismu od 28. decembra 1883, da konstatuje da se socijalističke ideje dalje šire preko drugih listova i publikacija koje šalju iz inostranstva i rasturaju u zemlji skrivenim putevima novi, neumorni, ilegalni agitatori.

Kao što se vidi, izdavači „Borbe” bili su silom, sredstvima policije i suda, naterani da obustave njeno izlaženje. Tako će nastati vakuum u prostoru žurnalistike sve do kraja 80-ih godina. Postojeće samo uslovi za povremeni izlazak časopisa koji se otvoreno ne mogu baviti politikom, već jedino, raspravljajući o prosvetnim, kulturnim i naučnim pitanjima, dodirivati i političke teme.

⁴⁹ IAB, ZM, Pr. Nr. 24/1882.

⁵⁰ IAB, ZM, Pr. Nr. 34/1883.

⁵¹ IAB, ZM, Pr. Nr. 50/1883.

ČASOPISI

„POBRATIMSTVO” (1881)

U drugoj deceniji predmarksističkog perioda već se u prvom socijalističkom časopisu oseća dejstvo radikalizma, protiv koga sa najviše žestine ustaje Cenić u svojim glasilima. „Pobratimstvo”, „mesečni žurnal za književnost i nauku”, organ je istoimenog udruženja velikoškolaca, u kome dominiraju ideje socijalizma ali i radikalizma.

Da bi se izbegli ponovni nesporazumi sa onima koji, prema kasnijim obrascima, očekuju odmah na početku programsku deklaraciju sa jasno istaknutim socijalističkim devizama, moramo opet početi s time da takvih deviza ni tu nema. Prve reči sa kojima se ovde susrećemo potiču čak od vladara koji je u životu bio više napadan zbog svojih autokratskih manira nego što je veličan zbog svojih široko koncipiranih ideja. Moto uvodnika odgovornog urednika (formalnog) sadrži, naime, reči kneza Mihaila. Opravdava ih to što se njima uzdižu večiti stubovi nauke „svetlosti, koja je život svemu”. S pozivom prosvetiteljskim, naučnim i književnim poslenicima, pokreće se i ovaj časopis.¹

U uvodnoj reči uređivačkog odbora² ističu se već poznata uveravanja i uverenja. Čitaocima se kazuje da će najveća pažnja biti obraćena književnim priložima i odmah dodaje da se književnost kod Srba „nalazi od prilike u onakvom stanju, u kakvome se nalazila ruska književnost kada je za nju... kritičar Bjeljinski... rekao kako iz nje hoće da načine dvoranu za igranje”, pretvarajući književnike u „udvarače”, nastojeći „enerđiju da zamene učtivošću, osećanje pristojnošću, eleganciju nakindurenošću, a kritiku komplimentima”.³

Slično svim socijalističkim glasilima ovog razdoblja, „Pobratimstvo” traži revolucionarnu socijalnu angažovanost u svakom intelektualnom stvaralaštvu. Zato se odmah daje na znanje saradnicima i čitaocima da književnost, kao i nauka, treba pre svega da doprinosi „iskorenjivanju predrasuda... i zadobijanju pravilnog gledišta na svet”.

Shodno iskazanom uveranju, u prvoj rubrici, gde su smešteni prilozi „lepe” književnosti, nalaze se socijalne pripovetke Turgenjeva, Zole, i nekoliko u naše doba već jedva poznatih srpskih pisaca. Preovlađuju pesme, sa istom tematikom. Štampaju se, između ostalih, *Tkači* od Hajnea i *Taljige života* od Puškina. Najviše mesta zauzimaju stihovi Vl. M. Jovanovića i D. J. Ilića, posvećeni patnjama stradalnika: *Grešnici*, *Prosjakinji s detetom*, *Domovini*, *Radnicima* itd.

Navodimo, kao ilustrativnu, *Radničku pesmu*, sa nekoliko karakterističnih odlomaka. Otkriva se izrazima poezije kako i zašto se tako mučno živelo u delu naroda koji je sačinjavao veliku većinu. Kada su se umorni radnici već u zoru budili i išli na rad, kada se nije smelo otpočinuti ni za trenutak, uz

¹ *Omladini i njenim prijateljima*, br. 1/1881, 1–4. Moto sa porukom kneza Mihaila velikoškolicima 1864. na dan sv. Save: „Zidajte stub slave, ali ne stub od kamena, koji ma koliko tvrd bio, opet zubu vremena protivstati ne može, već *stub nauke*, svetlosti, koji je život svemu.”

² Sastav uređivačkog odbora prema potpisnicima uvodne reči: Boža Vučković, Boža Prokić, Vl. M. Jovanović, Vladimir Todorović, Vuja Veličković, Ljub. Stojanović, Ljub. P. Čirić, M. Đ. Milovanović, Miloš Marković, Nikola V. Đorić. Redakcioni odbor na kraju godine, prema naslovnoj strani povezanog godišta, drukčijeg je sastava. Od navedenih ostaju: Vučković, Prokić, Čirić i Veličković. Ostali su Petar Vidaković, Svetozar Janošević, Mijailo Bobić, Sava Urošević, Boža Knežević i Andrija Tucaković. „Pobratimstvo“ „izlazi prvog svakog meseca“, u formatu 23,5×15 cm, na 80 strana u većini brojeva.

³ *Našim čitaocima*, br. 1, 5.

refren:

„Napred, napred, rabotnici mladi,
Domovina hoće da se radi!”

Dok na kraju, iznemogli, ostareli radnik nije „klonuo”, pa se samo po sebi postavilo pitanje:

„Domovino šta ćeš s njime sada
Malaks’o je od večita rada?!
Glad ga mori nigde ništa nema –
Jadni život tek se kraju sprema!
Bez utehe, pomoći i leka
Domovino zar nas ovo čeka?!”⁴

Nepravde koje potiču iz razlika u bogatstvu i siromaštvu sačinjavaju siže druge pesme. Stihovi navode na emocionalnija razmišljanja i strastvenija reagovanja, efekat svakodnevnih mučnih doživljavanja postaje poetskim izrazom efektniji. Surova stvarnost inspiriše kada se otkriva rečima:

.....
„Dok jedan metu traži, –
U strasti zemna sveta,
Dotle je drugom život,
Senka od groba kleta

.....
Dok jedan ljubav priča,
Što ga u žiću kruži, –
Dotle se s drugim pak’o
Nevolja večno druži. –

Dok jedan moćno vlada, –
Drugi mu sramno puzi. –
Pa ako želiš sreće?
Ti budi sluga služi.”⁵

Čovek ophrvan nedaćama ne sme se zavaravati, lajtmotiv je sledeće pesme. Jer:

„Milosti, sloge, na javi nema –
Ljupkost je samo varljivi dim,
Pepelom laži posutog cilja,
Što tiho tinja sakriven njim.

Vernost je samo iz rita nužde,
Podignut digom bludeći plan,
Naivnost, putnik, što svetlost traži,
Pa u rit nužde zaluta sam.”

Samo u snu postoje kategorije

„Iskrenost, ljubav, bratstvo, poštenje

⁴ *Radnička pesma*, D. J. Ilijić, br. 3, 190–1.

⁵ *U svetu*, od Petra J. Petrovića, br. 11, 721–2.

.....
I vera u njih, na suncu jave,
Stopi se topom k'o vosak mek.”⁶

Stihovi prožeti nacionalnooslobodilačkim težnjama mogu se takođe sresti na stranicama „Pobratimstva”. U pesmi *Bosni*, posvećenoj pokrajini koja posle okupacije od strane Austro-Ugarske uzbuđuje celu srpsku javnost, izražava se zabrinutost za sudbinu braće pod novim *osvajачem*, kao i nada da će se združenim snagama jednog dana uspeti da oslobode.⁷

Pod alegoričnim naslovom *Omorina*, koja najavljuje buru, oslobodilačka nadanja protežu se na sve narode sputane granicama nenarodne države. Dobro je znati da ne samo *u nas* nego svuda gde vladajući odnosi predstavljaju izvorišta masovnih nevolja vladaju iste prilike.

„Omorina svetom mori
Oznojeni život gori –
Pripekla se ljudska sunca
A narodi u zapari
Teškim dahom jedva dišu;
U kavezu od država,
Oputani uskom stegom,
Bez pokreta slobodnoga,
Hoće da se baildišu.”

Svi oni u svojim predviđanjima vide kako se „na nebu budućnosti oblaci kupe”, svima njima ne preostaje drugo no da silnicima uzvraćaju: čekajte samo, „biće bure, biće loma”. Sevnuće munje koje *niskima* ništa neće, već samo onima na *visini*. Padaće kiša koja „krvi prokapljuje”.⁸

U odeljku članaka i rasprava napisi su, kao i u prethodnoj deceniji, prožeti utilitarističkom tendencijom informisanja, poučavanja, uglavnom iz oblasti društvenih i prirodnih nauka. Njima se i dalje najviše potvrđuju, proveravaju, pokreću snage napretka. Manje-više podrobno, i u više navrata, govori se o idejnim agensima, o organizacijama na zadružnoj osnovi, naprednim političkim pokretima, kao i o prirodnim fenomenima, organskim potrebama, fizičkim i fiziološkim zakonima.

Narodima vladaju oruđa sile, ali njihova vladavina je prolazna. Ideje slobode, pravde, jednakosti, kada preovladaju u životu jednog naroda, mogu da učine veća *čuda*, trajnije da utiču na tokove istorije, ispravljajući vratolomne krivine. To su već nama dobro poznate teze, koje se onda razrađuju na konkretnim primerima.

Francuska je idejama bratstva i jedinstva tražila revoluciju kojom se na ruševinama feudalizma proslavila za sva vremena. U *velikoj, silnoj* Rusiji svemoćni vladajući strahuju „od nevidljive sile misli” – ističe autor prvog članka „Pobratimstva”. Prema njemu, samo tamo gde je „misao slobodna” a reč se pretvara u delo, država se uzdiže istinskim dostignućima. „Došlo je vreme, da se i u nas klikne: ‘*Neka misao bude slobodna, a reč postane delo*’...” U iščekivanju i pospešivanju predskazanog, sa uobičajenom emfazom se dodaje: „Dani su svečani. Slobodna misao treba da izađe preporođena na obalama Nišave i Morave, Save i Dunava. Ona će doći među nas... Mi ćemo joj se diviti. Ona je kao sunce koje nikad ne zahodi, kao gora koja je večito

⁶ *Snu*, od VI. M. Jovanovića, br. 12, 802–3.

⁷ *Bosni*, od P. J. Petrovića, br. 5, 434–5.

⁸ *Omorina*, od M., br. 9, 593–4.

zelena, kao stena nad stenama.”⁹

Veličanje istorijske uloge misaonog faktora, ideja, slobodarskih ideja i „slobodne” misli ne treba ni u ovom časopisu potcenjivati, ili precenjivati. Još su materijalne snage države i intelektualni fermenti društva preslabi za evropski prosečni demokratski poredak, a kamoli za idealno skladno sprovođenje onih misli, reči i dela koji bi obezbeđivali pobedu najprogresivnijih činilaca. Avangardnim elementima ne preostaje drugo no da i dalje privlače pažnju rečima, *samo rečima* zasnovanim, doduše, na zajedničkim potrebama, oblikovanim verovanjima, pretpostavkama i pod pretpostavkom formulisanim postavkama jedne još uvek neznatne manjine.

Idejne konglomeracije u istorijskim pojavama razlažu se i tumače, u nekoliko navrata, na način kojim se diskredituju misli i mislioci na eksploataciji zasnovanih društvenih formacija. Ostaje se, međutim, na argumentaciji koja sa klasnog socijalističkog stanovišta ne odgovara.

Istorijske ideje Ogista Konta su od D. I. Pisareva, a ne od pisca koji bi se prevashodno koristio Marksovim i Marksu bližim merilima.¹⁰ *Sensimonistička škola* predstavlja se u prikazu Laze Nančiča, čiji su socijalistički pogledi već pomućeni radikalističkim devijacijama.¹¹ *Ernst Hajnrih Hekel* se uzvisuje rečima Dobroslava M. Ružića, koji će se ubrzo istaći kao pobornik Radikalne stranke.¹²

Ipak je od primarne važnosti i dalje konstatacija, kojom se diče socijalisti, da je u tim traktatima kritička misao socijalistički intonirana. Njihovi se autori još smatraju prevashodno socijalistima. Kao takvi se ocenjuju, hvale ili kude, kada se pojavljuju na stupcima časopisa, kojim se, posle šest godina prekida, nastavlja sistematski, iako diskretno, propagiranje socijalizma i u naučnom i u literarnom vidu. Objektivnijom analizom se takođe može dokazati opravdanost ovakvog ocenjivanja.

U traktatu Pisareva, istorijske ideje Ogista Konta dobijaju samo uz izvesna preценjivanja zasluženno mesto. One se prihvataju uslovno, prema koncepciji *Kursa pozitivne filozofije*, kapitalnog dela tvorca pozitivističke škole. U tom delu je Kont dokazao, u teorijskom pogledu najtemeljitiije, kako misaoni proces individualnog i društvenog razvoja prolazi kroz „tri glavne faze: teološku, metafizičku i pozitivnu”.¹³ Pisarevu se, kao, uostalom, i svim revolucionarnim pregaocima, pa i socijalističkim, koji delaju u doba kad još vreme za njihove ideje nije, jedino intelektualne supstance pričinjavaju značajnijim faktorima nego što jesu. Uz saglasnost sa tezom o misaonim fazama razvoja, stoga ide i potvrda da se iste „tri faze mogu opaziti i u celoj istoriji života ljudskog”, da se „cela istorija deli na tri velika perioda” u zavisnosti od pomenuta tri osnovna pogleda. „Vladajući pogled na svet udara pečat svoj na sve grane društvenoga života; kad se izmeni pogled, onda i u društvenom životu bivaju promene.” Logično, u teološkom razdoblju čovekova znanja su bila minimalna; da bi se ušlo u najuzdignutije razdoblje čovečanstva, neophodno je snabdeti ljude znanjima, i to znanjima iz svih oblasti života, kosmičkih i zemaljskih razmera, pošto su prirodni zakoni jedinstveni.

Pisarev, kao revolucionarni mislilac jedne zaostale zemlje, nije mario za previde u kauzalistici kojom se utvrđuje primarnost materijalnih faktora. Najviše je zamerio Kontu što se nije zadovoljio svojim teorijskim nalazima,

⁹ *Sila misli*, od dr Nik. J. Petrovića, br. 1, 7–9.

¹⁰ Prevodilac Mil. Marković, br. 1, 38–44; br. 2, 120–4; br. 3, 216–20; br. 4, 297–302; br. 5, 366–9; br. 6, 435–45; br. 7, 511–5; br. 9, 630–5; br. 10, 698–701; br. 12, 812–6.

¹¹ *Sen-Simonistička škola*, Kulturno-istorijska rasprava, po Luju Blanu od Laze Nančiča, br. 5, 321–33.

¹² *Ernst Hajnrih Hekel*, od Dobroslava M. Ružića, br. 11, 744–52.

¹³ *Pisarev*, nav. delo, br. 1, 40.

već je pokušao, posle velike *Pozitivne filozofije* malom *Pozitivnom politikom* da praktički rešava individualnim snagama nerešive društvene probleme. „Nijedan mislilac u svetu ne može i ne treba da prisvoji sebi pravo da rešava te zadatke izolovanim snagama... ličnog uma”... Mora se podići opšti obrazovni nivo celokupnog naroda, da bi se prešlo u akciju za preobražaj društva. Inače, stvaraju se samo nove religije, proglašavaju iznova *prvosveštenici*, stvaraju *zanesenjaci*, „koji svojim naivnim postupcima i šupljim dogmatskim traktatima kljukaju svet kao i svi reakcionari i metafizičari”.¹⁴

U deset nastavaka izložene idejne osnove društvenih i državnih zajednica, prema kursu pozitivne filozofije Ogista Konta, u interpretaciji Pisareva, mogle su samo, bez obzira na poželjnije kritičke osvrte, pozitivno delovati proširivanjem vidokruga pobornika novih ideja. Utoliko više što samo Kontovo delo (o kome se mnogo govorilo, iako ga gotovo niko čitao nije), u šest velikih tomova, nije bilo pristupačno ni prosečnom evropskom čitaocu, a kamoli u Srbiji, „ni po ceni, ni po obimu, ni po sadržini, ni po izlaganju” – kao što je umesno istaknuto u uvodnoj reči. U originalu sve je bilo suviše apstraktno, učeno, nedokučivo. U popularizatorskom rezimeu svemu je dato svakom razumljivo objašnjenje. Postalo je bar jasno kako se od fetišizma sporo prelazilo ka politeizmu, jer „fetiš čuvaju vrlo dugo i uporno svoju egzistenciju”.¹⁵ Saznalo se, bar u izvesnoj meri, zašto Kont nije mogao naučnom argumentacijom da objasni prelaz od nomadskog na zemljoradničko življenje bez prethodnog umnog i moralnog stimulansa. On nije uvažavao primarne materijalne uzročnike promena, zakone „prirodnog odbiranja”, prilagođavanja, usavršavanja. (Po Pisarevu, nije znao ni za Darvinove principe.)

Mada je sa stanovišta savremenih saznanja bilo neuputno svesti pod vladavinu *politeizma* sve mnogovekovne promene od divljaštva do velikih civilizacija, samo izlaganje zasnovano na tim promenama bilo je svrsishodno. U svakom slučaju, posle izlaska iz prikazanog perioda, u kome se od podjednagog divljaštva došlo do raznorodnog civilizatorstva, presudne su postale *razlike* kojim su razdvojeni i izdvojeni „plemstvo i prost svet, aristokrati i demagozi, monarhisti i republikanci, učenici i neuki, žreci, poklonici, milionari i gladni proleter”,¹⁶ ili još mnoge druge, na ovaj ili drugi način klasifikovane, društvene kategorije. Isto tako moglo je poslužiti i saznanje o neophodnom *pozitivnom poimanju* prirode i društva da bi se prešlo u više razvojne faze civilizovanijeg čovečanstva.

U „kulturno-istorijskoj raspravi” Laze Nančića o *Sensimonističkoj školi* navode se informativni podaci gotovo bez komentara. Izlagač, držeći se *naučničkog* principa (rasprava je prethodno bila podneta akademskom društvu „Srbadija”) u interpretaciji Luja Blana, pušta da Sen-Simonove i probrane sensimonističke pouke i poduhvati deluju u željenom smislu.

Polazi se od toga da „ideje pokreću svet”. Mogli bismo, prema tome, i ovde odmah staviti kritičku primedbu da to nije sasvim tačno i da primat imaju materijalne pokretačke snage. To se, međutim, u naše vreme čini već svakom prilikom u tolikoj meri da se počelo zaboravljati kako i same ideje imaju prioritarnu moć. Zato ćemo se Nančićevim rečima ovde poslužiti samo da bismo se podsetili kako ideje, „bile one uzvišene ili niske, korisne ili štetne, osnovane na nauci ili fantaziji, uvek uplivišu na duh i život narodni. I najluđa ideja naći će svojih posledovalaca, a čista se istina često kroz vekove boriti

¹⁴ Isto, 41, 43.

¹⁵ Isto, br. 3, 220.

¹⁶ Isto, br. 4, 302.

mora, dok do pobeđe dolazi. Da bi se to potkrepilo i mišljenjem autoriteta koji u očima prosečnog čoveka daje rečima veću težinu, Nančić će još dodati kako „čuveni nemački filozof Fojerbah veli: ‘Proste istine’ čak ‘obično najdocnije do pobeđe dolaze’“¹⁷

Sensimonovske ideje su, u svakom slučaju, u službi progresa. Sen-Simonova podela istorijskih epoha na dva razdoblja: *organsko*, koje karakteriše neprikosnovenost vladajućih ideja, a samim tim institucija i ličnosti postojećeg poretka (neznaboštvo do Sokrata, hrišćanstvo do Lutera), i *kritičko*, kada preovlađuju težnje za prevazilaženjem postojećeg stanja prelaskom u novo, odgovara bar utoliko što ide u prilog kritike gotovo *svega postojećeg*. Cilj da se popravi sudbina siromašnih *staleža*, iako se potkrepljuje Hristovom idejom, ostaje tako u prvom planu. Klasifikacija novih društvenih struktura prema stvaralačkim proizvođačkim kvalitetima, *umetničkim, naučničkim i industrijskim*, ne protivreči na stvaralaštvu zasnovanim idealima. Odredba o radu i nagradi svakoga prema *sposobnosti i učinku* važi već bar kao opšte usvojena deviza neimara budućnosti.

Raspad sensimonističke eksperimentalne kolektivne porodice zasnovane na zajedništvu, sa kojom su Sen-Simonovi sledbenici debitovali, nije predstavljen kao neminovan usled preceñivanja idejnih faktora. Ali je rečeno, u zaključku, da su od sensimonista „posejane ideje” u međuvremenu „dobile zdravog i naučnog temelja, i moraće, a pre a posle, zavladati čitavim čovečanstvom”.¹⁸

U *originalnoj* raspravi nepoznatog mladog seoskog učitelja Riste Stojakovića o *razvitku duha*, materijalistički pogledi dolaze potpunije do izražaja.¹⁹ Objasñavajući pojedina razdoblja *na svoj način*, i distancirajući se od klasifikacionih obrazaca Ogista Konta razdvajanjem teološke faze razvoja na dva stupnja, prema odnosu duha i materije u verovanju, i *otkrivanjem* dodirnih tačaka religije i metafizičke filozofije, po dualizmu duha i materije, R. Stojaković ističe kao vrhunski domet prelaz na dijalektički shvaćeni materijalistički monizam. Sve je u *jedinstvu materije, jedinstvu kretanja i uzajamnom delovanju i razvijanju svega*. Da se poslužimo ovde upotrebljenim rečima: „Ceo je svet... materija... Kretanje je večita osobina materijina.” U *kolovratu* „putem progresa... se razvija celokupni život čoveštva, ne samo umni, već i ekonomski i pravno-društveni”.²⁰

U kratkom osvrtu na rad velikog prirodnjaka Hekela takođe se ističu materijalistički pogledi. Pored Darvina, ime Hekela je najpoznatije i najviše se slavi u naprednim sredinama. Pojavom Darvinovog dela *O postanku fela* odjednom „je srušeno pogrešno gledište i nastrani pojmovi popovski, koji su vladali o svetu i postanku njegovom; a jedna Hekelova: *Opšta morfologija i Prirodna istorija postanka* dovoljna je pa da na razvalinama stare... filozofije postavi nov temelj zgradi prirodne filozofije i monizma prirodnog”,²¹ kazuje se odmah na početku.

Najviše što se ceni kod Hekela jeste potvrda principa „kauzaliteta i monizma” umesto teoloških i dualističkih verovanja. Iz istih razloga, u ovom kontekstu populariše se i Lamarkova transmutaciona teorija koja se Darvinovom selekcionom teorijom ne obara, već upotpunjuje. I malo poznati Uols (Wallace), koji je nezavisno od Darvina došao do istih rezultata, predstavlja se srpskoj čitalačkoj publici da bi se propagirane teze potvrdile sa što više

¹⁷L. Nančić, nav. rasprava, br. 5, 32.

¹⁸Isto, 333.

¹⁹*Razvitak duha*, od Riste Stojakovića, br. 6, 405–13; br. 7, 482–91.

²⁰Isto, 480, 490.

²¹*Hekel*, od D. Ružića, br. 11, 744.

argumenata²²

Rasprave iz oblasti filozofije, pravnih, političkih i ekonomskih nauka prožete su istim antiidealističkim strujanjima. Članak od ruskog pisca J. Žukovskog o *političkim i društvenim teorijama u XVI veku* štampa se u srpskom prevodu, očigledno zbog obračuna sa pristalicama idealističkih škola. U ovom filozofskom traktatu, koji iziskuje odgovarajuća znanja da bi se mogao pratiti, i prosečni čitalac razabira da se odbacuje misticizam, metafizika (doprinosi Kanta i Hegela pominju se takođe u kritičkom kontekstu) i pledira za kritički realizam, u interesu nižih slojeva društva. Dokazuje se da i filozofija, posebno filozofija prava, mora da se zauzme za blagostanje ljudskog roda. Doslovno: „*pošto je ljudsko blagostanje pre svega materijalne prirode, i pravo samo određuje odnose među ljudima... to se i filozofija prava svodi na traženje takvih odnošaja među ljudima u društvu koji najbolje odgovaraju punoj uspešnosti... procesa*” rada.²³

Postaje jasno i za laika, bar na izvesnim mestima, kako „nauka i život” treba da „vazda budu u najtešnjoj međusobnoj vezi”, kako je tamo „gde je nauka... bila lišena realnog karaktera... društvo bilo” apatično „a ličnost... sputana uskim egoizmom i filistarstvom”.²⁴

U članku *velikoškolca* Trivuna Škorića – koji je jedno vreme bio predsednik „Pobratimstva” (umro od tuberkuloze pre nego što mu je članak ugledao sveta) – o sudovima u raznim istorijskim epohama, stavovi su samo *pronarodni*.

U patrijarhalnom i primitivnom društvu, „gde vlada uzajamna odgovornost i uzajamno jamstvo sviju članova”, sudska vlast je u rukama kolektiva. Kod Atinjana se naglašava da su sudije birane „iz sredine samog naroda”. Za Rimljane se navodi kao najpozitivnije što su pored stalnih državnih sudova imali i izborne, porote. Srednji vek se prikazuje u svoj svojoj surovosti, pošto „sudska vlast postaje sopstvenost gospodara, privilegija izvesnih staleža i pojedinih silnika”, kraljeva, velmoža, a od XIII veka naročito crkve, katoličke. Pod inkvizicijom, koja je „sve nadmašila svojim lukavstvom, veleučinjaštvom, dosetljivošću, varvarstvom”, koristeći se instinktima *povodljivih, lakovernih masa* i slabostima ljudskog individua, *bilo je najtragičnije*: odsustvo narodom izabranih sudova, odnosno sudija.²⁵

„Narodni glas, ako se mogao dotle još kad-i-kad i gde-gde, ma i nepotpuno čuti, sada je tako reći za navedu umuknuo i poslednji trunak od svog značaja izgubio”... Promene koje nastaju od kraja XVIII veka, tj. od francuske revolucije, veličaju se, pošto *malo-pomalo* počinje da prodire u sudske institucije „princip narodne sudske vlasti”.²⁶

Informativnih članaka o konkretnim društveno-ekonomskim pitanjima ima u ovom časopisu svega dva. Obična rasprava o zadruzi, sa 7 nastavaka, napisana je uglavnom u duhu Markovićevih shvatanja, iako se Marković ne navodi.²⁷ Idealizuju se odnosi u patrijarhalnim zadrugama da bi se sačuvala zadržna svest u masama nezadovoljnog naroda. Još se zadrugarstvo zamišlja kao najbrži i najlakši put ka blagostanju.

²² Stručno, Ružić raspravlja detaljnije o Hekelu u članku *o osnovnim formama organskim*, br. 6, 385–395. *Na liniji je i* napis o *Lavoazijeu*, prema jednom francuskom tekstu, u prevodu St. M. Simića, iako Lavoazije spada u velike naučnike čiji je život okončan odlukom jednog revolucionarnog suda, u francuskoj revoluciji 1794, tako da je njegova smrt postala jedan od onih primera kojima se dokazuje prisutnost, ako ne i prevaga niskih strasti u trenucima velikih, naglih društvenih preokreta.

²³ Političke i društvene teorije u XVI veku, J. Žukovski, prevodilac nije naznačen, br. 11, 753–768, 762.

²⁴ Isto, 763.

²⁵ *Kratak nacrt istorijskog razvitka suda uporedo sa društvenim razvitkom*, od T. Škorića, br. 1, 10–13; br. 2, 89–94; br. 3, 173–190.

²⁶ Isto, 173, 186, 188.

²⁷ O *zadruzi*, br. 1, 21–30; br. 2, 105–13; br. 3, 198–210; br. 4, 280–7; br. 5, 354–64; br. 6, 414–23; br. 8, 543–56.

Da se ne polazi od uskog, konzervativnog, egocentričnog shvatanja, već od širokih pogleda kojima se zapažaju i uvažavaju zakonitosti razvoja u svetskim razmerama, vidi se i po tome što se autori još na početku izjašnjavaju protiv onih koji su posmatrali i veličali zadruge „kao isključivu slovensku” ili čak južnoslovensku, srpsku ustanovu. Zato se posle konstatacije da je zadruga razvojna faza u životu najrazličitijih naroda na određenom stupnju razvoja, prelazi na prikaz zadružnog života u prošlosti mnogih zemalja sveta, u Rusiji, Poljskoj, Nemačkoj, Francuskoj, Švajcarskoj, Bugarskoj, Hrvatskoj, Indiji, Peruu.

Dok se svako, ili gotovo svako upravljanje u državnoj upravi smatra tiranskim, nenarodnim, „poslušnost” zadrugara prema starešini zadruge zasniva se, *prema ovom viđenju*, na „ljubavi i svesti o nužnosti starešine zarad korisnog zadružnog života”.²⁸ Starešinstvo u zadruzi se ogleda i potvrđuje u „velikim poslovima i teretima”. Kao da zadružni čovek ne može da ima i nema dobro poznate ljudske osobine sebičnosti i samoživosti, pa se *utvrđuje* kako „međusobna ljubav zadrugarska nigda neće dozvoliti, da se poslovi neravnomerno raspoređuju”, slabiji koriste za teže radove, jači koriste većim pravima itd.

Za raspad zadruga u Srbiji najviše se okrivljuju, kao i u Markovićevim spisima, „slobodna trgovina i naše zakonodavstvo”,²⁹ Nailazimo na već poznati argument: Slobodnom trgovinom se koriste austrijska kapitalistička preduzeća. Ona uvoze robu uz vrlo male carinske takse i tako, s jedne strane, upropašćuju domaću zadružnu radinost „industriju” a, s druge, navode građane na kupovinu suvišnih luksuznih artikala. Zakonom, od 1870, kojim je dozvoljeno otvaranje seoskih dućana olakšano je širenje *mode* koja je već iskvarila varošane, a sada kvari i seljake. Kupuju se *luksuzni*, suvišni espapi, žene počinju da se kindure, prave se dugovi, prestaje proizvodni rad na podmiranju domaćinskih potreba. Kritički se komentarišu paragrafi Građanskog zakona od 1844. godine kojima se *olakšava* deljenje zadruga (zaboravlja se opet na zahtev za emancipaciju ženskinja, pa se zamera što je ženama dato u izvesnim slučajevima pravo nasleđstva iako po ranijem, *više cenjenom*, običajnom pravu „ženske u zadruzi” nisu imale „nikakvih prava na zadružno imanje”, već „samo na izdržavanje i udomljenje”).³⁰

Ne treba se čuditi ovakvim rezonovanjima. Znaju i pisci navedenih redova da su industrija i trgovina neminovni pratioci i stimulatori, umnogome nosioci progresa. Oni bi pozdravili, kao svi razložni ljudi, izgradnju industrije i razvoj trgovine, samo ako bi im osnova bila u zadružnoj proizvodnji. Ovako, još uvek misle da (moraju, po dosledno primenjenim principima, koji nisu ni ovom prilikom za potcenjivanje, žigosati pojave i stvari kojima bi inače, pod drugim okolnostima, sigurno već objektivnije cenili vrednost.

U drugoj ekonomsko-društvenoj raspravi o vrednosti mašinske proizvodnje, napisanoj sa usvojenih naučnih pozicija (pročitana je prethodno u studentskom udruženju „Srbadija” u Gracu), izložene teze su prihvatljive i sa pragmatičnog i sa teorijskog stanovišta.³¹ Tu se polazi od postavke da je „materijalno blagostanje... temelj umnom i moralnom blagostanju, koje jedino na tom osnovu bujno cvatiti može”. Pokazuje se cifarski, na primerima velikih razvijenih zemalja, Engleske i Francuske, koliko savremena industrijska proizvodnja, tada pokretana parnim mašinama, uz pomoć železnice (protiv koje su srpski socijalisti i dalje kada je u pitanju njena izgradnja uz pomoć i u interesu stranog kapitala), doprinosi razvoju u svakom

²⁸ Isto, 207.

²⁹ Isto, 421.

³⁰ Isto, 548.

³¹ *Ekonomska vrednost mašinske proizvodnje*, od Svetislava Obradovića, br. 12, 796–801.

pogledu.

Nekoliko manjih napisa, koji se štampaju samo zato što se u njima uzdižu *prave vrednosti*, kojima se obogaćuje materijalni i duhovni život vaskolikog naroda, a ne samo tankog sloja moćnih i bogatih, može takođe da posluži kao svedočanstvo da se časopis nalazi u opoziciji prema svim vladajućim formacijama, sledstveno i buržoaskim. Jednim člankom (izvod iz jednog predavanja) o potcenjenom duhovnom stvaralaštvu ustaje se protiv vrednovanja stvari po gruboj materijalnoj, novčanoj dobiti.³² Za širenje uzvišenih ljudskih ideja, jedna slika, pesma, jedan umetnički oblikovani predmet, pojam, nauk može više doprineti nego tovari zanatskih i fabričkih artikala.

U članku o *samoj čovekovoj vrednosti* pokazuje se kako je u svim dosadašnjim istorijskim epohama radni čovek bio iskorišćavan, nipodaštavan, maltretiran do fizičkog uništavanja.³³ „I kod današnjih velikih posednika zemalja, malo se javlja sklonosti da išta urade za nastavu i moralno unapređenje svojih radnika, koji su isključivo na njih upućeni. Dok njihovi konji zobaju iz mramornih jasala i borave po štalama najbrižljivije promajanim, dotle njihovi radnici tavore po bednim kolebama u nečistoći i neznanju.” „Fabričari i velike zanatlje prosečno su ravnodušni prema razviću svojih radnika.” Ima ih koji govore da „obrazovanje čini radnika nesrećnim i nezadovoljnim”. U njihovoj sredini često se ponavlja: „Ta više je sreće u kolibi seljačkoj nego li u dvoru bogataškom.”

Zaključak je opet u standardnoj pouci tadašnjih socijalista: Treba težiti preobražaju društva podizanjem svesti, povećanjem znanja. Jer „kad se jasno saznaju putovi koji vode k blagostanju i pojedinaca i naroda, onda postaje napredovanje mnogo brže i stalnije”.³⁴

Drugi jedan članak, o *položaju žena*, ne prelazi okvire naprednog građanskog rezonovanja.³⁵ Parafraziranjem onoga što su o tome govorili i pisali Sokrat, Džon Stjuart Mil i Francuz Ernest Leguve (čiju je knjigu preveo na srpski M. Milićević) dokazuje se pravo žene na ravnopravnost i osuđuje vekovima stvarana neravnopravnost žene u porodici i društvu. Konstatuje se da „otvaranjem viših ženskih škola, javnom reči, štampom, naročitim poštovanjem u društvu, gleda se, da se nadoknadi i popravi ono, što je kroz tolike vekove” propušteno. Ali se vidi da i dalje „malo je prilika, pored kojih bi ženskinje mogle u svome razvitku, u obrazovanju, koračati... bar približnim koracima” sa muškarcima. „Malo je prilika u kojima ženskinje mogu učestvovati u zboru, dogovoru, savetovanju, pa i onda, kad se to njih samih tiče.”³⁶

Opređenja su opet nešto jasnije izražena u nekoliko članaka posvećenih konkretnim problemima. Članak o *novoj omladini* sadrži bar na dva mesta kritičku primedbu na pisanje organa Radikalne stranke u Srbiji i Vojvodini, „Samouprave” (u polemici sa “Radnikom”) i „Zastave” (u vezi sa pokušajem obnavljanja organizacije Ujedinjene omladine), zbog nerazumevanja i sputavanja, ukoliko ne i svojatanja samostalnih nastupa novog naraštaja.³⁷ U napisu u kome se pozdravlja nastojanje srpske omladine pod Ugarskom i Austrijom (povodom novog saziva omladinske skupštine, u Novom Sadu, Vršcu i Dubrovniku) da se ponovo aktivira, iako nije iskazan ideološki pravac, naglašava se važnost akcije. Nova omladinska generacija, sa početka

³² *Korist od veština*, odlomak iz serija predavanja profesora Velike škole Svet. Nikolajevića o *Šekspiru i njegovoj poeziji*, br. 1, 50–52.

³³ *Koliko vredi čovek?*, sa potpisom „Rank“, br. 7, 467–71.

³⁴ Isto, 471.

³⁵ *Ljubav i brak*, od Sr. J. Stojkovića, br. 9, 594–602; br. 10, 658–67.

³⁶ Isto.

³⁷ *Mlado koleno*, od B. V., br. 6, 445–52.

Zaglavlje uglednog broja lista „Radnik“ iz 1881. godine

Fragment prve strane sa zaglavljem lista „Borba“ iz 1882. godine

Zaglavlje prvog broja časopisa „Misao“ iz 1882. godine.

ПОБРАТИМСТВО

МЕСЕЧНИ ЖУРНАЛ

ЗА КЊИЖЕВНОСТ И НАУКУ

ГОДИНА ПРВА

1881.

ИЗДАЛО

ПОБРАТИМСТВО

БАЧКА ДРУЖИНА НА ВЕЛИКОЈ ШКОЛИ У БЕОГРАДУ.

Inv. 15.030

БЕОГРАД 1881.

ШТАМПАРИЈА ЗАДРУГЕ ШТАМПАРСКИХ РАДИЦА

(ОБЛИКОВАЊЕ ВЕЩА)

Т. Косић Петровић уреднику Школице
393/17

МИСАО

ЧАСОПИС

I ПРИМЕРАК

ЛИСТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И НАУКУ

ВЛАСНИК

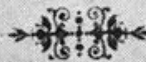
ШТАМПАРИЈА ЗАДРУГЕ ШТАМПАРСКИХ РАДНИКА

УРЕДНИК

Носта АРСЕНИЈЕВИЋ

ГОДИНА ПРВА

БЕОГРАД,

ПРВА ШТАМПАРИЈА ЗАДРУГЕ ШТАМПАРСКИХ РАДНИКА — ОБИЛИЧЕВ ВЕНАЦ
1882.

1000/5

ИЗДАЈЕ СВАКЕ НЕДЕЉЕ

Петар Н. Милошевић
Petar N. Milosevic

(та је за Србију и стране
земље)

НА ГОДИНУ 12 ДИНА.
НА ПОЛА ГОД. 6
НА 3 МЕС. 3

ИСТИНА

НЕДЕЉНИ ПРЕГЛЕД ЗА ПОЛИТИЧКУ НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ.

БРОЈ 1

Остружница

1882. год.

ГОДИНА I

ЧИТАОЦИМА!

"Пријатељ
наша војска."

Има више од годину и по дана, од кад се по-
вукох са књижевног и политичког поља. За то време
могло је бити свакојаког говора о мом повлачењу,
али другог узрака није било, но да не би ударили
нацерепа од извесних страхова на мене, нашкодили
дружини, која се тада искупљала око *Борбе*. Да ра-
дим на *Борби*, нисам могао, јер би се на њу на-
дзвала ника да радим за овог или оног рачуна и на
тај би се начин, можда узвадио успех оних идеја
које *Борба* заступа. Да покренем лист за се, беше
незгодно, — могао би умањити материјалну јачину
Борбе. Шта сам могао друго, но да ћутим.

Тако је било све до сад, али сад не могу више.
Окривно би сам себе, кад би се одао у вечни не-
рад овде, где приличао разумем. И није могло бити
друге, по речима се да заменим мојаку с цером.

И опет стаде на среду питање: или ћу радити
на *Борби* или у засебном листу. Кад сам добро
промислио и разговорио се с друговима, решио сам
се да покренем засебни лист, али да га издајем је-
дарад у недељу само, да пре изгледа *Борба* и тај
лист допуна једно другом, не конкуренти.

На тај је начин постала *Истина*.

Истина ће бити израз личности једне, у којој
ћу ја неограничено слободно излагати своје мишљење
и заступати своја начела, — а *Борба* ће бити из-
раз друштва груписаног из људи једнога начела.
С тога ја не двоумим да читаоцима од свег срца
препоручим, да на првом месту држе *Борбу* на тек
после *Истину*.

То је одговор на питања, која би могли чи-
таоци управљати на ме: за што не радим на *Борби*.
Сад о *Истини*.

О њој нећу много да говорим — мој обичај
не беше никад да износим бомбасте програме. *Ис-
тина* ће бити истина, нећ ако се само може казати
да на свету истине има. Она неће бити ратничке п
освајачке природе; она неће препоручивати свога
уредника ни за посланика ни за министра; она ће
једино по свом скромном мишљењу претресати наше
и странске ствари. Ако ли буде који пут груба, до
ће неће бити кривице — јавно изречења истина
обично је грубља, по у четир ока. Ко зна како
сам писао, тај зна како ћу писати; ама ни за
далеку другаче.

То је програм. Он ће се читати кроз неожи-
вот *Истину*.

Примерак
Годишњег у Остружници
сезу код Војводе.

Писма се слажу уреднику и
код штампаре „Задруге штампар-
ских радника“

За огласе плаћа се 50 пр.
динарских од реда.

Сад о материјалним стварима.
Истина од данас излази редовно сваке недеље
и кошта ће:

до краја године 5 дина.;
до 1. Октобра 2 дина.

Четири броја добиће сваки онај, за кога ми-
слим да ће бити претплатник. За то време нека
сваки пошаље или данаре или бројеве натраг, ако је
поштен човек. Ко ли не пошаље новце до 22. Ав-
густа, више новине неће добијати, па ма ко то био.

Најбоље је да се сваки претплати код месне
поште. Ако ли шаље другаче, преко људи или скуп-
љача, нека шаље на штампару „Задруге штампар-
ских радника“.

Београђани даваће новац само ономе, који даде
призиваницу са мојим потписом.

Администрација ће за сад бити у штампари
„Задруге штампарских радника“ а уредништво ће
бити у Остружници, седишту срезавског округа
београдског.

Новце ваља слаати администрацији а све ост-
тако, кореспонденције, рекламе и т. д. уредништву
у Остружници.

Остружница, 31. Јула 1883.

Књижевник кад пише чланак, често има више
муде да нађе наслов чланку, но да га напише; а
она благословена употреба датума и листица више,
даје и згоду да се курталише пробијања главе са
насловима, а и пружа му руку да може свашта у
чланак трипати. Ми ћемо се овом згодом користо-
вити и то, биће не због тога што нам је мучно на-
лазити наслове (само нам 52 наслова у години тре-
ба), но што смо ради да, колико је могуће рат-
нички правим из *Истине* укљопамо.

О чему да пишемо?

Тако се пита овај, који лиферује сваки дан
сјајаст чланчића, да се већ резервом најзад исцрпи
и да се не зна о чему да се пише. Овде је друга
ствар. После дугог ћутања и размислања, код нас
има тако много материјала, да постоји само ни-
тање: о чему *пре* да пишемо?

Кад новине одавно излазе, оне су ухватиле
своју буџију, па по њој иду редом од предмета
на предмет; а кад су новине тек из јајета изми-
лиле, у реду је, да баци поглед на све ствари уну-
тра и с поља, па да тај поглед као пребрише ону
разлику између старих и нових новина, но да и
нове узврате своју буџију, по којој ће од е

80-ih godina, hoće da bude realnija od one od pre deset godina. Kako i koliko će u tome htenju da uspe, drugo je pitanje. Ovde se ističe samo želja „za organizovanim radom”, a ne „vatrenim besedama”, da bi se više doprinelo ostvarenju postavljenih ciljeva kulturne, materijalne i političke prirode.

Beleške jednog medicinaru, u srpsko-turskom ratu 1876. ispunjene su drastičnim optužbama protiv pripadnika viših društvenih slojeva.³⁸ Prema opisima mnogih stradanja, za sve doživljeno na krvavom ratištu okrivljuju se oni iz komandnog kadra. Tu, istina, ima dosta nekritičkog, jednostranog posmatranja i ocenjivanja nekih pojava, ali nesumnjivo korisnog za identifikovanje opšteg, klasnog uzročnika nevolja kojima su izloženi u najvećoj meri oni iz nižih i najnižih redova: „sirotinja, gola puka sirotinja se samo bori, gine i propada, a bogataši i gospoda ostadoše opet u suvoti pored kasa i ambara”. Kaže se da je nedostajalo oružja, odeće i opreme; vojnici su snabdevani „čabrnjacima” umesto „ostragušama”; zbog beskrupuloznih liferanata borili su se u svojim prnjama.

U naturalističkom prikazu rata, za inteligenciju se kaže: „oni su samo komordžije, komesari, magacioneri, načelnici, dopisnici, pesnici”. Najgore u tom prikazu prolaze sveštenici. Oni su zauzeti samo s vremena na vreme propovedima. Inače, „njih nema na previjalištu, njih nema u redovima boraca” – „ama baš ništa ne rade” ukoliko neki od njih ne šalje koji „lažni dopis ‘Istoku’ “ o samopregornim delima znanih.”³⁹

Iz zaključnih reči se, međutim, vidi da se pisac ovih beležaka služi markovićevskom argumentacijom, jer je po njemu prvi vinovnik svih zloupotreba, propusta i poraza u ovom nesrećnom ratnom pohodu – birokratija. „Ograničena partijskim interesima, ograničena ratovima i paragrafima, ograničena znanjem i stanjem, ograničena mozgom”, u večitom strahu da se ne saplete pri *avanzovanju*, ona nije mogla drukčije da funkcioniše nego što jeste. Vojničkoj, odn. oficirskoj birokratiji se pripisuje da predstavlja „izandalu, preživelu kastu” koja propoveda rat kada „nauka ište solidarnost”. Spasonosni izlaz se, logično, i ovde traži, uz upotrebu revolucionarnog rečnika, u preobražaju društva na očekivani način. „Neka se” već „jednom stara, tesna i tamna” državna „zgrada do temelja razori, pa kad legne krš do krša, svale se stare razvaline, obore trošne ruševine, učini lom, onda nek se počne i podigne nova... a po planu mladih, učenih i suverenih inžinjera Svetozara Markovića, Pere Velimirovića i drugih.”⁴⁰

Na stranicama gde se objavljuje „kritika i polemika”, radikal-socijalistički i *pravi* socijalistički pogledi isprepliću se u „Pobratimstvu” u tolikoj meri da se *pad*, sa stanovišta socijalističkog, u poređenju sa časopisom „Rad” iz 70-ih godina, ne da ublažiti nikakvim *prigodnim* razmatranjima. U literarnim prikazima „Pobratimstva” štrče pohvalni izrazi iz rečnika radikalno-demokratskog građanskog konvencionalizma. U kritikama se ne osećaju u potrebnoj meri razlike u merilima pozitivizma i istorijskog materijalizma. U polemikama nema takve oštine revolucionarstva kakve je bilo u prethodnoj deceniji i kakve će biti u sledećim decenijama.

Prikaz knjižice posvećene majci, koju je napisao književnik Ljudevit Vulićević, obiluje opširnim pohvalama na više od 7 strana. Da se recenzent drži izvesnih normi kojima se odlikuju socijalistički kritičari vidljivo je tek u uzgrednim izrazima *žaljenja*, što se autor prikazane knjižice nije uspeo osloboditi suviše „očajničke sentimentalnosti”, koja prelazi u „skepticizam”,

³⁸ *Beleške jednog medicinaru*, iz 1876. i 1877. godine, od Laze Ilića, br. 7, 491–500; br. 8, 577–84; br. 9, 614–21; br. 10, 679–86.

³⁹ Isto, 497.

⁴⁰ Isto, 686.

tako da se često „gubi... u tminama metafizičkim i bogoslovskim”.⁴¹

U prikazu zbirke socijalističkih pesama Jaše Tomića, u izdanju vojvođanskog socijaliste Koste Lera, svojstva proleterski angažovanog pesnika ocenjuju se pretežno prema merilima koja se proveravaju dostignućima u najcenjenijim pesničkim ostvarenjima vrhunskih građanskih književnika. Pored svih pohvala *našem* ogorčenom i buntovnički gnevnom pesniku socijalisti, koji će se ubrzo proćuti kao vođ srpskih radikala u Vojvodini (!), insistira se na njegovim preterivanjima koja proističu iz revolucionarnog zanesenjaštva. Primećuje se, sa kritičkim prizvukom, da su ga „načela najnovije socijalističke škole tako... zanela... da njene misli provejavaju kroz svaku pesmicu njegovu”.⁴²

Nedostatak pesničkog dara ili znanja zapaža se napomenom da u pesnikovim stihovima ima suviše mnogo „sarkastičnog i jetkog”, previše „gorčine i gnjeva”, neprestanog ponavljanja „o jadima i nevoljama sirotinje”. Kao da pesnik zaboravlja „na poeziju”, usremljujući sve svoje snage na borbu „za novu ideju”. I tu mu se prebacuje da je suviše ekskluzivan, s obzirom na to da i u pesmi u kojoj „poziva borce pod uzdignute crvene zastave” pušta „pod njih” samo one koji se odlikuju neobičnim junaštvom, kojima nikakve, pa ni one neljudske prepreke ne predstavljaju prepreku na putu ka proklamovanom cilju. Ukratko, zamera mu se što umesto ljude traži „samo džinove sa natprirodnom snagom izdržljivosti”. Da preteranostima u bojovnim pozivima i izazovima obiluju revolucionarne pesme sa neospornim poetskim kvalitetima – to se ovde ne kazuje.

Ipak, prosocijalistički prilaz ni u ovoj recenziji nije za potcenjivanje, izrazit je iako je reč o prikazu koji je napisao kasniji prvak Radikalne stranke Milovan Đ. Milovanović. Samo *sada* on ima svega 21 godinu i kao velikoškolač smatra se još markovićevskim socijalistom. Stoga i pored svih kritičkih zamerki, i za njega je najvažnije kako pesnik kroz svoje pesme vrši „popularisanje socijalističkih načela i kritikovanje” postojećeg „stanja društvenog, izlaganjem jada i nevolje koje ga tište”. Saglasan je sa pesnikom da je „svet” pod dejstvom reakcionarnog poretka „pun zabluda... glupih predrasuda... smešnih, majmunskih navika”, da je „društvo potlačeno i potčinjeno s jedne strane, a pokvareno i razvraćeno s druge”, itd. Jedino što se, slično mnogim ostalim saradnicima „Pobratimstva”, pored kriterijuma stručne, u ovoj prilici estetske analize, koristi i metodom pozitivističkog procenjivača, tako da se već uočava kako je jedan od onih koji su bliži građanskom radikalizmu nego socijalističkom revolucionarstvu, iako se još ne odriče svojih omladinskih socijalističkih ideala.

Socijalistička opredeljenost u kritici *promašenih* dela naglašena je prilikom prikazivanja *štetočinske* knjige o *socijalizmu i radničkom pitanju*, koja je kao prevod sa nemačkog u protekloj godini bila štampana u Srbiji, sigurno po narudžbini najreakcionarnijih konzervativnih krugova. Utvrđuje se, najviše uz pomoć radova Karla Marksa, a u izvesnoj meri i Černiševskog, Lasala, Luja Blana i drugih, da je kritikovana knjiga po sadržaju „bedna i šuplja”, da „su tendenciozno u njoj izvrnuta najočiglednija fakta”. Smatra se sramotom „zdravog ljudskog razuma što se i... u XIX veku nalaze ljudi koji su kadri iznositi” toliko apsurdnih mišljenja, nakaradnih predstava, lažnih i klevetničkih optužbi na račun pokreta socijalista, a sve zarad odbrane kapitalističkog poretka. Zamera se posebno prevodiocu, kao čoveku školovanom „koji bi mogao koristiti” društvu drukčijim radovima, što

⁴¹ Književni pregled, *Pobratimstvo*, 1881, 58.

⁴² Književni pregled, *Prvo kolo pesama od Jaše*, izdao Kosta Lera, štamparija Arse M. Pajevića, Novi Sad, 1879, *Pobratimstvo*, 1881, 62.

„usrećava” čitaoce „sa prevodom... književnog đubreta” predstavljenog u vidu knjige!⁴³

U kritičkom osvrtu na poznatu knjižicu radikala Lazara Pačua o *građanskom društvu i njegovim društveno-političkim partijama* dolazi do izražaja stav onih saradnika „Pobratimstva” koji su u polemici između „socijalističkih” osnivača Radikalne stranke i socijalista okupljenih oko Cenićevog „Radnika” stajali na strani potonjih. Teza radikala u sofističkoj interpretaciji Marksovih osnovnih postavki o primarnosti ekonomskog faktora u društvu, sa providnom namerom da se *pobije* teza preostalih socijalističkih poslenika o realnim mogućnostima društvenog preobražaja sa socijalističkim temeljima i bez odgovarajuće ekonomske baze, opovrgava se gotovo na isti način kao u „Radniku”. Ne razotkriva se *falsifikat* radikalskog uverenja o prioritetima ekonomike nad ostalim strukturama, već se opovrgava sama prioritarna ekonomska teorija prema tobože Marksovim i Engelsovim učenjima, kao da su je radikalski teoretičari ispravno preneli i interpretirali srpskoj sredini.

Sama protivteza odgovarala je i odgovara potrebama stvarnosti. „Vreme je da se usvoji svestranije gledište na život ljudski. Doista, da bi se mogao izvršiti društveni preobražaj, nužno je da ima realnih uslova za to. Ali tu ne dolazi samo ekonomski život društva. Umna razvitost [razvijenost] toga društva, visoki moralni nivo, zgodne političke prilike, i još mnogo što šta – sve su to realni uslovi od kojih zavisi socijalni preobražaj.” Zna se, „svi pojavi društvenog života uzajamno utiču jedan na drugi”. Jedino što se iz te činjenice ne bi smelo zaključiti da se zbog „toga ne može odrediti čija je vrednost veća a čija manja”.⁴⁴

U celini uzev, kritika je bila probitačna sa pozicija tadašnjih socijalista u konfrontaciji sa radikalima. A u izvesnoj meri i u širem kontekstu materijalističko-dijalektičkih pogleda na svet. Tu se odbacuju tvrdnje zasnivane na metafizici, formalnoj dijalektici, idealističkoj filozofiji, utopističkom socijalizmu, iluzornom radikalizmu. Iako se ne shvata istorijska uloga proletarijata u pokretu za socijalizam i nedovoljno cene doprinosi najznačajnijih socijalističkih pokretača, ostaje se na pozicijama socijalista. U datom trenutku to je bilo najvažnije.

Kako je „Pobratimstvo” vršilo *funkciju* socijalističkog glasila u domenu vaspitanja vidi se po kritici tada štampane knjižice jednog nemačkog konzervativnog pedagoga, u srpskom prevodu, u vidu *nove* pedagogije. U vezi sa insistiranjem na religijskom delu nastave ističe se sa beskompromisnom oštrinom kako „je sramota za pedagogiju da se ona” i pod *novom* formulacijom „drži... teologije i da se stavlja sasvim na bogoslovsko zemljište pored doba *nauke* i naučnoga... pogleda na svet. Kaka blamaža za nju da ona danas rekne da je istinsko vaspitanje tek ono koje je u duhu i na temelju religijskom! Ta prost narod ne veli svojim sinovima: idi u školu da se *moliš Bogu*, no nešto da naučiš”...⁴⁵ A u vezi sa obrazovanjem ženske dece u tradicionalnom duhu objašnjava se da „to znači: vi ženskinje spremajte se samo da gotovite ručak i večeru, da budete verne vašem mužu, i da radate i gledate svoju decu”. Zaključak: “ako ženskinje nemaju i ne mogu imati veću ulogu u društvu, onda doista i mi ne znamo šta je izneseno *ново* u ovome zahtevu i ovakome pogledu na svet”.

U osvrtu na razne stege, porodične, školske, religijske, prirodne i ne prirodne, poruka je decizivna: „Pravo vaspitanja... ne trpi nikakvih autoriteta, no pušta

⁴³ *Socijalizam i radničko pitanje*, s nemačkog preveo Steva Bajalović, Beograd, 1880, prikaz od M. Rad., *Pobratimstvo*, 1881, 374–6, 457–62.

⁴⁴ Književni pregled, *Pobratimstvo*, 1881, 647–50, 710–1, 710–14.

⁴⁵ Književni pregled, *Novo vaspitanje ili osnovi pedagogijskih ideja Frebelovih i primena njina u porodici, zabavištu i školi*, od Avgusta Kelera, preveo Vladimir Krasić, Novi Sad, 1881, *Pobratimstvo*, 1881, 770.

duh da sam sasvim samostalno istražuje i ispituje sve u prirodi i stvara svoju sadržinu i svoj unutarni svet.”⁴⁶

„Pobratimstvo” je pokušalo da deluje i na pozorišni život u Srbiji. Povodom predstave društvene drame od naprednog ruskog pisca Ostrovskeg ističe se, na primer, da bi ovakve komade trebalo češće stavljati na repertoar beogradskog pozorišta. Ocenjuje se da bi naročito komedije Ostrovskeg, iz ruske nakaradne društvene sredine, bliske i srpskoj, bile „daleko korisnije, no prikazivanje mnogih ništavnih komedija, ispunjenih sokačkim lakrdijama i praznim farsovima, kojima se puni naš pozorišni repertoar i koje nemaju ni umetničkog ni društvenog značaja”.⁴⁷

Prikaz knjige pesama ukrajinskog pisca Dragomanova o borbi ukrajinskog naroda protiv spahijskog sistema i spahija koji su u vreme carevanja Katarine II, Pavla I i drugih grabili „zemlju slobodnih kozaka”, sadrži poruku koja se tiče literature. Njome se pokušava „pokrenuti” „i kod nas pitanje o socijalnoj istoriji srpskog naroda u novije vreme po pesmama, pripovetkama itd.”.⁴⁸

Po svemu izloženom, na kraju se može zaključiti da i „Pobratimstvo”, uprkos izvesnim kolebanjima i divergencijama na relaciji radikalizma i socijalizma, svojim suštastvenim priložima pripada plejadi socijalističkih glasila.

Zaglavlje uglednog broja lista „Radnik” iz 1881. godine

Fragment prve strane sa zaglavljem lista „Borba” iz 1882. godine

Zaglavlje prvog broja časopisa „Misao” iz 1882. godine.

Faksimil naslovne strane časopisa „Pobratimstvo” iz 1881. godine

^

Faksimil naslovne strane časopisa „Misao” iz 1882. godine.

⁴⁶ Isto, 771–772.

⁴⁷ *Pisarsko mesto*, Pozorišna igra u pet činova, od A. N. Ostrovskeg, preveo s ruskog Živojin Jovičić, Pobratimstvo, 1889, 779–80.

⁴⁸ Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880), М. Dragomanova, *Genève*, 1881, *Pobratimstvo*, 1881, 844.

Faksimil prve strane časopisa „Istina“ iz 1883. godine.

„MISAO”
(1882)

Prvi broj ovog nedeljnog časopisa izašao je 5. septembra 1882, kao „list za književnost i nauku”, iz štamparije „Zadruga štamparskih radnika”. Vlasnik je sama Zadruga štamparija, a odgovorni urednik poznati publicista, pesnik Kosta Arsenijević.¹

Ni u ovom časopisu se nigde ne ističe da je on socijalističko glasilo. Ali po izdavaču i odgovornom uredniku, a odmah zatim i po izvesnim, za ono vreme karakterističnim osobenostima sadržaja, sa sigurnošću se može zaključiti da je reč o publikaciji socijalističkog smera.

U uvodnoj reči uredništva samo se naglašava, nekoliko puta, da će ovo glasilo služiti „pravom napretku” u borbi sa „svima nazadnim elementima u društvu”. Sa još uvek slabašnim snagama u narodu, propovedani napredak se ne očekuje od političkih stranaka. Pod uticajem markovićevskih doktrina, još uvek se ne vide ni perspektive *klasno-borbenih* formacija, pa poluge napretka ostaju u sferama svesti, to jest nauke i literature.

Zato će se i ovde od književnosti tražiti da ne bude „sluškinja” vladajućih, da se ne zanosi „zabludama i predrasudama”, da ne prikriva laži i nepravde. „Crpeći svoju sadržinu iz živog društva, ona mora, na osnovu nje, da svom snagom svojom radi nasuprot svemu štetnom u tom društvu i da istavlja na prvi plan ono što bi bilo bolje i korisnije.”

Cilj je u *novom* – pogledu, ponašanju, poretku, odnosu. „Sve što je sebe preživelo, sve što ne valja i što udi celokupnosti društva, književnost treba da goni svom žestinom, iznoseći u isti mah naukom dokazane istine: kako treba da su uređeni odnosi u društvu pa da ljudi budu bolji i sretniji.”

Na žalost, mora se konstatovati da se na inteligenciju više ne može računati. Njen avangardni deo gotovo u celosti je, u međuvremenu, napustio tabor socijalista i prišao stranci radikala. Ne preostaje drugo no da se ona u celini obeleži u negativnom smislu. Jer je i onaj „maleni problesak svesti u narodu upotrebila za se lično”, pa se, u ime „nauke” i „napretka”, a u „korist naroda” pretapa iz jedne čisto političke ili vlasničke partije u drugu „služeći čak interesima konzervativnih elemenata”.

Predstoji borba, koja se nameće sama po sebi, protiv onih koji su *izneverili*. Protiv „ljudi koji su do juče ispovedali najnaprednije pravde”, zalagali se za napredak, stvarno angažovali za „sreću naroda” a „sada”, prožeti *realizmom*, „nalaze za nužno ili da sasvim čute, ili da napišu po kakav bombast članak u kakvom bilo političkom listu... da se time preporuče ili popularišu, kako bi u ‘zgodno vreme’ stekli dobar položaj u državi i ugodan život u društvu”.

Ustajući protiv zastarelih, preživelih, konzervativnih, reakcionarnih shvatanja, uredništvo novog časopisa poziva se, već prema ustaljenim standardima, na tekovine nauka, prirodnih i društvenih. Predočava čitaocima da treba da steknu što više znanja o zakonima kretanja, i to u zemaljskim i svemirskim razmerama. „Predrasude o vasioni i društvu strašno koče napredak, i naša briga biće da vojujemo protiv njih, naoružani naukom” – poručuje uredništvo novopokrenute *Misli*.²

U rubrici „Književnost” biraju se i u ovom časopisu prilozima prema socijalnoj tematici. Štampa se: odlomak iz romana *Šta da se radi?*, od Černiševskog;

¹ „Misao” će izlaziti od 5. septembra do 30. decembra 1882, sa kontinuiranom paginacijom na ukupno 264 strane u 17 svezaka (poslednja sveska dvobroj 16–17). Oko časopisa „Misao” okupljali su se uglavnom đaci starijih razreda gimnazije i velikaškolci (M. Pavlović, *Jedan neštampani rukopis Vojislava Ilića*, Srpski književni glasnik, knj. 20, sv. 7, Beograd, 1908, 506–518).

² *Čitaocima*, Uredništvo u Beogradu, 30. avgusta 1882, br. 1, 5. IX 1882, str. 1–3.

epizoda iz revolucionarnih dana u Parizu 1848, od Turgenjeva; *Patnikova ispovest*, od neimenovanog autora; nedovršena pripovetka *Borba i pobjeda*, od Laze Nančića, i dr.

Književni prilozi u prozi odabrani su prema *odgovarajućoj* sadržini, uglavnom iz proverene svetske literature. Priča srpskog pisca iz Vojvodine, Laze Nančića, štampa se iz istih pobuda, iako nije „obrađena” kako treba, prema propratnoj oceni redakcije. U njoj se, na prilično naivan način, govori o slobodoumnoj mladoj grofici koja, pod uticajem svoje vaspitačice, zadojena idealima francuske revolucije, uspostavlja kontakt sa socijalistima.³ Priča ostaje nedovršena, ali se u njoj već dovoljno izrazito ističu principi i likovi jedne avangardne, revolucionarne organizacije, konkretno Socijaldemokratske partije Ugarske (još neoformljene, prema kasnijim merilima, ali već stranački delotvorne preko sopstvenih glasila i organizacionih centara).

Pesme, nepotpisane, u kojima izbijaju elementarnom snagom osećanja nižih, siromašnih, prezrenih, uvređenih, ali istovremeno i prkosnih, ponosnih, pretećih društvenih slojeva – potiču od samog urednika Arsenijevića.

Patnikova ispovest pokazuje kako čovek u postojećem poretku, ako se rodio u bedi, ni od rada nije mogao očekivati bolje dane. Jer:

„Radio sam, ne beše mi
Nikad mrzak rad,
A nagrada i tu beše
Svakidašnja glad...
Hrabriše me ‘dobri ljudi’:
’Budi vredan ti,
Mi ćemo ti za rad i trud
Lepo platiti.’

I plaćahu vrlo ‘lepo’
– Zakleti se smem, –
Plaćahu mi: nit’ da živim,
Niti da umrem!”⁴

U poruci *Pesmi* najvažnije je da se čovek ne sme miriti sa sudbinom patnika. Primarni je zadatak poezije da se bavi patnjama i na patnji zasnivanim otporima, sve dok broj stradalnika preovlađuje u društvu.

„Milijun’ma ima ljudi
Teškom patnjom savladani, –
I ti ljudi, mučenici,
Kao da su uspavani..

Zato:

„Idi, pesmo, međ’ te ljude,
I kaži im: da je java!
Kaži svetu: dosta j’ spav’o,
Nek se budi, nek ne spava.”

Ogorčenje u pesnikovim stihovima izražava se u pozivu na otvorenu borbu, kao da se nalazimo u predvečerju jedne krvave revolucije:

³ *Borba i pobjeda*, br. 12, str. 184–188; br. 13, str. 202–204.

⁴ *Patnikova ispovest*, br. 1, 10–11.

„I ko život ropski mrzi,
Nek u svetu borbu stupa,—
Ko spasenja sebi želi,
Taj u krvi nek se kupa!

Da, u krvi nek se kupa,
I u krvi nek se davi...
A iz krvi, teške borbe,
Spas će ljudma da se javi!”⁵

U pesmi *Ne pitajte...* pesnik sa inicijalima „Mil-ić”, objašnjava sa oporom gorčinom zašto ne piše stihove „milja”, radosti, sreće, ljubavi, već bola, tuge i gneva.

„Da, prošli su, davno prošli,
Mladalački moji snovi,
I u javi, nastali su
Gorki časi i bolovi.

Jest, danas me java lomi,
Gledajući strašne slike,
Gledajući među ljudma:
Izelice, nasilnike...

Gledajući kako ljudi
Svako za se hara, grabi, —
Zaman pište i proklinju
Nevoljnici stari, slabi...”⁶

Pesma *Očajnik* prožeta je istom idejom jada i čemera čoveka ophrvana svim mogućim nevoljama usled nedela surovih nasilnika, neljudi. I tu je najvažnija misao u završnim stihovima, gde se oseća olakšanje otkrivanjem vinovnika svih zala i najavom osvetničkog pohoda protiv njih.

„Poznajem ih... nek se kriju,
Al’ ja ću ih svuda naći;
Kroz njihove čete podle
Slobodan ću svuda zaći.”⁷

Pesma kojom se završava odeljak „Književnost” kao da je namerno odabrana, zbog onoga što poručuje „silnicima”.

„Silnici, gorde glave,
Ne diž’te s’ visoko:
Mnogi je dugo pev’o,
A posle gorko plako!
.....
Ljudska se sila lomi
Ko vali posred bure...

⁵ *Pesmi*, br. 2, 24–25.

⁶ *Ne pitajte*, br. 4, 49–50.

⁷ *Očajnik*, br. 13, 193.

Nestaće pustog zlata,
Vas će pokriti rite,
I tad vas prezreti oni
Koji vas cvećem kite;
Oni će klanjat' podlo
Drugome oltaru,
Oni će brati cveće
Novome gospodaru!"

Uzaludno će biti „silnicima” poručiti da budu humaniji, da imaju više obzira prema onima koji za njih stvaraju svakovrsna dobra. Ipak, nije suviše još jednom ih podsetiti, opomenuti:

„Krvava j' staza vaša,
Ne idite njome dalje, –
Narod vam svakog dana
Milijun kletve šalje.”⁸

U odeljku „Članci i rasprave” nalaze se traktati sa nekoliko nastavaka: o književnosti u odnosu na nauku i život; o zadatku sociologije; o materijalizmu; evolucionizmu; životu – u raznim okolnostima. Tu je i isečak iz života Luja Blana.

U „kritičkoj studiji” o književnosti i nauci, od Milovana Milovanovića, polazna je teza, i dalje od socijalista najviše propagirana, da svako književno delo treba da ima funkciju „umnosti i moralnosti”, da racionalno doprinosi umnom i moralnom razvoju naroda. Ima tu mnogo početničkih zabluda, nespretnih formulacija, narodnjačkih iluzija (Milovanović očigledno još nije na nivou evropske literarne kritike, a već zadojen radikalizmom nije ni čistunski socijalista), ali su i ovde važnije konstatacije o nekim karakterističnim pojavama u književnosti zbog njihovog negativnog dejstva na politička zbivanja ovog, i ne samo ovog doba. „Velikom većinom naši su književnici... ljudi siromasi” koji su „gledali da ugođe političkim vlastima i staleškim interesima...”

S obzirom na tada već opštepriznati napredak u oblasti izučavanja jezika, ukazuje se na radove filologa koji analogijom mogu da potvrde „da se ljudska radnja kao manifestacije fizičke i umne čovekove prirode drži nekog stalnog reda i zakona”. Iako je preterano očekivati da se ovakvim saznanjima „može razuveriti metafizičko-teološkog istorika”, istina je bila i ostala, bar na velikim distancama, po epohama sagledavana u zakonitostima kretanja, „da se društveni svet ne upravlja po volji careva i kraljeva, nego da sve to ide neodoljivim tokom onamo kuda su mu zakoni njegova razvića namenili i ljudska samovolja jedva je kadra ovaj tok zvesti na stranputice..

Jezikoslovci će ovde moći da nađu zanimljivije pojedinosti pri vrednovanju naše lingvističke nauke u prošlosti. Sa platforme političke istorije dovoljno je istaći da se jezik posmatra kao prva „manifestacija uma ljudskog, a književnost” kao „rezervoar ove simboličke manifestacije”, prvenstveno zbog njihovog dejstva na politiku. Stoga ćemo navesti i rečenice kojima se dokazuju široki pogled socijalista toga doba na nacionalne probleme, koji su kod nas uvek bili prisutni kad se govorilo o jeziku.

O sličnosti i različitosti jezika, običaja, i drugih karakterističnih osobina južnoslovenskih naroda tu se, između ostalog, kaže: „Kad bi umni epigraf, koji traži razlike i pregrade narodne, pošao od Kruševca Zagrebu, da potraži

⁸ *Silnicima*, br. 15, 228.

među, gde prestaje 'srbizam' a nastaje 'hrvatizam' ili obratno... šta mislite, čitaoci, do kakvih bi rezultata došao svojim istraživanjima? – Prosto do toga, da mu je preduzeće ludo... jer je pošao da omeđi i razdvoji ono, što sama priroda nije omeđila i razdvojila.“

Za razliku od građanskog, naš, socijalistički, ili bar prosocijalistički procenjivač podjednako vidi i osuđuje propagatore nacionalističkog razdvajanja u svojoj i susedskoj nacionalnoj sredini. Za njega su mrski „fanatički planovi Starčevića”, kod Hrvata kao, i Milojevića, kod Srba, „i njima podobnih kod braće Bugara”. Dok Starčević „nalazi da na svetu Srbi zapravo i ne postoje”, Milojević tvrdi „da ih ima i u Kini i Indiji”, a ni opštecenjeni Jagić ne može se osloboditi predrasuda pa nalazi Hrvate i tamo gde ih nema...

Ovaj saradnik našeg časopisa, bolje nego mnogi profesionalni istraživači njegove i kasnijih generacija, ukazuje na „nesrećne okolnosti” ovakvih rasuđivanja, na uticaje razdvajajućih religija i ideologija, rimske i vizantijske civilizacije, na sve „plemenske i političke separatnosti, religiozni fanatizam i uzajamne mržnje, koje otuda dolaze...”, na sve što se „iskamenilo i ostalo u stanju prvobitnosti”, a što je posledica okršaja za lični opstanak, ratova sa spoljnim neprijateljem, borbi za oslobođenje od tuđinskih i svojih kneževskih i kraljevskih ugnjetača.

Izlaz iz zaostalosti vezuje se prevashodno za znanja tzv. egzaktnih nauka, astronomije, matematike, fizike i dr. O dometima novih ideologija i ideja pod impulsom socijalističkog pokreta ovde se ne govori.⁹

U drugoj raspravi, od istog autora, o istoj temi, ima konkretnijih osvrta na novija strujanja u raznim društvenim oblastima, ali ni tu se ne pominju uticaji revolucionarnih socijalističkih ideologa. Ističe se značaj pozitivista, Ogista Konta, DŽ. S. Mila, Bekla, Bena, Spensera, Drepera, Ljuisa, i prirodnjaka – Darvina i Hekela. Kao uzori gotovo se veličaju Helvecije, „koji je pun draži za svakog zbiljskog mislioca”, i Bihner, „sa svojom snagom i materijom, ili La Metrije sa svojim čovekom kao mašinom”.

Kritikuje se zapadno pomodarstvo „u srpskoj knjizi i nauci”, isto „kao god i u srpskom varoškom životu”. Očigledno, više pod dejstvom teorijskog narodnjačkog nego doktrinarno socijalističkog radikalizma procenjuje se da je „naša celokupna literatura dobila neki apstraktni kosmopolitski oblik, i posve se otuđila od života i potreba naroda našeg”. Ali je svakako u socijalističkom duhu zaključak „da je ogromna većina naše književnosti staleškog gospodskog karaktera bez ikakve veze sa životom naroda u masi”.¹⁰

U kritici nekoliko udžbenika za osnovce, iako se ne ispoljava socijalističko opredeljenje kritičara, nekoliko primedaba na račun pojedinih vladara, velikaša i gospode, nekoliko pohvala u prilog zatočenika naroda, dokaz su da se govori bar sa teorijskog stanovišta jedne antiburžoaske, levičarske platforme. Za svaki slučaj, moramo napomenuti da pisca ovog kao i nekih drugih kritičkih rasprava ne treba identifikovati sa članovima redakcije koji ideološki usmeravaju časopis. Dokaz za to je primedba urednika na mestu gde autor članka jednostrano kritikuje nastavu, učitelje, udžbenike, ne uzimajući u obzir činjenicu – da je za kritikovane pojave „kriva... na prvom mestu krajnja zavisnost škole od centralne državne uprave”.¹¹

U raspravi o *zadatku sociologije* (od R. St.)¹² eksplicitnije se izražavaju

⁹ *Književnost i nauka*, Kritička studija M. Milovanovića, br. 7, 97–102; br. 8, 113–17; br. 9, 134–37; br. 10, 146–49; br. 11, 163–68.

¹⁰ Isto, br. 13, 199–202; br. 14, 213–16; br. 15, 234–36.

¹¹ Isto, br. 15, 235.

¹² *Zadatak sociologije*, br. 1, 4–8; br. 2, 17–24; br. 3, 33–37; br. 5, 69–72; br. 6, 84–87; br. 7, 102–107; br. 8, 117–121; br. 10, 150–154; br. 12, 177–181; br. 13, 194–199; br. 15, 228–234; br. 16/17, 252–255.

stavovi opozicionarstva prema vladajućim sistemima, prožetim idealističkim shvatanjima i kapitalističkim pogledima. Međutim, i tu se gotovo sve svodi na udžbeničko klasifikovanje zadataka pojedinih naučnih disciplina, posebno u oblasti društvenih nauka, i na proučavanje čitalaca parafraziranjem učenja onih, uglavnom neimenovanih (pominje se samo *Istorija postanka* od Hekela) svetskih autoriteta čija su otkrića potvrđivala opravdanost materijalističko-dijalektičkog rasuđivanja.

Tu ima većih odstupanja od šematizovanih socijalističkih ideologa, u poređenju sa onim što je preovladavalo u deset godina ranije propagiranim tezama ili što će preovladati deset godina kasnije. Tako, na primer, tvrdi se da je „*nemoguće*... da se ekonomski preobražaj potpuno izvede sve dotle dok se masa naroda koliko toliko ne razvije u moralnom i intelektualnom pogledu”.

Važnije je, opet, prilikom istorijske klasifikacije, da se stremi ka društvu „*gde neće jedan gladovati, a drugi imati i suviše*”, već će „svaki radnik – svaki član društva” moći „u dovoljnoj meri da namiri i zadovolji sve potrebe svoje”. Proklamovani cilj ostaje: opšte blagostanje. A od svih uslova takvog blagostanja, smatra se kao „ponajvažniji... ekonomski”. Blagostanje se može postići samo na razvijenoj krupnoj proizvodnji u industriji i poljoprivredi, u okvirima opštedruštvenih svojinskih odnosa, pod upravom radničkih zadruga. Dalji zaključci se takođe zasnivaju na socijalističkoj opredeljenosti, iako se time ne isključuje ni radikalističko opredeljenje. Jer pored najavljenog prevratničkog preobražaja privatne svojine u opštu svojinu, „koji mora prethoditi ostvarenju opšteg blagostanja”, ističu se politička prava visoko svesnog naroda kroz „političko oslobođenje” koje je „preduslov socijalnom oslobođenju”.

U zaključnom delu ove rasprave iskazuju se najkarakterističnije protivrečnosti onovremenog kapitalizma standardnim socijalističkim formulacijama. „Broj proletarijata... je... sve veći... kapitalizam se... sve većma centrališe. Nekoliko milijonara i nekoliko akcionarskih družina dograbili su u svoje ruke svu industriju i međunarodnu trgovinu. Sav ostali narod... izdire za koru hleba...” Razvoj kapitalizma dovešće do trenutka kada „se neće na široko i na dugačko teorirati o koristi i šteti od socijalizma i komunizma, kao što se to danas čini. Tada će masa naroda, većina čoveštva, *raditi* ono što je postalo neophodno potrebno, ono što se *mora* da učini”.

Za podrobnije upoznavanje karaktera ovog časopisa poslužiće i neki odlomci članka *O materijalizmu*. Čitalac se odmah upozorava: „Vika protivu filosofije... materijalizma”, koja je aktuelizovana otkrićima *darwinizma*, „nije nova”... U polemikama, kada se nije moglo drukčije, protivnik se pokušava dotući uzvikom: „Vi ste materijalista.” Popovi su dokazivali „da materijalizam vodi u pakao, istorici –da vodi u sebičnjaštvo”.

Prema delima savremenih, uglavnom nemačkih filozofa, Rajha, Vagnera, Šulcea, Lapea, objašnjava se geneza materijalističkog poimanja sveta, i prikazuju dometi filozofskih škola, tako da se stvara predstava o njima ne samo po njihovim učenjima već i po opredeljenjima i doprinosima u progresivnim ili regresivnim relacijama.

Neko će zaključiti drukčije: Običan sumarni pregled, u tri nastavka, na svega 10 strana.¹³ Biće ipak više u pravu oni koji će konstatovati da se ovakvim člancima, iako škrtim u izrazima revolucionarstva, kojih nije bilo napretek, povećavao „arsenal“ argumenata prosocijalistički i socijalistički nastrojenih ljudi. Dovoljno je navesti da tu stoji „da svaka” prava, progresivna naučna misao „nailazi na nepravilike... i protivnike” koji hoće da je unište. „Kad god su

¹³ *Materijalizam*, br. 2, 26–28; br. 3, 39–42; br. 4, 56–59;

naučni rezultati razgonili glupost"... kad god je nauka otkrivala „čoveku značajne rezultate o ljudskoj, društvenoj prirodi", uvek je „bivalo ljudi koji su se bunili protivu toga" da bi i dalje mogli varati druge, i sebe, iluzijama i obmanama. „Neznanje, snovi i obmane, za njih je potreba", kao nekome *hašiš*. „Ljudi koji ne umejući da shvate veličinu prirode što im se u celini i u njenim atomima pokazuje, koji ne umejući da rastumače raznolikost pojava prirodnih, i ne znajući za večite zakone prirodne što upravljaju tim pojavama, ljudi kojima je priroda jedna nerazrešiva zagonetka... vikali su uvek protiv onih koji su pokušavali da odgonetnu tu zagonetku i da odreše Gordijev čvor gluposti, i da protumače neobjašnjive i 'čudesne' pojave prirodne."¹⁴

Rasprave koje se objavljuju u ovom časopisu posvećene su prevashodno opšteljudskim problemima u granicama protivrečja iracionalnog i racionalnog, primitivističkog i prosvećenog. „Umno razviće u našem društvu stoji tako nisko, da nijedna ideja nije njemu pristupačna u punom svojem obimu..." Mnogo štošta se prihvata ili odbacuje po nagonskim impulsima. Pojedinačnim svojstvima se daju opšta obeležja, pozitivna ili negativna, prema omeru i stepenu naše zainteresovanosti. Iako je glupo zbog jednog nepoštenjaka, znanog ili neznanog, svet kome on pripada po svojoj profesiji, uzrastu, prebivalištu ili poreklu proglasiti nepoštenim, "sve osude koje naše društvo čini s neznanim mu idejama" i skupinama „osnovane su na tom procesu misli".

Ovo razmatranje se ne produbljuje traženjem klasno uslovljenog nagonskog uzročnika, ali se žigošu mnoge atavističke pojave, od „mističnog smisla" vladajućeg morala do pragmatičnog iskorišćavanja tuđeg rada. Insistira se na onom što bi svaki razuman čovek trebalo da osudi a, uprkos tome, i dalje preovladava. Otkrivaju se *varvarske devize* javnog mnjenja na račun slabih, pobedenih. Traži se oslobođanje ličnosti. Ustaje se protiv sputavanja ženske čeljadi u porodici i društvu, protiv omalovažavanja mladog učenog naraštaja, posebno velikoškolaca koji su se opredelili za nove ideje, protiv onih koji u kasnijim godinama izneveruju svoje mladalačke ideale.

Za sve se okrivljuje vladajući društveni red. „Društvo je krivo svemu što se dešava u njegovim predelima... Lopov se nije mogao roditi kao lopov zato što novorođeno dete nema ni pojma o tome šta je to svojina. Njega je pokvarilo vaspitanje, a vaspitanje zavisi od prilika i uslova ekonomskog života, od sume humanih ideja, kojima društvo raspolaže." Sve zavisi od društvenih odnosa „u kojima Petar stoji prema Pavlu, ili ja stojim prema vama", od odnosa koji se po mnogo čemu „mogu nazvati... lažnim, neprirodnim i teškim".

I kada nailazimo na jednostrana ocenjivanja, kao što je, primera radi, kritika žena što se „lickaju, koketuju" da bi se dopale muškarcima, *olakšavajuće* okolnosti se naglašavaju. Daje se na znanje da u teoriji, nauci, književnosti „vikati protiv zla koje u životu pooštravaš bescilno je". Savremena žena stavlja se na pijedestal prosvećene, samostalne ličnosti, rame uz rame sa muškarcem.¹⁵ Ističe se kao podvig i uspeh prve mlade devojkice koja je tada mimo svih predrasuda i sličnih prepreka, završila gimnaziju u Srbiji.¹⁶

Članak o sposobnosti životinja da dostignu domete viših potreba iskustvom, vaspitanjem, učenjem, navodi takođe čitaoca na razmišljanja o *svemogućem* faktoru razuma. Ako se pripadnici životinjskog carstva mogu istaći *neverovatnim* sposobnostima, zašto se čovek ne bi mogao vinuti u vizionarski sagledane visine čovečnosti. Iz toga se izvlači pouka da bi saznanje o

¹⁴ Isto, br. 2, 25.

¹⁵ *Iz života o životu*, br. 10, 154–156; br. 11, 168–171; br. 14, 220–221; br. 16/17, 262–263.

¹⁶ Isto, br. 11, 171.

životinjskom poreklu nagona i potencijalima duha moglo prisiliti i političare da tekovine naučnih saznanja o čovekovoj prirodi koriste za izgradnju idealnog ljudskog društva.¹⁷

Sigurno iz istih pobuda štampa se, u tri broja, i traktat o ulozi i značaju rada.¹⁸ U toj raspravi autor se poziva, između ostalih, na Černiševskog, a u nekoliko navrata citira odgovarajuće odlomke iz Marksovog *Kapitala*.

Prema tekstu jednog drugog ruskog autora napisan je i štampan sa sličnom tendencijom i članak *O sreći u čovečanskom društvu*. Samo što je u ovom članku ta tendencija teže razumljiva, jer rasprava ne izlazi iz okvira teorijsko-filozofskog razmatranja nekih moralnih dilema, mahom kroz kritički prikaz pogleda Džona Stjuarta Mila, Herberta Spensera, Konta, Černiševskog. I ovde se afirmiše teza o društvenoj uslovljenosti individualnog čovekovog bitisanja.¹⁹

Konkretnost se izražava u većoj meri u prigodnim osvrtima na dela uzornih revolucionara. Posebno u osvrtu na život Luja Blana, povodom njegove smrti,²⁰ kao i u prilogu kojim se veličaju ideje Černiševskog, povodom 20-godišnjice njegovog progonstva u Sibir.²¹

Pored već pomenutog odlomka romana *Šta da se radi?* i prikaza dela *O ekonomici u zakonodavstvu*, posebnim člankom obraća se pažnja javnosti na doprinos Černiševskog u razvoju revolucionarnih ideja. Tu se najviše uzdiže njegova ideja u formulaciji materijalističkog realizma. Taj realizam se, prema ovoj interpretaciji, u Evropi tada otkriva i afirmiše najupečatljivije „u antropologizmu Fojerbaha, pozitivizmu Konta, logici Mila, društvenoj kritici Prudona”.²²

Sa Černiševskim se ovde označava kraj prevlasti metafizike kroz nadiranje pozitivizma u Rusiji. (U Nemačkoj se ta prelomna faza vezuje za Fojerbaha.) Sve je to, u stvari, samo izraz uverenja da Černiševski još uvek spada među najvažnije ideologe socijalističkog pokreta.

Strane ispunjene književnim recenzijama mogu takođe da potkrepe ono što je rečeno o bitnim obeležjima ovog našeg časopisa. Najduži prikaz, sa 9 nastavaka, posvećen je romanu I. Turgenjeva *Ocevi i deca*, koji u toj godini doživljuje drugo izdanje u srpskom prevodu (Vladana Arsenijevića). Prikaz je napisan prema kritičkom obrascu Pisareva.²³

Drugom, po dužini, recenzijom ističu se kvaliteti rada *Ekonomska radnja i zakonodavstvo*, od Černiševskog, koji je tada štampan u srpskom prevodu St. M. Protića. Kao što nije slučajnost što ga je preveo jedan radikal koji se još smatrao socijalistom, tako nije slučajnost ni isticanje njegovih doktrina u rešavanju razmatranog problema. Černiševski se ovom prilikom uzdiže kao zagovornik načela „nemešanja države” u ekonomske odnose, radi afirmacije sledbenika „razumnog mešanja” društva na bazi čovekovih prava i obaveza.²⁴

Prikaz dela Leopolda Jakobija o zakonima razvitka, *Ideje razvića*, koje je te godine štampano u srpskom prevodu, počinje sa motom iz Heraklitove formule sveta: „Sve se kreće, ništa ne počiva u vasioni, borba je mati svega.” Tako se nadovezuje, sama po sebi, konsekvencija savremenog kretanja društva u pravcu socijalizma: „kapitalizam – nije poslednja završna forma razvitka...”

¹⁷ *Psihologija životinja*, br. 11, 171–173; br. 12, 188–191.

¹⁸ *Rad u individualnom životu*, od F. Taratina, sa ruskog Sv. Janošević, br. 12, 181–84; br. 13, 205–8; br. 14, 216–20.

¹⁹ *O sreći u čovečanskom društvu*, po ruskom S. R. Kukić, br. 14, 209–12; br. 15, 225–28.

²⁰ *Iz života Luja Blana*, br. 16/17, 259–62; *Nekrolog*, br. 14, 222–23.

²¹ *Mučenik Černiševski*, br. 9, 138–140.

²² Isto, br. 9, 138.

²³ *Književni pregled*, br. 3, 46–8; br. 4, 62–4; br. 5, 76–80; br. 6, 93–6; br. 7, 109–11; br. 8, 127–8; br. 9, 142–3; br. 10, 157–60; br. 11, 174–5.

²⁴ *Časovi razmišljanja*, br. 6, 91–3; br. 8, 125–1.

Citat o pokretačkoj ulozi ideja, koje su proizvod „osobito zapletenih naučnih, religioznih, političkih, ekonomskih i slučajno biografskih elemenata” – samo potvrđuje socijalističku sadržinu prikazane knjige.²⁵

Pozitivnim prikazima preporučene knjige ističu se zapravo propagiranjem socijalizma. Negativni prikazi, kojih ima takođe nekoliko, služe za žigosanje dela koja su suprotna duhu materijalističkog pogleda na svet i društveni poredak. Tako se u nekorisne, štetne, knjige uvršćuje knjižica o *Postanku religije – vere – i sveštenika*, od Korvina, u „lošem” prevodu profesora A. Matića, za koga se kaže „da srpsku publiku pokatkad iznenadi malim knjižicama s goropadnim naslovima i sadržinom”. Zamera se i meceni Ljubomiru M. Božinoviću, trgovcu iz Knjaževca (u Timočkoj buni jedan od predvodnika i streljanih mučenika), što je svojom “dobrotom” omogućio štampanje jedne sićušne publikacije o jednom veoma krupnom pitanju. Ona je mogla samo da pomuti i ono malo znanja koja je prosečno prosvetljeni čitalac imao o religijskim idejama i institucijama.²⁶

Sa sarkazmom je dočekana na stranicama „Misli” i knjižica profesora Andre Knićanina. On je svoja *putešestvija o raspustu* garnirao grdnjama na račun inteligencije (očigledno zbog njene *raspojasane* naprednosti), upoređujući njeno ponašanje sa *vrlinama* naroda, seljaka.²⁷

Ne prolazi dobro ni renomirani „veliki ilustrovani kalendar” za godinu 1883, *Orao*. U njemu pišu pripovedači bez osećanja za stvarna, životna zbivanja. Za njih je karakteristično da „ne crtaju žive ljude”, da se, prosto-naprosto, ili mlata frazeološkim ništarijama u podražavanju *narodnog* izraza, „ili plivaju u pesničkim frazama, u ‘hoj’, i

„haj“...²⁸ Za biografije, kojima je taj kalendar krcat, kaže se da su patetične, bez životnih crta opisanih ličnosti.

Za „hvale vredne” smatraju se samo poučni članci o pčelarstvu, poljoprivredi, alkoholizmu.

Čak se i knjige Ljube P. Nenadovića presreću sa uništavajućim kritičkim primedbama. Ni u njegovim „putničkim pismima po Švajcarskoj” ne nalazi se drugo do „blede slike života”, stereotipski opisi „veselja”, prirodnih lepota, geografskih i istorijskih panorama. Ne nalazi se ono što se traži: *materijal* „koji bi uvećao naš umni kapital i društvu dao sredstva da se bori protiv svog unutarnjeg zla”.²⁹

Bez takvog materijala Nenadovićeve knjige se smatra nekorisnom, i sledstveno tome, „bez vrednosti”. Pomoću nje se ne krči put progresu, stari pojmovi ne zamenjuju se novim, ne iskorenjuju se zablude, ne potiru zastarela gledišta. Očigledno, i ovde je presudno uverenje da svaka *dobra* knjiga mora biti napisana u svrhu učenja, da bi se što brže iskorenile posledice neznanstva. Svaki književni prilog mora dovoditi ljude u stanje u kojem se „sa oduševljenjem laćaju *korisnoga rada*”.³⁰

Posle četvoromesečnog izlaženja, sa dvobrojem 16–17, „Misao” se obustavlja. U poslednjoj poruci uredništva navode se razlozi za to: „Ne može se materijalno list izdržati”; novim pogoršanjem „političkih prilika” onemogućen je rad na izdavanju časopisa. Ostala je samo *nada* da će vreme, taj večiti faktor svih promena, opet jednom „ukloniti prepone” i da će se progresivni elementi, „snažniji i osigurani u svakom pogledu, opet javiti

²⁵ „Književni pregled”, br. 1, 14–16. Jedina zamerka se odnosi na prevod.

²⁶ „Književni pregled”, br. 7, 111–112.

²⁷ *Fruška gora*, rb. 12, 191–192.

²⁸ „Književni pregled”, br. 9, 140–42; br. 10, 156–57.

²⁹ *Knjiga Ljube P. Nenadovića*, sv. V, br. 15, 239–240.

³⁰ Isto, br. 15, 240. Kada je, u vreme izlaženja časopisa, umro opštecenjeni filolog Đura Daničić, njegov lik se u nekrologu naročito uzvisuje činjenicom da je bio od onih „kojima je spoljašnji sjaj i komotan život” bila „poslednja briga”, a opštekoristan „rad” ... „sve i sva”.

pred svoje čitaoce”³¹

U zaključku moglo bi se *ponoviti* da ni u ovom *socijalističkom* časopisu nema ono što će se sledećih decenija smatrati bitnim obeležjem socijalističke pripadnosti. Marks se navodi samo nekoliko puta, i to uglavnom u prilogima stranih autora. Na konkretne (političke i ekonomske neprilike ne reaguje se gotovo nijednim osvrtom (jedini *politički* napis sadrži osudu pokušaja atentata na kralja Milana!)³²

U ovoj deceniji, Marks se, izučava manje nego u prethodnoj, i to samo kao jedan od mnogobrojnih socijalističkih pregalaca, a ne kao neprikosnoveni rodonačelnik socijalizma. Što se tiče kritičkih osvrta na prilike u zemlji, njih nije moglo biti mnogo u tadašnjim uslovima. Vlasti su jedva, i to za kratko, tolerisale članke u kojima se uopšteno ili konkretno kritikovao sistem na kome je počivao i poredak u Srbiji.

Nedovoljna *čistota* ovog časopisa sastoji se prevashodno u *zbrci* koja proističe iz radikal-socijalističkog sastava njegovog uredništva. Neki od urednika i saradnika već se ubrajaju u članove, ili bar pristalice Radikalne stranke. Nekima će udaljavanje od doktrinarstva predstavljati veći problem, pa će se radikalima pridružiti sa više rezervi i tek kasnije, kada se teorija bude u praksi razvodnila do stepena pragmatičnosti, u kojoj oduvek preovlađuju interesi nad idealima.

³¹ *Oproštaj s čitaocima*, br. 16/17, 264.

³² *Atentat*, br. 7, 112.

ИЗЛАЗИ СВАКЕ НЕДЕЉЕ

НА 2 ТАБАКА

УРЕДИНИШТВО

ПРЕКО ОД „СТАРОГ ТЕЛЕГРАФА“.

ЧАС

СТАЈЕ ЗА СРБИЈУ:

НА ГОДИНУ	15 ДИИ.
„ ПО ГОДИНЕ	7 И ПО
„ ЧЕТВРТ ГОДИНЕ	4 ДИИ.

ЗА СВЕ СТРАНЕ ЗЕМЉЕ ГОД. 10 ФОР.

САДРЖАЈ: ОБАВЕШТЕЊЕ — Побуде — Мисао, песма. — Писмо Уредништву. — Како се пише историја. — Манфред. — Наше политичке слободе. — Друштвени политички преглед. — Библиографија. — Нове књиге. — Бележбе. — Огласи.

ОБАВЕШТЕЊЕ

Неочекиване сметње спречиле су нас, те није могао „Час“ угледати на време света. Читаоци неће ни најмање изгубити, јер ћемо се потрудити, да бар од трећег броја, почне лист уредно излазити.

ПОБУДЕ

Није ништа ново да се код нас појављују новине без икаквог оправданог смисла, по тек да буду једна више или да даде начина коме наметном или будали — да се прослави.

Ми имамо појеста политичких и неполитичких новина, у којима су заступљене скоро све „државничке“ идеје. Имали смо и књижевних, које су са разлогом или без разлога неко време постојале.

Да, поред свију тих других новина, постоји и наш „Час.“ треба да има довољно важних побуда, да се и нама не би приписала манија, која је многим другим била главни покретач.

Ми ћемо бити кратки.

Многи други пишу: или да свет забављају, да га одбију од мисли; или само да пишу. Код њих постоји појезија рад појезије, наука рад науке — ништи они хоће да то има везе са човеком.

Код нас, и појезија, и проза, и наука, и политика — све има смисла само онда, кад се тичу и кад упливљују на бољитак људи.

Тај, незаступљени правац у нашој књижевности, хоћемо ми да попунимо издавањем „Часа“.

Нашег листа, научног и књижевног, задаћа је рад на друштвеном преображају. Ову задаћу, све, што у листу изађе, мора потпомагати.

То су тежње и узроци, са којих покрећемо „Час.“ Како ми замислимо тај друштвени преображај и како мислимо да на њему радимо, растумачићемо у идућим бројевима. Наш сав доцнији рад, биће доказ колико наших добрих мисли, толико и добре воље да ове мисли и даље подседамо.

УРЕДИНИШТВО.

МИСАО

(ИЗ МАРТОВА)

Њу су огњем на спалишту
Претварали у пепео,
Њу, кад панчад хрпе ништу
Бацали су ... свет је клео ...
И на крсту патничкоме
И у мраку тавничкоме
Сносиле је муке љуте;
Њу су као ситно прашак,
Као пухор, ко облачак
Разгонили на све путе.

Њој је глауност људи — робља,
Њој је пакост, ъој је злоба
Свуд закрпн' пут умела;
Ал' у тајни кутић гробља
Као зора новог доба
К'о зрак — ваздух, ућ' је смела.
И из мрака ропских јада
Из пенела на згаришту
Дизала се, к'о вајкада,

Т. Мих. Јовановић изда.

ГОД 1.

31. ДЕКЕМБРА 1887.

БР. 2 и 3

ОМЛАДИНА

ЧАСОПИС

ЗА НАУКУ, КЊИЖЕВНОСТ И ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ИЗДАЈЕ

УЈЕДИЊЕНА ОМЛАДИНА

ИЗЛАЗИ ДВА ПУТА МЕСЕЧНО

САДРЖАЈ

СРЕБЈА И ЈЕДИНСТВО СРПСТВА. — ПОСТАНАК ПОРОДИЦЕ, ПРИВАТНЕ СВОЈИНЕ И ДРЖАВЕ, ОД ФР. ЕНГЕЛСА. — ПОЛИТИЧКА ПИСМА (ПРЕСТАВНИЧКИ СИСТЕМ ВЛАДАВИНЕ). — КООПЕРАЦИЈА, ОД К. МАРКСА. — У ЧАРКИ, БРИПОВЕТКА Св. Љ. ГАВРИЛОВИЋА. — КРИТИЧКИ ПОГЛЕД НА ИСТОРИЈУ СРЕБЈА. — УМНА СВОЈИНА. — НАШ ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКИ ЖИВОТ. — КЊИЖЕВНОСТ. — СРПСКОМ НАРОДУ, ОД „ПОБРАТИМСТВА“. — ПРЕТПЛАТНИ ПОЗИВ. — БИБЛИОГРАФИЈА.

УРЕЂУЈЕ И ОДГОВАРА

С. КУКИЋ

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАРИЈА ЗАДРУГЕ ШТАМПАРСКИХ РАДЕНИКА

1887.

Zaglavlje časopisa "Omladina" iz 1888 godine

Živojin Balugdžić, jedan od urednika i glavnih saradnika "Zanatlijskog saveza" (fotografija iz 1904).

Mata Cenić, odgovorni urednik lista "Borbe" iz 1882. godine

*Vasa Pelagić, veliki propagator
socijalističkih ideja
i saradnik socijalističkih listova*

„ISTINA”
(1883)

U dogovoru sa izdavačima „Borbe”, Cenić je odlučio da se 1883. pokrene „zasebni list”, odnosno časopis koji će izlaziti jedanput nedeljno kao neka vrsta dopune „Borbi”. Listu je dao ime „Istina”. U „Istini” on je hteo da sačuva svoju neobuzdanu individualnost, koje se samopregorno odricao u interesu kolektivne socijalističke zajednice u „Borbi”. Svestan prednosti zajedničke borbe nad individualnom, nije prezao da ispred svoje lične „Istine” istakne prvenstveni značaj kolektivističke „Borbe”. Taj odnos između dva bratska lista ovako je formulisao: “‘Istina’ će biti izraz ličnosti jedne, u kojoj ću ja neograničeno slobodno izlagati svoje mnjenje i zastupati svoja načela, – a ‘Borba’ će biti izraz društva grupisanog iz ljudi jednoga načela. Stoga ja ne dvoumim da čitaocima od sveg srca preporučim da na prvom mestu drže ‘Borbu’ pa tek onda ‘Istinu’.”³³

Prilike za izdavanje lista bile su teže nego dve godine ranije, kada je pokrenuo „Radnik”. Naprednjačka stranka, koja se u početku predstavljala kao progresivna stranačka formacija, na vlasti je sve više otkrivala svoje konzervativne crte, pa je čak preduzimala brutalne reakcionarne mere protiv nosilaca naprednih političkih strujanja.

Radikalna stranka je uspela u međuvremenu da se afirmiše u javnosti, koja je pružala sve veći otpor antidemokratskoj vladavini naprednjaka. Radikalni vođi su svojim kvazimarksističkim argumentima obmanuli i mnoge prosocijalističke kružoke. Socijalisti iz zanatlijskih i sitnoburžoaskih redova nisu bili dorasli izvanredno teškoj, komplikovanoj i delikatnoj situaciji. Samom Ceniću je nedostajalo snage, kao što smo videli, za usmeravanje socijalističkog pokreta u klasno borbenom pravcu internacionalnom putu *marksističkog* socijalizma. Cenić je mogao samo svojim revolucionarnim žarom i socijalističkim idealima da pojača dejstvo antiburžoaskih elemenata; to će i učiniti svojim novim listom. Svestan mnogih starih i novih teškoća koje su ga očekivale, ovako je opisao nezavidan položaj tadašnjeg publiciste: „Mora da ugađa mnogobrojnim čitaocima” raznih ukusa; treba da vodi računa o savesti, koja nalaže „da se pošteno napiše”, pa o istini, koja zahteva „da se iskreno napiše”, i, najzad, mora da se obazire na policiju – da ona „ne obustavi list ili ne strpa urednika u aps”. Istina je „skupa, svaki vole da je mete na formu – to je zbog mušterija”. Međutim, s njom se rado niko ne „služi jer je protivna interesima...” Istina „mora da se uglađi, namesti i nakinduri, da se dopadne svetu koji voli belilo i rumenilo umesto prirodne boje, i tuđe lokne umesto svoje kose”.³⁴

Istina mora da prolazi kroz mnoga iskušenja i često ne može da im odoli. „To je uzrok što se prvo hrišćanstvo pretvorilo docnije u idolatriju, što je prvi protestantizam otišao u sadanju špijunku Bizmarkovu, što je prva revolucija francuska postala Napoleon I, a druga Napoleon III, i najzad to je uzrok što je kod nas Ristić postao – liberal, konzervativac – naprednjak, a socijalista – radikalac”. Često je „okolina slomila ljude od ideja a ne oni okolinu”. Naročito onda kada su oni mislili da se „istina može lažju rasprostrti”.³⁵

Cenić u „Istini”, kao i u „Radniku” i „Borbi”, ne izlazi sa određenim programom. Nov list predstavlja javnosti u umerenoj ulozi zastupnika istine, bez političkih ambicija i pretenzija. „Ona neće preporučivati svoga urednika ni za poslanika ni za ministra. Ona će jedino po svom skromnom mišljenju

³³ „Istina“, br. 1, 1883. „Istina“ je izlazila od 31. jula do 17. oktobra 1883, jedanput nedeljno, u ukupno 12 svezaka, na svega 96 strana.

³⁴ Isto, br. 2, 7. VIII 1883.

³⁵ Isto.

pretresati naše i stranske stvari. Ako li bude koji put gruba, do nje neće biti krivice – javno izrečena istina obično je grublja no u četiri oka.” Publici se obraća kao stari znanac: „Ko zna kako sam pisao, taj zna kako ću pisati, ama ni za dlaku drukče.”

„Istina” je izlazila kao literarni nedeljni pregled. Uvodne članke je u njoj Cenić najradije pisao bez naslova, samo sa datumom. Na taj način je izbegao prve izazivačke „ratničke” poklike, a i teškoće oko formulacije adekvatno sažetog naziva. Jer, kao što je sam objasnio: „Književnik kad piše članak često ima više muke da nađe naslov no da ga napiše, a ova blagoslovena upotreba datuma i ništa više daje i zgodu da se kurtališe probijanja glave sa naslovima, a i pruža mu ruku da može svašta u članak trpati.”³⁶

Tema za članke imao je na pretek. To mu nije predstavljalo problem. „Posle dugog ćutanja i razmišljanja kod nas ima tako mnogo materijala da postoji samo pitanje: o čemu pre da pišemo?” Najradije je i sada pisao o stranačkim prilikama. S podsmehom je govorio o postojećim strankama. Po njemu, svaka od tri partije, koje su tada postojale, zanima se najviše „time što... ukazuje da protivne partije nisu u stanju da 'usreće' narod i da su protivnici nepošteni i lole”. Međutim, i najnaprednije buržoaske stranke „su više bile izraz progresa no progres njihov”.³⁷ Ističe da u postojećem političkom životu laž igra najveću ulogu. „Laž je moderna velesila i onda nije nikakvo čudo što ona ima važnosti na političkoj berzi.”³⁸

Još je bio na antiradikalnim pozicijama, ali je izražavao mišljenje da bi radikalima, pošto imaju većinu u narodu, trebalo predati vlast. Smatrao je da bi se na vlasti oni samo kompromitovali. Bili bi isto tako revnosni, možda čak revnosniji, čuvari reda i poretka kao i liberali ili naprednjaci na vlasti. Zato kaže: „Zahtevi ustavnosti, zahtevi naroda, zahtevi prava i zahtevi državne mudrosti govore da radikali dođu na vlast.”³⁹

Napadao je i naprednjake, mada su ga protivnici još uvek optuživali da je „naprednjački agent”. Govorio je da su naprednjaci na vlasti u potpunosti preuzeli nasilničke metode liberala.⁴⁰

U napadima na Liberalnu stranku Cenić je s ironijom pisao da je „liberale... progutao Ristić, da oni pored njega i ne postoje. U običaj i to ne bezuzročno ušlo je da se oni svi zovu ristićevcima a ne liberalima”.⁴¹

U političkim raspravama tražio je zakone kojima bi se obezbedile osnovne slobode. Ali kao socijalista on ukazuje da vrednost političkih sloboda zavisi od ekonomskih odnosa i prilika. „Sve slobode... su iluzije bez materijalnog stanja...”⁴² Površinske izmene u zakonima i ustanovama nemaju za posledicu dublje, suštinske promene u životu naroda. Zahtevi za reformama i same reforme mogu da se koriste i za demagoške svrhe, radi obmanjivanja masa a za učvršćenje pozicija vladajućeg režima. Sreća se ne nalazi samo „u promeni poreze, u potpunim političkim slobodama, u ‘dobrom’ ustavu, u organizaciji narodne vojske, uređenju drukče policije, suda itd.”⁴³ Navodeći primere iz istorijske prošlosti, on ukazuje na to da „poreza može da služi kao sredstvo za bunu (npr. Vučiću) ali i kao sredstvo za održavanje na vlasti...” Smatra da se od građanskih stranaka ne mogu očekivati duboke promene. U najboljem slučaju, one mogu nekim palijativnim sredstvima omogućiti pravim borcima za progres akcije za ubrzanje daljeg napretka. „Sreće ne može dati narodu

³⁶ Isto, br. 1, 1883.

³⁷ Isto.

³⁸ Isto, br. 6, 1883.

³⁹ Isto, br. 8, 18. IX 1883.

⁴⁰ Isto, br. 10, 2. X 1883.

⁴¹ Isto, br. 2, 1883.

⁴² Isto, br. 1, 1883.

⁴³ Isto.

nijedna dosadnja partija, a može samo sa dobrim političkim, finansijskim i prosvetnim ustanovama dati sredstva da se narod može podići moralno i umno, te da može sam do svoje sreće doći. Borba sadašnjih partija, to je ćuprija socijalizmu.”⁴⁴

U svojim političkim kritikama i pri isticanju određenih političkih zahteva, Cenić kazuje čitaocima da se kreće samo u granicama umerenog liberalizma i radikalizma, kako ne bi izazvao veće reakcije i reperkusije. Socijalistički zahtevi su dublji, svestraniji, dalekosežniji. Vlastodršci ne dozvoljavaju da ih neko ističe.

Od akutnih političkih potreba, Cenić i u ovom listu najčešće pominje promenu ustava. Smatra da bi novi ustav bio koristan svima. Čak i onima koji su na vlasti, jer i oni treba da misle na zaštitu svog položaja i svojih prava kada budu sišli sa vladajućih pozicija.⁴⁵ U teorijskoj raspravi on razlikuje tri vrste ustava: narodni, republikanski i monarhijski. *Narodni ustav* je, po njemu, uveden jedino u francuskoj revoluciji 1793. godine. Republikanske ustave potcenjuje, smatra ih opsenama. „*Ustavi republikanski* nisu ništa drugo do noćne aveti.” On je protiv republikanskog ustava iz razumljivih razloga. Pod apsolutističkim režimom Obrenovića nije smeo, nije mogao da brani republikansku instituciju. Sam kazuje: „Kad bi hteli ili smeli preporučivati republikanski ustav mi bi mogli razložiti na koji bi način mogao valjati... a ovako uputićemo svakog na onaj prvi ustav [narodni – A. R.]...” U postojećim uslovima, uzornim smatra „*narodni ustav*” koji je ostvaren u francuskoj revoluciji. Samo u njemu je došla do izraza suverena volja naroda, izražena u narodnoj skupštini. S obzirom na to da ne može pisati u antidinastičkom duhu, on se zalaže za ustavnu monarhiju u kojoj bi bio „faktički suveren narod a idealni – vladar”. U takvoj državi bili bi sačuvani i interesi vladara. „Kada je vladar izuzet iz mešavine u narodna ili bolje reći partijska posla, on je osigurao svoje prerogative, jer njemu ne može biti ni bolje ni gore pa ma ko došao za ministra ili na državnu upravu.” Traži primenu principa koji nalaže da „vladar postoji zbog naroda a ne narod zbog njega”.

Cenić i u „Istini” traži koncentraciju vlasti, zakonodavne i izvršne, u Skupštini. „Većina skupštinska treba da bude jedina merodavna ko će biti ministar.”⁴⁶

U Srbiji vladaju režimi nasilja, pometnje i obmane zato što Skupština nema određena prava. Sa gorčinom je „Istina”, Cenićevim perom, isticala da ovde, kao retko gde „svaki koji ume da potpiše svoje ime može da postane književnik i svaki koji je dovoljno bezobrazan da se nametne drugom za učitelja postaje reformator”. Tu „dvorske ulizice i spletkaroši” vode prvu reč, a poštenjaci su proganjani. Socijalisti, iako istupaju sa najskromnijim željama, kleveću se izmišljenim argumentima. Politički protivnici socijalizma najviše su napadali Cenića samog, i to ne samo onda, kada je istupao sa političkim pretenzijama, već i sada, kada se zadovoljavao ulogom skromnog publiciste prosvetitelja. Sa gorčinom je morao konstatovati: „Danas kad pokrenusmo jedno parčence novinica, koje nikom ne natrunjuju no se trude da po mogućstvu što doprinose razumevanju događaja što se kod nas i drugde događaju, – opet te iste optužbe idu. To je zato što nismo sagrađeni od onog sretnog kalibra koji pasuje na sve puške.”⁴⁷

U „Istini” Cenić, odista, više istupa u ulozi prosvetitelja, pedagoga i literata nego političara. On traži, na primer, „prevaspitanje naroda” reformom

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Isto, br. 5, 28. VIII 1883.

školstva. Ustaje protiv škole koja zaglupljuje narod, od koje đaci kad odrastu neće imati nikakve koristi. Ističe kako u školama godinama pune „đacima glavu sa lažima i nesigurnim učenjima”, a oni „posle tolikog mučenja, nakon mnogo godina dolaze do ubeđenja da je sve to laž i ništa više” i da se „ta laž njima naturala ‘iz obzira državnih’, ‘iz interesa vere’...”⁴⁸

U „Istini”, kao i u „Radniku”, Cenić je posebnu pažnju posvetio spoljnopoličkoj rubrici, koja je sadržavala *Pregled stranih zemalja*. „Teškoće oko uređivanja te rubrike bile su velike, jer je tada svaki list drukčije, prema stranačkim potrebama i ličnom ukusu urednika, komentarisao šarolike događaje i raznovrsne probleme od svetskog značaja. Bez preciznog političkog kompasa teško je bilo razaznati tokove razvitka u mnogobrojnim, velikim i malim, dalekim i susednim zemljama.” „U haosu, u kom se nalazi silestvo božjih država sa nepreglednom množinom državljana – u tom haosu naći konac koji bi nas poveo po spletu događaja da ih možemo shvatiti i oceniti nije laka zadaća.”⁴⁹ Cenić je sebi postavio zadatak da čitaoca navede na pravi put, da ga sačuva od lutanja, da mu pokaže pravac koji vodi ka cilju u borbi za bolju budućnost. Po njemu, „novinar koji hoće svojoj publici da posluži malo više no što čini kakva baba-brbljuša po selu, pričajući starom, mladom šta je koji ili koja rekla-kazala; koji hoće, ako ne da pokaže pravi značaj događaja, a ono bar da uputi svoju publiku da ih može oceniti – taj novinar ne sme se zadovoljiti prostim pričanjem kako je neki kome razbio u politici glavu, kako se preturio sa stolice itd. no mora objasniti vezom u kojoj stoji sve što se u politici dešava”.⁵⁰

Kao urednik nedeljnog lista, koji treba da sumira protekle događaje u produhovljenom analitičkom prikazu, Cenić je smatrao svojom obavezom da se pozabavi „sa svima važnijim događajima na strani i ozbiljnije i svestranije no što je to običaj”. U mnoštvu odvojenih, pojedinačnih, posebnih događaja i ličnosti, on je tražio opšte, zajedničke komponente prema suštastvenim razlikama njihovim: progresivnim i umerenim, revolucionarnim i reakcionarnim. Te crte „se raspoznaju u sadanjem životu svijui naroda” kad se događaji posmatraju sa određene visine – kazuje on svojim čitaocima. Svuda se borba vodi između ljudi nejednakih interesa i shvatanja. Oni koji su za dalji napredak uzeli su „nauku i potrebe ljudske za svoje oružje”, a oni koji su protiv njih, „veru i palijativne mere”. Uzrok revolucionarnog pokreta „je neprirodan odnošaj između ljudi u političkom i moralnom pogledu i nesrazmera u ekonomnom i umnom”. Jedni traže izlaz pomoću tekovine rada i slobode, drugi pomoću vere i bajoneta. Tako se Cenić trudio da u svome listu otkrije i identifikuje u svima zemljama iz kojih je donosio vesti predstavnike dveju večito ratujućih strana, da jednu od njih podstiče i ističe, a drugu žigoše i osudi.

Cenićev treći list bio je umereniji od svojih prethodnika. Ton i stil su mu odmereniji, polemike svedene na najmanju moguću meru, politika potisnuta u sfere rasuđivanja. Međutim, ni prilike, ni temperament, nisu dozvoljavale Ceniću da prati događaje samo kao posmatrač. Skupštinski izbori koji su održani te godine prisiljavali su ga na direktne političke akcije. Socijalistički nastrojeni radnici, zanatlije i đaci u Beogradu, iako nisu bili mnogobrojni, odlučili su da istaknu svog kandidata na izborima. Mogli su računati sa oko 200 glasova, koji, doduše, nisu bili dovoljni za pobjedu, ali kojima su mogli demonstrirati snagu svoje postojanosti. S obzirom na to da su na drugim mestima pristali da podrže radikalskog kandidata, ovde su predložili

⁴⁸ Isto, br. 1, 1883, *Prevaspitanje naroda*.

⁴⁹ „Istina“, br. 1, 1883.

⁵⁰ Isto.

radikalima dva zajednička, pod uslovom da jedan od njih bude socijalista. Pošto predstavnici Radikalne stranke nisu pristali na taj predlog, socijalisti su sami istupali protiv ostalih stranaka. U posavskom srezu socijalistički kandidat je bio urednik „Istine”. Zato se opet na njega sručila radicalska hajka sa klevetničkom optužbom da je u službi naprednjaka. Odgovarajući na ove insinuacije, Cenić zadržava odmereni glas procenjivača istine, čoveka koga je vreme naučilo da u dugotrajnoj borbi bude strpljiv i veruje u neminovnost pobeđe. „Narod će se još dugo varati, ali vreme nije odveć udaljeno kad će svaki uvideti na čijoj je strani istina...”⁵¹

Radikalni lideri se nisu mogli umiriti smirenim tonom socijalističkog prvaka. U svojim listovima su napadali Cenića najpogrdnijim izrazima, a sa grupama organizovanih izgređnika razbijali radničke socijalističke predizborne mitinge. Socijalisti, pa i sam Cenić među njima, nisu hteli dalje zaoštravati borbu sa radikalima. Bili su spremni da se povuku, da bi podržali kandidaturu radikalnih predstavnika u borbi protiv liberala i naprednjaka. Pretpostavljajući Radikalnu stranku ostalim dvema, oni su počeli govoriti da socijalistima „nema napretka sve dok se radikali ne izgustiraju”,⁵² dok se na vlasti ne kompromituju. No, bez obzira na ove ustupke, radikali su i dalje nasrtali na socijaliste pod Cenićevim predvodništvom, jer su hteli da ih likvidiraju potpuno, da prestanu postojati kao posebne socijalističke formacije, da se izjednače sa radikalima. Cenića su smatrali najvećom, možda i jedinom smetnjom za ostvarenje tih planova. Zato su i dalje na njega nasrtali klevetničkim napadima.

Cenić je morao biti veoma ozlojeđen kada je, tražeći oduška u odgovoru kojim bi sav svoj gnev mogao iskaliti na protivnika, dolazio do zaključka da su sredstva publicistike preslaba za ubitačne udarce kakve bi želeo zadati neprijatelju. Hteo bi da umre „od muke što je ovaj štamparski jezik” nedovoljan za njegove namere. Hteo bi da ga svi čuju, svi vide, a ne samo čitaju kad se obračunava sa kleveticima. „Zašto... ova... slova nemaju svog handžara, svoje pesnice – da krvniku kažu šta je njegovo?” Pita se da li oni znaju da u njegovim „žilama ne teče mleko, no crvena krv?”, da „je starom Ceni svejedno ili časno poginuti ili pseći živeti?” Dovikuje im: „Tražite boja, boja mrskog, kukavičkog? Ne, neću vam dozvoliti, već u kosti, pa ko bude jači!”⁵³

U eri naprednjačke reakcije, koja je radikale prisilila na buntovnički otpor, a posle skršenog otpora odvodila na vešala i robiju, i socijalisti nisu bili pošteđeni mera odmazde. Ni Cenić nije mogao dugo da izdrži sa svojom „Istinom”. I ona je prestala da izlazi, kao i „Radnik”, u istoj godini kada je počela.⁵⁴

⁵¹ Isto, br. 6, 4. IX 1883.

⁵² Isto, br. 7, 11. IX 1883.

⁵³ Isto.

⁵⁴ „Istina” – 1883,

„ČAS”
(1885)

Sledeći, poslednji Cenićev list, odnosno časopis „Čas”, pokrenut je 1885. godine, uglavnom sa literarnim i naučnim pretenzijama. Tu je najviše prostora dato pripovetkama, esejima, odlomcima romana, pesmama, prikazima književnih ostvarenja. Tu Cenić piše o moralu, moralnom raspadanju buržoaskog društva, o istoriji i istorijskim poukama, o nauci i naučnim dostignućima.¹

Većina napisa u „Času” je iz oblasti književnosti i nauke, ali je tendencija i ovog Cenićevog lista prvenstveno politička. Njegov je cilj takođe širenje socijalističkih ideja i kritika buržoaske države i njenih institucija. Po „Času”, „i poezija, i proza, i nauka, i politika – sve ima smisla samo onda... kad uplivišu na boljitak ljudi”, odnosno društva. Zato se kao primarni zadatak i ovog glasila ističe „rad na društvenom preobražaju”, sa obavezom da ovde „ovu zadaću sve što izdaje mora potpomagati”.²

Razlika u odnosu na ranija Cenićeva glasila sastoji se u tome što glavna meta kritike više nije Radikalna stranka, nego vladajuća Naprednjačka. Promene koje su se u međuvremenu dogodile morale su naći izraza u „Času”. Radikali su doživljavali sudbinu pripadnika najproganjanije opozicione stranke, a naprednjaci su prednjačili u reakcionarnoj vladavini nasilja. Borba protiv nasilnika je postala primarna. Zato se sada uzgredno iznose kritičke primedbe na račun Radikalne stranke, više se izražava žaljenje što ona u svom proglasu ističe samo političke zahteve nego što se osuđuje zbog toga što prenebregava socijalno-ekonomske.

U člancima i beleškama političkog karaktera, oštrica je uperena protiv tiranske naprednjačke vlade, njenih zakona i sudskih i izvršnih organa. O njenim nedelima govori se u pričama i alegorijama. O njenim žrtvama, mučenicima i herojima, piše se u buntovničkim stihovima.³

Zbog kritičkih i buntovničkih napisa Cenić mora sve češće da odgovara pred sudom, da plaća novčane kazne i ide u zatvor. Mnogi brojevi „Časa” su zaplenjeni pod obrazloženjem da sadrže uvrede ili klevete pojedinih ličnosti ili ustanova. Uprava grada Beograda, državni tužilac i Varoški sud nalaze, na primer, u jednom napisu 6. broja uvredu Narodne skupštine i zato Cenića osuđuju na osam dana zatvora.⁴ U sledećem, 7. broju, policija nalazi uvredu vlasti. I 8. broj se inkriminiše. Četnaestog juna terazijski kvart stražarno sprovodi Cenića ulicama Beograda na izdržavanje zatvorske kazne. Sledećeg dana, zbog tog iznenadnog hapšenja, 18. broj „Časa” nije mogao redovno izaći. Izašao je dvobroj u smanjenom obimu.

Posle izlaska iz zatvora, sledile su tužbe i zaplene zbog napisa u brojevima 17, 18. i 19, 23, 25, 26, 33. U vezi sa inkriminisanim napisom u 7. broju Cenić je osuđen na 100 dinara novčane kazne ili 20 dana zatvora.

¹ „Čas” je izlazio od 8. marta do 5. septembra 1885, dakle nepunih 6 meseci, sa ukupno 35 brojeva, formata 28 X 21; do 13. broja, odnosno do 2. juna, jedanput nedeljno na 16 strana; posle 13. broja, dva puta nedeljno na 8 strana. Četiri puta je izašao kao dvobroj: 18–19, 25–26, 27–28, 34–35, na 16 strana. Dva dvobraja, 25–26 i 27–28, imaju identičan sadržaj, pošto je prvi od njih bio zaplenjen, sledeći je štampan sa istim sadržajem samo bez inkriminisanog članka. Jedno kratko vreme funkciju „zastupnika” odgovornog urednika, u odsustvu Mite Cenića, vršio je Kosta Arsenijević.

² „Čas”, br. 1, 8. III 1885.

³ Zanimljivo je da je u početku, do 10. broja, svaka sveska, osim pete, imala po jednu pesmu, a poneka i dve–tri. Kasnije, svega se dve sveske ističu sa po jednom pesmom. Verovatno su stihovi, puni gorčine, besa, prkosa i pretnji morali biti proređivani pod sve većim pritiskom razgnevnjenih policijskih vlasti. Ukupno je u „Času” objavljeno 14 pesama, među njima i pesme Ljermontova, Mereškovskog, Ševčenka; u najžešće i najgorče spadaju četiri pesme Koste Arsenijevića (*Sećam vas se* – namenjeno nekadašnjim načelnim prijateljima; *Na groblju* – odlomak, *Pitačima* i *Otađbini*). Smanjenje broja pesama je najavljeno odlukom uredništva da se smanji prostor za beletristiku a poveća za političku ekonomiju i politiku. Ova se promena obrazlaže zahtevom „većine prijatelja” i potrebom „vremena” u kome se sada nalazimo“ (*Čitaocima Časa*, br. 11).

⁴ „Čas”, 15, 9. VI 1885.

Među mnogo oštećenim, samo delimično sačuvanim, tada još nesređenim aktima Varoškog suda uspeli smo da pronađemo do sada samo dosije sa Cenićevog suđenja zbog inkriminisanog napisa u 23. broju „Časa”, u kome su izneti neki nezakoniti postupci načelnika dragačevskog sreza. Inkriminisani izrazi nalazili su se u belešci rubrike „Društveno politički pregled – unutarnji”. Tu je pisac, prema optužnici, „prestavljanjem neistinitog stanja stvari, oporočavao državna uređenja u našoj zemlji i omalovažavao Zemaljsku upravu i činovništvo, izlažući sve to mrzosti i nepoverenju naroda – što je kaznimo po paragrafima 103 i 104 Kr. zak.”⁵

Prema sudskoj oceni inkriminisanih izraza, piščeva namera se ogleda u tome što je „išao na to da u hrđavoj strani pred svetom, putem javnosti predstavi neistinito uređenja državna, jer se zna da Srbija koja postoji na svojim pravnim osnovama i uređenjima državnim, koja potiču iz osnovnog zakona – ustava – i drugih zakona koji iz ovog izvira, podjednako štiti pred zakonom kako prava svojih građana tako i onih stranaca koji u njoj – Srbiji – pravdu traže. I prema ovome, neistinito je predstavljanje od strane pisca inkriminisanih izraza ...”. Na osnovu toga, sud je rešio, 9. avgusta, da se Cenić za „delo oporočavanja državnog uređenja pod sud stavi a iz slobode da se brani”.⁶

Presuda Prvostepenog suda izrečena je 9. septembra 1885. Sud je, u smislu paragrafa 218. krivičnog postupka, našao da postoji „delo javnog oporočavanja uređenja državnih, predviđeno u paragrafu 103 kaznenog zakonika”, u inkriminisanim izrazima kojima je rečeno „da u Srbiji može dobiti sva moguća prava Talijanac, Francuz, Nemač i podanici sviju država, samo Srbin ni iz Srbije, ni iz drugih zemalja, nema u Srbiji nikakvih prava... A kad se okrenemo na drugu stranu i počnemo posmatrati šta se svega radi sa srpskim građanima, moramo se od čuda zapitati: da li je zbilja ovo Srbija ili je nešto drugo. Srbi su u Srbiji pastorčad, jer nemaju konzulata i diplomatskih agenata, koji će ih zaštititi; oni su ostavljeni na volju često čefovima poreskih starešina”.

Po sudskom nalazu, u tim izrazima sadržano je krivično delo, s obzirom na to da su u Srbiji „po osnovnom zakonu zemaljskom, po ustavu, prava sviju građana... podjednako zaštićena... a ne kao što je izloženo u inkriminisanim izrazima”. Prema paragrafu 103. Kaznenog zakonika i s obzirom na paragraf 240. krivičnog postupka, Ceniću je izrečena kazna od 80 dinara u korist državne kase, „koje ako ne može ili ne htedne da plati, da mu se zameni sa 8 dana zatvora...” Pošto Cenić nije imao novaca za podmirenje ovakvih novčanih kazni, on je izdržao kaznu zatvora.⁷

U kratkom vremenskom razmaku, relativno male zatvorske i novčane kazne nagomilale su se u dva meseca zatvora, koji će Cenić izdržati od kraja septembra do kraja novembra 1885. Međutim, Cenićevu volju za izdavanje lista nisu ni ovog puta slomile političke i policijske muke, jer je uvek našao dovoljno snage da ih otrpi i savlada. On je obustavio list početkom septembra jer nije imao dovoljno novčanih sredstava i nije naišao na dovoljan odziv kod tadašnje, većinom indolentne, čitalačke publike. Zato je, opraštajući se od javnosti u poslednjem, 34. i 35. broju „Časa”, pun gorčine napisao: „Kad smo pokrenuli ‘Čas’ nismo očekivali otud ni lovorike, ni bogatstva, hteli smo da *prodrmano* *uspavanu našu inteligenciju, da je pokrenemo na život i rad*”. Očekivao je minimalan broj pretplatnika, a umesto njih već posle šest meseci ostao je sa 700 dinara deficita. Ni saradnika nije mogao naći. Mnogi od

⁵ IAB, Varoški sud, N. 7405/1885.

⁶N. 8078.

⁷Fasc. 49, br. 24/1886.

njegovih prijatelja, na rečima revolucionarni opozicionari koji su mu obećali podršku u teškoj borbi, nisu imali dovoljno hrabrosti za nastupanje u jednom socijalističkom časopisu u vreme terora naprednjaka. „Kad je jedan književno-naučni list od takvog kalibra kao što je ‘Čas’ spao svega na svog urednika, koji je, uzgred budi rečeno, srušen bolešću – onda tu više života nema. Razne Dragiše [misli na Dragišu Stanojevića – A. R.], Petrovi i Pavlovi nalaze za zgodnije da uzdišu no da se posla late. A neće dugo proći, i kad opet bude jugovine i slobode, povrviće silni junaci na javnu pozornicu i pričaće vam kako su oni narodni borci i Mučenici i kako su neumorno radili na spasenju sveta. I oni će biti proroci toga vremena. Tako i treba da bude, jer politički ološ prodire u živce naroda bez mnogo muke.” Onima koji su jadikovali: „Pa šta može da se radi?.., opasni su zakoni, još opasnije vlasti, pa je nemoguće raditi”, odgovorio je s prezrenjem i s ponosom: „To je laž. Ovaj list ne prestaje zato što ga goni vlast”...“: ‘Čas’ prestaje da izlazi zato što nema s kim da se izrađuje kako treba da bude i što nema dovoljno publike koja pošteno i na vreme izmiruje svoj dug...”⁸

U zaključku moglo bi se, sa socijalističkog stanovišta, „Času” zameriti što se, uprkos daljim povremenim prebacivanjima na adresu socijalističkih *renegata*-radikala, približava putevima koji vode u tabor Radikalne stranke. Oseća se kako se u interesu zajedničke borbe protiv vladajućih naprednjaka napuštaju tereni samostalnog istupanja. Više se gotovo i ne reaguje otvoreno na radikalske izazove. Nema se ni sluha, kao u doba „Radnika” 1881, za razlikovanje glasova radikal-socijalista ili pseudosocijalista i socijalista. Postaje to upadljivo prilikom *hvalospeva* povodom nove knjige Dragiše Stanojevića, o *interesima Srpstva*, za koju se u „Času” kazuje da predstavlja kapitalno delo svojim doprinosom u iznalaženju *nama* odgovarajućih puteva u pravcu socijalizma. U stvari, ovim delom se *prokrijumčaruju* teze neoradikalizma a dezavuišu načela ne samo socijalističkih ideologa svetskog značenja, sa Marksom na čelu, već i domaćih, sa Markovićem na pročelju.⁹ Zapažaju se u kritičkoj proceni i prevelika hvaljenja u prilog preživelih institucija, običaja, navika prošlosti, negovanih patrijarhalno-zadružničkim načinom mišljenja, kaja deluju sve neprikladnije zbog svoje nesavremenosti. Iako se izriču samo kad se osuđuju razarajuća ekonomska i psihološko-politička stanja izazvana ubrzanim procesom raslojavanja i diferencijacije pod dejstvom prodora kapitalističkih robno-novčanih odnosa, ona se u glasilu sa revolucionarnim pretenzijama više ne mogu opravdati *prirodnim* osvrtima na *dobra stara vremena*. Dokaz su bespuća koja povremeno ovlađaju psihom socijalista zbog gubitka kompasa, *beznadežnosti* trenutka pod teškim bremenom realnosti. Ne obnavljaju se svežim snagama budućnosti, onoliko koliko treba, iscrpene snage proređene generacije prvih socijalista. I one najistrajnije iz stare garde obuzima strah od novih neizvesnosti, kada se pribegava pokušajima da se regenerišu ostaci staroga, što se sasvim jasno ogleda i u ovom „Času”, u člancima gde se veličaju drevna srpska zadružna prebivališta.

Rečeno se upečatljivo potvrđuje napisom o nekadašnjoj i ondašnjoj Šumadiji, u kojem se priča kako je „pre 25 godina bilo drukče nego što je sada – bogate i velike zadruge, jaki i zdravi naraštaji, prekrasno domaće odelo, vesela lica;

⁸ „Čas”, 34 i 35, 5. IX 1885, *Oproštaj*. Posle obustave „Časa” Cenić se primio sledeće, 1886. godine, uredništva naprednog „Novog beogradskog dnevnika”. U tom listu se takode isticao člancima na liniji borbe za socijalističke ideje i odnose protiv vladajućih institucija i sitnoburžoaskih devijacija. Međutim, i tog se novinarskog položaja morao ubzo (1887-godine) odreći zbog sukoba sa ostalim saradnicima lista i bolesti, koja je uzela maha. Smrt je sprečila njegove nove pokušaje izdavanja socijalističkih listova. Umro je u noći između 8. i 9. februara (20. i 21. po k. k.) 1888. godine (Omladina, br. 3, 15. II 1888; Odjek, br. 19, 10. II 1888).

⁹ Bibliografija, *Interesi Srpstva*, od Dragiše Stanojevića, Čas, br. 10, 5. V 1885; Književnost, *Interesi Srpstva*, Čas, br. 23, 7. VII 1885.

sve je pevalo, pevalo u duši, pevalo javno”. Nema više „stare valjarnice. Retko ćete zateći u kući razboja, a predilje i pletilje videćete natovarene... gde idu dućandžijama da kupe cipele, rekle, jopni, marama, vunice... i svega što za kuću treba. Ovaj radni narod prestao je da bude ono što je negda bio, on je sada Nigar sa Konga koji donosi svoje krasne proizvode i daje Jevropljanima za dečije sigračke i otrovne špirtulje”.¹⁰

Negativno deluju povremeni nacionalistički napisi, potpuno u neskladu sa socijalističkim uverenjima, potrebama i obavezama izraženim u većini drugih napisa. Očigledno je da izdavač „Časa” nastoji u izvesnim trenucima da nezadovoljstva naroda, kao i svoja sopstvena, kanališe (poput glasila građanskih formacija) u pravcu *stranaca* koji su i u Srbiji, kao svuda u svetu, izazivali osećanja podozrivosti i revolta, podstičući, kao *prekomerni* suparnici u borbi za *opstanak*, atavistička strahovanja od tuđina i nagone izživljavanja na račun slabijeg. Tako su „nažalost gotovo svi stranci” i u „Času” tretirani povremeno kao vinovnici mnogih, mahom uopštavanih, neidentifikovanih, nasumce nabačenih – izrabljivačkih, nepravednih, nerodoljubivih, štetočinskih i sl. negativnih pojava u područjima politike, a naročito ekonomike. Iako su se među tim „strancima” cincarskog, grčkog, jermenskog, nemačkog, češkog, jevrejskog, ciganskog i dr. porekla nalazili u priličnom broju i oni koji su procesom asimilacije već primili sva ili gotovo sva obeležja autohtonog stanovništva. U svakom slučaju, ni oni pravi stranci nisu mogli, zbog raznoraznih postojećih ograničenja, od zakonskih do psiholoških, imati *veća prava* nego domoroci.¹¹

Prenebregavanjem ovakvih činjenica, pothranjivanjem fikcija bar pri obračunu sa izvesnim protivnicima najlakše su se, međutim, mogla sticati preimućstva. Zato se i „Čas”, uzvraćajući udarce naprednjacima na vlasti, na primer, posebno isticao nasrtajima na tadašnjeg ministra finansija Vukašina Petrovića. On je za mnoge naprednjačke mahinacije mogao najlakše biti žigosan, kao „stranac”, bar u očima masa, ako već ne u sredini *merodavnih*, pošto su mu roditelji *pripadali krugu* pokrštenih Jevreja, koji su prešavši u pravoslavlje stekli svojstvo srpskih građana pod okriljem samih vladara. (Ded po majci bio mu je čuveni Milošev *kapelmajstor* Šlezinger.)¹²

Pored ovakvih ekscesa uočavaju se i nedostaci u eklektičkim člancima o društvenim previranjima i ciljevima prema učenjima socijalnih i socijalističkih ideologa različitih pravaca i stremljenja. I to što nema direktnih ataka na Marksova učenja, kao u prvim Cenićevim glasilima, više je znak približavanja radikalima nego udaljavanja od njih. Radikali se, naime, još uvek u teorijskim raspravama i radničkim sredinama predstavljaju, po potrebi, ali i po uverenju, kao poštovaoci pa čak i „sledbenici” Marksovi.

Na kraju, kad se sve rezimira, ipak prevaga napisa kojima se dokazuje socijalistički karakter ovog časopisa ne dolazi u pitanje. Najvažnije je da i on uverava čitaoce da je vladajući poredak nepravedan i neprikladan, ne zadovoljava potrebe narada u celini, ne odgovara interesima ljudi u većini slučajeva, i da ga zbog toga treba promeniti iz osnova, prema učenjima socijalista. Ponajpre ograničavanjem rasprostiranja *inokoštine*, koja predstavlja glavno izvoriste povećavanja razlika između bogatih i siromašnih. Zadrugarstvo se i dalje preporučuje kao brana protiv nadiranja kapitalizma i kao polazna osnova za izgradnju socijalizma. U raspravi o kreditima novčanih zavoda, na primer, traži se „da kredit” ne bude „sredstvo za podčinjavanje” jednih i bogaćenje drugih, „ili bar da to ne bude u toj razmeri

¹⁰ Po Srbiji, „Čas“, br. 30, 11. VIII 1885.

¹¹ Društveno-politički pregled, „Čas“, brojevi 14, 16, 21, 23.

¹² Šauengel–Šlezinger–Petrović, „Čas“, br. 13, 2. VI 1885.

u kojoj je bilo dosad”. Stoga ga treba dati prvenstveno proizvođačkim zadrugama.¹³

U skladu sa ranije usvojenim stavovima, ističe se da su ekonomski činioци presudni u odnosu na političke. U jednom od većih članaka o političkim slobodama, koje ne prestaju zanimati duhove i u krugu socijalista, napominje se, na primer, da „tražene slobode treba vezati sa drugim važnijim pitanjima koja interesuju” svakog, a „tiču se materijalnog blagostanja” radnih ljudi, prema tadašnjim formulacijama „seljaka i zanatlije”.¹⁴

O nacionalnom pitanju se raspravlja razložno kada se angažovanost ne iskazuje u beskrupuloznim političkim obračunima. Ističe se, na primer, rezonovanje da „nacionalnih osobina koje naliče na karakter čoveka nema. Istorija nacije, ma koje bilo, ne pokazuje karakter te nacije, no pokazuje razvitak odnošaja u njoj”.¹⁵

Velikom raspravom, u 6 nastavaka, propagiraju se misli koje svedoče o socijalističkoj opredeljenosti i po merilima ideologa i pripadnika klasno-borbenih proleterskih pokreta. Tu se iznosi da „sem proletarijata, od buržoaskog poretka stradaju i samostalni seljaci, zanatlije, mali trgovci i najzad većina predstavnika... sviju vrsta umnog rada”. Za potonje se još dodaje da po ovom heterogenom sastavu ne sačinjavaju jednu klasnu celinu i zato su njihove ideje uvek „izraz neposrednih interesa ove ili one klase”. Sama „masa bojne armije” sastoji se iz sitnih proizvođača” i pripadnika proletarijata, koji se mogu boriti zajedno ili jedni protiv drugih. Sve zavisi od pobuda kojima se „mala buržoazija”, stalno izvrgnuta kolebanjima između velikoburžoaskih i proleterskih interesnih sfera, nadahnjuje u određenim istorijskim razdobljima i trenucima.

U ovom se kontekstu ne gleda romantičarskim očima ni na patrijarhalne zadružne zajednice. Kaže se čak da je apsurdno obnavljanje „korporativnog i patrijarhalno-društvenog despotizma nad ličnošću... u eposi” u kojoj „grandiozni razvitak proizvodnih sila, srestava saobraćaja i svetsko-ekonomskih odnošaja sve više i više podrivaju mesnu odvojenost, krče put ka ujedinjenju čovečanstva u jednu svetsku kooperaciju i ka oslobođenju ličnosti od sviju formi ropstva”. Precizira se još da su „svi pokušaji i pokreti seljačko-zanatlijski” u kapitalističkom društvu, „da očuvaju svoj komad zemlje ili svoj zanat, da obezbede nezavisnost svoju”, uzaludni. Potvrđuje se to čak i konkretnim rezonovanjem srpskih seljaka, koji se u međusobnom razgovoru sve više vajakaju: „Sve *imanje naše isprodavaće se za porezu*, pa ćemo posle da radimo kod spahija kao nadničari”¹⁶

„Čas” svoj socijalistički *credo* potvrđuje i u velikoj, nezavršenoj, raspravi o premoći socijalističke političke ekonomije nad buržoaskom. Njen pisac kazuje još uvek nedovoljno upućenom srpskom čitaocu da „organizacija radničke klase”, njena „partijska politika” u pojedinim zemljama sveta predstavlja avangardu u borbi protiv buržoaske države, u kojoj uvek preovlađuju interesi bogataške manjine. „Ma koliko da se je starala politička ekonomija”, do Rikarda u Engleskoj, Sismondija u Francuskoj, „da ubedi radničku masu da nema nikakvog društvenog antagonizma... ipak oči, uši i sam trbuh proletarijata ubeđivao ga je” o protivnom.

Zanimljivo je da se ovde, pored Rodbertusa, Lasala i drugih socijalističkih pobornika, poglavito Karl Marks „pominje kao tvorac naučnog socijalizma”, pošto je svojom kritičkom analizom buržoaske ekonomije uspeo da obori postavke „harmonista”. Podrobnijim uvidom u tekst rasprave mogli bismo

¹³ *Kredit na ličnost i na predmete*, „Čas”, br. 2, 17. III 1885.

¹⁴ *Naše političke slobode*, „Čas”, br. 1, 8. III 1885,

¹⁵ *Uloga nacionalnih osobina u društvenom razvitku*, „Čas”, br. 17. i 18.

¹⁶ *Socijalizam i proizvodnja u malom*, „Čas”, od br. 12. do 16.

utvrditi i kako se ispravno prenose obaveštenja o iluzornosti poduhvata koji su propagirani i u Srbiji od pristalica sledbenika Šulce-Delića u okvirima zanatlijskih i radničkih zadružnih institucija *samopomoći*. Domet ovakvog informativnog priloga ogleda se i u obračunu sa *katedar-socijalistima*. Za njih se kazuje da „u suštini” zastupaju interese buržoazije, pošto „promenu društvenog poretka” protežu unedogled apoteozom „postepenog mirnog progresa”, bez neizbežnih skokovitih prelaza, sudara, nasilja itd. Zaključak je u apstraktnom odobravanju upotrebe sile – konkretno se to nije smelo učiniti – u borbi kojom se teži da obori vlast buržoarsko-kapitalističke manjine u korist većine naroda.¹⁷

Izrazita socijalistička opredeljenost i angažovanost „Časa” ne iscrpljuje se ovim ilustracijama. Primera radi, mogli bismo navesti sledeće: on u pozitivnom smislu ukazuje na Engelsovu polemiku sa Diringom; notira njegovu tek objavljenu raspravu o Engleskoj – 1848. i 1885. sa komentarom da je kao i svaka Engelsova stvar „puna jezgrovitih zaključaka i misli”;¹⁸ odmah zatim je i prešampava, u prevodu, iz poznatog časopisa „Neue Zeit”.¹⁹ Značajno je za našu ocenu da u nekoliko nastavaka štampa odlomak iz Engelsove knjige *Poreklo porodice, privatne svojine i države*.²⁰ Zanimljivo je i kako oglašava i pozdravlja izlazak iz štampe delo Černiševskog *Šta da se radi*.²¹

Poučno je sa stanovišta istorijskog materijalizma i *većite aktuelnosti* kritičko razmatranje onovremene historiografije, koje i danas u mnogo čemu zvuči savremeno. Tu stoji, naime: „Po našem jakom ubeđenju nije sve ono istorija gde na koricama piše da je. Vrlo mnogo ima priča, kronika, biografija, pa čak hrđavih romana kojima je dat naziv istorija. Ta lakoća kojom se ovo ime upotrebljava i lakoća kojom se mnogi služe, nazivajući se istoričarima, učinilo je da se pravi smisao istorije izgubio, ili naopako protumačio, ili, najzad, zloupotrebio.” Dalje, na račun profesionalnih istoričara: Nije dovoljno nanizati činjenice – kako je neko „došao na vlast, obećao mnogo, još više slagao, pa onda opet se neko drugi popeo, obećao, slagao, sišao itd. bez kraja”. Sve to neće, „ni najmanje pomoći” da se shvate ljudi i događaji koji se smenjuju. Treba otkriti uzročne i posledične veze u zbivanjima.²²

Najbuntovnije poruke, kao što je već u početku napomenuto, izložene su u stihovima. U pesmi kojom se, na primer, vlastodršcima prkosno dovikuje:

.....
Gonite ih... ali njihov
Plemeniti smer –
Neće moći ugušiti
Ni najbešnja zver!

.....
Raznosiće svetle zrake
U najmračniji stan,
I iz ove strašne noći
Osvanuće dan.²³
.....

¹⁷ *Lažno učenje političke ekonomije*, „Čas”, od br. 27–28. do 33.

¹⁸ Bibliografija, „Čas”, br. 12, 26. V 1885.

¹⁹ „Čas”, br. 14. i 15.

²⁰ Pod naslovom: *Ljudsko društvo do civilizacije – obrazovanje države* „Čas”, od br. 10. do 13.

²¹ Bibliografija, „Čas”, br. 10, 12. V 1885.

²² *Kako se piše istorija?* „čas”, br. 1. i 2.

²³ *Spomenica*, „čas”, br. 10.

Ili pesma kojom gnevni Kosta Arsenijević kazuje:

Pevao bih
Al da mi je pesma jedna silovita,
Pesma strašna, gromovita,
Pa da krene, da zatrese,
Iz temelja da potrese
.....
Da probudi onog tigra
Što ga silni robljem zovu,
Što ga drže – na sramotu
Vekovima u okovu...²⁴

U zaključku može se, dakle, samo potvrditi ono što proističe iz svega izloženog: 1. Nema sumnje da su *naprednjački* konzervativni organi policijske i sudske vlasti imali dovoljno razloga da urednika „Času” pozivaju na odgovornost zbog *kažnjivih* antirežimskih napisa. 2. Socijalistička angažovanost „Časa” je na takvom nivou i sa takvim se žarom ispoljava da se izvesni nedostaci, iako su posledica pogrešnih kompromisa i štetnih zabluda, s pravom smatraju samo sporadičnim. Da postoji sud istorije, kao što se veruje ili propoveda, Miti Ceniću bi pripalo svakako priznanje od trajnije vrednosti i za izdavanje ovakvog časopisa u ovakvo vreme.

²⁴ *Pitačima*, „čas“, br. 25–26, 19. VII 1885.

„OMLADINA”
(1887–1888)

Posle prekida od nešto više od dve godine, izlazi nov, sedmi po redu socijalistički časopis. Samo ime njegovo kazuje da ga pokreću omladinci. Poznavaooci omladinskog pokreta znaju da su njegovi pokretači socijalisti i radikal-socijalisti iz redova *nove* Omladine.

Praznina koja se njime pokušava da ispuni veća je nego ranijih godina. Već četiri godine ne izlazi, i još oko tri neće izlaziti nijedan socijalistički list. Pojava socijalističkog časopisa posle unutrašnjih trvenja koja su dovela do krize i stagnacije pokazuje da socijalisti opet imaju snage za javna nastupanja na političkoj pozornici. Tek pažljivi posmatrač primetiće tragove slabosti koji su znak da kritičko razdoblje izazvano radikalskim devijacijama nije prevaziđeno.

„Omladina” je „časopis za nauku, književnost i društveni život” koji „izlazi svakog 15. i 30. u mesecu”. Prilikom uobičajenog predstavljanja izdavači kazuju da je organ „Ujedinjene Omladine”. Prema njihovim uvodnim rečima, na stranama ovog časopisa biće štampano sve što se da podvesti pod opšta demokratska i slobodarska stremljenja mladih generacija.

Naći će se tu mesta, pre svega, za „opširno proučavanje narodnog života u svima pravcima”. Vršić se „opširna kritika sviju onih uslova koji smetaju našem kulturnom ojačanju, našem zbliženju”. Propagiraće se tekovine „priznatih naučnih istina koje će pripomoći kulturnom ojačanju našem, koje će utvrditi pravilnije gledište na svet, čoveka i društvo¹ (Misao, koja se dvaput uzastopce na isti način ponavlja, o „našem kulturnom ojačanju” nije toliko izraz siromaštva u stilu nedovoljno obrazovanih socijalističkih publicista – kao što bi rekli protivnici socijalista – koliko još uvek znak prevelikog insistiranja na prosvetiteljskim kulturnim akcijama u borbi za socijalistički preobražaj društva.)

Časopis „Omladina” neće biti, kao što je lako pogoditi prema sudbinama ostalih socijalističkih glasila u XIX veku, dugog veka. Izlaziće od 30. novembra 1887. do 30. aprila 1888. godine, u svega 12 brojeva (od kojih je jedan dvobroj), Svaki broj imaće tri štampana tabaka, tj. 48 strana.

Redakcioni odbor sačinjavaju N. P. Nikolić, O. Gluščević i S. Kukić, kao odgovorni urednik. Njihova socijalistička pripadnost još se uvek neosporno zasniva na učenjima Svetozara Markovića. No oni su već zaraženi radikalizmom i saradnju sa radikalima smatraju neminovnom i neophodnom. Od *prvih* radikala se razlikuju uglavnom po višem stepenu ubeđenosti da se proklamovanim putevima radikalizma u datim uslovima zaostalosti najlakše i najbrže stiže do *prvih meta socijalizma*.

Socijalista koji su se svojevremeno, krajem 70-ih i početkom 80-ih godina, suprotstavljali tezama radikala nema više, preciznije – nema više na javnoj pozornici politike. Oni su *pokojni* ili su se u međuvremenu pridružili većini, *čisto* radikalnoj ili *socijalistički* radikalnoj. Redovima potonjih pripadaju urednici „Omladine”. Zahvaljujući nastojanjima njihovim i njihovih jednomišljenika, ona će sačuvati osnovne karakteristike markovićevskog socijalističkog časopisa.

Odstupanja od Markovićevog doktrinarstva u njoj su sekundarna pri tadašnjem odnosu snaga. Da se ipak ne bi prešlo preko njih kao da ne postoje, napomenimo da su logična. Rezultat su rasuđivanja ljudi koji će na kraju ove političke etape, kada će se raskinuti socijalističko-radikalna sprega i morati da bira između sitnoburžoaskog radikalizma, i novog, klasno-borbenog

¹ *Našim čitaocima*, br. 1, 30. XI 1887, str. 1–4.

radničkog socijalizma izabrati radikalizam.

Posle detaljne analize svih važnih i nevažnih članaka u „Omladini” iz 1887–1888, vidi se da je ovaj časopis imao socijalistička obeležja u ambijentu radikal-socijalizma. Već sama po sebi govori konstatacija da se socijalističke teze najčešće i najubedljivije izlažu u člancima o položaju i ulozi *Srbije, srpstva, srpskog naroda* u istorijskoj perspektivi. Nacionalne, narodnosne teme 80-ih godina nisu tako široko koncipirane kao 70-ih i zato lakše navode na nacionalističku isključivost. Socijalistima se prevashodno nameće zadatak da upozoravaju na opasnosti od preuskih nacionalističkih planera i planova. Na taj način pruža im se prilika da aktualizuju probleme u socijalističkom vidokrugu.

Prvi veći članak posvećen je *načelu narodnosti*. Ističe se da „narodnosni pokreti... ispunjuju najveći deo novije istorije Evrope... Prva, ‘Ujedinjena omladina srpska’ organizovana je bila.. isto na načelu narodnosti”; kasniji „omladinski pokreti”, počev od 1881, takođe. „Da se u narodnosnim pokretima pored težnje za političkom samostalnošću provlači i ideja za potpuni društveni preobražaj”, dokazuje se različitim primerima. U prvom ustanku srpski narod je vodio borbu za nacionalno oslobođenje od Turske i socijalno od feudalizma. U pokretima za ujedinjenje Italije Italijani iz Švajcarske ne učestvuju, jer demokratski uslovi života ne daju povoda da se osećaju kao stranci u državi u kojoj žive.

Iz ovih primera izvodi se zaključak da „društvena strana” i u narodnosnom „načelu preovlađuje”. Politička strana „javlja se samo kao nužan” pratilac, „da zaštiti, ujemči i unapredi društveno stanje”.²

U velikoj raspravi, sa pet nastavaka, o Srbiji i srpstvu, razrađuje se teza o društvenoj komponenti i rezultanti u političkim zbivanjima. Prvi srpski ustanak „prva srpska revolucija” u narodu se zasniva na „samobitnoj”, samoupravnoj, zadružnoj opštinskoj organizaciji.³ Na prvom raskršću samostalnog „državnog razvitka” Srbije, država, odvajajući se „od narodnog života”, počinje da se razvija po primeru zapadnih uzora na osnovama *privatne svojine* umesto zadružne. Od tada sve ide naopako. Razvijajući se „neprirodnim putem...”, nova srpska država je „izmenila narodne pojmove o pravu, moralu, obrazovanju, itd.”⁴

Znamo već, i ovde se istorija srpske države u prvim fazama preobražaja patrijarhalnog društva u buržoasko tumači prema koncepcijama Svetozara Markovića. Idealizuje se staro, patrijarhalno, da bi novo, građansko izgledalo kao nešto strano, neprirodno, na silu uvezeno i uvedeno. Porodični i svojinski odnosi su se nekada razvijali u skladu sa prirodnim zakonima. U toku prirodne evolucije civilizacije postali bi sve skladniji, da se nije umešala strana ruka. „Potčinjenost” stare porodice porodičnom „starešini” zasnivala se... „na ljubavi... *blagodarnosti*... i na *poštovanju*, starosti i iskustva”. Rad i plodovi rada bili su rezultat dogovaranja ravnopravnih članova zajednice. U *modernoj* porodici, naprotiv, sve se zasniva na sili, strahu, eksploataciji. Isto kao i u modernom društvu!

Naravno, i ovde treba reći da su ovakva viđenja jednostrana, naivna, za savremeno obrazovanog, politički neutralnog čoveka čak nerazumna. Ima mnogo rečenica za kritiku. Jedna od njih navodi na omalovažavanje *ličnosti*, umesto na njeno oplemenjivanje, prilikom isticanja društvenih poroka izazvanih individualističkim ekscesima. Njome se kazuje sa loše formulisanim tendencijom da se „uzrok” i „odgonetka svijetu... mnogostručnih

² *Načelo narodnosti*, br. 1, str. 5–7.

³ *Srbija i jedinstvo srpstva*, br. 2 i 3, 31. XII 1887, str. 49–53.

⁴ Nav. čl., nastavak u br. 1, 15. I 1888, str. 5–9.

i žalosnih odnosa” nalaze u činjenici što „na mesto zadruge (porodice) dolazi *ličnost*”.⁵ Iako se iz konteksta može razabrati da se ne teži degradaciji ličnosti, protivnici socijalizma, koji u svemu što je kolektivno, masovno, zajedničko vide samo negativne elemente prvobitne zaostalosti i neodgovornosti, ovakvom formulacijom dobijaju argumente za kritičke primedbe.

Ipak, mada idealizuje stari zadrugarski način života, socijalistička „Omladina” pokazuje da zna za meru i da su joj poznati zakoni razvitka. „Stara patrijarhalna zadruga srpska kao izvesna istorijska kategorija po samoj svojoj prirodi ekonomskoj nije se mogla da održi u onakvom obliku u kakvom se zatekla. Ona pripada izvesnom periodu u razvitku života pojedinih naroda, i čim narodi prelaze u viši stupanj razvitka, ona propada i dolazi na mesto njena odgovarajuća društvena jedinica.” Samo neće da se prizna da je sada „*odgovarajući*” kalup za društvo *buržoaski*, pa se ponavlja: da je razvoj države tekao normalno, patrijarhalna zadruga bi se, prirodno, razvila u savršeniju, socijalističku, komunističku zajednicu. Sada ne preostaje drugo nego da se socijalisti bore i izbore za poredak kojim će se uspostaviti socijalistička harmonija u krugu srpskog društva i srpske države.

U članku pod naslovom *Narodno oslobođenje i jedinstvo* postavlja se u opštoj formi problem jedinstvenog preobražaja vaskolikog srpskog naroda. Sve je češće na dnevnom redu pitanje „o jedinstvu srpskog naroda... kako u Srbiji, tako... u Sremu, Slavoniji, Bačkoj, Banatu, Hercegovini, Dalmaciji, Bosni, Staroj Srbiji pa i u Crnoj Gori”. Samo, za „Omladinu” poenta nije u političkom jedinstvu, već u socijalnom i kulturnom. Po tome se ona i u ovom pogledu razlikuje od drugih, građanskih glasila. U svoje *srpsko kolo* ona uključuje *sve Srbe*, i one sa udaljenijih jugoslovenskih područja, ali isključivo iz pobuda socijalističkog misionarstva, a ne velikosrpskog hegemonizma.

Tu se izričito napominje: „Jedinstvo naroda samo po sebi ne može da bude celj – ono je samo sredstvo za kulturno jačanje i napredovanje jednog naroda, za oslobođenje njegovo u svakom pogledu.” Da je ovde reč o distanciranju od ekspanzivnog nacionalizma potvrđuje i upozorenje da težnje koje se ovde podržavaju ne prožimaju „lažni ideali o carevima i gospoštini, o sjaju Nemanjićevom i Dušanovom”.⁶

U članku o zadacima Srbije pri rešavanju Istočnog pitanja,⁷ izlažu se podrobno politički stavovi zasnovani na koncepcijama Svetozara Markovića. U vreme kada sve aktivnije mešanje Engleske u balkansku politiku velikih sila mnogi krugovi podržavaju s argumentacijom da će ona zaustaviti nadiranje Austro-Ugarske i Rusije, „Omladina” ukazuje na imperijalistički karakter svih *pokrovitelja*, kojima se sada priključuje i Engleska, ne da bi podržala borbu balkanskih naroda za nezavisnost, već da bi učestvovala u borbi za deobu balkanskih interesnih sfera.

Insistira se na devizi da Srbija samo u savezu sa ostalim balkanskim državama i narodima može da ostvari svoje oslobodilačke ciljeve. U te ciljeve se i dalje ubraja ujedinjenje Bosne i Hercegovine, Stare Srbije i Makedonije sa Srbijom. Važnije je u ovom trenutku još uvek da se naglasi potreba za prethodnim reformama na područjima politike i ekonomike. Na politička i ekonomska zbivanja socijalisti ne mogu da utiču, ali moraju koristiti svaku mogućnost koja im se pruža za pridobijanje javnog mnjenja za socijalističke oslobodilačke koncepcije.

Nemoguće bi bilo, prema utopističkom receptu osamostaljivanja narodne

⁵ Četvrti nastavak nav. čl., br. 3/1888, str. 103–108. i peti nastavak, br. 5, str. 199–206.

⁶ *Narodno oslobođenje i jedinstvo*, br. 2, 30. I 1888, str. 49–54.

⁷ *Srbija i istočno pitanje*, br. 3 i 4/1888, str. 97–103, 147–151.

privrede putevima zadrugarstva, osposobiti malenu, zaostalu, siromašnu Srbiju za akcije kojima bi se neutralisale i suzbile težnje „*evropskih kapitala i evropskih espapa da osvoje pijace i sirovine*” Balkana, čak i da su se svi nadležni zauzeli za to. Nije teško uočiti elemente naivnosti, samoobmane i obmane u *nemogućem* zahtevu da „svaki narod podmiruje svoje potrebe proizvodom svoga rada”. Nerealno je bilo očekivati da bi sa propovedanim i traženim „unutrašnjim preobražajem i savezom balkanski narodi sami rešili Istočno pitanje”. Ali je isto tako istina da je bilo nužno, moguće, svrsishodno, realno da se srpski čovek uputi na nove staze nacionalne i svetske politike, gde će se doprinosi meriti rezultatima sopstvenog rada, sopstvenih zalaganja i ulaganja u zajedničkoj borbi jednako ugroženih i zainteresovanih.

U članku o tadašnjem položaju *Srbije i srpstva* prikazuje se ekonomska situacija jednostranim isticanjem nevolja pojedinaca i grupa, koji se, prema standardima ondašnje političke prakse, i ovde identifikuju sa *narodom*.⁸ Tvrdi se da „u ekonomskom pogledu Srbija... stoji daleko gore no što je stajala pre pedeset godina”, budući da „njena proizvodnja stoji na onako isto niskom stupnju na kakvom je stajala i pre, ... nije koraknula ni korak napred, šta više znatno je opala”.

Nije ni navedena tvrdnja bez osnove. Ocena o ekonomskoj stagnaciji se donosi na osnovu relativnih merila, u uslovima nemogućnosti da se zadovolje povećane potrebe i obaveze, kada se najviše oseća teret koji država svaljuje na *narod*. Njena uloga u rastu proizvodnih snaga je minimalna, ali ne i u porastu poreskih i prireskih dažbina, prinudnih i „dobrovoljnih” doprinosa.

U datom sistemu ne može se zaustaviti proces koji dovodi do rasprodaje zadružne stoke i zemlje, s jedne, i grupisanja „kapitala i imanja” u rukama pojedinaca, s druge strane. „Bogatstva će biti ali će narod biti siromah.” Stanje srpskog naroda ostaće nepromenjeno i u povećanoj Srbiji ako se sistem uprave i upravljanja u njoj blagovremeno ne promeni – upozorava „Omladina”, onako kao što su to činili svojevremeno i ostali socijalistički časopisi i listovi.

U nekoliko ranije objavljenih napisa ponavlja se ista misao. Iz jednog ugla gledano, politička *raskomadanost i razjedinjenost* vekovima otežava i onemogućava srpskom narodu „da se razvije, da napreduje u kulturnom i društveno-ekonomskom pogledu”. Iz drugog ugla posmatrano, kulturna i društveno-ekonomska zaostalost i rascepanost predstavljaju prepreku za političko ujedinjenje. Harmonično jedinstvo može se doseći i sačuvati tek ako zemlja *ujedinitelja* primerom pokaže da je voljna i sposobna da stvori uslove za ekonomski, socijalni i kulturni preobražaj nacije u celini.⁹

Problemi koji proizlaze iz borbe za *oslobođenje i blagostanje* u srpskim sredinama svih nivoa još više nego ranije razmatraju se sa pozicija srpske državnosti. Srbija kao država svojim povećanim potencijalima snaži ideje i akcije u okvirima srpstva ne samo u buržoaskim već i u socijalističkim krugovima, utoliko lakše što se socijalisti sada kreću na terenu radikalizma, koji pripada zapravo buržoaziji. Ali razlike koje se uočavaju širim jugoslovenskim pogledima postoje i u ovim godinama stagniranja jugoslovenskog i socijalističkog pokreta.

Kao i *uvek*, ovi pogledi su najizrazitiji kada se povede reč o srpsko-hrvatskim odnosima. Jedan članak zagrebačkog „Obzora” o slozi Srba i Hrvata dobro dolazi da se srpska javnost upozna sa stanovištem onih koji nastoje da prevaziđu kako granice rascepanosti tako i međe uskogrudosti. U njemu se

⁸ *Današnji položaj Srbije i srpstva*, br. 7, 15. IV 1888, str. 291–296. Članak nije završen; najavljeni nastavak ne štampa se verovatno zbog oskudice vremena i prostora u sledećem broju, a više brojeva „Omladina” neće imati.

⁹ *Srpski narod u 1888*, br. 1, 15, I 1888, str. 1–5

kaže da „Srbi i Hrvati jesu jedan narod sa dva imena, s dvije političke historije, sa dvojima... pismenima i sa tri vjere”. Izražava se žaljenje što su „za ljude manjega obrazovanja a ugrijane vjerskim osjećajem” navedene razlike „neprethodne” prepreke “za naše narodno jedinstvo, dok se ove... dvoje i troje nepravilne ne sate i čast samo jednom imenu, jednoj historiji, jednim pismenima i jednoj vjeri ne pripravi”.

Žali se, s razlogom, „što je većina... naroda na ovom niskom stepenu”, utoliko više što „neprijatelji... želeći ovjekovečiti [ovjekovječiti] ovo nisko shvaćanje, najviše svijetima [svetima] proglašavati ove... osobenosti [osobenosti]”, te oni „kojima još nisu jasni... najuzvišeniji pojmovi o narodu, o njegovim zadacima, slijede im i smućaju sebe i narod”. Ne preostaje drugo nego da se ne prestaje ponavljati, s pozivom na istoriju, na pregaoce kao što su Đuro Daničić, i drugi, „da su Srb i Hrvat jezikoslovno jednoga korena, dakle prvotno jednoga znamenovanja, a samo u dva oblika”, i u njihovom je zajedničkom interesu da opet jedinstveno nastupaju protiv istorodnih neprijatelja.¹⁰

U uvodnom članku, kojim se podržava srpsko-hrvatsko bratstvo, potvrđuje se da i u Srbiji, čak u vreme kad su duhovi preokupirani srpskim oslobodilačkim planovima, najprogresivniji su uvek spremni, kad se ukaže prilika, za propagiranje širih, integracionih jugoslovenskih ideja. „Omladina” ovom prilikom naglašava da „misli” koje su prenesene iz „Obzora” „ne samo da treba da steknu priznanje naše, kao dobre i valjane, no treba da postanu motiv u radu našem, u utiranju i izgladivanju onih razlika i nesuglasica koje je u život *jednog naroda* unela istorija njihovog razvitka”.

Proći će od pojave ovog članka mnogo godina, a rasuđivanja poput ovde izloženih još uvek će zvučati poučno u konfliktnim situacijama. Podsetiće bar one koji ih budu čitali da „istorijske nesuglasice u religiji i zasebnoj političkoj i kulturnoj istoriji i pismenima, kojima se služe Srbi i Hrvati, treba svesti u kolosek kojim će pod uplivom suvremene istorije, suvremenog života i težnjom za jedinstvom srpsko-hrvatskog naroda, postepeno otići u prošlost i postati, samo... istorijski fakat drukčijih okolnostih”.

Za prevazilaženje mučne prošlosti „Omladina” je preporučivala *načela* „verske trpeljivosti i... književnog jedinstva”. Prvo načelo izgledalo je lakše ostvarljivo. „Religiozni fanatizam postepeno se gubi i gasi.” Za drugo, protagonisti su još uvek morali insistirati na jednakom poštovanju ćirilice i latinice.¹¹

U okviru tema koje se odnose na Srbiju ne prestaje se govoriti o lošim stranama *prošlosti* i *sadašnjosti* da bi se čitaoci pridobili za ideje bolje budućnosti. Tako se na jednu raspravu, od autora s kojim se redakcija ne slaže u celosti, skreće posebna pažnja samo zato što predstavlja „prvi pokušaj” da se istorija Srbije i srpskog naroda „uporednom metodom *kritički* oceni i proceni”.

Prema ovoj raspravi, „da smo... imali” bolje „istorije i da je ... nastava mladeži drukče išla, ne bi mi mlatili gloginje sa Nemanjama i Dušanom, već bi tražili drugde naslon za naš rad, jer razlika je između XIII i XIV i kraja XIX veka”. U kritičkom osvrtu na ondašnje dve istorije, od profesora Pante Srećkovića i učenog stranca, diplomate i političara Austro-Ugarske, „*prijatelja*” srpskog naroda, Benjamina Kalaja, kaže se da je „prva... izrađena vrlo nemarno i sa malo znanja” a „druga površno i... tendenciozno. U obema malo se govori o društvenom stroju Srba... Kod obojih imamo više pogrešnih no tačnih zaključaka”. (Za istoriju Ljube Kovačevića kazuje se da

¹⁰ Rubrika „Naš društveno-politički život”, br. 5, 15. III 1888, str. 229–230.

¹¹ O *slozi Srba i Hrvata*, br. 6, 30. III 1888, str. 243–246.

je „napisana sa više marljivosti i znanja”.)

Što se tiče zadruga, analogno Morganovim i Engelsovim zaključcima, kaže se da ona „*nije komunistička ustanova plemenska, nije srpska ni slovenska osobina, već opšta pojava prve monogamičke porodice*”. U njoj se, prema ovom kritičkom osvrtu, ne sintetizuju ideje ravnopravnosti. Naprotiv, ona se zasniva „*na potčinjenosti žena i ropstvu, na svojini i neravnopravnosti*”.

Posle razaranja plemenskog života dolazi zadružni, kao prethodnica državotvornog. „Plemenski stroj prvo je potpuno uništen u Šumadiji, a tu je ponikla i prva srpska država”, tu su i „zadruga najmnogobrojnije”. Tome nasuprot, „u Crnoj Gori i šest južnih hercegovačkih plemena zadruga ili sasvim nema, ili su vrlo retke”.¹²

U jednom drugom članku, s kojim se redakcija takođe ne slaže u celosti, kritički pogled uperen je na Radikalnu stranku. Autor članka zamera Radikalnoj stranci što je, angažujući se u skupštinskoj i izbornoj borbi sa jednostranim pragmatičkim projektima, zaboravila svoje prvobitne ideale. Na taj način ona se dala uvući u igru koja je dovodi na *vlast* pod okriljem lukavoga kralja, što kod pravovernika izaziva poseban revolt.

Formirajući se kao „isključivo politička” formacija, Radikalna stranka je dobila svojevrzne političare, pogodne za oportunističku politiku, naročito počev od 1883, posle ugušene *Zaječarske* bune. Zapostavljajući „načela suvremene nauke o društvu”, ona je počela da se bavi „političarenjem” naročito od 1886, kada je „milošću vladaočevom pušten... Glavni odbor iz tamnice”.

Crv koji nagrizava Radikalnu stranku identifikuje se kao oportunizam. Oportunizam je tu u značenju najgoreg. U tom kontekstu, naravno, neće da se vidi da je on izraz malograđanskog prilagođavanja i dovijanja, koje zapravo doprinosi jačanju sopstvenih pozicija u sredini u kojoj malograđanski mentalitet postaje, ukoliko već nije, dominantan psihološki i sociološki faktor političkog delovanja i uspevanja.

Vlada koja je prvi put u istoriji Srbije bila radikalna, bar po ličnom sastavu, pod predsedništvom Save Grujića, izazivala je nezadovoljstvo u krugovima ekstremnijih radikala i socijalista, mada su oni, zahvaljujući njoj i njenoj liberalno-radikalnoj prethodnici, opet, posle niza godina, imali *svoj* organ. Dajući oduška ovom nezadovoljstvu bar člankom jednog čitaoca, možda i stalnog saradnika, „Omladina” postavlja pitanje: „Je li ovo i ovako oportuno radikalno ministarstvo pravi plod od trudova, od rada, od naprezanja; od žrtava, mučenja, apšenja i gonjenja za 17 godina?... Je li to plod onoga drveta koji je rukosad pokojnog Svetozara Markovića i pokojnog Adama” Bogosavljevića?

Na provokativna pitanja upućena „novoj radikalnoj vladi – radi sećanja” sami se nameću odgovori kojima se pokopavaju nade naivnih u ovu vladu. Samo *ne* može da usledi na pitanja: Hoće li se ostvariti pod novom vladom obećano „blagostanje naroda”?... „Hoće li se smanjiti vojska”, podići prosveta, razviti proizvodnja zadružnim putem? „Hoće li se našim tehnolozima dati prilike da organizuju našu industriju?... Hoće li se imati u vidu mršave radnje i žuljevite ruke i pogrbljena narodna leđa koja su baš naročito takva, da bi oni kojima je sada dužnost dobra činiti, mogla ići što uspravnije, što žustrije?”

U teorijskom raspravljanju o prvoj radikalnoj vladi trebalo bi ukazati na širinu njene demokratije kad je dozvoljavala ovakva pitanja. U političkoj praksi je značajnije da ova i slična pitanja još ne dovode do raskola između radikala i socijalista. Ne samo zato što će radikali ubrzo napustiti vladajuća mesta i ponovo preći u opoziciju već i stoga što se *neprirodne* razlike

¹² Kritički pogled na istoriju Srba, br. 2 i 3/1887, str. 99–107.

pretežno svode na *prirodna* razmimoilaženja: starih i mladih, oportunih i neoportunih, krivih i pravih, iskustvima zamorenih i iluzijama ponesenih. Nije bilo lako držati se ideala u sredini koja se prilagođavala realnostima. Gotovo da im nije preostalo drugo no da se s gorčinom hvataju za argumente većitog protivrečja, kojima se ne može poreći vrednost ni pod kojim okolnostima. Jer, „neka se to nazove ćoravštinama – zabludama mladosti (*les erreurs de la jeunesse*) na koje valja što pre baciti onaj guber s kojim se u đlačkoj mucu pokrivalo u hladnoj ne naloženoj sobi; neka se nazove đlačkim snovima, izlivima nadraženosti itd.” kad se ne ume da bude „srednji izraz svih prilika”, ipak je *dobro* što pored onih koji umeju „krčmiti” radikalne programe mladosti ima „i takvih koji se ne rastavljaju sa prvobitnim oblikom radikalizma”, socijalizma, revolucionarstva uopšte.

Komentar kojim se redakcija „Omladine” ograđuje, ali i saglašava sa rečenim, odgovara njenim karakternim crtama. Ona je dala mesta „ovim razmišljanjima u našem časopisu iako” je imala „na umu nepopularnost a i samu prirodu predmeta”. Potvrdila je da razmišljanja anonimnog autora (sa jednim inicijalom) imaju *smisla* „kad se uzme kakvim je putem i načinom došla Radikalna stranka na upravu zemlje” i kad se zna da se neće ostvariti zahtevi onih koji „*imaju potpuno pravo* da stavljaju” pitanja kojima se opravdava njihova životna borba.

Časopis koji pretenduje na to da bude predstavnik markovićevskog avangardizma mora u javnosti da podrži misao da se “kompromisima” ne može izboriti „pobeda načela”. No njegovi zaključci biće formulisani u kondicionalu: „Ako bi se ma i za trenutak odgovaralo da se *ne neće* no *ne može* da izvrši sve ono za šta se od početka borilo, onda će se potvrditi da je borba rđavo dovršena.”¹³

Socijalne teme u nacionalnim okvirima preovlađuju i u napisima koji se odnose na *konkretno* probleme, štampanim u rubrici pod naslovom „Naš društveno-politički život”. Tom rubrikom „Omladina” će nastojati da zabeleži izvesne karakteristične „pojave” i objasni ih „pronalazeći im uzroke, dejstvo i posledice, i obeležavajući im karakter”, ili bar izričući svoje mišljenje o njima. Ide se za tim da se osvetle problemi u vaskolikom srpstvu, pa se prilikom uvođenja rubrike pozivaju braća „iz sviju krajeva da... o tamošnjim stvarima pišu”.

U vreme zasedanja Narodne skupštine, u ovoj rubrici ističe se zahtev za preispitivanje poreskog i finansijskog sistema, da bi se olakšao teret najmnogobrojnijeg, siromašnog dela stanovništva. Prilikom osnivanja „Zanatlijskog udruženja” čitaocu se kazuje „da je ovo udruženje neizbežna pojava stanja i položaja u kome se nalaze naši zanati i zanatlje”.¹⁴ Od njega se, u sklopu antikapitalističkih rasprava, očekuju rezultati u borbi protiv uvoznika inostranih industrijskih proizvoda i izvoznika sirovina.

Novi poreski zakon, čije novine, doduše, za mnoge znače pravedniji razrez poreza (prema veličini i kvalitetu poseda), ali koji je još daleko od onoga što se tražilo i obećavalo, na stranama „Omladine” nailazi na kritiku: „Nova finansijska zgrada podignuta je na starom trošnom temelju primitivne, nazadne, nerazvijene proizvodnje”, pa će se i ona morati „svake godine krpiti, lepiti, doterivati” bez većeg efekta.

Podrobnom analizom odnosa između prosečnog prihoda na prosečnoj zemlji i poreske stope pokušava se dokazati da je izmenama i dopunama Zakona o neposrednom porezu seljak jedva nešto dobio.¹⁵

¹³ *Šta da očekujemo?* (Nekoliko razmišljanja), potpis “Đ”, 20. XII 1887, Jagodina, br. 1/1888, str. 26–35.

¹⁴ „Naš društveno-politički život”, br. 1/1887.

¹⁵ Nav. rubrika, br. 2–3/1887, str. 121–131.

U jednoj raspravi, objavljenoj u ovoj rubrici, o problemima *oslobođenja*, odn. *ujedinjenja* ističu se teze koje smo već susretali na drugim mestima, a koje vrede da budu ponovljene uvek kada se povede reč o *socijalističkoj platformi* „Omladine” 1887–1888. Za Srbiju kao državu tu se kazuje da je „napuštajući svoju prvobitnu zadaću da se stara” o ljudima, građanima, da što brže „napreduju, što bolje prožive”, a „postavljajući sebi u zadaću da učvrsti” položaje „vladajuće klase” – prepustila srpstvo sudbini potlačenog srpskog naroda. „Da se učvrste i osiguraju položaji vladajuće klase zavodila se” u Srbiji „centralizacija, počinjući od državne uprave pa do opštine... Birokratizam – činovništvo – širio se i razvijao” tako da je prerastao „u vladajuću klasu nad narodom”.

Možda za nekoliko nijansi razgovetnije nego što smo navikli, tu se kaže da srpska država „stoji na onom istom stupnju razvitka na kome i ostale evropske države”. Samo „utoliko niže ukoliko još ona podvojenost kakva je na zapadu nije postignuta u srpskom društvu”. U još uvek preteranoj revnosti da se potvrde Markovićeve *postavke*, pisac primećuje „da se kod nas za ovo kratko vreme odkako je železnica sagrađena i puštena u saobraćaj, kojom je uostalom zaboden nož u srce u *našoj narodnoj proizvodnji*, sve jače i jače odeljuju i grupišu interesi u dve oštre suprotnosti”.

Da bi se Srbija osposobila za dela koja se od nje očekuju, preporučuje se i zahteva, opet u nama već dobro poznatom stilu, „da se ukinu sve nekorisne ustanove koje gutaju ogromnu količinu narodnoga rada, da se nekim ustanovama da druga osnova, rečju, da se reorganiše cela naša državna zgrada na sasvim drugim osnovama”. Inače, i dalje će sve stranke stavljati u svoje programe „oslobođenje i ujedinjenje srpstva, a nijedna kad je na vladi” neće raditi „ništa za taj... odeljak svog programa”,¹⁶ bar ne u smislu u kojem ga podrazumevaju socijalisti.

Kako se zamišlja preustrojstvo države na novim temeljima – čitaoci nešto više saznaju preko rubrike „Politička pisma”. U tim *pismima* prvo se podvrgava kritici i odbacuje kao zastarelo, neispravno, *nenarodno*, nasleđeni buržoaski „predstavnički sistem vladavine”. Navode se argumenti građanskih i socijalističkih kritičara, Laverdea, Rusoa, Prudona, Konsiderana, Ledri-Rolana i Ritenhauzena.

Pada u oči da se ovom prilikom čitaoci upozoravaju da samo od predstavničkih tela, i kad bi bila u savršenijoj formi, ne treba očekivati mnogo. „Predstavništvo samo po sebi isto tako malo može biti moćno protiv... zala kao i ma koje od čovečanskih uređenja.” Najsavršenija narodna predstavništva zatajiće u nepovoljnim kulturnim i tehničkim uslovima. Primera radi, „opšte glasanje”, od koga će socijalisti sledećih decenija najviše očekivati, „samo po sebi neće doneti dve merice pšenice onamo gde samo jedna rodi, ili neće izraniti dva čoveka, gde se rani samo jedan”. Od demokratskog ustrojstva očekuju se olakšice za uređenje države i društva na naučnim načelima, koje će omogućiti da se podignu „radničke zadruge”, uništi „eksploatacija, osigura što ravnomernija podela dobara a rad učini za sve obaveznim”.

Ono što se očekuje od parlamentarizma je realno. U parlamentarnim uslovima agitacija postaje „moćno oružje” za okupljanje „progresivnih sila pred vratima parlamenta u društvu, u narodu, u radničkoj većini”. Narodnjački slikovito se predočava da će ovo okupljanje doneti sigurno plodove „onda kad stare mešine ne budu kadre da smeste u sebe novo vino, kad pravoj narodnoj partiji dođe prilika da stupi u borbu ne na život već na smrt protiv koalicije privilegija, interesa, monopola i predrasuda starog sveta”, protiv

¹⁶ Nav. rubrika, br. 6/1888, str. 276–288. „Potpis Gara”

„sve one nazadne i mračnjačke rulje, što zaudaraju na stari kajmakamski duh”.¹⁷

Zanimljivo je da se tu izražava neslaganje sa onima koji se žale što narod, masa naroda, nije „sposoban” za disciplinu. Nasuprot njima, ovde se u tome vidi „dobar znak” nezavisnosti, svesti, saznanja „čovečijeg i građanskog dostojanstva,” koje će „preseći put raznim obmanjivanjima, avanturistima i sebičnjacima”.

Uobičajeno *podilaženje* masama, u trci za njihovu naklonost, ublaženo je ukazivanjem na njihovu nespremnost u političkoj borbi na klasnom nivou. Narod još „ne pojmi dobro svoje interese”, nema dovoljno „staleške” svesti. Osuđuje se *demagogija* „narodnjaštva”. Ograđuje se od onih koji sa zadovoljstvom *konstatuju* da proletarijat „trbuhom čita i izučava Marksa”. Više se podržavaju oni koji govore da pre nego što će se ostvariti „viši oblik socijalnog i političkog uređenja” moraju biti ustanovljene „široke demokratske ustanove” i narodna samouprava.

Najviše se očekuje od demokratskog parlamentarnog sistema vladanja i ponašanja. „Parlamentarizam je politička škola za narod.” U društvu budućnosti takođe, svuda gde će da se „potežu opšti interesi, tamo će ljudi morati da debatuju, da ubeđuju jedan drugog”.

Neslaganje sa protagonistima apsolutnih sloboda je izrazito. Za apsolutizovanu slobodu, prema koncepcijama Ž. Ž. Rusoa, kazuje se da je „metafizička, nadprirodna, nezavisna od mesta, vremena i društvenih uslova”.

Za ustavom zagarantovani parlamentarizam se teorijski pledira najrađe po ugledu na Lasala. Traži se uspostavljanje odnosa na osnovu realnih potreba i zahteva. „Prošlo je vreme platonskog socijalizma.” „Nama je nužno da znamo ne samo šta će raditi naši potomci u... harmoničnom društvu (jer je to sasvim njihova stvar, a kao ljudi daleko pametniji od nas, oni će se umeti i sami bez nas još bolje uređivati) već šta moramo mi raditi danas, sad, ovoga časa...”

Primat parlamentarizmu u političkoj praksi daje se pod uplivom radikalskih protagonista. Njihova je teza da prvo treba izvojevati prava odlučivanja na terenu politike. Doduše, „istinske demokratske ustanove pretpostavljaju materijalnu nezavisnost naroda od privilegovanih staleža”, ali „u prvi mah, najpre” sve snage treba uperiti protiv *političkih* protivnika. „Radeći drukče mi ne hvatamo bika za rogove već za rep (Laverde). Rešivši političko pitanje rešiće se u nekoliko i agrarno, a... i zanatlijsko.”¹⁸

Ovakvo politiziranje, iako se prihvata, u širim socijalističkim krugovima nailazi na otpor. Za prvim pismom mora slediti drugo, u kome će se nastojati da se primat politike u odnosu na ekonomiku *opravda, objasni* detaljnije tezama Marksa, Engelsa i Plehanova, već zapaženog marksističkog autoriteta među mlađim generacijama socijalista, pored Prudona i Lasala. Jednostrano probranim odlomcima iz Marksovih dela pokušava se da se diskredituju preostali *pravoverni* koji su i dalje insistirali na primatu ekonomike, ekonomskih reformi i revolucije.¹⁹

Po usvojenom redosledu – prvo politički zahtevi pa onda ekonomski – prikazuje se i država u procesu ostvarivanja svih želja, ulogama koje vode ka njenom odumiranju. Kada „podizanjem političke samosvesti, inicijative i samodelatnosti... narod prestaje... da bude maloljetan u... državi” te „država... gubi svoj” klasni smisao i oblik, otkazujući „da služi” samo izvesnim

¹⁷ Politička pisma, I. *Predstavnički sistem vladavine*, br. 1/1887, str. 15–20.

¹⁸ Nav. pismo, br. 2 i 3/1887, str. 62–70.

¹⁹ Politička pisma, II. *Ekonomika i politika – Neposredno narodno zakonodavstvo*, br. 1, 15. I 1888.

društvenim kategorijama i pretvarajući individualna sredstva proizvodnje u društvena, nastaje vreme njenog *odumiranja*. Država će „umreti jer će potrebnost njenog mešanja u privatne i političke odnose, a tako isto i socijalne postati tada izlišna”.

Mnogi će reći, čitajući ove redove, da se ovde vizionarski i naučnički, prema učenjima klasika naučnog socijalizma, predviđa razvojni put države i društva i na najbolji mogući način predočava istorijska uloga proletarijata.

Samo, iz zaključka kojim se naglasak vraća na aktuelne političke zahteve opet postaje jasno da i ovde, uprkos svim socijalističkim citatima, vizionarstvima, ubeđenjima i predubedenjima, reč imaju socijalisti koji se nalaze na liniji radikalizma. Jer kad se tu zaključuje o tome šta se mora „raditi danas, sad, ovog časa”, „za sadašnjost i budućnost”, poenta je u zahtevu za „radikalan preporodaj i preobražaj naše državne sisteme na osnovu neposrednog narodnog zakonodavstva”.²⁰

Kao što je *normalno*, u teškim situacijama tog razdoblja, kada se prave kompromisi da bi se opstalo i nadživelo, socijalističko opredeljenje se dosledno iskazuje tek u raspravama o razvojnim problemima društva uopšte, u svetskim razmerama čovečanstva.²¹ Samo u ovakvim raspravama ne nailazimo na radikalističke dedukcije kakvih ima u člancima o političkom i ekonomskom razvoju *naše* zemlje.

Socijalisti iz „Omladine” bili su još daleko od puta koji vodi ka socijalizmu. Njihov *istorijski* zadatak je u pridobijanju ljudi za daleki put. Dobro je što se može dokazati bar sa nekoliko primera da su na tom zadatku sačuvali traženu doslednost.

Veliki članak iz zaostavštine *nedavno* preminulog vojvođanskog socijaliste Laze Nančića *Šta oće nova nauka* dokaz je njegove privrženosti socijalističkim idealima.²² U tom članku prikazuju se u najcrnijim bojama negativne posledice poretka u Ugarskoj u kontrastu sa ružičastim perspektivama socijalizma. U tom poretku „onaj koji najviše radi” ima najmanje, zapravo „umire... od gladi”, a „onaj pak što... živi... u svakom izobilju, taj obično ne radi ništa”. A zatim se stilom najvatrenijeg agitatora ističe kako „u tom strašnom vremenu javlja... se nova nauka – socijalizam kao svetli propovednik buduće sreće... sviju ljudi. On dovikuje svima patnicima: ne spavajte! probudite se!”.²³

Izlazeći u krugu koji je više radikalski nego socijalistički, „Omladina” se zapravo ne *bori* toliko za socijalističko društvo koliko za socijalističkog čoveka. Pošto se saglasila sa mišljenjem većine da socijalističkom društvu mora prethoditi radikalno, ona svojim primarnim zadatkom smatra pripremanje ljudi za socijalizam.

Nije slučajno što se na njenim stranama, na uvodnom mestu pojavljuje članak kojim se predlaže stvaranje intelektualnih kružoka radi izučavanja rezultata društvenih nauka. „Mnogu predrasudu treba razbiti... mnogo pozitivnih znanja valja imati, jer je to jedini put da se prokrči put izvesnim načelima u umovima ljudskim a odatle da se presade i u same ustanove društvene.”

Učesnici ovih kružoka upoznali bi se i ovladali *pravom* „istorijom, politikom, sociologijom, pedagogijom, tehnologijom i drugim granama nauke”. U kružocima „ne bi bio učitelj ovaj ili onaj, tu bi bili učitelji sami oni pisci čija

²⁰ Nav. pismo, br. 2, 30. I 1888.

²¹ *Politički i socijalni razvitak čovečanstva*, Čačak, novembra 1887, A. M. S., br. 1/1887.

²² Za članak *Šta oće nova nauka* izgleda da nisu znali sakupljači i redaktori Nančićevih „Izabranih političkih spisa”, jer ga nisu uvrstili.

²³ U nav. članku se iznose i podaci o strukturi stanovništva u Ugarskoj, da bi se videla promena razlike između mnogobrojnih sitnih posednika, bezemljaša, i aristokratskih veleposednika sa desetinama i stotinama hiljada jutara zemlje. Tu se izlažu i zahtevi za promenu prema socijaldemokratskim formulacijama, br. 7, 15. IV 1888, str. 297–309; br. 8, 30. IV 1888, str. 339–356.

se dela čitaju”.²⁴

U jednom se članku upozorava na zavisnost umnog razvoja od materijalnih uslova. „Ko hoće,.. da podigne umni nivo naroda svoga, taj pre svega mora podići nivo prosečnih prilika, ekonomskih, političkih i opšte socijalnih, koje će dopustiti da se umni nivo dostigne.”²⁵

Emancipacija društva uslovljena je i ravnopravnošću još uvek neravnopravnih žena. Tom problemu, na žalost, „Omladina“ nije stigla da posveti potrebnu pažnju. Ona je najavila niz članaka „kojima bi se raspravilo to pitanje”. Ali je dospela da objavi samo jedan „člančić”, od koga se u izvesnoj meri morala čak ograditi, pošto su u njemu pored progresivnih misli ponavljane i one dobro poznate konzervativne, o primarnoj ulozi žene u porodici, s obrazloženjem da je „zadaca ženina u porodici” tako „uzvišena,... velika... da sve ostale zadace koje bi se ženi mogle postaviti iščezavaju spram te pregoleme zadace njene”.²⁶

Socijalistička opredeljenost „Omladine” ogleda se i u tome što ona objavljuje i odlomke iz dela Marksa i Engelsa. Od Marksa se štampaju delovi XIII i XIV glave *Kapitala*, u prevodu Raše Miloševića,²⁷ a od Engelsa tekstovi iz *Postanka porodice, privatne svojine i države*.²⁸ Iz radova tada najčitanijih slobodnih mislilaca Drepera i Bihnera, koji se takođe ovde štampaju, probrani su odlomci u kojima se tekovinama egzaktnih nauka dokazuje besmislenost i štetnost nenaučnih i nezdravih pojava u društvu zasnovanom na eksploataciji, neznanju i predrasudama. Od Drepera se štampa odeljak o *borbi nauke i religije*,²⁹ a od Bihnera odlomak o *progresu u prirodi*.³⁰

Radi boljeg upoznavanja čitalaca sa spisima Svetozara Markovića, štampa se, počev od br. 2 u 1888. godini, u *dodatku*, po jedan tabak njegovog najopsežnijeg dela *Srbija na Istoku*. Dodatak se štampa „u više primeraka no što se rastura” sam časopis, da bi dopro do šire čitalačke publike. Na taj način planira se lakše štampanje i rasturanje svih Markovićevih spisa „a i drugih znamenitih pisaca i mislilaca”. Da će se i od ovog plana ubrzo morati da odustane, planeri iz „Omladine” još ne znaju.³¹

Odlomci iz književnog stvaralaštva biraju se prema socijalnom sadržaju. Većinom izbor pada na dela čuvenih ruskih pisaca. Od Ščedrina se štampa *Božićnja priča*,³² Od Gončarova – *Odlomci iz uspomena*.³³ Pouka prema životu hijena potiče iz pera nenaznačenog ruskog pripovedača.³⁴ Zbog tematike verskog praznovanja i praznoverja u ambijentu siromaštva i bede štampa se potresna priča jednog nemačkog književnika.³⁵ Od domaćeg pisca se uzima pripovetka *Iz idila ratnih*.³⁶

U rubrici „Književnost”, kritički osvrti na knjige koje tada izlaze iz štampe osuđuju sve što ne spada u socijalnu, poučnu, vaspitnu, ili stručnu literaturu. Stoga se zapaža da časopis donosi *previše* prevoda iz nemačke, francuske, engleske i ruske literature, i to zabavne. Domaća knjiga još je u embrionskoj

²⁴ *Škole života*, br. 5, 15. III 1888, str. 195–199; br. 6, 30. III 1888, str. 246–252.

²⁵ *Umna svojina*, Kritički pogled na umnu tekovinu sa gledišta psihološkog i pedagoškog, od M. Milovanovića, br. 2 i 3/1887, str. 108–120.

²⁶ *Žena u porodici*, br. 8, 3. IV 1888, str. 366–372.

²⁷ Prevod nije sa nemačkog originala, već po francuskom prevodu od Zibera, br. 2 i 3/1887, str. 70–81; br. 1–2, 4/1888, str. 18–23.

²⁸ Odlomci ovog Engelsovog spisa u srpskom prevodu počeli su, kao što smo videli, da se štampaju u Ceničevom „Času“ 1884. „Omladina“ ih donosi u brojevima: 1/1887, str. 7–15; 4, str. 152–160; 5, 6, 7, 8/1888.

²⁹ *Nauka i njene veze sa modernom civilizacijom*, odeljak iz knjige *Borba nauke i religije*, od DŽ. V. Drepera, br. 2/1888, str. 81–90; br. 3–4/1888. Preveo And. Fil.

³⁰ *Progres u prirodi*, od Ludviga Bihnera, br. 5, 6, 7/1888.

³¹ *Čitateljima*, br. 2/1888.

³² Br. 5, 15. III 1888, str. 221–229.

³³ Br. 6, 7, 8/1888.

³⁴ *Hijena, pouka*, s ruskog Dixi, br. 1, 15. I 1888.

³⁵ *Bog i idoli, jedno priviđenje*, br. 2, 3, 4/1888.

³⁶ *U čarki*, pripovetka, Svetozara L.J. Gavrilovića. br. 1, 30. I 1887, br. 2–3, 31. XII 1887.

fazi, a već stagnira. Tek nekoliko „mladih pripovedača” unosi traženo novo. Za takvo stanje u književnosti najpre se okrivljuju izdavačke kuće, koje iz komercijalnih razloga štampaju pomodarska dela. „Špekulativne knjižare ‘Braće Jovanovića’ i drugih postale su motorne sile oko kojih se kreću moderni književni špekulanti i diletanti naši za kakvu dobru ‘sumicu’ ili što se to njihovim jezikom zove ‘honorar’ Književna društva su samo slab pokušaj ‘za unapređenje i razvijanje’ naše književnosti. Mnoga od njih šta više postala su samo zgodan izvor za ‘honorare’ i književnu špekulaciju.”

Kao da čitamo reči kojima se osuđuju neke današnje pojave na našem tržištu knjige. Ovde te reči potvrđuju da i „Omladina” 1887–1888. spada u one socijalističke publikacije koje su prve tražile od knjige, njenih pisaca i izdavača da se ne povode za *ukusom* neukusne čitalačke publike, već da nastoje da formiraju njen ukus.

Prevodnoj literaturi se, u ovom kontekstu, odaje priznanje ukoliko omogućuje da se srpski čitalac upoznaje sa delima velikana, kao što su Darwin, Hekel, Haksli, Bihner, Marks, Černiševski, Viktor Igo, Turgenjev, Erkman, Šatrijan, Zola, itd. Osuđuje se zapadnoevropska sladunjava ili dekadentna literatura i zahteva da se *naša* literatura što brže i što više od nje emancipuje.

Odsustvo *prave, objektivne, beskompromisne* kritike je jedan od većitih razloga književnom šarlatanstvu. „No kod nas gotovo i ne postoje književne kritike, one više liče na lične zađevce no kritiku.” I „Omladina” 1887–1888. će „na prvom mestu poklanjati velike pažnje njoj, pošto je ona, između ostalog, najvažniji uslov za zdrav i pravilan razvitak književnosti”.³⁷

Na žalost, časopis se neće moći da pohvali uspešnim kritičkim ogledima. Verovatno nije bilo dovoljno spremnih i kvalifikovanih snaga, kao što nije bilo ni vremena za književne kritike.

Od retkih kritičkih osvrtu u ovom časopisu može se jedva izdvojiti jedan koji privlači pažnju. Za kasnije generacije, koje će uživati u delima Branislava Nušića, možda je najzanimljiviji prikaz Nušićevih *Pripovedaka jednog kaplara, iz srpsko-bugarskog rata 1885*. U zaključku ispričanog sadržaja *konstatuje se* „da su one daleko od onoga što bi trebale da budu, da su svi opisi samo blede konture predmeta koji su opisivani”. Naišlo se na „nelogičnosti” i ocena je glasila: da je „namera” bila uzaludna, „da je cilj omašen – da pripovetke nisu dobre”.³⁸

U rubrici „Bibliografija”, gde takođe nailazimo na kritičke prikaze, privlače pažnju reči iz osvrta na renomirani ilustrovani kalendar *Orao*: „Eksplatišući svoj nekadanji lep glas, ovogodišnji *Orao* je zagrdio mršavom sadržinom. Sem nekoliko poljoprivrednih rasprava i dva članka Natoševićeva u njemu nema ništa od vrednosti.”³⁹

Najduži osvrt, sa nekoliko nastavaka, naklonjen je piscu čijem se delu posvećuje izuzetna pažnja. To je Dragiša Stanojević, poznati socijalistički i radikalni pisac i javni, politički radnik, sa svojom *novom* knjigom *Interesi srpstva*. Već dve godine ranije „kad se pojavila ona je načinila priličnu larmu; svuda se govorilo o njoj: na sokaku, u mehani, na skupu, na sastanku dva ili više prijatelja. Kudilo se i hvalilo, zameralo i odobravallo”.

U javnosti je odjek bio manji. Ovaj manjak je „Omladina” htela da nadoknadi. Jer, „iako ova knjiga... ne sadrži nove ideje ili teorije, iako je ona samo u malom nesistematičko izlaganje postavaka teorijskih do kojih je došao Marks, Černiševski i dr.... ukoliko je to nužno bilo piscu... ipak ona je može se reći bila u malom onakve iste sudbe kakve i Marksov *Kapital* i Černiševskog *Očerki*

³⁷ *Jedan pogled na našu književnost*, br. 1/1887, str. 41–45.

³⁸ Književnost, br. 5/1888.

³⁹ Bibliografija, *Orao*, Veliki ilustrovani kalendar za 1888, br. 1/1887.

političko-ekonomski...”

U prikazu se ističu prvenstveno oni odlomci knjige koji zaslužuju da budu pohvaljeni „bilo po zamašnosti teorijskih postavaka, bilo po primeni njihovoj na srpske prilike”, umnogome po uzoru na Svetozara Markovića, iako sa drugom tendencijom. U pregršti pohvalnih reči gotovo se gube retke kritičke primedbe. Čitalac će jedva razabrati da se izražava i izvesno neslaganje sa piscem i njegovim kvazisocijalističkim postavkama kad se, na primer, podseća „da je on 1886. stupio u onu partiju [radikalnu – A. R.] koju u 1885. beše progutala politika, našavši u programu njenom mal ne svoj *ekonomizam*”.

Drastičnih izraza neslaganja, kakvih smo naviknuli da susrećemo, u ovom prikazu ima vrlo malo, iako bi neupućeni mogli očekivati s pravom da će ih biti na pretek, s obzirom na Stanojevićeve jeretičke neoradikalne ekonomske teze. Međutim, ni ti malobrojni izrazi otvorene, po običaju drastične kritike, ne odnose se na glavne nedostatke i promašaje, već samo na sporadične *pogrešne* pretpostavke.

Očigledno je za upućene da kritičar neće da dira u teze koje pogoduju radikalizmu, jer je sam već inficiran radikalizmom. Zato se ovde Stanojevićevo jeretičko rezonovanje žigoše kao „naivno i apsurdno” samo kada Stanojević, nasuprot radikalima, izražava sumnju u bezrezervnu podršku Rusije Srbiji, pa predviđa čak da će se ona posle zajedničkog rata protiv Turske okrenuti protiv Srbije.

Distanciranje „Omladine” od radikalske politike u vezi sa Rusijom je razgovetno na drugi, revolucionarniji način. Prema devizi socijalističke revolucionarnosti, da se sloboda ne stiče angažovanjem drugih, „Omladina” podvlači i ovom prilikom da se samo borbom samih Srba za ekonomsku i spoljnopolitičku emancipaciju, kao i ratom za nacionalno oslobođenje, mogu i moraju ostvariti ideali velike, slobodne, napredne Srbije.⁴⁰

Socijalistička angažovanost ovog časopisa ogleda se u još nekoliko beležaka i napisa. U rubrici gde se beleže rezultati aktivnosti „Ujedinjene Omladine” padaju u oči obaveštenja koja navode na zaključak da je redakcija „Omladine” davala prednost podružnicama u kojima su socijalisti bili predvodnici. Ističe se, primera radi, osnivanje pododbora „Ujedinjene Omladine” u Jagodini, čiji je član poznati socijalistički prvak, jedan od prvih inicijatora klasno-borbenog socijalističkog pokreta Andra Banković. Notira se otvaranje čitaonice u Smederevu, gde takođe ima *dosta* socijalista.⁴¹

U časopisu su i karakteristični nekrolozi: socijalističkom prvoborcu Miti Ceniću, i velikom naučniku, prirodnjaku Josipu Pančiću. Za preminulog Pančića ne štede se reči priznanja, jer je doprineo razvoju prirodnih nauka, koje socijalisti naročito cene.⁴² Tada preminulom Miti Ceniću, jednom od najpoznatijih *starih* socijalista koji je ostao veran Svetozaru Markoviću, „Omladina” posvećuje ove reči priznanja: „U najčudnijim... trenucima života srpskog društva, kad se beše sve okrenulo čudnim pravcem *traženja zgodnijeg puta*, prečeg puta, ma se on iskupljivao i jezgrom i suštinom svojih ubeđenja i uverenja; kad beše sve udarilo ... *praktičnim putem* ... odbacujući ... čistoću uverenja... kao utopiju... Mita Cenić... bio je jedini koji se držao na visini svojih ubeđenja...” Ali se čak i u ovom svečanom trenutku odavanja pošte socijalističkom prvoborcu pazi na nit povezanosti sa radikalima. „Borba” radikala i Cenića – kazuje se na jednom mestu – bila je „na jednoj istoj osnovi, protiv postojećeg stroja društvenog, samo

⁴⁰ Književnost, br. 2–3/1887, str. 131–6; br. 1/1888, str. 42–5; br. 2/1888, str. 91–5; br. 3/1888, str. 128–33.

⁴¹ Članovi jagodinskog pododbora bili su : Andra Stošić, crtač (predsednik pododbora); A. Andelković, predavač (delovođa); Đ. Andelković, profesor; Stevo Janković, učitelj; Jefta Jevtić, inženjer; Stevo Nikolajević, telegrafista; Andra Banković, stolar; i Blaža Andrejević, trgovac (odbornici) (*Radnja pododbora*, Omladina, br. 5/1888).

⁴² Dr *Josip Pančić*, br. 4, 29. II 1888.

što borba prvih beše borba protiv *izvesnog sistema političke vladavine* a borba koju pokojnik vođaše, pored toga i borba za osnovni preobražaj društva, borba koja zahvataše osnovice suverenog buržoaskog društva – izmenu ekonomske organizacije društva i širenje principa socijalističkih”.

Niti socijalizma ostaju prevashodne. Ali se ne prećutkuje da se i borac kakav je bio Cenić poslednjih godina pomirio sa radikalizmom radikala. Na kraju krajeva, „iako je” Cenićeva „borba u početku silna i snažna, docnije nizom krupnih događaja utišana, ipak Cenić nije prestao da se bori, da radi za svoje uverenje, za čista načela socijalistička”.

Štaviše, neće se ni Cenićevo popuštanje radikalizmu evidentirati kao pobeda radikala jer su se oni već počeli kompromitovati na *vlasničkim* položajima, a Cenić je „dočeka da vreme potvrdi njegove ‘prvobitne’ tvrdnje”.⁴³

Pokojnikova istrajnost u *doslednoj* borbi protiv radikala davala je argumente za apoteozu doslednosti. Cenić je, bar u vreme kad je bio u punoj snazi, „vrlo dobro pojimao, da popusti li se jednom okolnostima i prilikama, počne li se jednom da traži neka sredina, onda nastaje krnjenje svojih načela i uverenja, i, takvim načinom suština i jezgro načela izgubi se, a to će reći ne postizava se ništa.”⁴⁴

Ima i tu preteranosti, ali je zanimljivije utvrditi kako su socijalisti oko „Omladine”, koji su već polako, za mnoge neprimetno, počeli takođe napuštati vode socijalizma, osuđivali u principu one kojima se u praksi i sami pridružuju. Predviđajući naopake posledice ovakvog praktikizma, oni su se samo, poput njima sličnih pri takvim zaokretima, koristili medijumima iluzionizma. Tako se čuvaju vernici od šokova neočekivanih preokreta, dobija se vreme za neophodna privikavanja, saživljavanja, prilagođavanja. Dok se sve ne zaboravi, dok ne dođe vreme da se staro doživi samo kroz sećanja na herojske zablude mladosti!

⁴³ Tu se Dragiša Stanojević apostrofira kao socijalistički renegat, pa se ističe kako je vodio nedostojnu polemiku sa Cenićem (Omladina, br. 5/1888, str. 145).

⁴⁴ *Mita Cenić*, 1851–1888, br. 5/1888, str. 136–46.

„OMLADINA”
(1888)

Četiri meseca posle iznenadne obustave, „Omladina” se opet pojavljuje u 1888. godini. Sada izlazi kao nedeljni „list za nauku, književnost i društveni život”. Isti izdavač, Ujedinjena Omladina, i urednik, Sava Kukić, govore, međutim, da je reč o nastavku istoimenog časopisa sa kraja 1887. i početka 1888. Jedino je format nešto povećan (36 × 26 cm) i izlaženje je nešto češće, da bi se lakše uočio i brže približio čitaocima. Zato mu je, logično, smanjen broj strana, na 8 umesto ranijih 48.

Iako ponovno izlaženje predstavlja uspeh koji zaslužuje da bude istican pri ponovnom startu, počinje se sa uvodnikom koji više odiše gorčinom zbog prevelikih napora na savlađivanju sve većih prepreka, nesporazuma i nerazumevanja nego što *plamti* zadovoljstvom zbog drugi put savladanih prepona. Kao da se predoseća, a možda čak i zna, da se neće moći dugo da održi i da će predstavljati poslednji socijalistički časopis u ovom vremenu. Došao je sumrak jednog prelaznog razdoblja, u kome radikal-socijalisti već jedva uspevaju da zadrže sve nezadovoljnije socijaliste u krugu pobornika građanskog radikalizma.

Sve više strče pojave nestalnosti, kolebanja, obmana i samoobmana u okolini od koje se očekuje suprotno. Sve je veći broj onih koji perom namenjenim borbi za konstantnu istinu pišu o njenoj rastegljivosti, jednom *ovako* drugi put *onako*. Njihovi stavovi, sudovi, opredeljenja počinju razgovetnije da se menjaju u zavisnosti od pomeranja u redovima moćnih. I njihovi književni i naučni pogledi se očiglednije ravnaju prema političkim barometrima.

Došlo se do saznanja da je „književna kritika.... ili pakosna zloba ili lukava podvala. Ona je izraz ili prijateljstva (bolje reći partizanstva) ili mržnje”. Čak i u “hramovima” nauke „vlada oštar sukob dnevnih vrenja, dnevne graje”. Uopšte uzev, „sveto oduševljenje za dobrim i plemenitim i uzvišenim pretvorilo se u grubu instinkt sa divljom i niskom borbom”.

Izgleda da se jedino „forma nešto izmenula” pored večitih poroka i zabluda. „Ona je porasla, postala elastičnija, prilagodnija.” Više je „govorljiva, brbljiva... govori o slobodi, o zboru, o ekonomiji, o srpstvu, o ideji srpskoj, o poeziji, o romanu, o teatru i predstavama”. Očigledno, „moral nije više bolećivo stanje”.

U teškim trenucima iskušenja, kada se u pamćenje urezuju negativni ljudski postupci, ne može se drugo konstatovati no da je „najteže biti čovekom”. Ipak, „Omladina” neće ni ovog puta da se miri sa sudbinom razočaranih. Pokušaće još jednom da ubedi čitaoce da, uprkos svemu, „valja težiti” ciljevima čovečnosti, promenom postojećih odnosa i stanja; podrazumeva se – na putu u pravcu socijalizma. Stoga će i dalje da raznosi ideje progresa u nameri da:

1. podstiče razvoj društva u skladu sa „naučnim, književnim, političkim, ekonomskim” potrebama;
2. populariše rezultate društvenih i prirodnih nauka; u prvom redu pomoću saradnika „koji će odlične članke iz najboljih evropskih časopisa obrađivati”;
3. unapredi književnost delima „onih pisaca koji imaju i šire i dublje poglede na svet”, priložima „iz poezije, suvremene pripovetke ili iz suvremenog romana” autora „koji imaju... odvažnosti da budu nemilosrdni prema lažnom pravcu u našem životu, prema lažnome sjaju, prema lažnim veličinama”.

Pored ovakvih članaka, izlagaće se u posebnoj rubrici, posvećenoj „političkoj hronici”, kroz prizmu instruktivnih komentara, „što je moguće pravilnija posmatranja na krupnije novosti i događaje u našem političkom životu”. Rubrike

za „naučne beleške” i „Književni pregled” biće ispunjene *tekućim* informacijama, ali i od njih će se tražiti da prošire saznanja o korisnim i vrednim ili štetnim i bezvrednim delima nauke i literature u službi naroda.

Već po ovim uvodnim rečima može se zaključiti da će osnovna karakteristika ovog časopisa ostati intelektualna. Još uvek preovlađuje mišljenje da je motorna snaga pokreta u ljudskom razumu, a ne u klasnoj svesti. To se potvrđuje i pozivom za saradnju, koji se i dalje izričito upućuje mlađem naraštaju inteligencije, u prvom redu velikoškolicima.¹

Analiza sadržaja pokazaće da se nastavlja sa pisanjem i objavljivanjem napisa o problemima koji se, kao i ranije, prevashodno odnose na nacionalno oslobođenje i društveni preobražaj. U članku „o narodnom oslobođenju i ujedinjenju” insistira se na reformatorskoj ulozi Srbije, da njena oslobodilačka uloga ne bi ispala preuranjena, promašena, nepoželjna. Onima koji očekuju da Srbija proširivanjem svojih granica izvrši misiju osloboditelja poput Pijemonta u Italiji i Pruske u Nemačkoj odgovara se: „Srbija niti je Pruska niti Pijemont. Srbija je Srbija. Ona ima da ujedini narod koji je politički pocepan na nekoliko država, narod raznolike vere a u mnogom i raznolike kulture. Pijemont je imao da oslobodi narod jedne vere, jedne kulture; Pruska je imala da uništi savez Nemačkih država, a kakav savez Srbija ima da uništi?” Etnički faktor se ne sme preceniti u državotvornim kombinacijama. Švajcarska i SAD su otadžbine naroda raznih nacionalnosti, sa većom kohezionom snagom nego mnoge nacionalno homogene države, zahvaljujući podjednakim, demokratskim uslovima razvoja.²

U članku o *Makedonskom pitanju*, koje se, prema merilima srpske većine, i ovde razmatra u sklopu oslobodilačkih problema Srbije, naglasak je takođe na socijalno-političkom rešenju. Kaže se da Srbija mora „unutra da izvrši potpuni preobražaj državni na temelju samoupravnog” ako hoće „spolja da oslobodi i ujedini raskomadano srpstvo”. Samo kao „napredna” zemlja ona može postati „ugledna” država.³

Vraćajući se na temu oslobođenja i samouprave – pismom jednog Markovićevog savremenika i saborca, pisanog u spomen velikih dana iz sedamdesetih godina kada su u Skupštini i na demonstrativnim skupovima uoči srpsko-turskog rata isticani prvi zahtevi za samoupravu – „Omladina” podseća čitaoca na poraze i promašaje koji bi bili izbegnuti da su predstavnici države izašli u susret zahtevima predstavnika naroda. Prilikom žigosanja nasilja u ime radnih i siromašnih masa ponavlja se da pravde mora biti „i za seljaka i za zanatliju, a ne samo za one koji imaju u kesi”. Ne sme se dozvoliti konsolidacija sistema koji jednima garantuje „i pravdu, i silu, i vlast, i gospodarluk”, a druge ostavlja bez elementarnih prava na slobodu, rad i blagostanje.⁴

Velika, nezavršena, didaktička rasprava o *državnicima*, u četiri nastavka, ima za svrhu da pokaže i dokaže kako je jaz između vladajućih ličnosti i pokornih podanika nepremostiv u sistemu autokratskog, nesamoupravnog upravljanja. „*Sila nauke*” je velika već odavno na papiru; veliča se i hvali u prigodnim deklaracijama najodgovornijih, najzaslužnijih, najrečitijih. Slična priznanja dobija i „*narodna svest*”. A, u stvarnosti, „suština stvari” je drukčija. Iznad papirnatih naučnih i narodnih „sila” stoje sile *vlasti* i *bogatstva*. Njima ima da služe, i služe, „i nauka i industrija i veština i narod”.⁵

Posle mnogih vekova „politika je postala predmet širih krugova”. Njome se, međutim, i dalje prvenstveno koriste oni koji su na vlasti i koji raspolažu

¹ *Čitateljima*, br. 1, 4. IX 1888.

² *Naše narodno oslobođenje i ujedinjenje*, br. 5 i 6/1888.

³ *Makedonsko pitanje*, br. 4, 25. IX 1888.

⁴ *Ča-Vujićino pismo o samoupravi* (U spomen iz godine 1875), br. 2, 5, 6, 7/1888.

⁵ *Naši državnici*, I. *Državnici i duh vremena*, br. 6, 9. X 1888.

sredstvima prinude ili pridobijanja. Nije lako odupreti se ponudama koje donose ili bar obećavaju sreću. Citira se aforizam vladaoca koji je govoreći o narodu ponavljao latinsku izreku: *Mundus vult decipi ergo decipiat* (pošto „svet hoće da ga obmanjujemo, pa lepo, obmanjujmo ga”), dok je „za novac” imao svakog i svašta što mu se prohtelo ili nametnulo kao neophodno: „i naučnika, i profesora i lekara i novinara i vojvodu i ženskinje i crkvu”.

Uteha, nada, vera propovednika novih učenja je u činjenici da „politički značaj radnih klasa raste, ako ne s dana na dan” a ono „s godine na godinu u malome, u velikome sa 20... na 30” godina. Taj rast je nezadrživ i uočava se jasno kad se sagleda put „od socijalizma sensimonističkog do onoga koji je ostvaren živeo tri dana u Francuskoj 1848. godine”, pa „od 1848. do 1871. kad je proglašena Pariska komuna” i socijalizam „se proizveo u naučnu sistemu i prokrčio sebi puta kroz ceo kontinent evropski”.

Sila koja je 1848. godine vladala sredstvima ili simbolima socijalizma tri dana, a 1871 – tri meseca, prisilila je mnoge i u taboru *nepobedivih, večitih* vlastodržaca na ustupke. Što je i logično, „jer dok *nekome* ne pokažemo svoju moć, taj *neko* nikad ne bi vodio računa o drugome *nekome*”. Otkad je „radna klasa” stupila na poprište politike i s oružjem u ruci, vođe socijalista u očima mnogih *državnika* prestali su biti samo *sanjalice* ili nebulozni zagovornici lakovernih masa.

Sve više ljudi prozreće igru u kojoj je sve dozvoljeno u „ime civilizacije”, pa čak i osvajanje i prisvajanje okolnih i dalekih kolonijalnih zemalja, dok u sopstvenoj zemlji preovlađuju „mrak, nezadovoljstvo, uniženje i ropstvo s jedne strane, a bes, razmetanje, raspusnički život s druge strane”. I „Omladina” će svojim priložima doprineti, iako u minimalnim razmerama, da se smanji domet „polusvesnog čoveka koji se.... daje povoditi za obećanjima”, da se poveća krug ljudi „samoopredeljenja i samostalnosti, koji će umeti objasniti kako, kada i zašto uspevaju oni gore da ubede one dole da čine ‘sve s narodom i za narod’ i da ‘svi smo pred zakonom ravni’, iako rade obratno”.

Daleko je vreme kada će narodi u masama biti osposobljeni za vrhunska dostignuća, kada će kod većine preovladati zahtevi uma i karaktera nad prohtevima nagona. Ali kad se uzme, kao što se ovde uzelo, ovom prilikom, da „od Hrišćanske ere” proteklih 19 vekova čine „tek 19 godina čoveštvu”, onda se može nova, čovečanska era pričiniti bliskom. Jer punoletstvo „je najviše pitanje jednoga ili dva veka”!⁶

Do punoletne zrelosti najvažnije je za čoveka, za narod, po ovim postulatima „Omladine”, da se vaspitava i obrazuje u duhu čoveštva prema učenjima socijalista, da bi mogao odgovoriti zadacima izgradnje novog društva. I zato nije slučajno što je *najveći* članak u ovom časopisu posvećen *znanju*.⁷ Njime se krče putevi ne samo opšteg progressa već i konkretnog, socijalističkog.

Sam izbor reči za moto članka je značajan. One su od Marksa, koji je govorio: „Neznanje nije nikad nikome pomoglo”, i od Lavrova, koji je potvrdio: „Znanje je živa društvena sila”. Počinje se, kao što obično počinju oni koji su nezadovoljni postojećim, sa neverovatno „čudnovatom” činjenicom: „ništa se ne radi, ničemu se ne teži, za ništa ne razbira. Nastupila je neka opšta zastajalost i ukočenost. Kako u društvenom životu, tako i u književnosti vlada ogroman zastoj”. Za razliku od konvencionalnog kritičara koji po društvenoj konvenciji za sve navedeno nalazi tumačenje u biti samog čoveka, naš kritičar u navedenom vidi bolesne simptome nezdravog društva.

Konstatuje se otvoreno da „ogromna većina mladeži što se uči, izlazi iz sredine... buržoazne. Od mladih godina ona se navikava na veoma uzana osećanja, na

⁶ Nav. čl., br. 7 i 8/1888; II *Državnici posmatrani kao ličnosti*, br. 9/1888.

⁷ *Važnost znanja* (Iz jednog odgovora na razne kritike), br. 2, 3, 4, 5, 6, 7/1888.

veoma siromašna neposredna posmatranja; od starog pokoljenja ona većim delom ne može ništa da dobije osim krajnje, individualističkih ideala zadobijenih na osnovu tradicija i životnih potreba čovekovog organizma". Neznatan je broj onih koji bi se zarad zadovoljenja opštih, narodnih potreba odrekli „monopolija i privilegija viših krugova društva”, koji bi zamenili „*karijeru* položajem *odpadnika*, bez imena”, bez „stalnih sredstava za život” itd. Nije lako savladati činioce „konzervativnih instinkata”, navika, potreba, konzervativno „obrazovane sredine”.

Prilikom razmatranja dometa znanja u preobražaju čovekovog bića od konzervatizma ka revolucionarstvu, u ovom članku vodi se gotovo na Marksov način računa i o drugim društveno uslovljenim komponentima, čovekovog opredeljenja i angažovanja. Čitaoci se upozoravaju da je „znanje stečeno iz knjiga bez razumevanja života bez vrednosti”. Ne vredi mnogo ni kad se nema dovoljno karaktera, dovoljno hrabrosti da se primeni, iskoristi za borbu na strani radnih, siromašnih klasa protiv moćnih, vladajućih.

Ceni se znanje koje uči „šta i kako treba izmeniti postojeće ustanove društvene”, pomoću koga uspemo „proceniti odakle... prvo valja početi”, preduzeti odgovarajuće mere za realizaciju brižljivo pripremljenih i odabranih predloga, nacрта, planova. Ovakvo znanje nije tehnokratsko. Ono predstavlja poznavanje složenih društvenih problema, „pitanje radničko i njegov suvremeni značaj, pitanja filozofska – istorijska”.

Predočava se klasna razgraničenost znanja da bi se videlo kako je oduvek znanje bila „sila” i u rukama vladajućih „i u rukama ugnjetenih”. U starom veku znanje je pripadalo „tankom sloju robovlasnika”; u srednjem „duhovništvu”, u novom „buržoaziji”... „Pri socijalnoj jednakosti ono će pripadati svima, kao obrazovanost, kao mogućnost specijalnosti, svima... po njihovim specijalnim naklonostima.”

To moćno oruđe progresu je u prošlosti doprinelo kršenju inkvizitorske moći crkve, a u budućnosti treba da doprinese, i doprineće, okončanju buržoaske prevlasti.

Sve je to rečeno u razvučenom stilu intelektualističkog didaktičkog rezonovanja. Čitalac iz naroda prilično bi se namučio dok bi uspeo da shvati niti osnovne misli. Ali ovo, kao i sve ostalo u ovom časopisu, namenjeno je prevashodno uskom čitalačkom krugu, uglavnom iz redova velikoškolaca, koji se još uvek smatraju najpogodnijim, najkvalifikovanijim nosiocima socijalističkog pokreta.⁸

Socijalističko opredeljenje časopisa ogleda se i u članku, iz „*Neue Zeit*”-a, o socijalistima u Francuskoj u vezi sa pokretom generala Bulanžea. U tom članku, između ostalog, stoji: „Bulanže je uspeo da o sebi stvori legendu, ali može se lako desiti da i njega kakav novi junak reklame izigra, a reklama je mati modernih legendi i u politici, i u veštini i u nauci”. U svakom slučaju, „radničkog elementa nema... gotovo nikako” među njegovim vernicima; naprotiv, radnici mahom „bez izuzetka” stupaju „u redove antibulanžista”.⁹

O političkim zahtevima u Srbiji nema članaka. Očigledno je da se izbegava zaostravanje odnosa „nenaučnim” pitanjima dnevne politike. Pretpostavljaju se polemički osvrti na pisanje peštanskih listova protiv Nove omladine¹⁰ obračunima sa beogradskom režimskom štampom. Ide se linijom manjeg otpora – reći će revolucionarniji kritičari. Neće da se da povoda za represalije –

⁸ Samo, iz ove konstatacije ne treba izvući dalekosežnije zaključke. Jer među poverenicima „Omladine” za skupljanje pretplate nalaze se i socijalisti iz redova radnika i seljaka, kao što je bio Miljko Savić, seljak iz Svešćice. U Jagodini se ističe kao poverenik poznati socijalista Drag. Todorčić (br. 5/1888).

⁹ *Bulanže i francuske socijaliste*, Pariz, maja, iz „*Neue Zeit*”-a, sv. za jul, br. 8 i 9/1888.

¹⁰ *Šta govore o omladini peštanski Čivuti* (Povodom pisanja „*Pester Lloyd*”-a posle II skupštine Ujedinjene omladine). Ni ovaj socijalistički časopis nije se odrekao navika da strane listove, a naročito mađarske, čiji antisrpski ili antisocijalistički napisi iziskuju polemičke odgovore, ne svede na sinonim svega najgoreg (br. 1/1888).

odvratice na ovakve kritičke zamerke uvek oprezni taktičari!

Da su racionalna pitanja primarna i za ovaj časopis na svim područjima javne delatnosti, vidljivo je takođe, kao i kod njegovih prethodnika, u posebnim rubrikama rezervisanim za književne preglede, naučne beleške i bibliotekarske notice. Obelodanjuju se osvrti prvenstveno na udžbeničke knjige,¹¹ na dostignuća prirodnih, socioloških, ekonomskih nauka,¹² na ostvarenja socijalne literature.¹³

U osvrtu na pripovetku iz ruskog života ističe se, primera radi, „radnik Botov... od koga zaziru kaišari i činovnici”, koji je „svojom veštinom i neugasnom energijom zaveo formu zanatlijskih udruženja, solidarnosti među zanatlije”, koji „se neustrašivo borio sa vlašću, načelnikom i bogatašima”. On se ne miri sa sudbinom stradalnika, kao drugi junak pripovetke, koji propoveda „svoju veru ne vređajući nikoga”. Njega, radnika – borca plaše se jer se „hvata u koštac” sa *ugnjetačima* svoga „staleža” i odoleva im.¹⁴

U prikazu kojim se čitaocima u Srbiji preporučuje knjiga na engleskom jeziku o ekonomskim problemima u svetlosti rada, progresa i sl. navode se njene proradničke teze, koje su učinile da je, prevedena već na francuski i nemački, postala omiljena lektira „radnika na zapadu”. Tim tezama se tvrdi: „1. da je socijalni progres svagda srazmeran materijalnom blagostanju mase narodne; 2. da se blagostanje radničkih klasa ne može dobiti na račun druge kakve klase, niti se tu može primeniti ikakva metoda distribucije, već je jedino njihovo blagostanje u opštem dobru sviju klasa”; zatim pod 3. zahteva se da se povise radničke plate; pod 4. da povišenje plate ne bude praćeno povišenjem cena „pojedinih produktima”; 5. „da veličina plate” ne zavisi od ponude i tražnje radne snage, već od „vrednosti proizvoda”. Pod 6. je nerealan, doktrinarno isključiv zahtev, „da se vrednost proizvoda određuje” prema potrebama radnika, s motivacijom da radnik treba da bude „polazna tačka” svega.¹⁵

Prikaz jedne francuske knjige o obrazovanju žene ima za svrhu da pokaže srpskom čitaocu kako „naše težnje za jednakošću gone nas da tražimo da se da podjednako obrazovanje” muškoj i ženskoj čeljadi, „tako da u istim godinama od prilike oba pola budu u istoj stadiji razvitka”.¹⁶

Prezir prema *simbolu* kapitalističkog načina privređivanja – novcu – dolazi do izražaja i kad se povede reč o naučnicima, prema kojima se ima averzija zbog njihove pripadnosti gornjim, vladajućim slojevima društva, a koji takođe rade za novac. Primera radi, u komentaru krize kulturnog društva „Sv. Sava” kaže se da su za stagnaciju kulturnih udruženja krivi intelektualni radnici. Inteligencija ne traži drugo do para „od štampanih tabaka”. Smatra se, sa pozicija idealno zamišljenih odnosa, da je žalosno što „jednom konzulu Novakoviću, predstavniku Srbije u Carigradu, jednom profesoru Velike škole Srećkoviću, jednom Milićeviću stalo je za 5–10 dukata”.¹⁷

Sa stanovišta „Omladine”, koja se bori za *velike* ideale, *čiste* odnose, apstraktno sagledane ciljeve, prirodno je da se uzorni pregaoci nauke i kulture u srpskom

¹¹ Srbija, *Opis zemlje, naroda i države*, od V. Karića, Beograd, 1888, „Književni pregled”, br. 1/1888; *Praktična gramatika ruskog jezika*, od člana Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, prof. Pera Budisina, br. 3/1888; *Život i ocena dela Rudera Josifa Boškovića u spomen prve stogodišnjice njegove*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 87, 88 i 90, Zagreb, 1887–1890, potpis „J”, br. 4, 25. IX 1888.

¹² *Godišnji izveštaj šumarsko fenoloških stacija u Nemačkoj; Iz fizike i astronomije* – „Naučne beleške”, br. 1/1888; *Ogledalo kapitalističke proizvodnje*, od K. Kaucskog, sv. II, preveo Raša Milošević; *Iz antropologije; Iz fiziologije*, br. 3/1888; *Iz fiziologije i zoologije*, br. 4/1888; „Beleške iz nauke”, – *Iz uporedne anatomije i zoologije*, od J. Š., br. 5/1888; Naučne beleške – *Iz fizike, fonoskop – sprava za gluve*, br. 7/1888; *Iz tehnologije – o istoriji fabrikovanja artije*, potpis J. Š., br. 9, 30. X 1888.

¹³ *Ko je kriv?* Suvremena pripovetka iz ruskog života od B. G. V., s ruskog M. I. Protić; *Carstvo mraka*, drama, od Tolstoja, br. 3/1888.

¹⁴ *Ko je kriv?* potpis T, br. 2/1888.

¹⁵ „Bibliografija”, *Wealth and Progress*, A critical examination of the wages question and its economic relation to social reform, by George Guntan, London 1888, br. 3, 18. IX 1888.

¹⁶ „Književni pregled”, *L'éducation des femmes par les femmes*, par M. Octave Gréard, de l'Académie française, Paris, 6p. 7, 16. X 1888.

¹⁷ „Beleške”, *Iz života „društva”*, br. 8/1888.

narodu traže u prošlosti. I to u redovima onih koji za života nisu nailazili na razumevanje, bili proganjani, trpeli od oskudice u novcu, podnosili muke stradalnika stvarajući izvanredna dela čiju će vrednost umeti da cene tek buduća pokolenja.

Veliki napis „u spomen stogodišnjice Vuka Stefana Karadžića” potvrđuje da se neće štedeti izrazi priznanja kada se ukaže prilika za veličanje takvog uzora.¹⁸ U danima slavljenja stogodišnjice rođenja Dimitrija Davidovića, iz istih razloga, neće se štedeti prostor za reči kojima se veliča izdavač prvih srpskih listova, inicijator i tvorac mnogih prosvetiteljskih, demokratskih, u korist naroda stvorenih institucija, koji je, uprkos svemu doživeo sudbinu prognanika tiranske vladavine Miloša Obrenovića.¹⁹

Nastavak štampanja odlomaka iz Engelsova dela *Postanak porodice, privatne svojine i države* potvrđuje da se teorijska razmatranja nastavljaju prevashodno na liniji Marksovih sledbenika.²⁰ Nastavci iz Gončarovljevih uspomena mogu da posluže kao dokaz više da se i dalje daje prednost socijalnoj literaturi.²¹ U podlistku štampani literarni prilozi su takođe odabrani po merilima prethodnika „Omladine” u plejadi Markovićevih i markovićevskih publikacija.²²

Za pozicije „Omladine” u društvu, za njeno pisanje kao i za odziv čitalačke publike na njeno pisanje, posebno je zanimljivo reagovanje uglednog, iako još sasvim mladog, profesora Velike škole Milovana Milovanovića, pristalice Radikalne stranke i pobornika socijalističkih stremljenja u omladinskom pokretu. Na *jadikovanja* izdavača omladinskog organa prilikom njegovog ponovnog pokretanja, mladi profesor – koji je za svoju brzu karijeru umnogome imao da zahvali veštom prilagođavanju sredini pomoću raznih kompromisa – odvrća naravoučenijem *mudrih* preduzetnika.

Po mišljenju Milovanovića, i svih njemu podobnih, uvek opreznih umerenjaka, *arivista*, redakcija „Omladine” „olako obimno obasipa srpsku čitalačku publiku” prekorima „što je nehatna do apatičnosti”. U svakom slučaju, ona je, po navici *preživelih*, neverno predstavljala prošlost kad je s pozivom na nju prebacivala savremenosti da „ne pokazuje nijednu od onih vrlina kojima se naši stari odlikovaše”. Milovanović je imao pravo kad je profesorski konstatovao da „po slabosti prirode svoje mi smo navikli da svoj neuspeh uvek pravdamo uzrocima koji su van nas”. „I državnici, finansijeri, moraliste, privrednici... vazda traže uzroke svoga neuspeha van sebe”, zaboravljajući na svoju odgovornost, na činioce koji zavise od njih, njihove nesavesnosti ili nesposobnosti, po Milovanovićevom rezonovanju – „neumešnosti da se posluže prirodnom težnjom društvenih elemenata”.

Za Milovanovića i njemu slične – prema istim merilima, iako bi tu trebalo upotrebiti druga merila – „kad je organ *Omladine* dobio uopšte slabog odziva, onda je po sebi jasno i razumljivo da nije umeo za svoje celji upotrebiti prirodnu mehaničku težnju sadašnjih naših društvenih elemenata”. Tako gledano, izdavač „Omladine” „naliči na mehaničara kome je potrebna pokretna snaga”, ali koji „neće da se posluži onim što mu je pri ruci, no hoće da se penje u nebeske prostorije i nakupi etera da njime... mašinu pokrene”. Posle ovakvog rezonovanja ne treba se začuditi ni savetu koji bez uvijanja aludira na onu narodnu izreku: „Koga je moliti, nije ga ljutiti! Ne smeju se, dakle, vlasnici dražiti i začikati” –

¹⁸ U spomen stogodišnjice Vuka Stef. Karadžića (oca srpske književnosti), br. 2, 9. IX 1888.

¹⁹ Dimitrije Davidović, br. 3, 4, 5/1888. Tu se prenosi u celosti govor M. Milovanovića, profesora Velike škole, održan na proslavi u Smederevu.

²⁰ Br. 1, 2, 3, 4, 6/1888.

²¹ U mestu rođenja, Odlomci iz uspomena, od I. A. Gončarova, VII i VIII nastav. – br. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9/1888.

²² „Listak“, *Nevolja*, Slika iz života od E. Zole, s francuskog J. Dr J., br. 4/1888; Iz uspomena jednog redova iz srpsko-bugarskog rata 1885, br. 6/1888; *Uči djeda svog unuka*, od Zmaja Jovana Jovanovića, iz *Orla*, br. 7/1888.

ako se hoće uspeh! Kao da i „Omladina” stremi, ili treba da stremi ka *uspehu* koji se sastoji u poverenju prosečne građanske čitalačke publike, čiji se ukus ravna više prema konvencijama vladajućih nego prema buntovništvu nezadovoljnih.

Samo, „Omladini” je još svojstveno ono *bitno*, socijalističko opozicionarstvo, pa se mora odupreti naravoučenijama buržoaski oportunih savetnika. Ona objavljuje ove savete, ali se ograđuje od njih primedbom da je njena misija ne u uspehu, već u borbi. Smatra se *pozvanom* „da sa svojim programom iznosi istine, naučne i društvene sa pravim imenima”. Bila „bi se pokazala i suviše oportuna kad ne bi obeležila nedela ili izvrtanja istine koja idu u korist pojedincima a na štetu... narodu, kad bi prećutala i metula maramu na oči da ne vidi kaljave izvore”. Sa tih pozicija ona se mora odnositi „kritički” i „prema ljudima od praktike”.²³

Zahvaljujući pre svega ovakvim stavovima, njen vek neće biti dug. Nije uspela da se materijalno obezbedi dovoljnim brojem pretplatnika. Za radikale je bila suviše socijalistički opredeljena. Za socijaliste preko mere radikalizmu okrenuta. Ni njeni prethodnici, u povoljnijim okolnostima, sa većom socijalizmu naklonjenom čitalačkom publikom, nisu dostigli željeni broj pretplatnika. Njoj bi bilo dovoljno da se može pohvaliti i mnogo manjim brojem čitalaca.

Ostavila je za sobom uzbudljive poruke o uzaludnim naporima za nabavljanje neophodnih novčanih sredstava za dalje izlaženje. U poslednjem njenom broju možemo pročitati kako se javnom opomenom obraća svojim dužnicima. Jednome poručuje: „Šta je sa starom predplatom? Požuri se... Novac nam je preko potreban. Nemoj olako uzeti” ovu opomenu. Drugoga upozorava: „Krajnje je vreme, ne može se više čekati”...²⁴ Odista nije bilo više vremena za čekanje. Teškoće su ophrvale i ove izdavače. Konačno su odlučili da odustanu od daljeg izdavanja jednog socijalističkog časopisa. Uбудuće će se javljati samo kao pokretači radikalističkih publikacija!

²³ Odziv o „Omladini“, *Uredniku „Omladine”* (Nekoliko reči radi sporazuma), od M. Milovanovića, br. 3, 18. IX 1888.

²⁴ Odgovori uredništva, M. Boškoviću, uč., Lješnica; Đ. Vrbavcu, pred. Čačak (br. 9, 30. X 1888).

Devedesetih godina XIX veka tokovi privrednog, političkog i kulturnog razvoja dostižu već i u Srbiji takvu brzinu i širinu da se dalje ni sa suviše ograničenih ili previsokih vidika kritičkih procenjivača ne može govoriti da u srpskom društvu nema materijalnih uslova, prema tome ni potrebe ni opravdanja za pokret socijalista. Početkom poslednje decenije prošlog stoleća bilo je, pored vojne fabrike u Kragujevcu, dvadesetak rudnika, mnogih manjih mlinova, pivara, ciglana i desetak većih fabrika, u kojima je radilo ukupno oko 1.200, uz više desetina malih fabričkih radnji sa oko 1.000 radnika.¹ Godine 1895. u više od 20 rudnika radilo je oko 1.600 rudara, 10 pivara zapošljavalo je oko 200, a oko 130 mlinova više od 600 radnika. Od većih fabrika, samo ona za proizvodnju vunениh tkanina u Paraćinu imala je 1893. godine 280 radnika, a 1896/97. već 518. Od ukupnog broja privredno aktivnog stanovništva, broj *preduzimača*, *patrona* u 1895. iznosio je 390.359, a broj službenika, radnika i slugu – 54.465. Procenat aktivnih zemljoradnika *pao* je na 70,11%, a zanatlijskih i industrijskih radnika *popeo* se na 12,37/o.²

U deceniji prvog socijalističkog razdoblja, 70-ih godina, Srbija nije uopšte imala železnice, a sada se železnička pruga rasprostirala u dužini od oko 1.200 km. I porast gradova nije za potcenjivanje. Ima već 6 varoši sa više od 10.000 stanovnika; 1874. jedino je Beograd premašio taj broj (27.605). Godine 1895. broj žitelja u Beogradu iznosi 59.115, u Nišu 21.056, Kragujevcu 13.867, Leskovcu 12.807, Požarevcu 11.450, Šapcu 10.692. U radnom se odnosu nalazi samo u prestonici skoro 10.000 ljudi, od kojih u industriji i zanatstvu, prema statističkim rubrikama, pomoćnika (službenika i radnika) 2.543, a domaćih slugu 959. Indikativan je i broj zanatlijskih majstora – *preduzimača*. Ima ih 1895. samo među varoškim stanovništvom više od 17.000.³ Radeći sami, sa minimalnim brojem kalfi i šegrti, u velikoj većini ugroženi konkurencijom fabričkih proizvoda koja se, očigledno, ne da više odstraniti, smatraju se prevashodno pripadnicima radničkih, a ne gospodskih slojeva društva. Njihova je uloga u pokretu socijalista u ovoj deceniji najzapaženija. Do 1895. oni svojim oscilacijama između iluzijom opterećenog sitnoposredničkog građanstva i klasno sazrelog radništva daju pečat socijalističkim glasilima.

U varošima, „gotovo polovina” svih domaćinstava „bez ikakve je nepokretne imovine”.⁴ To znači da su bogatstva već koncentrisana u rukama manjeg broja ljudi, iako režimska statistička služba i u tom podatku vidi samo „dokaz da su u Srbiji privredni uslovi vrlo povoljni, i da ovde nema proletarijata koji ne ume i neće da živi od proizvodnje sopstvenog rada, nego hoće da životari od rada drugih”!⁵ Međutim, povećanje broja zemljoposjednika u varošima već se ocenjuje kao „veoma neprijatna pojava, jer ona dokazuje da obradiva zemlja prelazi u svojinu onih koji je ne obrađuju”.⁶ U istom smislu porast *bezemljaša* u najplodnijim krajevima, „u okruzima smederevskom, valjevskom, šabačkom”, razmatra se u spletu negativnih dejstava, koja će „sve jače” uticati „i na sam

¹ Arhiv Srbije, Ministarstvo narodne privrede, f. III, br. 46/1898; Nikola Vučo, *Privredna istorija Srbije do Prvog svetskog rata*, Beograd, 1955, 249; *Statistički godišnjak*, III, 1896–7, 317.

² U Majdanpeku, najvećem rudniku u Srbiji, bilo je tada oko 600 rudara (*Statistički godišnjak*, II, 1894–5, 258, 266, 71, 77, 79, 280, 89; isto, III, 1806–7, 317–9).

³ *Statistika kraljevine Srbije*, knj. XII, sv. 1, Beograd, 1898, 358 i dalje, 662–666; Popis stanovništva 31. XII 1895, *Statistički godišnjak kraljevine Srbije*, IV, Beograd, 1902, 38; Nikola Vučo, *Raspadanje esnafa u Srbiji*, II knjiga, *Položaj zanatlija i zanatskih radnika*, Beograd, 1958, 188–190. Prema tabelarnom pregledu u ovoj knjizi, broj varoških zanatlija – preduzimača 1890. godine iznosio je 14.584.

⁴ *Statistika kraljevine Srbije*, XIII, Beograd, 1899, XXXVI.

⁵ Isto, XLII.

⁶ *Statistika kraljevine Srbije*, II, Beograd, 1897, str. VII. *Popis obrađene zemlje* 1893; *Državopis Srbije*, IX, Beograd, 1897, 142–3.

državni organizam”.⁷ Porazno deluje i saznanje da „gotovo jedna trećina domaćina koji imaju nešto svoje zemlje bez tegleće je stoke”.⁸ Veliki je procenat onih koji nemaju dovoljno zemlje ili je čak uopšte nemaju (bez zemlje – 26,12%, po popisu iz 1889; 21,76% – prema preciznijem popisu iz 1897). Više od 55% domaćinstava (popis iz 1889), ili možda čak iznad 70% (popis iz 1897)⁹, nalazi se u kategoriji siromašnih (do 5 ha). Najbogatiji, sa više od 100 ha, mogu se gotovo na prstima izbrojati. (Sa više od 200 ha ima ih svega 8, a sa 101 do 200 ha – 75.)⁹ Napomenimo uz to da su prinosi bili veoma niski. Godine 1893. iznosio je prosek po ha 700 kg, ili 7 tovara pšenice.¹⁰ Još uvek se pretežno oralo drvenim plugom ili ralicom. Gvozdene plugove imali su samo bogatiji *domaćini*.

Više se nikako nije moglo jednostavno tvrditi da je Srbija seljačka zemlja čijim je žiteljima u velikoj većini zemljišnim posedom obezbeđena egzistencija. Nije proteklo ni 20 godina otkako je Vladan Đorđević u polemici sa izdavačima „Radenika” osporio opravdanost izlaženja radničkog, socijalističkog lista argumentom da „u nas nema još ni spomena o industriji. Jedna jedina fabrika za izradu sukna, pa i ona ne bi se mogla podići ni održati da nije pomogla država i užička opština”.¹¹ Sada se žali što nema više od desetak većih fabričkih preduzeća, a krivica za to prebacuje se na indolentnost *kapitalista*, čije se postojanje i u Srbiji više ne poriče. Sada državna statistika, ističući nezadovoljstvo sa privrednim stanjem zemlje zbog činjenice da se i dalje jedino „proizvodi zemljoradnje i stočarstva izvoze... u strane države, a otud opet uvoze... preradevine”, primećuje da bi se one već kod mnogih artikala „većinom mogle i u samoj zemlji izrađivati da *naše kapitaliste* [podvukao A. R.] imaju dovoljno preduzimljivosti”.¹²

S obzirom na procese diferencijacije u varošima i raslojavanja u selima, koji su već takvih razmera da se ni u građanskim krugovima ne mogu više poricati, a u pauperizovanim i proletarizovanim slojevima moraju preokupirati pažnju mnoštva, socijalistički listovi ovog razdoblja počinju najpre da se razlikuju od svojih prethodnika po tome što ovim problemima posvećuju sve više svoga prostora. Ne raspravlja se više ni izbliza toliko o pravcima društvenog i državnog razvoja putevima birokratije ili zadrugarstva, kapitalizma ili socijalizma, pretežno u apstraktnom obliku teorijskih članaka, koliko o negativnim dejstvima postojećeg kapitalističkog poretka, u pojedinim sredinama posebno u vezi sa teškim životnim i radnim uslovima zanatlija, radnika i seljaka.

Opšta politička situacija, koja je takođe drukčija od one 70-ih godina, kada su bile utemeljene institucije građanskog *liberalizma*, i od one 80-ih, pod dominacijom *naprednjačke* građanske reakcije, isto tako deluje stimulatивно na promene koje karakterišu socijalističke listove u godinama 1890–1895. Posle uvođenja Ustava od 1888. godine, i abdikacije kralja Milana, otpočela je vladavina maloletnog kralja Aleksandra Obrenovića, sa vladom radikala, od februara 1889. do avgusta 1892, najpre pod predsedništvom Save Grujića, a zatim Nikole Pašića. Novi Zakon o štampi od 31. marta 1891, kao što je već

⁷ Statistika kraljevine Srbije, III, Beograd, 1894, str. IX. *Popis obrađene zemlje 1889.*

⁸ Isto, knj. XVI, *Popis obrađene zemlje 1897*, Beograd, 1900, str. XII.

⁹ Statistika kraljevine Srbije, III, *Popis obrađene zemlje 1889*, Beograd, 1894, str. IV; isto, XVI, *Popis obrađene zemlje 1897*, Beograd, 1900, str. VI.

¹⁰ Isto, knj. IX, *Popis obrađene zemlje 1893*, Beograd, 1897, str. XXIX.

¹¹ Dr Vladan Đorđević, *Francuski socijalizam-komunizam i naši politički šiparci u „Radeniku”*, „Jedinstvo“, br. 86–87, 23. IV 1872. Vlasnik prve fabrike „vunenih preradevina“ u Užicu bio je Stojan Popović. Po njegovim navodima, on je zapošljavao u fabrici oko 40 radnika i zato je uz državnu pomoć u novcu tražio i monopolske povlastice za povećanje fabrike da bi se zaštitio od konkurencije (Protokoli Narodne skupštine, u Beogradu 1874/5).

Beograd, 1875, 669 i dalje).

¹² Statistika kraljevine Srbije, II, *Popis domaće stoke 31. decembra 1890. godine*, Beograd, 1893, str. LVII.

napomenuto u predgovoru, obezbeđivao je prava slobodnog izražavanja u većoj meri nego gotovo svi prethodni zakoni. Svaki list mogao je početi da izlazi odmah posle prijave nadležnim vlastima, ne čekajući na njihovo odobrenje. Zaplena lista bila je predviđena kao „polupreventivna mera”, prema ustavnim odredbama, samo u slučajevima uvrede vladara, vladarevog doma i poziva na bunu, ustanak. Policijska zabrana morala je u roku od 48 časova biti potvrđena ili poništena od suda. Kazne za štamparske prestupe po Zakonu o štampi bile su blaže nego one za krivične, predviđene Krivičnim zakonikom.

Vlast radikala bila je, međutim, kratkotrajna. Liberalno namesništvo pod predvodništvom Jovana Ristića već je 9. avgusta 1893. nametnulo, samo opet zakratko, do 1. aprila, vladu liberala, pod predsedništvom Jovana Avakumovića. Liberalna vlast iznova se potvrđuje nizom nasilnih akata – ugušivanjem radikalnog seljačkog bunta u Goračiću, terorom okružnih i sreskih načelstava na vanrednim izborima, prisvajanjem tuđih mandata radi obezbeđenja liberalne većine u Skupštini. Međutim, za promenu Ustava i Zakona o štampi liberali nisu imali dovoljno vremena. Prilika stvorena 1. aprila 1893. državnim udarom šesnaestogodišnjeg kralja, iskorišćena je za vraćanje vlade radikala, pod predsedništvom kraljevog vaspitača Lazara Dokića; posle odlaska Dokića, kraljevim ukazom za predsednika vlade postavljen je Sava Grujić. Ni ovog puta radikali nisu mogli dugo da se održe na vlasti. Posle ponovnog mešanja bivšeg kralja Milana u državnu politiku, početkom 1894, usledile su, voljom bilo mladog, bilo *starog* kralja, antiradikalne vlade: „neutralca” – Đorđa Simića, radikalnog *renegata* – Svetomira Nikolajevića, eksperta za policijske režime – Nikole Hristića, naprednjačkog konzervativca – Stojana Novakovića.

U ovih pet godina, 1890–1895, Srbija je promenila devet vlada!¹³ Za vreme onih radikalnih izmenjeni su stari, liberalni i konzervativni zakoni, koji su bili izvor stalnih nezadovoljstava, bar toliko da se u narodu održala vera u narodnjačku progresivnost Radikalne stranke, iako su se već množili dokazi o njenoj neradikalnosti na delu. Pod vladama liberala i naprednjaka radikali su bili izlagani zapostavljanju, šikaniranju i gonjenju, tako da su zadobili i oreol mučeništva, kao žrtve reakcionarnog režima. Izvesni radikalski prvaci su se, osim toga, i dalje predstavljali, a u nekim sredinama, trenucima i radnjama čak i držali kao socijalisti, te nije *čudno* što su u tom razdoblju razlike između socijalističkog i radikalnog pripadništva svedene na najmanju moguću meru. Mnogi socijalistički poslenici, zbog nepostojanja socijalističke stranačke organizacije, postali su članovi Radikalne stranke, a mnogi, ne pristupajući joj formalno, u stvarnosti su podržavali njene akcije uz minimalne rezerve. Može se, prema tome, smatrati logičkim ishodom razvojnog procesa što se socijalistička glasila u ovom razdoblju ne distanciraju u *dovoljnoj meri* od radikala, što podržavaju nastojanja da se socijalisti zadrže pod okriljem radikalne stranačke formacije, što već sada ne nose sva obeležja klasnoborbenog socijalizma.

Pod režimom antiradikalnih vlada preduzete mere pogađaju i socijalističke listove. Za vreme vlade Svetomira Nikolajevića, 9. maja 1894. kraljevim proglasom ukinut je Ustav od 1888. godine i vraćen onaj od 1869, a ujedno i zakoni organski vezani s njim, među njima i Zakon o štampi. Nastaje doba restrikcija koje će se ogledati i u mnogobrojnim štamparskim prestupima urednika i saradnika socijalističkih glasila.

Treći je važan činilac za socijalističke listove tog doba delovanje marksističke Druge internacionale. Kongresne rezolucije međunarodne radničke centrale

¹³ Vlade: Save Grujića (od 23. februara 1889. do 11. februara 1891), Nikole Pašića (od 11. februara 1891. do 9. avgusta 1892), Jovana Avakumovića (od 9. avgusta 1892 do 1. aprila 1893), Lazara Dokića (od 1. aprila do 23. novembra 1893), Save Grujića (od 23. novembra 1893. do 9. januara 1894), Đorđa Simića (od 12. januara 1894. do 21. marta 1894), Svetomira Nikolajevića (od 21. marta 1894. do 14. oktobra 1894), Nikole Hristića (od 15. oktobra 1894. do 25. juna 1895), Stojana Novakovića (od 25. juna 1895. do 14. decembra 1896).

prihvataju se kao putokazi, smernice, pa čak i kao neposredna uputstva za rad i u krugovima srpskih socijalista. Obaveštenja o akcijama Internationale i pojedinih nacionalnih stranačkih i sindikalnih socijalističkih organizacija prenose se preko naših socijalističkih glasila tako da se oseća kako raste upliv onih koji teže da usmere socijalistički pokret u klasnoborbenom pravcu, oslobađajući se uticaja kako zanatlijske ekonomske sredine, tako i radikalne političke stranačke formacije. Usled tog i takvog delovanja nastaje preokret, koji se već pri kraju ovog razdoblja manifestuje prevagom marksističkih elemenata i u socijalističkim listovima („Zanatlijski savez” i „Tipografski vesnik”).

Najvažnije je da se nagomilani problemi u ovoj deceniji već mogu tretirati, i tretiraju, mnogo konkretnije i otvorenije nego u prethodnim dvema decenijama. Vladavina kralja Aleksandra Obrenovića je pored svih anomalija, zloupotreba, restrikcija, udara, zabrana bila parlamentarnija nego Milanova. I socijalistička glasila su postala klasno svesnija i borbenija, što dolazi gotovo do brutalnog izražaja na stranicama „Zanatlijskog saveza”. Kako političke, tako i ekonomske preokupacije socijalista odsad se obelodanjuju bez apstraktnih okolišenja. Za posebna teorijska, naučno-stručna, filozofska, literarna i slična raspravljanja, u novoj situaciji nema se dovoljno vremena, niti ljudi, a ni potrebe, kao ranije. Zato u ovom razdoblju imamo samo socijalističke listove, a ne i časopise. Tek od godine 1903, u kojoj započinje viša razvojna faza socijalističkog pokreta u stranačkim okvirima, socijalisti će pored svojih novih listova dobiti i svoje nove časopise.

L I S T O V I

„SRPSKA MISAO” (1890)

Prvi socijalistički list iz trećeg *markovićevskog* razdoblja izlazi oko 7 godina posle poslednjeg iz drugog razdoblja. Od prethodnog razdoblja razlikuje se po mnogo čemu. Najviše po tome što nije glasilo socijalista u borbi protiv radikala, već organ socijalističkih vernika u redovima radikalskim.

Na prvi pogled čini se da ovaploćuje prevagu pragmatičnog radikalizma nad idejama socijalizma, posle višegodišnjih povlačenja i mnogostrukih ustupaka preostalih socijalista, koji su se, obeshrabreni trenutnim neuspesima, *napokon* pridružili i priklonili Radikalnoj stranci, kao jedinoj nadobudnoj opozicionoj stranačkoj formaciji. U stvari, pre bi se moglo reći da ovaj list „radikalsko-socijalističke” omladine¹ predstavlja vesnika novih strujanja u deceniji emancipacije socijalista od radikalskih predvodnika.

Prvi broj „Srpske misli” izlazi 8. februara 1890. Oglašava se kao „list za književnost, nauku i društveni život”. U zaglavlju nosi borbeni *moto*: „Ustaj, živi, bori se, ne kloni!”²

Iščekivanja posle duge pauze su velika. Najavljuje se trajno izlaženje, dva puta sedmično (nedeljom i četvrtkom). Ali teškoće, s obzirom na odnos snaga, iako nisu veće nego što su „ikad bile”, predstavljaju još uvek veću barijeru nego što se pretpostavljalo. „Srpska misao” uspeće da izađe svega u tri broja (ili četiri; tačno još nije utvrđeno u koliko).³

Da bi se *obišle* prepreke kojima je, na osnovu Zakona o štampi, onemogućavan izlazak nepoželjnih opozicionih *političkih* listova, i ovaj socijalistički list se registruje kao književni i naučni glasnik. U pozivu na pretplatu kaže se da će on, pretresajući „sva važnija pitanja što su za Srbiju na dnevnom redu”, donositi „odabrani pregled naše suvremene književnosti”, raspravljati o naučnim pitanjima „koja se javljaju kao elemenat” napredovanja „našeg naroda” (i drugih „na strani”), objavljivati razne vesti, imati rubrike mnogovrsnih beležaka – pozorišnih, umetničkih, humorističkih itd. U svakom slučaju, „sadržina... biće vrlo raznorodna, ali će se ipak sve sticati na *istaknutoj celji*, i biće daleko od svake sličnosti sa praznim senzacijama i pikanterijama”.⁴

Pod imenom pod kojim se pojavljuje, ovaj list je uspeo da se održi samo 2 sedmice. Njegova je fizionomija imala neke karakteristične crte socijalističke opredeljenosti; osobenosti nasleđene od rodonačelnika socijalizma, pokretača prvih socijalističkih listova iz 70-ih godina, još uvek su dominantne. Prema učenjima velikog preteče, i dalje se smatra da u Srbiji još ne vlada kapitalizam, da se ona „po ekonomskom stanju” nalazi tek „u prelaznom periodu”. Veruje se da još postoje mogućnosti za izbor *novog*, socijalističkog pravca razvitka, pre nego što će se krenuti (kao da se već odavno ne kreće) „opasnim pravcem” kapitalističkog puta po uzoru zapadnoevropskih država.

U nastavcima uvodnika o „našem položaju”, narod se upozorava, kao i u Markovićevim listovima, gotovo dve decenije ranije, na razorna dejstva *uvezenog* kapitalizma. U tom kapitalizmu razvija se privatna, individualna svojina do neslučenih razmera, koja „obogaćava malenu količinu na račun celog naroda, stvara strahovitu raznolikost... proizvodi na strani manjine neverovatne znake bogatstva – a kroz njih i razvrat – a na strani većine životarenje, nesreće i

¹ Radoslav Perović, *Prilog bibliografiji srpskog radničkog pokreta* (do 1919), str. 145.

² Prema navodima izdavača, vlasnik lista je Ž. Dimitrijević-Petković, a odgovorni urednik Jovan Dimitrijević.

³ R. Perović, nav. delo, str. 145.

⁴ *Poziv ua predplatu*, br. 2, 13. II 1890.

bede, a kroz njih” opet „neminovnu posledicu... razvrat”, dok „u celokupnom društvu stvara čudnovat društveni haos, kome je izlaz krvav protest”. Identifikujući Zapad sa kapitalizmom, usmerivač „Srpske misli” nastoji da sve poroke sveta prebaci na teret ustrojstva zapadnih zemalja, sa ciljem da poredak koji pretili da postane uzor, koji je zapravo već odavno uzor, što više diskredituje u očima srpskog čitaoca. Prema takvom predstavljanju Zapada izgleda kao da se tamo „u strašnoj borbi života ne šteti ni život, ni blago, ni čast; da je život slika strahovite unutrašnje borbe a zamišljeni ideali bratske solidarnosti danas samo prazna iluzija”.⁵

Na osnovu faktičkog stanja u Srbiji, procenjenog odoka, zaključuje se da je, u međuvremenu, u zemlji „kućevna i zanatska industrija... propala i održala se samo mestimice, dok manufakturna i fabrička još se nije... razvila”. Zato, za razliku od Zapada, gde „od dva činioca društvena – naroda i države – jedan je bar u prividnom blagostanju”, kod nas nijedan *činilac* ne prosperira. U Srbiji i dalje, prema ovoj konstataciji, „narod siromaši, država se ne bogati”. Jer, „narod predstavljen u zemljoradnji i zanatima ili opada ili je u zastoju”, a „zemlja predstavljena u državnom uređenju davi se u dugovima”. Pri tome se žigoše trgovinska razmena dobara sa zapadnim kapitalističkim *zemljama*, kojom se izvoze „u bescenje” sirovine, „darovi majke prirode”, a uvoze skupi proizvodi „tudeg rada”.

Mehaničkim razdvajanjem ekonomskih odnosa (u površnoj, publicističkoj proceni) od „pravno-političkih” i „privatno-pravnih” (u zakonskoj formulaciji) dolazi se do zaključka da su potonja dva „verna kopija zapadnog državnog uređenja”, a ne „produkt samostalnog unutrašnjeg razvitka”. S druge strane, uzimanjem u obzir promene u pravcu demokratizacije „pravno-političkih” i „privatno-pravnih” institucija u zemljama zapadne Evrope, ukazuje se i na osnovanost zaključka po kojem: oblici vladanja koji su na Zapadu već na *izdisaju*, „kod nas se tek rađaju”.⁶

U analizi uzroka propadanja zanatlijskog staleža ističe se kako je na Zapadu „fabrički i manufakturni rad izbacio zanatliji posao iz ruku i ostavio ga praznih šaka na sokaku”. U Srbiji se taj proces *odvija* pod dejstvom fabričkih proizvoda iz inostranstva, s obzirom na to da je industrijska proizvodnja još u povoju, bolje reći i ne postoji tamo gde se najviše oseća *propast* zanatstva. Ali se u toj činjenici ne nalazi razlog, kao u opozicionim građanskim listovima, za *jadikovanje* nad sudbinom domaćih zanatlija, majstora, i ne traži se njihovo spasavanje uz pomoć privilegovanih esnafskih organizacija. Naprotiv, ukazuje se na to da su esnafi postali kočnica napretka, da spadaju u zastarele, štetne organizacije. „Usavršavanjem tehnike a i savršenijom podelom rada”, pored velikih naučnih otkrića, potkopani su temelji zanatstva. Nije dobro samo to što su zloupotrebom tih dostignuća ljudskog uma radnici dobili najmanje, tako da se njihov položaj povećanom eksploatacijom njihove radne snage čak pogoršavao. Zato se citatima iz dela Luja Blana čitalac poučava da „jedno i bedno stanje radnika treba žaliti, a ne propast esnafa”.⁷

U člancima o raznim društvenim slojevima, pažnja se i dalje usredsređuje na stanje zemljoradnika, što je i prirodno, s obzirom na neznatan broj industrijskih preduzeća, i s tim u vezi beznačajni postotak industrijskog stanovništva. U članku o *zemljoradnicima i njihovim potrebama*, primera radi, koji se štampa kao uvodnik, veliča se zemljoradnja i zemljoradnički poziv. Pri tome se ide tako daleko da se navode i reči velikih antičkih mislilaca, po kojima je poljoprivreda bila „dojka naroda” i od prastarih vremena cenjena čak kao „glavni činilac

⁵ *Naš položaj*, br. 2/1890.

⁶ Isto, br. 3, 15. II 1890.

⁷ *Iz društvenog života, Nešto o stanju naših zanata i zanatlija* (Iz pisama jednom prijatelju), br. 2 i 3/1890.

kulture” i civilizacije. Kritički raspoloženi čitalac, upoznat sa dostignućima onovremene industrije, svakako se nije mogao složiti sa ovim zastarelim navodima, ali poenta članka bila je u tome da se *vladajući* okrive za siromašno stanje velike većine naroda koja je živela od zemljoradnje.

U daljem tekstu ovog članka *otkrivaju* se koreni zaostalosti i traže promene radi *njenog prevazilaženja*. Prva reforma trebalo bi da se sprovede „u skorom vremenu” i pod ondašnjim političkim prilikama. Druga reforma bi došla na red tek „pošto se prethodno” izvrše *znatnije* političke, ustavne promene. A za treću reformu čak se predviđaju korenite izmene „same organizacije” društva, a sledstveno tome i države. Za sve te reforme se kaže da će one učiniti da se ruši ono što ne valja, a podiže ono što je korisno.⁸ Ali se u ondašnjim prilikama ubrzo pokazuje da je i samo podrobnije izlaganje i obrazlaganje predskazanih reformi nemoguće. Do obustave lista dolazi pre završetka ovog članka koji se štampa u nastavcima.

U kritici unutrašnje političke uprave polazi se, isto kao svojevremeno u Markovićevim listovima, sa stanovišta *neophodnih samoupravnih prava* naroda. Podržavaju se nezadovoljstva izazvana centralističkom državnom organizacijom, uz objašnjenje da ona „stavlja sve delove u neposrednu zavisnost od centra, čiji su interesi” – bar pri tadašnjim odnosima – „različiti od interesa i težnja narodnih”.⁹

U kritičkim osvrtima na stanje u prosveti pažnja se upravlja na „narodno obrazovanje”, koje je još uvek „u začetku”. Zaostalost je tu najizrazitija. Zna se da „ogromna masa nije pismena (u bukvalnom smislu)”. Od onih koji su *stekli* pismenost, veći deo je ostao bez „najelementarnijeg znanja”. A za inteligenciju se kaže da je njeno školovanje bilo usmereno pogrešnim pravcem, pa je logično što u njenim redovima preovlađuju prazno frazerstvo, sićušno doktrinarstvo, karijerizam i sl.¹⁰

Nepovoljni tokovi razvoja u svim područjima države i društva pripisuju se najvećim delom uticaju Zapada. Tu se prvenstveno misli na kapitalističke zemlje zapadne Evrope, umnogome prema merilima Markovićevih *učenja*. Ali se uglavnom ima u vidu susedna Austro-Ugarska, protiv čije dominacije se podstiče neraspoloženje masa, prema akcionom programu radikala.

Upozorenje, u patetičnom stilu tadašnje publicistike, tiče se svih. „Srbija je meta navala evropskog Zapada” – stoji u članku kojim se obelodanjuju ideje vodilje „Srpske misli”.¹¹ „Neobična težnja za povećanjem nacionalne i političko-ekonomske prevlasti predznak je smrti” preduzetnika – napominje se dalekovidno, kao da se proniklo u sudbinu budućih zavojevača na ovom tlu. „To su poslednja naprezanja jednog varvarskog načela... Poslednja stezanja udavljenika najjača su ali i najkraća.”

Mada se upozorenje na opasnost podjednako odnosi na sve *pogubne* spoljne uticaje, na uvek moguće vojne pohode, kao i na stvarne političke, političko-ekonomske i idejne prodore spoljnog neprijatelja, najviše se zazire od dejstva ekonomskog činioca sa kapitalističkog Zapada, pre svega iz Austro-Ugarske. Za taj, ekonomski činilac se kaže da „lagano ulazi u sve žile našeg organizma, udara u neposredni izvor života i nalazi potpore u onih čijem životu zloslutno prorokuje zao svršetak”. Na njega se treba najviše okomiti, njega „valja goniti” i izgoniti – zaključuje se ovde.

Iz rubrika posvećenih proizvodima naučnog, književnog, pozorišnog i umetničkog stvaralaštva provejava racionalizatorski kritički duh prema svemu što nije u službi naroda, što je iluzionističko, nerazgovetno, suviše apstraktno,

⁸ *Zemljoradnici i njihove potrebe*, br. 3, 15. II 1890.

⁹ *Naš položaj*, br. 3/1890.

¹⁰ Isto.

¹¹ Isto.

gospodski uzvišeno, nagonski poročno i sl. Primera radi, tada prikazani komad (tragedija) „fijasko”, od Šilera, u Narodnom pozorištu, pozdravlja se kao „dobro došao” i „pored nedostataka”, sa obrazloženjem da „u veku izopačenosti i tamni poroci mogu katkad. zasijati svetlošću vrline”.¹²

Pesma posvećena velikom pesniku, koji uprkos svim otporima moćnika i njihovih štićenika vrši misiju vesnika novog doba, objavljuje se na stranicama „Srpske misli” iz istih pobuda. Poruka je takva da joj se *mora* pomoći da dobije što širi odjek u javnosti čak i pomoću *tek pokrenutog* socijalističkog glasila. Treba nadahnuto istrajati u stremljenjima kojima se izražavaju ideali mnoštva naroda:

„Neka se ropske strele o tvoje lome grudi,
I neka kikot ječi bezumno, hladna sveta,
Ne pogni nikad glavu i samo sebi sledi, –
Časna je tvoja meta.”¹³

U patetičnom pozivu novoj Omladini da povede borbu za uzvišene narodne ideale, ističu se slični porivi otpora i nadahnuća za stvar napretka na temeljima novih državnih i društvenih stubova namesto starih, dotrajalih, neodgovarajućih, koji bi prethodno morali biti porušeni.¹⁴

Rubrika o novim knjigama potvrđuje socijalističku opredeljenost lista. Za Dikštajnovu brošuru *Ko od čega živi*, koja je tada štampana u srpskom prevodu, u izdanju Radničke biblioteke, kaže se da njen autor „zahteva da se ostvari znamenito načelo *zajedničke, opštinske svojine*”. U vezi sa dodatnim izlaganjima o *vrednosti*, napominje se da se tu „dolazi do one znamenite postavke Marksove, po kojoj se vrednost izvesne robe, espapa, dobra određuje ne svakim, nego *društveno potrebnim radnim vremenom*”, samo se potonji „termin zamenjuje *neophodnim radnim vremenom*”.

Dvojstvo koje se iskazuje spregom socijalizma i radikalizma potvrđuje se konstatacijom da je u to doba Raša Milošević (jedan od najistaknutijih prvaka Radikalne stranke, stručnjak za privredna pitanja) „na rasprostiranjju Marksovih misli u našoj... literaturi... najviše radio”. Za Ziberovu brošuru *Nova ekonomska teorija*, u srpskom prevodu, kazuje se da je napisana „hegelovskom metodom”. Ipak, autor „nije s njom kod nas baš dobro prošao, jer je nisu ni inteligentniji... dobro razumeli”. Međutim, ono što se nije uspelo kod *Nove ekonomske teorije*, „učinjeno je malo uspešnije *Ogledalom kapitalističke proizvodnje*” (od Karla Kauckog, u prevodu Raše Miloševića, sa predgovorom o Karlu Marksu). „Ali što ne mogaše izvršiti” ni Ziberova ni Kauckova brošura – po tom zaključku – „to će najpovoljnije” nadoknaditi „Radnička biblioteka” brošuroum *Ko od čega živi*. Jer, ona je „tako popularno i jasno napisana da će je i običan radnik moći razumeti”. Stoga se odmah i preporučuje čitalačkoj publici, a prevodiocu izražava zahvalnost za učinjeni trud.¹⁵

„Srpska misao” prestala je da izlazi pre nego što je stigla da se potpunije iskaže. Ipak, njena misija se nastavlja pokretanjem istosmernog lista pod *samo nešto* izmenjenim imenom, „Narodne misli”.

¹² „Iz pozorišta”, br. 2, 1890.

¹³ *Pesniku* (Posvećeno prijatelju Vojislavu), od Milorada J. M., br. 2/1890.

¹⁴ *Na posao omladino*, br. 2/1890.

¹⁵ „Kritike i referati”, br. 2/1890.

„NARODNA MISAO”
(1890)

Pojava „Narodne misli” umesto „Srpske misli” uslovljena je odlukom nominalnog vlasnika prvog lista, Ž. Dimitrijevića, da odustane „od daljeg” njegovog „izdavanja” i ne prepusti vlasništvo drugom licu bez određenih rekompensacija, na šta stvarni izdavači iz organizacije nove Omladine „nisu mogli” pristati.¹ U stvari, osim izmena u imenu lista i vlasnika, sve je ostalo neizmenjeno ili gotovo neizmenjeno. Vlasnik *novog* lista postao je, tada dvadeset trogodišnji, Jaša Prodanović, koji je već bio glavni urednik „Srpske misli” i to ostao i u „Narodnoj misli”. Odgovorni urednik je i dalje Jovan Dimitrijević. Pretplatnicima prve „Misli” dostavlja se i druga „Misao”. U zaglavlju i dalje stoji, samo se promenio red reči, da je to „list za društveni život, nauku i književnost” (u prvom listu, videli smo, stajalo je „za književnost, nauku i društveni život”). I moto je ostao isti: „Ustaj, živi, bori se, ne kloni!” Ranije rubrike se ustaljuju. Nedovršeni članci se nastavljaju.

Štampa se odmah i treći nastavak velikog članka o putokazima nove Omladine, u kome se kaže kako se u svetu „borba... vodila i vodi neprestance između... dva po svojim težnjama... raznolika društvena elementa – između jedne ogromne mase radenika, koji na svojim leđima nose svukoliku zapadnu civilizaciju, a koji se njenim blagodetima ne mogu ni najmanje da koriste, i kapitalista, koji su u svoje ruke šćepali i nauku i silu samo da se održi taj tako nepravedni poredak društveni”. U istom nastavku, pri osvrtu na razvoj srpskog društva posle propasti feudalne srpske države, uzvisuju se, nasuprot *tekovinama* birokratske državne zajednice, osnovne ustanove seljačkog društva, „zadruga i opština”, očigledno prema *učenjima* Svetozara Markovića.²

Da se i ovaj list, kao i prethodni, uređuje u markovićevskom duhu, pokazuje i prvi uvodnik, posvećen Svetozaru Markoviću povodom godišnjice njegove smrti. Za Markovića se tu kaže da je „sveo... neodređene ideje napretka u formulisane zakone i načela boljeg života”, buneći se protiv „društvene nejednakosti”, zidajući „temelj velikom načelu bratstva i jednakosti”.

Propovedani veliki cilj ostaje, kao kod Markovića, preobražaj društva na novim stubovima, i sa temeljima koji su, po idealizovanim predstavama narodnih predanja i tribuna, još u dalekoj prošlosti počeli da se grade na principima samoupravljanja i zadrugarstva. U nastojanju da se *narod* mobiliše za otpor protiv prodora kapitalističkog Zapada, javnost se upozorava i na opasnosti od uticaja zapadnjačke „civilizacije” u vidu lakih, raskalašnih, u krajnjoj liniji, po toj *čistunskoj* predstavi, nakaradnih, razvratničkih produkata jednog nedostojnog načina življenja i rasuđivanja. Gotovo kao i u najkonzervativnijim glasilima, samo sa obrnutim ciljem, žigošu se pojave napuštanja starih dobrih običaja zarad novih, frivolnih, i u domenima zabavnog života. Unose se „zapadnjački običaji, navike” – kaže pisac članka – „sve se... unosi... i to bez obzira, bez prethodne ocene, jer po mišljenju naših ‘usrećitelja’ sve ono što je na Zapadu mora biti i za nas dobro”. „Mesto naših lepih srpskih zabava na kojima su se ljudi zbližavali i srođavali jedan s drugim, pojaviše se ‘balovi’ sa kibicerskim udvaranjima i ‘dekolte’ damama utegnutim u ‘midere’, pojaviše se nakaze...”³

Svrha je da se *narod* odvрати od puta koji vodi u *kapitalistički razvrat* ne samo prikazivanjem načina izrabljivačkog privređivanja, već i ukazivanjem na ružne primere pohlepnog ponašanja, prekomernog zabavljanja itd. Veruje se da se kultom *velike prošlosti* mase zadržavaju na putu koji vodi u *veliku budućnost*, u

¹ *Našim čitaocima*, br. 1, 26. II 1890.

² *Na posao omladino*, br. 1/1890.

³ *Ujedinjenje i oslobođenje celokupnog srpstva*, br. 2, 2. III 1890

preobražaj društva na temeljima sopstvene države i oslobađanje vaskolikog naroda, uključujući i onog pod Turskom i Austro-Ugarskom. Zato se u istom članku stavljaju u prvi plan oslobodilačke akcije na Istoku, u Staroj Srbiji i Makedoniji, i traži se od vlade da se suprotstavi velikobugarskim akcijama u istočnim krajevima i da neutrališe tadašnje dejstvo probugarskih političara u carskoj Rusiji i sl.⁴

U jednom napisu iznosi se (kao radikalna i socijalistička) teza da svetom podeljenim na dva antagonistička pola može da se vlada ili *tutorskom centralizacijom* ili *samoupravnom decentralizacijom*. Prema toj tezi, u zadrugi kao temeljnoj instituciji *narodne samouprave* vlada „ljubav i sloga, sloboda i čednost, čoveštvo i blagostanje”. Zato, po ovom tumačenju, i savremeni „princip udruženih snaga uzet je iz starodavnih neodoljivih težnji ljudskih za savlađivanje sila prirodnih, za civilizovanje, za radničke asocijacije”.⁵

Nasuprot birokratiji, „tražilo se”, sa uverenjem da će se morati napokon „dati, *samouprava* mesto *tutorstva*”, a zajedno s tim „preobražaj svih grana državne uprave”. Za ubrzanje tog procesa formulišu se potrebe: da „prosveta... stvara vešte i sposobne radnike u zemljoradnji, zanatstvu, privredi”, uz obavezno, „prinudno” školovanje, za siromašne besplatno, da se ustanovi porez po progresivnoj skali, prema imovinskom stanju; da se osnuju „seljačke i zanatliske, sreske i okružne banke s jevtinim kreditom”; da se ubrza rad sudova; da se uprosti administracija.⁶

U konkretnoj analizi „društvenog života”, u „Srpskoj misli” započetoj seriji napisa u vidu *pisama*, nastavlja se, u vezi sa položajem zanatlija, sa opisom razornog dejstva uvezenih fabričkih proizvoda kapitalističkog Zapada. Konstatuje se da su „naši zanati ostavljeni na milost i nemilost stranim proizvođačima. Niko se ne trudi da ih izvede na pravi put, da ih usavrši, da ukoliko toliko mogu održati konkurenciju sa ovom navalom” stranih proizvoda.⁷ Školovani ljudi mahom su „otišli” u *birokrate*, buržoazirani građani većim delom se *posvetili* trgovini, a samo siromašni, proizvodnji, zanatstvu i zemljoradnji.

Iz tog opisa naših „nesrećnih” prilika mogu se izvući slikoviti podaci i o promenama koje se ustaljuju u višim, bolje situiranim krugovima društva pod dejstvom artikala buržoaskog pomodarstva. I „naša publika” počinje, da se „odeva... iz bečkih i pariskih radionica”. Ali se, istovremeno, *mora priznati* da ne samo oni sa nazovi „prefinjenim ukusima, težeći za uglađenošću pariskih salona, nezadovoljni izradom naših” priprostih „majstora”, već i oni mnogobrojniji koji tragaju za jeftinijim proizvodima – „ostavljaju naše izrađivače i idu strancima” u kupovinu.⁸

Zastupajući već dobro poznati stav zasnovan na učenju da se nikakvim protestima ne može zaustaviti proces propadanja zanatskog načina proizvodnje, pisac osuđuje nasilne pokušaje zanatlija da se vrate *stara, dobra vremena*. Primera radi, povodom pokušaja u Kragujevcu „oko 100 radnika različitih zanata, a ponajviše krojačkih” da fizičkim napadom na trgovce gotovih odela eliminišu njihovu konkurenciju na tržištu, ovde se kaže da se „takvim” postupcima ne može ništa postići. Prodaja gotovih odela u trgovinama kao i drugih uvezenih artikala koje „naše zanatlije izrađuju” neminovna je pojava u vremenu povišenih proizvođačkih i potrošačkih kapaciteta. Samo unapređenjem

⁴ Isto, br. 4, 8. III 1890.

⁵ „Kritika i referati”, br. 1/1890. U prikazu brošure *Naš preobražaj*. Jedan pogled na zakone o uređenju okruga i srezova u vezi sa administrativnom podelom zemlje. Preštampano iz „Slobode”. Štamparija Ž. Radovanovića, Niš, 1890.

⁶ Isto, br. 1/1890.

⁷ „Iz društvenoga života”, *Nešto o stanju naših zanata i zanatlija* (Iz pisama jednom prijatelju), III nastavak, br. 1/1890.

⁸ Isto, V nastavak, „Privredna pitanja”, br. 5, 11. III 1890.

zanatske proizvodnje, na zadružnoj osnovi, može se poboljšati položaj zanatlija.⁹ U članku poznatog pobornika zadružnog pokreta zanatlija, kasnije urednika „Zanatlijskog saveza”, D. J. Jankovića-Robespijera, polazi se od činjenice da se zanatlijski majstori i radnici ne mogu pojedinačnim naporima *spasti* od fabričke konkurencije. Sa argumentacijom preuzetom od tadašnjih evropskih propovednika sitnoburžoaskog socijalizma, koji su propovedali osnivanje zadruga od ušteđevina samih zainteresovanih zanatlijskih proizvođača, naglašava se potreba za stvaranjem kapitala zajedničkom štednjom radi izgradnje zajedničkih radionica. U patetičnom pozivu zanatlijama se kazuje: „Stvarajte kapitalu udruženom snagom, odvajajte od svojih mučeničkih i paćeničkih usta i poslednji zalogaj, pokažite ovom svetu da ste” kadri „da učinite sve radi održanja” i neophodnog zanatlijskog „podmladka”.

Apeluje se na zanatlije da budu uporni u štednji zarad sebe i svoga zanata. Po ovom apelu, trebalo je samo udružiti se, obrazovati „akcionarska radničko-zanatlijska udruženja” u njih ulagati „sve što” se ima, i neophodni kapital za otvaranje *spasonosnih* zadružnih zanatlijskih radionica bio bi „za vrlo kratko vreme” stvoren. „Za primer” se navodi „Sloga valjevskih radnika, koja je za nepune tri godine svoga akcionarskog života otvorila radnju krojačku u kojoj radi znatan broj krojačkih radnika sa potpunim zadovoljstvom za svoj životni opstanak”, i to u tolikoj meri da je spremna čak da pomogne svojim kapitalom udruženje opančara. Zaključak je više nego optimistički: „Kad bi svako okružno mesto imalo ovakovih zadruga sa kapitalom, onda bi srpske zanatlije bile osigurane i radom i kreditom.”¹⁰

Pogledi kojima se procenjuje položaj zemljoradnika i stanje u zemljoradnji ravnaju se isto tako prema dvojakim, revolucionarno-realističkim i oportunističko-utopističkim kazivanjima i predskazivanjima socijalističkih protagonista ovog, radikal-socijalističkog razdoblja. U nastavku članka o *zemljoradnicima i njihovim potrebama*, koji je takođe započeo u „Srpskoj misli”, kaže se da „stanje naše zemljoradnje ne odgovara ni najskromnijim potraživanjima dobrog gazdovanja”. Zemlja se ne dubri, ili ne dubri kako treba. Nema ni dovoljno „srestava za oplodavanje zemlje.” Oruđe za rad se ne usavršava. S obzirom na mali broj velikih poseda, ne obraća se, logično, pažnja na izuzetne pogodnosti *veleposednika*. Ali se zato ističe nedostatak krupnih gazdinstava, koja se i po markovićevskim merilima, u interesu unapređenja racionalne zemljoradničke proizvodnje, pretpostavljaju malim.

U kazivanju da će i u zemljoradnji morati da se počne sa osnivanjem velikih zadružnih gazdinstava, napominje se da se imanja cepaju, a ne grupišu. „I ono malo velikih imanja već je skoro sve izdeljeno, tako da će retko biti zadruga koja može da seje razna žita i druge... proizvode, a da ne govorimo o upotrebi većih mašina i boljih alata.”¹¹

U stilu žalopojki opisuje se sudbina kućnih zadruga koje se rastaču, a po zamisli markovićevskih socijalista trebalo bi da *prerastu* u osnovne proizvođačke institucije novoga poretka: „Propadaju najčvršći stubovi seljačkog bogatstva – zadruga, inokoština pritiska kao mōra, ne da kročiti u kakav boljitak. Gde su sada kuće u kojima živi po 100–150 glava? Gde su danas ona velika imanja, grdna stoka i mnogi māl?”

Uistinu, sa malim, rasparčanim gazdinstvima napredovanje ka prosperitetu teško je bilo i zamisliti; većina domaćinstava jedva je životarila. Znalo se da, u većini slučajeva, „što siromašna porodica proizvodi, to mora potrošiti za svoju ishranu, a ako što i pretekne, daje se skoro u bescenje. Državni danak veliki, [bar za one

⁹ *Kragujevački radnici*, br. 3, 4. III 1890.

¹⁰ „Privredna pitanja”, *Kako da se pomognemo?* (Nekoliko iskrenih reči srpskim zanatlijama), br. 4 i 5, od 8. i 11. III 1890.

¹¹ *Zemljoradnici i njihove potrebe*, br. 3/1890.

siromašne] opštinski i sreski porezi takođe, a od imanja slaba asna". Takvom situacijom, „se koriste zelenaši i daju nevoljnome narodu na zajam novce po vrlo skup interes", tako da siromašni seljak plati često, ako ne, kao što se tu sa uobičajenom preteranošću tvrdi, „celim imanjem", a ono ne beznačajnim delom imanja „ono malo što je... u prekoj potrebi morao uzeti".

Za raspad zadruga, prezaduženost zemljoradnika, raslojavanje seljaštva konzervativna glasila su okrivljavala sam narod, koji je, po njihovim objašnjenjima, u lakomosti za novim, *luksuznim* načinom življenja, „postao neradan" i raskalašan. Opovrgavajući ovakva tvrđenja, „Narodna misao" ovde ističe – opet sa uobičajenom emfazom – da „to govore baš oni čije ruke ne osećaju teški teret seoskih oruđa, čije se čelo ne kvasi znojem, koji se ne muče po ceo dan da zarade koru hleba". Kao što već biva, „kori neradnik radnika, kori badavadžija vrednog trudbenika, i onaj koji je sit i zadovoljan onoga koji je doveden do prosjačkog štapa".

Pored ekonomskih nevolja, seljaka je pogađao i politički pritisak vlasti i vladajućih stranaka, kao i nedovoljna obrazovanost u stručnom i opštekulturnom pogledu.

Ono što prosvেćeniji čitalac nije mogao da prihvati kao razlog nazadovanju – ukoliko se o nazadovanju uopšte moglo govoriti, pošto se, u globalu posmatrano, ipak napredovalo i u zemljoradnji – bilo je tvrđenje da su teškoće povećane i nestankom tradicionalne solidarnosti u radu na selu, pa „nema pozajmice, ni sprega, a gotovo ni mobe". Iz takvog rezonovanja proizlazi i zaključak da nije dobro što „sve se radi na nadnicu", jer „takav rad nikako ne služi" boljitku „zemljoradnje".

U celini uzev, i ovim razmatranjem zemljoradničkog problema potvrđuju se tadašnja socijalistička stanovišta, sa primesama socijal-radikalizma, kroz argumentaciju u kojoj preovlađuju tačni navodi. Tada, naime, „zemljoradnja" se pretežno odlikovala „nesavršenošću srestava i alata, nedostatkom srestava za oplođavanje zemlje, rasparčanošću zemlje u malena imanja, negrupisanošću radnika u zajednicu, osustvom razvijene prerađivačke proizvodnje, i najzad srazmernim umanjivanjem radnih snaga".¹² Povećani izdaci za najamnu radnu snagu, koji se teško podnose čak i u imućnijim domaćinstvima, naviknutim na obimniju ispomoć patrijarhalnih zajednica iz ranijih razdoblja, predstavljali su nepodnošljivi dodatni teret samo u siromašnijim kućama sa nedovoljnim brojem odrasle, za rad sposobne, čeljadi.

Stavovi „Narodne misli" prema klasnom radničkom pokretu u svetu ne mogu se ovde prikazati zbog nestanka većeg dela njenih brojeva. U sačuvanim brojevima (5 od oko 17¹³) nema većih, načelnih članaka o tom problemu; koliko ih je bilo u nestalim brojevima, ne zna se. Zato se ovde, pored onoga što je rečeno na početku, moramo zadovoljiti odlomcima koji potvrđuju njenu proradničku socijalističku opredeljenost pri praćenju odnosnih pojava u pojedinim zemljama. Primera radi, povodom ugušenih radničkih demonstracija i štrajkova u Engleskoj i Belgiji, „Narodna misao" napominje da već ti učestali pokreti nezadovoljstva radnika u tim zemljama pokazuju „da ovako stanje" ljudi osuđenih na rad i bedu „neće i ne može za dugo trajati".¹⁴ Prilikom objavljivanja vesti o zasedanju predstavnika zapadnih zemalja u Berlinu kaže se da se ne može „unapred tačno odrediti" do kojih „će rezultata ova gospoda doći", ali je jedno sigurno: „da će i pored... *modus vivendi* koji budu oni iznašli opet ostati radnik u bedi i nevolji, jer se teške bolesti ne leče palijativnim lekovima, kakve će berlinska gospoda... upotrebiti".¹⁵

¹² Isto, br. 3 i 4/1890.

¹³ R. Perović, nav. delo, str. 146.

¹⁴ *Politički i društveni pokreti na strani*, br. 4/1890.

¹⁵ *Berlinska konferencija*, br. 4/1890.

U vezi sa mnogobrojnim pomodnim, prividnim i providnim akcijama štednje, pokretanih od strane imućnih radi animiranja siromašnih, u „Narodnoj misli” se obelodanjuje priča, u vidu basne, o sličnim konferencijama životinja povodom sve veće oskudice u hrani. Na toj konferenciji je, naime, na predlog tigra bio *jednoglasno* prihvaćen zaključak da se „ovcima i kozama smanji hrana i obrok”, a oduzeta je reč jednom od „manjih članova zbora koji se drznuo da traži smanjenje nagrada lavovskih, tigrovskih itd.”¹⁶

Opređenje u korist eksploatisanih, proganjanih, potlačenih, uniženih, podrazumeva se kao socijalističko iako se kao takvo ne imenuje. Ono se iskazuje i pesmom posvećenom Černiševskom, u kojoj se mučenja i otpori velikog revolucionara u zatvorima i progonstvu upoređuju sa borbom Titana protiv boga Zeusa.

„Lanci ga stegli tvrdo
Za gore sinji kam,
Or’o mu Zevsov čupa
Iz srca žića plam...
Al’ zalud telo što je
Postalo ropstva plen,
Sloboda nije pala
Jer *duh* je tvorac njen.”

Vizijom pesnika predviđa se kao neminovnost: oslobođenje od svih vrsta tiranstva.

„Opašće tvrdi dvori
I sila i njen sjaj.
Nestaće ljudskih muka
I ropstvu biće kraj.”¹⁷

U pesničkoj ispovesti „jednog republikanca”, u istom duhu napisanoj, stoji, između ostalog:

„Volim ga toliko, da rečem istinu,
Koliko muva voli suru paučinu.”¹⁸

Socijalistička opređenost „Narodne misli” ogleda se i u napisima protiv neravnopravnosti žena u društvu. U traktatu o ženskim likovima u pojedinim književnim delima, na primer, osuđuju se nastojanja da se ženama uskraćuje pravo na slobodan izbor u ljubavi, da se sputavaju stegama lažne vernosti u braku, da im se ne da mogućnost da se iskažu prema svojim vrednostima u svim domenima društvenog života. Primera radi, u vezi sa tada najčešćim opisima „nevernih ženskih likova”, tu se postavlja pitanje: „Da li” takve „žene, junakinje naših pripovedača doista greše? Jesu li one ljubavlju vezane u svome braku pa da se mogu oglasiti za nevernice? Ako se dokaže da su one poklonile drugom samo ono što nisu ni dugovale svojim muževima, oće li umetnik i literator imati prava da ih okrive”? I dalje u istom tonu: „Ako je ljubav blagorodno osećanje visokih i nežnih duša, zašto se diže vika kad to osećanje strese hladne i teške okove bračne tiranije?” A kao odgovor na sva takva pitanja, utvrđuje se da je „filistarski moral, u službi razvratnih ubeđenja i navika, osudio... neverstvo žene bez saslušanja;

¹⁶ *Štednja*, br. 3/1890.

¹⁷ *Uspomena na Černiševskog*, br. 3/1890.

¹⁸ *Ispovest jednog republikanca, od Sen-Žista*, br. 3/1890.

porok iz obesti digao se protiv poroka iz nevolje, nakinduren i bolestan duh ustao je s pakošću protiv proizvoda svoje sopstvene rasmusnosti”.¹⁹

U književnim rubrikama „Narodne misli”, angažovanost na strani nepravedno zapostavljenih, unakaženih, povređenih, rečito se ispoljava u osvrtima na razna dela koja se preporučuju kao vredna ili odbacuju kao štetna. Povodom izlaska iz štampe romana *Bedni ljudi* od Dostojevskog, u srpskom prevodu, kaže se: „U masi raznovrsnih tričarija, proizvoda fabričkih (kako ih naziva Šer)... kojima je pretrpana naša beletristika (prevodna), često se i ne opaža po spoljašnosti skromno a po sadržini valjano i dobro delo.”²⁰ Ističući vrednost ove knjige u sklopu visoko cenjenih ruskih romana, recenzent „Narodne misli” kazuje da veličani ruski roman „razmatra bolesti društvene... i ako uđe u dvorane i sjajne salone, to čini s toga da može skinuti lažni blesak, da može izuzeti ispod spoljašnje sjajnosti unutrašnju niskost, iz velelepni dvorana niske strasti i teške poroke”. U isto vreme – dodaje se – „ruski roman promatra napredak ideja opšte čovečanskih, prati brižljivi rad socijalnih reformatora i širi, ukoliko je moguće, svetla načela i valjane ideje”. Zanimljivo je da se tom prilikom u ovako angažovanoj „Narodnoj misli” u vezi sa tim idejama, koje se uzgred obeležavaju i kao subjektivne i tendenciozne u izvesnim aspektima „naprednosti”, iznose i kritičke primedbe na račun tendenciozne literature, pri čemu se, verovatno, imaju u vidu prvenstveno tendencije koje su u koliziji sa načelima pisca ove recenzije. Tu se, naime, upozorava čitalac da „tendencioznost proguta ponekad umetničku stranu ili se pod naprednim i suvremenim protura ponešto konzervativno i nesuvremeno (u užem smislu), jer sav rad zavisi od političkih i socijalnih ubeđenja piščevih. A ova mogu biti često varljiva, nesuvremena i pogrešna”.²¹ Ipak, u svojoj opredeljenosti za ideje i poduhvate kojima se misle, jednom, rušiti stubovi postojećeg nepravednog poretka, „Narodna misao” ne zazire od produkata jedne tendenciozne literature. Čak se zalaže za nju, naravno u duhu propovedane naprednosti. Tako se identifikuje sa porukom pesnika koji, nadahnut stremljenjima jedne nove borbene generacije mladih, uverava sebe i druge da treba prestati sa lirskim tugovankama, iz dokone ljubavi, da bi se okrenulo onima koji istinski pate i umiru od siromaštva, bede, poniženja, čije nevolje treba opevati, kojima treba uliti nade i duh borbenosti. Zato:

„Ostavi nežnu liru, umukni muzo moja!
Mani se tihe tuge i gorkog svoga jada!
Lažni su boli tvoji, lažna je seta tvoja,
Prigrli drugu liru, pa uz nju pevaj sada!”²²

Sledeći stihovi posvećeni su *pravim patnjama* siromaha, koji na kraju i umire. Očigledno, hoće da se pokaže kako ovakvi stihovi ne odzvanjaju otužno, već bude osećanje ljubavi prema bližnjem i revolta prema nepravdama društva:

„Ah, čudni zvuci ječe sa tvoje lire nove,
Sa tvoje skromne lire, bez zlata i bez sjaja!
I ona ljubav peva, i ona peva snove,
Bez lažne crne tuge, ljubavnog lažnog vaja.”²³

Napisi, članci i pesme, sa svim mogućim životnim temama u tadašnjim prilikama, razlikuju se ponegde u nijansama kritike ili pohvale navedenih pojava,

¹⁹ „Književnost”, *Žene pred vrlinom*, Pogled na jednu pripovedačku temu, br. 1 i 2/1890.

²⁰ „Kritike i referati”, br. 4/1890.

²¹ Isto, br. 5/1890.

²² Podlistak, *Pobožan uzdah*, od S. D. Mijalkovića, br. 4/1890.

²³ Isto.

zbivanja i procesa. Ove razlike proističu iz nejednakih pogleda pojedinih saradnika, od kojih se neki smatraju integralno a drugi samo delimično pravim socijalistima. Prvi su se, silom prilika, privremeno, taktički združili sa pobornicima radikalizma, a preko njih i sa samom Radikalnom strankom, zarad lakšeg i efikasnijeg, zajedničkog opozicionog istupanja u odnosu na režim vlasti. Potonji, pak, došli su do zaključka da se samo radikalizmom, i uz pomoć Radikalne stranke, može doći do socijalizma, zato su se i strategijski vezali za radikale sa uverenjem da su ostali socijalisti.

Stavovi prema Radikalnoj stranci se obazrivo izražavaju, jer se njeni predstavnici prvi put nalaze na vlasti. Ali se i u toj obazrivosti oseća da su jedni sve nezadovoljniji sa politikom radikala i već se spremaju za raskid odnosa sa njima, a drugi, neraskidljivo vezani sa njima, teže da deluju posrednički, otupljujući oštricu nezadovoljstva. Povodom raskolničkih pretnji nezadovoljnih radikala „usled neizvođenja u život sviju onih reforama koje je Radikalna partija bila u svome programu istakla”, kritika „Narodne misli” upućuje se na adresu nezadovoljnika koji prete otcepljenjem. Navodi se da su njihovi motivi lokalističkog karaktera, a ne načelne prirode. (Zbog ukidanja aleksinačkog okruga „po novoj administrativnoj podeli zemlje”. Ali, i kad bi nezadovoljstva dublje bila motivisana, ne sme se cepati partija „koja ima takav program” kao Radikalna. U tim slučajevima dovoljno bi bilo distancirati se „od ono nekoliko ljudi koji ga svojim velikim oportunizmom hoće da krnje”.²⁴

Povodom „izjave nekih aleksinačkih i jagodinskih radikala... da istupaju iz Radikalne stranke”, postupci ovakve ili slične prirode osuđuju se, sa žaljenjem, kao pogrešni, ili, u najboljem slučaju – preuranjeni. Po mišljenju autora ovog napisa (sa potpisom K.), „radikalska vlada i stranka *još nije učinila takvih kapitalnih pogrešaka* kojima bi se štetili zemaljski interesi”, pa se čak dodaje „da zbog toga ne zasluži da odmah bude oborena”. Rezonuje se: „Pogrešaka ima, ali one nisu takve” da bi radikalskoj vladi „zbog toga trebalo onemogućiti dalji rad, rad na polju... ekonomskog napretka”... Ostaje se pri tome da treba i dalje „ostati u redovima Radikalne partije koja je po svome programu najnaprednija u Srbiji i koja najviše obećava narodu srpskom”... Ne sme se „istupanjem” iz nje „davati maha dvema drugim partijama” – liberalnoj i naprednjačkoj – da se na njen „račun... osnažuju i podižu”.²⁵ Ovakvi argumenti su naveli i pisca članka o izgredu krojačkih zanatlija u Kragujevcu, koji smo već pomenuli, da izgreduke upozori „da takvim nasilnim merama ništa ne mogu postići”, i uz put čak opominje da „građani slobodne države nikada ne treba da upotrebljavaju nezakonita sredstva”. Jer takvim postupcima mogli bi da „opravdaju i postupke despota, koji bi uništio slobodu narodnu”.²⁶

Da je već u toku jača konfrontacija između zagovornika većeg ili manjeg distanciranja, pa i onih koji se javljaju sa predlogom da se stvori sopstvena stranka sa socijalističkim programom, može se takođe naslutiti iz nekoliko napisa. Primera radi, povodom ulaska članova Radikalne stranke u Državni savet, kao i nekih drugih „okolnosti”, u „Narodnoj misli” se obraća pažnja „prvaka radikalnih na čuvanje dostojanstva strankinog i na odbijanje struje oportunizma, koja se već pojavljuje među njima”. Upozoravaju se čak da su „radikalna načela... plaćena životom jednog velikog čoveka i krvlju mnogih... boraca, pa se ne sme radi privremene i sitne koristi odstupati od njih niukoliko”...²⁷

U komentaru zaključaka zбора Društva „Svetozar Marković”, na kojem su prihvaćena pravila koja „daju sva prava isključivo glavnom odboru a mesnim

²⁴ „Politički i društveni pokreti“, *Aleksinački radikali*, br. 1/1890.

²⁵ Beograd, 11. marta, br. 5/1890.

²⁶ *Kragujevački radnici*, br. 5/1890.

²⁷ „Politički i društveni pokreti“, *Izbor državnih savetnika*, br. 2/1890.

odborima ostavljaju samo dužnosti”, otvoreno provejava kritički duh. Podržavaju se istupanja Dragiše Lapčevića i učitelja Sretena Lazarevića, koji su „protiv takih tutorskih pravila ustali”.²⁸

U pesmi posvećenoj „prekaljenom borcu za narodna prava i slobode, Vasi Pelagiću” izražava se na izvestan način i misao o neminovnom rascepu koji je uslovljen razlikama u životnom putu bivših saputnika. Jedan od njih ubira plodove od onoga što je postigao, a drugi nastavlja da se bori za prvobitne ideje.

„Ja produžih svojim putem starim
Bogu hvala, krasno životarim:
Dosta sreće, čina i imena,
Svuda mi se svako živo klanja
A ti zadre svojom tvrdom glavom
Stranputicom bednom i klizavom,
Gde ti beda svaki korak prati,
Što ti niko, naravno ne krati...
Ko slobodi u najame stupi
Smrt ga mučna od bede iskupi!”

Ali drugi zna da mora nastaviti putem kojim se pošlo. Jer ne može da se pomiri sa onim:

„Što dadoše vekovi nam stari –
Da nad radom nerad gospodari”

Zato i dalje nastoji svim silama da „patnike na delo” navede...

„Da ustanu, da se stresu čame,
Stege čvrste, neznanja i tame
Pa da vlada ko mora da vlada,
Da svak bere plode svoga rada,
Da se zbriše nevolja i beda,
O čemu nam život propoveda.”

Stoga:

„Tu je i kraj drugovanju bio
Jedan drugom jade su zadali.”²⁹

Izražavaju se otvoreno neslaganje i protest povodom zabrane i javnog spaljivanja na Slaviji, 8. marta 1890, Pelagićeve brošure *Narodna prava*. Tim povodom se kaže: „Srbija se pod predašnjim vladama” ravnala prema Austriji i Rusiji. Sada „pod radikalskom vladom dočekasmo da se Srbija ugleda i na Španiju za vreme inkvizicije”. Tim činom „je dat sjajan dokaz da je Srbija zemlja od napretka, jer je već pošla u – srednji vek. Kako bi bilo da se i Pelagić spali? Bar onda ne bi policija imala muke s njegovim knjigama”.³⁰

U članku o perspektivama razvoja zemlje sa postojećim političkim strankama izražava se opšte razočaranje, koje se, u nemogućnosti da se objektivno iskaže, svodi, kao što obično biva u ovakvim prilikama, na traženje krivaca u uopštenim nedostacima i slabostima epohe, generacije, ljudi, čoveka. Posle velikih

²⁸ Zbor Društva Svetozara Markovića, br. 2/1890.

²⁹ „Listak“, *Kakvo pitanje takav odgovor* (Prekaljenom borcu za narodna prava i slobode, Vasi Pelagiću). Od „Sen Žista“, br. 2/1890.

³⁰ *Spaljivanje*, br. 5, 11. III 1890; Sergije Dimitrijević, *Bibliografija socijalističkog i radničkog pokreta u Srbiji*, Beograd, 1953, str. 90–91.

obračuna, promena, iščekivanja (abdikacija kralja Milana, poraz ranije vladajućih stranaka, liberala i naprednjaka, uvođenje izvesnih demokratskih elemenata u režim vlasti), onima koji bi želeli da se ide napred sve više izgleda da preovladava „uspavanost... malaksalost... nebrižljivost za jače društvene pokrete. Kao da su presušili izvori oduševljenja... Lični interesi odvukli pažnju od opštih stvari... Narod satrven nedaćama i siromaštvom” čuti. „Nestalo velikih ljudi koji bi prikupili oko sebe mlade i sveže snage da s njima otpočnu rad na preobražaju; ne javljaju se silni umovi da veličinom svojom privuku omladinu i svetlošću obasjaju sumornu društvenu atmosferu.”³¹

Pri ocenjivanju rada postojećih političkih stranaka zaključuje se da se one gube u sitnim zahtevima, pored toga što se bore samo za svoje interese. Postavlja se čak otvoreno pitanje: Nije li već vreme „da u Srbiji ponikne nova društveno-politička stranka, čiji bi program obuhvatio korenitu reformu sadašnjeg stanja”?³² Pošto su tokom vremena nestali mnogi brojevi „Narodne misli”, ne može se utvrditi koliko je u odgovorima na ovo pitanje preovladalo mišljenje da još nema uslova za stvaranje jedne čiste socijalističke stranke. Sigurno je da su pojedinci već dolazili do zaključka da je došlo vreme da se i u Srbiji socijalisti organizuju kao stranka. Ali, da li su imali snage i mogućnosti da ovakva uverenja sa ubedljivim argumentima obelodane i brane u „Narodnoj misli”, može se samo nagađati.

Prilike još uvek nisu pogodovale slobodnijem izražavanju socijalističkih ideja. Naročito ako su bile u suprotnosti sa usvojenim kursom Radikalne stranke. Socijalistima (pa i radikalnijim radikalima) koji bi se *istrčali* nije se pisalo dobro. Pelagićeva brošura *o narodnim pravima ili našim neodložnim potrebama*, posvećena borbama i mučenicima Timočke bune (1883), čiji su predvodnici bili radikali, nije smela da se javno rastura. Bila je zabranjena. Kod vlasnika i glavnog urednika „Narodne misli”, Jaše Prodanovića, policija je izvršila pretres stana jer je bila (pogrešno) obaveštena da se kod njega nalaze, radi rasturanja, primerci ove brošure.³³ Jedan od rukovodećih članova Društva „Svetozar Marković”, D. Živojinović, bio je uhapšen zbog rasturanja Pelagićeve brošure, a, navodno, i zbog toga što je bio „pokretač za obrazovanje” rukovodećeg „pododbora”. U vezi sa potonjim navodom, „Narodna misao” obraća čak pažnju „nadležnog ministra na ovu stvar”, sa primedbom: „... ako je doista ovo poslednje uzrok apšenju onda bi valjalo kazniti policijske organe, jer je Društvo Svetozar Marković potvrđeno državnom vlašću.”³⁴

U prilikama samo delimično pogodnim za izlazak jednog socijalističkog lista, doprinos „Narodne misli” je u tome što održava kontinuitet izlaženja socijalističkih glasila, a samim tim i akcija socijalističkog pokreta. Njeni izdavači pripadaju prevashodno velikoškolskoj omladini, ali među saradnicima i pretplatnicima nalaze se budući prvaci Socijaldemokratske partije i socijalistički tribuni, Dragiša Lapčević, Miljko Savić, seljak iz Sveštice, i drugi. U njenu redakciju (u kući Andrejevića, *sproću* Kolarčeve pivnice, Carigradska ul. br. 13) stižu iz mnogih mesta dopisi od prijatelja, jednomišljenika, simpatizera, poznatih i anonimnih pregalaca socijalizma, sa željama da se istraje u izdavanju takvog lista, da se, po mogućnosti, i doprinosi njegovom održavanju³⁵ dok ne nastupe povoljnije okolnosti.

³¹ *Srpska budućnost i političke stranke*, Nekoliko reči napred, br. 3, 4, III 1890.

³² Isto.

³³ *Beogradski događaji*, br. 3/1890.

³⁴ „Vesti iz naroda”, br. 3/1890.

³⁵ „Odgovori uredništva”, br. 2 i 3/1890.

„RADNIČKA MISAO”
(1891–1892)

Novi socijalistički „list za svakoga samostalnog mislioca, namenjen interesima i potrebama srpskog radnika uopšte”, prema inskripciji u zaglavlju, izlazio je dva puta sedmično, od 15. decembra 1891. do 27. januara 1892, u svega devet brojeva (dva u 1891. godini, sedam u 1892), prvo u formatu 43 × 36 cm (posle, od br. 3/1892, iz tehničkih razloga, zbog promene štamparije, u manjem formatu: 40 × 36 cm).

Prema uvodnoj, programskoj reči izdavača, pokreće se kao „samostalni list” u skladu sa potrebama vremena. Za razliku od prethodna dva socijalistička lista, neće biti u sprezi sa Radikalnom strankom, smatraće se vanpartijskim zastupnikom „životni interesa i potreba... radnika”. Svakog radnika, u smislu trudbenika. Neće se, dakle, još uvrstiti u radničke listove po klasnim merilima, ali će se po svojoj antikapitalističkoj orijentaciji ubrajati u socijalističke. Povešće borbu, prema sopstvenim rečima (u stilu kojim će se, naravno, truditi da protivnu stranu što više naruži), sa svima „trutovima čovečanstva” u srpskoj sredini, u procesu „*kapitalizacije*”, *skupljanja* „bogatstva u pojedinim rukama”... na štetu mnoštva građana – radnika; „sa zelenašima, kaišarima, interešdžijama”; sa onima koji nastoje da presađuju poredak „severnog despotskog spahijstva i zapadnog političnog švinderluka (lažovstva) i demoralizacije (pokvarenost uopšte)”. Istovremeno, obelodaniće i žigosace postupke „gospode” rukovodilaca u nesavesnom radu, na dužnosti „da se staraju o ekonomskom blagostanju naroda: na poboljšanju zemljoradnje, stočarstva, na podizanju i zaštiti zanata, na uzdignuću naše trgovine i proizvodnje uopšte, na širenju... prave narodne prosvete i narodu – potrebni škola, – za što su *skupo znojem trudbenika plaćeni* – a njima je taj” posao „devedeseta briga”, kako to proizlazi iz rezultata tog njihovog rada. Jer, ova gospoda „diktatori”, kako se ovde nazivaju, najviše vremena su proveli „u dinastičkim i partiskim zaševicama” *boreći se* „za svoje lične interese i ugođe, a *nikako za radnikove*”. Radnom narodu, trudbeniku, radniku „obećali su... svi do jednog ‘zlatna brda’, a po dostignuću svog cilja, sve... se predavalo zaboravnosti..

Krajnje je vreme „da i srpski radnik pojmi da se njegovi interesi potpuno kose sa interesima” ovakve gospode, te učini sve da se otrese njihovog rukovodstva i tutorstva „pa da postane... kovač sam svoje sreće”. „Radnička misao” će tome doprineti tražeći „i od narodnog predstavništva i od nadležne gospode” da se zadovolje potrebe radnog naroda. Pri tome će kritički „pretresati... dela sviju partija o ekonomskom boljitku naroda,... sve državne ustanove..., škole... *sa gledišta radničkog naroda*”... (Dodaje se, u interesu sopstvenog renomea, da će se „vazda” držati „nepristrasnosti”, i da u listu neće biti mesta „ličnim, partijskim spletkama i ličnim grdnjama”.)

Radi što boljeg informisanja čitaoca, list obećava da će „donositi sve nužne unutrašnje i spoljašnje novosti”. Uz to obećanje, on moli i čitaoce da doprinesu ostvarenju proklamovanog programa „dostavljajući... svaki iz svog kraja – nužde i potrebe narodne”, mada kaže da već raspolaže kadrom saradnika, dopisnika „kojima je dobro poznat život i potreba seljaka, zanatlija, trgovaca, nastavnika” – radnika uopšte (a tako i život „trutova” narodnih) – kako kod nas, tako i u drugim zemljama, „i to ne samo po teoriji (po čitanju knjiga), već i po ličnom iskustvu”.¹

List neće biti dugog veka, pa se neće moći u potpunoj meri da potvrdi obećana spremnost urednika i saradnika da zadovolje potrebe čitalaca u pogledu dobrog informisanja i da idu kursem koji su obelodanili u svom programskom uvodniku.

¹ Poruka Uredništva, br. 1, 15. XII 1891.

Ali je uredništvo bar u početku prožeto optimizmom. Nada se da će sa porastom broja pretplatnika list ubrzo moći da izlazi „svakog drugog dana”.²

U pogledu stilske oblikovanja vesti, informacija, društvenih kritika i komentara redakcija će se držati pravila da sve bude napisano „što razumljivijim, narodnim jezikom”. Za sadržinsku opredeljenost i usmerenost lista ne bi se moglo isto reći. U većini napisa razgovetna je samo opšta antikapitalistička i antiburžoaska tendencija. Nejasnoće u komponentama socijalističke pripadnosti neće se razbistriti tokom izlaženja ovoga lista. Očigledno je da nije imao čvrstu ideološku podlogu na kojoj bi se temeljnije, sa preciznijim merilima, izgrađivali sopstveni stavovi i utirali putevi za budućnost u jednom određenom pravcu. Vidi se šta se neće, ali se ne kazuje kako se dospeva do *onoga* što se hoće. Pogledi i stavovi pojedinih saradnika toliko se razlikuju da u javnosti onog vremena pobuđuju različita objašnjenja. Tome doprinose i neki nedorečeni ili nezavršeni napisi, u kojima pokrenuta pitanja ostaju otvorena.

U velikom članku (u nastavcima) o strankama u Srbiji i njihovoj borbi „za narodno blagostanje”, najpre se kaže da se „kod nas... zakonske forme” za rad političkih stranaka „obično prenose iz zapadnjačkih država”, u kojima vlada kapitalizam. U tim zemljama su radnici, pre nego što su postali svesni svoga klasnog položaja, bili žrtve raznih građanskih stranaka. Vremenom su stekli nužna saznanja. „Radnikov je vođa” postao „radnik”, tako da „radnici biraju sada samo radnike u opštinsko časništvo,... u Skupštinu itd.” „Vlade u zapadnim državama muku” muče „sa radničkim pokretima”. Pokušavaju da ih prisile na poslušnost, ili da ih raznim obećanjima i olakšicama obmanu. „No u kratkom roku”, neprikladna „forma državnčkog sklopa zapadnih država moraće se” promeniti pod pritiskom prirodnih potreba „radničkog staleža”.³

Kad je, dakle, reč o zemljama kapitalističkog Zapada, pod radnicima se podrazumevaju pripadnici radničke klase. U rubrikama sa vestima iz inostranstva, tamo gde se donose beleške o društvenim zbivanjima u svetu, pažnja čitalaca se usredsređuje na protivrečnosti između klasno opredeljenih radnika i gospode. Takvo gledanje *na stvari* se, primera radi, pokazuje i naslovima pojedinih notica: „Kako živi sirotinja u Londonu?” ili „Gospodski luksuzluci u ‘civilizovanom’ Parizu”.⁴

Za razliku od takvih rasuđivanja, na mestima gde se raspravlja o domaćim temama, „pod imenom *radnik*”, kao što je tačno primetio i jedan od čitalaca „Radničke misli”, podrazumeva se „ceo radnički”, trudbenički „svet”.⁵ U članku pod naslovom *Radnička poslanica narodnim predstavnicima*, objavljenom uoči zasedanja Skupštine, kaže se da se nisu ispunila „obećavanja radniku o ‘ukidanju načelstva’, o ‘ukidanju penzija’ (visokih činovnika), o ‘umanjivanju ispod polovine’ savetničkih i ministarskih plata, o ‘popravljanju zanatlijskog, učiteljskog i drugog radničkog stanja’, i o ‘unapređenju i zaštiti zanata i uzdignuću naše trgovine, nužne industrije, kao i o olakšici dacije seljaku’ itd. itd.”⁶

Za „radnike” u smislu trudbenika se dalje *konstatuje* da njihovo „stanje” ne samo što se ne poboljšava „već s dana na dan sve gore i crnje – biva”. Trgovci su u krizi, zanatlije propadaju. Učitelji sa 64 dinara mesečno ne mogu da žive, pa se zapošljavaju u drugim službama. Niži činovnici, praktikanti, „prinudeni su da skidaju sa akata neuništene marke taksene”. A onaj „ko najmanje radi, taj je preplaćen po devet puta”.

Pita se otkud onima iz velikih i najviših službeničkih krugova „posle godišnjeg

² Isto.

³ *Naše partije i njihova borba „za narodno blagostanje”* br. 1/1891.

⁴ „Po tuđim novinama”, br. 2, 25. XII 1891.

⁵ Pisma „Radničkoj misli”, br. 1, 1. I 1892.

⁶ Nav. čl., sa potpisom „Jedan (radnik) za sve i svi za jednog”, br. 2, 5. I 1892.

ili polugodišnjeg načelnikovanja ili ministrovanja, palate i kule, fijakeri, pedinteri i ostalo? Od kud kratkovremenom sekretaru, članu kakve kontrole ili kakvom 'upravniku' – za nekoliko meseci službe ogromno bogatstvo. Kakve su to tako masne 'dijurne' i 'plate' koje su u stanju za nekoliko meseci da obogate našu krupnu gospodu?!!"

Poslanici se upozoravaju da je krajnje vreme da svoje uobičajene reči, izgovorene sa demagoškom svrhom obmanjivanja masa, „o štednji državnoj, o velikim platama i penzijama [privilegovanih], o strogoj kontroli nad 'gospodom' našom, o preobražaju škola naših, o zaštiti i uzdignuću zanata, zemljoradnje, trgovine itd. itd.”,⁷ najzad sprovedu u delo u Skupštini.

U dopisu iz okoline Ljubića, opširno, sa uobičajenom patetikom, govori se o tegobama tamošnjeg siromašnog radnog naroda sa naglaskom na štetnu ulogu sveštenstva. Sveštenicima, u duhu kulta prošlosti, odaje se priznanje za njihove zasluge u borbi za opstanak srpskog naroda pod Turcima. Ali za ove sadašnje se kazuje da „ubijaju” u pojam „radnika svojim budalastim propovedima”, zatupljujući „ga umno”.⁸

Prema napisima u kojima se ističu zahtevi upućeni na adresu poslanika pred zasedanje Skupštine, kada je reč o nevoljama trudbenika, prvenstveno se imaju u vidu seljačke mase i zanatlijsko mnoštvo. Na jednom mestu se, na primer, kaže da „o zemljodeltu i zanatliji – tim jedinim proizvođačima svemogućih potreba za opstanak ljudstva gotovo niko ni habera”.⁹

Pred obnavljanjem trgovinskog ugovora sa Austro-Ugarskom ukazuje se na uslove kojima bi neizostavno trebalo zaštititi interese zemljoradnika, zanatlija i ostalih delova radnog naroda: „1. Da se... stoka koja je za izvoz spremljena pregleda *na našoj strani* stručnom lekarskom komisijom” sastavljenom od jednog broja članova iz jedne i druge zemlje; „2. na sve preradevine koje se dovlače sa strane a iste se i kod nas proizvode da se podigne takav đumruk da ih *nema računa niko dovlačiti sa strane*”, a naročito „ako iste spadaju u red više-manje luksuzne stvari;” „3. da se olakša što je više moguće uvoz sviju preko potrebnih artikala *većini naroda*... i poglavito onih koji se kod nas ne proizvode a spadaju u red najpotrebnijih stvari narodu.”¹⁰

U dopisima iz unutrašnjosti, koji ispunjavaju veliki deo ovoga lista, iznose se samo slikoviti prikazi teškog stanja radnog naroda. Kao krivci se mahom žigošu činovnici, bahati, neuki, sa velikim ovlašćenjima i dijurnama.¹¹ Na mnogim mestima, *za sve nevolje* okrivljuju se predstavnici vlasti i crkve, kao i oni koji, zajedno sa njima i uz njihovu pomoć, uspevaju da se domognu bogatstva. Zbog njihovih zloupotreba sve ide nagore: zadruge propadaju, stoke sve manje, vinogradi „tek sad” počinju da se sade (u Timočkoj krajini).¹²

Dopušta se da se pod okriljem *poretka* može i „od sirotinje za kratko vreme” postati nešto i neko. Ali to postaje „gazda, pop, trgovac... zelenaš, interešdžija koji naplaćuje cvancik na dukat, advokat piskaralo koji obično u parnicama zadrugara, i muževa i žena bez muke i truda zaradi pa samo blaguje”.¹³

Dopisnik iz okoline Ljubića najviše se okomljuje na predstavnike crkve, iako se ni u njegovim napisima crkva ne apostrofira kao nepotrebna, štetna institucija, pošto se pitanje religije uopšte ne postavlja. Sveštenici i kaluđeri se, prosto, ubrajaju u parazitske elemente koji žive na račun naroda.¹⁴

U jednom dopisu, kojim grupa čitalaca pozdravlja izlazak „Radničke misli”,

⁷ Isto.

⁸ Pismo „Radničkoj misli“, Ispod Ljubića uoči nove 1892, od „Radoja”, br. 2/1892.

⁹ *Šta je na dnevnom redu?*, br. 6, 23. I 1892.

¹⁰ *Uoči ugovora*, br. 1, 1. I 1892.

¹¹ Pismo iz Toplice, od „Daskala”; Dopis sa Javora, od Nenada sa Pogleda (br. 4, 14. I 1892).

¹² Sa Gramade u Timočkoj krajini, Petrov pobratim, br. 3, 9. I 1892.

¹³ Pismo „Radničkoj misli“, Ispod Ljubića na Jovan dan 1892, Radoje, br. 5, 19. I 1892.

¹⁴ Isto.

kaže se da su „radnici srpski” zapravo trudbenici „uopšte, ostavljeni u svemu sami sebi”. Tu se *konstatuje* da „gospoda imaju 50 svojih raznokalibarskih ‘organa’ (novina) koji... u svakom pravcu potpomažu njihove – gospodske planove, osim toga što su im *i sva ostala* sredstva na raspolaganju”. Radnici nemaju za sobom nikoga. Oni predstavljaju „samo paru u kotlu, a silom njezinom upravljaju ‘raznovrsna’ gospoda kako je njima drago”. Ovaj dopis su potpisali inicijalima: jedan učitelj, jedan obučar, jedan ekonom, jedan opančar, jedan kafedžija „i još 30 radnika”.¹⁵

U uvodniku kojim se isporučuju želje uredništva za *novu godinu* (1892) ističe se opet „srpski radnik” u smislu trudbenika, sa željom da „bude samo svoj, i da doživi da i on jednom sam okusi slatkog ploda svojih trudnih namera”.¹⁶

Ima, međutim, napisa, notica, rubrika, posvećenih čisto radničkim, odnosno zanatlijsko-radničkim pitanjima. Redovno se, na primer, ovde oglašavaju pozivi za godišnje skupštine i druge sastanke, kao i razne poruke radničkih udruženja: Fonda Zadruga zidarsko-tesarskih radenika, društva Radničke jednakosti,¹⁷ Beogradskog radeničkog pevačkog društva, Zanatlijskog udruženja za grad Beograd i okolinu, Zanatlijske zadruga u Čacku. Tu se štampa i jedan govor radničkog prvaka Dragiše Lapčevića održan u požeškoj Čitaonici,¹⁸ Pravila Društva saračko-sedlarskih radenika, itd. U priličnoj meri, moglo bi se reći, štampaju se i radničke pesme.

Ispred stihova pod naslovom *Radnički budilnik*, Milan Marković, stolarski radnik, objašnjava da je pesmu napisao u nameri da podstakne radnike na razmišljanje o njihovom položaju i borbi koju treba da povedu, s obzirom na to da imaju samo „dužnosti a prava nikakva”. Vrednost pesme, naravno, nije u umetničkom izrazu, već u borbenoj političkoj poruci.

.....
„Združite se braćo moja mila,
U društvu je radenička sila.
Naša snaga zemlju, goru ruši
I desnica studen kamen buši.
Nek tirjani složne vide nas
Kako niče radenički spas.
Za prirodan mi smo braćo prvi,
Što god smeta naša snaga mrvī.”¹⁹

U pesmi o sudbini silnika, izrabljivača, mučitelja radnog naroda upozoravaju se prvi da prestanu sa svojim nedelima jer dolazi i njihov sudnji dan:

„Silnici gorde glave,
Štedite silu svoju!
Poštujte one što se
Kupaju u svome znoju,
Poštujte jadne ljude
Koji vas lebom rane,
Ne mučte, ne prezirte
Te večne sirotane!
Krvava j’ staza vaša,
Ne id’te njome dalje!

¹⁵ „Pisma uredništvu”, br. 2/1891.

¹⁶ *Nova, 1892. godina*, br. 1, 1. I 1892.

¹⁷ „Dnevne vesti”, br. 2, 25. XII 1891.

¹⁸ Požega, br. 7/1892.

¹⁹ „Pisma uredništvu”, *Radnički budilnik*, br. 2, 25. XII 1891.

Narod vam svakog dana
Milijun kletvi šalje.”²⁰

Imajući u vidu antikapitalistički i antiburžoaski karakter „Radničke misli”, mnogi su smatrali da ona mehanički nastavlja liniju Markovićevih i markovićevskih, kao i Cenićevih listova: „Radenika”, „Rada”, „Straže”, „Borbe”, „Starog oslobođenja” i drugih, ovde nepomenutih.²¹ U stvari, kontinuitet je u idejama protiv postojećeg poretka i borbi za preobražaj društva u socijalističkom duhu. Videli smo već kako se među sobom razlikuju prethodni socijalistički listovi; za ovaj se u daljoj analizi samo potvrđuje da se razlikovao i od listova (dva lista) koji su izlazili u istom razdoblju, prve polovine 90-ih godina, svega godinu-dve pre njega.

Prva dva lista, „Srpska misao” i „Narodna misao”, bili su na liniji socijalizma koja se nije razdvajala od linije radikalizma u okvirima Radikalne stranke. „Radnička misao” trasira novu liniju, izvan radikalskih okvira. Mada i među njenim najborbenijim saradnicima ima pojedinaca koji su članovi Radikalne stranke (primera radi, Milan Marković, autor pesme *Radnički budilnik*),²² na njenim stranama preovlađuju koncepcije antiradikala. Prema njihovim tezama, nema suštinskih razlika između tri postojeće građanske stranke, Liberalne, Naprednjačke i Radikalne. Jedan Era iz užičkog kraja najplastičnije izražava ovu misao, po rečima dopisnika „Radničke misli”, kada „karakterise sve tri partije i njihove predstavnike evo kako: Niti fali Eraka, niti kudi Petaka, *sva tri su brata jednaka*”. Do ovakvog zaključka je Era došao pošto su seljaci užičkog okruga najpre očekivali *olakšice*, kojima bi se izvukli iz teškog ekonomskog stanja u kome su se permanentno nalazili, od ristićevaca, zatim od Garašaninovih i drugih naprednjaka, da bi najzad sve nade polagali u „prave narodnjake,... Pašićevce”. Ali opet ostade sve po starom – „ono isto i ni malo drukčije”.²³

Zatim se zaključuje da su sve tri partije „prenete” sa Zapada kao „grančice... i nakalemljene kod nas”, na naše prilike, bolje reći neprilike.²⁴ Predstava o gospodi koja se vaspitavala u zapadnjačkom duhu *skroz* je negativna. Dok se za njihove seljačke pretke iz „čibukaških” vremena kazuje najlepše s obzirom na legendarni ishod Ustanka, dotle njihovi potomci, koji su se pogospodili, ubrajaju u izrode o kojima se govori samo *najgore*. Prvi su gladni i nepismeni stvorili „gotovo iz ništa *državu svem narodu*”. Potonji su, školujući se u „Beču, Parizu ili Berlinu”, prenosili u domovinu navike jednog privilegovanog društva.

Dedovi su živeli u gunju, na hlebu, unuci „u svili i kadifi”. Jutro su počinjali „belom kafom i zemičkom”, noć dočekivali uz zvuke muzike „kod Kolarca” i na „Bulevaru”, ne propuštajući „ni jedno veče” da čuju „novu pevačicu u dimijama” ili da ne odu u svoj „kartaški klub”. U školi su bili „najgori” a ocene dobijali „kao najbolji (jer znamo i danas kako idu te stvari), a već nije skoro ni za koga tajna kako se... ‘na strani’ do ‘doktorata’ dolazi”. Posle, „blagodarēći nešto toj ‘diplomi’ a mnogo više ujnama, strinama i tatinim prijateljima”, preko noć je jedan od takvih postajao „sekretarom kakvog očeš Ministarstva a kroz koji mesec i načelnikom Ministarstva iako još ne zna ‘na čem žito raste’ a *kamo li da poznaje svoj narod i njegove životne potrebe*”.²⁵

U ranijim socijalističkim listovima ovako su opisivani samo *silnici* iz Liberalne i Naprednjačke stranke; u ovom listu, međutim, narod se uverava da „*ovakvi usrećitelji imamo priličan broj u svakoj našoj partiji*”, uključujući i Radikalnu.

²⁰ „Listak”, *Na novo leto*, od J. Žak., br. 6, 23. I 1892.

²¹ Pisma „Radničkoj misli”, Ispod Ljubića na Božić, od Radoja Rudničanina, br. 1/1892.

²² Marković u uvodniku svoje radničke *budilnice* kazuje: „Ja sam stolarski majstor [u potpisu: „stolarski radenik-”] ali pripadam Radikalnoj partiji” (br. 2/1891).

²³ *Iz okruga užičkog pišu nam*, potpis „K. V. L. Zlatiborac”, br. 1/1891.

²⁴ *Naše partije i njihova borba „za narodno blagostanje”*, br. 1/1891.

²⁵ *Nekoliko reči o našoj državničkoj mudrosti i našim velikanima*, od „Zanatlija zemljodolčića”, br. 1/1891.

Svi oni podjednako, „dok su bukali ili dok buču kao opozicionari, donde su gotovi u kojoj očeš ašćinici ručati i razgovarati sa kojim ti drago asurdžiskim majstorom”, ali kad „do slave” dođu, odmah stave „na oči plave ili crne naočare” da ne bi ugledali nekoga od onih koga neće da vide.

Prema tome, na sve postojeće stranke se odnosi i zaključak da se nijedan pripadnik radničkih, trdbeničkih slojeva naroda ne može ničemu nadati od ovakvih stranačkih političara „velikaša”. Od radnih kategorija ovde se posebno ističu: „pravi radnik”, pa zemljoradnik, zanatlija i trgovac. Od *bedno* nagrađenih profesija: učitelj – „čija je uzvišena služba manje plaćena nego nepismenog čuvara monopola duvana”, te „poštar – telegrafista koji radi i danju i noću” tako reći za „koru hleba”, i „večiti gladujući”, stalno zaposleni „praktikant”.²⁶

U pomenutom napisu dopisnika koji je u „Radničkoj misli” video nastavljača gotovo svih ranijih socijalističkih listova i časopisa, napominje se da „nijedna stranka, nijedna vlada nije bila... dosledna čak ni svojih političkih programa, obećanja”... Sve su političke stranke svojim programima obećavale na papiru „neko blagostanje... narodu, a većinom ta se obećanja ispune u korist mlade i stare srpske gospoštine”.²⁷ U dvema „izjavama” dopisnika iz unutrašnjosti obelodanjuje se razlaz sa Radikalnom strankom. Jedan od njih kaže da ga je „dugogodišnje iskustvo uverilo... da se sve tri... partije samo po imenu razlikuju”. Stoga oglašava „da od danas” ne pripada „ni jednoj vlasničko-gospodskoj političkoj partiji”, i da će svoje političko „građansko pravo” upotrebiti „uvek samostalno i slobodno”.²⁸

Poslednja serija članaka o strankama, koja je započela uvodnikom u 7. broju lista, prekinuta je, na žalost, na mestu gde se prelazi na detaljniju kritičku *analizu* Radikalne stranke. Nastavak nije mogao biti odštampan, ili je nama ostao nepoznat, pošto je ovo poslednji broj „Radničke misli” za koji se zna.

U tom uvodniku, u kome se vladajuća *politika*, prema narodnoj uzrečici, poistovećuje sa *lažju*, najpre se vrši obračun sa Liberalnom strankom. Naročito se ističe korumpiranost njenih vođa. „Liberalni prvaci... su osigurali i svoje praukuke sa dvorovima po Beogradu, sa imanjem oko Beograda i novcima pod *priličan* interes po narodu.” Ipak ima „gedža i zanatlija po unutrašnjosti” koji još „liberališu” i zaleću se u boj za „liberalna načela”.²⁹

Za naprednjake se navodi kako se „posle liberala” pojaviše na političkoj sceni „kao reformatori”. „Čim uzeše državnu krmu u šake, smesta... obasuše” narod „nebrojenim zakonima i zakončicama o političkim slobodama!...” Ali „o narodnom boljitku ni dve unakrs”. Za njih se kaže da su bili oruđe u rukama bivšeg kralja, Milana Obrenovića; međutim, svoje gospodске interese nisu prenebegavali.

Otkako su razvlašćeni, i jedni i drugi menjaju pokrovitelje, parole i sve drugo što se koristi zarad povratka na vlast. Sada „ližu ono što su nekad pljuvali, a pljuju ono što su nekad lizali”.³⁰

O „radikalnim veličinama”, njihovom „političkom oružju,... mnogoglagoleniju i delu...” obećano je da će se govoriti detaljnije u članku posvećenom samo njima. Još se nije znalo da do toga neće doći, pošto list više neće izlaziti.

Pojava „Radničke misli” je kod izvesnog broja čitalaca od samog početka izazivala nedoumice u pogledu njene usmerenosti i trajnosti. Bilo je takvih koji su strahovali da „njen pravac nije naperen protiv zanatlijskih udruženja”. Njih je redakcija uveravala da je ona „izraz potrebe sviju radenika... bez obzira na

²⁶ Isto.

²⁷ Pisma „Radničkoj misli”, br. 1/1892.

²⁸ Izjava, br. 4, 14. I 1892.

²⁹ *Naši političari i njino oružje*, br. 7, 27. I 1892.

³⁰ Isto.

zanimanje”.³¹ Neki, verovatno od onih koji su već bili *indoktrinirani* shvatanjima jedne škole socijalista, ili se nalazili na višem obrazovnom stupnju i u pogledu teorijskih i praktičnih socijalističkih saznanja, opomenuli su urednike da ne znaju šta hoće, da su pobrkali pojmove, da „profanišu” ideje zasnovane na filozofskoj nauci i političkom obrazovanju najvećih umova čovečanstva, i sl. Imajući, doduše, u vidu one zlonamerne koji su kritikovali sa sličnim argumentima, ali sa pozicija *sveznajućih* iz viših, odnosno vladajućih krugova društva (i iz redova radikala koji su se još smatrali naučno obrazovanim socijalistima), izdavači „Radničke misli” su takvima odvrćali argumentacijom koja je mogla da zadovolji bar one prosečne, od čijih raspoloženja najviše očekuju: „Njima posle tolikih razočarenja u *svemoguće* i *sveznajuće* ne izgleda nedovoljno obrazlagano ni upozorenje kojim se traži da budemo oslobođeni, izbavljeni od takvih ‘filozofa’ čija nam ‘usrećivanja’ izadoše već odavno na vrh glave.”³²

Ali od pojedinih saradnika objavljuju se napisi kojima se već izražavaju klasnoborbeni radnički stavovi, pa i zahtevi za opredeljenje lista u tom smislu. Dopisnik iz Užica, obaveštavajući javnost o teškom stanju sirotinje u mestu gde nema ni pomena o radničkim zadrugama, gde ne postoje ni najobičnija industrijska preduzeća, zalaže se otvoreno za ideje Prve i, verovatno, Druge internacionale: „Za čudo je kako u [ovako siromašno] Užice nisu još mogla prodrati spasonosna načela koja su onako svečano proklamovana od strane Internacionale i prenošena po celom svetu.” On žali što se u Užicu „odomaćio radikalizam”, pa hoće da doprinosi *raskrinkavanju* Radikalne stranke, pored Liberalne i Naprednjačke, čiji privrženici predstavljaju samo „neznatnu manjinu”.³³

Jedan čitalac, koji i posle 7 (od ukupno 9) brojeva sa žaljenjem konstatuje da se „ne može sa sigurnošću tvrditi i opredeliti kakav će stalan pravac... listu biti”, traži od redakcije da se ustali na liniji koja će ga učiniti organom „radničke partije”! Polazeći od programskih reči uredništva kojima se list opredeljuje kao vanpartijski zastupnik interesa radnika-proizvođača, ovaj dopisnik utvrđuje da se sa vanpartijskih pozicija ne mogu dosledno braniti radnički interesi. Po njegovoj argumentaciji, „da bi se podpuno zaštitili istinski i pravi interesi radničkog staleža neophodno je i nužno da društvom i državom ovlada načelo koje radničkom staležu podpuno osigurava političke i ekonomske slobode”. A to se može postići samo pomoću stranačke organizacije koja „ima u društvu većinu svojih pristalica”.

Tu se, istovremeno, ističe pravo i obaveza svakog čoveka na rad. U formulaciji zahteva radničke klase (ovde se još upotrebljava izraz: radničkog *staleža*) traži se „da svaki član društva radi korisne i proizvodne radove, koji su neophodno potrebni za opstanak ljudskog društva i za podmirenje njegovih mnogobrojnih i raznovrsnih potreba”. Na osnovu takvog „korisnog i proizvodnog rada od strane sviju članova ljudskog društva”, ostvarilo bi se onda neminovno, po ovom rezonovanju, i veliko, „sveto načelo bratstva u jednakosti”. U raspodeli materijalnih dobara predviđa se ostvarenje principa *svakome prema potrebi*, da ne bi jednome bilo „mlogo” a drugome „malo”.

Raskid sa idealističkim shvatanjima razvoja još nije potpun ni u ovakvom traktatu. Kao preteča pobornika komunističkog društva veliča se Hrist. Savremeni borci za komunizam (ovde se kazuje: za „bratstvo i jednakost”) prikazuju se kao nastavljači Hristovih stremljenja, valjda i radi lakšeg pridobijanja vernika, u uslovima opšte zaostalosti.

Ipak, daje se dovoljno jasno do znanja da je reč o borbi sa novim ciljevima i uz

³¹ Prijateljima „Radničke misli”, br. 1/92.

³² Razgovor sa našim čitaocima, br. 2/1892.

³³ Pismo iz Užica, od m-i, br. 2/1892. U ovom dopisu se pominje Živojin Žujović kao prvi raznosac ideja Internacionale.

pomoć novih, stranački organizovanih snaga. Predočava se da radnička klasa, odnosno „radnički narod, ako hoće da pobeđi... treba da se organizuje”. A pri tom biće primoran „da se prvo sukobi” sa svima postojećim političkim partijama.³⁴

U napisu u kome se prikazuje siromaštvo radničkog mnoštva, radnicima se upućuju borbeni pozivi. Za to se koriste patetične reči savremenih protagonista radničkog pokreta. „Kad se radnik osvesti, kad pojmi svoja prava i dužnosti, kad uvidi šta treba raditi pa da se oslobodi od gotovana, e tada će i radnička zora da zarudi, a gospoštini crni petak do osvane.” Za tada se predskazuje i rušenje stubova nepravednog poretka, njegovih ustanova, i svih drugih njegovih *nosilaca*.³⁵

Ni ovakvi napisi, međutim, ne opovrgavaju ranije iskazani sud o neodređenosti socijalističke opredeljenosti „Radničke misli”. Da bi se upotpunio mozaik nedoumica o ovom listu, navešćemo jednu nedorečenu poruku uredništva čitaocima, koji su se interesovali da li se i Vasa Pelagić nalazi među saradnicima, možda i urednicima lista. U odgovoru se najpre kaže „da Pelagić nije... nikada se krio iza čijeg bilo imena, već je svaka njegova ma i najmanja brošurica potpisana sa njegovim celokupnim imenom i prezimenom”. Zatim se insistira na činjenici „da je... uredništvo” „Radničke misli” „potpuno samostalno i da ne stoji apsolutno ni u kakvoj vezi sa Pelagićem”, da od njega nije tražilo, a nije ni dobilo, nijedan članak. Na kraju, radi razjašnjenja stava prema Pelagićevim radovima, najavljuje se članak kojim će uredništvo izneti „svoj sud (kritiku)” o njima.³⁶ Taj se članak, međutim, nikada nije pojavio, pa nam je stav uredništva prema Pelagiću ostao nedefinisan. Možemo se samo podsetiti da je na stupcima „Radničke misli” preporučivana čitaocima njegova tada izašla brošura. Ali se ne sme gubiti iz vida ni to da je Pelagić u svim razdobljima bio obasut i pohvalama i kritikama u krugovima samih socijalista, sa *levih* i *desnih* pozicija, zbog izvesnih, njemu svojstvenih, specifičnih pogleda.

Uprkos mnogim nedoumicama, skeptičnim, dobronamernim i zlobnim predskazivanjima i kazivanjima, uredništvo je istupalo, bar pred javnošću, samouvereno, sa velikom dozom optimizma i odlučnosti. U njegovim izjavama se ističe da izdavanje „Radničke misli” „nije neki olako uzeti pokušaj ili kakvo političko spekulativno preduzeće”. Njeni „pokretači”, prema ovim uveravanjima, „obukli su se u tvrdu obuću, što naš narod veli, dobro su promerili svoj pravac i osigurali budućnost... listu, da neće biti opravdana zebnja nekih prijatelja – da će list biti kratka veka”.³⁷ Na „podla podmetanja od pojedinih, prestoničkih listova... sa izvesnom, partiskom namerom”, „Radnička misao” odvrća da će i dalje redovno izlaziti koristeći se odredbama Zakona o štampi, koji je „ujamčio... bar ovo malo slobode kojom se mi želimo potpuno koristiti”.³⁸

Prema obaveštenjima o *skupljačima* pretplata, izgledalo je da je obezbeđen bar minimalan broj pretplatnika. Bilo je *skupljača* gotovo u svim većim, pa i nekim malim mestima.³⁹ U pretposlednjem broju, međutim, uredništvo je prinuđeno da

³⁴ Prvo pismo „Radničkoj misli” iz Krajine, od P. Kararadovanovića iz Negotina, br. 6, 23. I 1892.

³⁵ „Mrvice”, br. 7, 27. I 1892.

³⁶ *Radi obaveštenja*, br. 2/1892.

³⁷ *Prijateljima „Radničke misli”*, br. 1/1892.

³⁸ Poziv na pretplatu, br. 2, 5. I 1892.

³⁹ U Bajinoj Bašti i okolini – Radovan Vukotić, stolar; Valjevu – Ivan Savić, nastavnik gimnazije, Janko Babić, trgovac, i Jova Šišaković; Vranju – Jaša Prodanović, predavač gimnazije; Gornjem Milanovcu – Ivan Kremić, gostioničar; Družetiću – Milovanović, predsednik opštine; Kragujevcu – Ilija Laušević, tehnolog Vojnotehničkog zavoda (ovaj navod posle opovrgnut javno od samog Lauševića) i Sava Novaković; Kraljevu – Melentije Božović, kafedžija, i Obren Vučićević iz Jarebice; Mladenovcu – Steva Vojinović, obuçar; Nišu – Josif Stojanović, nastavnik učiteljske škole, i Vlajko Vojinović, obuçar; Negotinu – Petar Načić, pisar opštinski; Obrenovcu – Sava, opštinski pisar; Požarevcu – D. Živojinović; Prokuplju – Danilo Herkalović, gostioničar, i Dragutin Spasić, krojač; Požezi – Paun Petrović, trgovac, Dragiša Lapčević i Steva Žišković, pisar opštinski; Ivanjici – Gavra Mihailović, pisar u penziji; Paraćinu – Živko Rakić, preduzimač; Smederevu – D. Ognjanović, krojač; Užicu – Miloš Milošević, predavač, i Svetožar, kovač; Ubu – Steva Đorđević, kafedžija

obelodani da je, doduše, „odziv veoma lep kod čitalaca”, ali se novac, po običaju, ne šalje za pretplatu. Tako je zapečaćena sudbina i ovog socijalističkog lista. Posle nepunih šest sedmica izlaženja, uredništvo je prisiljeno da ga, bez prethodne najave, obustavi!

i Jovan Mičić, bravar; Leskovcu – Luka Ristivojević, šumar (br. 1/1891); Šapcu – Mihailo Jovanović, zlatar, Emil Jurin, moder; Čačku – Nikola Jov. S.; Belici i Miševiću (u srezu beličkom, jagodinskog okruga) – Svetozar Nikolić, trgovac iz Belice; Loćici – Pera Jovanović, pisar opštinski (br. 2/1891); Palanci – Svetozar Kopčalić, kazandžija; Lešnici (šabački okrug) – Vladimir Simić, gostioničar; Brzoi Palanci – Svet. Milošević, učitelj; Kladovu – Ante Đurić, sreski izaslanik; Radujevcu – Petar Jovanović, učitelj; Tekiji – Vojislav Pantelić, učitelj; Donjem Milanovcu – Vasa Trojanović, sreski izaslanik; Salašu – Pavle Atanacković; Koprivnici – Jov. Vuksanović, učitelj (br. 1, 2/1891, 1/1892).

„ZANATLISKI SAVEZ”
(1892–1895)

„Zanatliski savez” je socijalistički list koji je takođe izlazio u vremenu kada još u Srbiji nije postojala Socijalistička stranka i kada su sitnoburžoaska socijalna stremljenja zanatlija i intelektualaca zasenjivala radničke ciljeve klasne borbe. Stoga je njegova uloga u fazi rađanja radničkog socijalističkog pokreta pod dominantnim uticajem pristalica marksističkog učenja bila od izvanrednog značaja.

U tom listu reljefno je predstavljena poslednja etapa u razvoju *markovićevskih* socijalističkih glasila. Tu se jasno mogu uočiti izukršteni putevi praktičnih i teorijskih sledbenika socijalizma, borbenih i kolebljivih socijalista, savesnih i zalutalih, smelih i zastrašenih učesnika gigantske borbe na pomolu.

Na planu svakodnevne stranačke politike Radikalna stranka se tada još uvek predstavljala i kao stranka socijalista. Zbog nedovoljne teorijske spremne i sitnoburžoaske pripadnosti većeg dela idejnih propagatora socijalizma, širile su se i dalje s uspehom teze radikalskih prvaka o nemogućnosti i nepotrebnosti stvaranja socijalističke stranke u industrijski nerazvijenoj zemlji kao što je Srbija.

Radikalna stranka se koristila borbom protiv vladajućih dinastičkih stranaka za uspostavljanje svog monopolističkog položaja u redovima opozicije. Ona je insistirala na tome da se pokušaji stvaranja Socijalističke stranke oglaše razbijačkim, cepačkim manevrima, štetnim za jedinstvene opozicione akcije.

U delima uzornih političkih boraca koji su bili žrtve vladajućih nasilja, zapažala su se tada samo njihova borbena, progresivna nastojanja u ostvarivanju ideala pravednijeg društvenog poretka. Njihove deklaracije u prilog budućeg socijalizma bile su dovoljne da oni budu izjednačivani sa socijalistima, iako ih je po njihovim akcijama trebalo razlikovati kao socijaliste i radikale. Prema tim shvatanjima, odavala se podjednaka počast preminulim prvoborcima radikalizma i socijalizma. U zaglavlju „Zanatliskog saveza” stajalo je: “Slava neumrlim borcima Svetozaru Markoviću, Adamu Bogosavljeviću, Živojinu Žujoviću, Lazi Nančiću, Miti Ceniću, Đoki Mijatoviću, St. M. Radosavljeviću, Boži Vučkoviću, Marku Nikoliću, Miti Roboviću.”

Uticajni napredni intelektualci, ističući svoja socijalistička ubeđenja, dokazivali su socijalistima da još nije vreme za osnivanje Socijalističke stranke. Karakteristični su u tom pogledu članci Živojina Balugdžića. On je još početkom 1893. godine stajao na stanovištu da u Srbiji nema uslova za Socijaldemokratsku stranku. Jedan od najsposobnijih publicista svog vremena, Balugdžić je sa lakoćom iznosio na izgled teške argumente za očuvanje pozicija Radikalne stranke. Iako su sa malo više truda mogli biti eliminisani, s obzirom na to da su u suštini bili radikalski, a ne socijalistički, ti argumenti imali su efekta kod nedovoljno upućenih čitalaca. Po Balugdžiću, zahtevi radnih ljudi u Srbiji „nisu još postali zahtevi jedne društvene klase”, jer „se ta klasa nije još ni stvorila, odvojila ekonomski u... društvu.”¹ Ulogu Socijalističke stranke i dalje je imala da igra samo Radikalna stranka. Ona „u Srbiji nije rezultat nikakve degeneracije, ma kakvog odstupanja od predašnjih radikalnijih načela, od predašnjeg socijalističkog programa, već nužan, istorijski rezultat ekonomsko-političkog razvitka u Srbiji.”²

Utopističke iluzije Svetozara Markovića o preskakanju kapitalističkog perioda direktnim preobražajem patrijarhalnog, seljačkog društva u socijalističko

¹ „Zanatliski savez“, br. 2/1893, članak *Radenička i radikalna partija u Srbiji*.

² Isto, br. 3, 10. I 1893.

pomoću zadruga, kritički su odbačene, pod očevidnim dejstvom kapitalističke stvarnosti, ali ne zato da bi se afirmisale marksističke pouke o nužnosti obrazovanja stranke proletarijata, nego da bi se opravdalo postojanje i delovanje Radikalne stranke umesto Socijalističke. Po toj oceni, najveća Markovićeve pogreška sastojala se u tome što je „socijalno-ekonomskom pokretu u Srbiji pridao značaj socijalističkog pokreta”. A taj pokret po toku samog političkog i ekonomskog razvitka Srbije „nije mogao da bude socijalistički, već... radikalan”.³ Markovićeve učenja bila su, mogla su biti, samo radikalna. Pokret je „od početka svog... uvek ostajao sam sebi ravan, uvek radikalan, nekad socijalistički”.⁴ Marković je „stvorio pogrešan naziv, koji nije odgovarao pokretu”. Posle njega, po istom mišljenju, Mita Cenić i Dragiša Stanojević su učinili mnogo veću pogrešku u nastojanju da pokretu daju nov, socijalistički pravac. U stvari, radikalizam je bio „ekonomsko-politička nužnost prilika u Srbiji”. Predstavljao je sistem „koji jedino odgovara političko-ekonomskom odnosu klasa” u Srbiji. Trudbenici su ovde mogli pristupiti samo radikalima. Jer i u slučaju „ako bi radna klasa pokušala da stvori kakav nov pokret, on bi opet u osnovi svojoj bio radikalan – nikako socijalistički, i sva bi razlika između dva pokreta bila u tome što bi se uticaj ponekih ličnosti koji se danas oseća u radikalnom pokretu umanjio”.⁵

Posle državnog udara maloletnog Aleksandra Obrenovića, koji je, prinudivši namesnike i njihove ministre na ostavku, preuzeo vlast u svoje ruke i postavio radikale u novu vladu, 1. aprila 1893, „Zanatliski savez” je pozdravio radikalsku upravu sa uverenjem da će ona ekonomski preobraziti zemlju u korist radnog naroda. Iako je vlada radikala za nekoliko meseci upravljanja otkrila ne samo svoju nemoć nego i svoju nezainteresovanost za sprovođenje dubljih reformi, socijalistički nastrojani sitnoburžoaski intelektualci su istrajali do krajnjih mogućih granica u proradikalnim propovedima.⁶ Živojin Balugdžić je još u jesen i zimu 1893. pisao i govorio da Radikalna stranka stvara sve povoljniju atmosferu za privredni preobražaj, i da njena politika garantuje kontinuitet nastojanja Svetozara Markovića.⁷ On je i u tom razdoblju operisao sa frazom da u Srbiji „još nije nastupilo ono grozno i nesretno stanje koje vlada na Zapadu i da još nije kasno da se spreči da isto ne nastupi”.⁸

Proradikalne teze u redovima socijalista bile su sve više pobijane od pristalica marksističkih shvatanja o neophodnosti stvaranja radničke socijalističke stranke. U vreme kada su na stranama „Zanatliskog saveza” još dominirali članci konzervativnih tendencija, napisi o predlozima i nacrtima pobornika Socijalističke stranke pokazuju da su se, uporedo sa povećanjem suprotnosti i protivrečnosti između buržoaskih i proleterskih elemenata, zaoštravali i odnosi između marksističkih i nemarksističkih aktivista u zanatlijskoj i radničkoj sredini.

Jedan od tada najpoznatijih, najagilnijih socijalističkih propovednika, Dragiša Lapčević, insistirao je na skupštinama i konferencijama; u usmenim i pismenim izlaganjima, zajedno sa svojim istomišljenicima, uzdignutijim zanatlijskim radnicima i majstorima, Acom Bankovačkim i drugima, da se osnuje radnička stranka. On je naglašavao da se rukovodi razlozima klasne borbe koja se stalno i svuda rasplamsava i u Srbiji „samo je siromašni radnici (zemljoradnici i zanatlije) ne shvataju, a čifte i gospoda potpuno su je svesni”.⁹

Socijalistička, radnička stranka trebalo je, po zamislima svojih propagatora, da

³ Isto.

⁴ Isto.

⁵ Isto.

⁶ „Zanatliski savez”, br. 69, 19. IX 1893.

⁷ Isto, br. 70, 23. IX 1893.

⁸ Isto, br. 88, 25. IX 1893.

⁹ Isto, br. 12/1894, *Jedna ispravka*.

okupi zemljoradnike, zanatlije i društvene radnike „koji će se zajednički boriti protiv opšteg neprijatelja, jer su im i interesi zajednički”. Dok je Balugdžić još branio proradikalnu tezu, Lapčević je pisao u istom listu, u „Zanatliskom savezu”, da je „Radikalna stranka napustila svoja osnovna načela, pa radnju svoju u ekonomskom pogledu upravlja stranputicom”, tako da zanatlijski, radnički pokret mora da se osamostali, da se pretvori „u stranku s određenim i otvorenim programom – u stranku socijalističku”.¹⁰

Iznenadni udar Obrenovića, mladog kralja Aleksandra i njegovog oca Milana (koji se, uprkos zakonskoj zabrani, vratio u zemlju) protiv radikala i ustavnih sloboda vraćanjem starog, samovoljnog, ličnog režima, osudio je „Zanatliski savez”, kao i drugi napredni, slobodoumni listovi.

Ali proradikalnih napisa ima u njemu od sada sve manje. Glavne uzroke tome ne treba tražiti samo u protivradikalnim merama nove vlade, već i u uspesima propagatora Socijalističke stranke.¹¹ I sve ređi branioci radikalnih teza prelaze na osudu Radikalne stranke, pledirajući samo za „socijalni radikalizam”.¹² Sam Balugdžić piše svoje članke u novom, klasnoborbenom duhu. I on je, napokon, došao do zaključka da „nema sredine na kojoj bi se mogli složiti... suprotni zahtevi” radničke i kapitalističke klase. „Što hoće radnik, nikad niti hoće niti može kapitalista. Ideali su im skroz nepomirljivi. Ko je socijalista ne sme da pravi kompromise sa drugim partijama; ti kompromisi ruše uvek osnovno načelo socijalizma. Sredine nema. Ili je neko socijalista, ili nije.”¹³

Tokom 1894. i 1895. kidaju se poslednje ideološke niti koje vezuju socijaliste sa radikalima. Posle kongresa Internacionale u Cirihu, na kojem je učestvovao kao delegat srpskih socijalista, Balugdžić otvoreno piše da su radikali izdali ideje i dela Svetozara Markovića. On sada osuđuje poznatog socijalnog teoretičara Dragišu Stanojevića, ne kao ranije zato što je radikalizam hteo da preobrazi u socijalizam, već obratno – što se odrekao potonjeg u korist prvog. On sada uviđa da su socijalisti „koji su osećali potrebu da se Radikalna stranka pomogne u teškoj političkoj borbi, mogli da je pomognu ne gubeći se u redovima njenim, ne napuštajući barjak kolektivizma koji im je bio poveren. Ulazeći u redove radikalne, oni su identifikovali svoje težnje sa težnjama radikalnim, i socijalizam u Srbiji ostao je sa malo javnih zastupnika”.¹⁴ Priznaje da je i sam bio u zabludi kada je ponavljao frazu da čistoj „socijalističkoj propagandi nema mesta gde kapitalizam još nije dovoljno razvijen, gde proletarijat ne čini vojsku, čitave bataljone”. Ističe da je ova fraza „koliko godila našem trenutnom interesu možda, toliko, i još više, našoj lenjosti. Ona je bila izvitopereno načelo velikog nam učitelja Marksa, koji je tvrdio da je socijalizam svugde čedo kapitalizma... da kapitalizam razvitkom svojim stvara proletarijat, a ovaj čini elemenat revolucionarno-socijalističkog pokreta”.¹⁵ Žigoše stavove koje su on i njegovi istomišljenici u prošlosti imali. Za njih ne nalazi više opravdanja. Zar „zato što kod nas kapitalizam još nije razvijen, bar ne u onom obliku u kom postoji na Zapadu, zato što proletarijat kod nas ne broji milione, treba mi socijalisti, koliko nas ima, da ostanemo skrštenih ruku, da mirno gledamo ekonomski razvoj i političku borbu stranaka, da ni u jednom ni u drugom ne uzmemo aktivnog učešća kao socijaliste? I ako se rešimo da u borbi učestvujemo, to nam je dužnost da skinemo socijalističko ruho i da se u svetu pojavimo kao ‘redovi’ radikalni,

¹⁰ Isto, br. 82, 4. IX 1893, *Istorski razvitak zanatliskog pokreta u Srbiji*, od Drag. Lapčevića.

¹¹ Isto, br. 16, 24. II 1894, *Vlasnička borba i radni narod*; br. 20, 10. III 1894, *Protivnici socijalizma*.

¹² Isto, br. 40, 26. I 1894, *Gde nam je mesto*. Ovde se kaže da su uzvišene ideje radikalizma „profanisali Ćirkovići, Nestorovići, Marinkovići, Sandići i komp.”, tj. kapitalisti.

¹³ Isto, br. 34, 5. I 1894, *Ima li mesta socijalizmu u nas?*

¹⁴ Isto, br. 51, 11. IX 1894, *Radimo! Poklič srpskim socijalistima*.

¹⁵ Isto.

БРОЈ 3. БЕОГРАД, ЧЕТВРТАК 15. ФЕБРУАРА 1890. ГОДИНА I.

ЦЕНА ЈЕ ЛИСТУ:
За Србију на годињу 10 дина.
на по годињу 5 дина.
на четврт годињу 2.50 д.
на месец 1 дина.
За стране земље годишње 10 фор.
ИЗДАЈИ
сваке недеље и четвртка

СРПСКА МИСАО

„Устај, живи, бори се, не клони.“

ЛИСТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ, НАУКУ И ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ.

БРОЈ 10 ПАРА ДИН. За оглас се плаћа 5 н. д. од петог реда, а на сваки оглас 20 пара дин. држ. таксе. БРОЈ 10 ПАРА ДИН.

ПРЕПЛАТА СЕ ПОЛАЖЕ:
у уредништву „Београдског уредништва“
Београд, уредништво „Београдског уредништва“
улица број 17.
Ручнописи и списи шаљу се уредништву. — Непоштом писма не примају се, а рукописи не враћају.

Zaglavljje lista „Srpska misao” iz 1890. godine

БРОЈ I. Београд, Понедељак 26. Фебруара 1890. ГОД I.

ЦЕНА ЈЕ ЛИСТУ:
За Србију:
На годињу 10 дина.
На по годињу 5 дина.
На четврт годињу 2.50 д.
На месец 1 дина.
За стране земље:
Годишње 10 — фор. а. пр.

НАРОДНА МИСАО

Устај, живи, бори се, не клони!

ЛИСТ ЗА ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ, НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ.

ИЗЛАЗИ ЧЕТВРТИКОМ И НЕДЕЉОМ

БРОЈ 10 ПР. ДИН. За оглас се плаћа 5 пр. дин. од петог реда, а на сваки оглас 10 пара дин. држ. таксе. БРОЈ 10 ПР. ДИН.

ПРЕПЛАТА СЕ ПОЛАЖЕ:
Уредништву „Београдског уредништва“
улица бр. 17.
Ручнописи и списи шаљу се уредништву.
Непоштом писма не примају се, а рукописи не враћају.

идеале; увек чврст и поуздан на путу стају видљиви; они показују да ово не може бити

Zaglavljje lista „Narodna misao” iz 1890. godine

С. Цодолер Министарство радних ствари
пог. Давид Милошевић Министарство радних ствари

БРОЈ 5. — ГОДИНА II. Претплату примећу све поште у Србији НЕДЕЉА 19. ЈАНУАРА 1892.

РАДНИЧКА МИСАО

ЛИСТ ЗА СВАКОГ САМОСТАЛНОГ МИСЛИОЦА

Намењен интересима и потребама српског радника у опште.

ИЗЛАЗИ: ЧЕТВРТИКОМ И НЕДЕЉОМ

ЦЕНА ЛИСТУ:
За Србију на три мес. 3, на шест мес. 5, на год. 10 дина.
За иностранство годишње 15, полугод. 8, тром. 4 фор.

КЛАСИЦИ
НЕД. И ВУКОТИ И ДРУГ
БРОЈ 15 ПР. ДИН.

У УРЕДНИШТВО СЕ ПЛАЋИ
на јулу добити у лице бр. 2 (класа)
улица кнеза А. Пругачића

ОГЛАСИМА ЈЕ ЦЕНА: на четвртој страни 5 пр. дин.; на првој страни 10 пр. дин. од петог реда. Динамички тако плаћа се од свак-е (пула) огласа 10 пр. дин.

Ручнописи се не враћају. — Непоштом писма не примају се.

Средства радника могу се и месечно по 1 дин. претплаћивати.

Zaglavljje lista „Radnička misao” iz 1892. godine

1452/н
БРОЈ 1.

БЕОГРАД, НЕДЕЉА 8. НОВЕМБРА 1892. ГОД.

Година 1.

СЛАВА НЕУМРЛИМ ВОЈЦИМА:
Светозару Марковићу, Адаму Богосављевићу, Живојину Јујевићу, Лази Манчићу, Мити Ценићу, Ђоки Мијатовићу, Сп. М. Радосављевићу, Божи Вучковићу, Марку Николићу, Мити Робовићу.

ЗАНАТЛИСКИ САВЕЗ

ОРГАН СРПСКОГ ЗАНАТЛИСКО-РАДНИЧКОГ САВЕЗА
ЛИСТ ЗА ЗАНАТЛИСТВО И ПРИВРЕДУ

ЦЕНА ЈЕ:
Годишње 6 дин.
Полугодишње 3 .
За три месеца 150 л.
А ЗА СТРАНЕ ЗЕМЉЕ
Годишње 6 еур.

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК:
Д. Ј. ЈАНКОВИЋ

ПАРНА РАДИКАЛНА, ШТАМПАРИЈА

ВЛАСНИК:
„ОПН-ЗАНАТ-РАД САВЕЗ“

УРЕДНИШТВО И АДМИНИСТРАЦИЈА НАЈАВЉУЈЕ СЕ У ТАКТИЦИ
Јакоба бр. 18, где је и штампарија.

САДРЖАЈ: Наша реч. Сета Арабџа Мехмед. На нама. Стокоградско благосло. Дошао ест. Дошао. Рад савезног одбора. Одговор уредништва. Огласи.

НАША РЕЧ

ЗАНАТЛИСКО РАДНИЧКИМ ДРУЖИНАМА И СРПСКИМ ЗАНАТЛИЈАМА

Zaglavljje lista „Zanatliski savez“ iz 1892. godine

Isidor V. Rachich, étudiant en droit 4, rue de la chef
14956/н
БРОЈ 21.

БЕОГРАД, 1. ДЕКЕМБРА 1893. ГОДИНЕ.

Година 1

ТИПОГРАФСКИ ВЕСНИК

ОРГАН „ДРУЖИНЕ ТИПОГРАФСКИХ РАДЕНИКА“

ЦЕНА ЈЕ:
Годишње 6 дин.
Полугодишње 3 .
За три месеца 150 л.
А ЗА СТРАНЕ ЗЕМЉЕ
Годишње 6 еур.

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК:
Д. Ј. ЈАНКОВИЋ

ПАРНА РАДИКАЛНА, ШТАМПАРИЈА

ВЛАСНИК:
„ОПН-ЗАНАТ-РАД САВЕЗ“

УРЕДНИШТВО И АДМИНИСТРАЦИЈА НАЈАВЉУЈЕ СЕ У ТАКТИЦИ
Јакоба бр. 18, где је и штампарија.

САДРЖАЈ: Наша реч. Сета Арабџа Мехмед. На нама. Стокоградско благосло. Дошао ест. Дошао. Рад савезног одбора. Одговор уредништва. Огласи.

НАША РЕЧ

ЗАНАТЛИСКО РАДНИЧКИМ ДРУЖИНАМА И СРПСКИМ ЗАНАТЛИЈАМА

Сетите ли се, до 1885 год. колико смо ми већ дружина установили на их онда уступили другима, да се ови поносе нашим тековином!

Месеца Јануара 1885 год. „Дружина типографских радника“ за узајамно помагање у случају болести и смрти — основало је у Београду певачко друштво под именом: „Типографска Певачка Дружина „Јакшић.“ (Чл. 1. пев. прав)

Још је свакоме у сећање оне наше

Сетимо се, како смо одушевљено ишли на часове певача; сетимо се, како смо вазада у друштву ишли заједно руку под руку, како смо тада увек задовољни били, та то би требали и данас. Оставимо се једном за свагда тих наших личних забавица и заједничких; ступимо сви у нашу певачку дружину, те да се одужимо сени неумрлога Јакшића и подигнемо му достојан споменик, како би се одужили аманету, за кога смо и створили дружину,

Fragment prve strane sa zaglavljem lista „Tipografski vesnik“ iz 1893. godine

naprednjački još možda. Kao da najsvetiji zadatak socijaliste nije da kao socijalista, da u odnosu ka svome idealu, sudi i osuđuje svaki korak u razviću društvenih pojava”.¹⁶ Priznajući da su on i njemu slični grešili, Balugdžić navodi minimalne i maksimalne dužnosti socijalista. Te dužnosti sastojale su se u stvaranju stranačke organizacije, u kritici postojećeg stanja, u razradi akcionog i idejnog programa, u vaspitanju novih generacija.¹⁷

Pokušaji stvaranja posebne socijalističke stranke u ovom periodu ne znače da socijalisti više nisu bili za davanje podrške radikalima u borbi protiv samovoljnih postupaka vladaoca i vlade koju je on postavio. Naprotiv, oni su dokazivali da pomoć jedne dobro organizovane radničke stranke, ma ova i neznatna bila, uvek je znatnija od pomoći koju pružaju rastureni pojedinci. Tada je, i po priznanju tih socijalista, Radikalna stranka još „oličavala napredak u političkoj samostalnosti naroda”. Samo, oni su bili već svesni toga „da nikakvi obziri prema tuđim strankama ne smeju da ih spreče da kao socijaliste stupe na poprište političke borbe”. Jer, kako su govorili: „Buržoaski radikalizam nije što i radnički socijalizam.”¹⁸

U diskusiji o karakteru, vrsti, formi nove organizacije, većina se brzo složila da za uzor treba uzeti nemačku Socijaldemokratsku stranku. Ona je okupljala radnike i po sindikalnim udruženjima i po političkim organizacijama. U njoj je vladala „samo jedna volja, potčinjena... samo jednom načelu”.¹⁹

Mnogi su smatrali za jezgro buduće stranke postojeći *Zanatliško-radenički savez*. Oni su, kao Balugdžić, samo tražili da mu se daju obeležja političke organizacije, političkog činioca. U njihovoj argumentaciji izbijaju u prvi plan politički razlozi. One koji su ostali opterećeni starim predrasudama, opravdano su korili: „Zar u ovoj strašnoj vrevi političkoj, zar u ovoj očajnoj borbi sviju protiv sviju, zar u doba u kome se načela mere ne unutrašnjom vrednošću svojom, već brojnom snagom koju je ono izvelo na birališta, zar je tu moguće misliti na neke ozbiljne reforme, od strane jednog *udruženja* koje odbija od sebe svaki politički karakter, koje se trudi da, nezavisno od državnih činilaca ili tek preklinjanjem ovih, dobije ovaj ili onaj zakon u korist svojih članova? Ne. To je iluzija sa kojom treba prekinuti.”²⁰

Porast broja načelnih pristalica marksističkih stremljenja u pravcu organizovanog okupljanja socijalista ne označava, međutim, uspeh u realizaciji sve više priznate potrebe za stvaranjem Socijalističke stranke. Pored niza objektivnih teškoća, postojali su još i dovoljno snažni subjektivni faktori da uspore kraj procesa razdvajanja radikalnih i socijalističkih redova. Pod uticajem tih faktora, „Zanatliški savez” prihvata mišljenje da socijalisti još nemaju potrebne snage za formiranje sopstvene stranke i da u političkoj borbi moraju učestvovati zajedno sa radikalima. Samo na planu ideološke borbe priznaju se potrebe za isticanjem obeležavanja stavova socijalista nasuprot radikalima.²¹

Radi umirenja uzbuđenih oportunističkih elemenata, „Zanatliški savez” objavljuje da u postojećim „neredovnim prilikama socijaliste u Srbiji, baš zarad zadobijanja sredstava koja su im nužna za vođenje uspešnije svoje borbe, zarad približenja svome cilju, nemaju razloga da vode sami za sebe borbu i na biralištu,

¹⁶ Isto.

¹⁷ „Zanatliški savez“, br. 52, 18. IX 1894; br. 53, 25. IX 1894, *Priberimo se! Drugi poklič srpskim socijalistima*.

¹⁸ Isto, br. 55, 6. X 1894, *Radenička stranka*.

¹⁹ Isto, br. 53/1894. Pri ocenjivanju karaktera postojećeg *Zanatliško-radeničkog saveza*, Balugdžić je rekao da je „Savez” imao „isti karakter koji su imala radenička udruženja na zapadu“ u prvoj polovini XIX veka. „To su prvi pokušaji, prvi još nesigurni detinjski koraci ka oslobođenju mase koja trpi. Razočarana u sva obećanja buržoaskih stranaka, ali još bojažljiva da stupi sama na poprište političke borbe, još skromna u suđenju svoje moći, radenička klasa izdvaja se i radi, nezavisno od države, na izvođenju jednog niza sitnijih ekonomskih reformama, koje je moguće bilo izvesti po načelu 'pomoz samom sebi’.”

²⁰ Isto

²¹ „Zanatliški savez”, br. 59, 30. X 1894, *Naš položaj*.

i u štampi i u drugim prilikama gde se traži jača, kompaktnija snaga i da osamljeni kao stranka, bez organizacije kakva joj je nužna, vode borbu protiv stanja koje im oduzima sva sredstva za glavni njihov rad". Zato se kazuje da je nužno prvo da „socijaliste zajedno s radikalima, bez dvojenja i cepanja, vode borbu protiv reakcije sve dokle je ne sruše", a tek „onda da se potpuno odvoje, da organizuju stranku svoju, i da se protiv težnja buržoaskih elemenata radikalnih u ekonomskom pogledu bore". Razlika od ranijih pogrešnih stavova ističe se time što se više naglašava „da socijalisti udruženi s radikalima u... borbi protiv reakcije ne smeju zaboraviti na svoja načela; oni se, iako se na biralištu i u agitaciji za izbore ne dvoje, ne smeju sliti u tu buržoasko-demokratsku stranku, već moraju imati svoje obeležje koje će ih uvek podsećati na njihov zadatak, a u isto vreme opominjati i radikale da im socijaliste nisu, 'redovi', već samo saveznici u borbi protiv reakcije".²²

Samostalnoj političkoj aktivnosti pridaje se od sada veća važnost, ali u potpunosti ona se ispoljava samo na ideološkom polju, u propagandnim akcijama, u duhovnim produktima sa socijalističkim tendencijama, u novinarstvu i književnosti. Određujući stavove socijalista u ovoj etapi, vodeća grupa u redakciji „Zanatliskog saveza" obelodanjuje da će se ovaj socijalistički list u datim prilikama držati „programa koji će biti u najbitnijim crtama ovaj: *u odnošajima društvenim* – udruženja umesto današnje inokoštine; *zadružan život i rad*; *ekonomskim* – zadružna (kolektivna) svojina; *umnim* – stvarno znanje o prirodi i društvu i životnim potrebama korisnim za život; *moralnim* – uzajamna pomoć i ljubav kao ljudska potreba; *političkim* – narodna samouprava i potpuna sloboda misli; *spoljnim* – sve radnike sviju zemalja i naroda smatrati za svoje prirodne prijatelje, braću i saveznike".²³ Uz ove, i suviše uopštene, programske zadatke, nalaze se istaknute i opšte smernice u izjavi:

„List će raditi na svestranom razvitku narodnom, počinjući od onoga što je najpreče, pa ići dalje redom:

Docnije, kad se reakcija sruši, kada se stranka organizuje, kad socijaliste pođu u agitaciju na biralište kao zasebna stranka, listu će se dati pravac prema odluci i programu stranke."²⁴

Posle obelodanjivanja ovih programskih tačaka, „Zanatliski savez" izlaže nešto podrobnije osnovne misli programa koji je tada pripreman od specijalnog odbora. Pri izlaganju tih, određenijih, programskih zadataka ističe se da list sada ima nov pravac, na liniji međunarodnog socijalizma. Sami politički zahtevi nisu bili novi, s obzirom na to da su istraživali osnovne demokratske potrebe naroda: opšte pravo glasa sa neposrednim tajnim izborima; ukidanje imenovanih poslaničkih mesta; pravo referenduma u zakonodavstvu; autonomiju za opštine, srezove, okruge. Tražene društvene reforme su radikalne, ali ne prelaze granice buržoasko-radikalnih demokratskih zahteva: progresivni poreski sistem; odvajanje crkve od države; radničko osiguranje; proširenje kreditnog sistema. Kod ovih minimalnih zahteva kazuje se još da socijalistička grupa „pored svog praktičnog programa ima i jedan ideal, ima jednu krajnju svrhu svih zahteva, svih težnji svojih – taj ideal jeste potpun preobražaj društveni, jeste 'carstvo radnika', zasnovano na načelu pravde, ljubavi i potpune jednakosti".²⁵

Iako nastojanja oko redigovanja programa i osnivanja stranke nisu okončana za vreme izlaženja „Zanatliskog saveza", saznanja o organizacionim potrebama socijalista preovlađuju još u toku tog vremena. Od kraja 1894. do aprila 1895

²² Isto.

²³ Između ostalog, tu piše: „Savez je od danas glasilo čisto radničkih težnja i osećanja. On će isključivo tražiti one reforme koje će biti u stanju da stvarno i stalno poprave položaj radnog naroda u Srbiji, da ga moralno i inetelektualno podižu i materijano obezbede" („Zanatliski savez", br. 63, 27. IX 1894).

²⁴ „Zanatliski savez", br. 63, 27. XI 1894; br. 64, 4. XII 1894, *Naš program*.

²⁵ Isto, br. 64/1894.

(kada će „Zanatliski savez” prestati da izlazi) u direktivnim i instruktivnim člancima najviše se ističe kao primarni postojeći zadatak socijalista „da organizuje radenike”.²⁶ Evolucija u pravcu stranačkih ciljeva ogleda se i u izboru nove rečenice za devizu, *moto*. Umesto parole „*Bratstvo, jednakost, sloboda i solidarnost*”, koja je stajala u zaglavlju od početka 1894, počev od avgusta te godine stavlja se na čelo lista *moto*: „*Zanatlije i radenici, udružujte se i organizujte se*”²⁷

Razvojni put od kvaziutopijskog do naučnog socijalizma, na poslednjoj etapi, vidljiv je ne samo u promeni stava prema Radikalnoj stranci nego i u stavu prema ostalim aktuelnim problemima i vladajućim institucijama u zemlji. Pri razmatranju položaja većine seljaka i predlaganju *spasonosnih* mera za njih postoje, na primer, razlike koje pokazuju da se došlo i ovde, skoro istovremeno, do raskrsnice i prekretnice. U početku „Zanatliski savez” ukazuje uglavnom na zadruga kao na univerzalna lekovita sredstva za poboljšanje stanja seljačkih masa, za otklanjanje posledica razornog dejstva kapitalizma. Zanatljama i zemljoradnicima najviše se preporučuje da se udružuju osnivanjem proizvođačkih i prerađivačkih, zemljoradničko-zanatlijskih zadruga.²⁸

U jesen 1894, posle kongresa Druge internacionale u Cirihi, izlažu se stavovi socijaldemokratskih partija u pojedinim zemljama i, u skladu sa njihovom međunarodnom centralom, prema seljačkim problemima. Usvajaju se stanovišta socijaldemokratije. Priznaje se da je njen praktični program, u celini posmatran, samo niz palijativa, niz privrednih sredstava, ali se ističe da se ta sredstva znatno razlikuju od sredstava, koja „u interesu radničke klase predlaže buržoazija”.²⁹

U okviru priprema stranačkog, načelnog i praktičnog političkog programa, predlažu se programske tačke konkretnih, minimalnih i maksimalnih zahteva za rešavanje zemljoradničkih pitanja. Kod ovih predloga prvenstveno se vodi računa o poboljšanju postojećih odnosa na selu i ciljevima postepenog preobražaja u kolektivnom, socijalističkom duhu. (Na Ciriškom kongresu Internacionale, delegat srpskih socijalista je zastupao stanovište da je nemoguće izraditi jedan jedinstven zemljoradnički program za ove zemlje, s obzirom na velike razlike uslovljene političkim i ekonomskim prilikama, tradicionalnim osobenostima, nego da treba u svakoj zemlji izraditi poseban program.)³⁰ S obzirom na to da je u Srbiji najmnogobrojniji bio sitan posed, za uzor su predlagani najviše zahtevi iz programa francuskih, belgijskih i švajcarskih socijalista, u čijim su zemljama mali posedi i po broju i po uticaju bili naročito značajni. U ovim zahtevima traži se u interesu seljaka: smanjenje „državnih dacija”; zaštita od „seoskih i varoških čifta”; obezbeđenje neophodnog kredita; stvaranje zajedničkih koševa, obora, štala, podruma; nabavka oruđa za rad o trošku opštine; podizanje opštinskih prerađivačkih preduzeća; povećanje opštinskog zemljišta. Selo bi, po tim zahtevima, moralo da postane jedinstveno, celovito ekonomsko područje, uporište za sve sitne posednike i siromašne zemljoradnike. Koliko, i da li su uopšte ostvarljivi ovakvi ciljevi u datim državnim i društvenim okvirima, o tome se još nije raspravljalo. Svakako, oni su bili dalekosežniji, radikalniji od radikalskih zahteva i obećanja, pa su, bar po mišljenju inicijatora, mogli efektivnije delovati na seljačke mase u stranačkoj borbi za političke, ekonomske i socijalne reforme.

Usvojivši stavove političkog osamostaljenja, „Zanatliski savez” se suprotstavljao radikalskim tezama o nužnosti odlaganja socijalističkih zahteva na selu zbog opšte seoske zaostalosti i posebne postojanosti sitnosopstveničke sredine. Na

²⁶ Isto, br. 7, 19. II 1895, *Politika i poštenje*.

²⁷ Isto, br. 48, 21. VIII 1894.

²⁸ Npr.: „Zanatliski savez”, br. 37, 27. V 1893, članak iz *Sveštice* od M. Savića.

²⁹ „Zanatliski savez”, br. 54, 2. X 1894, *Socijalistički zahtevi na selu*.

³⁰ Isto.

osnovu rezultata poznatih marksističkih istraživača, naročito tada mnogo čitanog i uvažavanog Karla Kauckog, opovrgavaju se tendenciozne tvrdnje sitnoburžoaskih političara i teoretičara. „Nije istina da socijalizam mora da čeka da se taj proces završi, da male sopstvenosti nestane i da proletarijat izgladni”,³¹ ističe se u jednom članku. Pošto se i u Srbiji širi, na jednoj strani, proces koncentracije imanja u rukama uticajnijih i bogatijih pojedinaca, a na drugoj strani proces proletarizacije, „dužnost je socijalista da, ukoliko je moguće više, spreče propadanje malih sopstvenika, a u isto vreme pomognu onu prirodnu asocijaciju, prirodno koncentrisanje zemlje u cilju kolektivnog proizvodjenja; to znači, oni će, na jednoj strani, raditi da se seljak sopstvenik održi u borbi protiv zeleniša, a, na drugoj, ekonomskim reformama pripremiti put onom idealu čiji su zastupnici”.³²

Pri objašnjavanju stava socijalista prema seljaštvu, „Zanatliski savez” je izneo pred javnost primere karakterističnih nedostataka, grešaka i zloupotreba u zemljoradničkoj grani privredne delatnosti, koji dokazuju da je opšte stanje na selu bilo teško i da nadležni državni organi, kao i vladajuće političke stranke, nisu ni pokušavali efikasnim sredstvima radikalnih mera da to stanje poprave. (Ovi podaci su i danas veoma zanimljivi za istoričara, jer izvornog, štampanog i arhivskog materijala o položaju seljaštva u Srbiji iz tog perioda ima malo.)

Poljoprivreda je sporo napredovala. Krajem XIX veka bilo je malo mašina na seljačkim gazdinstvima. Samo neznatan broj većih posednika mogao je sebi priuštiti kupovinu skupih žetelica (oko 700 dinara), sejačica i drugih modernih oruđa. U neplanski vođenoj privredi, postojeće „svakojake poljoprivredne škole i ustanove najviše su dale činovnika, a najmanje privrednika”.³³ U tim školama nastava je bila nesavremena, više se obraćala pažnja teoriji nego praksi, iako su se daci pripremali za stručnjake praktičare. Posle svršenog školovanja, država nije vodila računa o svojim bivšim pitomcima. Većina njih nije dobila priliku da primeni stečeno minimalno znanje.

Od velikog broja sitnoposednika, sve veći deo bio je prisiljen da, opterećen obavezama, prodaje zemlju. Mnogi su je prodavali zbog poreza „za državno” i za „gospodarluk”, usled relativno vrlo visokih državnih dažbina i otkupnina.³⁴ Proces polarizacije bio je spor, ali je uzimao sve veće razmere u ekonomskoj borbi koja se vodila „tiho, bez larme, bez ‘praha i olova’ i u Srbiji”.³⁵ Državna ekonomska politika nemešanja ostavila je seljaka da i dalje radi kako je od oca naučio, i on je sve više zaostajao sa svojim drvenim plugom.

U ranijim društvenim formacijama, kako u patrijarhalnom tako i u feudalnom društvu, zemlja je spadala u „nepokretnu svojinu”. Ona se u celini prenosila sa kolena na koleno, retko cepala, još ređe otuđivala. U tim uslovima seljačka konzervativnost, zaostalost, nije bila od naročitog značaja. Tek u kapitalizmu njene posledice su postale vidljive. Odnosi na selu razvijali su se u znaku sve veće „pokretljivosti” zemljišne svojine, zemlja je sve češće menjala vlasnika, onaj koji je zaostajao, ostajao je bez nje. To je bio, istovremeno, očigledan dokaz da su se i u Srbiji stvarali kapitalistički uslovi proizvodnje – primećivali su socijalisti u polemici sa svojim protivnicima.

Pauperizovani i proletarizovani slojevi seljaštva strahovali su od mašina, kao i gradski radnici u početku svuda u svetu, jer su se bojali da će im one smanjiti i onako mali broj zaposlenih dana. Pretili su „čorbadžijama”, gazdama,

³¹ „Zanatliski savez”, br. 54/1894, *Socijalizam i mala sopstvenost*.

³² Isto, .

³³ Isto, br. 54 – 1894, *Seljaci i mašine*.

³⁴ Isto. Pod „državno” podrazumeva se državni danak, porez, prirez, namet. Sa rečju „gospodarluk” označane je obaveza plaćanja otkupa za zemlju, prema Zakonu o uređenju agrarnih odnosa od 3. februara 1880, u novooslobođenim krajevima koja je ranije pripadala Turcima.

³⁵ „Zanatliski savez”, br. 59, 9. X 1894.

veleposednicima, da će im razlupati mašine i slično.³⁶ Pod teretom svakodnevnih briga, do njihove svesti teško i sporo je prodiralo saznanje o pravoj ulozi mašine u ljudskom životu.

Ne može se tačno reći kako je tekao proces polarizacije, kojom brzinom je kapitalistički način proizvodnje prodirao u selo, kakve su razlike nastajale između raslojenih seljaka. Pokušavajući da dâ odgovor na ova pitanja, već je „Zanatliski savez” nailazio na nesavladive teškoće. Statistička služba, usled nezainteresovanosti države, bila je na najnižem razvojnom stepenu. List tadašnjih socijalista morao je konstatovati: „Mi nemamo nikakvih podataka na osnovu kojih bi izveli koliko u Srbiji ima velikih sopstvenika, koliko malih ili bar kakav je opšti odnos među njima.” Nije se znalo koliko ima savremenih sprava za proizvodnju i kakvu snagu one predstavljaju. Nepoznat je ostao i pravi broj nadničara bez zemlje. Nije se moglo odgovoriti na ključna pitanja: „Koliko u Srbiji ima seoskog hipotekarnog duga? Kako je on raspoređen prema veličini sopstvenosti? Koliko se godišnje prodaje po selima imanja? Koliko za dug, a koliko iz slobodne ruke?”³⁷

Tek na osnovu razbacanih pojedinačnih podataka i posrednih svedočanstava uzetih iz raznolikih izveštaja, iz glasačkih spiskova, poreskih knjiga, sudskih dosijea, moglo se govoriti o pozitivnim i negativnim posledicama kapitalizma na selu. Samo upoređivanjem drastičnih primera razornog dejstva nezdravih kapitalističkih odnosa u najvažnijim domenima društva, u pojavama moralnog, fizičkog, fiskalnog, pravnog, ekonomskog karaktera, pokušavalo se da se otkrije glavni uzročnik postojećih nevolja i nepravdi. Dok su privrženici vladajućeg sistema u moralnim deformacijama videli glavne uzroke siromašenja i propadanja, socijalisti su dokazivali da su ekonomski uzroci primarni. Skupa narodna veselja, prekomerna trošenja na tradicionalne svetkovine i nove, moderne luksuze, poroci pijančenja, kartanja, lenčarenja, nazvani moralnim uzrocima, jesu „tek uslovi... koji proces osiromašavanja ubrzaju i usložavaju” – piše „Zanatliski savez”.³⁸

Nepravedni poreski sistem, ubrajan u fiskalne uzroke seljačkih nevolja, socijalisti su smatrali jednim od najubitačnijih sredstava kapitalističke države. Oni su kritički isticali: „Progresivnost pa i to nepotpuna, utvrđena je tek za kakvoću zemljišta, ali ne i za količinu.” Zbog toga je seljak sa malo poseda relativno bio više opterećen nego onaj sa više zemlje.

U Srbiji nije bilo velikih poseda od nekoliko hiljada jutara zemlje, koji su dominirali u drugim državama i čiji su vlasnici i zakupnici najpre i najviše iskoristili prednosti agrotehnike. Latifundije feudalnog porekla nisu postojale, a kapitalistički elementi mogli su, u najboljem slučaju, da u kratkom razdoblju novog poretka akumuliraju nekoliko desetina ili stotina hektara. Njihove su mogućnosti i potrebe bile skromne, a njihova nadmoćnost u siromašnoj seljačkoj sredini bila je tolika da su je mogli sačuvati i dalje povećavati i bez većih kapitalističkih investicija. Zato su i socijalisti toga vremena došli do zaključka da „gomilanje imanja u Srbiji nije imalo za posledicu tehničko usavršavanje, već razvitak napoličarstva”.³⁹

Radi unapređenja zemljoradnje i u cilju da se pomogne siromašnijem zemljoradniku, „Zanatliski savez” je na prvom mestu isticao korist od zadrugarstva. Za razliku od radikala, koji su takođe bili za zadruge, socijalisti su smatrali da zadruge, pored pružanja neposredne dobiti proizvođačima i potrošačima zadrugarima, treba da „posluže kao prelazno sredstvo od

³⁶ Isto, br. 54/1894.

³⁷ Isto, br. 11, 20. III 1895, *Uzroci seoskog osiromašivanja*.

³⁸ Isto, br. 12, 26. III 1895.

³⁹ Isto.

individualne, kapitalističke proizvodnje ka kolektivizmu”.⁴⁰ Sa toga stanovišta kritički su ocenjivali zadruge koje su se tada počele formirati u Podunavskom okrugu. Ukazujući na njihovu važnost, iznosili su njihove slabosti, s obzirom na to da je u njima „proizvodnja” opet ostala „individualnog karaktera”. Savetovali su da bi trebalo da se one preobrazu u zadruge višeg tipa, u kojima bi se udružili kapital, sredstva za rad i ljudska snaga u radu.⁴¹

U odnosu na probleme razvitka zanatlijske i industrijske proizvodnje, vlasnika radionica i fabrika, zanatlija i radnika, „Zanatliski savez” je, pod dominantnim uticajem pobornika zastarelih, utopističkih i oportunističkih shvatanja, istrajavao na liniji sitnoburžoaskog socijalizma i radikalizma, tako da će se veza između zanatlijskih i radničkih elemenata održati na štetu radništva kao klase sve do pojave novog, marksističkog lista „Socijal-demokrata”, 1895. godine. Ali i u vezi s tim problemima osećaju se promene; sve više se iznose podaci o teškom položaju radnika i o njihovoj borbi putem organizovanog otpora; uzdižu se štrajkovi, veličaju se prvomajske proslave, zaoštravaju se odnosi sa prokapitalističkim zanatlijama, njihovim *Zanatliskim udruženjem* i organom „Srpskim zanatlijom”.

U borbi protiv nasilne vladavine kralja Aleksandra, posle njegovog državnog udara, „Zanatliski savez” iskorišćava svaku mogućnost da izrazi rastuće nezadovoljstvo socijalista. U jednom prigodnom uvodniku, povodom uskršnjih praznika, kaže se, na primer, kako je u Srbiji „Ustav pogažen, poderan, uništen...” kako je „lična i imovna bezbednost ugrožena od strane silnih i obesnih”.⁴² Iz građanskih „Malih novina” preštampana se buntovnička pesma *Protiv Boga i vladara..*⁴³ Kada je Vasa Pelagić nasilno odveden u Sabornu crkvu i tamo sramotno raščinjen, to delo se žigoše imenom *inkvizicije*, a kao moto komentaru navode se reči, i danas još aktuelne za mnoge narode, jednog čuvenog engleskog liberalnog pisca: „Ako uporedimo naše gigantske napretke u fizičkim naukama i njihovu praktičnu primenu sa socijalnim stanjem našim, videćemo da je naš sistem vlada, naša paragrafska pravda, naše narodno obrazovanje i naša cela socijalna i moralna organizacija u strahovito varvarskom stanju.”⁴⁴

Boreći se protiv režima, „Zanatliski savez” je u stranačkom životu ispoljio doslednu nepomirljivost prema liberalima i naprednjacima, bez obzira na njihov trenutni status pripadnika vladajuće ili opozicione stranke. Iako je Liberalna stranka, dolaskom na vlast Naprednjačke stranke, posle ukidanja ustavnih sloboda početkom 1894. godine, ostala u opoziciji, list tadašnjih socijalista ustajao je protiv svih pokušaja zbližavanja i sporazumevanja između radikala i liberala.⁴⁵

Samo one mere dvora i vlade koje su bile uperene protiv naroda ili predstavnika Radikalne stranke, kao i socijalista, bile su žigosane i napadane. Poduhvati vladara protiv prvaka Liberalne stranke, kao i ranije protiv naprednjaka, smatrani su samo manevarskim potezima pri odabiranju organa izvršne vlasti, pri osiguranju lične, neustavne kraljevske vladavine. U razmatranjima socijalista suverena volja naroda je najviše poštovana, a onaj koji tu volju nije uzimao u obzir smatrao se neprijateljem, za njega se pripremao narodni sud u budućnosti. Kada su krajem 1894. godine radikalski prvaci Ranko Tajić, Aca Stanojević i drugi bili osuđeni u montiranom procesu takozvane *Čebinčeve zavere*, „Zanatliski savez” je pisao, obraćajući se njima: „Vi ste stavljeni van zaštite

⁴⁰ „Zanatliski savez”, br. 58, 23. X 1894, *Seljaci i mašina*.

⁴¹ Isto, br. 57, 16. X 1894.

⁴² Isto, br. 30, 17. IV 1894, *Hristov vaskrs*.

⁴³ Isto, br. 56, 9. X 1894.

⁴⁴ Isto, br. 7, 19. II 1895, *Inkvizicija u beogradskoj Sabornoj crkvi*.

⁴⁵ Isto, br. 45/1894. i dalje, *Naše stranke*.

zakona, za vas nema pravde. Vaša su građanska prava povređena! Žalite se! Da, žalite se onome koji je za to nadležan, žalite se narodu, on će vas čuti i razumeti.”⁴⁶

Logično je, iako za osudu, da su policijske i sudske vlasti preduzimale gonjenje i kažnjavanje utoliko više ukoliko je stav „Zanatliskog saveza” bio nepomirljiviji prema režimu, vladaru i vladajućoj stranci. List je počeo izlaziti novembra 1892. godine sa skromnim pretenzijama opšte zaštite privrednika, zanatlija, radnika i seljaka. U politici se držao liberalnih načela i zahteva na liniji Radikalne stranke. Jedva je prelazio granice slobodoumnih stremljenja sitne buržoazije. U toj etapi on ne smeta mnogo vladajućim krugovima, i vlasti mu ne prave veće smetnje. Tek kad prelazi u otvoreni napad na vladajuće ličnosti, zaplenjuju mu se pojedini brojevi i urednici stavljaju pod sud. Od dana kada će preći u opšti napad protiv režima sa pozicija radničke klase, biće izložen stalnom pritisku i sistematskim represalijama od strane upravnih i sudskih organa.

O merama i kaznama protiv urednika „Zanatliskog saveza” nalazimo kratka, protestna saopštenja već u samom listu. Ona mogu da posluže kao korisna informativna dopuna sačuvanoj arhivskoj građi. Hronološki poredana, ona pružaju očigledan dokaz o rastućem otporu lista tadašnjih socijalista i sve bezobzirnijem pritisku organa reakcionarnih vlasti.

Prva optužba, 1893. godine, bila je podneta sudu zbog uvrede nanete kraljevskim namesnicima Ristiću i Belimarkoviću, u članku pod naslovom *Dole sa razbojnicima i zločincima* i zbog nekih uvredljivih izraza u kratkim vestima iz zemlje, objavljenim u drugom broju meseca januara⁴⁷ (U tim danima je beogradska policija kaznila sa 15 dana zatvora i poznatog socijalistu Andru Bankovića „zbog oporočavanja vlasti”).⁴⁸

U vreme radikalske vlade, „Zanatliski savez” nije bio izložen gonjenjima. Posle ukidanja slobodoumnih i zakonskih odredaba za vreme vlade naprednjaka, optužbe i osude se ređaju sve češće. U 16. broju lista, od 24. februara 1894, redakcija protestuje što još uvek nije dobila sudsko rešenje za broj koji je zabranjen petnaest dana ranije. (Desetinu dana kasnije, list sa indignacijom beleži vest o nasilnom prekidanju aktivnosti Živojina Balugdžića pozivanjem na odsluženje ostatka vojnog roka i preventivnim zatvaranjem.)⁴⁹ U 28. broju, od 7. aprila 1894, obaveštava se javnost da je prethodni, 27. broj, zaplenjen zbog uvrede kralja. Povodom predstojećeg suđenja odgovornom uredniku „Zanatliskog saveza”, Dimitriju Jankoviću, u listu se ističe da uvrede kraljeve ličnosti ne „može biti kada se istina javno, putem žurnalistike prestavi, pošto ona zato i postoji”.⁵⁰ Četrdeset prvi broj, od 29. maja, zaplenjen je zbog uvredljivih izraza u uvodniku *Radnici i 9. maj*, ali redakcija smatra da u ovom članku „ama baš ni za koga nema uvrede, do već ako je zabranjeno buditi svest naših radnika i zanatlija da o sebi, svojim radovima i svojim kućama ozbiljnije povedu računa”. Još dodaje: „Ako je i to zabranjeno, onda smo mi daleko oterali.”⁵¹ U 44. broju, od 24. jula 1894, Dimitrije Janković obaveštava čitaoce da je dao ostavku na položaj odgovornog urednika, jer mora uskoro da ide u Požarevac na izdržavanje

⁴⁶ Isto, br. 2, 8. I 1895.

⁴⁷ Isto, br. 7, 24. I 1893.

⁴⁸ Isto, br. 6/1893. List dodaje da je Banković zatvoren sigurno zato što je na skupštini zanatlija u Kragujevcu tražio da se pristupi samostalnom organizovanju radnika, a u „Beogradu pred izbor kmetova izdao plakate u kojima je pozvao zanatlije da ne učestvuju u ovim nezakonitim izborima”.

⁴⁹ Isto, br. 19, 6. III 1894. S obzirom na nedovoljno poznatu Balugdžićevu biografiju iz tog vremena, navodi se da „Zanatliski savez” tada pod naslovom *Nova Bastilja* kazuje da je „...naš uvaženi prijatelj Živ. Balugdžić, glavni urednik *Narodnog prijatelja* a docnije zbog špekulacije vlasnika *Pravog Narodnog Prijatelja*, jedan od najaktivnijih i najvrednijih saradnika našeg lista i *Odjeka*, podpredsednik 'Saveza Beogradskih zanatlija i radenika', 24 o. m. iz 'viših državnih razloga' a s pogledom na štetu koju je on svojim jakim i kritičkim razlozima naneo vlasničkoj gardi, te da otkladi u ovo zgodno vreme ostatak vojničkog roka“ odveden. Dodaje još da je ostavio nezbrinutu ženu u drugom stanju, pa je i zatvoren.

⁵⁰ „Zanatliski savez”, br. 35, 8. V 1894.

⁵¹ Isto, br. 42, 5. VI 1894.

jednogodišnjeg zatvora, na koju kaznu je bio osuđen zbog pomenutih napisa. Uvodni, načelni, informativni članak o političkim strankama u Srbiji, objavljen u 45. broju, od 31. jula, isprekidan je belinama na mestima gde su bili pasusi koje je izbacila cenzura. Karakteristično je da se u tom, prvom delu članka, koji će izlaziti u nastavcima, govori baš o Naprednjačkoj stranci, koja je na vlasti (u drugom delu, gde se napada Liberalna stranka, nije ništa izbačeno). Posledica postupka policijske cenzure bila je ta da je okrnjeni članak postao nerazumljiv na više mesta. Protestujući protiv ovakvog čina, list iznosi da u članku vladareva ličnost nije bila ni pomenuta, nego se govori jedino o prvaku Naprednjačke stranke Garašaninu i drugim naprednjačkim ličnostima i njihovim zloupotrebama. „Članak mora da je izneo istinu, kad se policiji tako malo dopao” – ironično zaključuje komentator cenzurisanog napisa.⁵²

Broj 52, od 18. septembra 1894, policija je zaplenila zbog napisa *Naš najveći i najpreči zadatak i Pismo radnicima*, u kojima su, prema nahođenju kontrolnog organa, upotrebljeni izrazi za draženje i pozivanje „na neposlušnost i nepokornost zakonima i zakonskom redu u zemlji”. Tim povodom list iznosi mišljenje da bi bolje bilo da se gone hajduci i pravi zločinci koji remete red.⁵³

Na suđenje uredniku Jankoviću, 27. septembra, list je pozvao radnike da u što većem broju prisustvuju sudskoj raspravi.⁵⁴ Posle nekoliko dana, policija je zaplenila broj od 2. oktobra, sa obrazloženjem da se u njemu nalazi članak, pod naslovom *Pomozimo radnički list – treći poklič srpskim socijalistima*, kojim se draži narod. Da bi nadoknadio zaplenjeni broj, spremljeno je novo, vanredno izdanje, ali je cenzura i njega zabranila. Redakcija na to primećuje, u tonu zadirkivanja, da po svemu sudeći policija ne voli socijaliste, te prkosno dodaje: „Sve jedno vala ako ona nas ne voli, mi nju još više – pa kud puklo da puklo.”⁵⁵ Kada je i sledeći, treći uzastopni broj zaplenjen, opet se poručuje nepokorno: Ne znamo „dokle će ovako da radi” policija, „ali neka zna da ni za dlaku popustiti nećemo od onoga zašto radimo”.⁵⁶

Uvodni članak *Moć kapitala, ko je zaradio svaki kapital, i kome on služi na slavu i sreću*, od Vase Pelagića, bio je razlog za zaplenu broja 61, od 13. novembra. Redakcija je obavestila u sledećem, 62. broju čitaoca da su policija i sud našli da se tim člankom „narod draži na bunu i širi anarhizam i nihilizam”.

Decembra 1894. zaplenjena su, jedan za drugim, četiri broja „Zanatliskog saveza”, tako da tog meseca nije dospeo do čitalaca nijedan primerak legalnim putem. U 65. broju, od 11. decembra, oštriji izrazi sa drastičnim podacima u člancima *Dvanaesti čas i Vladalačke plate, dvorsko odelo i socijalne bede* okvalifikovani su kao zakonski nedopustivi, opet sa obrazloženjem da se njima draži narod protiv vlade i poretka. Ne slažući se s takvom ocenom suda, redakcija napominje da su tim člancima prosto izneli „svakodnevno stanje u zemlji”, pa zaključuje: „Ali zato što to mi pišemo, treba samo zato odgovarati i ići u zatvor. Ah, pravdo!”⁵⁷

U vezi sa učestalim odlukama policije i suda o zabrani rasturanja lista obaveštava se javnost da je uredništvu dato do znanja da će se svaki broj u kojem ima nešto od Pelagića zapleniti. Tim povodom, kao kuriozitet se iznosi da je jedan od zabranjenih Pelagićevih napisa bio preštampan u nemačkim socijalističkim novinama „Volksstimme”, a one nisu bile zaplenjene, nego su puštene slobodno u Srbiju. Zato se sa usklikima čuđenja pita: „Kako se nije bojala policija, da ne dignu narod na bunu!”⁵⁸

⁵² Isto, br. 47, 14. VIII 1894.

⁵³ Isto, br. 53, 25. IX 1894.

⁵⁴ Isto, br. 53/1894.

⁵⁵ Isto, br. 56/1894.

⁵⁶ Isto, br. 57, 16. X 1894.

⁵⁷ Isto, br. 67, 25. XII 1894.

⁵⁸ Isto, br. 1, 1. I 1895, *Kako treba pisati*.

Stalne zaplene dovele su do zaključka da je namera vlasti: uništiti „Zanatliski savez”. Svaki broj lista stajao je izdavača 50 dinara, a on nije bio „na dispozicionim jaslama”.⁵⁹ Izlažući uzbuđeno čitaocima teško stanje, redakcija dodaje: „I da pitate, zašto naš list uzapćavaju, dobili biste trista uvijanja i izmišljotina: te uvreda veličanstva, te i draženje protiv postojećeg poretka, te širenje nihilizma i anarhizma i šta još nema.”⁶⁰ List se ipak ne predaje. Prkosno poručuje neprijatelju: „Gonite nas, hapsite nas, mučite nas, cepajte ovaj list, uzapćujte ga, spaljujte ga – činite što vam drago, ali znajte da mi nećemo nijedan korak nazad, mi ćemo, ostati vazda na braniku narodnih interesa, i budite uvereni, da kad dođe do odstupanja, pre ćete vi nego mi!”⁶¹

U novoj, 1895. godini nastavljaju se progoni. Drugi broj, od 8. januara, zabranjen je sa starim optužbama.⁶² Izveštavajući javnost o zapleni jednog od poslednjih brojeva, uredništvo navodi da je policija došla u redakciju, pokupila zaplenjene primerke, „što je bila u pravu da čini po zakonu”, priznaje se, ali se ističe „da je u isto vreme učinila dve najgrublje protivzakonitosti: ona je zaplenila sve ormane i fioke i oterala u Upravu varoši ni kriva ni dužna dva đaka, koja su se slučajno u uredništvu našla...”⁶³ Ni pred otvorenim nasiljem, kao ni pod udarcima zakonom obrazlaganim, *list* neće da ustukne, nego obelodanjuje prkosne reči ohrabrenja: „Može policija zatvoriti sve članove uredništva, može nasilno i Savez rasturiti, može nas bajonetima na sve strane razvejati – ideja koju mi zastupamo živeće i osvetiće se.” Jer ta ideja ne spada u one „koje su ponikle u glavi pojedinaca, koje su lepotom svojom mogle trenutno samo da oduševе gomilu”, već u one „koje pod udarcima jačaju, koje pod mračnjaštvom sve svetlije bivaju, koje mesto jednog poginulog borca odmah deset drugih ističu”... one „niču iz same sredine društvene... u ovoj crpe svoju snagu i uslove za svoj opstanak i razvitak”. Zanosne reči otpora završavaju se meditacijom iskusnog predvodnika: „Gde nema borbe ne može biti ni junaštva, a ovo nam je na prvom mestu potrebno.”⁶⁴

Mere protiv „Zanatliskog saveza” su ustanovljene politikom autoritativnog, policijskog režima, ali i promenama u samom listu, u njegovim stavovima, u novim pogledima na svet i samostalnijim istupima na političkoj areni. Sami izdavači i saradnici lista bili su svesni te činjenice. U jednom osvrtu na postupke organa vlasti kaže se: „Od kako je Savez uzeo onako određen pravac, od kako se on izjavio za zastupnika radničkih interesa, i strogo počeo da kritikuje sve političke događaje u zemlji sa gledišta tih interesa, od to doba policija je redovno zabranjivala” list „i sud je te zabrane odobravao; od to doba preobučeni žandarmi obilaze neprestano naše uredništvo, špijunišu ko nam dolazi i odlazi”...⁶⁵

Usled progona, sudbina urednika i saradnika „Zanatliskog saveza” bila je da prilično vremena provedu u zatvorima policije, suda i kaznenog zavoda. Do avgusta 1893. odgovorni urednik bio je Dimitrije Janković, koji je, za razliku od ostalih odgovornih urednika, tada obično plaćenih samo za to da pred organima vlasti primaju na sebe odgovornost za objavljene članke, bio aktivan član Srpskog zanatlijskog radničkog saveza i uredničkog kolegija lista. Posle Jankovića,⁶⁶ koji je dao ostavku pošto je izabran u rukovodstvo *Saveza*, kao

⁵⁹ Isto, br. 2, 8. I 1895.

⁶⁰ Isto.

⁶¹ Isto.

⁶² „Zanatliski savez“, br. 3, 15. I 1895.

⁶³ Isto, br. 5, 29. I 1895, *Uzalud muka*.

⁶⁴ Isto.

⁶⁵ Isto.

⁶⁶ „Zanatliski savez”, br. 57, 8. VIII 1893. U redakcioni odbor tada su izabrani: Nikola Trifković, Milan Obradović, Todor Naumović, Dimitrije Vojnović i Dimitrije Janković („Zanatliski savez”, br. 58, 12. VIII 1893).

odgovorni urednik fungirao je Gvozden S. Pantić – Zolja. On je na tom mestu bio samo kratko vreme; već od avgusta iste godine, obavezu odgovornog urednika preuzima Vladimir Ristanović.⁶⁷ Februara 1895. smenjuju se od jednog do drugog broja odgovorni urednici Nikola R. Đorđević i Andra V. Ristić.⁶⁸ Za tadašnje teške prilike karakteristično je da je Đorđević bio angažovan u velikoj nuždi, samo da bi se omogućilo dalje izlaženje lista. Tada su postale izvršne sve presude po ranijim štamparskim krivicama, tako da prethodni broj nije mogao izaći jer nije bilo nikoga da ga potpiše u svojstvu odgovornog urednika.⁶⁹ U aprilu 1895. iznosi se da se u Požarevcu nalaze na izdržavanju kazni zbog „Zanatliskog saveza” pet lica, kojima će se uskoro priključiti šesti.⁷⁰ Od viđenijih saradnika njegovih, Vasa Pelagić je bio najviše zatvaran; Andra Banković je takođe pretrpeo posledice kažnjavanja, Živojin Balugdžić morao je da emigrira.⁷¹ Kako i zašto su bili osuđivani njegovi urednici, pokazuju arhivski dokumenti koje detaljnije izlažemo.

Prema nepotpuno sačuvanom arhivskom fondu Varoškog suda nije moguće utvrditi tačan broj dosijea protiv „Zanatliskog saveza”. Ali su oni dovoljni ne samo za ilustraciju nego i za analizu intenziteta i karaktera progona kojima je bio izložen ovaj socijalistički list.

Interesantni, dugotrajni i raznoliki bili su policijski i sudski postupci prema zaplenjenom broju 12, od 10. februara 1894. „Zanatliskog saveza” i njegovom odgovornom uredniku Dimitriju Jankoviću. Uprava varoši Beograda, aktom br. 3273 od 10. februara 1894. zabranila je rasturanje toga dana izašlog 12. broja lista sa obrazloženjem da se njegovim uvodnim člankom *Vlasnički planovi* nanosi uvreda kralju i njegovom domu. Uistinu, u članku je napadan, tada uobičajenim pogrđnim izrazima, samo bivši kralj Milan, koji se po zakonu smatrao privatnim, a ne neprikosnovenim licem.

Inkriminisanim izrazima konstatovana je činjenica da od 9. januara, tj. od dana dvorske revolucije i državnog udara, u Srbiji vlada neustavno i nezakonito stanje po samovolji Milana, kome se daju atributi: grozni, propali, tiranin. Policija je, međutim, smatrala da se neistinito iznosi „da je 9. januara izvršena dvorska revolucija i državni udar, da u Srbiji ne caruju ustav i zakoni...”,⁷² a uvredu naneseu bivšem kralju Milanu ocenjivala je kao uvredu nanetu vladajućem kralju Aleksandru. Međutim, beogradski Prvostepeni varoški sud nije se složio sa odlukom i ocenom policijske cenzure. Uprava varoši se na to žalila 28. februara ministru unutrašnjih dela tražeći njegovo odobrenje za pokretanje postupka protiv „Zanatliskog saveza”. Ne deleći mišljenje suda da u inkriminisanom članku nema uvrede kralja, „Uprava ostaje pri svome ranijem nahodanju...”⁷³ Ministar je odobrio da se podnese tužba protiv urednika lista. Po tužbi Uprave varoši, na saslušanju kod suda urednik Janković je odbio krivicu.⁷⁴

Rešenjem suda, 1. aprila, utvrđeno je ponovo da „ne stoji delo uvrede... kralja Aleksandra I, jer se u celom članku *Vlasnički planovi*, pa ni u... navedenim inkriminisanim izrazima nigde ne govori... o ličnosti... kralja... niti se iznosi kakva radnja njegova, niti se o njoj štogod govori, niti se napadaju njegova ustavna prava, čime bi se on izlagao mržnji i prezrenju, njegova ličnost

⁶⁷ Isto, br. 46/1894.

⁶⁸ U „Zanatliskom savezu” br. 7, od 19. februara 1895, piše da je odgovorni urednik Nikola Đorđević, a već u br. 8, od 26. februara, na tom mestu se nalazi Andra V. Ristić.

⁶⁹ „Zanatliski savez”, br. 7/1895.

⁷⁰ Isto, br. 13, 2. IV 1895. Ovom prilikom se napada štampar Todor Naumović, jedan od ranijih odgovornih urednika, kao čovek koji je izdao Vladimira Ristanovića, koji je krajem marta bio sproveden u Požarevac na izdržavanje trogodišnjeg zatvora.

⁷¹ „Zanatliski savez”, br. 44, 24. VII 1894.

⁷² IAB (Istorijski arhiv Beograda), fond Varoškog suda, Nr 3273/1894.

⁷³ IAB, Nr 4892/1894.

⁷⁴ IAB, Nr 6113/220 D, Nr 6558/220 D.

omalovažavala i uvreda mu se nanosila”. Ovom nalazu dodaje se: „U celome se članku, pa i u inkriminisanim izrazima, govori samo o radnji biv. kralja Milana i vlasnika, pa se posle ta radnja biv. kralja Milana i vlasnika kritikuje i ocenjuje, a to je slobodno svakome činiti, niti se može zato ko stavljati pod sud, jer je bivšem kralju Milanu Zakonom o članovima srpsko-kraljevskog doma od 14. marta 1892. godine – vidi Zbornik 48, strana 64 – prestao biti ne samo član srpsko-kraljevskog doma, već i građanin srpski, pa o njemu kao takvom, kao čoveku koji nije član srpsko-kraljevskog doma, niti građanin srpski, slobodno je govoriti i njegov rad i kritikovati; a time se nikako ne može uzeti, da ako se ocenjuje i kritikuje radnja bivšeg kralja i vlasnika, – da se kritikuje i uzvišena ličnost NJ. V. Kralja Aleksandra I, dakle nikako se ne može uzeti da se time posredno nanosi uvreda NJ. V. Kralju Aleksandru I, pa zato i nema ovde dela uvrede za NJ. V. Kralja Aleksandra I i s toga nema mesta da se optuženi Dimitrije Janković za ovo delo stavlja pod sud.” Zato „na osnovu izloženoga i paragrafa 161 i 162 kriv. post. prvostepeni sud za varoš Beograd rešava da se opt. D. J. za ovo delo ne stavlja pod sud no otpusti, što [će] mu [se] na potpis saopštiti, a tako isto i islednom sudiji ovog suda”. – Uz ovo rešenje dao je predsednik suda, Dušan Dimitrijević (pristalica Radikalne stranke, koja je tada u opoziciji) još i svoje odvojeno mišljenje, u kojem navodi da se slaže sa donesenom odlukom, ali ističe posebno da je čak „bio prethodnog mišljenja da ovde nije trebao sud ni da se upušta u ocenu pitanja o postojanju dela, već je trebalo tužbu polic. vlasti odbaciti i istragu prekinuti po paragrafu 29 k. post., jer pitanje o postojanju kaznimog dela u izrazima obeleženim u tužbi polic. vlasti kao kriminal, jednom su bili optuženi i Sud je na osnovu te tužbe jednom cenio postoji li ili ne postoji kaznimo delo ili upravo, jesu li ti izrazi kaznimi, pa je našao da nisu i to je rešenje sudsko izvršno. Kad jednom izrazi imaju za sobom izvršno rešenje, onda ne može se opet optuživati niti istraga preduzimati dok ne podnese nove dokaze”.⁷⁵ Samo je jedan sudija, sigurno slepi izvršilac volje vladajućih krugova, istakao u izdvojenom mišljenju da je u inkriminisanim izrazima našao osnovu za kažnjivo delo uvrede kralja.

Sledećeg dana po rešenju Prvostepenog suda, 2. aprila, državni tužilac uputio je žalbu Kasacionom sudu.⁷⁶ Kasacioni sud, pod većim uticajem vlade i dvora nego Prvostepeni, poništio je izloženo rešenje, smatrajući da se inkriminisanim izrazima posredno, preko bivšeg kralja Milana, vređa sam kralj Aleksandar, i da se njima izlaže „mrzosti i prezrenju”. Vraćajući stoga prvo rešenje, Kasacioni sud traži da se „drugo saobrazno zakonu donese”, prema datim primedbama. Povinujući se odluci višeg suda, sudije Prvostepenog suda preinačili su, 28. aprila, svoje ranije rešenje i utvrdile krivicu urednika prema nametnutom tumačenju Zakona o štampi.⁷⁷ Njemu će se kasnije suditi za ovaj članak zajedno sa još dva članka koji će biti štampani u broju 16, od 24. februara i br. 29, od 10. aprila.

Dvadeset četvrtog februara Uprava varoši Beograda zabranila je 16. broj „Zanatliskog saveza” sa obrazloženjem da se „u članku pod naslovom *Memento*, koga je motivacija... ‘Kraljevstvo je zločin. Istorija kraljeva to je pripovetka o mučenju naroda’, nanosi uvreda NJ. V. Kralju Aleksandru I i poziva se narod na bunu”. Izrazi koji se potom navode ne govore o vladavini kralja Aleksandra, nego se odnose na sudbinu engleskog naroda pod vladavinom okrutnog kralja Čarlsa, na narodnu revoluciju uperenu protiv nenarodnog vladara, na kraljevu smrt na gubilištu. Inkriminisani isečak iz engleske istorije bio je prokomentaran

⁷⁵ IAB, Nr 6558/1894.

⁷⁶ IAB, Nr 6915/220 D.

⁷⁷ IAB, Nr 7954/220 D.

kao „poučna ilustracija sviju onih koji vojuju protiv svoga naroda, te ga tim načinom upropašćuju za njegova dobra dela”.

Prvostepeni sud je ovoga puta odmah potvrdio policijsko rešenje, saglasivši se sa datim obrazloženjem. Predsednik suda, Dušan Dimitrijević, koji je bio za to da se odbije rešenje Uprave varoši kao nezakonito, ostao je u manjini. U odvojenom mišljenju on nalazi da u inkriminisanom članku *Memento* nema uvrede... za kralja niti pozivanja na bunu. „To pokazuje sadržina celoga članka, kao i izrazi koji su istaknuti u rešenju policiske vlasti № 4098, jer se ni jednom reči niti dotiče nas i našeg stanja, niti se dotiče kralja niti ikoga. Samo moto na članku *Memento* a imeno: Kraljevstvo je zločin. Istorija kraljeva to je pripovetka o mučenju naroda, kad bi bio optužen mogao bi se podvesti pod krivicu navedenu u čl. 29. Zakona o štampi, ali takva krivica ne daje pravo na zabranu lista, jer u čl. 16 Zakona o štampi izrično je kazato, da će se list uzaptiti: 1) ako sadrži uvredu kralja ili kraljevskog doma; 2) uvredu stranog vladara ili njihovog doma i 3) poziv građana da ustaju na oružje. U pomenutom članku *Memento* niti se vređa kralj, niti se pozivaju građani da ustaju na oružje. Stoga sam bio mišljenja, da se zabrana br. 16 *Zanatliskog saveza*, stavljena rešenjem № 2668 skine i *Uprava* uputi da dalje po zakonu postupi. No kad većina nije primila, potpisao sam rešenje”.⁷⁸

Odgovorni urednik lista, Dimitrije Janković, pošto je pisac članka ostao nepoznat, stavljen je pod sud na zahtev Uprave varoši, upućen Prvostepenom sudu aktom od 2. marta.⁷⁹ Na saslušanju kod suda, Janković je odbio navode optužbe, smatrajući da u inkriminisanom članku nema uvrede za kralja Aleksandra „jer je onaj članak prosto ilustracija Ingleske istorije bez ikakvog komentarisanja na naše prilike.”⁸⁰ Sud nije uvažio razloge optuženog, pa je, pozivajući se na paragrafe 161. i 164, rešio da povede protiv njega sudski postupak. Opet je predsednik suda, Dimitrijević, uzalud izdvojio svoje mišljenje, sa obrazloženjem da se označenim člankom ne vređa kralj i ne poziva na bunu.⁸¹

Broj 27. „Zanatliskog saveza”, koji je izašao iz štampe 3. aprila, zaplenjen je zbog napisa na celoj prvoj strani sa naslovom *Njegovom Veličanstvu Kralju Srbije, Aleksandru I.* Za taj napis odgovarao je sam pisac, Pavle Kararadovanović, koji je inače radio kao računospitač u Beogradskoj opštini.⁸² Zainteresovane upravne vlasti opet su morale vršiti pritisak na sudije da bi ih privolele na izglasavanje tražene odluke i kazne.

Prvi put je sud odbio da odobri rešenje Uprave varoši o zapleni lista, sa obrazloženjem da u inkriminisanom članku nema uvrede. Iz istih razloga odbijen je u početku i zahtev državnog tužioca da se protiv pisca povede sudski postupak. Tek na sugestiju Kasacionog suda, koji je poništio prva sudska rešenja, potvrđena je zaplena lista i izrečena kazna optuženom.

Sam članak bio je napisan u umerenom duhu, relativno blagom tonu, u obliku pitanja upućenih na adresu kralja u vezi sa teškim stanjem u zemlji. Pisac članka je čak veoma obazriv kada dotiče kraljevu ličnost. On napada reakcionarne vladajuće stranke, dok u vladaru hoće da vidi zaštitnika. On mu se obraća samo zato da bi mu izneo nadanje i razočaranje naroda i njegovih istinskih predstavnika. „Kada je reakcija” – u drugoj polovini 1892. i u prvoj polovini 1893. godine – „u najvećem divljaštvu besnela, kada je... upropašćivala i ubijala srpski narod u Goračiću, Čačku, Smederevu, Koceljevu, Dupanovcu i na stotine ostalih mesta po Srbiji, kada je preko pedeset hiljada najviđenijih građana

⁷⁸ IAB, Nr 3850.

⁷⁹ IAB, Nr 4709/167 D.

⁸⁰ IAB, Nr 6126/167 D.

⁸¹ IAB, Nr 6557/167 D.

⁸² IAB, Nr 9121/255 D.

srpskih držala po nekoliko meseci u tomrucima policiskim i kada je ovakvim... radom bila dovela u pitanje i sam opstanak države i prestola, tada smo mi vodili borbu protiv ovoga divljaštva... Tu su nam borbu nametnuli interesi staleža koga zastupamo, interesi otadžbine čiji smo sinovi, pa čak i najposle... interesi vladaoca". Samo pri opisivanju događaja koji su usledili posle otpuštanja radikalske vlade i dovođenja na vlast naprednjaka, pisac članka izrazio je mišljenje da kralj, „sudeći prema njegovim poslednjim postupcima, želi, da u Srbiji vlada reakcija... Ovim postupkom kralj samo daje sumnjivu iskrenost i istinitost svojim sopstvenim rečima, datim narodu u proklamaciji svojoj prilikom prijema vladalačke dužnosti, u besedama svojim kojima ste otvarali narodne skupštine”.⁸³

Optuženi Kararadovanović tražio je na saslušanju pred sudom da se njegov napis razmatra kao molba, a ne kao članak, i tvrdio je da u njoj nema uvrede, jer nije imao nameru da koga vređa a najmanje... kralja.⁸⁴ Na prvim pretresima sud se složio sa navodima optuženog i oslobodio ga optužbe. Međutim, posle: „Usvajajući... primedbe Kasacionog suda po paragrafu 277 kriv. post. ponova se upustio u izvođenje ovoga dela i na pretresu 28 o. m. [septembra – A. R.] pošto je delo ponovo izvideo, našao je da u inkriminisanim izrazima... ima dela uvrede... kralja Aleksandra I, jer se izrazima ovim izlaže... mržnji naroda, koje je [delo] kao kažnjivo predviđeno u čl. 27. Zakona o štampi..i zato je optuženog kaznio sa dva meseca zatvora.”⁸⁵

Maskirani napadi na kralja i obazrivi ustupci činjeni njegovoj ličnosti nisu smanjivali oštrinu kaznenih mera organa nedemokratskog režima; zato u broju 29, od 10. aprila, nalazimo članak pod naslovom *Ko je kriv*, kojim se kralj otvoreno optužuje za nezakonite postupke. Tu se kazuje da je kralj našao za potrebno da pređe na stranu narodnih dušmana i time da se oduži za dobročinstva kojima ga narod bogato nagrađuje. „Bez pomoći i potpore kraljeve, vlasnici ne bi se mogli popeti na leđa narodu. Kralj je bio dužan da bude s narodom i čuva ustav i zakone. Za to je za sve nesreće koje se narodu danas čine kriv na prvom mestu... kralj Aleksandar.” U zaključku se kaže: „Nužno je da narod bude na čisto ko je vinovnik današnjih zala u Srbiji.”

Uprava varoši Beograda sada je lako dobila sudsku potvrdu za rešenje o zapleni lista i saglasnost za tvrdnju da se inkriminisanim izrazima „vređa, omalovažava i mržnji narodnoj izlaže uzvišena ličnost NJ. V. kralja Aleksandra...”⁸⁶ Za ovaj članak sudski je odgovarao urednik lista, Janković, istovremeno kada i za članke u broju 12. i 16.⁸⁷ Prvostepeni sud, kome više nije bio predsednik pravdoljubivi Dimitrijević, osudio je, 16. maja 1894, „za dela uvrede kralja u tri izložena članka, odgovornog urednika na kaznu zatvora u trajanju od godinu dana”.⁸⁸ Državni tužilac nije bio zadovoljan ni sa ovom relativno visokom kaznom i tražio je od Apelacionog suda da se optuženi kazni ne samo po čl. 27. Zakona o štampi, za uvredu, već i po čl. 25, za podizanje naroda na bunu, i dodao je još „da i inače je kazna blaga za sva dela, prema veličini same krivice”.⁸⁹ S druge strane, branilac optuženog se žalio, smatrajući kaznu previsokom, s obrazloženjem da u člancima objavljenim u brojevima 12. i 16. nema direktne uvrede kraljeve ličnosti, jer se u tim člancima nigde i ne pominje ime kraljevo. Prema njegovoj žalbi, „uvreda se ne može izvoditi, niti putem neosnovanih pretpostavaka istraživati podmet krivice. Tako se može činiti samo onda, kad se

⁸³ IAB, Nr 9553/255 D.

⁸⁴ Isto.

⁸⁵ IAB, kNr 18686/286

⁸⁶ IAB, Nr 7618.

⁸⁷ IAB, Nr 8357/263, 9122/263 D, 10486/263 D.

⁸⁸ IAB, Nr 10504.

⁸⁹ IAB, Nr 10560/220 D

hoće da se udari na jedno doba u državnom životu naročito žig, koji će svima jasno i razgovetno govoriti, da su u zemlji prilike bile tada i suviše nenormalne, kad su se čak i u Sud mogli uvući tako nastrani pogledi”.⁹⁰

Na žalbe tužioca i branioca Apelacioni sud je odgovorio 11. avgusta nalazom da je presuda Prvostepenog suda bila na zakonu zasnovana; kao takvu potvrdio ju je, s tim da optuženi „plati još 10 dinara takse za... nezadovoljstvo”.

Broj 41, od 23. avgusta 1894. godine, Uprava varoši zaplenila je zbog članka *Radnici i 9. maj*. Prema nalazu cenzure, „u njemu *napada se zakoniti* red stvoren u našoj državi 9-og maja 1894; *draži se* protivu toga zakonitog reda radnički stalež u zemlji i *preti mu se* konačnom propašću, ako ne bude protivu tog zakonitog reda ustao i borio se”.⁹¹ Inkriminisani izrazi kojima se iskazivala pretnja, napadanje i draženje, bili su ovog puta upućeni samim radnicima. „Ako ti, radniče, budeš i dalje stajao skrštenih ruku, stizaće te beda za bedom, nesreća za nesrećom i nedaća za nedaćom. Propadaćeš iz dana u dan. Današnji majstorčići propadaće i oni će svojim propadanjem uvećavati tvoj tabor... ti i tvoja porodica ostajaćete bez leba, bez krova i kućišta, bez postelje i odeće, i na kraju krajeva dočekaćeš da skapavaš na kaldrmi od gladi i oskudice zajedno sa svojom porodicom. Ono što ti je najdraže, ono što ti je najsvetije, ti nećeš imati – nećeš imati porodice, ni ognjišta, ni domaćeg mira. Smeš li, možeš li to čekati skrštenih ruku?”⁹²

Jednostavne i za učeni građanski svet priproste reči o tragičnim posledicama kapitalističke klasne diferencijacije bile su sada otvoreno upućene klasi stradalnika sa ciljem da se ona mobilise za borbu. Sa likova nosilaca i branilaca postojećeg poretka skidana su bezobzirno sva obeležja veličine. Zakonodavstvo se razotkriva u službi bezakonja! Za ustav i zakone kaže se da su samo „jedna maska, jedna laž prema privrednicima, kojima vlasnici danas varaju svet. Kad im ti zakoni idu na ruku, vlasnici ih podržavaju, a kad im smetaju u izvršenju kakvih niskih smerova, oni ih ukidaju, gaze i obaraju. Oni su u tome niski i podli”.⁹³

Posledice državnog udara od 9. maja preteći se izdižu i srpskom radniku se dovikuje: „Ako nije bio u stanju 9. maj da te probudi, ako i sad posle 9. maja ostaneš na istom mestu gde si i dotle bio, znaj da će doći neki još gori i crnji 9. maj, koji će ti baciti oko vrata političke i ekonomske lance, teže i čvršće od gvozdenih.”⁹⁴

Izlaz iz teške situacije nalazi se u socijalizmu. U rečima kojima se ukazuje na taj izlaz, cenzura je našla izraze draženja protiv postojećeg reda. Međutim, one su bile obične, svakodnevne s obzirom na agitacione, propagandne potrebe. Njima samo pisac članka otvoreno kazuje: „Jedno treba svima radnicima u Srbiji da je jasno a to je: da oni najposle moraju pripremiti socijalistički program, boriti se za ostvarenje socijalističkih ideala. To neće zavisiti od vaše volje. Vi ćete to morati učiniti, hteli ne hteli. Sila prilika i okolnost nagnaće vas na to. A ja ću da vam primetim još ovo: ‘Ono što će biti jesenas, može biti večeras’”.⁹⁵

Prvostepeni varoški sud, zbog navedenih izraza, kaznio je, presudom od 27. septembra, odgovornog urednika Jankovića, prema traženju tužioca, sa tri meseca zatvora na osnovu paragrafa 916 Krivičnog zakona.⁹⁶

Broj 52. „Zanatliskog saveza”, od 23. septembra 1894, Uprava varoši je zaplenila zbog dva članka: *Naš najpreči i najvažnji zadatak i Pismo radnicima* (kao pisac drugog članka otkriven je Nikola A. Jovanović, učitelj iz Osanice, srez homoljski, okrug požarevački). Prema optužnici, ovim člancima „draži se i

⁹⁰ IAB, Nr 10726/220 D.

⁹¹ IAB, Nr 11434/37 Z.

⁹² Isto.

⁹³ Isto.

⁹⁴ Isto.

⁹⁵ Isto.

⁹⁶ IAB, kNr 18531/339 D.

poziva narod na bunu i nepokornost protivu zakona i zakonitog reda u zemlji". Inkriminirani izrazi odista sadrže direktne napade na vladajući sistem i njegove nosioce. Oni nam danas mogu poslužiti kao svedočanstvo za sve snažniju borbu socijalista sa novih pozicija. Iz članka *Naš najpreči i najvažniji zadatak* ističu se bezobzirne optužbe na adresu vlastodržaca i patetični borbeni pozivi upućeni radnom narodu. „Što jače tiranija besni to sve više i dublje radni narod tone u propast, koje će krunisati jedino velikim naporima i žrtvama. Teški su i grozni razuzdani lanci tiranije, kojima ona od vjkada vezuje ovaj najkorisniji red društveni i nastupilo je krajnje vreme da se oni jednom za navek raskinu, i da se u one grobove koji su iskopani za privredni stalež, sahrane grobari te da se ostvare čovečanski ideali... Današnje društvo poduprto je bajonetima silnih krvopija i narodnih izelica, koje u interesu razvitka treba što pre srušiti i na razvalinama njegovim podići novu društvenu organizaciju po zahtevima i propisima socijalizma. Ovo od nas traži sadašnjost i budućnost.” Članak koji kipti ovakvim, tada uobičajenim, uvredljivim, izrazima završava se pozivom „da se udružujemo i organizujemo, u kome mi treba da tražimo naš spas...”⁹⁷ Iz drugog napisa, *Pismo radnicima*, policijska cenzura navodi slične izraze da bi opravdala zaplenu lista.

Uvodni članak od Vase Pelagića, pod naslovom *Radni narod je sila rasparčana*, i pesma *Protiv Boga i vladara*, koja je preštampana iz građanskog lista „Male novine”, bili su 19. oktobra uzrok zabrani broja 56.

„Zanatliskog saveza”.⁹⁸

Broj 61, od 13. novembra, policija je zabranila, i sud zabranu potvrdio s obrazloženjem da članak pod naslovom *Moć kapitala, ko je zaradio svaki kapital i kome on služi na slavu i sreću* sadrži: „1. širenje komunizma i nihilizma i 2. draženje i izazivanje na nepokornost prema zakonitom stanju u zemlji”.⁹⁹ Za potvrdu ovog nalaza citirani su, između ostalog, inkriminirani izrazi: „Kapital je nagomilani novac i nagomilani trud radnog naroda, pa makar u kom obliku ta proizvodnja ili prerađevina bila. Kapital je iscedeni deo truda ili bolje reći iscedeni deo soka iz krvi, mesa – mišića i mozga svega radnog naroda. Kapital je vlasnicima i posrednicima osigurao ne samo blagodetan život, nego im je ujamčio čak i najrazvratnije uživanje, a radni narod nije osigurao ni ono što traži nauka o zdravlju svakog čoveka... Kapital je... zavadio, užasno omrazio i podelio svaki narod u dva glavna neprijateljska tabora – u tabor ugnjetača i globadžija i tabor ugnjetenih i večno globljenih privrednika. Ta podela i omraza stvara jednako i svuda bezbrojne prestupe, zločine, uzbune, revolucije i nesreće. Kapital će tako učiniti dogod radni narod ne postane i svestan i složan da svaki privatni kapital, svaku privatnu svojinu i oruđa za proizvodnju pretvori u opštinsku, zadrugarsku imovinu koja će služiti blagodetnom životu i napretku celog radnog naroda... Bez toga neće i ne može biti u svemu pravde, istinitosti, reda, mira, čestitosti i međusobne ljubavi, pa makar se svaka kuća u veliku školu pretvorila. Bez toga će se gore pomenuti tabori ugnjetača i ugnjetenih između sebe mrzeti, u neprestanom strahovanju i stražarenju živeti u bezbrojnim nesrećama, dangubama, troškovima, prestupima, zločinima i ubistvima i krvavim revolucijama izlagati, pa makar u svakoj ulici čovečanskih sela i varoši postavili gomilu policajca i sudija, vladara i moralista sa najvećim crkvama i apsanama i svima drugim sadašnjim čuvarima društvenog reda i poretka, mira i svojine.”¹⁰⁰

Pisac napisao *Radni narod je sila rasparčana* i *Moć kapitala, ko je zaradio svaki kapital i kome on služi na slavu i sreću*, Vasa Pelagić, u svojoj odbrani pred sudom rekao je da se njegovi radovi zasnivaju na večnim zakonima i

⁹⁷ IAB, Nr 18317/295 V.

⁹⁸ IAB, Nr 20393/314 V.

⁹⁹ IAB, Nr 22530/51 Z.

¹⁰⁰ IAB, kNr 22530/51 Z.

nužnostima, na zahtevima nauke, progresa, naučnog morala i životnih potreba naroda i ljudstva. „A ko to oće, taj stvara moćne uslove za pravi i trajni društveni red i poredak, mir i međusobnu i međunarodnu solidarnost.”¹⁰¹ Na optužbu da on ovim napisima draži i poziva narod protiv zakona, vlasti i celog društvenog poretka, odvratio je smelo: „Mi socijalisti smatramo za svoju moralnu dužnost, da sa svom snagom od naroda zlo odklanjamo, pa time da stvaramo uslove za bolju, razumniju i pravedniju budućnost celokupnog društva.”¹⁰² Ove reči su mogle samo da otežaju njegovu odbranu pred neprijateljskim sudom, koji je i izrekao kaznu prema zahtevu optužbe, ali pred većim delom naroda one su značile nepokolebljivu odanost i hrabrost u službi socijalističkih ideala, te su imale velikog političkog efekta.

„Zanatliski savez” od 11. decembra 1894, broj 65, zabranjen je zbog članaka *Dvanaesti čas i Vladalačke plate, dvorsko odelo i socijalne bede*. Inkriminirani izrazi navedeni u policijskim i sudskim aktima iz prvog članka pokazuju koliko su oštro tadašnji socijalisti osuđivali političke i ekonomske prilike u zemlji posle izvanrednih mera kralja Aleksandra. „S jedne strane narod se proletariše, a s druge strane zemlja neuređena stoji; ovde bolest ubija vinograde, tamo nam stoka u masi lipsava, dug se seljakov gomila, njegov položaj postaje sve nesigurniji i raspoloženje prema radu smanjuje. I tu nije moguća pomoć ovim ili onim ukazom, tu treba dug, ozbiljan rad, snažne mere, a zar je moguće misliti na njih u zemlji gde političke sredenosti nema... Produži li se s tim vanrednim stanjem i dalje, ne htedne li se i dalje obzirati na zahteve i težnje narodne, pokuša li se i dalje sa merama koje ruše osnovna prava njegova... onda u očima i najhladnijeg čoveka postupci vladini biće samo tiranski smerovi jedne neznatne grupice koja sve što čini, čini u svoju korist.”¹⁰³

Drugi članak sadrži inkriminirane izraze kojima se upoznaje javnost sa blagostanjem povlašćenih krugova, s jedne, i bedom većine naroda, s druge strane. „... Dok se našem seljaku prodaje goveče po 6 groša za porezu, pa i zimnica s tavana, dotle se s druge strane množi broj đenerala, koji se slavno i junački drže po beogradskim salonima i na diku i ponos golog i gladnog srpskog naroda...”¹⁰⁴ Kad je za ove članke odgovarao pred sudom, urednik lista Vladimir Ristanović, optužba protiv njega bila je već proširena inkriminiranim izrazima novog napisa, objavljenog u broju 66. „Zanatliskog saveza”, 18. decembra 1894. godine, pod naslovom *Inkvizicija u vojsci*. Ovaj radikalno antimilitaristički članak napisan je povodom čestih nehumanih postupaka nadmenih i brzopletih oficira i podoficira prema vojnicima. On je, takođe, sadržavao teške optužbe protiv vladajućih slojeva države i društva, ali organi tužilaštva i suda obraćali su pažnju samo na inkriminirane izraze, a nisu ni pokušavali da provere tvrdnje o neljudskim postupcima u vojsci i da utvrde stepen odgovornosti vojnih starešina. Uzalud je odgovorni urednik Ristanović ponavljao pred islednim organima da se optužbe u inkriminisanom članku zasnivaju na činjenicama i da ih mogu potvrditi više lica, koja treba samo pozvati i ispitati. On je tražio da sud sasluša: Milana Marinkovića, đaka zemljomerske škole, Milana Filipovića, dijurnistu Uprave fondova, Andru Bankovića, stolara i Milana Markovića, stolara.¹⁰⁵

Nalazeći da u sva tri članka ima dela kažnjivih po krivičnom zakonu, Prvostepeni varoški sud je optuženog odgovornog urednika za delo iz 66. broja lista kaznio sa 600 dinara u korist državne kase, ili dva meseca zatvora (ako određenu sumu ne može trećinom svoga imanja platiti), a za delo iz broja 65. isto

¹⁰¹ IAB, bez broja.

¹⁰² Isto.

¹⁰³ IAB, kNr 3463/22 .

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ IAB, Nr 552.

tako sa 600 dinara, odnosno 2 meseca zatvora.¹⁰⁶

Na ovu presudu žalili su se i tužilac i branilac. Tužilac je smatrao da je optuženome suviše blaga kazna odmerena prema važnosti ovih dela. Branilac je, naprotiv, u svojoj žalbi insistirao na tome da u inkriminisanim izrazima nema kažnjivih dela, niti ma šta što bi moglo biti po zakonu kažnjivo, jer tu pisac samo kritički spominje neke događaje iz našeg novijeg političkog života, što i sam zakon za nekažnjivo proglašava u paragrafu 103, u drugom odeljku krivičnog zakonika.¹⁰⁷

Apelacioni sud je smanjio kaznu, prepolovivši je, s obrazloženjem da presuda Prvostepenog suda „ne odgovara zakonu, jer kad je Vladimir Ristanović optužen za dva dela iz paragrafa 69. kriv. zakona, pa stoga se optuženom za oba dela ima jedna kazna odmeriti...”¹⁰⁸ Kasacioni sud je potvrdio presudu Apelacionog suda.¹⁰⁹

„Zanatliski savez” broj 7, od 19. februara 1895, zaplenjen je i njegov odgovorni urednik Nikola Đorđević kažnjen sa mesec dana zatvora zbog prvog dela članka *Inkvizicija u beogradskoj Sabornoj crkvi*, u kojem je opisan i žigosan brutalni akt crkve nad Vasom Pelagićem ceremonijalnim oduzimanjem njegovog bivšeg arhimandritskog čina.

Sledeći, osmi broj „Zanatliskog saveza”, od 26. februara, koji je bio posvećen Svetozaru Markoviću povodom dvadesetogodišnjice njegove smrti, zabranjen je zbog tri napisa: članka *Posle dvadeset godina*, pesme *Slava Svetozaru Markoviću* i drugog dela članka *Inkvizicija u beogradskoj Sabornoj crkvi*.

Na rešenje Prvostepenog varoškog suda, kojim je odobrena odluka Uprave grada o zapleni, odgovorni urednik lista Andra Ristić podneo je 1. marta 1895. žalbu, u kojoj je naveo:

1. Što se tiče sadržine članka *Posle dvadeset godina*, da „ona nije sad prvi put ugledala sveta, nego su to izrazi i misli pok. Svetozara Markovića koji su štampani i prešampavani u knjigama koje se mogu dobiti u svim knjižarama i antikvarnicama”.

2. Što se tiče pesme *Slava Svetozaru Markoviću*, „Prvostepeni sud da je malo više pažnju na istu obratio, odmah bi uvideo da ta pesma ništa drugo nije nego inkriminisani izraz dela Svetozara Markovića, i kad ta dela, kao što gore rekoh, nisu zabranjena, logično je da se i ono što se otud izvodi ne može zabranjivati”.

Na tvrdnju da je pesma *Slava Svetozaru Markoviću* revolucionarna, optuženi je primetio: „A šta li je s pesmama *Protiv tiranije* [od Viktora Igoa – A. R.] koje je preveo Dragiša Stanojević i koje su daleko revolucionarnije, a koje se mogu dobiti u svima knjižarama i antikvarnicama; one nisu zabranjene. Gospodo kasacione sudije, sravnite pesme *Protivu tiranije* sa gornjom pesmom, pa ćete odmah doći do zaključka, da nema mesta zabrani gornje pesme.”¹¹⁰

Ova žalba je, prirodno, bila odbijena i za prva dva napisa pred sud je izveden odgovorni urednik lista Andra V. Ristić, a za treći, bivši odgovorni urednik Nikola Đorđević.

Državni tužilac je u optužbi, 11. aprila, iz članka *Posle dvadeset godina* citirao inkriminisane izraze, koji pokazuju da organ socijalista, uprkos progonima, sve jače napada vladajući državni i društveni poredak, i njegove nosioce. Tu stoji: „... Ne, Ne! Srbija ne može i ne sme biti žrtvovana interesima jedne porodice, ili bolje – interesima nekoliko vlastoljubaca... Srbija – to je narod srpski, što živi u Srbiji, po čijoj volji ili bolje po čijem strpljenju postoji knez i ministri i nadležateljstva i sav današnji državni poredak.

¹⁰⁶ IAB, kNr 3464/22.

¹⁰⁷ IAB, Nr 9239/23.

¹⁰⁸ Isto.

¹⁰⁹ IAB, Nr 10973.

¹¹⁰ IAB, Nr 4864/123.

Zadatak je i dužnost toga naroda, da svoju revoluciju produži... da pomoću revolucije izvrši potpuno oslobođenje svoje i druge ugnjetene braće...”¹¹¹
A u pesmi Slava Svetozaru Markoviću:

„I juri vreme brzinom silnom
za delo grozno da im se sudi
Slava

... ..

Onome koji dokaza svetu
Vlasnici vazda ljigavi da su

.....

Onome koji s faktima reče:
Da krune carske narode tlače.”

Članak *Inkvizicija u beogradskoj Sabornoj crkvi* sadrži u inkriminisanim izrazima potresni opis jednog čina koji nosi obeležje zaostalog srednjovekovnog mračnjaštva. Tu se, između ostalog, kazuje: „Ima više od 20 godina kako se jedan čovek, stekavši drugo uverenje o svetu i čoveku, odrekao svećeničkog čina u kome dotada bejaše. On je, šta više, baveći se dugo godina u krugu služilaca božijeg oltara, došao do ubeđenja, da rad toga staleža nanosi štetu društvu.” Samo delo raščinjavanja žigoše se kao gnusan prizor, ruglo veka u kome živimo. „Žandari su doveli, 1. februara oko 11 sati, Pelagića u crkvu i kad je prvosveštenik ušao u oltar, nastade prizor od koga bi uzavrela svakome poštenome čoveku krv u žilama. Pelagiću, starcu, obučenom u skromno građansko ruho, navukoše zlatne odežde, protivu kojih on toliko ustajaje. Njemu ne dadoše da odgovori na lažne optužbe kojima je obasipan sa amvona, otsekoše mu pramen brade i kose, poniziše ga pred antisocijalističkim fanaticima, koji se ne sećahu reči vladike-pesnika:

Kome zakon leži u topuzu
Tragovi mu smrde nečovještvom.”¹¹²

Braneći ljudsku etiku u ime socijalističkih boraca, organ socijalista s gnušanjem osuđuje jedno odista mračno, nečovečno delo i s pravom uskliče; „Eto sramne radnje koja služi na porugu XIX veka, koji se ponosi napretkom i civilizacijom, eto vam istinskog događaja koji pruža dovoljno materijala za razmišljanje... približuje se vreme kad će potomci naši s gnušanjem prelistati sramnu povesnicu predaka svojih...”¹¹³

Prvostepeni varoški sud je našao da u članku *Posle dvadeset godina*, „a u citiranim inkriminisanim izrazima stoji delo uvrede vladajuće porodice, koja se kazni po paragrafu 916. kriv. zak.”; u članku *Slava Svetozaru Markoviću* „stoji delo draženja naroda na nepokornost prema zakonskim uredbama i zakonskim naredbama vlasti, koje se kazni po paragrafu 92 kriv. zak.”; i da u članku *Inkvizicija u beogradskoj Sabornoj crkvi* „stoji delo koje se kazni po paragrafu 207 kriv. zak.”.

Presuda, izrečena 15. maja 1895, glasila je: „... da se optuženi Andra Ristić kazni za delo iz paragrafa 916 kriv. zak. sa *jednom godinom zatvora*, a za delo iz

¹¹¹ IAB, Nr 22771/123 A.

¹¹² IAB, kNr 22771/170 A.

¹¹³ Isto.

paragrafa 92 kriv. zak. sa *dve stotine dinara*, u korist državne kase, koje ako ne može otplatiti trećinom svoga imanja, da mu se ova kazna zameni sa *dvadeset dana zatvora*, a optuženi Nikola Đorđević za delo iz paragrafa 207 kriv. zak. sa *šest meseci zatvora*, – koji će se obojici računati od dana kada se slobode liše; i da optuženi Andra plati sudu 30 dinara, a optuženi Nikola 15 dinara na ime takse.”¹¹⁴

Na ovu presudu državni tužilac je uložio žalbu, tražeći za optuženike strože kazne. S druge strane, optuženi Nikola Đorđević naveo je u svojoj žalbi da je za inkriminisani napis već bio osuđen na mesec dana zatvora po objavljivanju njegovog prvog dela, pa nije pravo da za produžetak istog članka ponovo bude kažnjen.

Apelacioni sud je, 9. juna 1895, poništio presudu Prvostepenog suda s obrazloženjem da ne odgovara zakonu, i to stoga što je taj sud istom svojom *jednom presudom obuhvatio dva potpuno samostalna krivična dela*, protivno paragrafu 240 kr. post., *koja ni u kom pogledu nikakve međusobne veze nemaju*, pa je vratio predmet s preporukom da u smislu ovih primedaba drugu presudu izreče zasebno za oba dela i da pri tom za optuženog Đorđevića još izvidi nije li on već kažnjen za isto delo.

Prvostepeni sud je u novoj presudi, izrečenoj 19. oktobra 1895, opet stao na stanovište da nastavak članka *Inkvizicija u beogradskoj Sabornoj crkvi* predstavlja zasebnu celinu i izrekao kaznu od mesec dana zatvora.¹¹⁵ U ponovnoj svojoj žalbi Đorđević, između ostalog, navodi: Ja sam nepravedno osuđen, zato molim Apelacioni sud da pravdu zadovolji i mene uveri da ima pravde u Srbiji.¹¹⁶

Apelacioni sud, rešenjem od 21. novembra 1895, našao je da je nova presuda Prvostepenog suda na zakonu osnovana i odobrio je.

Rasturanje 9. broja „Zanatliskog saveza” (5. mart 1895) Uprava varoši je zabranila zbog napisa *Naša prva pobeda*, u kojem se napada ministar narodne privrede povodom pokušaja da se zanatlije odvoje od radničkog pokreta i pridobiju za vladajuću stranku obećanjima o davanju pomoći u vidu kredita zanatlijskim zadrugama. Inkriminisani izrazi, koje je policijska i sudska optužba navodila, pokazuje da su socijalisti u to vreme već imali u vidu borbu protiv vladajućih krugova sa stranačkih pozicija. U članku se ističe, između ostalog: „O trošku narodnom, iz državnog budžeta *stvara vlada, odnosno njen jedan član, znatan agitacioni fond za partijske celji...* Tu se otkriva da se ministar nije rešio da pomogne zanatstvo zato što su radenici i zanatlije ćutali, već baš zato što su pokazali želju da se istaknu kao jedna stranka. Samo želja kod radenika uplašila je već gospodu, šta će biti tek kad se oni odista organizuju i na biralište izađu.”¹¹⁷

Optužba je podignuta zato što „se inkriminisanim izrazima oporočava zvanična radnja g. Ministra narodne privrede, i iznosi kao da vlada ima nameru da s... državnom potporom potčini zanatlije i upotrebi ih za svoje partijske celji...”¹¹⁸

Na saslušanju pred sudom optuženi urednik je izjavio da se u članku „ne oporočava radnja ministra, već se samo konstatuje jedan fakt, da se zaista... pomoću od države ide na to, da se zanatlije dovedu u zavisn položaj prema ministru...”¹¹⁹

Sud je prihvatio stanovište tužioca i urednik lista je kažnjen zatvorom. Žalbu optuženog odbacio je i Apelacioni sud, iako ona sadrži argumente za opravdanje inkriminisanih izraza iz pomenutog članka. U žalbi se, između ostalog, kaže: „Svakome je poznato da istinu govoriti nije zabranjeno, da istinito pisati i

¹¹⁴ Isto.

¹¹⁵ IAB, kNr 22771.

¹¹⁶ IAB, Nr 22996/170 A.

¹¹⁷ IAB, Nr 5938/171 A.

¹¹⁸ Isto.

¹¹⁹ IAB, Nr 6018/171 A.

opisivati događaje, prilike i momente koji se oko nas dešavaju takođe nije zabranjeno, ne obazirući se na to da li će onaj o kome je reč otuda štete ili koristi imati. Tako je i u sadržini pomenutog članka *Naša prava pobeda* samo jedna istina iznesena.

Rešeno je da Ministarstvo privrede otvori jedan godišnji kredit za zanatlske zadruge, i g. Ministar privrede, umesto da probere i da sebi, radi objašnjenja, prizove zanatlije iz sviju redova, ne gledajući na boju stranaka, on to nije učinio, a za dokaz toga služi to što nijedan koji pripada 'Zanatliskom savezu' nije bio pozvan. Tako je bilo u istini. Mi s time nismo bili zadovoljni, zato smo i izneli na javnost rad g. Ministra u ovome pitanju, a drugo i dužnost nam je nalogala da taj rad g. Ministra na javnost predamo." – Žalba se završava u patetičnom tonu, ali sa primedbama koje zvuče istinito: „Niko nikome autoritet ne sačuva ako ga on sam ne sačuva. I g. ministar privrede da je našao da u pomenutom članku ima kakve uvrede za njega, on ne bi čekao policiju da mu ona autoritet sačuva, nego bi sam kod suda zadovoljenja tražio, a pošto to nije učinio, znak je da smo mi u pravu, tj. da je sadržina članka istinita.”¹²⁰

*

Na kraju svega izloženog nameću se višestruki zaključci. Najpre, da su pod režimom kralja Aleksandra Obrenovića postojale mogućnosti i za prilično slobodno izražavanje opozicionih stavova socijalističkih glasila, što se po mnogim ranijim istoriografskim izlaganjima ne bi moglo očekivati. Zatim, da se „Zanatliski savez” tim mogućnostima obilno koristio, ne štedeći ponekad ni samu kraljevu ličnost. Konstantno se najžešće obračunavao sa liberalima i naprednjacima, koji radije idu „nazad” nego „napred”, znajući dobro da im „napredak oduzima vlast”.¹²¹

U odnosu na radikale prošao je sve tri razvojne faze. Počeo je kao pobornik sprege radikala i socijalista na već ranije trasiranoj liniji radikal-socijalizma. Relativno brzo oslobađajući se radikalnog tutorstva, sve je više mesta ustupao kritičarima oportune politike u krilu Radikalne stranke. Doživeo je da njegovim stupcima preovladaju prvi pobornici klasno borbenog socijalizma, tako da se njime označava i kraj čitavog ovog predmarksističkog razdoblja.¹²²

Moglo bi se čak njime označiti početak novog marksističkog razdoblja. U poslednjoj godini izlaženja lista marksizam već dominira na njegovim stranicama.* Napisi o II Internacionali, radničkim udruženjima, prvomajskim proslavama i drugim klasno-borbenim pregnućima, prema marksističkim koncepcijama, ne samo u razvijenijim zemljama sveta već i u Srbiji potvrđuju da već imamo pred sobom glasilo novog doba. Samo se to još ne izražava i formalnim raskidom sa prošlošću, promenom imena, pa se novi period obeležava i dalje izlaskom “Socijal-demokrata”.

¹²⁰ IAB, Nr 6882/171 A. O zaplenama „Zanatliskog saveza” ima nekoliko dokumenata i u Državnom arhivu Srbije, među aktima Ministarstva unutrašnjih dela. Oni govore o istim inkriminisanim člancima, kao i dosijei iz Istorijskog arhiva Beograda. Sadrže, uglavnom, odgovore na traženja Uprave grada Beograda da se potvrde odluke o zaplenama lista i podupru zahtevi za sudske gonjenje njegovih odgovornih urednika.

¹²¹ Radi objašnjenja, „Zanatliski savez”, br. 11, 13. XII 1892.

¹²² U zaglavlju kao „glavni saradnik” u svojstvu urednika, od broja 3 – 15. januara 1895. do broja 13 – 2. aprila 1895, ističe se tada marksistički opredeljeni Živojin Balugdžić.

* Tiraž lista je takođe prilično povećan. Dostiže broj od 2.000.

Prvi list socijalističkog smjera koji je izlazio kao glasilo jednog radničkog *strukovnog* udruženja bio je organ Družine tipografskih radnika – „Tipografski vesnik”.¹ Vremenski, uspeo je da se održi više od godinu dana, od februara 1893. do aprila(?) 1894, ali se *danas* već ubraja u nestale listove.² Sačuvao se samo u jednom broju, u *najboljem slučaju* – dva.³

Prema autentičnim tekstovima kojima se raspolaže, ovaj se list može prikazati samo sa nekoliko karakterističnih odlomaka. Zna se da je u svojoj uvodnoj, programskoj deklaraciji u uglednom broju, od 15. februara 1893, istakao kako su ga pokrenuli „srpski tipografski radnici, tražeći izlaza svome bednom stanju” i kako će u toku svoga izlaženja „braniti interese sviju tipografskih radnika u malenoj Kraljevini Srbiji”, pa i njihovih drugova u „Sremu, Banatu i Bačkoj... Bosni... Hercegovini... Crnoj Gori, Dalmaciji i Hrvatskoj”. U članku o *Položaju srpskih tipografa*, u istom broju, uz uobičajeni nostalgični osvrt na prošlost, koja u takvim prilikama, ma kako da je bila teška, mračna, izgleda lepša u poređenju sa ne lepom *sadašnjicom*, ističe se sa žestinom i ogorčenjem da se tipografski „rad ne nagrađuje... po nikakvom pravilu”, zakonu, „već po ćefu raznih upravnika, faktora i principala”. Iznosi se kako se radi prekomerno, pa „10, 12, 14 i 15 časova dnevno”, a zarađuje premalo i za održanje golog života.⁴ Zaključak se nameće sam po sebi: ne preostaje drugo no da se borbom protiv poslodavaca, implicitno i samog društvenog uređenja, koje omogućava i uslovljava žigosani sistem eksploatacije, ostvaruju zahtevi radnika.

Ista klasnoborbena misao ponavlja se i potkrepljuje mnogim argumentima u raznim varijacijama verovatno u nizu članaka, dopisa i notica. U broju koji je sačuvan nalazi se, na primer, napis kojim se ukazuje na potrebu za većim i složenijim angažovanjem tipografskih radnika u Udruženju, čiji se cilj dočarava *bojovnim*. U tom kontekstu „ceo tipografski stalež” se *pokličima* upozorava da „treba... dobro da prouči današnje prilike kao i opasnosti koje mu prete”. I „kada to učini, onda prema istome treba da udesi svoje radove i položaje”. Jer, kao što se u zaključku kazuje radnicima, došlo se do uverenja, a do tog uverenja treba da dođu i svi zainteresovani, da njihovom „opstanku najveća opasnost preti od strane... kapitalista (principala) koji su veoma veliki protivnici kako svima” njima, „tako i“ njihovom „udruženju, a koji preko” njihovih „radničkih leđa hoće jedan drugom da konkurišu i pune svoje duboke džepove, bez ikakve nagrade radniku”. Stoga se radnici na kraju pozivaju da ustanu protiv poslodavačkih „statuta” i „pravilnika” po radionicama, s obrazloženjem da se ovi „kose” sa radničkim pravima i interesima, kako je to „u ovom listu i pre potpuno dokazano”.⁵

Uz ovakva bodrenja obično idu i osuđujuća saopštenja o egocentričnim, antiklasnim, požudno oportunističkim elementima u samoj radničkoj sredini. Oni

¹ U jednoj informativnoj knjižici, napisanoj na osnovu jednog nedavno otkrivenog popisa listova „koje je posedovala Narodna biblioteka 1938. godine” iznesena je pretpostavka, u formulaciji *postavke*, kao što ne retko biva kad se brzopletu zaključuje, da list pod nazivom „Tipografski vesnik” u 1893. godini nije postojao (Milisav D. Protić, *Perom u riznicu*, Beograd, 1974, 28). Da ovakva „otkrića” ne treba objavljivati pokazuje i sačuvani broj „Tipografskog vesnika”.

² Prema izvesnim bibliografskim beleškama, izlazio je 1893. polumesečno, sa ukupno 23 broja, od kojih je 1. bio ugledni, a 1894. mesečno, sa svega 4 (?) broja (D. Živaljević, *Srpska i hrvatska bibliografija za 1893. godinu*, Spomenica SAN, XXVII, 1895, 59; R. Perović, nav. delo, 147). Vlasnik lista je Družina tipografskih radnika, a odgovorni urednik, jedno vreme, Sv. Ignjatović, pa Milan M. Milojević, a možda i još neko od danas već nepoznatih fiktivnih ili stvarnih urednika.

³ U Narodnoj biblioteci postoji samo jedan broj, iz zaostavštine istoričara Radoslava Perovića. Međutim, Perović je u svom bibliografskom pregledu zabeležio da su mu bila „poznata svega 2 broja”, iz čega bi se moglo zaključiti, prema njemu svojstvenom načinu kazivanja, da ih je imao u svojoj biblioteci.

⁴ Jovan Dubovac, *Štamparstvo i grafički radnici u Srbiji 1831–1941*, Beograd, 1975, 58.

⁵ Dopis, „Tipografski vesnik”, br. 21, 1. XII 1893.

ne prezaju ni od čega samo da bi se dodvorili šefovima, dočepali većih „sigurnih plata”, uspeli tamo gde mogu za sebe i svoje nešto „učariti”.⁶

Drugom prilikom, povodom devete godišnjice osnivanja Tipografske pevačke družine, naglašava se kako je „Tipografski vesnik” obelodanio „mnogo što šta... o principalima, o našem radu, slobodi, pravu, fondovima, družini bolesničke kase, privatnim štamparijama itd., ali o našoj Tipografskoj pevačkoj družini – niko ništa, kao da je naše pastorče”.⁷

Ova pevačka družina nosila je ime pesnika Đure Jakšića i bila je u prvim godinama svoga postojanja veoma aktivna. Priređivala je „zabave i koncerte” uz učešće renomiranih umetnika. Sada je preživljavala kritične dane, stagnirala je. „Tipografskom vesniku” nije preostalo drugo nego da apeluje na svest članova Udruženja da se u većem broju angažuju u priredbama svoje pevačke sekcije.

U spomen Đure Jakšića, „čijim se imenom... ponosno” dičila pevačka družina tipografskih radnika, „Tipografski vesnik” donosi i pesmu kojom se evociraju dani tegobnog pesnikovog življenja, koji se jedno vreme smatrao socijalističkim *bardom*. Tada je on

„Potucan, mučen, napaćen, gonjen
Pakosnom mržnjom i crnom zlobom
Od svojih ljudi onako svojski”
.....

morao sve da podnese. Zato se i podsećaju ovde oni koji su ga pasle smrti počeli svojatati kako su se za njegova života prema njemu ophodili.⁸

U jedino sačuvanom, ili bar jedino za sada pristupačnom, broju mogu se naći i navodi koji potvrđuju da se u ovom listu pisalo dosta i o pokretu radnika u drugim zemljama, o njihovim udruženjima, štrajkovima, zahtevima i sl. Tu se podrobnije obaveštavaju čitaoci i kako „ideja radeničkog raznovrsnog udruženja sve više otima maha”, kako je protekao međunarodni radnički kongres Druge internacionale u Cirihi, itd. Moglo bi se, dakle, i na osnovu oskudnih podataka zaključiti da je ovom listu bilo najvažnije da propagira ideje radničke klasne solidarnosti u borbi protiv nosilaca kapitalističke eksploatacije, da ukazuje na neophodnost udruživanja, podstiče duhove na organizovane akcije protiv poslodavaca, usmerava, u krajnjoj liniji, kritičke ispade protiv celokupnog kapitalističkog sistema, u nacionalnim i međunarodnim razmerama.

Ipak, ne treba preterivati ni prilikom uvažavanja dometa ovog lista. Među sačuvanim aktima Uprave grada i Varoškog suda, koje smo sve pregledali, kao i spisima Ministarstva unutrašnjih dela i Ministarstva narodne privrede, u čiju su nadležnost spadale i radničke družine, nema nijednog koji bi se odnosio na neprijateljsko pisanje „Tipografskog vesnika”. Dok istovremeno, kao što smo videli, o „Zanatliskom savezu” slede jedna za drugom tužbe i presude u vezi sa napisima uperenim protiv predstavnika vlasti, pa i samog sistema vladavine u društvu i državi. Znači, „Tipografski vesnik” nije sadržavao antirežimske političke članke, ili bar ne u formi koja bi izazivala reakcije vladajućih, da se zadovoljavao napisima koji su usredsređivali pažnju čitalaca na ekonomske, socijalne, radne tegobe i zahteve radnika, na pitanja koja su kao strukovna, sindikalna, profesionalna u izvesnoj meri već bila tolerisana od strane vlasti. Time se, u svakom slučaju, ne umanjuje, već potvrđuje i značaj ovog lista kao prvog organa jednog strukovnog udruženja u doba formiranja sindikalnog pokreta u Srbiji.

⁶ O izmećarima, br. 2/1893.

⁷ Naše pevačko društvo, br. 21/1893.

⁸ Đura Jakšić, od Vojislava V. Rašića (koji je tada studirao prava u Parizu i odande slao svoje priloge u prozi i stihu „Tipografskom vesniku”), br. 21/1893.

SUMMARY

Newspapers and magazines of socialist trends played a more important role in the political and cultural history of Serbia up to the first world war than it is generally assumed, considering the backwardness of the country on the one hand and the importance of the big bourgeois papers on the other. The socialist journals impress in the first place by their great number. In a relatively short historical period, from 1871 to 1914, there were 70 of them. They were mainly printed in Belgrade, although several of them, even the more important ones, in small towns in the interior of the country (e.g. in Kragujevac – 7). All of them appeared only for a short time, because of the censorship, imprisonment of the editors and lack of financial means. Some of them had a few issues only, the majority succeeded to survive a few months. The following were of longest duration: “Radenik” or “Radnik” (“The Worker”) – nearly one year, in the 70-ies; “Borba”, (“The Struggle”) – with interruptions over one year, in the 80-ies; “Zanatliski savez” (“The Craftsmen Association”) – nearly two years and a half, in the 90-ies. Some of them had a very large number of subscribers and belonged to the best read papers of their time. The reader’s attention was attracted by serious discussions written predominantly in a polemic tone, on theoretical and practical vital problems which concerned the majority of people.

In the first decade of this historical period, when social classes in Serbia were not yet differentiated, the socialist papers met the expectations of the common people and especially of the youth from the ranks of the intelligentsia, inducing their feelings toward revolutionary goals. In the following decades they turned to social groups whose class characteristics were already formed, at first as publications of labor associations and soon afterwards as publications of political socialist organizations, too.

The part which these journals played differed in accordance with their aims and their function in the socialist movement in the various stages of development. In the 70-ies of the 19th century they were the main propagators of socialism, especially the first of them “Radenik”. In the 80-ies many became centers for the gatherings of those who remained faithful to the socialist ideas after the Radical Party was formed (e.g. “Radnik” and “Borba”). In the first half of the 90-ies they started to differ with respect to their group, class and professional orientation (“Zanatliski savez” and “Tipografski vesnik” – “The Typographic Herald”).

From the second half of the 90-ies the differences became apparent the way they were in the most developed countries of that time – according to their ideological (Marxist, even anarchist) adherence, and from 1903 up by their party determination, too (“Radničke novine” – “The Worker’s Newspaper” “Tipografski radnik” – “The Typographic Worker”, “Hleb i Sloboda” – “Bread and Liberty”, etc.).

There were also differences depending on the position of the socialists in the struggle against the ruling parties. As the liberals were in power throughout the 70-ies, it was against them that the socialist papers directed their principal attacks. In that struggle the socialists fought together with the radicals, who appeared on the political scene at that time, too.

The fact that the radicals and the socialists had the same attitude towards the privileges of the bureaucracy and the same demands for the rights of the oppressed masses in this decade, induced their contemporaries, and later on many historians as well, to draw the wrong conclusions that there were no differences between them. That is why in many cases the radicals were treated as socialists, and vice versa the socialists as radicals, or both as radical-socialists. It

is to dispel these erroneous deductions that the author of this book tries to disclose in the first chapter how much they differed even at that time. He points out that the same calling for political and social reforms, in fact meant different things for each of them. By their requirements the socialists wanted to speed up the complete transformation of the society on new, socialist foundations, while the radicals, at that time representatives of the discontented peasant masses, would be satisfied With a democratic – quasi peasant state.

In the 80-ies the relation of the forces in politics changed, and so did the subject matter of the socialist journals, too. Since in 1881 the Radical Party was founded and welcomed by the majority of the former socialist leaders, those who remained faithful to the socialist idea, headed by Dimitrije Cenić started to publish newspapers following Marikovic's teachings. That is why at the beginning of the 80-ies their main attacks were not directed against the liberals, who in the meantime had lost their position in the government, but against the radicals whose influence in the masses was rapidly gaining ground. As the radicals, however, remained in the opposition and were persecuted by the conservative governments in the same way the socialists were, the socialist journals published in the late 80-ies were not any more directed against the Radical Party, but against the ruling Conservative Party.

The link of the socialists and the radicals lasted up to the middle of the 90-is. However, it was already at the beginning of the last decade of the 19 th century that in newly started socialist journals, especially in the "Zanatliski savez", there appeared lots of articles urging for the break off from the Radical Party. The process of the splitting off and the gradual prevalence of the protagonists of the socialist ideas over the radicals are illustrated even by the names of the journals published from 1890 to 1895. The first between them was "Srpska misao" ("The Serbian Thought"), after its suspension "Narodna misao" ("The National Thought"), then "Radnička misao" ("The Worker's Thought"), followed by "Zanatliski savez" and "Tipografski vesnik". After this series of journals there follows the first Marxist newspaper „Social-demokrat", which marks the beginning of the Marxian era in the socialist movement with the prevalence of the socialists who adhered to Marxism.

Throughout this analysis it becomes evident that the material forces, the level of the economic development, and the process of class differentiation had a decisive influence upon the evolutionary stages of the socialist publications.

At the time when the first socialist newspaper "Radenik" was being started, Serbia was reaching a higher stage of money economy: the role of money in the guise of capital was becoming predominant in the economy of the country and a quicker change in the class structure of the society followed. First money institutions were founded – banks and savings banks, big commercial undertakings were stimulated, urban centers modernized. On the other hand the misery and the dissatisfaction of the masses, caused by the disintegration of the patriarchal *zadruga*, ever growing taxation rates, and heavy indebtedness, grew rapidly. There were no factories (except for the military one in Kragujevac), and the industrial proletariat was therefore nonexistent. That is why the socialist publications of this period lack the characteristics of the proletarian working class. The first railroads and factories were built in the 1880's and in the 1890's there were already tens of factories, several thousands workers and many more craftsmen in the country. The latter, due to their working conditions in the competition with factories were becoming almost equal to the proletariat in their psychology and their living conditions. It is logical, therefore, that early in the 1890's the socialist journals started to get craftsmenworkers' characteristics, to become soon afterwards typically workers' publications even from the

standpoints of the Marxist class struggle, similar to the socialist workers' press in other more advanced European countries.

The analysis further makes evident the influence of the political situation, primarily of the changes in legislature, conditioned by different successive governments, upon the radicality of attitude of the socialist press. The appearance of the first socialist newspapers was made easier by the new Constitution (1869) and by the Press Law of October 23, 1870. At the period which followed the assassination of duke Michael Obrenović there was introduced in Serbia a regime of liberal parliamentarism which made possible the appearance of the socialist opposition press. Restrictions now consisted mainly in limitations imposed by preventive police censorship. Suspension of undesirable newspapers was usually obtained by several reprimands. Such was the case of "Radenik", which was suspended after two reprimands, since the Regency government, under the leadership of Jovan Ristić, had come to the conclusion that it was dangerous for the establishment. The second socialist newspaper "Javnost" appeared only after the fall of Ristić's liberal government in 1873. At that time, under Jovan Marinović's conservative government the Press Law of 1871 was being applied in a liberal manner, at least for a short previous government. However when it started to get in to the way of the new government, "Javnost" was suspended, too. The socialist newspapers "Glas javnosti" and "Oslobodjenje" had the same fate.

The publication of the newspaper "Staro oslobodjenje" after the death of Svetozar Marković was made easier by the new Press Law of December 15, 1875. Under the government of Ljubomir Kaljević, the representative of the left liberals, the Law called off the repressive police censorship and provided for freer exchange of ideas. The suspension of "Staro oslobodjenje" (as well as of bourgeois opposition newspapers) was obtained by the abolition of the Press Law at the eve of the war with Turkey. In the same way it was by the extension of war laws that the Liberal government succeeded in preventing the publication of new socialist newspapers up to the end of the 1870's.

At the beginning of the 1880's the coming into power of conservative progressives was inaugurated by the new Press Law of March 12, 1881. That Law made free publication of newspapers almost free. "Radnik" appeared again, edited by Dimitrije Cenić, Marković's last co-fighter and consistent follower. But already the following 1882, there were amendments and changes of the Law and the suspension of the socialist newspaper "Borba" followed soon after started to attack the faction in power – "naprednjaci" instead of the radicals, now in opposition. Stricter changes and amendments of the Press Law, of July 11, 1884, almost completely prevented the publication of new socialist newspapers and made the issuing of socialist journals more difficult until the end of the 1880's. It was only after the completion of the new Constitution (1888) and after king Milan's abdication in 1889, under the rule of the radicals, that regular publishing of the socialist press followed.

The new Press Law of March 31, 1891, which was valid for over three years (until May 9, 1894) facilitated the publication of "Zanatliski savez". However, the re-introduction of the Press Law from the 1880's after the King's coup d'état, in 1893 and the re-establishment of the Constitution of 1869 under the government of the conservative "naprednjaci", made the publishing of „Zanatliski savez” more difficult. But the relation of powers, being different at the time, everything was settled by punishment of editors and contributors, the publishing of the socialist press at this period could no longer be prevented by simple legislative measures.

There are altogether nineteen newspapers and seven magazines analyzed in this book. Just two journals of the period remained undescribed. They are “Novo Braničevo” from 1875, and “Ruzmarin” from 1893, which had two or three issues each. According to the present knowledge of our historiography, they have vanished without leaving any traces.

The analysis is subdivided into three chapters in accordance with three different periods of the socialist movement – according to the author’s conception – from the publication of the first Marković newspaper “Radenik” to the issuing of the first Marxist one “Social demokrat”. The most relevant and the most conspicuous characteristic of all the described publications, it is emphasized throughout the analysis, was their revolutionary progressiveness. This progressiveness, adapted to the needs and the real possibilities of the masses, was predominantly based on the assumptions of Karl Marx and the teachings of Chernishevsky. These assumptions and teachings, according to the author’s findings, rather than being mutually opposed, complement one another in an entangled way. It follows, therefore, that all the earlier one sided historiographic findings, where all those journals are globally classified either as belonging to the category of democratic, even Marxist, publications, based as they are on non-scientific schematic conceptions, have to be rejected.

REGISTRI

REGISTAR LICA

Aberdar, v. Kujundžić Milan
Avakumović Jovan (1841–1928)
Avramović Aca
Aleksandar II Romanov (1818–1881)
Aleksić A.
Aleksić Srećko
Andrejević Blaža
Andrejević Miloš
Anđelić Živko
Anđelić German (1822–1888)
Anđelović A.
Anđelković Anka, v. Ninković Anka
Anđelković Đ.
Anđelković Ilija
Anđelković Ranko
Anđelković Sreten
Anželar (Engelhardt)
Antonijević Maksa
Antula Kosta
Arsenijević Vladan
Arsenijević Kosta (? –1903)
Asen
Atanacković Pavle
Aćimović Adam
Babef (Baboeuf) Fransoa Noel (1764–1797)
Babić Janko
Bajalović Stevan
Bajst (Beust) Fridrih Ferdinand(1809–1886)
Bakunjin Mihail Aleksandrovič (1814–1876)
Balabanov, 193
Balugdžić Živojin (1868–1941)
Ban Matija (1818–1903)
Banković Andra (1857–1911)
Barjaktarović Miloje (1830–1903)
Barlovac Mihailo (1822–1891)
Bebel August (1840–1913)
Bekić Toša
Bekl (Buckle Henry Thomas, 1821–1862)
Belimarković Jovan (1827–1906)
Belimarković Ljubomir
Ben Aleksandar (1818–1903)
Berne Ludvig (Büchner Ludwig, 1786–1837)
Bizmark Oto (1815–1898)
Bihner (Büchner Ludwig, 1824–1899)
Bjelinski Visarion Gligorijević (1811–1848)
Bjelica Mihailo
Blaznavac (Petrović) Milivoje (1824–1873)
Blan Luj (Blanc Louis, 1811–1882)
Blanki (Blanqui Louis Auguste, 1805–1881)

Blunčli (Bluntschli Johann Kaspar, 1808–1881)
Bobić Mihailo
Bogdanović Jova
Bogosavljević Adam (1844–1880)
Božinović Ljubomir M.
Božović Melentije
Bojičić Toma
Bontu
Borisavljević Miloš
Bošković Jovan
Bošković M.
Bošković Ruđer Josif (1711–1787)
Bošković Stojan (1833–1908)
Bugarski Đ.
Budisin Pero
Buđevac Jovan
Bulanže (Boulanger Georges, 1837–1891)
Buković, 419
Buonarroti Filip (Buonarroti Filippo Michele, 1761–1837)
Vagner
Valožić
Vasić Toma
Vasilije arhimandrit
Velimirović Pera (1848–1921)
Veličković Vuja
Velš
Vern Žil (1828–1905)
Veselinović Janko (1862–1905)
Vidaković Petar
Viktorović Blagoje
Vićentijević Milivoj
Vićentijević Miloš
Vilhelm I Hohencolern (1797–1888)
Vlajković
Vlakčanin Jakov
Vojvodić Vaso
Vojinović Vlajko
Vojinović Steva
Vojnović Dimitrije
Volter (1694–1778)
Vujičić Marko
Vuković Paja (Pavle)
Vukomanović Mladen
Vukotić Radovan
Vuksanović Jov.
Vulević Jovan
Vuletić Vitomir
Vulićević Dimitrije
Vulićević Ljudevit
Vulović Svetislav (1847–1898)
Vučić Perišić Toma (1788–1859)
Vučićević Obren
Vučković A.

Vučković Aleksa
Vučković Boža
Vučo Nikola
Gavrilović Vasa T.
Gavrilović Svetozar Lj.
Garašanin Milutin (1843–1898)
Gaković Pavle
Galilej Galileo (1564–1642)
Garibaldi Đuzepe (1807–1882)
Geršić Giga (1842–1918)
Gete Johan Volfgang (1749–1832)
Gledston (Gladstone Wiliam Evart 1809–1898)
Glišić Milovan Đ., (1847–1908)
Glišić Stanka
Glušćević Okica (1858–1898)
Gojković Živko
Gočarov Ivan Aleksandrovič (1812–1891)
Grabovački Miloš
Grbić Đ. M.
Grujić Jevrem (1827–1895)
Grujić Kosta
Grujić Sava (1840–1913)
D Davidović Dimitrije (1789–1838)
Danilović, 215
Daničić Đura (1825–1882), 448, 468
Darvin Čarls (1809–1882)
Demetrović Đoka (Đorđe)
Golobočanin
Dizraeli Bendžamin (1804–1881)
Dikštajn
Dimitrijević Dušan
Dimitrijević-Petković Ž.
Dimitrijević Jovan
Dimitrijević Miša (1846–1889)
Dimitrijević Nićifor
Dimitrijević Sergije
Diring Eugen (1833–1921)
Dites (Dittes Fridrich, 1829–1896)
Dobrašinović Golub
Dobroljubov Nikolaj Aleksandrovič (1836–1861)
Dokić Lazar (1845–1893)
Dostojevski Fjodor Mihajlovič (1821–1881)
Dragašević Jovan
Dragomanov Mihail (1841–1895)
Dreper (Draper Henry, 1837–1882)
Dubovac Jovan
Dučić Nićifor (1832–1900)
Dušan car (1308–1355)
Đikić Tasa
Đorđević Vladan (1844–1930)
Đorđević Dimitrije
Đorđević Jovan
Đorđević Nikola, sreski načelnik,

Dorđević Nikola P., odgovorni urednik „Zanatliskog saveza”
Dorđević Pera (1851–1874)
Dorđević Steva
Đorić Nikola V.
Đurić Ante
Đurić Svetislav
Engels Fridrih (1820–1895)
Engelson
Erkman Šatrijan (Erckmann-Chatrian, Erckmann Emile, 1822–1899)
Žarić Sima
Žerje
Živaljević D.
Živanović Živan (1852–1931)
Živanović Jovan
Živanović Luka P.
Živković Vladimir
Živković Sava
Živojinović D.
Žujović Živojin (1838–1870)
Žukovski J., 430
Zvonimir (hrvatski kralj, 1075–1089)
Zdravković Ljuba
Ziber Nikolaj Ivanovič (1844–1880)
Zola Emil (1840–1903)
Ivanović Đoka
Ivković Laza
Igo Viktor (1802–1885)
Ignjatović Đorđe
Ignjatović Sv.
Izabela II (1830–1904)
Ilić Vojislav
Ilić Dragutin J. (1858–1926)
Ilić Laza
Jagić Vatroslav (1838–1923)
Jagodinac Milosav
Javorinić Branko
Jakobi Leopold
Jakovljević Ljuba
Jakšić Grgur (1871–1955)
Jakšić Đura (1832–1878)
Janković Vasa S.
Janković Dimitrije-Robespjer
Janković Đura
Janković Mijailo
Janković Milan
Janković Milovan (1828–1899)
Janković Stevo
Janošević Svetozar
Janjić Ilija
Jevtić Jefta
Jevtić Srećko
Jovanović Aleksa S.
Jovanović Bogoljub

Jovanović Vladimir (1833–1922)
Jovanović Vladimir M., pesnik (1859–1898)
Jovanović Jovan-Zmaj (1833–1904)
Jovanović Kamenko
Jovanović Mihailo
Jovanović Nikola A.
Jovanović Ranko
Jovanović Pera
Jovanović Petar
Jovanović Svetislav
Jovanović Slobodan (1869–1958)
Jovanovići, braća, knjižari iz Pančeva
Jovičić A.
Jovičić Živojin
Jokanović Ilija
Jokai Mor (1825–1904)
Jung
Jurin Emil
Kabe (Cabet Etienne, 1788–1856)
Kalaj Benjamin (Kállay Béni, 1839–1903)
Kaljević Ljubomir (1841- 1907)
Kandić Milija
Kant Emanuel (1724–1804)
Karabiberović
Karavelov Ljuben (1835–1879)
Karađorđe Petrović (oko 1768–1817)
Karađorđevići
Karađorđević Aleksandar
Karađorđević Petar (1844–1921)
Karamatić Milan
Kararadovanović Cavle
Karadžić-Stefanović Vuk (1787–
1864), 210, 261, 485
Karić Vladimir 352, 484
Kasapinović Svetislav (1839–1922), 112
Katarina II (1729–1796)
Katić Dimitrije (1845–1899)
Kaucki Karl (1854–1938)
Kačarević Dragić
Kvaternik Eugen (1825–1871)
Kedrović Dragoslav
Kejri Henri Čarls (1793–1879)
Keler Avgust
Kitanović Miloš D.
Knežević Boža
Knićanin Andra
Kovačević Ljuba (Ljubomir, 1848–1918)
Kovačević Ivan
Kojić Maša
Kolović Ilija
Kolarac-Milosavljević Ilija (1800–1878)
Kolb (Kolb Georg Friedrich, 1808–1884)
Kondorse (Condorcet Antoine – Nicholas Caritat, 1743-1794)

Konsideran (Considerant Victor, 1808–1893)
Konstantinović Dimitrije
Kont Ogist (1798–1857)
Kopčalić Svetozar
Korvin
Kostić Laza (1841–1910)
Kostić Sima
Kočović E.
Krašić Vladimir
Kremić Ivan
Krsmanovići
Krstić Nikola (1829–1902)
Krstić
Krugov A. B.
Krupežević Nikola
Kuzmanović Jova
Kujundžić Milan-Aberdar (1842–1893)
Kukanjac Andrija
Kukić Sava P.
Kumanudi A. J.
Labulej Eduar (1811–1883)
Laverde
Lavoazje (Lavoisier Antoine Laurent, 1743–1794)
Lavrov Petar Aleksejevič (pseudonim Mirtov, 1856–1929)
Lazarević Dimitrije
Lazarević Đorđe
Lazarević Đoka
Lazarević Sreten
Lainović Andrija
Lamark Žai Batist (1744–1829)
Lametri (La Mettrie, Julien Offroy de, 1709–1751)
Lange Fridrih Albert (1826–1875)
Lapčević Dragiša (1864–1939)
Lasal Ferdinand (1825–1864)
Laušević Ilija, 524
Leguve Ernest (1807–1903)
Ledri Rolen (Ledru Rollin, Alexandre Auguste, 1807–1874)
Leopold I (1640–1705)
Ler Kosta
Leru Pjer (Leroy-Beaulieu Pierre, 1843–1916)
Libkneht (Liebknecht Wilhelm, 1826–1900)
Lok Džon (1632–1704)
Longinović Svetislav
Lonjai (Lonyay Menyhért, 1822–1884)
Luter Martin (1483–1562)
Ljermontov (1814–1841)
Ljotić Vladimir (1846–1912)
Ljočić Đura
Ljubibratić Mića (1839–1889)
Ljuis (Lewes) Džordž Henri (1817–1878)
Mabli (Mably, Gabriel Bonnot de; 1709–1785)
Majtenji (Majthényi László, 1820–1908)
Maksimović Milan M.

Maksimović Steva
Maltus Tomas (1766–1834)
Mandrović Đorđe
Marej (Marey Etiennes Jules, 1830–1904)
Marinović Jovan (1821–1893)
Marinković Avram J.
Marinković Milan
Marković Ilka
Marković Jevrem (?–1878)
Marković Kuzman
Marković Milan
Marković Milan
Marković Milosav
Marković Miloš
Marković Nikola
Marković Svetozar (1846–1875)
Marković Stevan
Marks Karl (1818–1883)
Mor Tomas (More Thomas, 1478–1535)
Mace Žan
Matejić Sava
Matić A.
Matić Dimitrije (1821–1884)
Macini Đuzepe (1805–1872)
Marija Terezija (1717–1780)
Mereškovski Dimitrije Sergejevič (1866–1941)
Mijailović Jovan
Mijajlović Paja
Mijalković S. D.
Mijatović Aksentije
Mijatović Đoka
Mijatović Čedomilj (1842–1922)
Mil Džon Stjuart (1806–1883)
Milenković Milan
Miletić Milan
Miletić Svetozar (1826–1901)
Miletić Svetozar (1852–1886)
Milijer, 72
Milivojević Mića
Milinković-Alavantić Jovan
Milićević Milan Đ. (1831–1908)
Milićević Stevan (1852–1913)
Milovanović
Milovanović Vučić
Milovanović Milan Đ. (1863–1912)
Milovanović Milija
Milovanović Mita
Milovuk Katarina
Milovuk Milan
Milojević Ljuba
Milojević Milan M.
Milojević Miloš (1840–1907)
Milojković Radivoje (1832–1888)

Milosavljević Vladimir
Milosavljević Sv.
Milošević Vučić
Milošević Dimitrije
Milošević Miloš
Milošević Raša (1851–1939)
Milošević Svet.
Milutinović Kosta, 107
Miljković Nikola, 315
Mirtov, v. Lavrov
Mitić Svetislav V.
Mitrović Jeremija
Mihailo, mitropolit (1826–1898)
Mičić Jovan
Mihailović Gavra
Mihailović Sima
Mihailović Stevča (1804–1888)
Mišel Lujza
Morgan Luis Henri (1818–1881)
Most Johan (1846–1906)
Mutavdžija Boža
Najdanović Milorad
Najdenov Ivan
Nančić Laza (1854–1887)
Napoleon
Natošević Đorđe (1821–1887)
Naumović Koča
Naumović Todor
Načić Petar
Nemanja Stevan (oko 1114–1200)
Nenadović Ljuba R. (1826–1895)
Nečajev Sergej Genadijevič (1847–1882)
Nešić Đoka
Nešković Radoš
Niketić Mijajlo J.
Niketić Petar
Nikolajević Petar S.
Nikolajević Petrika
Nikolajević Svetomir (1844–1922)
Nikolajević Steva
Nikolić Andra (1853–1918)
Nikolić Atanasije
Nikolić Atanasije M.
Nikolić Vl.
Nikolić Kosta
Nikolić Marko
Nikolić Mita
Nikolić Nikola P.
Nikolić Svetozar
Nikolić Svetomir
Nikolić Stojan
Nikolić Tihomir (1832–1886)
Ninković sestre (Anka i Milica)

Ninković-Andelković Anka
Ninković-Todorović Milica
Novaković Ilija
Novaković LJ. J.
Novaković Sava
Novaković Staniša
Novaković Stojan (1842–1915)
Nušić Branislav (1864–1938)
Njutn Isak (1642–1727)
Obradović Dositej (oko 1739–1811)
Obradović Milan
Obradović Sava Ž.
Obradović Svetislav
Obrenovići
Obrenović Aleksandar (1876–1903)
Obrenović Milan (1854–1901)
Obrenović Miloš (oko 1780–1860)
Obrenović Mihailo (1723–1868)
Oven Robert (1771–1858)
Ognjanović D.
Odavić Rista (1870–1932)
Okruglić Ilija
Orešković Antonije (1829–1906)
Ostojić N.
Ostrovskij Aleksandar (1823–1886)
Pavle I (1764–1801), ruski car
Pavlović Aleksa
Pavlović Đoka
Pavlović Ilija
Pavlović Jovan
Pavlović Leontije
Pavlović N., 438
Pavlović Stevan (1829–1908)
Pavlović Stojan
Pavlović Tasa
Pajević Arsa (1840–1905)
Pajić Marko (1850–1888)
Pantelić Vojislav
Pantić Gvozden S.-Zolja
Pančić Josif (1814–1888)
Papadopolos Dušan
Paču Laza (1855–1915)
Pašić Nikola (1845–1926)
Pelagić Vasa (1833–1899)
Pemžan (Pemjean Lucien)
Perinović Petar
Perović Radoslav
Petković
Petković Mita
Petrović Vukašin (1847–1925)
Petrović Zaka
Petrović Mijailo
Petrović Miladin

Petrović Mita (1848–1891)
Petrović Nikola J. (1849–1917)
Petrović Paun
Petrović Persida
Petrović Petar J.
Pešić Milan
Pije (Pius) IX, rimski papa (1846–1878)
Piroćanac Milan (1837–1897)
Pisarev Dmitrij Ivanovič (1840–1868)
Platon (428/7–348/7 pre n.e.)
Plehanov Georgij Valentinovič (1856–1918)
Polit-Desančić Mihailo (1833–1920)
Polk Tomaš
Ponjavić Živojin
Popadić D. Đ.
Popadić Svetozar M.
Popov Čedomir, 95
Popović Gavra
Popović Jovan-Crnogorac
Popović Miloš (1820–1879)
Popović Mita (1841–1888)
Popović Savo M.
Popović Sima (1844–1921)
Popović Stevan (1844–1902)
Popović Stojan
Popović Čeda (pod pseudonimom „Sen Žist”, 1866–1911)
Prodanović Jaša (1867–1948)
Prokić Boža
Prokić Miloš
Protić Kosta (1831–1892)
Protić Milosav D.
Protić M. I.
Protić Stojan (1857–1923)
Prudon Pjer Žozef (1809–1865)
Puškin Aleksandar Sergejevič (1799–1837)
Radičević Branko (1824–1853)
Radmilović iz Negotina
Radovanović Vinja
Radovanović Ž.
Radovanović Koča
Radovanović M. M.
Radoičić Ivan
Radosavljević St. M.
Radulov Pera
Raičević Steva
Rajić Branko
Rajković Mihailo
Rajh
Rakić Živko
Rakić Mita
Ranke Leopold (1795–1886)
Ratajac Ilija
Rašić Vojislav V.

Rikardo David (1772–1823)
Ristanović Vladimir
Ristivojević Luka
Ristić Andra V.
Ristić Jovan (1831–1899)
Ritenhauzen Rodbertus-Jagecov Karl (1805–1875)
Robović Mita
Rosel (Rossel Louis, 1844–1871)
Rozen Mihailo
Rudničanin Radoje
Ružić Dobroslav M. (1849–1918)
Ruso Žan-Žak (1712–1778)
Savić Ivan
Savić Miljko
Savić P. J.
Savonarola Žirolano (1452–1498)
Saramandić Vladimir
Sv. Stevan (Szent István, oko 970/5–1038, mađarski kralj iz dinastije Arpadovića)
Sej Žan Batist (1767–1832)
Seneka Lucije Anel (oko 4. pre n.e. –65. n.e.)
Sen Žist (pseudonim književnika Čede Popovića, v. Popović Čeda)
Sen Simon Klod Anri de (1760–1825)
Simeon, bugarski knez i car (893–927)
Simić Vladimir
Simić Đorđe (1843–1921)
Simić Živojin
Simić St. M.
Simon Žil (Simon Jules, 1814–1896)
Sismondi, Žan Šarl Simond de (1773–1842)
Skerlić Jovan (1877–1914)
Smit Adam (1723–1790)
Sokrat (470/469?–390 pre n.e.)
Spasić Dragutin
Spasić Živomir, 5,–9
Spasić Svetozar, Spenser Herbert (1820–1903)
Sretenović Ljubo
Sretenović Krsta
Srećković Panta (1834–1903)
Stajkovac Mijailo
Stanojević Aca (1852;–1947)
Stanojević Dragiša (1844–1918)
Stanojević Jeremija
Stančić Rosa
Starčević Ante (1823–1896)
Stevanović Đoka
Stevanović N.
Stepić Rista
Stefanović Danilo (1815–1886)
Stefanović Velimir
Stefanović Mijailo
Stojaković Rista

Stojanović Josif
Stojanović Ljubomir (1860–1930)
Stojanović Mita
Stojiljković Dragoljub (18??–1885)
Stojiljković Mileva
Stojković Dimitrije Jov.
Stojković Dragiša
Stojković Milan
Stojković Mita
Stojković Sr. J.
Stojšić Dragutin
Stošić Andra
Stratimirović Đorđe (1822–1908)
Subotić Ivan
Subotić Jovan (1817–1886)
Sundečić Jovan (1825–1900)
Tajsić Ranko Đ. (1843–1903)
Tajsić Radenko
Tatarin R.
Taušanović Kosta (1854–1902)
Taušinski H.
Tkačeva P. N.
Todorić Ilija
Todorić Drag
Todorović Aleksa
Todorović Vladimir
Todorović Paja
Todorović Pera (1852–1907)
Tomić Jaša (1856–1922)
Trifković Nikola
Trifunović Katarina
Trojanović Vasa
Trojanski
Turgenjev Ivan Sergejevič (1818–1883)
Tutunović Svetozar
Tucaković Andrija
Čelešević Mihajlo
Ćirić Ljub. P.
Ćirić Stevan
Ćirković F.
Ugrinić Kosta
Ugričić Zarije
Uols (Wallace Alfred Russel, 1823–1913)
Urošević Sava
Filipović Vasa
Filipović Milan
Filipović Milan
Fihte (Fichte Immanuel Hermann, 1796–1879)
Fogt Karl (1817–1895)
Fojerbah Ludvig (1804–1872)
Franklin Oto (1831–1905)
Franjo Josif (Franz Joseph, 1830–1916)
Furije (Fourier Charles, 1772–1837)

Hajne (Heine Heinrich, 1797–1856)
Haksli Tomas (Huxley Thomas, 1825–1895)
Hardvig Marko
Hadži-Đorđević Steva
Hadži Manojlović
Hadžić Antonije
Hegel (Hegel Georg Wilhelm Friedrich, 1770–1831)
Hekel (Haeckel Ernst, 1834–1919)
Helvecije (Helvetius Claude Adrien, 1715–1771)
Henrih (Henri Bourbon de Chambord, 1820–1883, burbonski pretendent na presto u Francuskoj)
Herveg Đura (Herwegh Georg, 1817–1875, nemački revolucionar, pesnik)
Herkalović Danilo
Hercen Aleksandar Ivanović (1812–1870)
Hristić Nikola (1818–1911)
Cenić Dimitrije (1851–1888)
Cenić Đorđe (1825–1903)
Ciceron Marko Tulije (106–43 pre n.e.)
Černiševski Nikolaj Gavrilovič (1828–1889)
Čehak Kalman
Čumić Aćim (1836–1901)
Džonić Uroš (1887–1968)
Šarčević Marko
Švajcer
Ševalije Mišel (Chevalier Michel, 1806–1879)
Ševčenko Taras (1814–1861)
Šekspir (Shakespeare William, 1564–1616), 432 Šiler (Schiller Johann Christoph Friedrich, 1759–1805),
Šišaković Jova
Šiškin Nikolaj Pavlovič (1830–1912)
Škorić Trivun
Šlezinger
Šmoler (Schmoller Gustav, 1838–1917)
Šokorac Avram
Špartalj Marko
Štajn (Stein Lorenz, 1815–1890)
Šulce (Schulze-Delitsch Franz Hermann, 1808–1883)
Šumarević Svetislav
Šumkarac Sava
Šumkarac Stevan, 234
Ščedrin I. (pseudonim ruskog satiričnog pisca M.

REGISTAR GEOGRAFSKIH I NACIONALNIH IMENA

Avala
Avinjon
Albanija
Aleksinac
Aleksinačka Banja
Amerika
Arandjelovac
Austrija, v. Austro-Ugarska, Austrougarska
Bavarska

Bagrdan
Bajina Bašta
Balkan, Balkansko poluostrvo
Banat
Bačka
Beograd
Belgija
Belica (u beličkom srezu)
Berlin
Beč
Bogovođa
Boljevac
Bosna
Bošnjaci
Brazilija
Braničevo
Brzan
Brza Palanka
Brindizi
Brod
Brčko
Bugarska
Bugari
Bukurešt
Valjevo
Vac
Veliki Bečkerek (Zrenjanin)
Veliko Gradište (Gradište)
Vojvodina
Vranje
Vršac
Golobok
Goračić
Gornja Morava
Gornji Milanovac
Grac
Gruža
Grčka
Grci
Guča
Dalmacija
Donji Milanovac
Dragačevo
Drina
Družetić
Dubrovnik
Dunav
Dupanovac
Evropa
Elzas
Engleska
Žagubica
Zabrežje

Zaječar
Zagreb
Zemun
Ivanjica
Indija
Italija
Jagodina
Japan
Jarebica
Jasenica
Jevreji
Jelada, v. Grčka Jermeni
Južni Sloveni
Karanovac
Kina
Kladovo
Kovin
Kolubara
Koprivnica
Kosmaj
Kosovo
Koceljevo
Kragujevac
Krajina
Kraljevo
Krepoljin
Krupanj
Krušanj
Kruševac
Knjaževac
Lapovo
Lajpcig
Lepenica
Leskovac
Lešnica
Loznica
Lombardija
London
Lotaringija
Loćica
Lješnica
Ljubić
Majdanpek
Makedonija
Makedonci
Mađarska, v. Ugarska Mađari
Mačva
Minhen
Mladenovac
Mon-Senis
Morava
Moskva
Mostar

Mučanj
Negotin
Nemci
Niš
Nišava
Nova Gradiška
Novi Pazar
Novi Sad
Obrenovac
Orašje
Osanica
Osijek
Ostružnica
Palanka
Pančevo
Paraćin
Pariz
Patagonija
Peru
Petrograd
Pešta
Pijemont
Pirot
Podrinje
Požarevac
Požega
Polinezija
Poljska
Poljaci
Posavina
Prag
Prizren
Prokuplje
Pruska
Puhovo
Radoševica
Radujevac
Rakovica
Rača
Raška
Rim
Rudnik
Rumunija
Rumuni
Rusija
Rusi
Sava
Sjedinjene Američke Države (SAD)
Salaš
Sarajevo
Sent Gothard
Svilajnac
Sibir

Sisak
Slavonija
Slovaci
Sloveni
Slovenci
Smederevo
Smederevska Jasenica
Solun
Sombor
Srbija
Srbi
Srem
Stari Vlah
Stara Palanka (u Bačkoj)
Stig
Studenica
Suvo Selo
Suec
Tekija
Temnić
Timok
Trst
Trstenik
Turska
Turci
Ćuprija
Ub
Ugarska
Užice
Francuska
Francuzi
Hasanpašina Palanka
Hrvatska
Hrvati
Hercegovina
Hercegovci
Carigrad
Cetinje
Cirih
Crna Gora
Crnogorci
Čačak
Češka
Česi
Čile
Šabac
Švajcarska
Španija
Štajerska
Šumadija

PREDMETNI REGISTAR

Anarhizam (anarhistički i anarhoidni elementi u socijalističkom pokretu)
Austro-Ugarska (= Austrougarska)
Bečkerečka konferencija Srpske liberalne stranke u Vojvodini
Balkanski savez (za savez balkanskih zemalja i naroda)
Birokratija (protiv birokratije)
Bosna i Hercegovina (u prilog oslobodilačkih akcija naroda Bosne i Hercegovine)
Bugarska (u prilog bugarskog oslobodilačkog pokreta i srpsko-bugarskog saveza)
Buntovnička zbivanja, nemiri, demonstracije (seljački demonstrativni istupi lokalnog karaktera) („Crveni barjak” u Kragujevcu) (u vezi sa Timočkom bunom) (zanatlijske demonstracije)
Velika škola
Vera (versko pitanje)
Vojna granica
Društva, v. Udruženja
Ekonomska, novčana kriza
Železnice (za i protiv)
Žene (za ravnopravnost žena)
Zadrugarstvo
Zadruge (kreditne, potrošačke, proizvođačke)
Zakon o zaštiti minimalnog seljačkog poseda
Zakon o štampi
Zdravstvo
Zelenaštvo
Zemljotres
Izbori
Industrija (za podizanje fabrika na zadružnoj osnovi)
Informacije u vezi sa listovima i časopisima:
„Arbeiter Wochen-Chronik”
„Bratstvo”
„Budućnost”
„Vidovdan”
„Zastava”
„Zbor”
„Jedinstvo”
„Jednakost”
„Korespondencija”
„Lojd”, v. „Pester Lloyd”
„Male novine”
„Mlada Srbadija”
„Narodni prijatelj”
„Nezavisnost” (bugarski list u Bukureštu)
„Neue Freie Press”
„Neue Zeit”
„Novi beogradski dnevnik”
„Novo oslobođenje” (u projektu)
„Obzor”,
„Pančevac”
„Pester Lloyd”
„Politika” („Politika” iz Praga)
„Pravda”
„Prese” („Die Presse”)

„Pčela”
„Radnički prijatelj” (iz Zagreba)
„Rešeto”
„Savremenik” (ruski)
„Samouprava”
„Svoboda” (bugarski list u Bukureštu)
„Sloboda”
„Smotra”
„Srbija”
„Srpske novine”
„Straža”
„Strašni sud”
„Težak”
„Trgovački glasnik”
„Folksvile” („Volkswille”)
„Folksštine” („Volksstimme”)
„Freiheit”
„Crnogorac”
„Šumadija”
Internacionala I
Internacionala II (druga)
Istoriografija (o istoriografiji)
Istočno pitanje
Jugoslovenstvo
„Kapital” (od K. Marksa)
„Komunistički manifest” (K. Marks, F. Engels)
Konzervativna, naprednjačka stranačka formacija (Naprednjačka stranka, konzervativci, mladokonzervativci, naprednjaci)
Krivični (kazneni) zakonik
Liberalna stranačka formacija (Liberalna stranka, liberali)
Ljudska prava
Manastirska imanja (da se eksproprišu)
Matica srpska
Mere protiv socijalističkih glasila (cenzura, zaplena i drugi policijski pritisci, sudski procesi, kazne – novčane i zatvorske)
Mehane (protiv mehana)
Naprednjačka stranka, naprednjaci, v. Konzervativna stranačka formacija
Narodna skupština, v. Skupština narodna
Narodna stranka u Hrvatskoj
Nacionalnooslobodilački pokreti (za nacionalnooslobodilačke akcije)
Nacionalno pitanje (protiv nacionalističkog košmara)
Novčani zavodi:
Narodna banka
Prva srpska banka
Uprava fondova
Štedionice okružne
Obrazovanje (obrazovni sistem, obrazovni problemi)
Omladina
Opština (za opštinsku autonomiju)
Panslavizam
Pariska komuna
Plate (po strukama i uopšte)
Pozorište (za i protiv)

Polemike, polemički napisi u vezi sa pisanjem listova:

„Banaćanin”

„Budućnost”

„Vidovdan”

„Vila”

„Vreme”

„Graničar”

„Domišljan”

„Zastava”

„Zbor”, 355–6

„Žiža”

„Istok”

„Jedinstvo”

„Mlada Srbadija”

„Narodno oslobođenje”

„Obzor”

„Pančevac”

„Pester Lloyd”

„Pravda”

„Pravo” (ugarski list)

„Ruža”

„Samouprava”

„Svetovid”

„Srpski zanatlija”

„Srpski narod”

„Srpske novine”

„Südslawische Zeitung”, (iz Zagreba)

Poljoprivreda

Poreski sistem (porezi, prirezi, dažbine)

Pošta

Pretplatnici

Programske deklaracije

Prosveta, v. Obrazovanje

Proces raslojavanja

Radikalna stranačka formacija (Radikalna stranka, radikali), Radničko pitanje

Rakovička buna

Rat između Srbije i Turske 1876.

Rečni saobraćaj

Rubrike (novinske):

Beleške

Bibliografija

Vesti:

Vesti iz naroda

Domaće vesti

Kragujevačke vesti

Razne vesti

Strane vesti

Domaći pregled

Dopisi

Iz naroda

Iz opština

Javna prepiska

Javno pitanje
Književni oglasi
Književni pokret
Književni pregled
Književnost
Korespondencija (Javna korespondencija)
Naš društveno-politički život
Naše domaće stvari
Nove knjige
Novosti (Dnevne novosti)
Pisma
Pisma iz Rusije
Politička hronika
Politički pregled (Politički pregledi)
Pregled stranih zemalja
Premišljanja
Priposlano
Prijateljima
Različnosti
Sitnice
Strani svet
Telegram (Telegramske vesti)
Tehnički recepti i beleške
Tehničko razviće u Srbiji
Čitaocima
Samouprava
Seljaštvo (seljačko pitanje)
Seoski dućani
Skupština narodna
Skupština okružna
Skupština opštinska (zbor opštinski)
Skupština sreska
Sloboda štampe
Socijaldemokratska partija Ugarske
Srpska narodna slobodoumna stranka u Vojvodini (stranka srpskih liberala pod Ugarskom)
Srpsko-hrvatsko pitanje (u duhu ideje bratstva-jedinstva)
Starčevićeva stranka
Sudstvo
Udruženja (društva):
Velikoškolska Akademsko društvo „Srbadija”
Kapitalistička Družina za podizanje industrije
Radnička (zanatlijsko-radnička, seljačko-radnička)
Beogradsko radeničko pevačko društvo
Društvo radničke jednakosti
Društvo saračko-sedlarskih radenika
Zanatlijsko-radenički savez
Zanatlijsko udruženje za Beograd i okolinu
Opšte zanatlijsko-radeničko društvo
Savez zanatlija i seljaka (u projektu)
Tipografska pevačka družina „Đura Jakšić”
Transportna
Srpsko parobrodsko društvo

Ujedinjena srpska omladina
Uprava fondova, v. Novčani zavodi
Hajdučija
Hercegovački ustanak
Carine (za i protiv)
Cene
Cenzura, v. Mere protiv socijalističkih glasila
„Crveni barjak”, v. Buntovnička zbivanja
Crkva
Crkveno-narodni sabor austrougarskih Srba u Sremskim Karlovcima
Čebinčeva zavera
Školstvo (za reformu školskog sistema)